MÜSLÜMANA BÜYÜK İLMİHÂL

(Dinî Dersler)

MÜSLÜMANA
BÜYÜK İLMİHÂL

(Dinî Dersler)

Ahmed Hamdi AKSEKİ

MÜMİN ÇEVİK
VE ORTAĞI KOLL. ŞTİ.
Ankara Cad. No. 46
Tel : 26 49 84 — İSTANBUL

ÜÇDAL NEŞRIYAT
No. 16

HİKMET GAZETECİLİK LTD. ŞTİ.
(Tan Matbaası) — Sirkeci - İstanbul
1 9 7 1

BAŞLANGIÇ

Beşeriyyet saha-i tabiata atıldığı günden itibaren fikren ne kadar âciz ve zaif, şahsen ne derece zebun olduğunu düşünerek sığınacak, necat ve selâmetini temin edecek bir melcee; kudret ve kuvvetinden bir şemme, feyz u rahmetinden bir bahş edecek bir Kaadir-i Rahime ihtiyac-ı mutlakını teslim etmiştir; bu ise hiss-i dinîden başka bir şey değildir.

Evet, beşeriyyet, meftur olduğu hiss-i tecessüs ile kendisini düşünmüş, akıllara dehşet veren kitab-ı kâinata nazar etmiş, mevcudat üzerinde bir kudreti mutlakanın hakimiyetini anlamış, Halıkı, halkı, sırr-ı hilkatı - seviyye-i idrâki nisbetinde - bilmek istemiştir. Beşeriyyet tarik-ı taharri ve tecessüsde emin hatveler atmaya muvaffak oldukça kalbini, kalbinden kopup gelen hislerini tatmin eylemiş ve fakat bazen de acz ü za'fı yüzünden yolunu şaşırarak yanlış vadilere yuvarlanmıştır.

Mamafih beşeriyet, ara sıra düşmüş olduğu girdaptan bir takım mürşid ve rehberlerin irşadatiyle kurtulmuş, sapmış olduğu tehlikeli yollardan dönmüş, aradığını bulmuştur.

Bu itibarla fikr-i din, fikr-i ulûhiyet, beşeriyyetin levazımı mahiyetindendir; bunsuz saadet-i hakikiye kaabil olmadığı için beşer hiç bir vakit bu fikirden mücerred olarak yaşamamıştır.

Bu cihet bilcümle erbab-ı basiret nezdinde müsellem bir hakikat olmakla beraber asr-ı ahirde zuhur eden bir takım cereyanların bazı kimseler üzerinde din fikrinin zayıflatılmasına badi olduğu inkâr olunmaz bir hakikattir. Son zamanlarda garpte başlayan dinsizlik cereyanı - maalesef - memleketimize de sirayet etmiş, esasat ve itikadat-ı diniyyeye karşı bir takım tereddüt ve şüpheler uyandırmıştır. Halbuki bir hakikat-i riyaziye derecesinde sabit bir şey varsa o da: Dinsizlik denen maraz-ı ruhî ve ictimaî ile cemiyetin, ahlâkın, aile hislerinin adem-i ictima'larıdır. Bunun içindir ki, dinsizlik taammüm eden yerlerde revabıt-ı ictimaiyenin yavaş yavaş gevşediğini görüyoruz.

Din olmadıkça ne ferdin saadeti, ne de heyet-i ictimaiyenin devam ve bekası mümkün değildir; efradı bir saadet içinde yaşatacak, sukut ve inhilâlden kurtaracak amil-i yegâne dindir.

Binaenaleyh en ziyade memleketin gençlerinin maneviyatını sarsacak mahiyette olan bu şüphe ve tereddüt dalgalarını teskin ederek onların fikirlerini sabit bir nokta etrafında temerküz ettirmek vazifesi ise yegâne muallimlere, bilhassa ulûm-u diniyye ve ahlâk muallimlerine terettüp ediyor.

Gençlerde gevşemiş olan maneviyat ve imanı takviye ederek onları reyb ü şekden tahlis etmek muallimlerin üzerine terettüp eden bir vecibedir. Çünkü edyanın hayatı ancak dâvetledir. Ve bu da en ziyade mektep sıralarında olmak lâzımdır. Dâvetin müeessir ve faidebahş olabilmesi için de mevcat-ı şükûk ve şübehatın hangi cihetlerden geldiğini, ne gibi menfezlerden nüfuz edeceğini, hangi noktaları istihdaf eylediğini anlayarak daha mektep sıralarında iken talebeyi ona göre ihzar etmek, talebenin bil'âhire maruz kalacağı şüpheleri mevzu'-u bahs ederek orada halletmek suretiyle fikirlerini ikaz eylemek lâzımdır. Halbuki mekteplerde takip edilmekte olan ulûm-u diniyye dersleri maatteessüf bu ihtiyacı temin etmekten çok uzaktır. Dokuz on - hatta daha fazla - sınıflı mektep programlarını gözden geçirecek olursak ulûm-u diniyye namına namaz, oruç, zekât ve hacc kitaplarından başka hiç bir şey okutulmadığını görürüz. Her sınıfta tekerrür edip duran bu mebahisdir. Halbuki bunlar esasen zarurat-ı diniyyeden olmak dolayısiyle her Müslümanın - daha âilesi nezdinde iken - bileceği bir şeydir; bu mebahis ile senelerce uğraşmaya hacet yoktur. Çünkü talebeye, bir taraftan bunları mihanikî bir tarzda ezber ettirirken diger taraftan şüphe ve tereddütlere düşüyor; gittikçe din muhabbeti kalbinden zail olmaya başlıyor. Artık ezberlemiş olduğu şeylerin de lüzumsuz olduğuna kail olmaya başlıyor. Ve bu suretle gençlikde bir buhran husule geliyor. Bunun sebebi ise kalbinde uyanmış olan şüphelerin asrî bir fikir ve lisan ile izale edilmeyerek gittikçe büyümüş olmasıdır. İşte bunun içindir ki, mekteplerde okunan din derslerinden - umumiyetle - beklenen netice elde edilemiyor. Zira zamanın icabatı, efkârın tahavvülâtı, muhitin tesiratı nazar-ı dikkate alınmayarak vuku' bulan dâvetler muvaffakiyyetle neticelenemez. Nasa karşı yapılacak tebligat ve irşadatta zaman, mekân ve efkâr, mutlaka nazar-ı itibara alınmalıdır. Kur'an-ı Kerim, bize bu hakikati pek sarih olarak bildiriyor. Zaten müteaddit peygamberlerin ba's ve irsali de bunun en bariz bir delilidir.

Beşeriyyet için dinin lüzumu iki nokta-i nazardan muhakeme olunmak icab ettiği cihetle dinin ne demek olduğu anlatıldıktan sonra bunun gerek ferdî ve gerek ictimaî beşeriyyetin lâzım-ı gayr-i münfekki olduğu bir kaç suretle izah ediliyor. Bundan sonra din makamına başka bir esasın ikame edilip edilmeyeceği meseleleri uzun uzadıya tetkik ediliyor. Vicdan meselesi hakkında izahat veriliyor; bu babdaki itirazat esasından def' edilerek beşeriyyet için dinin lüzumu meselesi kesb-i vuzuh ediyor.

Mamafih mesele, bu kadarla bırakılmayarak, bir de başka nokta-i nazardan tetkik ediliyor. Din ile medeniyyet arasında münasebetten, dinsizliğin tevlid edeceği netaic-i tabiiyye ve ictimaiyyeden bahsedilerek dinsizlikle medeniyyet-i hakikiyye ve ahlâk-ı fazıla ictima' edemeyeceği ve binaenaleyh kalb, vicdan, hikmet ve tefekkür, siyaset ve ictima', hulâsa her nokta-i nazardan beşerin dine muhtaç olduğu delâil-i akliyye ve hakayık-ı tarihiyye ile isbat ediliyor.

Bundan sonra asr-ı ahirde bâzı Avrupa mütefekkirlerinin beşeriyyet için lüzumuna kail oldukları din-i tabiînin neden ibaret olduğu, bunun taraftarları, din-i tabiîyi ne gibi esaslar dahilinde telekki eyledikleri, din-i İlâhinin esasları arasında bir mukayese ve muhakeme yürütülerek beşeriyyetin saadet-i maddiyye ve maneviyyesini temin edebilecek olan "Din" in ancak enbiyanın vahy-i İlâhiye müstenit olarak tebliğ eyledikleri Din-i Hakdan başka bir şey olamayacağı, beşeriyyet din hakkında ne kadar düşünse yine peygamberan-ı izamın tebliğ eylediği esaslar haricinde bir şeye destres olamayacağı izah ediliyor, ki bununla da dinsiz yaşamak kabil olmadığı gibi beşeriyyet için dinin lüzûmu kabûl edildikten sonra bunun Din-i İlâhîden başka bir şey olamayacağı gösterilmiş oluyor.

Bunun üzerine dinin menşei itibariyle de bazı yanlış fikirler mevcut olduğu cihetle dinin menşei hakkında ileriye sürülen fikirler hülâsa edilerek tetebbüat-ı recia tarafdarları ile münkir-i şerayi' olanların fikirleri muhakemat-ı akliyye ve delâil-i tarihiyye ile iptâl edilmiş, din fikrinin insanlarda fıtrî olduğu ispat olunmuştur, ki netice itibariyle din, beşer için bir hasısa-i ruhiyye olup ondan infikâk etmeyeceğini gösterir.

Din fikrinin fıtrî olduğu anlaşıldıktan sonra beşeriyyetin ilk din ve ilk mabudu hakkındaki nazariyye tetkik edilerek ilk dinin din-i tevhîd, ilk mabudun da Halik-ı hakikî olduğu, binaenaleyh Animist ve Natüristliğin dalâlet-i fikriyye neticesi meydan aldığı delâil-i tarihiyye, felsefiyye ve ilmiyye ile isbat ve izah ediliyor. Bu hususda beşerin ilk mürşidi hakkında da izahat-ı mühimme ita olunarak bu babda irad edilegelmekte olan bir takım şüpheler hallediliyor. Beşeriyyetin akl u vicdaniyle ma'rifet-i İlâhiyyeye vusulün her vakit için kaabil olduğu delâil-i akliyye ve nakliyye ile izah ediliyor.

Mamafih edyanda görülen tekâmül de hakayık-ı diniyyeye vukufu olmayan bazı kimseleri şaşırtmış, din hakkında bir takım şüphelere düşürmüş olduğu cihetle bu mesele için de ayrı bir bahis açılmış, tekâmül-ü edyan hakkında uzun uzadıya izahat vermek lüzumu hissedilmiştir.

Artık tekâmül-ü edyan bahsi en son ve en mütekâmil bir din olan Din-i İslâma intiha etmiş olduğu cihetle mutalâat-ı umumiyeden ibaret bulunan birinci kısma burada nihayet verilerek ikinci kısma geçilmiştir.

İkinci kısmın mukaddemesinde asrî cemiyetlerde dinin mevkii olamayacağı fikr-i batılının nereden neş'et ettiği izah edilerek bu zehabın ne kadar yanlış ve mantıksız olduğunu izah etmek lüzumu da hissedilmiştir.

Bundan sonra Din-i İslâmın itikadiyatı, ahlâkiyatı üzerinde bir tetkik icra edilerek Din-i İslâmın hiç bir noktasında asrî fikirlerle tearuz edecek bir şey bulunmayıp onlarla daima barışık gittiği izah edilmiştir. Bilhassa İslâmın itikadiyat ve ahlâkıyatına ait verilen tafsilât ve izahat ile Din-i islâmın tabiî ve umumî bir din olduğu pek açık bir surette gösterilmiştir. Daha sonra medeniyyet-i hâzıranın icabat-ı insaniyyeden olmak üzere tevlid eylediği bir takım fikirlerin on dört asır evvel Müslümanlık tarafından takrir edilmiş olduğu müteaddit bahislerde izah edilmekle de umumî ve tabiî bir dinin ancak Müslümanlık olabileceği gösterilmiştir.

Hulâsa, «Müslümana Büyük İlmihâl» her genç ve mütefekkir için şayan-ı tetkik olup şimdiye kadar yazılmamış bir çok mebahis-i mühimmeyi ihtiva, din ve İslâmiyyet hakkında her genç ve mütefekkirin şüpheye düştüğü noktaları izah etmesi itibariyle de ayrıca bir ehemmiyyeti haizdir. Eserin tahririnde merhum Ferid Vecdi'nin muhtelif asarından istifade olunmuştur. Eser, bu mevzua ait yazılması icab eden asarın birincisi olup şimdiye kadar bu yolda - maatteessüf - bir eser yazılmamış olduğu cihetle görülecek kusurun hüsn-ü niyete bağlanmasını kariin-i kiramdan rica ederim. Tevfik ve hidayet Allah'dandır.

Akseki'li
AHMED HAMDİ

ZARURAT-I DİNİYE

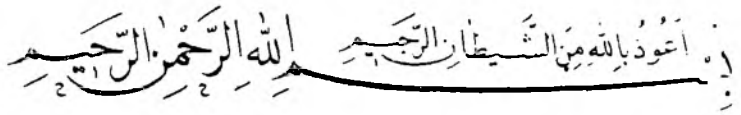

İSLÂM İTİKADI

Din

Din'in tarifi — Şeriat — İslâm dini — Dünya'da dini olmayan millet yoktur — Her itikad doğru mudur? — Ahkâm-ı İslâmiyenin menbaı — Dinin ahkâm-ı asliyesi.

Dinin tarifi :

"Din, Cenab-ı Allah'ın peygamberleri vasıtasiyle kullarına tebliğ eylediği itikadî, amelî, ahlâkî bir kanun-u umumîdir; ki âkil olan insanları hayır ve fazilete sevk eder."

Şimdi şu kısa tariften anlıyoruz ki: Din, bizzat Cenab-ı Allah tarafından vazolunmuş ve peygamberler vasıtasiyle insanlara bildirilmiş olan bir kanun-u umumidir, bir rehberdir, bir mürşiddir. Bu kanunun bir kısmı inanmaya, bir kısmı işlemeye, bir kısmı da ahlâk'a, huy'lara müteallliktir. Nelere ve nasıl itikad edeceğimizi; halikımıza, şahsımıza, ebeveynimize, hemcinsimize karşı mükellef bulunduğumuz vazifeleri, iyi ve kötü huyları bildirir. Gerek şahsî ve gerek ictimaî saadetin yollarını gösterir, daima hayır ve fazilete teşvik, şer ve reziletden tahzir eder.

Binaenaleyh insanların dünya ve ahiretteki saadeti, ancak bu kanunlara, bu ahkâm ve kavaide bağlıdır. Bunların gösterdiği yolu tutup gidenler saadeti bulurlar; bu yoldan inhiraf edenler de kendi elleri ile dünya ve ahirette felâketlerini hazırlamış olurlar. Dinli demek, itikadını, işini, huyunu bu kanunlara tevfik eden kimseler demektir.

Şeriat :

Din ve şeriat, memba'ları itibariyle, birdir; bununla beraber Cenab-ı Hak tarafından vazedilen bu kanunun ahkmâ-ı ameliyeye ait bulunanlarına "Şeriat" namı verilmek şayi'dir. Bütün peygamberlerin din ve itikadı birdir, fakat şeriatları başka başkadır.

İslâm dini :

İslâm dini; hayat-ı tarihiyesi, doğduğu günden ahirete gittiği dakikaya kadar geçen zaman içindeki ahvali, tamamen mazbut bulunan ve enbiyanın son halkasını teşkil eden Hazret-i Muhammed (Sallallahu Taâlâ Aleyhi Veselîem) Efendimiz vasıtasiyle Cenab-ı Allah'ın insanlara tebliğ eylediği itikadî düsturların, amelî hükümlerin, ahlâkî kaidelerin heyet-i mecmuasıdır. Hazret-i Muhammed (Aleyhisselâtü vesselâm) Efendimizin gösterdiği yolu takip edenlere Müslüman denir...

Dünyada dini olmayan millet yoktur :

Efendiler! Uzun uzun tetkikatta bulunacak olursanız görürsünüz ki: Dünyada dini olmayan insan yoktur. İnsan olsun da bir dini, bir itikadı, bir esasa imanı ve imanına göre bir ameli olmasın, mümkün değildir. Herkesin bir dini, bir şeye imanı vardır ve işlerini de iman ve itikadlarına göre tanzim ederler. Fikrinizi tâ bidayet-i hilkate doğru ne kadar uzatırsanız uzatınız, mutlaka bir din görecek ve dinsiz, mabudsuz bir kavme tesadüf edemeyeceksiniz. İnsan, henüz kendisinin ne olduğunu bilmez iken, Allahını aramış ve nihayet "Vacibilvücud bir Allah vardır" demiş. Bugün iyice meydana çıkmış bir hakikattir ki, san'at ve medeniyetçe - ateş yakmasını bilemeyecek kadar - aşağı bir derecede kalmış akvam-ı vahşiye bile bir mabud olduğunu biliyorlardı.

Her itikad doğru mudur ;

Fakat her fikir, her düşünce doğru olmadığı gibi, her itikad, her din denilen şey de doğru olmaz. Nice batıl fikirler vardır ki, onlara din namı verilmiştir. İnsan bunların batıl ve esassız şeyler olduğunu ancak uzun tetkikat neticesi anlayabilir. Şimdi dünyada doğru din, yalnız İslâm dinidir; Hz. Muhammed (S.A.) Efendimizin talim eylediği esas, gösterdiği yoldur. Bu din en son gelen din olduğu için evvelki dinlerde olmayan ahkâmı da ihtiva etmiş ve evvelkilerin bazı yerlerini nesheylemiş, onlardaki hükümlerin bir kısmını kaldırmıştır. Zaten her şeyin sonra geleni evvelkilere nazaran daha mükemmel olacağı da şüphesizdir, değil mi? Binaenaleyh dünya ve ahiretde insanların ne suretle nail-i saadet olabilecekleri bu dinde tamamen gösterilmiştir. Bu dinin söylediklerini kabul edip harekâtlarını o suretle tanzim edenler dünya ve ahirette en yüksek mertebelere ererler.

Ahkâm-ı İslâmiyenin membaı :

Bu dini (Müslümanlığı) Cenab-ı Allah tarafından insanlara talim eden Peygamberlerimiz Hz. Muhammed (S.A.) bizlere iki şey bırakmıştır

ki, onları kendimize rehber edinirsek dünya ve ahirette rahat ederiz. O iki rehber bizi saadete kavuşturur. Dünyamız da ahiretimiz de mamur olur. Onlardan birisi Kur'an-ı Azimüşşan, diğeri de Hadis-i Şerif'dir. (1) Bunlara sıkı yapışanlar, bunların haricine çıkmayanlar hiç şüphesiz dünya ve ahirette saadeti, rahatı bulurlar. Bunların dediklerini tutmayanlar iki cihanda zelil olurlar.

Bunun içindir ki: Büyük Peygamberimiz Hz. Muhammed (S.A.) Efendimiz: "Ben size iki mürşid bıraktım ki. onların arkasından gittikçe kat'iyyen yolunuzu şaşırmaz ve daima hakkı, saadeti bulursunuz" buyurmuşlardır. Binaenaleyh bir Müslümanın her şeyden evvel, kendisi için itikad olunması, işlenmesi zaruri ve elzem olan şeyleri o iki mürşidden öğrenmesi, o iki membadan alması lâzımdır.

İşte elinizdeki şu kitap, zaruriyat-ı diniyenizi o mürsidlerden öğrenmek için size bir vasıta olacaktır. Bir insan nasıl mümin, nasıl Müslüman olur; mümin ve Müslim olabilmek için nelere inanmak, neleri işlemek lâzımdır? Bunları hep o iki mürşidden öğreneceğiz: her hususta onların hakimiyetine, onların irşadına müracaat edeceğiz. Bu kitapta olan şeylerin hepsi o iki membadan alınmış, o iki rehberin delâletiyle meydana gelmiştir.

Dinin ahkâm-ı asliyesi :

Tarifinden de anlaşıldı ki, dinin ahkâm-ı esasiyesi üçtür. Dinin talim eylediği ahkâmın hepsi, esas ve temel itibariyle üç kısma irca ve üç kısımda hulâsa olunabilir :

1 — **Ahkâm-ı itikadiye;** yani sırf iman ve itikada taallûk eden ahkâm.

2 — **Ahkâm-ı ameliye;** işlemeye müteallik olanlar. Bu da ibadat, muamelât, ukubat gibi kısımlara ayrılır. Ahkâm-ı kazaiye ve ictimaiye, ahkâm-ı medeniye ve siyasiye, ahkâm-ı harbiye hep muamelât kısmına dahildir.

3 — **Kavaid-i ahlâkiye;** tehzib-i ahlâk ve tasfiye-i vicdana ait bulunan esaslar. Demek ki, din, üç temel üzerine kurulmuştur: İtikad, ahlâk, amel...

Binaenaleyh İslâmın kendisine mahsus bir itikadiyatı, o itikadiyat üzerine müesses ibadat ve ahlâkiyatı, o ahlâkiyattan mütevellit bir ictimaiyatı ve o ictimaiyattan doğan bir siyasiyatı vardır. Biz bu kitapta evvelâ itikadiyattan, saniyen ibadattan, salisen de ahlâk ve ictimaiyattan, muhtasar bir surette, bahsedeceğiz.

---

(1) Kur'an ve Hadis hakkında ileride malûmat verilmişdir.

Dersin Hulâsası

1. (**Din**) : Allah tarafından peygamberler vasıtasiyle kullara tebliğ olunan kanundur. İnanacağımız ve işleyeceğimiz şeyleri gösterir, daima iyiliğe teşvik, fenalıktan men eder. Bu kanuna riayet edenler saadeti bulurlar.

2. (**Şeriat**) da din demektir. Bununla beraber ahkâm-ı ameliyeye şeriat tabiri şayidir.

3. **Hz** Muhammed'in dinine **İslâm** dini ve buna tabi olanlara da **Müslüman** denilir.

4. Her insanın bir dini vardır. Dini olmayan bir insan, bir millet yoktur.

5. Ama her itikad doğru değildir. Doğru din yalnız İslâm dinidir. En son ve en mükemmel din Müslümanlıktır.

6. Bize Müslümanlığı bildiren **Kur'an-ı Kerim**'dir. Bir de **Peygamberimizin sünnetidir,**

7. Din üç kısım üzerine kurulmuştur : **İtikad, ahlâk, amel.**

İman ve erkân-ı esasiyesi

İmanın lügaten mânası — Şeriatde mânası — İman-ı icmalî — İman-ı tafsili — İlk vazifemiz Allah'a imandır — Cihanda her zerre bir halikın varlığına delildir — Dünya, Halikın varlığını haber veren tabiî bir kitaptır.

Tereddüde mahâl olmayan bir nokta varsa o da, insanlar için her şeyden evvel "iman" denilen tasdik-ı kalbînin lâzım olduğudur. Şahsî ve ictimaî beşeriyetin saadeti bunu iktiza etmektedir. İman olmadıkça dünya ve ahiret saadeti olmaz. İmanı olmayanlar ne kuvvetli bir kalbe malik olurlar, ne de bir şeyi başa çıkarabilirler. Onlar her şeyde müterediddid ve gevşektirler. Binaenaleyh evvelâ iman ne demektir? Nelere ve nasıl iman etmek lâzımdır? Mümin kime derler? Bunları bilelim.

İmanın lügaten mânası :

İman lügatda, inanmak mânasınadır. Yani bir kimsenin haber verdiği yahut nazar ve istidlâl ile, mukayese ile, delil ile, isbat eylediği bir şeye kalbin inanması, katî ve sarsılmaz bir suretde ona sımsıkı merbut olması lâzımdır. Binaenaleyh her hangi bir şeye inanmak, mânay-ı lügavisi itibariyle "iman" dır. Fakat bu dersde izah etmek istediğimiz imandan maksadımız bu değil, belki mânay-ı şer'îsidir.

İmanın şeriatda mânası :

Bizim mürşidimiz olan Kitap ve Sünnet'e göre "iman" ın mânası şudur : "Allah'ın varlığını, birliğini, kemâl sıfatlariyle muttasıf ve noksan sıfatlardan münezzeh olduğunu, melâikeyi, Allah'ın gönderdiği kitapları, enbiyayı, ahiret günün, hayır ve şer her şeyin Halikı Cenab-ı Hak olduğunu katî ve yakinî, yani tereddüde mahâl kalmayacak bir suretde inanıp bunlara olan tasdik ve merbutiyet-i kalbiyesini dili ile söylemekdir (1).

---

(1) Mamafih hakikat-ı iman, cezim ve izan derecesine baliğ olan bir «fi'l-i kalbî» dir; Cenab-ı Hakkın ulûhiyetini, sıfat-ı kemâliyesini ve bilcümle zaruriyat-ı diniyeyi kalben tasdikden ibarettir. Çünkü imanın lügaten de, örfen de hakikatı, tasdikden ibarettir. Tasdik ise emr-i kalbîdir, lisana taallûku yoktur. Lisan mahall-i tasdik değildir. Binaenaleyh lisanen ikrar, imanın rüknü değildir. İkrar, ancak ahkâm-ı

İşte bunlara inanmaya şeriat lisanında "iman" ve inanan kimselere "mümin", bunlara da "müminün bih" derler. Müslümanlığın temeli bu altı şeye, yani Allah'a, meleklerine, kitaplarına, enbiyasına, ahiret gününe, hayır ve şer her şeyin Halikı yalnız Allah-ü Teâlâ Hazretleri olduğuna inanmak ve iman etmekdir. Bu altı esasa -velev ki, mücmel ve kısa bir suretde- iman edenler, bunları kalbi ile kabul edip de lisanı ile söyleyenler, mümin sayılırlar; iman dairesine girmiş olurlar.

İman-ı icmalî ve tafsilî :

Yukarıdaki esaslara kısaca iman etmek, "Amentü" nün mânasına inandım ve iman ettim demek iman-ı icmalîdir. İman dairesine girebilmek için bu kadarı da kâfidir. Bu esasları tafsil ve izaha muktedir olmayanlar bu kadarla iktifa ederler. Fakat o esasların hepsine, delilleriyle beraber anlayarak inanmak iman-ı tafsilîdir. Muktedir olanlar için zaruriyat-ı diniyeyi tafsilâtiyle, delilleriyle bilmek lâzımdır. Biz de bunları birer birer izah edeceğiz.

İlk vazifemiz Allah'a iman :

Şimdi yukarıda geçen icmâl hakkında birer birer tafsilât verece-ğiz. Zaruriyat-ı diniyeden birincisi "Allah'a iman" yani Allah'ın varlığını, birliğini, bilcümle sıfât-ı kemaliye ile muttasıf ve noksan sıfatlardan münezzeh bulunduğunu kabul ve tasdik etmek olduğunu söylemiş idim. İşte sizinle olan bu mühim meseleyi görüşüp konuşacağız, mesele mühim olduğu için dikkat etmeniz, yürekten dinlemeniz, bütün mânasiyle kalbinizi bu tarafa çevirmeniz lâzımdır.

Aklı başında bir insan için birinci farz, birinci vazife, Halikını tanımak, kendisini yaradan Allah-ü Taâlâ hazretlerinin varlığına iman etmektedir. Evet, dünyaya gelen ve aklı başında olan bir insanın her şey-

---

dünyeviyenin icrası için şartdır. Şu hâlde bir kimse zaruriyat-ı diniyeyi kalben tasdik edib de lisaniyle ikrar etmese yine bu zat indi-i İlâhide mümindir. Fakat cenazesinde namaz kılmak, Müslüman kabristanlığına defnetmek, Müslümanlara bahşedilen müsaadatdan müstefid olmak gibi ahkâm-ı dünyeviyenin icrası hususunda indennas mümin sayılmaz. Kezalik bir tehlike zamanında —tasdik-i kalbisini muhafaza etmekle beraber— lisanı ile bunları inkâr edecek olursa iman dairesinden çıkmış, küfür dairesine girmiş sayılmaz. İtikadda mezhebimizin imamı ve reisi olan Ebu Mansur Matüridî hazretlerinin ve İmam-ı A'zam efendimizin hükümleri de bu merkezdedir.

Ekser-i ulemay-ı Hanefiyyeye göre iman, kalben tasdik ve lisanen ikrardan mürekkebdir. İkrar da tasdik gibi imanın rüknü ve cüz'üdür. Şu kadar ki, tasdik rükn-ü aslîdir, aslâ sukutu kabûl etmez. İkrar ise rükn-ü zaiddir. Sukuta ihtimali vardır. İkrah-ı muteber-i mülcî sebebiyle sakıt olur. Yani bir kimseye cebir ve ikrah ederlerse o kimse imana muhalif olan küfrü lisaniyle söyliyebilir...

den evvel ilk işi bu dünyaya niçin geldiğini, nereden geldiğini, nereye gideceğini, kendisini ve üzerinde yaşadığı dünyayı kimin yarattığını, bunların sahibi kim olduğunu düşünmek, araştırmak, anlamaya çalışmak, bilenlere sormaktır. Diğer vazifeler ikinci derecede gelir. Bu söylediklerime akıl erdirmeye çalışmamış olanlar maksadını, gayesini, sahibini bilmeyen, kendisine in'am ve ihsan edenleri tanımayan insanlardır ki, onlar için hakiki ve mesud bir hayat yoktur. Onların dünya ve ahiretleri harab ve perişandır. Onlar adeta serseri gibi ne yaptıklarını, ne yapacaklarını bilmezler; hayatlarında hiç bir şeyden neşe ve zevk duymazlar. Dünya o gibiler için adeta bir zindan-ı belâdır, her nereye baksalar karanlıkdır, bir ışık yokdur; kalbleri daima kasvetlidir. Bunun içindir ki, bir insanın ilk işi Allah'ını anlamak, yaradanın varlığına iman etmektir.

Cihanda her zerre Halik'ın, varlığına delildir :

Cihanda her zerre Allah-ü Teâlâ hazretlerinin mevcudiyetini pek vazıh bir surette isbat etmektedir. Aklı başında, düşüncesi yerinde olan bir insanın hangi zamanda, hangi mekân ve muhitde bulunursa bulunsun hayvanat, nebatat, cemadat gibi her birisinde Sani'-i âlemin, Allah-ü Taâlâ hazretlerinin varlığı ve birliği üzerine binlerce delâil mevcud olan âsardan istidlâl ederek, onlara dikkatle bakarak, onlar üzerinde derin muhakemeler yürüterek bu suretle Vacibülvücud bir Halik'ın varlığını anlaması farzdır. Bunu yapmazsa günahkâr olur. Vazife-i asliyesini yapmamış sayılır. Bu hususda hiç bir mazeret şayan-ı kabul değildir. Allah-ü Taâlâ hazretleri peygamber göndermemiş olsa bile yine kendi akıllariyle bu hakikatı bulmaları insanlar üzerine lâzım ve vacib idi. Halbuki Cenab-ı Hak bu kadar peygamber göndermiş ve onlar da Halik'ı anlamanın usulünü, yolunu bize bildirmişlerdir.

Öyle değil mi ya? İnsanın aklı başında, düşüncesi yerinde olur da bir kere bu görmüş olduğu ucu bucağı olmayan âlemlerin, kendi kendine mevcud olamayan canlı ve cansız bu kadar mevcudatın nereden ve kimin tarafından meydana geldiğini, bunların yaradanı ve sahib-i hakikileri kim olduğunu düşünmez mi? Hadd ü hesabı olmayan bu kadar mahlûkun elbetde bir mucidi, bir yaradanı, bir sahibi olacağını bir insan düşünemesin; bu olur mu? Böyle bir kimseye aklı başında, düşüncesi yerinde bir insan nazariyle bakılır mı? Yolda gider iken bir ayak izi veya bir hayvan gübresi görürsek bundan ne anlarız? Onların bir insan veyahut bir hayvan tarafından vücuda getirildiğini, değil mi? Ayak izleri bir insana, hayvan gübresi de bir hayvana delâlet etmez mi? Bir insan yolda hayvan gübresini görür de onun bir hayvan eseri olduğuna inanmayacak olursa hiç tereddüd etmeden ona deli ve ahmak deriz. Demek ki, her eser, bir müessirin varlığına delâlet ediyormuş. Her eserin bir müessire delâlet

edeceğinde âlim ve cahil herkes müttefikdir; bu, hiç kimsenin ihtilâf etmediği bir kaide-i külliyedir.

Pekalâ, madem ki, bu kaidenin doğruluğundan şüphe etmiyoruz ve madem ki, bir iz bir adamın, bir eser daima bir müessirin vücudunu gösterir; o halde başımızın üstünde hiç bir yere istinad etmeden duran ve bizi zıyalariyle müstefid eden milyonlarca yıldız, üzerinde yaşadığımız küremizde görülen bunca mahlûkat, bir sani'-i kaadirin, hepsini yaradan bir Halik'ın, bir Allah'ın varlığını göstermez mi? Yolda görülen bir izin, bir gübrenin kendiliğinden husule gelmeyip de her halde bir sahibi olacağına kani' olan bir insan, bunca mahlûkun kendi kendine husule geleceğini nasıl kabul edebilir!.. Ucu bucağı bulunmayan bu dünya, hadd ü hesabı olmayan bunca mahlûkat, yolda görülen bir hayvan izi kadarda mı haiz-i ehemmiyet değildir? Bu mevcudata nisbetle "lâşey" hükmünde olan bir iz kendiliğinden husule gelmezse, böyle bir izin kendi kendine vücuda gelivermiş olduğunu akıl kabul etmezse, bu hesapsız şeyler kendiliğinden hasıl olur mu? Bu mümkün müdür? Bunu akıl kabul eder mi? Şüphe yok ki, akıl ve insafı olan bir insan buna kail olamaz.

Binaenaleyh hadd ü hesabı olmayan bunca mahlûkatın da pek büyük bir kudret, pek vasi' bir ilim ve hikmet sahibi bir halik'ı bir yaradanı vardır ki ona "Allah" denir.

Dünya Halik'ın varlığına şahadet eden tabiî bir kitaptır:

Velhasıl, basar ve basireti açık olan, her şeyi dikkatle düşünen, her şeyin sırr u hikmetini anlamaya çalışanlar için insanın gerek kendi nefsinde, gerek kendisini muhit olan mevcudat-ı hariciyede hadsiz hesapsız âyat ve alâmat vardır ki, hepsi de sanayi'-i âlemin varlığına, birliğine en vazıh bir suretde delâlet etmektedir. Çünkü kâinat namı verdiğimiz bunca mevcudat, adeta, gözümüzün önüne açılmış tabiî bir kitapır. Her hangi bir kitap, onu te'lif ve tahrir eden, yapan bir müellif ve muharrire nasıl delâlet ederse, bu kitap da bir mucid ve Halik'a delâlet etmektedir. Bu kitabı dikkatle okuyanlar görürler ki, onun her sahifesi, her satırı, her kelimesi, hatta her harfi cihanda bir kuvve-i âliyenin, bir kudret-i mutlaka ve muazzama sahibinin hükümran olduğunu, her şeyin onun iradesiyle vücud bulduğunu, hiç bir zerrenin bile onun ilminden hariç olmadığını pek açık bir suretde bize bildirmektedir. O muazzam kitabı dikkatle, mânasını anlamak suretiyle okuyarak hilkatin inceliklerini öğrenenler, insanın gözü önünde uçsuz bucaksız uzayan ovalardan, onları tahdid eden yüce dağlardan, bunların içinde yaşayan nihayetsiz mahlûkatdan esrar-ı hilkati takdir edenlerdir ki, Halik'ı Taâlâ'nın varlığını, onun kudret ve azametini hakkiyle takdir ederler ve ona lâyıkı vechle ibadet

etmekde gecikmezler. Kur'an-ı Kerim'in bizi daima mutalâa-i kâinata teşvik etmesi bundandır.

İşte bunun için değil midir ki: Dünya yaratılalıdan beri bütün beşeriyet her şeyden evvel bu dünya'nın bir yaradanı bir sahib-i hakikisi olduğuna iman etmek ihtiyacını hissetmiş ve her asırda bulunan insanlar kendi idrakleri nisbetinde o Halik'a ibadet etmeye çalışmıştır. Hatta medeniyet itibariyle en aşağı bir seviyede olduğu zamanlar bile bir mabuda ihtiyac-ı mutlakını hissetmişdir. Bu, hem tarih-i beşeriyetin tetkiki, hem de Kur'an-ı Kerim'in şahadetiyle sabit bir hakikatdir. Kur'an-ı Kerim buyurur ki:

«Habibim, din-i İslâm-ı kabul etmeyenlere: Semavat ve arz'ı kim yarattı? diye sormuş olsanız: "Allah yarattı" cevabını verirler.»

Dersin Hulâsası

1. İnsan için evvelâ iman lâzımdır.

2. Lügatca kalbin bir şeye sımsıkı bağlanmasına iman denilir. Şeriatımıza göre iman: Allah'a, meleklere, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe, hayır ve şerrin Halik'ı yalnız Allah olduğuna inanmak demektir.

3. Bunlara olduğu gibi kısacık inanmak (iman-ı icmâlî) dir, tafsilâtiyle bilerek iman etmek (iman-ı tafsilî) dir.

4. Allah'a iman : Allah'ın varlığına, birliğine, her türlü noksan sıfatlardan münezzeh olduğuna inanmak demektir.

5. Hayatta her şey Allah'ın varlığını gösterir. Biraz düşünen insan bu hakikati idrak edebilir. Onun içindir ki, Allah'ı idrak akl-ı beşerin vazifesidir. Peygamberlerin gelip irşad etmesi bir lûtf-u İlâhî'dir. Yoksa akıl Halik-ı Zülcelâli idrak ile mükelleftir.

6. Zira kudret-i İlâhiye her yerde nümayandır. Kitab-ı tabiatın her sahifesi, her satırı, hatta her harfi bir kudret-i mutlaka sahibinin varlığını duymuşlar ve ona ibadet etmişlerdir.

Halik-i âlem, ilm ü hikmet gibi sıfât-ı âliye ile muttasıfdır

Doğruluğu müsellem bir kaide-i umumiye — Misâl — Kâinatın her kısmında gaye meşhuddur — İkinci bir misâl.

Geçen bahsi dikkatle mütalâa edince görülür ki: Her halde mahlûkatı yaradan, kâinatı vücuda getiren vacibülvücud bir Hâlık vardır. Bunda şüpheye düşmek kendi varlığında tereddüd etmekle beraberdir. Şimdi bu bahisde o Halik'ın ilm ü hikmet, irade ve kudret gibi sıfât-ı âliye ile muttasıf bir sani'-i hakiki olduğunu ispat edeceğiz.

Doğruluğu müsellem bir kaide-i umumiye:

Evvelâ, doğruluğu herkesçe müsellem olan şu kaide-i umumiyeye nazar-ı dikkatinizi celbetmek isterim: "Herhangi bir şeyde maksad ve merama, hususi bir neticeye delâlet eden tertibat ve münasebat görülürse orada behemehâl o şeyin illet ve mucibi, yani onu o yolda vücuda getirmeyi arzu eden sahib-i idrak ve sahib-i kasıd bir zat vardır. Tabir-i diğerle bir maksad-ı mahsusa göre yapılan şeyler, onu yapan zatın akl u idrak, ilm ü hikmet sahibi bir zat olduğuna delâlet eder." İşte bu bir kaidedir ki, doğruluğunda kimse tereddüd etmez.

Misal:

Şu kaideyi bir misâl ile izah edelim: Yolda giderken mermer bir taşa rast geldik; bu taş pek ziyade düşünülerek işlenmiş, oyulmuş, mükemmel yazılarla tezyin edilmiş; buna bir hususiyet verilmiş. Her hâlde bir maksada göre tanzim edilmiş. Şimdi böyle bir şey görünce bundan biz ne anlarız? Bunu bir yapan olduğunu ve bir maksada göre yaptığı cihetle kendisinin ilim, sanat, hüner sahibi bir kimse olacağını değil mi? Demek ki, hangi eserde bir maksad, bir gaye varsa onun sahibinde bir kasıd, bir ilim ve sanat olacağında şüphe kalmıyor. Bu cihet anlaşıldıktan sonra yüzümüzü kâinata tevcih edelim; bakalım kâinat da Halik'ın ilm ü hikmetine delâlet ediyor mu?

Kâinatın her kısmında gaye meşhuddur :

Kâinatın her yerinde, bilhassa canlı olan aksamında bir intizam, müşahede olunuyor. Haricten sarf-ı nazar yalnız kendi nefsimize müracaatla da bunu pek a'lâ anlayabiliriz. Ufak bir tedkik ve muhakeme ile görürüz ki: Bütün a'zay-ı vücudumuz bir maksada, bir gayeye göre tertip ve tanzim edilmiştir. Gözler görmek, kulaklar işitmek maksadına göre yaradıldığı gibi, diğer azaların her birerlerinde de birer maksad-ı mâkul var. Ve bu maksad da pek açıktır. Hulâsa kâinatın her zerresinde bir maksad-ı mâkul, bir nizam-ı bedii olduğu apaçık görülmektedir.

Mademki böyledir, yukarıda doğruluğu herkesçe müsellem olan kaideyi buraya tatbik eder ve katiyyen hükmederiz ki: Ziruh ve gayr-i ziruh bütün kâinatı bu kadar muntazam bir plâna, bir maksada göre halk ve tanzim eden hâlık ve nazım, mutlaka alîm ve hakîm, mürid ve kaadir, hayyülkayyum bir Zat-ı Ecell ü A'lâ'dır. Bu sıfatlarla muttasıf olmayan bir kuvvet bu kadar dekaik-ı san'atı müştemil bulunan bu makineyi, bu âlem-i mevcudatı meydana getiremez. Hiç bir ferd için mümkün değildir ki: Bu kadar bedi', bu derece muntazam bir san'at, bir makine vücuda getiren bir sani' tasavvur etsin de sonra o saniin ne yaptığını bilmediğine, yahut amelden âciz kör bir kuvve olduğuna, yahut bunların tesadüfen vücud bulduklarına kail olsun. Öyle ise dünyanın Halikı ve Sanii, ilm ü hikmet, irade ve kudret sıfalariyle muttasıf, hayyülkayyum bir zat-ı Vacibülvücuddur. Başka türlü düşünmek katiyen doğru olamaz.

İkinci bir misâl :

Burasını da yine bir misâl ile izah edelim: Hiç insan olmayan, vaktiyle insan yaşadığı da bizce meçhul bulunan bir adada mermerden mâmûl bir heykel görsek, acaba bu heykelin kendi kendine husule gelmiş olduğuna mı kail oluruz? Yoksa vaktiyle orada insanlar bulunduğunu ve o heykelin de sanatında pek mahir bir heykeltraşın elinden çıkmış oldûğunu mu anlarız? Şüphe yok ki, ikinci ciheti kabul ederiz, değil mi? Her ne kadar o heykeli yapanı gözümüz ile görmesek de bir maksada göre vücuda getirildiğinde şüphemiz olmayan o eserin ilim ve sanat sahibi bir müessirin elinden çıktığını istidlâl eder ve anlarız. Eğer biri çıkıp da : "Bunu heykeltraş yapmış değil, belki tesadüfen bir takım mermer parçaları bir araya gelerek, bu şekilde teşekkül ettikten sonra yağmur ve rüzgârların tesiriyle burada bulunan şu kaide üzerine dosdoğru oturuvermiştir." diyecek olursa, acaba o kimseye ne deriz? Onun akılsız ve budala olduğuna hükmetmez miyiz? Öyle ise her zerresinde maksad ve gaye pek açık olan bu kâinatı görüp de "Bunun bir Halikı, bir yaradanı yoktur; her şey

kendi kendine oluvermiştir." diyenler de akılsız ve ahmakdırlar. Bu gibi kimselere insan değil, hayvan nazariyle, hatta hayvandan daha aşağı bir mahlûk nazariyle bakmak lâzımdır. Çünkü hayvan bile Halikını tanır...

Dersin hulâsası :

1. Umumî bir kaidedir : Bir maksada göre yapılan herhangi bir şey onu yapan zatın kasd ve idrâk, ilim ve hikmet sahibi olduğuna delâlet eder.

2. İşlenmiş, süslenmiş bir mermer görünce bir hüner sahibinin bu mermeri böyle yapmak istediğini ve yaptığını anlarız.

3. Kâinatın neresine baksak bedi' bir nizam görürüz. Vücudumuzun her uzvunda bir maksat vardır. Bu kadar bedi' bir nizam, dakik bir san'at vücuda getiren Hâlık, elbet de yatığını bilir ve bilerek yapar. Bu nizam ve intizam kendi kendine nasıl olur?

4. Issız bir adada bir heykel görsek mutlaka bir heykeltraş tarafından yapılmıştır, deriz. Kendi kendine mermer parçaları biraraya gelmiş, oyulmuş da böyle bir şekil vücuda gelmiştir, desek bize deli derler.

5. Ey akıl sahipleri! Şu bedi' nizam-ı âleme bakınız. Bunun bir sanii yok mudur?

Mevcudiyet-i İlâhiye hakkında hakîmane bir muhavere

Meşhur hükemadan iki zat arasında cereyan eden pek hakimane bir muhavereyi mebahis-i mütekaddime ile münasebetinden dolayı buraya derc ediyorum. Muhavere çok mühim, pek ince ve mânalıdır; binaenaleyh iyice dikkat etmeniz lâzımdır. Muhavere şu suretle başlıyor :

Sokrat : — İlm ü sanatlarına meftun olarak kendilerine pek ziyade hürmet ve muhabbet ettiğin kimseler var mıdır?

Aristo : — Evet, vardır.

— Kimleri şayan-ı takdir ve tebcil bulursun?

— Şuradan, heykeltraşlardan, ressamlardan bir takım zevat var ki, onları şayan-ı takdir ve tebcil bulurum.

— En ziyade kimi şayan-ı takdir bulursun? İdraksiz ve nutuksuz suretler, resimler, kitaplar yapanları mı, yoksa insan gibi akıllı, müdrik, ziruh mahlûkatı halk eden Halik'ı mı?

— Filhakika en ziyade şayan-ı takdir ve takdis olan, müdrik ve müteakkil şeyler halk edendir; bunda şüphe etmemek lâzımdır. Fakat bilmiyorum ki, ziruh olan bu mahlûkat ile sair mevcudatı bir Hâlık mı yarattı, yoksa tesadüfün yardımıyla, yani tesadüf kabilinden olarak mı vücuda geldiler?

— Birinde mâkul bir gaye ve maksad olan, diğerinde böyle bir şey bulunmayan iki şey görecek olursanız bunlardan hangisine tesadüfen olmuş, hangisine bir sahib-i akıl ve fikir tarafından yapılmış dersiniz? Yoksa her ikisine de tesadüfen olmuş, veya her ikisi de bir sahib-i idrak tarafından yapılmış mı dersiniz?.

— Kendileri bir maksad ve gaye için yapıldıkları meşhud olanların, yani vücudları bir maksada delâlet edenlerin herhalde akıl ve fikir, ilim ve hüner sahibi bir zat tarafından yapıldığında şüphe yoktur.

— Mademki böyledir, o halde a'zay-ı vücudunun her biri bir maksad-ı muayyene delâlet eden insanlar tesadüfen mi var oluvermişler, yoksa bir kudret-i mutlaka, bir hikmet-i şâmile sahibi bir müessir tarafından mı yaradılmışlardır? Bunların hangisine kail olursunuz?.

---

(1) Hakîm-i şehîr Sokrat ile Aristo.

— Dikkatle düşünülürse, bu mevcudat, bilhassa insan gibi bütün âzay-ı vücudunda maksad ve gaye pek açık olanlar, gayet alîm ve hakîm bir Halik'ın bir mucidin eseri olmak iktiza ediyor; başka türlü düşünmek sahih bir düşünce değildir.

— Pekâlâ, insan da dahil olduğu halde kâinatta, bu ecram-ı namütenahide müşahede etmekte olduğumuz bu kadar intizamın, bu kadar ahengin tesadüfe hamledilmesi, bunların bir Halık tarafından yaradılmayıp da kendiliklerinden tesadüfen vücud buldukları zehabı doğru bir tasavvur olur mu? Böyle bir tasavvur munsif ve hakîm bir insanın aklına sığar mı?.

— Evet, kâinat gayet muntazamdır. Her şey yerinde ve muntazam bir surette cereyan etmektedir ve bundan dolayı kâinatın ilm ü hikmet sahibi bir sani' tarafından yaratıldığı iddia olunuyor. Fakat ben, üstad-ı sanat olan insanları daima görüp durduğum halde bu kâinat-ı namütenahiyenin sanii olduğu iddia edilen o büyük Allah'ı hiç bir vakit göremedim ve bundan dolayı onun varlığına inanmak istemiyorum.

— Pekâlâ! Fakat şimdi senden başka bir şey soracağım: Senin aklın var mı?

— Elbet de aklım var!

— Aklını bu gözlerin ile hiç gördün mü?

— Hayır görmedim.

— Öyle ise aklın olduğunu nereden biliyorsun? Nereden anladın?

— Kendimden sâdır olan efkâr ve harekât-ı ma'kuleden anlıyorum ki, her halde benim bir aklım var; aklım olmasaydı harekâtım mâkul ve muntazam olmazdı.

— Kendi aklını görmediğin halde âsârından onun varlığını istidlâl ediyor, "Harekâtımın mâkul ve muntazam olmasından aklım olduğunu anlıyorum" diyorsun. Şu hâlde nasıl oluyor da bu kadar muntazam bir surette müşahede etmekte olduğumuz âlemlerden ve bizzat kendi vücudundan istidlâl ederek bunların bir sahib-i ilm ü hikmet tarafından yaratıldığına iman etmiyorsun? İnsandan sudur eden harekât-ı ma'kule onun bir kuvve-i âkile tarafından olduğuna delâlet ederse, kâinat namı verdiğimiz bu kadar asar-ı muntazama ve ma'kule ilm ve hikmet sahibi bir nâzım ve müessirin varlığına delâlet etmez mi? Eğer muntazam âsâr bir müessir-i âkıl ve hakimin vücudunu isbat etmese, o halde kendi aklını da inkâr etmekliğin lâzım gelir; aklı olmayan bir insanın ise Cenab-ı Allah'ı inkâra hiç de hakkı yoktur.. Mademki kendi gözünle görmediğin halde âsâr-ı muntazamasından istidlâl ederek aklın vücuduna kani' bulunuyorsun, o halde kâinatta görülen bu kadar harekât ve âsâr-ı muntazamadan anlamalısın ki: Bunları idare eden bir akl-ı kül, bir ilm ü hikmet sahibi vardır ve her şey onun eseridir.

— Hakikat, böyle derin bir muhakeme ile anlaşılıyor ki : İnsandan sudur eden ef'âl-i muntazama ve ma'kule onun bir kuvve-i müdrike ve âkile tarafından olduğuna, daha doğrusu insanda bir kuvve-i âkilenin mevcudiyetine delâlet edince, kâinatın her zerresinde meşhud olan intizam ve ma'kuliyet de onun ilm ü hikmet sahibi bir müessir-i zişuurun eseri olduğuna, böyle bir müessirin varlığına delâlet eder. Şu kadar ki, basar ve basireti kapanmış olanlar bu açık hakikatı görüp düşünemezler, gözlerinin önünde bu kadar asar-ı bedia ve muntazamayı görürler de onun sanii akıllarına bile gelmez.

Diğer bir hakîm'in mütalâası :

"Halik-ı âlem en yüksek bir kudrete malik olduğunu munsiflere göstermek için herkesin gözü içine en büyük bir delil koymuştur ki, bu göz bebeği denilen noktadır. Göz bebeğinin cirmi bir iğnenin başı kadar ufak olduğu halde yüzlerce bin senelik mesafat ve vüs'atde bulunan ecram-ı semaviyeyi an-ı vahidde görebiliyor.

Bu garip hali bilmemiş, bizzat kendimizde müşahede etmemiş olsaydık, böyle bir şeyin imkânını bile kabul etmez ve ufak bir noktanın bütün bir âlemi vehleten görebileceğine inanmazdık. Çünkü böyle bir şeyi hiç bir âkıl tasavvur edemez. Halbuki bunu görüyoruz.

Binaenaleyh bunu yaratan Halik-ı Taâlâ hazretleri ilm ü hikmet sahibi bir zat olmasaydı cismen ufak, fi'len büyük böyle bir alâmet-i hayretbahşayı nasıl tertip edebilir ve gözün muhtaç olduğu güneş gibi bir nuru nasıl vücuda getirir idi?

Kâinatı halkeden, alîm ü hakîm, kaadir ü kayyum bir Zat-ı Vacibülvücud olduğuna kendi bedenimizde bin türlü deliller, şahidler bulabiliriz. Şu kadar ki, ma'nen kör olanların gözleri, içinde cism-i sagîr ve eser-i azîm olan, göz bebeği gibi bir eser-i san'at-ı Rabbaniyeden dahi bihaber kalırlar da akıllara hayret veren bu gibi harikaları cisim ve maddenin tesadüfüne hamlederler.." (1)

Hulâsa, insan gerek kendi nefsini ve gerek kendisinden hariç olan mevcudatı tefekkür eder ve bunların ne suretle husûl bulduklarını ariz u amîk düşünürse mutlaka kaadir ü kayyum, alîm ü hakîm bir Allah'ın varlığını idrak eder ve bunda zerre kadar şüphesi kalmaz. İşte bunun içindir ki: Kitabımız olan Kur'an-ı Azimüşşan insanın kendi nefsinde ve kâinatın her zerresinde Cenab-ı Allah'ın mevcudiyet ve vahdaniyetine delâlet eden nice âyât ve alâmât olduğunu söylüyor ve bizi onları tefekküre davet ediyor, enfüs ü afâk'a im'ân-ı nazar ile emrediyor.

---

(1) Eflâtun

Dersin hulâsası

1. Kâinatta her şeyin hilkatinde bir maksat ve gaye vardır. Hiç bir şey tesadüfen vücud bulmuş değildir. Bütün mevcudat bir Sani'-i Azîmin eseridir. İnsan yalnız kendi a'zay-ı vücudunu düşünse bu hakikati idrak eder. Halik'ı görmemekle varlığına inanmamak lâzım gelmez.

(Akıl) da görülmez; fakat eserinden vücudunu anlıyoruz. Bunun gibi kâinatta meşhud olan asar-ı muntazama ve bedianın da bir nâzım ve müessiri vardır. Bunu görmeyenler ancak basar ve basiretleri kapanmış kimselerdir.

2. Kudret-i İlâhiyeyi göstermek için en büyük delil göz bebeğidir. Cirmi bir iğne başı kadar ufaktır; fakat yüzbin senelik mesafat ve vüsatde bulunan ecram-ı semaviyeyi an-ı vahidde görebiliyor.. Bunu bilmeseydik ve görmeseydik bunun imkânını bile kabul etmezdik.

Bunun için Kur'an, insanları daima tefekküre, enfüs ü afâk'a im'an-ı nazara davet ediyor.

Vahdaniyet-i İlâhiye

Vahdaniyet-i İlâhiyeyi anlamak için kitab-ı kâinata bir nazar — Kâinattaki faaliyet-i mütemadiye ve muttaride — Nizam-ı kâinatın lâyetegayyer olması nâzımın vahdetine delildir — Kitab-ı münzel-i İlâhiye bir nazar — Tenzih-i Bâri.

Vahdaniyet-i İlâhiyeyi anlamak için kitab-ı kâinata bir nazar:

Bundan evvelki derste gördük, anladık, iman ettik ki: Bu dünyanın her halde bir Halik'ı, hem de alîm ü hakîm, kaadir ü kayyum bir Halik-ı Azîmi var. Görmüş olduğumuz bu hadsiz ve hesapsız mahlûkatın başka suretle vücuda gelmesi kaabil değildir. Bunda şüphe ve tereddüde düşmek akıllı insanın kârı değil, belki akıllıyım zanneden gafillerin işidir. Burası anlaşıldıktan sonra bir cihet kalıyor ki, o da; o Halik'ın bir olup şerik ve naziri olmamasıdır. İşte bu derste de bu meseleye dair konuşacağız; bu dünyayı yaratan ve idare eden Halik-ı Taâlâ hazretlerinin "bir" olduğunu, ondan başka Halik-ı hakikî ve ondan gayri ibadete lâyık bir kimse daha olmadığını isbat edeceğiz.

Bunun için de her şeyden evvel gözümüzün önüne açılmış olan "Kitab-ı kâinatı" mütalâa etmek, nazarlarınızı ona çevirmek istiyorum: Bir an için nazarlarımızı, fikirlerimizi her şeyden ayırarak yalnız "Kâinat" namı verdiğimiz şu heyet-i mecmuaya, şu küll-i vahid'e ve burada cereyan eden hadisata tevcih edelim; dikkat ve basiretle onun üzerinde bir muhakeme yürütelim. Acaba ne netice elde edeceğiz? Bana öyle geliyor ki: Bu kitabın yalnız sathî bir surette lâfzını okuyarak, sathî bir nazar-ı mütalâadan geçirerek mânâsını düşünmeyenler, evet yalnız zavahir-i mevcudata atf-ı nazar etmekle iktifa edenler için bile Cenab-ı Allah'ın vahdaniyetini, Rahman ve Rahim sıfatlariyle muttasıf olduğunu gösteren binlerce, hatta yüzbinlerce delâil mevcuttur. Artık o muazzam kitabın mânâsını iyice düşünenler, ondaki esrar-ı hilkat'e vakıf olanlar için bu hususdaki delâilin hesabı yoktur.

Kâinattaki faaliyet-i mütemadiye ve muttaride:

Öyle ise biz de evvelâ o muazzam ve şayan-ı hayret olan kitab-ı kâinatı yukarıdan aşağı doğru şöyle bir mütalâa edelim: Başımızı yukarı doğru kaldırınca ne görürüz!.. Mavi renkte, gayet geniş, ucu bu-

cağı yok bir kubbe... Sonra onun her tarafına, zahiren karma karışık bir surette serpilivermiş milyonlarca ecram-ı semaviye, yıldızlar, güneşler değil mi? Evet öyle, işte bunların her birisi birer âlemdir; başlı başına bir cihandır. Bu âlemlerde daima bir faaliyet, bir tebeddül ve tagayyür var ve her âlem kendine mahsus, esaslı, muhkem ve muttarid bir nizama, bir kanuna tabi'dir; o nizam ve kanun aslâ değişmez, bozulmaz. Daima her âlem kendi nizam ve kanununa göre seyir ve hareket eder. ona tebean seyrini, vazifesini tamamlar. Birine mahsus olan nizam diğerinin tabi' olduğu kanunu bozmaz. Bu o kadar muntazamdır ki: Bir yıldızın beş sene, on sene sonra nerede bulunacağı bugünden hesap edilerek tâyin edilebilir. Bunların her birerlerine mahsus ayrı ayrı nizam olduğu gibi, hepsinin tabi' olduğu, hepsinin menbaı, hepsini idare eden bir nizam-ı umumî var. Bunlar onun haricine çıkamazlar. Bunun içindir ki, yekdiğerinin hareketini, vazifesini ihlâl etmeksizin her birerleri kendi seyrini tamamlamaya çalışır. Demek ki, kitab-ı tabiatın, kâinatın nizam ve intizamı inkâr olunamayacak kadar aşikârdır.

Nizam-ı kâinatın lâyetegayyer olması, nâzımının vahdetine delildir :

Hiç şüphe yok ki: Milyonlarca, milyarlarca âlemin böyle muttarid, sabit umumi bir nizama tebean hareket etmeleri o nizamı vaz' eden nâzımın, onu tedvir eden müdirin halk ve takdirde, halk ve idare etmekte, hikmet ve tedbirde şeriki ve naziri olmayan bir "İlâh-ı Vahid" olduğuna pek açık bir surette delâlet eder. Öyle ya, bunları idare eden nâzım, alim ü hakîm, kaadir ü kayyum tek bir Hâlık olmayıp da halk ve idarede şeriki ve naziri olsaydı kâinatta bu kadar nizam ve intizam görülebilir miydi? İntizam şöyle dursun, hatta bir an içinde kâinat alt üst olmaz mıydı?

Demek ki, kâinatın muntazam ve muttarid kanunlar dahilinde her vakit aynı surette hareket etmesi Halik-ı Taâlâ hazrelerinin hem vahdaniyetine, yani "Zatı, sıfatı, ef'ali itibariyle bir olup şeriki olmadığına" hem de alîm ve hakîm, kaadir ve kayyum, rahman ve rahim sıfalariyle muttasıf olduğuna pek vazıh olarak delâlet etmektedir. Bunu tedvir ve ona kumanda eden bir olmasaydı elbet de bu intizam yerine bir herc ü merc görülür idi.

Sonra yere ininiz, nazarınızı ona, onda bulunan zevilhayata, hayvanat ve nebatata tevcih ediniz. Yine vahdet-i idareye delâlet eden bu intizamı müşahede edersiniz. Öyle bir nizam, bir kanun ki, beşer ancak onu takdis edebilir; o kanunlara göre işini görmekle kemâle gelir. Hulâsa nereye bakacak olsanız her yerde vahdaniyet-i İlâhiyeyi beliğ bir surette takrir eden âyâtı görürsünüz. Bu hususda en ufak bir zerre ile büyük bir kitle arasında hemen fark yok gibidir.

Kitab-ı münzel-i İlâhîye bir nazar :

Şimdi bir de kitab-ı münzel-i İlâhî olan Kur'an'ı okuyalım. Kur'an-ı Kerim'de Cenab-ı Allah'ın vahdaniyetini takrir eden ne kadar âyât-ı beyyinat vardır. Kur'an-ı Kerim Cenab-ı Allah'ın vahdaniyetini, ve ondan başka ibadete lâyık kimse olmadığını en sarih bir ifade ile anlattığı gibi, birden başka Allah olamayacağını da pek beliğ bir ifade ile takrir eylemiş ve bu vahdaniyeti anlamak için gözümüzün önüne açılmış olan kitab-ı kâinatı dikkatle okumak lâzım olduğunu da bildirmişdir. (1)

Tenzih-i Barî :

Cenab-ı Vacibülvücud Hazretlerinin halk, icad ve tedvir-i avalim hususunda şeriki olmayıp hem Zatı, hem sıfâtı, hem de ef'âli itibariyle vâhid olduğunu anladık, iman ettik. Şimdi de şu ciheti anlayıp iman etmemiz lâzımdır: "Cenab-ı Allah'ın hiç bir suretle benzeri, misli yoktur." Yani Cenab-ı Vacibülvücud Hazretleri bilcümle mümkinata, mahlûkata mübayindir; Cenab-ı Hak hiç bir hususta bu âlem-i mümkünata benzemediği gibi, cümle-i mümkünat içinde, yani cihanda ona mümasıl ve müşabih olan bir mahlûk veya bir hayâl de yoktur. İslâm itikadı işte bu suretle olmak lâzımdır. (2)

Dersin Hulâsası

1. Allah birdir, ondan başka yaratan, ondan gayri ibadete lâyık olan yoktur. Kâinata şöyle sathî bir nazar atfeden, bu hakikati idrâk eder.

2. Başını kaldır. Şu ucu bucağı olmayan göklere bir bak. Haddi hesabı olmayan yıldızlar, güneşler, âlemler parlıyor. Hiç biri bir an faaliyetten geri durmuyor. Hepsi bir nizam, bir kanun altında seyr ü hareket ediyor, bu nizam hiç değişmiyor ve bozulmuyor.

3. Bu gösteriyor ki, bunların Halik'ı ancak Allah-ü Zülcelâldir. Ve onun şerik ve naziri yoktur. Alîm ü hakîm, kaadir ü kayyum, rahman ü rahim bir Allah...

4. İşte Kur'an'ın bizi irşad ettiği hakikat budur :

5. Biz bu Halik-ı Zülcelâl'i her şeyden tenzih ederiz. O hiç bir şeye benzemez. Ona benzer hiç bir şey yoktur.

---

(1), (2), Cenab-ı Hak hiç bir şeye benzemez; Allah işitir, bilir. (Kur'an-ı Kerim)

Beşer aklı nazar ve istidlâl yoluyla Cenab-ı Allah'ın hakikat-ı Zatiyesini idrak edemez

Mevcudiyet-i İlâhiyeyi marifet her âkil ve mükellef üzerine farzdır — Akıl, Allah'ın hakikat-ı Zatiyesini idrâk edemez— Hissin, fikrin, tecrübenin hududu — Cenab-ı Hak namütenahi ve mutlaktır — Akl-ı beşer ba'zan maddiyatta bile hataya düşer — Misâl — Cenab-ı Allah bizim tasavvurat ve tahayyülâtımızın hiç birine benzemez — Tasavvurat ve tahayyülâtımız âlem-i mümkünattan öteye geçemez — His ve aklımızla idrâk edemediklerimizi inkâr doğru değildir — Cenab-ı Allah'ın Zatı hakkında tefekküre dalmaktan Peygamberimiz menediyor.

Mevcudiyet-i İlâhiyeyi marifet her âkıl üzerine farzdır :

Bundan evvelki derslerde aklımızı, düşüncemizi sarf ederek bildik, anladık, iman ettik ki: Bu dünyanın alîm ü hakîm, kaadir ü kayyum tek bir sanii, bir yaradanı, bir idare edeni var. Her nereye bakılsa o Halik'ın varlığına ve birliğine delâlet eden binlerce, yüzbinlerce delâil ve şevahid mevcud. En ufak bir zerreden en büyük kitleye kadar hepsi en vazıh bir surette Allah'ın varlığına, birliğine şehadet etmektedir. Aklı ve düşüncesi yerinde olanlar bunda zerre kadar şüphe ve tereddüde düşmezler. Aklı başında, düşüncesi yerinde olan her insan kudret ü azamet, ilm ü hikmet sahibi bir Allah'ın varlığını anlamakta güçlük çekmez. Her zerre onu Halik'ına, Halik'ının vahdetine, ilm ü hikmetine irşad eder, götürür. Bunun içindir ki: Allah'ı marifet, âkıl ve mükellef olan her insan üzerine farzdır. Bu farzı yerine getirmeyenler pek azîm bir günah işlemiş olurlar. Bu hususta gösterilecek mazeretler şayan-ı kabul değildir. İşte hep bunları evvelki derslerimizde anlamıştık.

Akıl hakikat-ı İlâhiyeyi idrak edemez :

Fakat, acaba Cenab-ı Allah'ın hakikat-ı zatiyesini yani Ulûhiyetini nasıl ise öyle anlamakla da mükellef miyiz? Hayır! Bu cihet asla mümkün olmadığı için bununla mükellef değiliz.

Akl-ı beşer nazar ve istidlâl ile Cenab-ı Hakkın hakikat-ı zatiyesini aslâ idrak edemez. Bundaki acz-i küllisi muhakkaktır. Çünkü idrâk hu-

susunda aklın istinadgâhı his, zaruret, tecrübedir. Akıl bildiklerini ancak bu vasıtalara müracaatla ve bunların gösterdiği kadar anlayabilir. Halbuki bu vasıtalar yalnız maddiyatta rehberlik edebilirler; bundan ileri geçemezler. Buradaki rehberlikleri bile mutlak olarak doğru değildir. Çok zaman olur ki, aklı hataya sevkederler.

Hissin, fikrin, tecrübenin hududu :

Kuvay-ı hissiyemiz vasıtasiyle bildiklerimizi tetkik edersek görürüz ki: Bunların her birisi ancak bu hususu idrâke vesile oluyor. Meselâ göz, elvan ve eşhası mâlûm ve muayyen bir had dahilinde idrâke vesiledir. Diğer havas da bir nisbet-i muayyene dahilinde eşyayı idrâke vasıta oluyorlar. Vacib Taâlâ hazretleri ise - evvelce de izah olunduğu veçhile- onlara mümaselet ve müşabeheti bile yoktur. Binaenaleyh akl-ı beşerin havas tarikiyle Cenab-ı Allah'ı idrak etmesine imkân yoktur.

Tarik-ı tecrübe ile de hakikat-ı İlâhiyeyi idrâk etmenin yolu yoktur. Çünkü tecrübe maddî ve mahsüs şeyler için vasıta-i idrâkdir.

Kuvve-i hayaliyeye gelince : Bu tarik ile de hakikat-ı İlâhiye bilinemez. Cenab-ı Allah, tahayyül ettiğimiz şeylerin hiç birisine benzemez. Çünkü bu kuvvet, ancak hissin vermiş olduğu şeyleri zapteder. Mademki Cenab-ı Hakka hissin tallûk etmesi mümkün değildir, o hayalin taallûk etmesi de mümkün olamaz.

Kuvve-i müfekkire ile de idrâk edebilmek kaabil değildir. Çünkü insan ancak havas tarikıyla ahz u telakki ederek kendisinde mevcut olan şeyleri tefekkür eder; bunlardan gayrisine fikri taallûk etmez. Binaenaleyh aklın Cenab-ı Hakkı tarik-ı fikr ü nazar ile idrak edebilmesi de mümkün değildir.

Cenab-ı Hak namütenahi ve mutlak'dır :

Velhasıl, Cenab-ı Hak namütenahi ve mutlakdır. Bu ise havas-ı hamse'nin, tecrübe'nin, hatta hayalin haricindedir. Çünkü daire-i his ve tecrübemize düşen hâdiseler herhalde mütenahi ve mahdud olduklarından içlerinden ona benzer bir şey yoktur. Bu daireye girmiş olsa mütenahi ve eşyay-ı saireden biri demek olurdu. Binaenaleyh havas ve tecrübenin, akl u fikrin idrâk ettiği şeyler, kendileri gibi mütenahi ve mahduttur. Mütenahi ve mahdut olan vasıtalar gayr-i mütenahiyi ve mutlak'ı ihata edemezler.

Demek oluyor ki: Müstakillen tarik-ı aklile Cenab-ı Allah'ın hakikat-ı zatiyesini idrâke yol yoktur. Bu cihet vera-i dûr-u akıldadır. Bu öyle bir mertebedir ki, bunu söz ile tâbir bile gayr-i mümkündür. Temsi-

lin, kıyasın haricindedir. Misli yok ki, şunun gibi diyelim. Kendisini nasıl bildirmiş ve ne ile tavsif etmişse biz ancak o suretle bilmek ve o yolda itikad etmekle mükellefiz.

Akl-ı beşer bâzen maddiyatta bile hataya düşer :

Mahlûkatı içinde hiç bir veçhile müşabih ve mümasili bulunmayan Vacib Taâlâ hazretlerinin hakikat-ı ilâhiyesini idrâk etmek şöyle dursun mahlûkat ve mümkünat içinde bir çok şeyler var ki, akl-ı beşer, onların mahiyetini, hakikatini bile kat'iyyen idrâk edemez. Hem öyle hakikatler ki, varlığında şüphe ve tereddüt bile caiz değildir. Meselâ insana en yakın ve insanın zerre kadar şüphe etmediği bir şey varsa kendi nefsi'dir, ruhu'dur; değil mi? Böyle olduğu halde nefsimizi idrâkden katiyen âciz bulunuyoruz. Hepimiz biliyoruz ki, efâl ve harekâtımızı idare ve memleket-i vücudumuzda tasarruf eden bir ruhumuz var. Fakat bunu ne görüyoruz, ne de mahiyetini idrâk edebiliyoruz. İnsanların en âkıl ve en âlim olanları bile bunu idrakden âciz kalmışlar ve bu acizlerini itiraf etmişlerdir. Nefsini idrâkden katiyen âciz olan insan, bütün âlemlerin sani' ve Halik'ı olan Zat-ı Ecell ü Akdes hazretlerinin hakikat-ı zatiyesini nasıl anlayabilir? Bunun imkân var mı?. İnsan nefsini ne ile ve ne kadar anlayabilmiş ise Rabbını da o kadar ve o suretle anlayabilir; fazla değil.

Kezalik bugün elektrik denilen bir kuvvet olduğunu bilmeyen hemen yok gibidir. Bir çok işlerimizde bu kuvveti bol, bol gibi kullanıyoruz. Fakat bunun nasıl bir şey olduğunu biliyor muyuz? Hayır. Yalnız asarından anlıyoruz ki, böyle bir kuvvet var; işte bizim anladığımız bu kadar. Hiç birimiz bundan bir kademe daha ileriye gidip de bu kuvvetin hakikatini izah edemiyoruz. Bu kuvvetin nasıl olduğunu tarif etmek lâzım gelirse hakkiyle bir tarif yapmak kaabil değildir. Ancak a'razı ve evsafı ile anlar ve anlatabiliriz.

Bu kadar ince misâllere bile lüzum yoktu. Çünkü mahiyeti bizce meçhul kalan yalnız geçen iki misâlde gördüğümüz değildir. Belki alelumum mahiyet-i hâdisata zat-i eşya bize daima meçhul kalmıştır; havassımızı ve idrâkimizi işgal eden hâdisatdaki tahavvülâtdır; eşyanın zâhiridir.

Şimdi bunları bile lâyıkıyle anlamakta acz ü za'fı muhakkak olan insanlar nasıl olur da maddiyatın da fevkında olan, maddiyatta müşabihi bulunmayan Halik'ı kâinatın hakikat-ı zatiyesini idrak edebilirler? Biz Allah'ın hakikat-ı zatiyesi hakkında ne kadar düşünsek, zihin yorsak; acaba şöyle midir, yoksa böyle midir, gibi tasavvurat ve eşkâl hatırımıza gelse hiç şüphe yok ki, Cenab-ı Hak bunların hiç birisine müşabih değildir. Çünkü bizim aklî düşüncemiz, bizim tasavvuratımız ancak

his ve idrâkimizin yetişebileceği şeylere âittir. Bundan daha öteye geçebilmek imkânı yoktur. Halbuki bütün bunlar mümkünat cümlesindendir. Allah-ü Taâlâ hazretleri ise mümkünülvücud değil, Vacibülvücuttur. Bunun içindir ki, hiss ü aklımızın hududu dahilinde Vacib Taâlâ Hazretlerine müşabih ve mümasil bir şey bulabilmek imkânı yoktur. İnsan her şeyi hissettiği ve gördüğü ile mukayese edeceğinden hakikat-ı İlâhiye hakkında ne düşünsek, ne tasavvur etsek, kalbimize ne gelse hepsi yanlıştır; Cenab-ı Hak onlardan berî ve münezzehtir, onların gayrıdır.

Misâl :

Meselâ: Bir insanı doğduğu günden itibaren bir mağaraya hapsediniz ve bulunduğu yerin bir tarafına ancak bir pencere açınız. Ömründe kendi muhitinde olan şeylerden başka hiç bir şey de görmesin; şimdi bu adamın dünya hakkındaki düşüncesi ne olabilir? Her hangi bir şeyi orada gördükleri ile mukayese ve ona göre bir hüküm vereceğinde şüphe var mı? O bir pencereden ne görebiliyorsa işte bütün malûmatının, tasavvuratının esası odur. Siz ona dağdan, denizden, dereden, tepeden, yerden, gökten, hayvandan bahsettikçe bunları hep kendi zihnindeki mefhumlar ile mukayese edecek, mutlaka - velev büyük mikyasda bile olsa - onların birini hatırlayacaktır. Halbuki sizin söylediklerinizin hiç birisi onlar değildir. Fakat, onun yalnız bir me'hazı, bir menbaı, bir gözluğü var; ne görürse oradan alıyor ve onunla görüyor.

Bunun gibi, bize de havas namı ile beş pencere verilmiş; bildiğimiz şeyler bunlar vasıtasiyledir; her şeyi bunlarla hisseder, görür, akıl ve tecrübe mizanı ile tartmaya çalışırız. Demek ki, mâlûmat-ı akliyemizin menşei his ve tecrübedir.

Eğer hakikat-ı İlâhiyeyi de bu yolda düşünecek ve aklımızla idrâke çalışacak olursak, onu da bu gözlükle görecek ve bu mizan ile tartacağız, değil mi? Bunun içindir ki, biz onu ne şekilde tasavvur etsek Zat-ı İlâhî o tasavvurattan berî ve münezzehdir. Bizim tasavvuratımız havassımızın hududu dahiline girebilen âlem-i mümkünata âittir. Bunları da havassımızın gösterebildiğinden fazla anlamıyoruz. Havassımız ise her vakit bir şeyi olduğu gibi göstermez.

Hulâsa, Cenab-ı Hak havas ile değil, ancak evamir-i İlâhiyeye harfiyyen itaat ederek kalb ve vicdanımızı tasfiye etmek suretiyle idrâk olunur.

His ve aklımızla idrak edemediklerimizi inkâr doğru değil :

Mamafih bilcümle hakaiki mahsus ve mâlûmumuz olan şeylerle ölçmek ve bu ölçülerle tartılmayanlara yok nazariyle bakmak da doğru bir

hareket değildir. Bu tıpkı, yukarıki misâlde farz ettiğimiz adamın her şeyi gördükleriyle ölçmesine ve gördüklerinden başka ne varsa onları inkâr etmesine benzer.

Cenab-ı Allah'ın Zatı hakkında tefekküre dalmaktan peygamberimiz menediyor :

İşte akl-ı beşer için hakikat-ı İlâhiyeyi idrak mümkün olamayacağından Hazret-i Resûlü Ekrem (A.S.) Efendimiz : "Siz, Cenab-ı Hakkın mevcudiyetini gösteren âsârda tefekkür ediniz. Fakat zatı hakkında tefekküre dalmayınız; çünkü buna kudretiniz hakkiyle kâfi gelmez." buyurmuşlardır. Bu babdaki tasavvurat ve tefekkürat faidesiz, hatta muzir olduğu için hatem'-ül enbiya efendimiz bundan bizi menetmişlerdir.

Dersin Hulâsası :

1. Kâinatın her zerresi, şerik ve naziri olmadığına delil olan Allah'ı bilmek âkıl ve mükellef her insana farzdır. Bu hususda hiç bir mazeret makbul değildir.

2. Bu bilişten maksat, Allah'ın hakikat-ı zatiyesini bilmek değildir. Zat-ı Ulûhiyetini elbette akıl idrak edemez. Çünkü akıl bildiğini his ile tecrübe ile bilebilir ki, bunların hududu vardır.

3. Meselâ, göz renkleri, eşyayı görüyor; bunun gibi diğer (hissî) kuvvetlerin de hududu vardır. (Tecrübe) de maddi şeylere âittir. Allah ise hiç bir şeye benzemez. (Hayâl) de hissin vermiş olduğu şeyleri zaptededer. Elhasıl hiç bir suretle Allah'ın idrâk ve tefekkürü kaabil değildir.

4. Allah namütenahi ve mutlaktır. Mütenahi ve mahdut vasıtalarla idrâk olunamaz. Akıl, onun hakikat-ı Zatiyesini idrak edemez.

5. Nefsimizin, ruhumuzun mahiyetini bile idrâk edemiyoruz. Nerede kaldı Allah'ın hakikat-ı Zatiyesi! Bizim hayta-i idrâkimiz haricinde çok şeyler var. Elektrik de böyle değil mi? Bir kuvvet var ama asarını görüyoruz, yoksa hakikatini idrâk ettiğimiz yoktur.

6. Yeni doğan bir çocuk bir mağaraya konsa, ona hiç bir şey gösterilmese; sonra da büyüyünce ona kâinattaki eşya ve mahlûkattan bahsolunsa hiç birini zihni almaz. Neden? Çünkü his vasıtaları muattal, akıl bu vasıtalardan mahrum kalınca taakkûl ve idrâk edemez ki...

7. Onun için hissimizle, aklımızla idrâk edemiyoruz diye Allah yoktur demek, doğru değildir.

8. Allah'ın varlığını anlamak için hakikat-ı zatiyesini tefekküre dalmak değil, âsâr-ı kudretini seyretmek, düşünmek kâfidir.

Sıfât-ı İlâhiye

Kıdem ve ezeliyet — Beka ve ebediyet — Muhalefetün lilhavadis — Kıyam binnefs — Hayat — İlim — İrade — Kudret — İhtiyar — Kelâm — Basar — Semi'.

Geçtiğimiz bahislerde umumi bir surette isbat ve izah olunmuştu ki: Cenab-ı Allah kemâle delâlet eden ne kadar sıfat varsa onların hepsi ile muttasıftır; onların hepsi kendisinde mevcuttur. Noksana delâlet eden sıfatların kâffesinden münezzehdir; o gibi sıfatlar kendisinde bulunmaz. İşte evvelki derslerde umumî bir surette izah edilen bu sıfatları şimdi bir de ayrı ayrı mütalâa etmek istiyoruz. Bu sıfatlara tafsilen iman etmek de lâzımdır.

1 — **Kıdem ve ezeliyet :** Cenab-ı Vacibülvücud hazretleri «Kıdem» sıfatiyle muttasıfdır; Allah-ü Taalâ hazretleri ezelidir, tâbir-i diğerle varlığının ibtidası yokdur. Kendisi için bir ibtida, bir evvel ta'yin edilemeyen bir vücuddur. Nazarlarımızı maziye doğru ne kadar uzatsak, O'nun mevcud olmadığı bir anı tasavvur edemeyiz. Çünkü Vacibülvücuddur. Yani varlığı kendi zatının muktezasıdır. Varlığında kendi zatından başka bir müessir, bir âmil yokdur. Bütün varlıklar üzerinde âmil ve müessir kendisidir. Böyle olunca gayr-i mevcud olmasını akıl hiç bir suretle tasavvur edemez. «**Vacibülvücud**» dediğimiz zaman onun «kadim ve ezeli» olub varlığı sonradan olmadığını da söylemiş ve tasdik etmiş oluyoruz. Böyle varlığında müstakil olan bir mevcud-u kadîm ve ezelî bulunmadıkca bu âlemin var olabilmesi, şübhe yok, gayr-i kaabildir. Çünkü bu gördüklerimizden hiç birisi varlığında müstakil değildir; mutlaka başka birinin varlığına muhtacdır. Binaenaleyh kendi varlıklarında müstakil olmayan bu kadar mevcudatın var olabilmesi pek vazıh olarak gösterir ki: Cenab-ı Allah «kadîm ve ezelî» olub bütün varlıkların mebdeidir. Bunların hepsini O yaratmışdır. Başka suretle düşünmek doğru değildir.

2 — **Beka ve ebediyet:** Vacib Taâlâ hazretlerinin muttasıf oldukları sıfât-ı kemâliyeden biri de «Beka ve ebediyet» dir. Cenab-ı Vacibülvücud hazretleri kadîm ve ezelî olduğu gibi, «Bakî ve ebedi» dir de. Varlığının bir nihayeti, bir âhiri yokdur. Fikr ü teemmül O'nun için bir nihayet, bir âhir tasavvur edemez. Evvel de âhir de ancak O'dur. Bir başlan-

gıcı olmadığı gibi, âhiri ve nihayeti de yokdur. İstikbâlde onun mevcud olmayacağı bir zaman tasavvur edilemez. Çünkü kadîm olduğu sabit olan bir şeyin bir âhiri, bir nihayeti olmasını tasavvur aklen muhâldir. Mademki Cenab-ı Allah Vacibülvücuddur, vücudu Zatının muktezasıdır; kendisine yokluk ârız olmak aklen muhâldir. Akıl böyle bir şeyi düşünmekden âcizdir, o hâlde Cenab-ı Allah Beka ve ebediyet sıfatiyle muttasıf olub bunun zıddı olan «Fena» kendisinden selb olunmuşdur. Bunun içindir ki: «Aklen kıdemi sabit olan bir şeyin ademi mümteni olması bir kaide-i umumiyedir.

3 — **Muhalefetün lilhavadis :** Cenab-ı Hakkın muttasıf olduğu sıfât-ı kemâliyeden birisi de «Muhalefetün lilhavadis» dir. Cenab-ı Allahın sonradan olan mevcudat-ı mümküneden hiç birisine, hiç bir suretle benzememesidir. Evet, Cenab-ı Hak mümkünata hiç bir suretle benzemediği gibi, mümkünat içinde ona mümasil ve müşabih olan bir şey de yokdur. Mademki Cenab-ı Allah Vacibülvücuddur, varlığı kendi zatının muktezasıdır; varlığında zatından başka bir âmil, bir sebeb yokdur; O hâlde mümkünata benzememesi, mümkünat içinde hiç bir suretle onun şebihi ve naziri olmaması gayet tabii bir şeydir. Binaenaleyh Cenab-ı Allah hatırımıza gelebilen her hangi bir şeye mübayindir, onlara benzemekden münezzehdir.

4 — **Kıyam binnefs:** Sıfat-ı kemâliye-i İlâhiyeden biri de «Kıyam binnefs» dir. Cenab-ı Hak binnefs kaimdir; varlığında istiklâl-i tam sahibidir. Bir mekâna, bir muhassasa, bir mucide ihtiyacı yokdur, Bizatihi sabit ve kaimdir. Zaten Cenab-ı Allahın kadîm ve ezelî olduğu anlaşıldıkdan sonra mekân ve zaman gibi şeylerden müstağni olacağı şübhesizdir, değil mi'? Çünkü bunların hepsi hâdisdir, sonradan ve Cenab-ı Hakkın yaratması ile olmuşlardır. Kadîm olan bir şey elbet de hâdis olan şeylere ihtiyacdan müstağnidir; muhit-i küldür. Binaenaleyh Cenab-ı Vacibilvücud hazretleri, gerek zatı ve gerek sıfatı itibariyle aslâ bir şeye muhtac değildir. İşte buna «kıyam binnefs» denilir.

5 — **Hayat :** Cenab-ı Allah hayat sıfatiyle de muttasıfdır. «Hayyülkayyum» dur. Hayat demek diri demekdir. Cenab-ı Hak'da, Halik Taalâ hazretlerinde bu sıfatın mevcudiyetini (Kur'an-ı Kerim) haber verdiği gibi, akıl da buna şahadet etmekdedir: Mademki bilcümle mevcudata hayat bahş eden Cenab-ı Hakdır; o halde kendisinin bu sıfatdan mahrum olmasını akıl tecviz edemez. Bütün mevcudatın hayatını ifaza eden kudret-i mutlaka sahibinde elbette hayat bulunmak lâzımdır. Kendisinde hayat sıfatı bulunmayan bir vücud başkalarına hayat bahşedemez. Nakısdan kâmil ve tam bir şey sudur etmez. Zaten evvelce de söylemiş idim ki, ne kadar kemâl sıfatları varsa onların hepsi ile Ce-

nab-ı Allah muttasıfdır. Hayat da bir sıfat-ı kemâldir; hem de vücud için kemâl olduğunda hiç şübhe olmayan bir sıfatdır. Hayata sahib olmayan bir vücud noksandır. Binaenaleyh görmüş olduğumuz nizamın, ziruh ve gayr-i ziruh bütün mevcudatın menbaı olan Zat-ı Ecell ü A'lâ'nın hayat sıfatiyle muttasıf olması lâzımdır. «Tesadüf» gibi, «Tabiat» gibi hayatdan mahrum olan kör ve mevhum kuvvetler, sani'-i âlem olamazlar.

6 — İlim : Cenab-ı Allah «Alîm» dir; ilim sıfatlariyle muttasıfdır. Gizli ve aşikâr, olmuş ve olacak her ne varsa Tanrımız onların hepsini bilir. Hiç bir şey yokdur ki, Cenab-ı Allah'ın ilminden haric kalsın. Çünkü sıfât-ı kemaliyeden olan bir şeyin Allah-ü Taalâ hazretlerinde bulunmamasını akıl almaz. Hem ne hacet? Allah'ın ilim sıfatiyle muttasıf olduğunun en büyük delili, kâinatın her zerresinde müşahede etmekde olduğumuz nizam ve intizamdır; her şeyin bir sebeb ve nizama merbut, bir hikmete, bir maslahata bir maksada göre tertib edilmiş bulunmasıdır. Bütün mevcudatda apaşikâr müşahede etmekde olduğumuz maksad, hikmet pek vazıh olarak gösterir ki, bunları yaratanın namütenahi bir ilmi var. Hiç bir zerre onun ilminden haric değil. Mevcudatdan her biri onun ilmine muvafık olarak vaki' olur. Yani nasıl vaki' olacaklarsa onları öylece bilir.

Öyle ya, elimize bir makina veya bir çalar saat alacak olursak herhâlde bunların ilm ü hüner sahibi bir usta elinden çıkdığına kanaat-i tamme hâsıl ederiz. Böyle bir makina veya saatin kendi kendine husule geleceğini, yahud ilmi olmayan bir kimsenin bunları yapabileceğini mümkün değil aklımız kabûl etmez. Aklı başında olan her insan bunu böyle düşünür.

Mademki böyledir, o hâlde bu Dünya'nın ilmi olmayan bir vücud, kör bir kuvvet tarafından halk edilmiş olması, yahud kendi kendine tesadüfen var oluvermesi nasıl mümkün olabilir?... Böyle bir şeyi akıl alır mı?. Ufak bir makina, bir çalar saat hakkında bu hüküm verilemezse en büyük akılları bile hayretden hayrete düşüren bu Dünya ve en muazzam makinaları vücuda getiren şu insan hakkında böyle bir hüküm verilebilir mi?. Dünya'nın halikında ilim olmamak tasavvur olunur mu?. Elbet de olunmaz!..

Öyle ise bütün mevcudat, alîm ve hakîm bir zat-ı Ecell ü A'lâ tarafından halk edildiğinde hiç şübhe kalmıyor. O hâlde Allah-ü Taalâ Hazretleri alîmdir, hakîmdir, hazır u gaib. ilminden hiç bir şey gizli değildir. Buna akıl şahadet etdiği gibi, nakil de haber vermekdedir.

7 — İrade : Cenab-ı Allah'ın bir de irade sıfatı vardır. İrade demek, âlemin fi'lini ilminde sabit olan vücud-u mümküneden birine tahsis eden bir sıfat demekdir. İradesi olan bir kimse, ilminde sabit olan, yani

cümle-i mâlûmatında bulunan şeylerden birini tercih ile fi'lini o cihete sarf edebilir; böyle bir kudreti haizdir. Binaenaleyh Cenab-ı Allah ilminde sabit olan şeylerden birini seçer, onu yapmak ister ve işler. Mümkün olan bir çok şeylerden birini tahsis eder. İlmine muvafık bir suretde dilediği zaman, istediği tarzda onu yapabilir.

Mamafih Allah-ü Taalâ Hazretlerinin «Fa'âl-i lemmayürid» olmasından keyfî hareket eder bir müstebid olduğu itikad edilmemelidir. Evet fa'âl-i lemmayürid'dir. Fakat her işi bir hikmete müstenid, iradesi hayra masrufdur.

8 — **Kudret :** Cenab-ı Allah «Kudret» sıfatiyle de muttasıfdır; Allah Kadîr'dir; kudreti her şeye yetişir. Kudret demek, icad ve i'dam kendisiyle hâsıl olan bir sıfat demekdir. İlmine muvafık olmak üzere dilemiş olduğu her hangi bir şeyi yapabilmeye muktedir olmak demekdir. Binaenaleyh Cenab-ı Allah, mevcud olmayan bir şeyi var kılmağa veyahud var olan bir şeyi yok etmeğe muktedirdir. Kudret sıfatının müteallikatından dilediği bir şeyi yapmak iktidarına malikdir. Mademki Cenab-ı Allah, ilim ve iradesinin muktezasına göre bütün mevcudatı halk ve ibda, buyurmuşdur; o hâlde kudret sıfatiyle muttasıf olduğunda şübhe yokdur. Çünkü ilm ü irade sahibi olan zatın bilib irade etdiği hususu yapabilmesi için fiil üzerine muktedir olması lâzımdır. Böyle olmadıkca ilm ü iradesinin taallûk eylediği şeyleri yapabilmesi mümkün olamaz. Binaenaleyh kudret-i İlâhiye mümkünatın hepsine şamildir. Kudretinin yetişmediği bir şey yokdur. Akıl da nakil de bunu iktiza eder.

9 — **İhtiyar :** Mademki, Cenab-ı Allah'ın ilim, irade, kudret sıfatları vardır; ilmi her şeyi muhit, ilminde sabit olan şeylerden hangisini dilerse onu yapmaya muktedirdir; o hâlde kendisinde «ihtiyar» sıfatı da vardır. Yani Allah-ü Taalâ hazretleri fail-i muhtardır. Ef'âl ve tasarrufat-ı İlâhiyeden hiç birisi yokdur ki, şuursuz ve iradesiz olarak yalnız illiyyet-i mahza ve istilzam-ı vücudî ile sudur etmiş olsun. Mahlûkatdaki ef'âl ve tasarrufat-ı İlâhiyeden hepsi de ilminin muktezası, iradesinin hikmeti üzerine kudret-i İlâhiyesi ile sudur etmişdir. İşte «Fail-i muhtar» demek budur. Yapmış olduğu şeyleri bir zaruret, bir mecburiyet, bir teklif saikiyle değil, belki yalnız ilminin muktezasına, iradesinin hükmüne göre yapar. Ve yapmış olduğu şeyler de abesden münezzehdir; mutlaka bir hikmeti vardır. Kendi kemali nisbetinde her şeyi mükemmel yaratmışdır. Binaenaleyh «Allah fail-i muhtardır» demek, nasıl isterse öyle yapar; dilerse yıkar, dilerse yapar demek değildir.

Görüyorsunuz ki, buraya kadar saymış olduğumuz sıfatların her biri hem delil-i aklî ile, hem delil-i naklî ile sabittir. Yani aklen düşün-

düğümüz zaman onları anlayabildiğimiz gibi, Kur'ân-ı Kerim de o sıfatları tasrih etmektedir. En büyük delil-i aklî ise, yukarıda izah etdiğim gibi müşahede etmekde olduğumuz mevcudatdır. Çünkü Halik-ı kâinatda bu sıfatlardan hangisinin yokluğu farz edilmiş olsa mevcudatdan hiç biri var olamaz.. Binaenaleyh şu varlık vazıhan isbat eder ki: Halik-ı kâinat bu sıfatların hepsi ile muttasıfdır. Bunlar kendisinde bulunmayan, mübdi' ve mucid-i kâinat olamaz..

10 — **Kelâm :** Kur'an-ı Kerim bize haber veriyor ki: Cenabı Hak, bâzı enbiyası ile tekellüm eyledi, onlara söyledi. Demek ki, Cenabı Allah söylemek sıfatiyle de muttasıfdır. Fakat şurasına iyi dikkat etmemiz lâzımdır ki: Allahü Taalâ hazretlerinin söylemesi bizim söylememiz gibi değildir. Onun kelâmı, kendisine mahsus olan şuunat-ı İlâhiyeden bir şe'n'dir; kendi kadîmdir. Zaten diğer sıfatlar da böyle değil midir ya!

11 — **Basar :** Kur'an-ı Kerim'in haber verdiği sıfatlardan birisi de «Basar» görmekdir. Mademki Kur'an-ı Kerim bunu haber veriyor, o hâlde Cenabı Hak bu sıfatla da muttasıfdır. Basar, görülen şeyler kendisiyle münkeşif olan bir sıfat demekdir. Cenabı Hak, görülmek şanından olan şeyler kendisiyle münkeşif olan bir sıfat ile muttasıfdır ki ona basar denilir. Binaenaleyh Cenabı Hak her şeyi bildiği gibi görür de...

12 — **Semi' :** Kur'an-ı Kerim'in haber verdiği sıfatlardan birisi de semi', Cenabı Hakkın işitmesi demekdir. Vacibülvücud Hazretleri her şeyi bilip gördüğü gibi, işidir de. Onun bilmediği, görmediği, işitmediği hiç bir şey yokdur. Onun görmesi ve işitmesi için yakınlık ve uzaklık, karanlık ve aydınlık gibi şeylerin te'sir ve ehemmiyeti yokdur. Onun için uzak ile yakın, karanlık ile aydınlık birdir. Onun bilmesi de, görmesi de işitimesi de her şeyi muhitdir.

İşte Cenabı Vacibülvücud hazretlerinin varlığına iman etmek her âkıl ve mükellef üzerine nasıl farz ise aklın ve şer'in takrir eylediği şu sıfatlarla Cenabı Hakkın muttasıf olduğuna iman etmek de öylece farzdır.

İhtar : Bundan evvel tafsilen arz etmiş idim ki: Cenabı Allah'ın Zatını, Künhünü, akikat-ı İlâhiyesini idrak edebilmek bizim için mümkün değildir. Bu cihet nasıl böyle ise, Sıfat-ı İlâhiyesinin hakikatını anlamak da böyledir. Bu delâil-i akliye ve nakliyeye müracaat edince pek vazıh bir suretde anlaşılır ki, Vacibülvücud, Cenabı Allah buraya kadar tâdad eylediğimiz sıfatlarla muttasıfdır. Bunlar kendisinde olmayan bir zat, Halik-ı âlem olamaz. Fakat Allah'ın sıfatları nasıldır? Meselâ, Allah'ın bilmesi, irade etmesi, kudreti, söylemesi, görmesi, işitmesi ne suretledir?. İşte bu ciheti akl-ı beşer katiyen anlayamaz. Şu kadar biliniz ki, onun ilmi, iradesi, görmesi, işitmesi bizim gibi değldir. Çünkü bizimkiler hep hâdis ve

âriyetdir. Allah'ın sıfatları ise kadîm ve zâtîdir. Zat-ı Ulûhiyetine mahsus ilmi, iradesi, kudreti, kelâmı, görmesi, işitmesi, hayatı vardır. İşte bize vacib olan bu kadarına «iman» etmekdir..

Hulâsa : Biz müslümanlar iman ve itikad ederiz ki, bize göre ucu bucağı olmayan bu kâinatın, bu mevcudat ve mahlûkat silsilesinin tek bir Halik'ı. hem de hayat sıfatı ile muttasıf, ilmi, iradesi, kudreti, söylemesi, görmesi olan bir yaradanı vardır. O yaradan kadîm'dir. Bakî'dir. Bir zaman yok iken sonradan olmuş ve yine bir zaman yok olacak değildir. Onun için ne bir bidayet, ne de bir nihayet tasavvur edilemez. Her şeyden müstağnidir; hiç bir şeye ihtiyacı yokdur. Varlığı kendi zatının muktezasıdır. Bilcümle varlıklar ona muhtacdır. Cihanda yaradanın hükmünden, kudretinden başka bir kuvvet yokdur. Bu âlemde her şeyi bir şeye sebeb kılmış ve eshabı müsebbebata rabteylemiş ve bunların değişmeyeceklerini söylemişdir. Bizi yaradan Tanrımız, görüb tanıdığımız, düşünüb tasarladığımız şeylerden, hiç birine benzemez. Varlığı, kudret ve azameti için her mevcud, her zerre mükemmel bir aynadır; akl-ı beşer her zerre ile onun varlığını, birliğini anlayabilir. Fakat hakikat-ı Zatiye ve sıfâtiyesini idrak edemez..

Dersin Hulâsası

Allah'ın sıfât-ı kemaliyesi :

1. **Kidem ve ezeliyet :** Allah kadim ve ezelidir. İbtidası yoktur. Mevcut olmadığı bir zaman tasavvur edilemez. Varlığında kendisinden başka hiç bir müessir yoktur.

2. **Baka ve ebediyyet :** Allah bakîdir. Ebedîdir. Varlığının bir nihayeti yoktur. Sonunu aklen tasavvura imkân yoktur.

3. **Muhalefetün lilhavadis :** Mevcudatın hiç birine benzemez. Ona benzer hiç bir şey yoktur.

4. **Kıyam binnefs :** Allah kendi kendine vardır. Varlığında istiklâl-i tâm sahibidir. Gerek zatı, gerek sıfatı itibariyle bir şeye katiyen muhtaç değildir.

5. **Hayat :** Hayyülkayyumdur. Hayat sahibidir. Bütün mevcudata hayat bahşeden odur. Menba'-ı hayat O'dur.

6. **İlim :** Allah alîm'dir. Gizli ve aşikâr her şeyi bilir. İlminden hariç bir şey yoktur. Kâinattaki nizam ve intizam onun ilm-ü hikmet sahibi olduğunu gösterir.

7. **İrade :** Allah dilediğini yapar. Her işinde bir hikmet vardır.

8. **Kudret** : Allah'ın kudreti her şeye yeter. Yoktan var eder, varı yok eder. Kudretinin yetişmediği bir şey yoktur.

9. **İhtiyar** : Allah fail-i muhtar'dır. Şuursuz, iradesiz, gelişi güzel yaradılmış hiç bir şey yoktur. Her ne yaradılmışsa idrâk edilerek yapılmıştır. Allah öyle istemiştir, öyle yapmıştır.

10. **Kelâm** : Allah kelâm sahibidir. Bâzı peygamberlerine söylediği bizim söylememiz gibi değil, onun kelâmı kendisine mahsus bir şe'n-i İlâhî'dir.

11. **Basar** : Allah görür. Her şey ona münkeşifdir. Onun için yakınlık, uzaklık, karanlık, aydınlık yoktur.

12. **Semi'** : Allah işidir. Sem'-i İlâhî'den hariç hiç bir şey yoktur.

Sıfât-ı İlâhiyenin de hakikatini idrâk mümkün değildir. Meselâ nasıl bilir, nasıl görür, nasıl işitir?.. Akıl bu ciheti katiyen anlayamaz. Çünkü bize benzemez. Allah'ın sıfatları da kadîm ve zatîdir, Zat-ı Ulûhiyetine mahsustur. Biz buna iman ederiz.

Enbiyaya İman

Nebi, resûl, peygamber — İman ve İslâm dairesine girebilmek için yalnız Allah'a iman kâfi değildir — Enbiyaya ihtiyac-ı beşerî — Enbiya en mümtaz ve en ulvî fıtratda birer şahsiyetdir — Saadet-i beşeriyye ancak enbiyaya ittiba' ile husule gelir — Dikkat edilecek bir nokta.

Nebi, resûl, peygamber : Bir Müslüman için zarurat-ı diniyeden, yani her hâlde itikadı lâzım olan şeylerden ikincisi de "Enbiya" ya imandır. Nebi, resûl, peygamber üçü de birdir. Bunların her üçünden bir mânâ kasdediyoruz ki, o da : "Cenabı Hakkın kendi emr ve nehiylerini, kendi kanunlarını, selâmet ve saadet yollarını kullarına bildirmek için, yine kulları içinden seçtiği en yüksek, en ulvî fıtratta birer şahsiyettir."

Evet her Müslümanın, her insanın dünya ve ahirette saadet-i hakikiye ve ebediyesi enbiyaya iman etmeğe mütevakkıfdır, Müslüman olmak için yalnız Allah'ın varlığını, birliğini, kendisine mahsus olan kemâl sıfatlarını kabûl etmek kâfi değildir. Ayni zamanda insanları yaradan Cenabı Hak insanların dünya ve âhirette mesud olabilmeleri için tâbi' olacakları kanunları da - içlerinden bazıları vasıtasiyle - kendilerine bildirmiş olduğuna iman etmek lâzımdır. Buna iman etmedikçe bir insan mü'min olamaz.

Enbiyaya ihtiyac-ı beşeri :

Şimdi size bu bahsi de biraz izah edeceğim: Hep biliyoruz ki, Cenabı Hak bütün mahlûkatı ve insanları yaratmış ve her birisine yaşamaları için muhtaç oldukları kuvvetleri, vasıtaları da vermiştir. Her hayvan şahsını ve nev'ini muhafaza ve idame edebilmek için neye muhtaç ise Allah-ü Taâlâ Hazretleri onları da o hayvan ile beraber yaratmış ve hiç bir şeyi noksan kılmamıştır.

Şüphe yok ki, insan da mahlûkattan biridir; hem de onların hepsinden eşref, hepsinden büyüktür. Bunun için ihtiyacı da hepsinden çoktur. Allah da bu ihtiyacı nisbetinde ona akıl ve muhakeme gibi pek büyük bir kuvvet vermiştir. Cüsse itibariyle kendisinden büyük olan mahlûkatın vücuda getiremeyeceği şeyleri bu kuvvet sayesinde yapar: En muazzam

kuvvetleri kendisine tabi' kılar, onlar vasıtasiyle ihtiyacatını dilediği gibi tesviye eder. Bekay-ı şahsî ve nev'îsi için nafi' ve muzir olanları ayırıp seçer.

Mamafih muktezay-ı hilkat, insanlar nasıl şeklen birbirine benzemiyorsa, akıl ve muhakeme itibariyle de öyledirler. Birinin iyi düşündüğüne diğeri fena nazariyle bakabilir. Ayni zamanda haricî bir takım te'sirler de vardır ki, bunlar aklı hataya sevkeder; bunların te'siri ile akıl şaşırır; fenayı iyi, iyiyi fena görmeğe başlar. Bâzan da iyi veya fena olduğuna dair hiç bir hüküm veremez. Demek oluyor ki, insanlar akıllarını kötülük için de kullanabilirler. Bunun için değil midir ki, bugün hayvan diye istihkar ettiğimiz mahlûkattan hiç birinin yapamadığı, yapmağı akıl etmediği fenalıkları, canavarlıkları yapanların da Âdem oğulları olduğunu görüyoruz!

O halde nasıl iddia edebiliriz ki, bugün kötülüğün, şerrin en yüksek mertebeleri için de kullanılabilen akıl ile, akıl üzerine temel atan - velev ki yalnız dünyaca olsun - insanlığın tekmil vazifeleri lâyıkıylâ tâyin ve tahdid olunsun?

Yine akıl kâfi bir mürşid olmadığı için değil midir ki, beşerin zaman zaman gösterdiği zalimliklerini, rezilliklerini, âdiliklerini hiç bir asırda hiç bir asırda hiç bir cins hayvan irtikâb etmemiş olduğunu da bize tarih gösteriyor! Çünkü ne kadar büyük olursa olsun aklın da vazifesi mahduddur. Onun da anlayamayacağı, şaşırıp kalacağı noktalar vardır.

Hâlbuki ulvî bir hayata, ebedî bir saadete namzet olan insanlara böyle nakıs ve hatalı rehberler kâfi değildir. Böyle noksana ma'ruz bir rehber ile insan aradığı hakayıkın hepsine vasıl olamaz. Bu mürşid, insanı bir hadde kadar götürür ve orada bırakıverir. Binaenaleyh bunun fevkında bir mürşid lâzımdır.

İşte bunun içindir ki : Cenabı Hak, insanı yalnız kendi düşüncesinin ve aklının mürşidliğine terk edivermemiş, belki saadeti için tabi' olacağı kanunları da enbiyası vasıtasiyle, kendilerine bildirmiştir.

Enbiya en mümtaz ve en ulvî fıtratta birer şahsiyettir :

Enbiyay-ı ızam beşeriyyet içinde en mümtaz, en yüksek, en ulvî fıtratta birer şahsiyet ve bütün mânâsiyle "büyük" olduklarından kalbleri "Allah'ın vahy ü ilhamını, Allah'ın kelâmını" kabule pek ziyade müsteiddir.

Bu zevat-ı kiram, nâsın saadet-i maddiye ve ma'neviyesini, dünya ve âhiret saadetini, en yüksek bir surette temin edecek olan itikadî, ahlâkî, amelî bilcümle ahkâm ve kavanin-i İlâhiyeyi zaman ve mekânlarının isti'-

dadına, vüs'atine, tekâmül kanunlarının hâlet ve mertebesine, hikmet-i İlâhiyenin iktizasına muvafık bir surette bütün beşeriyete tebliğ etmişler, bildirmişlerdir.

Demek ki, enbiya ve peygamberan-ı ızam da-bizim gibi insandır. Evet öyledir. Şu kadar ki, onlara Allah tarafından "vahiy" gelir. Yani Allah-ü Teâlâ Hazretleri evvelâ onların kendisi ile kulları arasında birer elçi, kendi emirlerini, kendi kanunlarını insanlara anlatmak vazifesiyle mükellef birer memur olduklarını, sonra da insanlar hakkında dünyevî ve uhrevî iyi ve fena olan şeyleri gerek mülk vasıtasiyle, gerek doğrudan doğruya onlara bildirir; kanunlarını bilvasıta, yahut bilâ vasıta onların kalblerine indirir. Onlar da mükellef oldukları tebliğ ve irşad vazifesini yakinen anlarlar ve Cenabı Hak'dan aldıkları evamir ve nevahiyi, ahkâm ve kavanini ziyade ve noksan kılmaksızın bitamamiha nâsa tebliğ ederler. Allah'ın kanunlarına göre tevfik-i hareket edip, iyi amel işleyenleri dünyevî ve uhrevî kavuşacakları saadet-i ebediyye ile tebşir, hilâfına hareket edenleri de ergeç mâruz kalacakları âkibet-i elime ile tahvif eder.

Saadet-i beşeriyye ancak enbiyaya ittiba' ile husule gelir :

Elhasıl enbiya, beşeriyyeti maddî ve manevî en yüksek bir mertebeye, en fazıl bir medeniyyete, en ulvî ve en hakiki ma'nasiyle insanlığa is'âd edecek kanunları tâyin etmiş olan bir takım mürşidlerdir. Bunların ortaya koydukları kanunlar kendi karihalarının mahsulü olmayıp sırf "vahy ü ilham-ı İlâhî" yani Allah'ın bildirmesi ile olduğu cihetle bunlarda katiyen hata yoktur. Daima her şeyi olduğu gibi bize bildirmişlerdir. Bunun içindir ki, hakiki saadet, insanlık, medeniyet ancak o mürşidlerin arkasından gitmek, onların gösterdikleri yolu bırakmamak, onların söylediklerini bitamamiha husule gelebilir. Bu vasıta olmaksızın başka vasıtalar insanı umduğu saadete isâl edemezler; yarı yolda bırakıverirler.

Dikkat olunacak bir nokta :

Fakat burada pek ziyade dikkat edeceğimiz bir nokta vardır: Hazret-i Âdem (A.S.) dan itibaren, ta bizim Peygamberimiz Hazret-i Muhammed (S.A.V.) efendimize kadar gelen peygamberlerin şeriatı, Allah'dan getirdikleri kanunlar, muayyen bir zamana, mahdut bir mekâna, muayyen bir kavma mahsus idi. Çünkü peygamber vasıtasiyle tebliğ olunan ahkâm-ı İlâhiyenin zaman ve muhitin isti'lal ve vüsatine muvafık bir tarzda olması muktezay-ı hikmet-i İlâhîdir. Bundan dolayıdır ki, onların ahkâmı her zaman ve her kavim için kaabil-i tatbik bir surette değildi. Lâkin peygamberlerin en sonu olan Hazret-i Muhammed (S.A.V.) Efendimizin şeriatı, onun tâlim eylediği hakayık, böyle değildir. Şeriat-ı İslâmiye şeriatların etemm ü ekmelidir. Çünkü bedihi ve zaruri, vüs'atce

de tekâmül kanunlariyle müteradif olan bilcümle düsturları havi bulunduğu cihetle kendisinden sonra bir nebinin daha gelmesine ihtiyaç kalmamıştır. Tâbir-i aharla Cenab-ı Allah ondan sonra bir peygamber daha göndermeyeceği cihetle kıyamete kadar gelecek olan bütün insanların saadeti için lâzım olan şeyleri Hazret-i Muhammed'e bildirmiş, kalbine koymuş ve onun lisaniyle bize tebliğ etmiştir.

Gelmeyecek ya, haydi farz edelim ki, bundan sonra da bir nebi gelsin! Acaba bu nebi insanların saadeti noktasından şeriat-ı İslâmiye haricinde, onda olmayan bir söz söyleyebilecek mi? Kat'iyyen! Zira şimdi dediğim gibi, İslâm dini, İslâm şeriati kıyamet gününe kadar beşeriyyetin saadet-i maddiyye ve ma'neviyyesi için ne söylemek lâzım ise onların hepsini söylemiş ve hiç bir şey bırakmamıştır.

Binaenaleyh bugün için de, bundan sonrası için de hak ve doğru olan bir din varsa o da, yalnız İslâm dinidir; Muhammed (S.A.V.) in dinidir. Amel olunacak, dediği tutulacak bir kitap varsa o da Kur'an'dır, Hazret-i Muhammed'in lisaniyle bize bildirilen hükümler ve kanunlardır. Bundan başkasına itimad caiz değildir. Başkalarına itimad göstermek, çürük ip ile kuyuya inmeye benzer. İslâm dini geldikten sonra diğer dinler hükümden sakıt olmuşlardır.

Dersin Hulâsası

1. Biz, peygamberlere iman ederiz. Peygamberler Allah'ın emrini ve saadet yollarını bildiren şahıslardır. Allah o şahıslara vahy ü ilhâm eder, onlar da doğru yolları insanlara bildirirler.

2. Beşer peygamberlere muhtaçtır. Beşerin beka ve saadetini temin edecek yolları herkes bulamaz. Birinin iyi dediğini öteki fena görür, akıl bazan hataya düşer, bazan da fenalığa âlet edilir. Aklın fevkında bir mürşid olmalı ki, hakiki saadet yollarını göstersin.

3. Peygamberler birer insandır; fakat en mümtaz, en ulvî fıtratda yaradılmış birer insandır. Allah tarafından onların kalblerine (vahiy) gelir; ya doğrudan doğruya, ya bir melek vasıtasiyle... Onlar Allah'dan telâkki ettikleri bu ahkâmı halka tebliğ ederler.

4. Peygamberlerin ortaya koydukları ahkâm kendi mahsûl-u karihaları değildir; sırf vahy ü ilhamdır. Binaenaleyh mazhar-ı saadet olabilmek için o ahkâma dört el ile sarılmak lâzımdır.

5. Aleyhissalâtü Vesselâm Efendimizden evvelki peygamberlerin şeriatı, hususi bir mahiyeti haizdi; muayyen bir kavma, muayyen bir mahalle âitti. Din-i Muhammedî ise yer yüzündeki bütün insanlara, bütün milletlere âm ve şamil bir din-i umumidir. Ve dinlerin en sonudur. Din-i İslâm beşerin bütün esbab-ı saadetini bildirdiği cihetle artık başka bir dine, bir peygambere ihtiyaç kalmamıştır. Müslümanlık kıyamete kadar bakidir. Kur'an-ı Kerim bütün insanların rehber-i saadet ve felâhıdır.

Nübüvvete âid Mesail-i muhtelife

Nübüvvet kisbî mi, vehbî mi? — Enbiyaya imanın kemâl derecesi — Enbiyanın adedi — Kur'an'da isimleri mezkûr olan peygamberler — Muçize — Mucizelerin aksamı.

Nübüvvet kisbî mi vehbî mi?

Anladık ki, Peygamber denilen zat, Allah'ın kanunlarını bizzat Allah'dan ahz u telâkki ederek bizlere tebliğ eden bir insandır. Fakat şurası da anlaşıldı ki, enbiya unvan-ı mübeccelini alan bu zevat-ı kiram, en büyük mertebe-i ulviyyet ve kudsiyyete vasıl olmuş kimselerdir. Tâbir-i diğerle bunlar insan-ı kâmildir. Çünkü onlar Allah'ın kelâmını işitmek ve bizzat kendisinden telâkki-i ahkâm etmekle mümtazdırlar.

Allah bize söylemek istediği şeylerde onları vasıta kılmış, onlar Allah'ın kelâmını işiterek bize haber vermişlerdir. Şu halde bunların mertebesi pek yüksektir. Bunda şüphe kalmıyor, değil mi? Evet öyle. Şimdi burada anlaşılması lâzım gelen ikinci bir cihet var: Acaba bu mertebeye çıkmak çalışmakla mıdır, yoksa vehbî, yani Allah vergisi midir? İnsan bu mertebeyi bulmak için çalışır, çabalar yahut zengin olursa buraya vasıl olabilir mi?

Hayır, efendiler, peygamberlik kisbî değildir; o Allah vergisidir. Bir insan okumakla, yazmakla, çalışmakla, çabalamakla, zengin olmakla katiyen peygamber olamaz. Peygamber olmakta bu gibi şeylerin hiç dahl ü tesiri yoktur. O tamamiyle vehbîdir, Allah vergisidir. Allah-ü Taâlâ Hazretleri kimi dilerse onu peygamber yapar. Çünkü risalet ve nübüvvet vazifesine kimlerin lâyık olduğunu bilen ancak kendisidir.

Binaenaleyh Allah-ü Taâlâ Hazretleri kimi dilerse onu peygamber yapar. O emr-i İlâhiyesini ona bildirir ve onun lisaniyle kullarına tebliğ eder. Allah-ü Taâlâ Hazretlerinin bildirmesiyle her şeyi bilir ve bildiklerini de nâsa öğretirler.

Peygamberlerin söyledikleri her şey Allah'tan olduğu içindir ki, onlar ne söylemiş ise hep doğrudur; hepsi ayni hakikattir. Hilâfına ihtimâl yoktur. Onlar katiyen yalan söylemedikleri gibi, kendilerinden günah, hatta zelle bile sudur etmez. Bu gibi şeylerden Allah onları muhafaza et-

miştir. Onlar Allah'dan ne alırlarsa onu söylerler. Binaenaleyh dünya ve âhiret hakkında ne söylemişlerse hepsi doğrudur; görünüşte akıl erdiremesek bile yine onların dediklerini kabul etmemiz lâzımdır.

Enbiyaya imanın kemâl derecesi :

Buraya kadar vermiş olduğum tafsilâttan enbiyanın ne demek olduğunu, onların indellah ne yüksek bir mertebeyi haiz bulunduklarını, ne gibi bir vazife ile muvazzaf olduklarını öğrendiniz, değil mi? Şimdi de "Mü'min ve Müslüman" olmak için her halde zarurî olan "enbiyaya iman" ın - kemâl derecesi - ne suretle tahakkuk edebileceğini anlayalım. Filhakika, enbiyaya iman demek, beşeriyyet içinde en mümtaz ve en ulvî tıratta olan bâzı zevat-ı kiramın "Dünya ve âhirette mesut olabilmeleri için" muhtaç oldukları şeyleri beşeriyyete - Cenab-ı Hak'dan olarak - tebliğ; hayr ü şerri, sevab ü ikabı tâyin ve iyi itikad ve amel sahiplerini saadet ile tebşir; fena yola sapanları da uğrayacakları akibet-i elime ile endaz eylemek vazifesiyle taraf-ı Hak'dan mükellef olduklarına inanmak, Allah tarafından getirdikleri her şeyin hak ve doğru olduğunu kalbi ile tasdik ve dili ile ikrar eylemektir.

Peygamberlerin memuriyetlerini, memuriyet ve mübecceliyetleri itibariyle bütün peygamberler arasında hiç bir fark olmadığını, bütün enbiya ahkâm-ı İlâhiyeyi tebliğ vazifesiyle memur hak peygamber olduklarını kabûl ve ikrar eden bir insan Müslüman olur.

İslâm ve iman dairesine girebilmek için bu tarzda iman ve ikrar etmek kâfidir. Fakat, hakiki mümin ve müslim olabilmek için böyle kuru bir iman kâfi değildir. Enbiyanın getirdiklerini tamamen tasdik ve ikrar etmekle beraber onların her sözünü her işini kendisi için düsturu hareket ittihaz etmek ve hiç bir suretle onların dediklerinden harice çıkmamak, onların yapın dediklerini mutlaka yapmak, yapmayın dediklerini yapmamak lâzımdır. Yoksa semere vermeyen kuru imandan bir şey çıkmaz.

Öyle ya, enbiyanın hakiki bir mürşid olduklarına katiyen iman edilir ve fakat irşad eyledikleri tarikden gidilmezse bundan ne faide hâsıl olur? Bu imanın kat'iliği nerede kalır? Binaenaleyh enbiyaya olan imanımızı hakikileştirmek için onların gösterdiği hakiki yolu bırakmamak, her hususta onları numune ittihaz eylemek, yaptıklarını ve söylediklerini yapmaya çalışmak lâzımdır. Kâmil ve hakiki Müslüman olmak bu suretle olur. Bu noktaya çok dikkat etmeniz lâzımdır.

Peygamberlerin adedi :

Beşeriyyet içinde ne kadar nebi zuhur etmiş olduğu katî bir nass ile bizlere bildirilmemiştir. Mamafih şurası muhakkaktır ki: Peygamberlerin

evveli Hazreti Âdem (A.S.), âhiri de bizim Peygamberimiz Hazret-i Muhammed (S.A.V.) Efendimizdir. Cenab-ı Allah, zaman ve muhitin muktezasına göre her kavme peygamber göndermiş, evamir ü nevahisini onlara bildirmiştir. Hiç bir ümmeti bu yoldaki beşir ve nezirden hâlî kılmamıştır.

Binaenaleyh biz Müslümanlar enbiyaya bu suretle iman ve itikad eder ve onların tâdâd ve tahdidi cihetine gitmeyiz. Onların aded-i hakikilerini, isimlerini ancak Cenab-ı Hak bilir. Bu hususta bizim merciimiz Kur'an-ı Kerim ile ehadis-i Nebeviyyedir. Hâlbuki bu iki me'hazde de bu mesele için katî bir sarahat yoktur. Kur'an'ın sarahat-ı kat'iyyesinden anlaşılan bir şey varsa o da peygamberlerden bir kısmının isimlerini Cenab-ı Hakk'ın bize hikâye etmemiş olmasıdır.

Şu hâlde biz Müslümanlar, Kur'an-ı Kerim'de isimleri mezkûr olanlara tafsilen, diğerlerine de mücmelen iman ederiz. Aded-i hakikileri kaç olursa olsun, o ciheti tâyin lâzım değildir.

Kur'an'da isimleri mezkûr olan peygamberler :

Kur'an-ı Azimüşşanda isimleri mezkûr olan peygamberan-ı izâm hazretleri şunlardır : Âdem, İdris, Nuh, Hûd, Salih, İbrahim, Lût, İsmail, İshak, Yâkub, Yusuf, Eyyub, Şuayb, Musa, Harun, Yuşa', Davud, Süleyman, İlyas, Yunus, Zülkifl, Zekeriyya, Yahya, İsa, Muhammed salâvatullah ve selâmühü alâ nebiyyi ve aleyhim ecmain. (Üzeyr, Lokman, Zülkarneyn) hazeratı hakkında ihtilâf vardır. Peygamber olduklarını söyleyenler olduğu gibi veli olduklarına kaail olanlar da vardır.

Mûcize :

Bilinmesi lâzım olan mesailden biri de "mûcize" dir. Peygamberlik iddia eden zevat-ı kiram tarafından - hilâf-ı âde, yâni bizce mâlûm olan tabiat kanunlarına muhalif - izhar olunan şeylere "mucize" derler ki, âciz bırakan demekdir. Mûcize, bizce mâlûm olan tabiat kanunlarına muhalif bir surette - peygamberlik iddiasında bulunan zevat tarafından isbat-ı müddeâ zımnında - izhar olunan bir şeydir. Her peygamber, zamanına, muhitine, kavminin arzularına göre mûcize göstermiş ve bununla tahaddi ederek muarızlarını, düşmanlarını âciz bırakmıştır.

Mûcizelerin aksamı :

Mûcize, hissî ve aklî olmak üzere iki kısımdır. Mûcize-i hissiyye ânî bir surette vukua gelip yine ânî olarak geçen harikulâde hâdiselerdir. Meselâ bir muharebe esnasında sular düşman tarafından zaptedilmiş ve eshab-ı kiram fevkalâde susamış olduklarından Resul-ü Ekrem Efendimize

şikâyet etmişler ve Resul-ü Ekrem Efendimizin bir işareti ile yerden su çıkmıştı. İşte bu bir mûcizedir; mûcize-i hissiyyedir. Her peygamberden bu yolda mûcizeler sudur etmiştir. Bizim Peygamberimizin bu yolda çok mûcizeleri vardır.

Mamafih peygamberlerin en büyük mûcizesi yâni kendilerinin Allah tarafından tebliğ-i âhkâm vezifesiyle memur olduklarını isbat eden en büyük delîl; getirmiş oldukları şeriat ve dindir. Bilhassa bizim peygamberimizin en büyük mûcizesi Kur'an-ı Kerim'dir. Çünkü Kur'an-ı Kerim kıyamet gününe kadar bütün ukalâ ve hükemaya karşı meydan okuyor ve "Hz. Muhammed'in Allah tarafından beşeriyyete tebliğ-i ahkâm vazifesiyle mükellef bir peygamber ve Kur'an-ı azimüşşanın Allah kelâmı olduğunda şüphe edenler Kur'an'ın bir âyetini tanzir etsinler, bunun bir âyeti gibi bir âyet getirsinler; ins ü cin bütün mahlûkat bir araya gelseler buna muktedir olamazlar." dediği hâlde hiç kimse bunun mislini getirememiş ve bin üç yüz bu kadar seneden beri Kur'an'ın bu hükmü tekzip olunamamıştır. Bazı âyetini tanzire kalkışanlar, âleme gülünç ve maskara olmaktan başka bir şey yapamamışlardır. Eğer Kur'an-ı Azimüşşan Allah kelâmı olmayıp da Hz. Muhammed'in kelâmı olsaydı elbette onun mislini, onun bir âyetini başkaları da getirebilirlerdi. Şu hâlde Kur'an, en büyük mûcizedir.

Binaenaleyh Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimizin Kur'an-ı Azimüşşan ile ortaya koymuş olduğu din ve şeriat; itikadî, ahlâkî, amelî kanunlar, kendisinin Allah-ü Taâlâ tarafından bir elçi; bir memur olduğunu isbat eden en büyük bir delildir. (1300) bu kadar senedenberi ahkâmı carî bir şeriat ortada dururken onun peygamberliğini ve söylemiş olduğu şeylerin Allah kelâmı olduğunu isbat edecek başka delil aramaya hâcet yoktur. Kur'an gibi ahkâmı ebedî bir mûcize varken başka mûcizeye ne lüzum var?

Zaten başka mûcizeler ikinci derecede kalırlar. Bununla beraber Hz. Muhammed (S.A.V.) in daha pek çok mûcizat-ı hissiyyeleri vardır. Fakat bir peygamberin peygamber olduğunu, Allah tarafından insanları irşada memur bulunduğunu ispat eden en büyük mûcize, söylediğim gibi, hâl-i hayatında ancak bir kısım insanların görebilecekleri mûcizat-ı hissiyyeden ziyade mûcizat-ı akliyyedir; yan'ı insanların ihtiyacatını tatmin edecek bir şeriat, bir din getirmiş olmasıdır. Çünkü peygamberden beklenilen vaz'-ı şeriattır. Bunun için burada başka mûcizelerinden uzun uzadıya bahse lüzum görmüyorum.

İzah : — Bu bahsi de size bir misâl ile izah edeceğim, bakınız: Bir insan gelerek size kendisinin pek mükemmel bir mimar, bir usta olduğunu söylemiş; "Şöyle ustayım, böyle ustayım, benim yaptığımı hiç biriniz ya-

pamazsınız" diye iddiaya kalkışmış ve bu iddiasını "Binlerce sene, yüzbinlerce kişiyi barındıracak" harikulâde bir ev yapmakla isbat etmek istemiş ve ortaya böyle bir eser de koymuş. Şimdi siz bu adamın hakikaten harikulâde bir mimar, bir mühendis, bir usta olduğunu teslim etmez misiniz; inanmaz mısınız? Şüphe yok ki, bunda zerre kadar tereddüt bile edilmez; meğer ki, bile bile taannüd gösterilsin!

İşte peygamberan-ı ızamın hepsi böyle birer mûcize gösterdikleri gibi, onların en sonu olup zamanen de bize en yakın ve hayat-ı tarihiyesi tamamen mazbut olan Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimiz de kırk yaşına geldikten sonra kendisinin peygamber olduğunu, Allah tarafından beşeriyyete tebliğ etmek için emirler ve nehiyler almakta bulunduğunu, söylediği şeylerin kendi sözü olmayıp Allah kelâmı olduğunu, hulâsa Allah tarafından tebliğ-i ahkâm vazifesiyle mükellef bir memur olduğunu iddia eylemiş ve bu iddiasını bir takım mûcizeler ızhar etmek suretiyle isbat eylediği gibi, Allah tarafından olmak üzere ortaya koyduğu kanunlarla, şeriatla da isbat eylemiştir. Bir nebiden, bir peygamberden beklenilen, insanları doğru yola sevketmek, saadet-i maddiyye ve maneviyyelerini temin edecek kanunlar, esaslar ortaya koymak değil midir? İşte Hazret-i Muhammed de insanları hakka irşad etmiş, beşeriyyetin maddî ve manevi ihtiyacatını tatmin edecek bir kanun, bir şeriat ortaya koymuş. Öyle bir kanun, öyle bir şeriat ki, bin üç yüz bu kadar senedir dört yüz milyon ehaliyi barındırdığı, onların ihtiyacatını temin eylediği hâlde bir hükmü bile nakzedilememiş; bilâkis zaman geçtikçe onun hükümlerini düşmanları da kabul etmek ıztırarında kalmıştır. Şu hâlde bu kanun, bu şeriat bize gösteriyor ki: Bunu ortaya koyan Hz. Muhammed (S.A.V.) - kendisinin iddia eylediği veçhile - Allah'ın vahy ü ilhamına mazhar olmuş, bunları Allah'tan telâkki ederek bize ta'lim eylemiştir, kendi icadgerdesi değildir. Talim eylediği şeriat umumi, bütün beşeriyetin ihtiyacını temine kâfi olduğu gibi, kendisi de peygamberlerin en ulusu, en büyüğüdür. Bunu kabul etmemek, başka bir şey değil, ancak cehl ü inaddır.

Dersin Hulâsası

1. Peygamberlik çalışıp çabalamakla olmaz. O, bir mevhibe-i İlâhiyedir. Allah dilediği kuluna ihsan eder. Evamir-i İlhiyesini o vasıta ile insanlara bildirir. Peygamberler yalan söylemez, kendilerinden "zelle" bile sadır olmaz.

2. Peygamberler insanları doğru yola davet için Allah tarafından mükellef olan en mümtaz zevattır. Getirdikleri haktır. Bunu dilimizle söyler, kalbimizle tasdik ederiz. Memuriyet itibariyle bütün peygamberler arasında fark yoktur. İşte enbiyaya iman bu demektir. Bununla beraber

hakiki ve kâmil müslüman olmak için peygamberlerin dediklerini tutmak, gösterdikleri yola gitmek de lâzımdır.

3. Peygamberlerin evveli Hz. Âdem, sonu Hz. Muhammed'dir. Her ümmete bir peygamber gönderilmiştir. Adetlerini, isimlerini, ancak Allah bilir. Bâzılarının isimleri Kur'an'da mezkûrdur. Biz hepsine inanırız.

4. Biz Müslümanlar mûcizeye de inanırız. Peygamberler tarafından hilâf-ı âdet ızhar olunan şeylere "mûcize" denilir. Her peygamberin mûcizesi vardır.

Mucizelerin bir kısmı (his) dir. Ânî olarak vukua gelen harikulâde hâdiselerdir. Bir muharebede Peygamberimizin işaretiyle yerden su çıkması gibi. Bu kabil mucizeler çoktur. Mamafih peygamberlerin en büyük mûcizesi getirdikleri şeriattir. Kur'an en büyük mûcizedir. Bir sûresinin, bir âyetinin mislini kimse yapamaz. Kur'an'ın Allah kelâmı olduğuna bundan büyük delil mi olur? Kur'an beşeriyyetin saadetini temin eden ahkâmı muhtevidir, ebedidir, kıyamete kadar bakîdir.

Hatem-ül Enbiya Hazret-i Muhammed "Sallallahü aleyhi ve sellem"

Tarihin şahsiyeti-i mümtazesi — Hatem-ül Enbiya Efendimizin tarih-i tevellüdü — Efendimizin süt anası — Validesi ile dedesi Abdülmuttalib'in vefatları — Peygamberin. amcası Ebu Talib ve Zübeyr ile seyahatleri — Hatice ile izdivacı.

Efendiler! Herkesçe malum bir hakikattir ki: Peygamberimiz Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimiz enbiyanın sonudur. Ondan sonra asla peygamber gelmemiş ve gelmeyecektir. İrade-i İlâhiye bu suretle taallûk etmiştir. Peygamberimiz Efendimiz hazretleri beşeriyyet içinde mümtaz, en yüksek, en büyük bir şahsiyet ve Allah'ın en sevgili bir kuludur.

Allah-ü Taâlâ hazretleri Efendimize "Kullarım içinde senden büyük yaratmadım" buyurmuştur. Aleyhisselâtü Vesselâm Efendimizin en büyük bir şahsiyet olduğunu düşmanları bile teslim etmektedir. Binaenaleyh her Müslüman Peygamberini böyle bilmeli, beşeriyyet içinde müstesna bir şahsiyet olduğuna iman etmelidir.

Tarih-i beşerin bir mislini daha kaydetmediği Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimizin hayat-ı tarihiyesini, hasail ve şemailini, velev ki mücmelen olsun, bilmek her Müslüman için ehemm ve elzemdir. Bunun içindir ki, hayatı, şemaili hakkında biraz malûmat vereceğiz.

Peygamberimiz Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimiz, Kureyş kabilesinin Beni Haşim koluna mensuptur. Cedd-i emcedleri, Hz. İsmail'e kadar malûmdur. (1) Pederleri "Abdullah" valideleri "Amine" dir.

Hatem-ül enbiya efendimizin tarih-i tevellütleri :

Peygamber Efendimiz, tarih-i milâdînin (570) inci fil yılında ve Nisan'ın yedisine tesadüf eden Rebiülevvel ayının onikinci Pazartesi gecesi sabaha doğru tan yeri ağardığı vakit Mekke-i Mükerreme'de dünyaya geldi. Efendimiz doğmazdan iki ay evvel pederi Abdullah vefat eylediği

(1) Cedd-i Resûl şu suretle mahfuzdur: Abdullah, Abdülmuttalib, Hâşim, Abd-i Menaf, Kusay, Hakîm, Merre, Ka'b, Levi, Müdrike, İlyas, Nadr, Nizar, Maad, Adnan, Kızar, İsmail.

cihetle babadan yetim doğmuş idi. Doğduğu gece dünyanın her tarafında bir çok halât zuhur etti. Güya bu ahvâl, azîm bir inkılâbın yaklaştığını, yer yüzüne celil-ül kadr en büyük bir zatın vürudunu beşeriyete haber veriyordu. Validesi "Âmine" de bir çok acaip ve garaibe şahit oldu. Doğduktan sonra adını "Muhammed" koydular ki, Hakkın ve halkın medh ü senasına lâyık bir kul olsun demekti.

Efendimizin süt anası :

Mekke ahalisi ötedenberi yeni doğan çocuklarını Mekke'de tutmayıp aşairden bir süt anaya verirler ve aşair içinde havası lâtif yerlerde terbiye ettirirlerdi. Peygamber Efendimizin doğduğu esnada (Benî Sa'd) kabilesinden Mekke'ye bir çok süt anneleri gelmişti. Bunların içinden "Halime" namında bir kadın da Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimizi emzirmek üzere aldı ve kendi yurduna götürdü. Bu kadın Hâris adlı bir kimsenin haremi idi. Allah'ın hikmetine, Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimizin ne büyük bir kul olduğuna bakınız ki: O sene (Benî Sa'd) diyarında pek ziyade kaht u galâ olduğu hâlde "Halime" nin evinde fevkalâde bereket peyda oldu. Bunun için Efendimizi öz evlâtlarından ziyade seviyorlar idi.

Ayak üzerinde gezmeğe başladığı vakit (Âmine) kendi yanına almak istemiş ise de "Halime" böyle uğurlu bir evlâdı yanından ayırmak istemediğinden bâzı bahanelerle onu kendi yanında alıkoymaya muvaffak oldu.

Validesi ile dedesi Abdülmuttalib'in vefatları :

Hulâsa, Halime ile zevci Hâris, Efendimizi canları gibi severler ve esen rüzgârdan bile sakınırlardı. Gün geçtikçe Efendimizde harikulâde halât ziyadesiyle zuhur etmeye başlamış olduğundan bu haller Halime'nin ve zevci Hâris'in nazar-ı dikkatini celbetmiş ve dört yaşına girince Hâris'in teklifi üzerine Halime, Efendimizi valide-i muhteremeleri "Amine" ye vermişti. Altı yaşında iken validesi de vefat eyledi. Fahr-i âlem Efendimiz babadan olduğu gibi, anadan da yetim kaldı ve dedesi Abdülmuttalib onu kendi yanma aldı. Sekiz yaşında iken Abdülmuttalib de vefat eylediğinden Fahr-i âlem Efendimiz amcası Ebu Talib'in hanesinde kaldı.

Peygamberimizin amcası Ebu Talib ve Zübeyr ile seyahati :

Peygamber Efendimizin her tavrı, her hareketi kendisinin müstesna bir sima olduğunu gösteriyordu. On iki yaşında iken amcası Ebu Talib, ticaret zımnında Şam kafilesiyle çıkıp onu da beraber götürmüş idi. Yolda "Bahira" namında bir rahibin durduğu savmaanın karşısına indiler. Ve

bir ağacın altına kondular. Rahib kafilenin yanına gelip onları tetkik etti. Efendimizin şekl ü şemaili, tavr u hareketi rahibin pek ziyade nazar-ı dikkatini celbetti. Çünkü rahip Bahira, Tevrat ve İncil'de âhir zamanda gelecek nebinin evsaf ve şemailine dair okumuş olduğu şeyleri Efendimizde müşahede ediyor idi. Bunun için Efendimizin haseb ve nesebi hakkında Ebu Talib'den izahat aldıktan sonra arkasını açtırdı; iki omuzları arasında hatem-i nübüvveti de gördü; artık bu çocuğun ileride peygamber olacağında şüphesi kalmadı. Ebu Talib'e dönerek dedi ki: "Ya Ebu Talib! Bu çocuk, enbiya ve mürselinin hatemidir. Şam Yahudileri içinde onun evsafını bilir ve alâmetlerini tanır kâhinler vardır. Olur ki, ihanet kaydına düşerler. Sen onu Şam'a götürme. Buradan geri çevir." Ebu Talib de "Bahira" nın sözünü tuttu ve malını orada sattı, hemen geriye döndü. Bu musahabe kafilenin yanında oluyordu.

Bir defa da on yedi yaşında iken amcası "Zübeyr b. Abdülmuttalib" ile birlikte Yemen'e gidip gelmiş idi. Bu seferinde de kendisinde harikulâde hâller görüldüğünden Mekke'ye avdetlerinde refikleri, yâni birlikte giden kafile efradı, bu hâlleri nakil ve hikâye ederek "Bu zatın şanı pek büyük olacak" diye her zaman bilip duruyorlardı.

Elhâsıl, Efendimizin her hâl ü şanı; bilcümle ef'âl ü harekâtı kendisinin bütün mânâsiyle harikulâde ve müstesna bir adam olduğunu gösteriyordu. Kavmi arasında, istikametinden dolayı, "Muhammed-ül Emin" ünvan-ı mübeccelini ihraz buyurmuşlardı.

Peygamberimizin Hatice ile keyfiyet-i izdivacı :

Yirmi yaşlarında iken "Hatice" namında eşraf-ı Kureyş'den genç iken dul kalmış bir kadının sermayesi ile beray-i ticaret - yine bir kaafile ile birlikte - Şam'a gitti. Hatice zengin idi. Emin bir adam bulup kendi sermayesi ile ticaret ettirmek istiyordu. Bu iş için Muhammed (S.A.V.) kadar emin bir adam bulunamazdı. Bunun için "Hatice" Muhammed (S.A.V) Efendimize bir miktar sermaye vererek kölesi Meysire ile birlikte Şam'a gönderdi. Bu defa evvelce gördükleri rahip "Bahira" nın yerinde "Nastura" namında bir rahip gördüler. Bahira ölmüş idi. Bu rahip de Peygamber Efendimizin yanında bulunan Meysire namındaki zata şu sözleri söyledi: "Ya Meysire! Hz. İsa'nın haber verdiği hatem-ül enbiya işte budur Şam'a gitmeyiniz, Havane-i Yehud görüp tanırlar ve ihanet daiyesinde bulunurlar. Ben Allah'ın birliğine ve Muhammed'ın Peygamber olduğuna şahadet ederim."

Bunun üzerine Şam'a gitmeyip oradan döndüler. Mamafih, gidip gelirken Efendimizde yine bir çok harikulâde hâller zuhur ettiğini yanında olanlardan başka daha bir çok kimseler de müşahede etmişlerdi. O me-

yanda Hatice hatun da bâzı harikalara şahit olmuştu. Bununla beraber Hatice evvelce bir rüya görmüş ve bunu amcazadesi olan Varaka b. Nofel (2) e takrir etmiş, o da "Sen ahirüzzaman peygamberinin zevcesi olacaksın" diye tâbir eylemiş idi. Bunun için Hatice hatun, Efendimizde görülen ve herkes tarafından rivayet edilen bu harikulâde haletleri kendisi de görüp işittikçe Efendimize karşı pek büyük bir meyil gösteriyor idi. Bu sırada her iki taraftan vasıtalar peyda oldu ve Hatice'nin Fahr-i âlem Efendimize akd-i nikâhı hususuna karar verildi. Hatem-ül enbiya Efendimiz o vakit yirmi beş yaşında olup Haticeye nisbetle haylice genç idi.

İşte "Haticetülkübra", Seyyidetünnisa" budur. Bu hatunun vefatına kadar Efendimiz başka bir kadın tezevvüc etmemişlerdir. Fahr-i âlem Efendimizin Haticetülkübra'dan dördü kablennübüvve, ikisi de ba'dennübüvve altı evlâdı dünyaya geldi ki, şunlardır: Kasım, Zeyneb, Rukiye, Ümmügülsüm, Fatımatüzzehra, Abdullah. Fatıma'dan maada bütün evlâdı kendisinden evvel vefat etmişlerdir.

Fahr-i âlem Efendimizin daha o zamanlar, yâni peygamberlik gelmezden mukaddem her sözü, her hükmü pek akilâne ve pek hakimane idi. En müşkil işlerinde Kureyş onu hakem nasbederler ve onun verdiği hükme razı olurlar idi.

Bir defa Hacerülesved yerinden düşmüş ve tekrar koymak için kabileler arasında mühim bir gürültü olmuş ve silâha sarılmaya ramak kalmış idi. Her kabile kendisi koymak istiyordu. Efendimizin hakemliğine müracaat ettiler. Hacerülesvedi bir parça bezin içine koydu ve her kabileye bir ucundan tutturdu yukarı kaldırttı ve mübarek elleriyle yerine koydu. Buna hepsi memnun oldular.

Dersin Hulâsası

1. Peygamberlerin sonu olan Hz. Muhammed (S.A.V.) beşeriyyet içinde en mümtaz, en büyük ve en yüksek bir şahsiyettir. Tarih-i beşer bir mislini daha kaydetmemiştir.

2. 570 Sene-i Milâdisinde Rebiülevvel'in 12 inci Pazartesi gecesi tan yeri ağardığı vakit Mekke'de dünyaya geldiler. Doğduğu gece dünyanın her tarafında harikulâde halât zuhur etti. Adını (Muhammed) koydular.

3. Mekke'de yeni doğan çocukları aşair arasında havası lâtif yerlerde terbiye ettirirlerdi. (Beni Sa'd) kabilesinden (Halime) namında bir süt anne Peygamber Efendimizi aldı. Peygamberimizin gittiği yer bere-

(2) Varaka bin Nafel, nasara dininde olup İncil ve Tevrat okur, gelecek şeylerden haber verir, gayet ihtiyar bir kâhin-i meşhur idi.

ket içinde kaldı. Yürümeye başlayınca validesi almak istediyse de süt annesi bir bahane ile vermedi.

4. Dört yaşında Efendimizi validelerine verdiler. Altı yaşında validesi vefat etti. Dedesi Abdülmuttalib yanına aldı. Sekiz yaşında dedesi vefat etti. Efendimiz amcası Ebu Talib'in hanesinde kaldı.

5. On iki yaşında iken ticaret için Şam'a giden Ebu Talib onu da yanına aldı. Yolda (Bahira) nam rahibin savmaası yanına geldiler. Efendimiz, rahibin pek ziyade nazar-i dikkatini celbeyledi. Rahip Tevrat ve İncil'de âhir zaman Peygamberinin evsaf ve şemailini okumuştu. Haseb ve nesebini sordu. Arkasını açtırdı. İki omuzu arasındaki (Hatem-i Nübüvvet) i gördü. İleride peygamber olacağını anladı. Şam Yahudileri arasına götürmek tehlikeli olduğunu Ebu Talib'e söyledi. Ebu Talib de malını orada satarak geriye döndü. On yedi yaşında iken de amcası (Zübeyr b. Abdülmuttalib) ile Yemen'e gidip gelmişti. Bu sefer de yolda harikulâde haller zuhur etmişti. Peygamberimiz, fevkalâde istikametinden dolayı kavmi arasında (Muhammedülemin) ünvanını almıştı.

6. Yirmi yaşında eşraf-ı Kureyş'den (Hatice) adlı zengin bir kadın, sermaye vererek kölesiyle birlikte ticaret için Efendimizi Şam'a gönderdiler; (Bahira) nın yerinde (Nastura) namında bir rahibi gördüler. Nastura köleye hazret-i İsa'nın haber verdiği hatem-ül enbiya bu olduğunu, Şam Yahudileri arasına bunu götürmek tehlikeli olduğunu söyledi. Bunun üzerine Şam'a gitmeyip oradan döndüler.

7. Hatice bazı rüyalar ve Efendimizde bazı harikalar gördü. Kalbinde Hz. Muhammed'e büyük bir meyil hâsıl oldu. Efendimiz yirmi beş yaşında iken Hz. Hatice ile teehhül ettiler. Haticeden altı çocuğu oldu. (Fatıma) dan başka hepsi kendinden evvel vefat ettiler.

8. Kavmi arasında temayüz eden Efendimiz yerinden düşen (Hacerülesved) i yerine koymak hususunda kabail arasındaki gürültüde hakem oldu. Bir bez içine koyarak her kabileye bir ucunu verdi. Bütün kabail bundan fevkalhad memnun oldular.

Bi'setden hicrete kadar geçen bâzı vekayi'

Hz. Peygamberde nübüvvetin başlangıcı — Efendimizi da'vay-ı Nübüvvetten vaz geçirmek için Kureyşin müracaatı — Akrabalık ittifakının diyanet ittifakına münkalib olması — Küffar-ı Kureyş'in Peygambere ve müminlere eziyetleri — Nübüvvetin altıncı senesi — Nübüvvetin yedinci senesinden sonuncu senesine kadar — Kur'an'ın fasahat ve belâgati karşısında müşriklerin inhizamı — Boykotaj muahedesinin feshi — Nübüvvetin onuncu senesi — Peygamberimizin Taif'e gidip onları din-i İslâm'a dâvet etmesi — Nubüvvetin 11, 12, 13 üncü seneleri — Muhacirin, Ensar.

Nübüvvetin başlangıcı :

Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimiz kırk yaşına girdiği vakit nübüvvet geldi. Yâni kendisinin Allah tarafından insanlara tebliğ-i ahkâm vazifesiyle mükellef bir Peygamber, bir elçi olduğunu Cenab-ı Hak bildirdi. Nübüvveti evvelâ rü'yay-ı saliha ile başlamış ve altı ay kadar her ne görür ise ayniyle zuhur eylemiştir. Bir gün (Cebel-i Hıra) ya gidip oradaki mağarada tenhaca ibadet ederken "Cebrail" (A.S.) kendisine görünmüş ve: «İkra....» Âyet-i kerimesini getirmiş idi. Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimiz hiç görmediği bu hâl karşısında birden bire korkmuş, ne olduğunu bilmediği bu halet kendisine pek ziyade havf ve dehşet vermiş idi. Bu âyetleri işittikten sonra hemen titreyerek "Hatice" nin yanına geldi. Vahy-i İlâhinin dehşetinden benzi atmış olduğu halde titreyerek: "Beni örtün, beni örtün" dedi. Hz. Hatice hemen Efendimizin üzerini örttü. Efendimiz bir miktar teneffüs ettikten sonra gördüğü ve işittiği şeyleri Hatice'ye beyan etti. Hatice onu alıp amcazadesi olan meşhur (Varaka b. Nevfel) 'in yanına gitiler; keyfiyet-i vahy-i İlâhîyi ona hikâye ettiler. Hemen Varaka: "Müjde ya Muhammed! Sen İsa b. Meryem'in haber verdiği âhir zaman Nebisinin; sana görünen melek, Hz. Musa'ya da nazil olan Namus-u Ekber'dir. Keşke daha genç olup da senin ilân-ı dâvet edeceğin vakta erişeydim ve kavmin Mekke'den çıkaracağı vakit sana yardım edeydim." dedi.

Bundan sonra Vahy-i İlâhînin arkası üç sene kesildi. Üç sene Allah-ü Taâlâ tarafından hiç âyet gelmedi. Bilâhire yine bir gün Cebrail (A.S.)

gelip göründü ve: «Ya eyyühel Müddessir...» Âyet-i Celilesini getirdi. Bu andan itibaren Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimiz yeni bir şeriatle kâffe-i ins ü cinne Peygamber ba's olunuyordu. Artık nâsı dine dâvet etmeye başladı. Bu dâvete iptida icabet ederek İslâm ile müşerref olan, Hz. Hatice'dir. Sonra Hz. Ebu Bekirissıddiyk ile, henüz ufak yaşında olan Hz. Ali'dir. Gerçi Efendimiz nâsı dine dâvet ediyordu, fakat bu dâvet açıktan açığa olmayıp gizli idi. Bunun için Ebu Bekirisssıddiyk (R.A.) da emniyet ettiği zevatı el altından dâvete başladı. Bu sırada namaz kıldıkları vakit Kur'an-ı Kerim'i bile cehren okuyamayıp gizli okurlardı.

Bilâhire Efendimiz: «Fesda' bimâ te'mur...» Âyet-i kerimesiyle dâveti alenî yapmak emrini aldı. Bunun üzerine meydana çıktı. Kendisinin nâsı Din-i Hakka dâvet için taraf-ı Hak'dan meb'ûs olduğunu söyledi, Kuran'ı Kerim'i cehren okumaya ve alenen nâsı dâvete başladı. Bazıları iman ettiler. Vaktaki putlara tapmak şirk, küfür ve dalâlet olup Allah'dan başka tapılacak, ibadet olunacak, istiâne edilecek kimse olmadığını nâtık, vahdaniyyet-i İlahiyeyi mukarrir olan âyetler geldi ve Resul-ü Ekrem Efendimiz de alenî olarak bunları okudu, ahkâmını tebliğ etti; artık Kureyş'in canı sıkılmaya başladı. O vakte kadar Resûl-ü Ekrem Efendimizden hiç bir suretle yalan sudur etmediğine, her ne söylerse hepsi ayn-i hakikat olduğuna kani' oldukları ve hatta herkesçe müsellem olan doğruluğundan dolayı aralarında "Muhammedülemîn" ünvanı verdikleri hâlde şimdi onun dediklerine inanmak istemiyorlardı. Babalarından gördükleri dalâletleri bir türlü terk edemiyorlar; yetim ve ümmî olan Hz. Muhammed (S.A.) e nübüvveti lâyık görmüyorlardı. Hz. Peygamber efendimizden gördükleri bu kadar mûcizelere karşı küfürlerinde inad ve temerrüd gösterdiler. Efendimiz onları Hak yoluna dâvet ettikçe kefere-i Kureyş ona karşı buğz u adavetlerini teşdid ve suver-i muhtelife ile tehdid ettiler.

Efendimizi dâvay-ı nübüvvetten vazgeçirmek için Kureyşin müracaatı:

Hatta birgün Kureyş'in ulları toplanıp cümlesinin ulusu olan "Ebu Talib" in yanına vardılar : Kardeşin oğlu bizim dinimize dahl ü taarruz ediyor, babalarımız, dedeleriniz dalâlette idi; bu sanemler, bu putlar tapılacak şeyler değildir, diyor. Ya onu böyle söylemekten vazgeçir, yahut sen onu himayeden vazgeç" diye bâzı tehdidâmiz sözlerde bulundular. Ebu Talib onları tatlı yüz ve mülâyim söz ile başından savdı. Mâmafih Resûl-ü Ekrem de evvelki gibi yine nâsı dâvette devam ediyor; her gün Din-i Hakkı neşr ü tâmime çalışıyor ve gittikçe Müslümanların adedi fazlalaşıyor idi. Bu hâl Kureyş'e pek ağır gelmeye başladığından tekrar toplanıp Ebu Talib'in yanına vardılar ve evvelki tehditlerini bu defa da-

ha şiddetli bir surette tekrar ettiler. Çünkü Hz. Peygambere bu dâvasından vazgeçmesi için teklif ettikleri mal, câh u mansıb gibi her türlü şeyler boşa gidiyor; bunların hiç birisi para etmiyordu. Nasıl para eder ki, O Hazret bu dâvayı kendiliğinden değil, ancak Hakkın emri ile yapıyordu. Fakat kalbleri ak ile karayı seçemeyecek kadar kararmış olan müşrikler bunu nasıl anlasınlar?!.. Bunun için artık başka vasıtalara müracaat ediyorlardı.

Ebu Talib işin vehametini, bu mertebe güçleştiğini anladığı için Resul-ü Ekrem Efendimize kavminin söylediklerini hikâye etti, "Ya bu dâvadan vazgeç, yahut bundan sonra seni himaye edemeyeceğim" demedi ise de, bunu andıracak sözlerde bulundu.

Fakat Resul-ü Ekrem Efendimiz bu dâvadan nasıl vazgeçerdi? Bu dâvayı kendiliğinden ve bir menfaat endişesiyle yapmıyordu ki, yine kendiliğinden vazgeçsin! Bu kaabil miydi? Allah ona, sen benim Resulümsün, seni tebliğ-i ahkâm vazifesiyle memur eyledim, benim emirlerimi yeryüzündeki kullarıma bildireceksin, demiş. Hz. Muhammed (S.A.) bu davadan nasıl vazgeçebilirdi? Ama Ebu Talib onu himaye etmeyecek imiş, kavmi de her türlü eza ve cefayı hatır u hayale sığmayan işkenceleri yapacaklar imiş. Ortaya koyduğu dâvânın azameti karşısında bunların ne kadar ehemmiyeti olabilirdi? Dâvâsının hak olduğundan tamamiyle emin ve kendisini himaye edecek bir kudret-i mutlaka ve muazzama sahibi bir Allahü Zülcelâl var. Söyledikleri mahz-ı hakikatdır; beşeriyetin saadeti bu esasları kabule mütevakkıfdır.

İşte bunun içindir ki: Aleyhisselâtü vesselâm Efendimiz, amcası Ebu Talib'n böyle söylemesinden pek ziyade mahzun ve mükedder oldu; mübarek gözlerinden yaş geldi ve "Ey pederim makamında olan amcam! Ben Allahü Taâlâ Hazretleri tarafından tebliğ-i ahkâma memurum, onun emrini her hâlde yerine getireceğim. Onlar her ne yaparlarsa yapsınlar, ben bundan vazgeçemem" dedi ve hemen kalkıp oradan yürüyüverdi. Peygamberimizin bu harekâtı Ebu Talib'e pek ziyade te'sir etti. Arkasından çağırıp: "Ey biraderzadem! Sen işine bak, ben sağ oldukça onlar sana bir şey yapamazlar" dedi ve bu meâlde bir kaç beyit de söyledi. Mamafih Ebu Talib böyle söylemese de Resul-ü Ekrem yine müşrikleri dine dâvetten vazgeçecek değildi ya. O, Ebu Talib'in yardımına güvenerek iddiay-ı nübüvvet ediyor değildi ki, onun sözü ile dâvetten vazgeçsin veya onun va'di üzerine ortaya atılsın! O ancak Allah'ından aldığı emri icraya memur bir kuldur; ondan ne yolda emir alırsa o suretle hareket eder. Bunun için ne Kureyş'in mükerrer ve müekked tehditleri, ne de amcası Ebu Talib'in nasihatâmiz sözleri efendimizi zerre kadar azminden çevirmiyor, yine evvelki gibi nası din-i hakka dâvette devam ediyor idi.

Akrabalık ittifakının diyanet ittifakına münkalib olması :

Evvelce Araplar beyninde asabiyyet ve akrabalık gayreti pek ziyade idi. Her biri kendi kabile ve akrabasının fevkalâde gayretini güder, icabında her kabile yekvücud olarak düşmana karşı giderdi. Hâlbuki din-i İslâm zuhur edince müminler, yâni Hz. Muhammed (S.A.) in Peygamber olduğunu kabul edenler beyninde diyanet üzerine yeni bir ittifak peyda oldu; ahkâm-ı İslâmiye mucibince bütün müminler hakiki bir kardeş sayılıyor ve bu kardeşliği ihlâl eden her şey dine, Müslümanlığa mugayir addolunuyordu. Binaenaleyh din-i İslâmın müminler arasında vücuda getirdiği ittifaka nisbetle akrabalık ittifakı, kavim ve kabile gayreti pek geri kalıyordu. Evvelce kavim ve kabile, akraba ve taallükat uğruna canlarını feda edenler, din-i İslâmı kabul ettikten sonra onları bırakıyor ve ancak yalnız din kardeşini, kendisi gibi Müslüman olanları iltizam ediyordu. Bunun için Efendimiz ile akraba ve taallükatı arasında bittabi' bir gerginlik zuhur ediyordu. Efendimizin en büyük düşmanları da kendi akrabası içinde Müslüman olmayanlar idi; en çok ezayı onlardan görüyordu.

Küffar-ı Kureyş'in Peygamberimize ve müminlere eziyetleri :

Resul-ü Ekrem (S.A.) Efendimiz Hazretleri hiç kimseden korkmayarak peyderpey nazil olan âyât-ı kerimeyi tilâvet ve nâsı din-i Hakka dâvet ediyordu. Müşrikler de Peygamber'in bu dâvetini tesirsiz bırakmak ve nâsı kabûl-ü İslâm'dan men' eylemek için bütün kuvvetleriyle çalışıyorlardı. Hele Peygamber Efendimizin - Müslüman olmayan - amcası "Ebu Leheb" Efendimizin arkasında dolaşarak nâsı daima aleyhine teşvik eder, din-i İslâmı kabul etmemeleri için ne lâzımsa söylerdi. Hatta bir gün Ebu Leheb'in oğlu (Uteybe) Hz. Peygamberin üzerine hücum etti, bir takım bi edebane lâkırdılar söyleyerek Efendimizin yakasından tuttu, gömleğini yırttı. Bundan pek ziyade müteessir olan Hatem-ül-Enbiya Efendimiz de "Ya Rab! Uteybe üzerine canavarlarından bir canavarı musallat et!" diye bedduâ etti. Cenabı Allah da sevgili Resulünün duasını kabul eylediğinden Şam'a gider iken (Zerka) denilen yerde bir arslan çıkararak Uteybe'yi paraladı.

Hulâsa müşrikler, gerek Peygamber Efendimize, gerek müminlere her türlü eza ve cefayı yapıyorlardı. Hatta din-i İslâmı kabul eden bazı hatunlar işkence ile şehit edilmiş idi. Müslüman olduğu için Hz. Bilâl-i Habeşî'nin boynuna ip takmışlar ve çocukların ellerine verip Mekke sokaklarında dolaştırmışlardı. Mamafih Hz. Bilâl ip boynunda iken bile "Allah bir, Muhammed hak Resûldür." der ve dininde sebat eylerdi. Diğer Müslümanlar da böyle...

İşte bunların hepsi bize Hak yolunda, iman uğrunda fedakârlık nasıl olacağını gösterir. Onların bu kadar işkenceye tahammül etmeleri, bundan yılmamaları gitdikleri yolun hak ve doğru olduğuna yakinen iman etmiş olmalarındandır. Bir insanda iman ne kadar kuvvetli olursa, o kimse o nisbetde metanet-i kalbe sahib olur. Kimseden pervası olmaz.. Öyle ise biz de kendimizi iman-ı yakiniye sahib kılmalıyız...

Müşrikler, ehl-i İslâma reva gördükleri eza ve cefayı o kadar ziyadeleşdirdiler ki, bir kısım müslümanlar dinlerini muhafaza için memleketlerini terk etmek mecburiyetinde kaldılar. Fahr-i âlem Efendimizden izin alarak diyar-ı Habeş'e hicret etdiler; Habeşistan melik'i Necaşi Nasara dininde olduğu hâlde İslâm muhacirlerine yer gösterdi, onlara hürmet ve riayetde bulundu. Onları müşriklere teslim etmedi.

Nübüvvetin altıncı senesi :

Hz. Muhammed (S.A.) Efendimizin Nübüvvetlerinin altıncı senesi Kureyş indinde pek ziyade hatırı sayılanlardan Hz. Hamza şeref-i İslâm ile müşerref oldu. Onun iman etmesiyle din-i İslâm ve Müslümanlar pek ziyade kuvvet buldu. Müslümanların gitdikçe böyle kuvvet bulmaları, Kureyş müşriklerine güç gelmeye başladığından bunun önünü almak, Müslümanlığın intişarına mani' olmak için Kureyş'in ulu'ları bir araya toplanıb konuşdular : «Bunlar gittikçe çoğalıyor, bu işin sonu fena görünüyor, vaktiyle buna esaslı bir çare düşünmelidir!» dediler. Her biri bir şey söyledi. Nihayet Pergamberimizin en büyük düşmanı olan Ebu Cehil, "Muhammed'i (S.A.) öldürmekden başka çare yokdur. Bunu kim öldürürse şu kadar deve, bu kadar para vereceğim" diyerek halkı teşci ve teşvik etdi. O zaman Hz. Ömer daha Müslüman olmamışdı. Hemen ayağa kalkdı, "Bu işi benden başka yapacak yokdur." dedi. Artık Ebu Cehil de dahil olduğu hâlde o meclisde bulunanlar pek ziyade seviniyorlardı. Hz. Ömer hemen kılıcını kuşanıb gitdi; fikrince Allah'ın Nebîsi Hz. Muhammed (S.A.V)'in vücudunu dünyadan kaldıracak idi. Bu niyetle giderken yolda rast geldiği "Naim b. Abdullah" namında bir zatdan anladı ki hemşiresi ile eniştesi de Müslüman olmuşlar.

Artık Hz. Ömer'in hiddeti büsbütün arttı. Ve hemen bunu anlamak üzere evvelâ hemşiresinin hanesine gitdi. Meğer o esnada hemşiresi ile eniştesi (**Taha**) sure-i şerifesini yazdırıb ashab-ı kiramdan (**Habbab bin İrs**) den taallüm ediyorlarmış. Hz. Ömer evin köşe başında dolaşırken onların okuduklarını işidince şiddetle kapıyı çaldı. Hz. Ömer'in silâhlı olub hiddetle kapı çaldığını görünce hemen okudukları Kur'an'ı sakladılar; o sahabe de gizlendi. Hz. Ömer, içeri girer girmez okuduklarını sordu. Telâş ile: "Bir şey yok!" cevabını verdiler. Ömer daha ziya-

de hiddetlenerek "İşitdiklerimiz sahih imiş; siz de Muhammed'in sihrine aldanmışsınız; evvelâ sizin işinizi bitireyim" diyerek enistesinin yakasından tutdu ve yere serdi. Hemşiresi onu kurtarayım derken onun yüzüne de bir tokat vurdu, hemen burnundan ve ağzından kan akmaya başladı. Fakat al kanlar içinde kalan hemşiresi birden gayrete geldi, muhabbet-i diniyesi uyandı; Cenabı Hakka sığınarak "Ya Ömer" ! Niçin Allah'dan utanmaz ve ayat-ı mûcizat ile gönderdiği Peygambere inanmazsın. İşte ben ve zevcim, şeref-i İslâm ile müşerref olduk; Hz. Muhammed (S.A.V.)'in hak Peygamber olduğuna iman etdik, başımızı kessen bundan dönmeyiz" dedi ve kelime-i şehadet getirdi. Bunun üzerine Hz. Ömer ne yapacağını şaşırdı ve yere oturdu : "Hele şu okuduğunuz kitabı çıkarınız" dedi. Hemşiresi çıkarıb verdi. Hz. Ömer dikkatle okumaya başladı. Okudukca Kur'an-ı Kerim'in fesahat ve belâgatı, maanî ve mezayasının halâvet ve letafeti kalbine tesir ediyordu. Hz. Ömer'in kalbi Kur'an'ın fesahat ve belâgatı, halâvet ve letâfeti karşısında tahammül edemedi, yavaş yavaş erimeye başladı. Ömer devam etdi:

«Göklerde ve yer yüzünde ve bunların arasında ve toprak altındaki şeyler hep Allah'ındır; bilcümle mevcudatın hepsi onun mülküdür.» âyet-i kerimesine geldi. Hz. Ömer, bu âyetin üzerinde tevakkuf etdi; Kur'an'ı şimdiye kadar yalnız şundan bundan işitmiş ve kendisi dikkatle okumamış olan Hz. Ömer, âyet-i kerimeyi zihnine aldı, mânasına dikkat ederek derin bir fikir ve mütalâaya daldı. Sonra kız kardeşine dönerek : "Bu kadar mahlûkat, hep sizin tapdığınız Allah'ın mıdır?" diye sordu.

Kardeşi: "Evet, bunda şübhe mi var? Yerde, gökde, tende, canda ne varsa hepsi bizim tapdığımız Allah'ındır; hepsinin Halik'ı O dur; biz bütün bunları yaratan Halik'a taparız" cevabını verdi.

Hz. Ömer, hemşiresine hitaben: "Bizim binbeşyüz kadar mükellef ve müzeyyen putlarımız var; hiç birisinin yer yüzünde bir kırat mülkü yok" dedi. Fakat, Hz. Ömer'in hayret ve tereddüdü gitdikçe artıyor ve din-i İslâm'a meyli akıyordu. O âyetin alt tarafına bakdı ve:

Ondan (Yeri gökü yaradan Halik-ı Teâlâ) dan başka tapacak yokdur; en güzel isimler ona mahsusdur." âyet-i kerimesini gördü. Ömer, bu âyetin meâli üzerinde derin bir fikir ve mutalâaya daldı, bunun müştemil olduğu manâlar Hz. Ömer'i çok düşündürdü. Artık tahammülü kalmadı, can ü yürekden bir kelime-i şehadet getirip Hz. Muhammed (S.A.V.) efendimizin hak Peygamber olduğunu tasdik etdi ve Müslüman oldu.

Efendiler ! Dikkat ediyor musunuz? Hz. Ömer nasıl bir maksad ve hiddetle eve girmiş idi? Hz. Muhammed'e (S.A.V.) inandıklarından dolayı evvelâ enistesiyle hemşiresini parçalayacak, sonra da gidib Hz. Muhammed'in (S.A.V.) işini bitirecek idi. Fakat Hz. Ömer'in kalbi, Kur'-

an'ın fesahât ve belâgati, nüket ü mezayası karşısında birden bire eridi, düşüncesinin pek yanlış olduğunu anladı; ve hemen "Kur'an'ın Allah kelâmı, Hz. Muhammed'in (S.A.V.) Resul-ü İlâhi olduğunu" tasdik etdi. Çünkü Hakkın yanında bâtıl dikiş tutduramaz. Demek Kur'an, en katı kalbleri bile yumuşatır; elverir ki; onun mânası tedebbür olunsun !

Hz. Ömer, bu suretle Müslüman oldukdan sonra Resul-ü Ekrem (S.A.V.) efendimizin sahabeleri ile birlikde bulunduğu haneye gidib kapısını çaldı. Hz. Ömer'i böyle müsellâh gören ashab-ı güzinden bâzıları ürkdüler. İki kişi Hz. Ömer'in iki tarafından tutarak huzur-u Peygamberîye getirdiler; emniyet edemedikleri için bırakmıyorlar idi. İçeriye girince Resul-ü Ekrem Efendimiz: "Bırakınız Hz. Ömer gelsin" buyurdular. Zaten Hz. Ömer'in İslâmı kabûl etdiği Allahü Tealâ tarafından Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) efendimize bildirilmiş idi. Resul-ü Ekrem Efendimizi öldürmek maksadiyle yola çıkan Hz. Ömer, kemâl-i edeb ve itaatle huzûr-u risâlete gelib diz çökdü. Hz. Peygamber Efendimiz (S.A.V.),Hz. Ömer'i kolundan tutub: **"İmana gel ya Ömer!** dedi. O da hulûs-u kalb ile kelime-i şehadet getirdi. Bu iş ashab-ı kiramı o kadar memnun etdi ki; sevinçlerinden yüksek sesle tekbir aldılar.

Hz. Ömer, sordu: "Yaranımız ne kadardır?" Cevab verdiler: "Seninle beraber kırka baliğ oldu". Bunun üzerine : "Öyle ise ne duruyoruz? Haydi çıkalım, Harem-i şerif'e gidelim ve i'lân-ı kelimetullah edelim." dedi. Hz. Ömer'in bu teklifini muvafık buldular; hepsi yerlerinden kalkıb hareket etdiler. En önde Ömer, sonra Hz. Ali, bundan sonra Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) Efendimizin sağında Hz. Ebu Bekir, solunda Hz. Hamza, arkasında sair sahabeler; bu minvâl üzere kemâl-i temkin u vekar ile Harem-i Şerif'e doğru yürüyorlardı.

Diğer tarafdan Kureyş'in ululaı Harem-i Şerif'e toplanmışlar, Hz. Ömer, Hz. Muhammed'in (S.A.V.) başını getirecek diye bekliyorlardı. Bir de bakdılar ki Hz. Ömer İslâm cemaatinin önüne düşmüş geliyor. Artık sevindiler: "Hz. Ömer, bütün Muhammedîleri arkasına almış getiriyor" dediler. Fakat Ebu Cehil, cin fikirli bir şeytan herif olduğundan bu gelişi pek beğenmedi; bundan şübheye düşdü; seğirdib ileri vardı : "Hayrola ya Ömer? bu ne hâl ?. "diye sordu. Hz. Ömer vekarına halel getirmeyerek:

«**Eşhedü en lâ ilâhe illâllah ve Eşhedü enne Muhammeden Resûlullah**» diye cevab verdi. Bunun üzerine Ebu Cehil ne diyeceğini şaşırdı. Kureyş'e hayret geldi. Ne bekliyorlardı, ne çıkdı. Kureyş taifesi fevkalâde şaşkınlığa uğradılar, birer birer dağılıb gitdiler.

O gün ehl-i İslâm, Harem-i Şerif'de saf oldular ve cehren tekbir alarak meydanda namaz kıldılar.

Nübüvvetin yedinci senesinden onuncu senesine kadar :

Hz. Ömer Müslüman oldukdan sonra kâfirler ne yapacaklarını şaşırdılar. Günden güne kuvvet bulmakda olan Müslümanların çoğalmasına mani' olmak için tekrar müzakere ve müşaverelere başladılar. Nihayet Müslim olsun, gayr-i Müslim olsun alelumun "Beni Hâşim" yâni Peygamberimizin mensub olduğu kabile ile «Bâdemâ alış veriş etmemek, onlarla her türlü münasebatı kesmek üzere» aralarında bir muahede yapdılar, tâbir-i âharla Haşimîlere boykotaj ilân etdiler. Bu muahedeyi Kâbe'nin içine asdılar ve hilâfına hareket etmemek üzere hepsi and içdiler.

Bundan sonra bütün Beni Hâşim "Şa'b Benî Talib'de" Mekke'de —Peygamberimizin (S.A.V.) doğduğu mahâl — mahsur kaldılar. Bunlar ile ne kimse ihtilât eder, ne de bunlar başkalariyle görüşüb konuşabilirdi. Müslümanların buradaki mahsuriyeti üç sene kadar devam etdi, ehl-i İslâm bundan pek çok mutazarrır oldu. Çünkü her türlü eza ve cefaya mâruz kaldıkları gibi, çarşı ve pazarda serbest gezerek ihtiyacat-ı zaruriyelerini temin edemezlerdi. Üç sene mütemadiyen dağ aralarında yaşamağa mecbur oldular. Bu müddet zarfında ancak gizli olarak Mekke'ye gidebilirlerdi.

Bu üç sene zarfında Hz. Peygamber Efendimiz müşriklere pek çok mûcizeler göstermiş ise de, ekserisi yine inad ve küfürlerinde ısrar ediyorlardı. Hz. Peygamber Efendimiz hiç bir suretle tahsil görmemiş bir ümmî olduğu hâlde Cenabı Hakkın «vahy ü ilhamı, kalbine her şeyi bildirmesi» ile her sorulana cevab verir, mûcize ve harikayı gösterirdi. Fakat bu kadar mûcizeleri görüb dururken yine küfürlerinde ısrar edenler oldu.

Kur'an'ın fasahat ve belâgatı karşısında müşriklerin inhizamı :

Hz. Peygamber Efendimiz (S.A.V.) bu kadar mûcize gösterdiği hâlde onun nübüvvetine hâlâ iman etmeyenlere karşı : "Söylediklerimin Allah kelâmı olduğundan şübhe edenler, Cenabı Hak'dan olmak üzere getirdiğim surenin bir mislini getirsinler !.. Bütün ins ü cin, Kur'an'ın mislini getirmek üzere bir araya toplansalar, bir birlerine yardım etseler, yine onun bir mislini getiremezler" diye meydan okuyordu.

Arablar fasahat ve belâgatta son derece ileri gitmiş oldukları hâlde Kur'an'da gördükleri belâgat ve fasahat kendilerini hayrete düşürüyordu.

Fasahat ve belâgatta en yüksek bir mertebeyi ihraz etdiği için evvelce Kâbe divarına tâlik edilmiş olan (Muallâkat-i seb'a) namındaki

kaıaid-i Arabiyye bile Kur'an'ın fasahat ve belâgati karşısında mevkiini muhafaza edememiş ve bizzat İmriülkays'ın kendi hemşiresi tarafından oradan indirilmişdi.

Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimizin her mevzua, her meseleye dair söylediği âyetlerin lâfzen ve mânen, kudret-i beşerin yetişemeyeceği kadar yüksekliği karşısında müşrikler ne diyeceklerini şaşırıb kaldılar. Evvelâ (Kâhin) demek istediler. Fakat söylediği sözlerde kâhin sözüne benzer bir şey bulunmadığı için, bundan vaz geçdiler.

Bâzıları mecnun diyelim dedilerse de : "Mecnun desek kim inanır Onda aslâ alâmet-i cinnet yokdur" diyerek bunu da kabûl etmediler.

Şair demek isteyenlerin teklifi de şi're pek ziyade vukufu olanlar tarafından reddolundu. Bâzıları : "Mademki bunların hiç birisi değil, o hâlde sihirbazdır; soranlara Hz. Muhammed sihirbazdır deriz" teklifinde bulundular. Fakat bu fikir de şu suretle reddolunuyordu : "Hz. Muhammed'in (S.A.V.) sihirbaza benzer neresi var ?. Onun işlerini hep görüyoruz; sahir işlerine benzer bir işi yok. Binaenalh sahir de deyemeyiz."

Hulâsa Efendimizin (S.A.V.) Nübüvvetini inkâr etmek, söylediklerinin Allah kelâmı olduğunu kabûl etmemek için Efendimize yapmak istedikleri iftiralar kendileri tarafından bile şayan-ı kabûl görülmüyor, Muhammed'e (S.A.V.) karşı bunların hiç birisi yakışık almayacağını en evvel kendileri itiraf ediyorlardı. Filhakika Hz. Muhammed'e (S.A.V.) "Peygamber" demekden başkası yakışık almıyordu. Fakat müşrikler buna inanmadıklarından hiç bir isim veremiyorlar ve ne diyeceklerinde şaşırıp kalıyorlardı.

Boykotaj Muahedesinin feshi :

Müslümanların her türlü tazyika mâruz kaldıkları bu üç sene zarfında, haricde bulunan bir çok kabail yine Müslüman oluyorlar idi.

Müslümanları Şa'b-ı Ebi Talib'de mahsur bırakan muahedeyi yapan müşrikin-i Kureyş'in çoklarına gitdikce nedamet gelmeye başlamış, o muahedeyi yazan (Mansur b. Ikrime) nin eli kuruyub çolak olmuşdu. Ayni zamanda muahedenameye min tarafillâh güve nev'inden bir böcek musallat olarak muahedenin içinde **"Allah"** ism-i şerifinden başka ne varsa hepsini yiyib bitirmişdi. Muahedenamenin bu suretle mahvolduğu Allahü Tealâ tarafından Peygamberimize bildirilmiş ve Efendimiz de Ebu Talib'e söylemişdi.

Bir gün müşrikin-i Kureyş'in toplandığı yerde yine muahedename mavzu-u bahis oldu. Kureyş'den bâzıları artık buna nihayet verilmesi tarafdarı idiler. Leh ve aleyhde haylice dedikodu oldu. Bunun üzerine

Ebu Talib, Hz. Muhammed'den muahede hakkında işittiklerini orada hikâye etti; "Hz. Muhammed'in (S.A.V.) dedikleri sahih ise artık siz de insaf ediniz, şu aramızdaki tefrikayı kaldıralım; eğer onun dediği yalan çıkarsa ben de onu himayeden vaz geçerim" dedi .

Kureyş'in ulları bu sözü pek mâkul gördüklerinden o ahidnameyi getirib açtılar, hakikaen Peygamberimizin (S.A.V.) dediği zuhur etdi; hepsi mahcub olub muahedeyi yırtdılar. Fakat, Ebu Cehil ve emsali basaru basireti kararmış muannid müşrikler, yine küfürlerinde, inkârlarında temerrüd gösterdiler.

Nübüvvetin onuncu senesi :

Nübüvvetin onuncu senesinde üç gün fasıla ile evvelâ Ebu Talib, sonra da Hz. Hatice vefat etdi. Bunların vefatları Resûl-ü Ekrem (S.AV.) Efendimize pek ziyade hüzün verdiğinden bu yıla (**Senet-ül hüzün**) tesmiye ettiler.

Ebu Talib Peygamberimizin hak Nebi olduğunu — bâzı mülâhazata mebni — lisanen söylemiş ise de, onun Nübüvvetini kalben tasdik etmişdi. Bu cihet bâzı ebyat ve eş'arından anlaşılmakdadır. Ölür iken kavmini bir araya toplayarak onlara : **"Muhammed Emindir; doğrudur; Yalandan berîdir; benim size vereceğim nasihatleri o hep cami'dir; getirdiği din-i İslâm ise kalbin kabûl edebileceği bir şeydir"** diye nasihat etdi.

Peygamberimizin Taif'e gidip onları din-i İslâm'a dâvet etmesi :

Müşrikin-i Kureyş, Ebu Talib ile Hatice validemizin vefatlarını fırsat bilerek evvelkinden kat kat eza ve cefalarını artırdılar. Hz. Peygamber, bundan bizar olarak Mekke'den çıkdı; "Zeyd b. Hârise" (R.A.) ile birlikde Taif'e gitti. Oranın âyân ve eşrafını din-i İslâm'a dâvet etti. Onlar imana gelmediler. Bununla da kalmayarak Peygamber Efendimizi tahkir ettiler; erazil güruhuna taşa tutturdular. Sokaklarda arkasından bağırttılar. Zeyd b. Hârise (R.A.) Resul-ü Ekremi (S.A.V.) atılan taşlardan muhafaza için kendisini siper etmekle bir kaç yerinden yaralandı ve berelendi. Peygamber Efendimiz bu hâlden çok müteessir oldu. Fakat, ne olursa olsun hiç bir şey onu azminden çeviremiyor, sebatına aslâ fütur getirmiyordu. Tekrar Mekke'ye avdet eyledi. Fakat kendi kavmini bu defa evvelkinden ziyade kendisine hasm-ı can kesilmiş buldu.

Bu sene "Sevde" (R.A.) Resul-ü Ekrem Efendimize tezvic edildi. Hz. Ayşe (R.A.) da bu esnada nikâh edildi.

Nübüvvetin onbirinci, onikinci, onüçüncü seneleri :

Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimiz Peygamberliğinin onbirinci senesi mevsim-i Haccde Mekke'nin haricine çıkdı. **"Akabe"** denilen yerde

Medine ehalisinden bir cemaate rast geldi. Oturub görüşdü. Bir mikdar Kur'an okudu ve onları din-i İslâma dâvet eyledi. Onlar Medine'deki ihtiyarlardan, Tevrat'ı iyi bilenlerden böyle bir Peygamber geleceğini evvelden beri işitiyorlardı. Efendimizin hak Peygamber olduğunu anladıklarından hemen Müslüman oldular. Bu zevat-ı kiram, bilâhire Medine'ye giderek din-i İslâmın intişarına çok çalıştılar.

Nübüvvetin onikinci senesi bu zevat-ı kiram, yanlarına bâzı adamlar daha alarak mevsim-i Haccde tekrar Mekke'ye geldiler. Fahr-i kâinat efendimizle görüşüp akd-i biat ettiler. Bâdema şirk ü zina, sirkat ve iftira gibi şeylerden ictinab etmek, evlâtlarını öldürmemek üzere taahhüd eylediler. Sonra tekrar Medine'ye geldiler.

Bu sıralarda idi ki Mi'rac oldu ve beş vakit namaz tertip üzere farz kılındı. Artık Müslümanlar gittikçe çoğalıyordu. Az müddet zarfında din-i İslâm Medine'de o kadar şayi' oldu ki, (Evs) ve (Hazrec) kabileleri içinde (Beni Ümeyye b. Zeyd) in hanesinden başka nur-u İslâm ile müstenir olmadık hane kalmadı. Evvelce bu iki kabile arasında pek şiddetli bir adavet olduğu halde din-i İslâm sayesinde yekdiğeriyle birleşmişler ve düşmanları olan Yahudilere galebe çalmışlardı.

Nübüvvetin onüçüncü senesi ehl-i İslâmdan yetmiş üç erkek ile iki hatun Medine'den Mekke'ye geldiler. Medine'ye hicret etmesi için Resul-ü Ekrem ile konuştular. Evlâd ü iyallerini nasıl sakınırlarsa kendisini de o suretle sakınacaklarını taahhüd ettiler. Bunun üzerine Resulüssekaleyn Efendimiz ashab-ı kiramın Medine'ye hicret etmelerine izin verdi. Ebu Bekir ile Hz. Ali'den maadası hicret ettiler. Resulullah Efendimiz kendi hicreti için izn-i İlâhîye intizar ediyordu. Cenabı Hak'dan ne zaman izin gelirse o zaman hicret edecekti...

Muhacirin, Ensâr :

Din-i mübin-i İslâm uğrunda vatanlarını terk ile muhaceret eden ashab-ı kirama (Muhacirin), bunları Medine'de himaye eden Medine'li ashab-ı kirama da (Ensâr) denir. Bunların her ikisinin de İslâma büyük hizmetleri dokunmuş ve İslâm, bunlarla kuvvet bulmuştur. Allah kendilerinden razı olsun.

Dersin Hulâsası

1. Efendimize Peygamberlik, evvelâ rü'yay-i saliha ile başladı, Cebel-i hıra'daki mağarada ibadet ederken Cebrail geldi (**İkra' Bismi...**) sûresini getirdi. Efendimiz havf ve dehşet içinde kaldı. Hatice'nin yanına geldi. Titreyerek **"Beni örtün"** dedi. Bu hâdiseyi amcasına anlattılar. Âhir zaman peygamberi olduğunu müjdeledi.

2. Üç sene vahiy gelmedi. Bilâhire Cebrail (**Yâ eyyühel müddessir...**) âyetini getirdi. Bunun üzerine nâsı dâvete başladı. Evvelâ Müslüman olan Hz. Hatice (R.A.), sonra Hz. Ebu Bekir (R.A.), Hz. Ali'dir (R.A.). Bu dâvet evvelâ gizli oluyordu. Bilâhire meydana çıktı. Kur'an'ı cehren okumaya başladılar. Putlara tapmak dalâlet olduğunu söyleyince Kureyş'in canı sıkıldı. Onun sıdk u istikametini bildikleri hâlde ona adavetlerini arttırdılar.

Hatta bir gün Ebu Talib'e şikâyet ettiler. Ebu Talib de tatlılıkla onları savdı. Müslümanlar çoğaldıkça Kureyş müracaatlarını tekrar ettiler ve tehditte bulundular. Ebu Talib için müşkülleştiğini görerek Efendimizi vazgeçirmek gibi nasihatlere kalkıştı. Resûl-ü Ekrem (S.A.V.), çok mahzun oldu, gözlerinden yaşlar döküldü, **"Allah tarafından memurum, vazgeçemem!"** dedi. yürüdü gitti. Ebu Talib müteessir oldu. **"Bildiğin gibi hareket et!"** dedi.

3. Evvelce Araplar kabile ve akraba gayreti güderdi. İslâmiyetten sonra Müslümanlık esasları etrafında toplanmaya başladılar. Aynı esasları kabul edenler arasında en kuvvetli din kardeşliği vücuda geldi.

4. Efendimizin nâsı din-i mübine dâvetine karşı müşrikler Efendimizin aleyhindeki adavetlerini arttırdılar. Eziyetlere başladılar. Müşriklerin başında (Ebu Leheb) vardı. Bir gün Ebu Leheb'in oğlu (Uteybe) Efendimize hücum etti. Yakasını tuttu, gömleğini yırttı. Efendimiz beddua etti. Bilâhire (Uteybe) yi bir arslan parçaladı. Müşrikler Hz. Bilâl'in boynuna ip geçirdiler. Sokaklarda dolaştırdılar. Bilâl boynunda ip olduğu hâlde **"Allah bir, Muhammed Resulullah"** diyordu. Müslümanlar imanlarında böyle metanet gösterdiler. Müşriklerin ezaları tahammül edilemeyecek hale gelince hicrete mecbur kaldılar. Habeş'e gittiler. Habeşistan meliki Necaşi onlara çok riayette bulundu.

5. Nübüvvetin altıncı senesinde Kureyş arasında pek hatırlı olan Hz. Hamza iman edince Müslümanlık çok kuvvet buldu. İşin fenalaştığını gören müşrikler çare düşünmeye başladılar. Ebu Cehil : **"Muhammed'i öldürmekten başka çare yoktur"** dedi. Hz. Ömer bu işi deruhte etti. Kılıcını kuşandı. Yolda hemşiresiyle eniştesinin de Müslüman olduğunu haber alınca hiddeti arttı. Evvelâ onların işini bitirmeye karar verdi. Eve geldi. Hz. Ömer'in kapı çaldığını görünce okudukları Kur'an'ı sakladılar. **"Ne idi o?"** dedi.**"Bir şey yok!"** dediler. Eniştesinin yakasına sarıldı. Hemşiresine bir tokat attı. Hemşiresi al kanlar içinde, **"Allah'tan utanmaz mısın? Başımızı kessen imanımızdan dönmeyiz!"** dedi. Hz. Ömer şaşırdı. Kur'an'ı istedi. Alıp okuyunca fasahat ve belâgati kendisini meftun etti. O da Müslüman oldu. Sonra Efendimizin hanesine gitti. Kapıyı çaldı. Ashab telâş ettiler. Fakat Efendimiz **"Bırakınız, gelsin!"** dedi. Geldi

ve Resûlullah'ın huzurunda şehadet getirdi. Ashab çok sevindiler. Bunun üzerine Hz. Ömer sordu : **"Yaranımız ne kadardır?"** Seninle kırk oldu, dediler. **"Ne duruyoruz, haydi Harem-i Şerif'e gidip ilân-ı kelimetullah edelim,"** dedi. Kalktılar, gittiler. Müşrikler şaşırdılar. Ne beklerken ne oldu! Saf oldular. Cehren tekbir alarak meydanda namaz kıldılar.

6. Nübüvvetin yedinci senesinde müşrikler Müslümanlara boykot ilân ettiler. Müslümanlar üç sene kadar çok sıkıntı çektiler, Peygamber Efendimiz o kadar mûcizeler gösterdiği halde müşrikler küfürlerinde saplanıp kaldılar.

"Allah kelâmı olduğuna inanmazsanız bunun gibi bir şey siz de söyliyebilir misiniz?' diye Efendimiz müşriklere meydan okuyordu. Karşısına kimse çıkamıyordu. (Muallâkat-ı seb'a) yı bile Kâbe duvarından indirdiler. Efendimize nasıl iftira edeceklerinde şaşırdılar. "Kâhin" dediler, olmadı. (Şair) dediler, "Sihirbaz" dediler; yakışık almadı. Her türlü iftira ve tazyike mukabil birçok kabail İslâmiyeti kabul eyledi.

Boykot muahedesi artık ehemmiyetini kaybetti. Onu yazan Mansur'un eli kurudu, bir böcek musallat olarak bütün muadeheyi didikledi. Ebu Talib'in delâletiyle müşrikler muahedeyi parçaladılar. Ebu Cehil ve emsali küfründe saplanıp kaldılar.

7. Nübüvvetin onuncu senesinde Ebu Talib (R.A.), üç gün sonra Hz. Hatice (R.A.) vefat eyledi. Peygamberimiz mahzun oldu. Bu seneye **(Senet-ül hüzün) denildi.** Müşrikler ezalarını arttırdığından Efendimiz Taif'e gitti. Onları İslâma dâvet etti. Kabul etmediler, fazla olarak tahkir ettiler. Müteessiren Mekke'ye avdet etti.

8. Nübüvvetin onbirinci senesinde (Akabe) kabilesi Müslüman oldu ve İslâma çok hizmet ettiler. Onikinci senesinde bunlar Mekke'ye gelerek menahiden ictinab edeceklerini taahhüd ettiler. Yine bu sene Mi'rac oldu. Beş vakit namaz farz kılındı. Evs ve Hazrec kabileleri Müslüman oldular, barıştılar. Onüçüncü sene 73 erkek ve 2 kadınla Mekke'ye geldiler, Efendimizin Medine'ye hicreti için konuştular. İzin verildi. Ebu Bekir ve Ali'den maada bütün Müslümanlar hicret ettiler.

9. Vatanını terk edenlere muhacir, bunları himaye eden Medine'li ashaba da Ensar denir.

Hicretden irtihale kadar

Hane-i saadetin müşrikler tarafından muhasarası — Efendimizi vahyile keyfiyetten haberdar — Medine'ye girmeleri — Bedir ve Uhud gazaları — Bunlardan alınacak ders — Hicretin dördüncü, beşinci, altıncı seneleri ve Hudeybiye musalâhası — Yedinci sene ve Mekke'yi ziyaret — Sekizinci sene ve Mekke'nin fethi ve bazı vekayi' — Onuncu sene ve veda' haccı — Onbirinci sene, vefat senesi.

Efendimizi öldürmek için hane-i saadetin muhasarası :

Efendiler! Şimdi biraz da Hatem-i Resûl (S.A.V.) Efendimizin Mekke'den Medine'ye vukû' bulan hicreti ve ondan sonra tahaddüs eden bâzı vekayi' hakkında mâlûmat vereceğim :

Evs ve Hazrec gibi iki büyük kabilenin iman etmesiyle din-i İslâmın Medine'de kuvvet bulması, ashab-ı kiramın da birer birer Medine'ye hicret etmesi, velhasıl Medine'nin merkez-i İslâm olmak isti'dadını göstermesi müşrikleri tekrar düşündürmeye başladı. Anladılar ki, Hz. Muhammed (S.A.V.) de Medine'ye gidecek ve orada bir büyük İslâm kuvveti peyda olacak. Medine diyarı ehl-i İslâm elinde kalacak. Bunu düşündükçe kâfirler telâşa düştüler ve hemen meşveret için (Darünnedve) de birleştiler. (1) Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimiz için ne gibi tedbir ittihaz olunmak lâzım geldiğini düşündüler. Bâzıları habsolunmasını, bir kısmı da nefyedilmesini söyledi ise de bunların hiç biri kabul edilmedi. Nihayet Ebu Cehil : "Onu öldürmekten başka çare yoktur. Fakat kaatil muayyen olmamak için her kabileden birer adam giderek hepsi birden vurup öldürmeli; böyle olunca Haşimiler çaresiz diyete razı olurlar, bu suretle iş biter ve kan dâvası kabail içinde mahvolur gider" re'yinde bulundu. Bu re'yi diğerleri de kabul etti, Bu kararın icrası için bir takım habisler, edebsiz, erazil, ayrılıp seçildiler; gece Resûl-ü Ekrem'in (S.A.V.) hanesi önünde birikip onun uyumasına muntazır oldular. Ebu Cehil, Ebu Leheb, Hakem b. Âs, Ümeyye b. Halef, Ubey b. Halef gibi şerir-i rüesa da onlarla beraber idi.

---

(1) Darünnedve, evvelce Mekke riyasetini kazanmış olan Kusay bin Hakim'in hanesidir. Bu hane Kureyş tarafından meşveret yeri ittihaz olunmuş olduğundan mühim bir iş olunca Kureyş orada toplanıp meşveret ederlerdi.

Allah'ın bildirmesi ile Efendimiz keyfiyetten haberdar oluyor :

Allah'ın emri ile Cebrail (A.S.) gelip keyfiyeti Resûl-ü Ekrem'e (S.A.V.) haber verdi ve Medine-i Münevvere'ye hicret etmeye, Hz. Ebu Bekirissıddîk'i (R.A.) da birlikte götürmeye mezun ve memur olduğunu bildirdi. Peygamber efendimiz, Hz. Ali'yi çağırdı; kendisinde emaneten mevcut olan bâzı eşyayı verdi. **"Bunları sahiplerine teslim et, ondan sonra sen de durma, Medine'ye gel; fakat şimdi benim döşeğime yat, ki müşrikler beni yatıyor zannetsinler"** dedi. Hz. Ali "Kerremallahüveche", Resûl-ü Ekrem'in döşeğine yattı ve O Hazretin yeşil hırkasını kendi üzerine örttü.

Resûl-ü Ekrem Efendimiz, hemen bir avuç toprak aldı ve (Yâsîn) sûre-i şerîfesinin evvelinden «Vecealnâ min beyne eydihim....» Âyet-i kerimesinin âhirine kadar okudu ve kapısı önünde bekleyen müşriklerin üzerine saçtı, Allah'ın izni ile içlerinden çıkıp gitti. Allah'ın büyük kudretine bakınız ki, orada toplanmış olan erazilden hiç birisi Efendimizi görmedi. Bilâhire Cenabı Peygamber'in döşeğinde yatan kim olduğunu anlayınca hiddetlerinden çıldıracak dereceye geldiler. Hz. Ali'ye sordularsa da **"Bilmem"** cevabını verdi. Cenabı Nebî'nin birden bire böyle gözlerden nihan oluvermesi bunlara pek güç ve pek ağır geldi. Mekke'yi alt-üst ettiler. Bulamadılar. Bunun üzerine bulana yüz deve vereceklerini va'dettiler. Artık ne kadar hırsız, kanlı, şerîr haşerat varsa hepsi de Resûl-ü kibriyayı (S.A.V.) bulmak ve yüz deveyi elde etmek hülyasiyle Mekke civarına yayıldılar; oraya buraya seğirttiler. Fakat beyhude! **"Allah sakladığını saklar!"**

Hz. Peygamber (S.A.V.) hane-i saadetlerinden çıkarak bir yerde gizlendi. Ertesi günü öğle vakti Ebu Bekirissıddik (R.A.) ın hanesine gitti; taraf-ı İlâhîden hicrete mezun olduğunu, birlikte gideceklerini söyledi. Hz. Ebu Bekir (R.A.) sevincinden ağladı.

İki deve hazırlayarak kılavuzlukda pek mahir olan (Abdullah b. Erikat) namında birini ücretle tuttular. Develeri vakt-i muayyeninde (Cebel-i Sevr) e getirmesini tenbih ettiler. Gece olunca Hz. Ebu Bekir (R.A.) ile birlikte Mekke'den çıktılar, Cebel-i Sevr'de, bir mağarada gizlendiler. Kureyş'in arayıcıları gelip Cebel-i Sevr'in her tarafını alt üst ettiler; mağaranın ağzına kadar geldiler. Fakat Allah, Nebîsini sakladığı için orada olduğunu anlayamadılar; içeri girmekten vazgeçtiler. Mağaranın ağzındaki örümcek ağı, güvercin yuvası kendilerini şaşırttı.

Resûl-ü Ekrem Efendimiz (S.A.V.) içeride onların seslerini işitiyor, bu hâlden mahzun olan Ebu Bekir'i **"Sen mahzun olma, Allah bizimle beraberdir"** diye tesliye ediyordu. Mağarada üç gün kaldılar. Hz. Ebu Bekir'in (R.A.) oğlu (Abdullah) geceleri gizlice mağaraya gelir, Kureyş'in ahvaline dair haberler getirirdi.

Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) Efendimizle Hz. Ebu Bekirissıddik (R.A.) üç gece mağarada kaldıktan sonra develer geldi, binip yola revan oldular. Cenabı Peygamberin ortadan kaybolduğunu anlayan müşrikler, Efendimizin gittiği yolu da anlamış oldukları cihetle "Seraka b. Malik Elmüdeki" namında bir pehlivan, Kureyş'in va'deylediği yüz deveyi elde etmek maksadiyle atına binmiş ve Resûl-ü Ekrem'in (S.A.V.) arkasına düşmüştü. Nihayet Seraka onlara yetişti. Hz. Ebu Bekir (R.A.) Hazretleri: **"Aman ya Resûlallah! Tutulduk!"** diyerek telâşa düştü. Hz. Peygamber (S.A.V.) Efendimiz katiyen telâş etmeyerek: **"Gam yeme, Allah bizimle beraberdir"** diyordu. Bu sırada Seraka, bütün kuvvetiyle atını sürdü ve gelip çattı. Lâkin kudret-i İlâhiyeye bakınız! Birden bire Seraka'nın atının ayakları dizlerine kadar yere batıverdi; olduğu yerde çakılıp kaldı. Bu pek büyük bir mûcize idi. Seraka bu hali görünce pişman oldu, aman diledi: **"Ya Muhammed (S.A.) dua et, kurtulayım; beni bu halden kurtarır isen kat'iyyen takipten vazgeçeceğim gibi, geriden gelen arayıcıları da çevireceğim."** diye and içti, yalvardı. Hatem-ül-Enbiya Efendimiz dua etti, Seraka kurtuldu ve yanlarına geldi. Bilâhire İslâm galebe çaldığı zaman Seraka'ya bir şey yapılmaması için Efendimiz kendisine bir amanname verdi; Seraka orada kaldı ve arkadan gelen Kureyşileri: **"Ben buralarını aradım, kimseler yok. Başka tarafa gidelim"** diye çevirdi.

Bu iş bilâhire anlaşıldığında Ebu Cehil Seraka'ya çok kızmış ve gayretsizliğinden bahsederek bir hicviye söylemişti. Seraka da ona, **"Eğer atımın ayakları nasıl yere gömüldüğünü göreydin, sen de Muhammed'in (S.A.) hak Peygamber olduğuna iman ederdin"** cevabiyle mukabele etmişti. Seraka feth-i Mekke senesi şeref-i İslâm ile müşerref ve iltifat-ı Nebevîye nail olmuştur.

Cenabı Nebî, Allahü Teâlânın yardımı ile bu tehlikeyi de atlattıktan sonra refikleri ile birlikte yoluna devam etti. Resûl-ü Ekrem'in (S.A.V.) Mekke'den çıktığı evvelce Medine'de duyulmuş olduğundan ehl-i İslâm birkaç gündür intizar ediyorlar, sabırsızlıkla teşrif-i Nebevîyi bekliyorlardı.

Yine bir Pazartesi günü Medine haricine çıkıp pek ziyade sıcak bastığı için geri dönmüşlerdi. Evinin üstüne çıkmış olan bir Yahudi kızı uzaktan Efendimizi gördü ve ehl-i İslâma müjde verdi. İslâmlar silâhlanıp koştular; Fahr-i Âlem'i kemâl-i ihtiram ile istikbâl ettiler.

Pek sıcak bir gün, Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) de yorgun idi. Medine'ye bir saat mesafesi olan (Kuba) köyüne indi, bir kaç gün orada kalmaya karar verdi. Orada cemaat-ı müslimin için bir mescid inşasını emir buyurdu. İslâm'da birinci mescid budur. Ensâr-ı kiram hep gelip Medine'ye

kudumunu tebrik eylediler. Medine'nin en mahir ve meşhur şairi "Hasân b. Sabit" (R.A.) de teşrif-i Nebevîye dair bir güzel kaside-i medhiye söyledi, Medine'yi teşriflerine şükrane olarak Efendimize arz eyledi.

Fahr-i kâinat Efendimiz Mekke'den çıktıktan sonra Hz. Ali (Kerremallahüveche) üç gün Mekke'de kaldı, emanetleri yerine teslim etti ve Kuba'da iken Efendimize yetişti. Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) Cuma günü devesine bindi, yüz nefer ehl-i İslâm ile Medine'ye yürüdü; artık düşmanların şerrinden ehl-i İslâm kurtulmuş ve İslâmın inkişafı başlamış bulunuyordu. Öğle vakti (Beni Salim b. Avf) yurduna vasıl oldular. İki rek'at Cuma namazı ve hutbe ile emrolundu. Bunun üzerine, Peygamber Efendimiz orada gayet beligane bir hutbe okuyup Cuma namazını kıldı. Hatem-ül-Enbiya Efendimizin en evvel kıldığı Cuma namazı ve ilk hutbesi budur. (2)

Medine'ye girmeleri :

Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) (Benu Salim) kabilesinde Cuma namazını kıldıktan sonra yine devesine bindi ve Medine şehrine teveccüh etti. Mamafih kimin hanesine konacağı mâlûmu değildi. Hz. Peygamberin (S.A.V.) Medine'yi teşrifleri münasebetiyle büyük şenlikler oluyordu. Bugün, dünyanın en büyük ve en mühim bir inkılâbının bir devre-i muvaffakiyyete girdiğini mübeşşir bir gün idi. Artık beşeriyyet için azîm ve mes'ud bir inkılâb başlamıştı. Çocuklar sokaklarda **"Resulullah geldi!"** diye sevinip çağrışıyorlar, kadınlar dam başlarına çıkmış güzel güzel şiirler söylüyorlar, her hanenin önünden geçerken : **"Buyurunuz, ya Resulullah!"** diye evlerine dâvet ediyorlar, devesinin yularından tutup döndürmeye çalışıyorlardı. Resûl-ü Ekrem Efendimiz (S.A.V.) ise **"Deveye dokunmayınız, memurdur, Allah tarafından memur olduğu mahalle gidiyor; durunuz bakalım, nereye gidecek"** diye men' ederdi. Cenabı Nebi ashabdan birini tercih ile diğerini mahzun etmek istemediğinden ineceği yeri tayin etmedi. Devesini kendi hâline bıraktı; deve nereyi intihab ederse oraya inecekti.

Resûl-ü Ekrem'in (S.A.V.) devesi sağına soluna bakarak yürüyordu, evvelâ hâlî bir arsada çöktü; lâkin orada durmayıp birden kalktı, tekrar yürüdü; Hz. Hâlid'in, yani Eba Eyyüb el Ensarî'nin (Eyyüb Sultan diye meşhurdur) (R.A.) hanesi önüne vardı ve orada çöktü. Mamafih orada da durmayarak kalktı ve evvelki arsaya geldi, çöktü. Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) devenin üzerinden indi ve Hz. Halid'in hanesini teşrif buyurdu.

O gün Medine ahalisi Hz. Halid'in hanesine gelip Resûl-ü Ekrem'i (S.A.V.) ziyaret ettiler. Peygamber Efendimiz devesinin çöktüğü hâlî

(2) Hutbenin tercümesi Cum'a bahsindedir.

arsayı satın aldı; ba'dehu kerpiç kestirdi, kereste tedarik ettirdi; o arsada mescid-i şerif inşasına ve bir tarafında kendisi için odalar binasına şüru' Halen mevcut ma'mur ve müzeyyen olan Mescid-i Nebevî, işte bu cami'-i şeriftir ve kapısı devenin çöktüğü yerdir.

Bu camii'-i şerif yapılır iken Resulullah (S.A.V.), ashab-ı kiramı ile beraber bizzat çalışırlar, elleriyle kerpiç taşırlardı. Mescîd-i şerîf ile yanındaki odaların hitamına kadar Resûl-ü Ekrem (S.A.V.), yedi ay kadar Eba Eyyüb el ensarî (R.A.) hazretlerinin hanesinde ikamet buyurdu.

Bilâhire Mekke'den Medine'ye hicret senesinin Muharrem'i tarih-i İslâmın mebdei itibar edilmiş olup tarih-i hicri dediğimiz budur. Velâdet-i Muhammediyyenin (S.A.V.) (53) üncü, tarih-i milâd-ı İsâ'nın (622) inci yılıdır.

Hz. Resûl-ü Ekrem evvelce kâfirlerin o kadar eza ve cefasına karşı katiyen silâh ile mukabele etmiyordu. Çünkü Allah'ından bu yolda bir emir yoktu. Bu sene Cenabı Hak tarafından Müslümanlara kâfirlerle muharebe etmek üzere izin verildi. Fakat kendileri sebebiyet vermedikçe Müslümanlar katiyen kâfirlerle muharebe etmezlerdi. Bundan sonra ufak tefek bazı aşairle muharebe ve mücadele başladı. Binaenaleyh Müslümanlık kılıc dini değil, müsalemet dinidir.

Bu senenin Şa'ban'ında Kıble Beyt-i Mukaddes'den Kâbe'ye tahvil kılındı. Evvelce Mescid-i Aksa'ya doğru namaz kılınır iken bâdema Kâbe'ye doğru namaz kılınmak emrolundu.

Bu sene Ramazan ayında oruç tutmak farz oldu ve Ramazan ortalarında Bedir gazası vuku' buldu. Bunu diğer gazalar takip etti. Efendimizin bazı gazavat-ı Seniyyelerine âit muhtasar mâlûmat edinmek faideden hâlî olmadığı cihetle pek mühim olanları gözden geçireceğiz.

Bedir Gazası :

Bedir gazası tarih-i hicret'in ikinci senesi Ramazanında vuku' buldu. Bu gazada asakir-i İslâmiyenin mecmuu (305) nefer olup altmış dördü muhacirin ve bakisi Ensar-ı kiram idi. Bilâhire küre-i arz'ın kıtaat-ı meşhuresinde muzafferiyet bayrakları açıp da âlemi titreten millet-i İslâmiyenin birinci ordusu işte budur.

Mekke'den Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) üzerine yürüyen müşrik ordusu ehl-i İslâma nisbetle kat kat faik idi. Nihayet iki ordu bir birine mülâkî oldular. Müşrikler evvelce gelip oradaki suyu zaptetmiş olduklarından ehl-i İslâm pek ziyade zahmet çektiler.

Muharebe başladı, tarafeyn ortaya atıldı. İslâmlar tekbir ile meydana çıkıyor ve karşılarından er diliyorlardı. Resûl-ü Ekrem Efendimiz

(S.A.V.), meydana çıkıp ehl-i İslâm'ın saflarını düzeltir ve saftan çıkanları sırasına getirir ve **"Ben emretmedikçe düşman üzerine hücum etmeyiniz. Fakat tamam ok menziline geldiğinde ok atınız!"** diye tenbih buyurdu.

Bu muharebede İslâmlar adeden pek az oldukları halde inayet-i İlâhiye ile düşmana galebe edildi. Küffar-ı Kureyş'in ulularından pek çokları bu muharebede maktûl düştükleri gibi Efendimizin en büyük düşmanı olan (Ebu Cehil) in de bu muharebede canı cehenneme gitti.

Bedir muharebesinde pek çok ibret alınacak şeyler vardır. Bir kere İslâm ordusu böyle mühim bir ordu ile muharebe etmek maksadiyle çıkmadığı için tedarikli değildi. Küffarın (700) ü süvari olmak üzere binden fazla olan ordusuna mukabil (300) İslâm askeri vardı. Böyle olduğu halde Efendimiz onlarla muharebeyi tercih etti ve harikulâde bir muzafferiyyet temin etti. Çünkü ehl-i İslâm kendi kuvvetlerinden ziyade Allah'ın yardımına güvenmişlerdi. Bedir gazasında göze çarpan şeylerden biri de binlerce senelerden beri yalnız asabiyyet-i kavmiyye düsturlarını rehber edinerek "din" e zerre kadar ehemmiyet vermeyen arapların, din uğrunda her şeyi feda etmeleri, baba oğul ile, kardeş kardeş ile mübareze ve muharebeye girişmiş, bir birleriyle çarpışmış olmalarıdır. Bu ise Din-i İslâma mahsus olan büyük bir mucizedir.

Hulâsa, tarihin nadir gösterdiği manazır-ı kahramanane ve şaireneden olan Bedir muharebesi - düşmanın faik kuvvetlerine rağmen - İslâmın galebe-i katiyesi ile neticelenmiş, küffar ordusunun bir kısmı ölmüş, bir kısmı esir edilmek suretiyle münhezim ve perişan olmuştur.

Hicretin üçüncü senesi ve Uhud gazası :

Gazevat-ı Peygamberînin en mühimlerinden biri de (Uhud) gazvesidir. Bedir muharebesinde Kureyş ordusu pek fena bir halde bozularak Mekke'ye varması müşriklere pek ziyade tesir etmiş ve Hz. Resul-ü Ekrem'den intikam almak için büyük bir ordu ile Medine üzerine harekete karar vermişlerdi. Nihayet (700) zü zırhlı. (200) zü atlı, (3000) ni de develi olmak üzere mühim bir ordu Medine üzerine hareket etti.

Kureyş ordusunun hareketini Efendimiz Medine'de haber almış ve düşmanın ahvalini tecessüs ve tahkik için **Habab ibn-ül Münzer** (R.A.) ı göndermişti. Habab, tahkikatını yapıp geldi ve Resûl-ü Ekrem'e arz eyledi. Hicretin üçüncü senesi Şevvâl ayının evailinde bir çarşamba günü idi ki, düşman ordusu Medine-i Münevvere'nin hizasına geldi ve Cebel-i Uhud yanına kondu.

Cuma günü Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) Efendimiz ashabı ile müşavere etti. Efendimizin fikri Medine haricine çıkmayarak müdafaa halinde kalmaktı. Ashab-ı kiramın bir kısmı da bu ciheti tercih ediyordu. Fakat ekserisi dışarı çıkarak düşman üzerine hücum edilmesi tarafını tercih etti-

ler. Bunun üzerine Resûl-ü Ekrem de (S.A.V.), istemediği halde dışarı çıkıp da meydan muharebesi edilmesine karar verdi. Cuma hutbesinde fezail-i cihadı anlattı; ikindi namazını cemaat ile eda ettikten sonra bir biri üzerine iki zırh giydi ve kılıcını kuşanıp hücre-i saadetten dışarı çıktı.

Sahabeler Resul-ü Ekrem'in fikrine muhalefet ettiklerine sonradan nedamet etmişler ise de iş işten geçmişti. Nihayet bin nefer kadar bir yekûn teşkil eden İslâm ordusu Uhud dağına doğru azimet eyledi. Mamafih orduda bulunan üç yüz kadar münafıkın birden bire geriye dönmesiyle orduy-u hümayunun miktarı - yalnız yüz neferi zırhlı olmak üzere - yedi yüz nefere baliğ oluyordu.

Resulullah (S.A.V.) ordusunun sol tarafındaki **Ayniye** nam dağda bir vadi vardı; oradan düşman süvarisi hücum etmek muhtemeldi. Resûl-ü Ekrem Efendimiz (S.A.V.) **Abdullah ibn-i Cebir**'i (R.A.) elli nefer kemankeş ile, süvari hücumunu men' için o vadinin ağzına memur etti ve şu yolda kat'î bir emir de verdi : **"Düşman ister mağlûp olsun, ister galip gelsin. Benden haber gelmedikçe siz buradan ayrılmayınız!"**

Muharebe başladı, tarafeynin bahadırları meydan-ı mübarezeye atıldı; muharebe pek ziyade şiddet buldu, Kureyş ordusu bütün gayretlerine rağmen İslâm kuvvetinin karşısında erimeye başladı. Fena halde bozuldu. Hatta geride def çalarak erkeklerini harbe teşvik eden düşman kadınları bile paçaları sıvadı; feryad ü figan ederek dağa doğru firar eyledi. Asakir-i İslâmiye yağmaya koyuldular. Kemankeşler bu hali görünce **"Galebe bizde, düşmanlarımız bütün bütün bozuldu. Ne duruyoruz? Ganimet ey cemaat! Ganimet!"** diyerek mal ganimet almak sevdasına düştüler ve mevkilerini terk edip dağıldılar. **Abdullah ibn-i Cübeyr** (R.A.), Resulullah'ın emr-i katisini kemankeşlere hatırlatmış ise de dinlemeyerek yedi sekiz neferden maadası hepsi mevkilerini terk edip gittiler. Halbuki düşman ordusunun sağ kumandanı o mevkiden geçerek İslâm ordusunun sol cenahına hücum etmeği kaç kere tasavvur etmişti. Fakat kemankeşlerden korktuğu için bundan vaz geçmişti. Bu defa fırsatı ganimet bilerek oradan şiddetli bir hücum yaptı, ehl-i İslâmı şaşırttı ve içlerine azîm bir tefrika düşürdü. İslâmın galibiyeti birden bire mağlûbiyete münkalib oldu. Bozulup kaçmış olan müşrikler, tekrar toplanıp geri döndü ve ehl-i İslâm üzerine her taraftan hücum eyledi. Bu kargaşalıkta ashab-ı Resulullahtan pek çok zevat mertebe-i şahadeti ihraz eyledi. Bu meyanda Allah'ın arslanı Efendimizin amcası Hz. "Hamza" (R.A.) da şerbet-i şehadeti içti. Allah cümlemizi onların şefaatine nail eylesin.

Müslümanlar o kadar bozuldular ki, bir birini görmez oldular, ekserisi Resûl-ü Ekrem'i (S.A.V.) kaybettiler. Hatta şehit oldu zanniyle ne yapacaklarını şaşırdılar. Düşmanlar ise tam fırsattır, diyerek Resulullah

(S.A.V.) üzerine saldırdılar, her tarafını ihata ettiler; üzerine ok ve ateş yağdırdılar. Eşcaürrüsul Efendimiz (S.A.V.) hayvanına binmiş, kılıcını çekmiş, sağa sola hamle ediyor ve küffarı öldürüyor : **"İnnennebiyy lâ kizib, ene ibn-i Abdilmuttalib"** diyerek kendisinin ölmemiş olduğunu haber veriyordu. O esnada müşrikler, Peygamber Efendimizin dudağını yardılar, mübarek dişinin birini kırdılar; aynı zamanda (Abdullah ibn-i Kum'e) namında bir mel'un da mübarek yanağının üstünü yardı ve zırhının iki halkası kırılıp koparak yarılan yere girdi. O Hazretin büyüklüğüne bakınız ki, al kanlar içinde olduğu halde yine düşmanları hakkında: **"Yarab! Kavmim cahildir; sen onlara hidâyet** et." diye dua ederdi. Artık büyüklüğün bundan ilerisi olmaz, değil mi? Bu bozgunluk esnasında (Ümm-ü Amare) diye maruf olan (Nesibe Hatun) un da pek büyük yararlıkları görülmüş, Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) üzerine hücum eden düşmanların bir kısmını kılıçla yere sermiştir. Sahabe-i kiramdan bazıları da Resulullah'ın (S.A.V.) etrafında pervane gibi dolaşır, O Hazretin üzerine kapanır ve düşmanın oklarına ,taşlarına kendilerini siper eylerdi.

Hulâsa o gün düşman her taraftan Resûl-ü Zişan (S.A.V.) üzerine hücum etmiş, fakat ehl-i İslâmın cesaret ve fedakârlığı ile bir türlü emeline muvaffak olamamıştı. Resulullah (S.A.V.) yüzüne batmış olan halkaları çıkarttı; abdest alıp namazını kıldı ve Allah'ına dua ederek yardım istedi. Bundan sonra Kureyş daha bazı hücumlarda bulundu ise de muvaffak olamadı, bu derece galip gelmişken Cenabı Hak kalblerine bir korku verdi; muharebeden bütün bütün vazgeçtiler; Mekke yolunu tutup gittiler.

Bu muharebeden alınacak ders :

Efendiler, bu muharebeden alınacak pek mühim dersler var. Bedir muharebesinde düşmanın üçte biri kadar bile olmayan İslâm ordusu büyük ve kahir bir muzafferiyyet elde ettiği halde, Uhud'da müthiş bir hezimete uğradı. Çünkü her şey Allah'ın lâ yetegayyer kanunları ile vukua gelir. Muharebede muvaffakiyyet ve muzafferiyyet de bir kanun tahtinde cereyan eder. O kanunun haricine çıkanlar, her kim olursa olsun, te'min-i galibiyet edemezler. İşte ehl-i İslâm hakkında büyük bir musibet olan Uhud hezimeti de min tarafillâh bir terbiye idi.

Çünkü bir ordunun muzaffer olabilmesi için efradın âmirine, kumandanına tamamiyle muti' olması lâzımdır. İtaat olmayan yerde galibiyyet olamaz. Halbuki Uhud gazasında asakir-i İslâmiye, daha bidayette Resulullah'ın re'y-ü tedbirinde müdahale ettiler; Kumandan-ı A'zam Efendimiz tedafüî vaziyeti tercih etmiş iken onlar Medine haricine çıkarak meydan muharebesi olmasında ısrar ettiler.

Saniyen, düşmanın süvarisine mukabil İslâm askerinin süvarisi yok iken Resûl-ü Kibriya, Kumandan-ı A'zam Efendimiz asakir-i İslâmiyeyi öyle bir surette ta'biye ettiler ki, süvarinin hücum edebileceği yalnız sol cenahda bir mevki kaldı ve onu kemankeşler ile kapattı. İşte bu tedbir sayesinde kendilerinden kat kat ziyade olan düşman ordusunu bidayette münhezim ve perişan ettiler. Fakat Efendimizin kemankeşlere bir emr-i katisi vardı : **"Düşman mağlûp olsa da, galip gelse de kendisinden haber gelmedikçe o mevkii terk etmeyeceklerdi".** Şüphe yok ki, Hakîmülenbiya Efendimizin bu emrinde büyük hikmetler vardı. Düşman ne kadar münhezim ve perişan olsa da kemankeşler efendimizden haber gelinceye kadar o mevkii terk etmeyeceklerdi. Halbuki kemankeşlerin ekserisi düşmanın makhur ve perişan bir halde bozulduğunu görünce, yağmacılık sevdasına düştüler; mevkilerini terk ettiler; binnetice büyük bozgunluğa sebep oldular.

Mademki kumandan-ı A'zam Efendimiz onlara her ne olursa olsun, o mevkii terk etmemelerini kati surette emretmişti, orada sebat edeceklerdi. İşte amirinin emrini dinlemeyerek kendi efkârına uyan askerin ne büyük fenalıklara sebep olacakları; muharebede amirin gösterdiği mevkii terk etmenin ne büyük bir cinayet olduğu bundan anlaşılmaktadır.

Resûl-ü Ekrem Efendimiz (S.A.V.) şühedayı defn ettikten sonra askerini toplayıp tekrar küffarı tâkibe koyulmuş ise de bütün kuvveti ile Kureyş ordusu firara kadem bastığından geriye kalan iki kişiden maadasını ele geçiremediler. Bunun üzerine dönüp Medine'ye geldiler.

Hicretin dördüncü senesi :

Hicret-i Seniyyenin dördüncü senesi Efendimiz "Beni Nadir" i tedib etmiş ve onlardan hayli ganaim alınmıştır. "Beni Nadir" Yahudi milletinden olup İslâm aleyhinde bulunmamak üzere ahd ü misak etmişler iken **"Uhud"** vak'asmdan sonra fikirlerini değiştirdiklerinden üzerlerine asker sevkedilmiş ve altı gün muhasaradan sonra aman dilemişlerdi.

Hendek gazvesi :

Efendimizin meşhur gazâlarından biri de **"Hendek"** gazâsıdır. Uhud muharebesinde küffarın reisi olan Ebu Süfyan iki sene sonra on bin neferden ziyade kuvvetli bir ordu ile Medine üzerine yürüdü. Bunu haber alan Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) ashabını cem' ederek istişare etti. Selman-ı Farisî hazretlerinin tavsiyeleri nezd-i Nebevîde şayan-ı tercih görüldüğünden Medine etrafına hendek kazılmasına karar verildi. Pek büyük bir ihtimam ile bir hendek kazıldı. Resûl-ü Zişan Efendimiz (S.A.V.) bizzat kendileri toprak taşır, mübarek elleriyle hendek kazardı; mübarek

ellerine külünk, kazma alarak sahabelerin çıkaramadıkları taşları parça parça edip yerinden koparırdı.

Hz. Peygamber ve ashabı o kadar meşgul oldular ki, bir gün ikindi namazını bile vaktinde eda edemeyip güneş battıktan sonra kaza ettiler. Hatta bundan çok müteessir olan Peygamberimiz, küffara beddua etmiş **"Bizi namazdan alıkoydular, Allah onların evlerini ve kabirlerini kendilerine ateş yapsın"** buyurmuştu. Hendek kazarken Efendimizden pek çok mucizeler zuhur etmiş, istikbâle âit bir takım vekayii haber vermiştir.

Düşman ordusu gelip hiç görmedikleri yeni bir şey karşısında bulundular, bunun yeni hud'a-i harbiye olduğunu anladılar. Hücuma teşebbüs ettikçe hendek, önlerinde mani' duruyordu. Yirmi gün muhasara devam etti. Sonra ehl-i İslâmın galebe-i kat'iyesiyle nihayet buldu. Bir fırtına, bir bora çıkarak Kureyş'in ordusunu şaşırttı. Kureyş büyük bir korku ile Mekke'ye firar etti. Bundan sonra ehl-i İslâm, artık meydan aldı; her tarafa biperva fırkalar göndermeye başladı. Din-i İslâm günden güne kuvvet ve şeref buldu.

Hicretin altıncı senesi ve Hudeybiye musalâhası :

Nebiyy-i Efham Efendimiz (S.A.V.) hicretin altıncı senesi Zilka'de ayında sırf kâbe-i muazzamayı tavaf ve ziyaret maksadiyle bin beş yüz kadar ashab-ı kiramı ile birlikte Mekke'ye azimet buyurdular. Muharebe yapmak niyetinde olmadığı cihetle edevat-ı harbiye almayıp yalnız yolcu silâhı olan birer kılıç taktırmıştı. Mekke'de bunu haber alan Kureyş kabilesi bazı Urbanr da toplayarak cenge hazırlanmış ve iki yüz atlı ile Hâlid b. Velid'i (1) ileriye göndermişti. Efendimiz (S.A.V.) Hudeybiye mevkiine yaklaşınca orada ordu kurmuş olan Kureyş'e bir haber gönderip muharebe niyetinde olmadığını bildirdi. Kureyş, elçinin üzerine hücum ederek öldürmek istediler. Keyfiyeti Peygamber Efendimiz (S.A.V.) anlayınca, maksadını anlatmak üzere Hz. Osman'ı gönderdi. Hz. Osman Mekke'ye vardı; rüesay-ı Kureyş kendisini memnuniyetle karşıladılar "Kâbeyi tavaf etmesini" teklif ettiler. Hz. Osman, bu teklifi kabul etmedi; **"Resûlullah tavaf etmedikçe ben tavaf edemem"** dedi. Bundan müteessir olan rüesay-ı Kureyş Hz. Osman'ı tevkif ettiler. Tarafeyn haylice taatiefkârdan sonra musalâhaya razı oldular. Musalâha şartları müzakere edilirken pek çok mübahase cereyan etti. Kabul edilen musalâha şu maddeleri ihtiva ediyordu :

1 — Musalâhanın müddeti on senedir; bu müddet zarfında tarafeynden yekdiğerine taarruz olunmayacak.

(1) O zaman Halid ibn-i Velid henüz Müslüman olmamıştı.

2 — Ziyaret-i Beytullah maksadiyle gelmiş olan ehl-i İslâm bu sene ziyaret etmeden dönecek ve bunu gelecek seneye tehir edecek.

3 — İslâmdan Kureyş tarafına geçecek olanlar kabul edilecek; fakat Kureyş'den İslâm tarafına gelecekler (İslâm olup da gelecekler) redd olunacak; Kureyşe iade ve teslim edilecek.

Artık Kâbe'yi ziyaret etmek maksadiyle Medine'den çıkarak Mekke'nin yakınına kadar gelmiş olan bir Peygamber için böyle bir muahedeyi kabul etmek ne kadar ağır ve tahammülfersa olduğunu söylemeye hacet yoktur. Şerait-i muahede tasavvurun fevkında ağır. Yalnız zahiri ve hâl-i hazırı görenler için böyle bir muahede İslâmın hayatına hatime çekmek demektir. Bunun için ashab-ı Kiram böyle ağır bir muahedenin kabul edilmesine taaccüb ediyorlar ve bundan dolayı hiddetleniyorlardı. Hatta Hz. Ömer gibi bazıları daha ileri giderek böyle bir muadeheyi kabul etmek İslâm için zillettir diyorlardı. Fakat Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) Efendimiz zahirden ziyade hakikate atf-ı nazar ediyorlar; yalnız hâl-i hazırı düşünmüyorlar; istikbali de görüyorlardı. Zaten sulhün akdinden aranılacak şey de istikbalde hâsıl olacak fevaid değil mi ya! Ashab-ı kiram ise daha ziyade hissiyyata kapılıyorlardı. Her ne ise muahede yazıldı. Hakîmülenbiya Efendimiz de (S.A.V.) Kâbetullah'ı ziyaret edemeden döndü. Fakat biliyordu ki: bu musalâhadan sonra tarafeyn birbiriyle serbestçe görüşecek, herkes Resûl-ü Ekrem'in mucizatını, hüsn-ü etvarını, âdâtını, Din-i İslâmın muhassenatını, efrad-ı Müsliminin mazhar oldukları hürriyti görüp işitecek ve bu suretle âhâd-ı müşrikinin kimi Müslüman olacak, kimi de İslâma meyl ederek ehl-i İslâm hakkındaki adavet azalacak ve rüesay-ı Kureyş yalnız başına kalacak.

Hudeybiye'den Medine'ye dönerken yolda **"İnna Fetahna Leke"** sûre-i şerîfesi nazil olmuş ve Müslümanların yakında Mekke-i Mükerreme'yi fethedecekleri tebşir edilmişti. Aradan çok geçmeden Kureyş'de bazı kimseler Müslüman olup Mekke'den Medine'ye geldiler; fakat muahedename mucibince müşrikler gelip talep edince Efendimizde (S.A.V.) nakz-ı ahd etmemek için onları geriye iade ve kendilerine sabır tavsiye etti. Mamafih bu hâl, netice itibariyle Müslümanların faidesine, kâfirlerin zararına çıktı. Mekke'den Müslüman olarak Resûl-ü Ekrem'e (S.A.V.) gelenler tekrar müşriklere redd olunacağı muhakkak olduğu cihetle, Mekke'den kaçanlar Mekke ile Şam arasında mühim bir mevki'de toplandılar ve Kureyş'in Şam yolunu kestiler. Bu suretle Medine haricinde de bir İslâm cemaati meydan alıyordu. Bunların reisi, muahededen sonra Müslüman olarak Medine'ye geldiği halde Resulullah tarafından Kureyş'e teslim edilmiş ve tekrar Kureyş'in elinden kurtulup kaçmış olan "Ebu Basir Sikafî" nam zat idi. Bunlar az zamanda üç yüz kişiye baliğ oldular ve Mekke'nin Şam yollarını büsbütün kestiler. Bunun üzerine Kureyş, Hakîm-ül Enbiya

Efendimiz (S.A.V.) elçi gönderip muahedenameden o maddenin kalkmasını ve o İslâm cemaatinin Medine'ye celb edilmesini rica ettiler. Efendimiz, bu ricayı kabul ve onları Medine'ye davet eyledi. Bundan sonra her taraftan İslâm olanların adedi çoğaldı. Zâhiren İslâm'ın aleyhinde olan bu muahede, hakikatte İslâmın intişarına yardım etti. İşte hissiyyata tabi' olmayarak hakimane tâkip olunan bir iş böyle olur.

Hicretin yedinci senesi :

Hudeybiye musalâhasından sonra Resûl-ü Ekrem Efendimiz (S.A.V.) için Kureyş tarafından bir korku kalmamış olduğundan artık serbest olarak başka taraflara bakabilmek, başka taraflarda İslâmın intişarına engel olmak isteyenlerle hesap görmek fırsatını da elde etmiş oluyor idi. Bunun için ilk işi Medine'nin Şam cihetinde ve Medine'ye dört konaklık bir yerde olan "Hayber" kal'asını fethetmek oldu. Çünkü Yahudilerin Şam yolu üzerinde bulunan böyle mühim bir şehirde toplanıp kuvvet peyda etmeleri ehl-i İslâm hakkında muzir idi. Zaten daima İslâmlara müşkilât çıkarmaktan halî kalmıyorlardı. Hicretin yedinci senesi Muharrem ayında bin dört yüz piyade ve iki yüz süvari ile Hayber'e azimet ve on gün muhasaradan sonra orasını fetheyledi; pek çok mal ganaim aldı. Bunu müteakip daha bir çok fütuhat oldu ve Müslümanlar musalâhadan evvelkine nisbetle bir kaç misli çoğaldı; bütün bu satvet ve kudret Hudeybiye musalâhasından sonra olduğundan böyle ağır bir musalâhanamenin bir Peygamber tarafından niçin kabul edilmiş olduğunun hikmeti anlaşıldı ve evvelce buna itiraz edenler pişman olup tövbe ve istiğfar ettiler.

Yine bu sene Muharreminde idi ki Hz. Peygamber Efendimiz (S.A.V.) altı kıt'a name-i hümayûn yazdırıp etrafta bulunan hükümdarlara gönderdi ve onları Din-i İslâma davet eyledi. Bunların bazıları Din-i İslâm'ı kabul edip bazıları etmedi ve nihayet cezasını buldu.

Mekke-i Mükerreme'yi ziyaret :

Yine bu senenin Zilka'de ayında Kâbe-i Muazzama'yı tavaf niyetiyle Peygamberimiz (S.A.V.) Medine-i Münevvere'den çıktı. Sıbyan ve nisvandan başka olarak iki binden fazla ashab-ı kiram da beraberindeydi. Nebiyy-i Zişan Efendimiz (S.A.V.) Mekke'ye girdi ve yanında bulunan ehl-i İslâm ile beraber (Kâbe) yi tavaf edip (Safa) ile (Merve) beyninde sa'y etti. Muahede ahkâmı mucibince üç gün Mekke'de kalıp sonra Medine'ye avdet buyurdu.

Hicretin sekizinci senesi ve İslâm şecaatinin iki timsâl-i mücessemi :

Bu sene Halid ibn-i Velid, Osman ibn-i Ebi Talha, Amr ibn-il Âs (R.A.) Medine'ye gelerek Müslüman oldular. Eşraf-ı Kureyşden böyle üç

büyük zatın birlikte gelip iman etmeleri müminleri sevindirdi, müşrikleri pek ziyade mahzun etti.

Yine bu sene (Mevte) muharebesi olmuştu. Bu muharebenin sebebi, Resûl-ü Ekrem'in (S.A.V.) göndermiş olduğu elçinin öldürülmüş olmasıydı. Bu muharebede Hz. Ali'nin kardeşi Cafer ibn-i Ebi Talib (R.A.) hazretleri fevkalâde şecaat ve sebat göstermiş ve din uğrunda nasıl fedakârlık yapılmak lâzım geldiğini isbat etmiştir. Hz. Cafer, kendisine Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) tarafından tevdi buyurulan İslâmın sancağını yere düşürmemek için tasavvurun fevkinde sebat göstermiş ve şehit olmadıkça sancağı elinden bırakmamıştır. Sancak elinde iken pek çok yerinden yaralanmış, fakat aslâ fütur getirmeyip düşmana hücum etmiş. Sağ eli kesilmiş, hemen sancağı sol eline almış, o da kesilince hemen sancağa sarılmış ve nihayet şehit olmuştu.

Halid ibn-i Velid (R.A.) hazretlerinden bu muharebede pek müthiş bir meharet ve şecaat görüldü; hatta elinde dokuz kılıç kırıldı; kendilerine nisbetle hadden ziyade fazla olan düşmanı bozup perişan ettiler. İşte bunlar, İslâm şecaatinin iki timsâl-i mücessemidir.

Mekke'nin fethi :

Nebiyy-i Zişan Efendimiz (S.A.V.) ahdinde sadık, verdiği sözden dönmez ve her vech ile emin olduğundan Kureyş ile musalâha akd ettikten sonra onlara ilişmedi. Fakat çok geçmeden Kureyş, kendi harekâtlariyle Hudeybiye musalâhasını fi'len feshettiler, bozdular. Bunun üzerine Resûl-ü Ekrem Efendimiz (S.A.V.) Kureyş taifesine haber gönderip muahedeye riayet etmeleri lâzım geldiğini ihtar eyledi ise de kabul etmediler. Bilâhire rüesay-ı Kureyş, yaptıkları işin ne kadar çirkin olduğunu anlayarak Efendimize bir memur-u mahsus gönderip tecdid-i musalâha cihetini rica ettilerse de iş işten geçmiş idi; artık Kureyş, nakz-ı ahd etmenin cezasını bulacaklardı.

Zaten Hz. Peygamber Efendimiz (S.A.V.) vatan-ı aslisi olan Mekke-i Mükerreme'nin müşriklerin elinde kaldığı, Kâbetullah'ın putlardan tathir edilmediğini hatırladıkça "Ah" çekiyor, teessürden yüreğinin yağları eriyor idi. Bir an bile vatan-ı aslîsi hatırından çıkmaz idi. Esasen oradan hicret etmesi, orasını müşriklere, putperestlere terk ettiğinden değil, belki hariçte İslâm cemaatini teksir ederek bilâhire müşriklerin elinden Mekke-i Mükerreme'yi tamamiyle almak içindi. Şimdi İslâmın kudret ve satveti bu maksadı istihsâl için ziyadesiyle kâfi idi. Binaenaleyh Resûl-ü Ekrem ashabı ile müzakere ve müşavere ettikten sonra hemen Mekke seferi için tedarikât başladı. Fakat, tedarikât gizli oluyor; düşmanın hazırlanmasına meydan verilmiyordu. Bütün tedarikât ikmâl edildi; sekizinci

sene-i hicriye Ramazanının onuncu günü (10.000) asker ile Medine-i Münevvere'den çıktılar; yolda iltihak edenlerle beraber orduy-u hümayunun adedi on iki bin nefere baliğ oldu.

Burada dikkate şayan pek mühim bir cihet var: Pek ağır görülen Hudeybiye musalâhasından evvel İslâm ordusu bin beş yüz nefer kadar iken iki sene zarfında on iki bin oluyor.

Resulullah Efendimiz (S.A.V.) bu kadar büyük bir ordu ile birdenbire hareket edip Mekke'ye dört fersah mesafede gece vakti karargâhını kurdu. Bunu uzaktan gören Kureyş hayret ve telâşa düştü. Ne yapacaklarını bilmez oldular. Reisleri bulunan Ebu Süfyan, yanına iki kişi daha alarak, bu kuvvetli ordu kimin olduğunu anlamak üzere bir tepeye çıktı ise de, İslâm askerinden karakol gezen iki nefere esir olup Resûl-ü Ekrem'in (S.A.V.) yanına getirildiler ve bir müddet sonra İslâm oldular. Hz. Peygamber (S.A.V.) Efendimiz : **"Terk-i silâh edenler, mescid-i şerife iltica edenler, kendi evinde oturanlar, Ebu Süfyan'ın ve Hakîm ibn-i Hizam'ın hanesine girenler emindir; onlara bir şey yapılmayacaktır"** dedi. Ayni zamanda **"İslâm askerinin geçeceği boğaza Ebu Süfyan'ı götürün de Cünud-u İlâhiyeyi temaşa etsin"** buyurdular. Asker-i İslâm fevc fevc Ebu Süfyan'ın önünden geçti; bu kudret ve satveti gördükçe Ebu Süfyan **"Az bir vakitte bu kadar muhtelif kabileleri toplayıp ve cümlesini yekvücud eyleyip habersizce Mekke'ye kadar sevk edivermek ne büyük iktidardır"** diye hayretten hayrete düşüyordu. Ebu Süfyan kendi kendine bunları düşünürken uzaktan mevkib-i Nebevî göründü, atlıların, zırhlıların en güzideleri de beraber olduğu halde beş bin kadar asker, Allah'ın Resûlünü ortaya almışlar, bülend-i âvâz ile tekbir alarak geliyorlardı. Bu suretle bütün asker-i İslâm geçtikten sonra Ebu Süfyan'ı salıverdiler; gidip Mekke'ye meseleyi anlattı, Mekke'nin içine bir azîm gulgule düştü. Halk ne yapacağını şaşırdı. Hatemülenbiya Ekmelittahiyya Efendimiz Kureyş tarafından taarruz olunmadıkça harbe girişmeyiniz diye asakir-i İslâma tenbih buyurdular. Bunun üzerine asakir-i İslâmiye, kımseye taarruz etmeyerek kemâl-i tâzim ve âdâb ile Mekke-i Mükerreme'ye kol kol olarak yürüdüler. Ahali tarafından taarruz olunmadı, ancak Halid ibn-i Velid'in (R.A.) fırkasına Mekke'nin alt tarafında rüesay-i Kureyş tarafından cem' edilen müşrikin taarruz etmek istemiş ve Hz. Halid'in (R.A.) şiddetli bir hücumu ile perişan edilmişti.

Velhasıl asker-i İslâm, takım takım Mekke'ye girdiler. Resûl-ü Ekrem Efendimiz hemen doğruca "Kâbe-i Muazzama" ya yürüdü. "Kâbetullah" görününce Hz. Peygamber Efendimiz (S.A.V.) ashabı ile birlikte tekbir aldılar. Artık bu kadar bin kişinin tekbirleriyle dağlar taşlar inliyor, sanki dağlardan **"Hoş geldiniz! Ey Allah'ın Resûlü, ey cünûd-u İlâhî"**

sadaları geliyordu. Müşriklerin kalbleri titriyor, binlerce putlar tekbir sadasiyle yerinden oynuyordu.

O gün, Cuma olup Ramazan bayramına da on gün kalmıştı. Efendimiz (S.A.V.) Harem-i şerif'e vardı ve Beytullah'ın kapısında durup Zat-ı Nübüvvetpenahilerine karşı yapmadık işkence bırakmamış olan Kureyş taifesi hakkında bir afv-i umumî ilân etti. Artık büyüklüğün bu derecesi ancak zat-ı Nebî'ye mahsus müstesna bir halettir. Kendisine o kadar eza ve cefa ile terk-i vatan etmeye mecbur etmiş ve en kıymetli sahabelerinin kanına girmiş bir kavim hakkında afv-i umumî ilân ediyor, her türlü fırsat elinde iken onları serbest bırakıyor; isteyen kendi rızasiyle Müslüman olsun, isteyen din-i batılını muhafaza etsin, diye Fahr-i Âlem Efendimiz (S.A.V.) bu vechle afv-i umumi ilân ettikten sonra yedi kere Beytullah'ı tavaf etti. Ashab-ı kiram da onun izine basıp giderlerdi. Kâbe'de üç yüz altmış put vardı; o gün hepsi kırıldı, Beytullah onlardan tathir edildi. O gün erkek ve kadın cümlesi gelip Resûl-ü Ekrem'e biat ettiler. Öğle vakti gelince Hz. Bilâl (R.A.) Kâbe'nin üstüne çıktı ve bir ezan-ı Muhammedî okudu.

Artık Allah'ın kudret ve azametine bakınız! Bir saat mukaddem Kâbe'nin içinde yüzlerce put varken şimdi hepsi hâk ile yeksan olmuş, (Hübel) namında koca bir putun olduğu yerde ezan-ı Muhammedî okunuyor; Kâbe'nin etrafında bir ağızdan tekbir alınıyor; Lât ve Uzza'ya tapılır iken, yalnız, Vacibülvücud Hazretlerine ibadet olunuyor. Aman Yarabbi! Ne büyük bir inkılâb!

Mekke'nin fethinden sonra bazı vekayi':

Hz. Peygamber Efendimiz (S.A.V.) Mekke-i Mükerreme'yi putperestlik levsinden tathir ettikten sonra Kureyş'in ekserisi Müslüman oldu; iman etmeyen pek az kaldı. Artık Din-i İslâm tevsi'-i daire ve nüfuz ediyor; İslâm'ın nuru her tarafı tenvir için bir mertebe daha meydan alıyordu.

Bu esnada - yani Efendimiz henüz Mekke'den infikâk etmeden - idi ki, Arab'ın büyük bir kabilesi olan (Hevazin) kabilesi Resûlullah (S.A.V.) ile cenk etmek üzere Taif ile Mekke arasında (Huneyn) vadisinde toplanmışlardı. Bu ordunun mevcudu yirmi bin neferden ziyade idi. Resûl-ü Kibriya Efendimiz (S.A.V.) bunu işitince tedarikât-ı külliyye ile onların üzerine yürüdü.

Ehl-i İslâmdan bazıları kendi kesretlerine mağrur olarak bu kadar çok mevcudu olan İslâm ordusunun hiç bir vakit mağlûp edilemeyeceğini söylediler, kesretlerine güvendiler; Cenab-ı Hakk'a dayanmadılar. Halbuki kesret ve kuvvet esbab-ı galebe ve zaferden olmakla beraber nusreti veren Cenab-ı Hak'dır. Bir ordunun adedi ne kadar çok ve kuvve-i maddiy-

yesi ne kadar muntazam olursa olsun yine Cenab-ı Allah'a istinad etmeli ve ondan nusret beklemelidir. İslâmlar hasretlerine güvendikleri için bu muharebede evvelâ büyük bir bozgunluğa uğradılar. Her vakit olduğu gibi, bu müşkül anda da Eşcaürrüsûl Efendimiz (S.A.V.) fevkalâde bir şecaat ve cesaret ile bizzat kendileri düşmana pek şiddetli hücumlar yapıyor ve **"Ey Allah'a ve Resûlüne muin olanlar! Geliniz ben Allah'ın kulu ve Resûlüyüm." "Yalan yok, ben Nebi'yum, ben Abdülmuttalib oğullarındanım"** diye dağılmış olan ashabını topluyordu. Bunun üzerine ashab birer birer gelip düşmana hücum ve düşmanı tekrar mağlûb ettiler.

Hicretin onuncu senesi, veda' haccı :

Hicretin dokuzuncu senesi de bir çok yerler fetholunarak İslâmın hududu ve nüfusu bir kat daha tevsi' olundu. Uzak ve yakın pek çok kabail Medine'ye gelerek İslâm olup gidiyorlardı.

Bu sene Resulullah Efendimiz (S.A.V.) yirmi bin kişi ile Hacc-i Ekber yaptılar. Yirmi sene gibi az bir müddet zarfında nail olduğu azîm muzafferiyyeti gördüler. O gün Urfe'de, sonra "Mina" da gayet müessir bir hutbe okudu, ki bazı parçaları bervech-i âtîdir : **"Ey nas! Müminler, hep bir birinin kardeşidir. Bir kimseye kardeşinin malı, kanı helâl olmaz; meğer ki hüsn-ü rızasiyle vermiş ola. Ey nas! sizin karılarınız üzerinde haklarınız vardır. Amma onların da sizin üzerinizde hakları vardır. Onlar sizin hukukunuza riayet etmeli, siz de onlara hüsn-ü muamele etmelisiniz. Kıyamet gününde Rabbinizin huzuruna geleceksiniz. O da amellerinizden soracak ve amellerinize göre mücazat edecek. Sakın benden sonra küffar gibi fırka fırka olup da biribirinizin boynuna vurmayasınız. Ben size lâzım olan ahkâm-ı şer'iyeyi tebliğ ettim ve size iki şey bıraktım ki, onlara temessük ettikçe hiç bir vakit dalâlette kalmazsınız. Onların biri Allah'ın kitabı ve diğeri Peygamberin sünnetidir."** dedikten sonra **"Ey nas tebliğ ettim mi?"** diye sordu, Ashab-ı kiram **"Evet"** cevabını verdiler. Üç kere **"Şahid ol Yarab!"** buyurdu. Akşam üstü Hz. Peygamber, henüz mevkifde iken :

Bugün sizin dininizi ikmâl ettim ve sizin üzerinize nimetimi itmam ve sizin için din olmak üzere İslâm'ı ihtiyar ettim" âyet-i kerîmesi nâzil oldu.

Artık bu âyet-i kerîme Hatem-ül Enbiya Efendimiz Hazretlerinin bu dünyadan göçerek Rabb-ül-âlemine kavuşacağını gösteriyordu. Çünkü ahkâm-ı şer'iyye tamam tebliğ edilince Efendimizin memuriyeti hitama ermiş demekti. Bunun içindir ki, hakayık-ı ahvale vakıf olan sahabe-i kiram, bu ayeti işitince pek müteessir oldular ve ağlamaya başladılar.

Hicretin onbirinci senesi, senetülvefat :

Hicretin onbirinci senesi Rebiülevvel ayına bir gün kala Hz. Resûlü Ekrem Efendimiz hasta oldular. Mamafih bu dakikada bile O Hazret i'lây-i kelimetullah ile meşgul oluyor, sahabe-i kiramdan bazılarına sancak vererek ordular tertip ediyor ve harice gönderiyordu.

Hz. Peygamberin (S.A.V.) hastalığı kesb-i şiddet edince "Fazl ibn-i Abbas (R.A.) ile "Ali İbn-i Ebi Talib" (R.A.) koltuklarına girdi ve mescîd-i şerîfe gelip minbere çıktı; oturdu. Cenab-ı Hakka hamd ü sena ettikten sonra **"Her kimin bende alacağı varsa gelsin alsm"** buyurdu. Bir adam kendisinde üç dirhem alacağı olduğunu iddia etmekle, hemen onu tediye etti.

Müşriklerin bilâhire Ceziretülarab'dan çıkarılmalarını, başka Milletler tarafından gelecek elçilere kendi zamanında nasıl hürmet ve riayet olunurdu ise yine öylece ikram olunmasını tavsiye etti; daha bazı vesayada bulunduktan sonra: **"Sizi Allah'a ısmarladım"** diyerek hücre-i saâdetine gitti.

Bundan sonra Fahr-i âlem Efendimizin hastalıkları daha ziyade şiddetleniyordu. Mamafih yine Hz. Fazl ve Hz. Ali (Radıyallahü Anhüm) koltuğuna girerek tekrar mescid-i şerife geldi ve minbere çıkarak uzun bir hutbe okudu; hutbesini şu cümleler ile bitirdi : **"Ey nas! Günah ve masiyet, nimetin tağyirine, bozulmasına sebep olur. Eğer halk, yar ve mutî olursa Emîr ve amirleri de öyle olur. Eğer halk facir olursa, onlar da o tavır ve hâl üzere olurlar."**

Resulullah (S.A.V.) Efendimiz hastalığı esnasında bile daima ezan okundukça mescid-i şerife çıkar ve imam olup cemaat ile namazını kılardı. Ancak ömrünün son üç gününde mescid-i şerife çıkamadı ve namazı Hz. Ebu Bekirissıddik (R.A.) Efendimizin kıldırması için emir verdi.

Rabiülevvel'in onikinci Pazartesi günü ashab-ı kiram, mescid-i şerifde saf bağlayıp Hz. Ebu Bekir'in 'R.A.) arkasında sabah namazı kılar iken Fahr-i Âlem Efendimiz (S.A.V.) mescid-i şerif'e geldi, ümmetinin öyle saf saf durup Allah'a ibadet etmekte olduklarını görünce pek memnun oldu ve tebessüm buyurdu; kendisi de Hz. Ebu Bekir'e (R.A.) uyup namaz kıldı.

Mamafih o esnada hastalığı yine şiddet buldu. O gün zevâl vakti idi ki, Fahr-ı Âlem, Hatemülenbiya, Resûl-ü Kibriya (S.A.V.) Efendimiz Hazretleri bu âlem-i fenaya vedâ edip Ruh-u Pürfütuh-u Muhammedîleri i'lây- illiyyine uçtu. Altmış üç yaşında olduğu halde Allah'ına kavuştu. Sallallahü Teâlâ Aleyhi ve Alâ Alihi ve Ashabihi...

Cenab-ı Allah cümlemizi şefaatine nail ve liva-i şerifi altında cem' eylesin!

Dersin hulâsası

1. Müslümanlığın Medine'de kuvvet bulmakta olması müşrikleri endişeye düşürdü. (Darünnedve) de toplandılar, çare düşündüler. Ebu Cehl'in teklifi üzerine Peygamberimizi (S.A.V.) öldürmeye karar verdiler. O gece bir takım erazil hane-i saadeti muhasara ettiler.

Peygamberimiz (S.A.V.) vahy ile hakikat-i halden haberdar oldu ve Hz. Ebu Bekir (R.A.) ile hicrete memur oldu. Hz. Ali'yi (R.A.) çağırdı, emanet eşyaları verdi ve benim döşeğime yat dedi. Bir avuç toprak alıp düşmanların üzerine saçtı. Çıkıp gitti. Müşrikler hane-i saadete girdiler, döşekte Hz. Ali'yi (R.A.) görünce şaşırdılar. Efendimizi aramaya koyuldular. Allah muhafaza etti. Bulamadılar.

Ertesi gece Efendimiz (S.A.V.) Ebu Bekir (R.A.) ile beraber (Cebel-i Sevr) e gidip bir mağaraya saklandılar. Düşmanlar oraya kadar geldiler, kapıda örümcek ağı, güvercin yuvası gördüler, burada olamaz, dediler. Savuşup gittiler.

Üç gece mağarada kaldıktan sonra kiraladıkları develer geldi, yola revan oldular. Müşrikler Efendimiz (S.A.V.) arkasından (Seraka') namında bir haydut gönderdiler. Seraka yetişti. Fakat ayakları kuma battı. Ahmed dilekli Efendimizin (S.A.V.) duasiyle kurtuldu. Onları, arkadan gelenlere, bulamadım dedi. [Feth-i Mekke senesi, Seraka Müslüman olmuştur.]

2. Efendimizin (S.A.V.) Medine'ye yaklaştığı haber alınınca Müslümanlar azîm memnuniyet içinde kaldılar, silâhlanıp karşıya çıktılar. Efendimiz (S.A.V.) bir saat mesafede (Kuba) köyüne indi. Mescid yapılmasını emretti. (İslâmda ilk mescid budur.) Ansar-ı kiram geldiler, tebrik ettiler, Şair (Hassan) meşhur kasideyi takdim etti.

Hz. Ali (R.A.) emanetleri yerine vererek üç gün sonra (Kuba) da Efendimize yetişti.

3. Cuma günü develere bindiler, Medine'ye hareket ettiler. (Beni Salim) kabilesinde ilk Cuma namazını kıldılar ve ilk hutbeyi okudular. Badehu şehre teveccüh ettiler. Medine şenlikler içinde çalkalanıyordu. Muazzam Müslümanlık inkilâbı muvaffakiyyet devrine giriyordu. Herkes sokaklara dökülmüş, **"Buyurun Ya Resulullah!"** diyor; Efendimiz (S. A. V.) kimsenin hatırı kalsın istemiyor, deve Allah tarafından memurdur, diyordu. Deve bir arsada, sonra Eba Eyyubülensarî'nin (R.A.) hanesi önünde çöktüler. Efendimiz (S.A.V.) oraya indiler. Yedi ay kadar orada kaldılar, arsada Mescîd-i Nebevî" yapıldı, Ramazan ayında oruç farz oldu,

4. Hicretin ikinci senesi (Bedir gazası) vuku' buldu. Müşrikler Mekke'den geldiler. Müslümanlar az, müşrikler bir kaç kat fazla idiler.

Öyle iken yine Allah'ın inayetiyle galebe Müslümanlarda kaldı. Küffar ordusu perişan oldu.

5. Üçüncü sene (Uhud) gazası oldu. Müşrikler intikam almak için dört bin kadar kuvvetle Medine'ye geldiler. (Uhud) dağını tuttular. Efendimiz ashab ile müşavere etti. Dışarı çıkıp meydan muharebesine karar verildi. Ordu hareket etti, bazı münafıklar geriye döndüler. Efendimiz (S.A.V.) kalan kuvvetlerle harb vaziyeti aldı ve düşmanı şaşırttı, firara mecbur etti. Fakat tam o sırada yerlerinden oynamaması tenbih edilen bazı müfrezeler ganimet hevesine düşerek yerlerini bıraktılar.

Düşman süvarisi fırsatı kaçırmadı, oradan hücum etti. Bu defa Müslümanlar şaşırdı, muharebeyi kazanmışken bozuldular. Efendimiz (S.A.V.) kılıcını çekmiş, düşmanlarla dövüşüyordu. Dudağı yarıldı, mübarek dişi kırıldı. Çok yorgunluk oldu. Fakat Müslümanlar yine toplandılar düşmana korku geldi. Çekilip gitti. Kumandanın sözünü dinlememek yüzünden Müslümanların uğradıkları bu mağlûbiyet büyük bir ders oldu.

6. İslâm aleyhinde bulunmamak üzere ahd eden bir Yahudi kabilesi Uhud mağlûbiyeti üzerine fikrini değiştirmişti. Hicretin dördüncü senesi tedib olundu.

7. İki sene sonra Ebu Süfyân on binden fazla bir kuvvetle Medine'ye yürüdü. Efendimiz (S.A.)V.) ashabiyle müşavere ederek Medine etrafına hendek kazdılar. Mübarek elleriyle toprak taşıdılar. Düşman harekete başlayınca şaşırdı. Yirmi gün muhasaradan sonra bir fırtına çıktı. Müşrikler karıştılar, ricat ettiler. İslâm artık ferah buldu.

Hicretin altıncı senesi Kâbeyi tavaf maksadiyle bin beş yüz kadar ashabla Mekke'ye azîmet buyurdular. Muharebe niyetinde değildiler, Fakat Kureyş (Hudeybiye) mevkiinde ordu kurdu. Elçiler gidip geldi. Bir çok müzakerelerden sonra nihayet musalâha olundu. Muahede Müslümanlar için biraz ağır oldu. Fakat bunda büyük hikmet ve kiyaset olduğu bilâhire anlaşıldı.

Efendimiz (S.A.V.) hakimane siyaseti sayesinde iş o hale geldi ki, Müslümanların aleyhindeki maddelerin kalkmasını müşrikler taleb ettiler.

9. Artık Kureyş'den korku kalmadı. Peygamberimiz (S.A.V.) başka taraflarla meşgul olmaya başladı.

Hicretin yedinci senesi Yahudilerin elinde bulunan Hayber Kalesi fetholundu. Yine bu sene etrafa name-i hümayunlar gönderildi ve Kâbe-i muazzama tavaf olundu.

10. Hicretin sekizinci senesi eşrafın ileri gelenlerinden Halid B. Velid, Osman ibn-i Ebi Talha, Amr ibnil Âs Müslüman oldular (Radıyallahü

anhüm). Bu sene (Mevte) muharebesi oldu ve Müslümanlar çok şecaat ve fedakârlık gösterdiler.

11. Kureyş'in nakz-ı ahdi üzerine Efendimiz ihtaratta bulundular. Gizli tedarikâtta bulunarak on bin mücâhidle Medine'den hareket ettiler. Yolda ordu çoğaldı. Mekke'nin dört fersah kurbünde ordugâh kurdu. Kureyş şaşırdılar. Ebu Süfyân bir tepeye çıkmıştı. esir olarak ordugâha getirildi. Yanında bir resm-i geçit yapıldı. Azîm hayretler içinde kalarak gelip Kureyş'e anlattı. Mekke karıştı. Orduy-u hümayûn takım takım tekbirlerle Mekke'ye girdi. Kureyş hakkında afv-i umumî ilân etti. Kâbe tavaf olundu. Putlar yıkıldı. Erkek - kadın, efendimize (S.A.V.) biat ettiler. Bilâl-i Habeşî (R.A.) öğle ezanını okudu. Bu suretle Mekke fethedilmiş oldu.

12. Mekke'nin fethinden sonra (Havazin) kabilesi (Huneyn) de yirmi bin kadar bir kuvvet cem' ettiler. Üzerlerine asker sevk olundu. Ashab kesretlerine gururlandılar. Bu yüzden evvelâ büyük mağlûbiyete uğradılar. Müteakiben akılları başlarına gelerek toplandılar, Allah'a rabt-ı kalb ile mücahedeye giriştiler ve muvaffak oldular.

13. Müslümanlık çok kuvvet buldu. Hicretin dokuzuncu senesi Efendimiz yirmi bin kişi ile **(Hacc-i Ekber)** yaptılar. Gayet müessir nutuklar irad buyurdular. Ahkâm-ı İlâhiyeyi tebliğ ettiğine ümmetin huzurunda Allah'ı işhad ettiler. Artık Dîn-i İslâm tamam olmuştu.

14. Hicretin on birinci senesine bir ay varken Efendimiz (S.A.V.) hastalandılar. Bir zamanlar hasta olduğu halde uğraştılar. Hz. Ali ile Hz. Fazl'ın (Radıyallahü anhüm) koltuklarında bir iki defa minbere çıkabildiler. Gayet müessir hutbeler irâd buyurdular. Hastalığı şiddet kesb etti. Nihayet Rabiülevvelin on ikinci Pazartesi günü zevâl vakti vefat ettiler. Allah cümlemizi şefaatlerine nail etsin. Amin!

Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimizin bazı evsaf-ı Seniyyeleri

İnsanlığın en büyük gayesi Hz. Muhammed (S.A.V.) — İnsanlık için mefkûre olacak zatta aranılan evsaf — Hz. Muhammed'in (S.A.V.) şahsiyet-i tarihiyye olduğu bil'icmâ sabittir — Efendimizin (S.A.V.) her hareketi kendisinin bütün mânâsıyle büyük olduğunu gösterir.

Efendiler! Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimiz, dünyada insanlık için çıkılabilmesi mümkün olan meratib-i kemalin en üst katına vasıl olmuş bir şahsiyettir; Vacib Teâlâ Hazretlerine en yakın bir insan-ı kâmildir. Binaenaleyh beşeriyyet için en büyük gaye, - en büyük mefkûre - o mümtaz vücudu tâkip ve hayatta onu nümune ittihaz etmektir. İnsanlığm saadeti, ona takarrüb etmektedir. Beşeriyyet içinde onun en güzel bir nümune-i imtisâl olduğunu Cenab-ı Hak Kur'an-ı Kerim'inde haber veriyor.

Evet, efendiler! İnsanlık için yegâne mefkûre, Hz. Muhammed (S. A. V.) Efendimizdir. Bugün hiç bir insan, insanlığın mefkrûesi (gayesi) olamazlar. Çünkü mefkûre-i insaniye, her şeyden evvel tarihi bir şahsiyet olup her hali mazbut ve açık olmalı, hayatının mükemmel ve mevsuk bir sicilli bulunmalıdır.

Saniyen insanları irşad noktasından bir nümune olacak, insanlık için bir mefkûre teşkil edecek bir zat; hayatın muhtelif safhalarından geçmiş, muhtelif ahvâl ve şeraite tabi' insanlara misâl olacak bir insan olmalıdır.

İşte bu şeraiti tamamen cami' bir şahsiyet varsa o da yalnız Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimizdir. Şimdi size bu hususta biraz izahat vereceğim: Evvelâ Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimizin bir şahsiyyet-i tarihiyye olduğu bil'icmâ sabittir. Doğduğu günden irtihâl ettiği âna kadar hayatında gizli bir nokta yoktur. Hatta zevceleri ile olan en hususi ve en hafi münasebatı mâlumunuzdur.

Sonra Zat-ı Risaletpenahileri hayatın safahat-ı muhtelifesini yaşamıştır. Geçirmiş olduğu türlü türlü safahat-ı hayatiye her hangi mevkide, her hangi mertebede olursa olsun her insana bir çok dersler verir.

Onun büyüklüğü ta öksüzlük beşiğinden başlıyor, daha bu devirde iken her hareketi hakimane ve müstakimane idi. Ağzından hilâf-ı hakikat

bir söz işitilmemiş, lüzumsuz lâkırdı söylediği, mâlâyâni ile iştigal eylediği asla görülmemiştir.

Yirmi beş yaşına girdiği vakit hâlâ bekârdı; fakat bütün mânâsiyle afîf ve nezîh bir bekârdı. Ticaretle iştigal ederken de her işinde bihakkın istikamet ve şerafetini göstermiştir. Bir zevc olmak itibariyle mütalâa ediniz, yine ekmel bir insan olarak göreceksiniz. Hz. Peygamber (S.A.V.), zevcelerini pek ziyade seven bir zevc idi. Ezcac-ı tayyibatı onun istikametine, hakperverliğine, doğruluğuna o kadar kuvvetle iman ediyorlardı. ki: her birisi irtihâl-i Peygamberîyi müteakip ölümü temenni etmiş, nasîb-i uhrevîsini de O Hazretle beraber istifa etmeyi yürekten arzu etmişti. Zevceleri arasında onun kadar - her hususta - müsavat ve adaleti gözeten bir zevc tasavvur olunamaz. Kadınlığın hukukunu bütün mânâsiyle takrir ve tesbit etmiştir. Hz. Peygamberin (S.A.V.) kadınlarda böyle mühim bir istihale hâsıl etmesi, hiç şüphe yok ki, kendisiyle irtibat hasıl edenlerin kâffesini seyyanen nesabet ve asaletle işba' etmek hususundaki kuvvetinin büyüklüğüne en kuvvetli bir delildir.

Bir peder olmak itibariyle Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) kadar evlâdına rahîm, şefîk bir kimse tasavvur olunamaz. Evet, Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) çocuklarını o kadar severdi ki, dua ederken bile onları bağrına basardı. Mezayay-ı raculiyyesi her hususta kahramanca idi. Yalnız başına ordular sevk eder, mağlûp ve perişan olmuş bir orduyu ekvâl ve ef'âli ile bir anda cesarete getirir idi.

Resul-ü Ekrem (S.A.V.), hayatının hiç bir ânında bir defa bile yalan söylememiş, yalan ile imanın bir arada bulunamayacağını, kendi aleyhinde bile olsa doğru söylemek lüzumunu bir kanun olmak üzere tâlim buyurmuştur.

Efendimiz (S.A.V.) her vechle müstakîm ve emîn idi. Kendisine tevdî olunan bir emâneti her suretle muhafaza eder, ona asla hiyanet etmezdi. Emanete riâyeti olmayanın dîni ve imânı olamayacağını söylerdi. Bundan dolayı **"Muhammed-ül-Emin"** ünvanını ihraz etmiş idi.

Büyüklere hürmet ve tâzim gösterdiği kadar küçüklere de rahîm ve şefîk idi. Hele yetim çocuklar ile dul kadınlara pek ziyade şefkat ve muavenet ibraz ederlerdi. Komşularına tasavvurun fevkinde hürmet eder, onları asla incitmezdi. Hayvanatın hukukunu da çok gözetir ve hayvanata rahim ve şefik olmalarını insanlara kemâl-i ehemmiyyetle tâlim ederdi. Bu cihete bilhassa pek çok ehemmiyyet verirler ve ümmetine bu yolda tâlimatta bulunurlardı.

Yaşayışı tekellüfden ârî ve gayet sade idi. Herkese mertebesine göre ikram ederdi. Bir kimsenin evine, oturduğu bir yere gelince evvelâ kapısını çalarak müsaadesini istihsâl eder, sonra yanına girip selâm verirdi. Zaten her gördüğüne selâm verir ve elini sıkardı. El sıkmak, içeriye

girmezden evvel kapıyı çalmak Peygamberimizden kalma bir usuldür. Fakat sârî hastalıkla mâlûl olan kimselerin eline dokunmazdı. Gayr-i Müslim bile olsa zulm etmekten ictinab olunmak lâzım geldiğini şiddetle tavsiye buyururlardı. Zalimlere karşı korkmayıp da doğruyu söyleyenleri pek ziyade severdi. Müsafire karşı pek ziyade ikram ederlerdi. Kimsenin ahvalini tecessüs etmezler ve bunu şiddetle men' ederlerdi. Uhuvvet-i umumi, bütün beşeriyyeti tanımak onun için bir düstur idi.

Resûl-ü Ekrem Efendimiz (S.A.V.) hasta olanların ziyaretine gider, hallerini, hatırlarını sorup kendilerini tesliye ederdi. Hasta; tedaviden ziyade tesliyete muhtaç, yani asabi bir rahatsızlığa müptelâ ise dua eder, okur, üfler, İlâçla tedavisi lâzım gelirse hastalığın nev'ine ve derecesine göre o vakit mâlûm ve mücerrep bulunan devalardan birini tarif eder; maraz ehemmiyyetli ise hastanın hekime gönderilmesini tavsiye eylerdi. Bugün mâlûm ve mutena olan sirayet-i marazdan tevakki ve karantine usullerini esasını Zat-ı akdes-i Nebî vaz eylemiş, sari hastahklı bir adamın, vücudu sıhhatte birinin yanına getirilmemesini ve Taun bulunan bir yere - bazı tedabire riayet edilmeden - girilmediği gibi, Taunlu bir yerden çıkılmamasını da emr ederdi.

Cenazeleri teşyi' ederdi. Hatta gayr-i Müslimlerin de hastalarını iyade ve cenazelerini teşyi' ederdi.

Gayet nazif ve pâk idi; nazafeti imandan cüz' sayardı. Hele dişlerin misvak ile sık sık yıkanmasına çok ehemmiyyet verir ve bunu şiddetle tavsiye ederdi. Hiç olmazsa haftada bir defa olsun, bütün vücudun yıkanmasını elzem sayardı.

Ahvâl ü harekâtı muntazam ve mutedil idi. Bir yere giderken aceleye lüzum görmez; sağa, sola meyl etmeden, kemâl-i vakar ile doğru yoluna gider, fakat sür'at ve sühuletle yürürdü.

Güler yüzlü, tatlı sözlü idi. Kimseye fena söz söylemez, kimseye bed muamele eylemez, kimsenin sözünü kesmezdi; mülâyim ve mütevazı' idi. Haşin ve galiz değildi. Beyhude söylemezdi. Halim ve mütevazi' olmakla beraber pek mehib ve vakur idi. Efendimizi ansızın gören kimseyi mehabet alır, kalbine korku girerdi. Onunla ülfet ve musahabet eyleyen kimse, ona can ü gönülden âşık ve muhib olurdu. Erbab-ı fazla, derecelerine göre ihtiram eylerdi. Hısım ve akrabalarına da pek ziyade ikram ederdi. Lâkin onları kendilerinden efdâl olanların üzerine takdim etmezdi.

Hizmetkârlarını pek hoş tutar ve aslâ incitmezdi. Kendisi ne yer ve ne giyerse onlara da onu yedirir ve onu giydirirdi. Son derece sahi ve kerim, şefik ve rahîm, şeci' ve halim idi. Muharebelerde alınan üseraya da pek iyi muamele eder ve onları zerre kadar incitmezdi. Ahd ü va'dinde sabit, kavlinde sadık, gayet sabırlı idi.

İstihza, gıybet hased, buğz u adavet gibi huylardan katiyyen hoşlanmaz ve bunlardan nası şiddetle men' ederdi. İftira ve casusluk gibi haller onun pek ziyade mebguzu idi.

Ömrünün nihayetine kadar ne bir kimseyi aldatmış, ne de bir sözü tahrif etmiştir. Lüzumsuz yere katiyyen söz söylemez ve söylediği vakit de ağır ağır söyler, az cümle ile çok mânâ ifade ederdi. Hükmünde son derece âdil idi. Tatbik-i adalet hususunda fakir ile gani, âlim ile cahil arasında zerre kadar fark gözetmez ve nazar-ı şeriatte hepsini bir tutar; en fakir bir kimseye tatbik eylediği hükm-ü kanunu, en şerif bir adama da tatbik ederdi. Bu hususta hatıra gönüle bakmazdı. Ne dili ile, ne eli ile hiç kimseyi incitmezdi. Yemede, giymede zaruret miktarı ile iktifa ve ziyadesinden çekinirdi.

Vazı'-ı kanun ve müessis-i hükûmet olmak haysiyetiyle mütalâa edecek olursak, bu hususta en büyük bir nümune-i imtisâl olduğunu görürüz. Vaz' ettiği kanunlar, ezminenin, emkinenin istidadına muvafık, her asırda ve her yerde yaşayan insanların ihtiyacatını tatmin edecek kadar umumî ve şümullü, beşerin evvelâ dünyada, saniyen ukbada saadetini istihdaf eden kanunlardır. Tesis ettiği hükûmet, adalet, hukukta müsavat, uhuvvet-i umumiye, hürriyyet, meşveret esasları üzerine müesses bir hükûmet idi. Yirmi sene gibi az bir zaman zarfında muhtelif kabaili birleştirmiş, onların akaidini, ahlâkını, âdâtını - harikulâde bir surette - tebdil ve tağyir etmiştir. Az vakit içinde bunca fütuhata mazhar olmuş ve varidat-ı İslâmiye çoğalmış iken dünya malına asla iltifat eylemez ve mâl-i ganamden kendisine âit olan emvalin çoğunu müstahaklarına sadaka edip kendi taayyüşü için pek az bir şey alıkordu. Bu cihetle bâzen istikraza mecbur olurdu.

Ehl-i beytin ekseriya yedikleri arpa ekmeği, yahut hurma idi. Dar-ı âhirete irtihalinde en sevgili zevcesi Hz. Ayşe (R.A.) ın hücresinde cüzî arpadan başka yiyecek yoktu; zırhı bir Yahudi yedinde merhun idi, ki iyalinin nafakası için otuz Sağ (Bir Sağ, bin kırk dirhemdir) arpa ödünç alıp zırhını terhin etmişti.

İşte müessis-i hükûmet olmak itibariyle tarih-i beşeriyyetin bir mislini daha kaydetmemiş bir şahsiyyet-i mümtaze! Bir şahsiyet ki, bütün mânâsı ile büyük ve ekmeldir...

Şimdi bir de Cevdet Paşa merhumu dinleyelim: "Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) Efendimiz ahlâkça olduğu kadar hilkatçe de ekmel bir vücud idi. Mübarek cismi güzel, hep azası mütenasip, endamı gayet matbu, alnı ve göğsü iki omuzlarının arası ve avuçları geniş, boynu uzun, mevzun ve gümüş gibi saf, omuzları, bazuları ve baldırları iri ve kalın, bilekleri uzun, parmakları uzunca, elleri ve parmakları kalınca idi, mübarek karnı göğ-

süyle beraber olup şişman değildi. Ayaklarının altı çukur olup düz değildi. Uzuna karib orta boylu, iri kemikli, iri gövdeli, güçlü kuvvetli idi. Ne zaif, ne semiz, belki ikisi ortası ve sıkı etli idi. Mübarek cildi ipekten yumuşak idi. Kemâl-i itidâl üzere büyük başlı, hilâl kaşlı, çekme burunlu, az değirmi çehreli ve söbüce yüzlü idi. Şişman yüzlü ve yumru yanaklı değil idi.

Kirpikleri uzun, gözleri kara, güzel, büyücek ve iki kaşının arası açık, fakat kaşları birbirine karib idi. Çatık kaşlı değil idi. İki kaşının arasında bir damar var idi ki, vakt-i gazabda kabarıp görünür idi.

Levni ne kireç gibi ak, ne de kara yağız olmayıp ikisi ortası ve gül gibi kırmızıya mail beyaz, nuranî ve berraktı; mübarek yüzünde nur lemean ederdi. Gözlerinin akında dahi az kırmızılık vardı. Dişleri inci gibi abdar u tabdar olup söz söylerken ön dişlerinden nur saçılır, güler iken fem-i saadeti, bir lâtif şimşek gibi ziyalar saçarak açılırdı.

Saçları ne pek kıvırcık, ne de pek düz idi, saçlarını uzattığı vakit kulaklarının memelerini tecavüz ederdi. Sakalı sık ve tamdı. Uzun değildi, bir tutamdan ziyadesini alırdı. Âlem-i bekaya rihlet buyurduklarında saçı, sakalı henüz ağarmağa başlayıp başında biraz ve sakalında yirmi kadar beyaz kıl vardı, cismi nazif, kokusu lâtif idi. Bir kimse onunla musafaha etse bütün gün onun rayiha-i tayyibesini duyardı. Mübarek eliyle bir çocuğun başını mesh etse rayiha-i tayyibesiyle o çocuk, sair çocuklar arasında mâlûm olurdu.

"Duyuları fevkalâde kavi idi. Pek uzaktan işitir ve kimsenin göremeyeceği mesafeden görürdü."

Elhâsıl Efendiler, Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimizin ahlâkına ve hilkatine ait vermiş olduğum şu kısa malumattan anlaşılıyor ki, Efendimiz, tam mânasiyle bir insan-ı kâmildir.

Dersin hulâsası

1. Hz. Muhammed (S.A.V.) en yüksek mertebe-i kemâle varmış bir şahsiyettir. Beşeriyyet için en büyük gaye (yani mefkûre), en mükemmel bir nümune-i imtisâldir. Hz. Muhammed (S.A.V.) tarihî bir şahsiyettir Hayatın muhtelif safhalarını yaşamıştır. Her hali mazbuttur. Hayatında tatlı, acı günler görmüştür. Ticarette bulunmuş, kâr etmiş, zarara uğramıştır. Hiç bir zaman iffet ve istikametten zerre kadar ayrılmamıştır. Teehhül etmiş, zevcelerine hürmet ve adalet, evlâdına şefkat göstermiştir. Nas ile muamelâtta bulunmuş, hiç bir defa yalan söylememiş; büyüklere hürmette, küçüklere şefkatte bulunmuştur. Komşularını incitmemiş, hayvanatın bile hukukunu gözetmiştir. Sade yaşamış, halk ile ihtilât etmiş, hiç kimseye zulm etmemiştir. Hakkın müdafii olmuş, uhuvvet-i u-

mumiyyeyi düstur ittihaz etmiştir. Hastaları ziyaret etmiş, tıbbî tavsiyelerde bulunmuştur. Sarî hasalıklardan şiddele tevekkiyi emr eylemiş, nazafete fevkalâde ihtimam etmiştir.

2. Mehabet ve vakar sahibi idi. Güler yüzlü, tatlı sözlü idi. Hizmetkârlarını hoş tutardı. Kötü huylardan hiç hoşlanmazdı. Hiç kimseyi aldatmaz, herkes hakkında adalet ve müsavatla muamele ederdi.

3. Kanun vaz'ında, hükûmet tesisinde adaletten, halka te'min-i saadetten başka bir şey düşünmezdi. Dünya malı kalbinde hiç tutunamadı. Yediği arpa ekmeği, hurma idi.

4. Ahlâkça en mükemmel bir insan olduğu gibi, yaradılışça da ekmel-i vücud idi. Simasında, bütün azasında tenasüb, zindelik ve güzellik vardı. Yüzünden, gözünden nurlar saçılırdı. Hasılı maddî, manevi en kâmil bir insandı.

Allah'ın kitablarına iman

Kendilerine iman etmek dinin erkânından olan kitaplar — Şayan-ı dikkat bir nokta — İkinci ve pek mühim bir nokta — Kur'an-ı Kerim — Kur'an'ın keyfiyet-i nüzûlü — Kur'an'ı kim cem' etti?

Erkân-ı imandan biri de Allah-ü Taâlâ Hazretlerinin kitaplarına imandır. Şimdi size bunu izah edeyim: Bundan evvelki dersde görmüş idik ki, Allahü Teâlâ Hazretleri kendi emr ü nehiylerini, kendi kanunlarını kullarına tebliğ ederek onları rah-ı selâmete irşad için yine insanların içinden bir kısmını Peygamber olarak intihab eylemiş ve onlar vasıtasiyle kanunlarını beşeriyyete anlatmıştır. Peygamberler Allah namınahalka emr ediyorlar. Bazan tebşirde bulunuyorlar, müjdeliyorlar; bazan de korkutuyorlar. Bu evamir ve nevahinin heyet-i mecmuası o peygamberin dinini, şeriatini teşkil eder ki, hakikatte Allahü Taâlâ Hazretlerinin o peygamber vasıtasiyle o kavme gönderdiği kanunları demektir. İşte Allah'ın kitapları demek, (Allah tarafından Peygamberlerin tebliğ eyledikleri evamir ve nevahinin, kavanin ve ahkâmın heyet-i mecmuası) demektir.

Bunların bir kısmına suhuf, diğer bir kısmına da kitap denir. Kitaplar şunlardır: Tevrat, Zebur, İncil, Kur'an-ı Azimüşşan.

Tevrat, Hz. Musa (A.S.) a; Zebur, Hz. Davud (A.S.) a; İncil, Hz. İsa (A.S.) a; Kur'an-ı Azimüşşan da Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimize nazil olmuştur.

Binaenaleyh bir Müslüman Cenab-ı Hak tarafından tebliğ-i ahkâma memur bulunan bilcümle enbiyaya iman ettiği gibi, nazil olan ahkâm-ı İlâhiyeye de iman eder. Enbiya lisanından sudur eden o evamir ve nevahinin de Allah kelâmı olduğunu kabul ve beşeriyyeti vahşetten kurtarıp insanlık mertebesine yükselten, medeniyyet-i hakikiyye ve insaniyyeyi öğreten ancak o kitaplar olduğu hakikatine iman eder.

Şayan-ı dikkat bir nokta :

Mamafih burada pek ziyade dikkat edilecek mühim bir nokta vardır: Bugün "Kitab-ı Mukaddes" unvaniyle elde bulunan "Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedid", yani Tevrat, İncil ve Zebur Allahü Taâlâ Hazretlerinin o

peygamberlere gönderdiği evamir ve nevahinin, ahkâm ve kavaninin heyet-i mecmuasını teşkil eden kitaplar değildir. Hz. Musa'ya (A.S.) nazil olan Tevrat, bilâhire başkaları tarafından tahrif olunmuş, bozulmuş olduğundan bugün elde bulunan Tevrat'a Hz. Musa'ya (A.S.) nazil olan Tevrat nazariyle bakılamaz. İncil'e gelince: Bunun ortada hiç aslı yoktur. Yani Hz. İsa'dan (A.S.) pek çok sonra başka kimseler tarafından yazılmış birer kilise tarihidir. Zaten Cenab-ı Hak o şeriatlerin ve o kitapların ahkâmını birer zaman ve mekâne tahsis eylemiş olduğu cihetle Kur'an-ı Azîmüşşan nazil olduktan sonra onların hükmü de nesh olunmuştur, o cihet de başka; Binaenaleyh bugün yegâne kitab-ı İlâhî, Cenab-ı Hakkın beşeriyyete olan evamir ve nevahisini de müştemil bulunan kitap, ancak Kur'an-ı Azîmüşşan'dır; beşeriyyetin saâdet-i maddiyye ve manevîyyesi için ne varsa onların hepsini Kur'an ihtiva etmektedir. Bunun içindir ki: Kur'an gelmekle diğer şeriatlerin, diğer kitapların hükmü nesh olunmuştur. işte bu mühim meselenin de bu suretle bellenmesi lâzımdır.

İkinci ve pek mühim nokta :

Kitab-ı İlâhîye iman bahsinde ikinci ve pek ziyade mühim bir nokta daha vardır ki, bilhassa buraya da dikkat olunmak icab eder: Kitab-ı İlâhîye yalnız bir iman-ı mücerredle, Allah'ın kitaplarına inandım, hepsi haktır, Allah kelâmıdır, demekle bir insan hakiki bir Müslüman olamaz. Asıl Müslümanlık, onda bulunan evamir ve nevahinin, ahkâm-ı ameliyye ve ahlâkiyyenin haricine çıkmamak, onları düstur-u hareket ittihaz etmek demektir. Bir taraftan Allah'ın kitabına iman ettim, deyip de diğer taraftan onların müştemil bulunduğu evamir ve nevahi ile âmil, kısas ve hikâyatından ibret almamak hakiki Müslümanlıkla kabil-i telif değildir. Binaenaleyh hakiki bir Müslüman olmak için her işte Kur'an'ı hakem yapmak, onun dediğinden harice çıkmamak lâzımdır. Başka suretle tam ve kâmil bir Müslüman olamayız. İşte bu noktayı da hatırımızda tutmalıyız.

Kur'an-ı Kerim :

Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimize canib-i İlâhîden nazil olmuş ve kendilerinden tevatür tarikiyle bize gelmiş olan Kitab-ı İlâhîdir; Nazm-ı Celil'dir.

Buraya kadar verilen tafsilâttan vazıhan anlaşılacağı üzere beşeriyyetin saadet-i dünyeviyye ve uhreviyyesini bitamamiha kâfil olan kavanini, tabir-i aharla Cenab-ı Hak tarafından vaz' edilen ve beşeriyyeti hayr ve saadete saik olan din ve şeriati en sahih bir surette bize talim eden kitap, ancak Kur'an-ı Azimüşşan'dır. Binaenaleyh Kur'an-ı Kerim'in na-

sıl bir kitap ve Allah tarafından Peygamberimize ne suretle nazil olduğunu bilmek her Müslümanın üzerine lâzımdır; her Müslüman için bir vazife-i diniyyedir.

Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimize Canib-i İlâhîden nazil olmuş ve tevâtür tarikiyle bize gelmiş olan Kitab-ı İlâhîdir; Hz. Muhammed'in lisaniyle Allah'ın beşeriyyete hitabı, emr ü nehyidir. Bu kitabın ihtiva eylediği ahkâm, her suretle saadet-i insaniyeyi kâfildir. Bunların haricinde saadet yoktur.

Kur'an'ın keyfiyyet-i nüzulü :

Cenab-ı Hak enbiyasından birine âyât ve şerayiinden bir şey vahy etmek, bildirmek isteyince onun kalbine o emir ve nevahisini, adab ve şerayiini mütezammın ibarat ilka etmekle beraber ibaratın mânâ ve suretleri, şekilleri hakkında - hilâfına ihtimâl olmayacak bir surette - onun kalbinde bir ilm-i zarurî halk eder. Telâkki-i vahy eden zat ise tertip ve te'lifinde te'sir-i şahsisi olmaksızın zihninde temessül eden ve şerayi'-i muhkeme ve âyât-ı mufassalayı havi olarak nagihanî bir surette kalbinde mütecelli olan ibarat-ı vahye ibare-i lisaniyesiyle tercüman olur; onu olduğu gibi tercüme eder, bundan maada âyât ve ibarat-ı vahyi tefsir, tebdil, ziyade ve noksan etmeksizin nasa teblige memur olduklarını ayrıca **"vahy"** ile de teyid eder; bu ciheti de ayrıca kendilerine bildirir. İşte Kur'an-ı Azimüşşanın Hz. Peygamber Efendimize (S.A.V.) inzali de bu suretle olmuştur.

Cenab-ı Peygamber (S.A.V.) Efendimiz kırk yaşına girdikten sonra Cenab-ı Hak tarafından ahkâm-ı İlâhiyeyi beşeriyyete neşr ü tebliğe, halkı rah-ı hidayet ve din-i Hakka irşada memur edildi; o andan itibaren canib-i Barî'den bir veya bir kaç ayet bugün bizim okuduğumuz şekil ve surette ve ayni nesak ü tertib dahilinde kalb-i pakine ilka ve ifham olunur ve bu ayetler tercüman-ı kalb olan lisanından kemahiye, yani kalb-i pakine taraf-ı Barîden nasıl nazil olmuş ise öylece, sadır olurdu. Kalb-i pakinde tahassul eden ayat-ı İlâhiyeyi olduğu şekl ü heyette kendi lisaniyle tercüme ederdi. Binaenaleyh Kur'an, Hz. Muhammed'in (S.A.V.) kendi terkib ve te'lifi değildir. Çünkü Kur'an-ı Azîmüşşanın yalnız mânâsı değil, elfazı da kalb-i Risaletpenahiye mülhem ve münzeldir. Kur'an'ın hem lâfzı, hem de mânâsı kulüb-ü Risaletpenahiye mülhem ve münzel olduğu halde ehadis-i şerifeden, ehadis-i İlâhiye namı verilen **"Hadis-i kudsî"** nin mânâsı taraf-ı İlâhîden olduğu halde lâfzı canib-i Resûldendir. Ehadis-i Nebeviyyenin hem lâfzı, hem de mânâsı canib-i Resûldendir.

Kur'anı terkip ve te'lif ettikten sonra onu heyetiyle sadr-ı Risaletpenahiye tevdi' ve lisan-ı Peygamberiden ısdar ve tefhim ve beyanını taahhüd eden doğrudan doğruya Zat-ı Barî'dir.

Hulâsa, Kur'an-ı Kerim birden değil, belki - iktiza ettikçe - ayet ayet, sûre sûre Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimize nazil olmuş, O da ümmete kendi lisaniyle tercüme etmiştir. Allahü Taâlâ kendi kelâmını Habibinin kalbine inzâl eder, Zat-i Akdes-i Risaletpenahi de onu şekli ve heyeti ile olduğu gibi görür ve işitir ve kelâm-ı İlâhî olduğunu zaruri bir ilim ile bilirdi. Bu, bazan bilâ vasıta olur; bazan da melek vasıtasiyle olurdu. Her iki surette de kalb-i Risaletpenahilerine ayet veya sure nazil olur olmaz onu hemen yanında bulunan eshabına tekrar ederdi. Ayni zamanda ayetleri yazıp ezber etmelerini de emr ederlerdi. Sahabe-i kiram efendilerimiz de onları huzur-u Nebevide hem yazarlar, hem de ezber ederlerdi. Hatta bunun için ayrıca vahy kâtibleri bile vardı.

İşte Kur'an-ı Azîmüşşanın Canib-i İlâhî'den Peygamberimize nüzûlü bu suretledir. Kur'an böylece yirmi üç senede tamam olunca artık din ve şeriat-i İlâhiyenin ikmâl edildiği ve bademe vahy nazil olmayacağı Hz. Peygamber Efendimize (S.A.V.) bildirildi.

Kur'an'ı kim topladı?

Kur'an'ı Kerim ayet ayet nazil oldukça Resûl-ü Ekrem (S.A.V.) Efendimiz her ayetin yerini, yani hangi sûrenin neresine yazılacağını bildirir ve o tertip üzere yazılmasını vahy kâtiblerine emr ederdi; onlar da öyle yazarlardı. Ashab-ı kiram hep bu tertib üzere Kur'an-ı Kerimi zabt eder ve yazarlardı. Fakat kimi bir mikdarını ve kimi cümlesini ezber ederdi. İbn-i Mes'ud, Ubey ibn-i Kâab, Zeyd b. Sabit (Radıyallahü anhüm) gibi tamamen Kur'an-ı Kerim'i - Resûl-ü Ekrem'in (S.A.V.) sağlığında - yazıp cem' edenler de vardı. İşte bu vechle Kur'an-ı Kerim, zaman-ı Peygamberide tamamiyle hıfz edilmiş ve yazılmıştı: Fakat muntazam ve müretteb bir surette bir yere cem' olunmamıştı.

Hz. Ebu Bekir-es-Sıddik (R.A.) hazretlerinin eyyam-ı hilâfetinde vuku' bulan (Yemame) muharebesinde yetmiş kadar "Kurra', Hafız" şehid oldu. Hz. Ömer (R.A.), bundan korktu. Hemen Halifenin huzuruna geldi: "Korkarım ki sair mevaki'-i harbiyede dahi kurradan böyle çok vefiyyat vuku bulursa az vakıt zarfında onlara inkıraz gelir ve bazı ayat-ı Kur'aniye, unutulur. Binaenaleyh Kur'an'ın cem'ini emr etmelisin" dedi.

Halife hazretleri dahi vahiy kâtiblerinden olan "Zeyd b. Sabit" (R. A.) ı çağırdı ve Kur'an-ı Kerim'in cemini ona irade buyurdu. Zeyd b. Sabit'in (R.A.) riyaseti altında bir heyet evvelce Resûl-ü Ekrem'in (S.A.V.) huzurunda yazılmış olan sûre ve âyetleri tertib üzere bir yere topladı. Zeyd b. Sabit, (R.A.) zaman-ı saadette Kur'an-ı Kerim'i kâmilen cem' edenlerden biriydi. Bununla beraber bu babda fevkalâde dikkat ve ihtiyata riayet ile ifay-ı vazifeye başladı. Her kimde Kur'andan yazılmış bir şey varsa cümlesini topladı. Sair kurraya mücaraat ile tasdik ettirerek

Kur'an'ı tamamiyle sahife sahife yazıp cem' eyledi. Bu suhuf-u mutahhereyi Hz. Ebu Bekir (R.A.) hıfz eyledi. Onun vefatından sonra Hz. Ömer'in (R.A.) yanında kaldı. Badehu kerîmesi ümmülmüminin Hafsa (R.A.) hazretlerinin yanında kaldı.

İşte âyat-ı Kur'aniye, zaman-ı Peygamberide ne vechle tertib olunduysa bu suhuf-u şerifede dahi her surenin ayetleri o tertib üzere yazılmış idi. Fakat sûreler, sırasiyle tertib olunmayıp her sûre, yalnız başına bir kitaptı. SonraHz. Osman Zinnureyn (R.A.) halife olduğu zaman sûreler de sırasiyle yazıldı ve (Mushaf) denildi.

Hz. Osman (R.A.), Ümülmüminin Hafsa (R.A.) nezdinde mahfuz bulunan suhuf-u mutahharayı celb ile sûreleri sıra ile tertip ederek bir Mushaf-ı Şerif vücuda getirmek üzere Zeyd b. Sabit-el-Ensarî'yi (R.A.) memur buyurdu. Bunun üzerine zaman-ı sıddikde bir yere cem' edilmiş olan suhuf-u müteferrika lügat-i Kureyş üzere cem' ve sûreler sırasiyle tahrir ve tertib olunarak müteaddid Mushaflar yazıldı; hicretin otuzuncu senesinde Hz. Osman her semte birer Mushaf gönderdi ve bir nüsha da Medine'de alıkonularak Hz. Hafsa'dan celb edilen Mushaf-ı Şerif yine kendisine iade olundu. Suhuf-u mezkûre ile Mushaf-ı Osmanîden başka nâsın elinde ne kadar suhuf ve mushaf varsa mahv edilerek ihtilâfa meydan verilmedi. Şu halde asıl cami'-i Kur'an, Hz. Osman (R.A.) değil, Hz. Ebu Bekir (R.A.) dır. Daha Hz. Ebu Bekir (R.A.) zamanında cem' edilmiş, Hz. Osman (R.A.) zamanında her tarafa neşr olunmuştur.

İşte bunun içindir ki: Kütüb-ü salifede olduğu gibi, Kur'an'da tahrifat vukua gelmemiş ve ilelebet gelmeyecektir. Dünyanın bir ucundaki bir Mushaf ile, o bir ucundaki Mushaf'ı tatbik edecek olursanız hiç birisinde diğerinden fazla, yahut eksik bir kelimeye tesadüf etmezsiniz. Çünkü onun muhafızı Cenab-ı Hak'dır. Başka kitapları ayni ile ezber mümkün olmadığı halde Kur'an-ı Kerim, her yerde, her zaman pek çok zevat tarafından ezber edilmekte ve bir kere ezbere alındıktan sonra bir daha zihinden çıkmamaktadır.

Kur'an-ı Kerim nazil olalı bin üç yüz bu kadar sene geçtiği halde bir kelimesine bile ziyade ve noksan tari olmamıştır. Halbuki evvelce de söylediğim veçhile Tevrat ve İncil böyle değildir. Bugün elde bulunan Tevrat, Ahbar-ı Yehud tarafından defeatle tahrif edilmiş, bozulmuş olduğundan ona itimad caiz değildir. İncil'e gelince: Hz. İsa'ya (A.S.) nazil olan İncil hiç yoktur. Bugün mütedavil olan Enacil-i erbaa sonradan yazılmış birer kilise tarihinden başka bir şey değildir. Binaenaleyh her suretle tahrif ve tebdilden azade kalmış olan kelâm-ı İlâhî, ancak Kur'an-ı Azîmüşşan'dır; Allah kelâmı olmak üzere yalnız ona itimad etmek lâzımdır.

Melâikeye iman

Buraya kadar geçen bahislerden şüphe ve tereddüde mahal kalmayacak bir surette anlaşıldı ki: Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimiz Hak Peygamberdir; ahkâm-ı İlâhiyenin insanlara vüsulüne en büyük vasıtadır. Kur'an-ı Kerim de insanlara tebliğ olunmak, insanlara saadet yolunu, doğru yolu göstermek Cenab-ı Hak tarafından - bizim bugün okuduğumuz şekil ve surette ve ayni nesak ve tertip dahilinde - Hz. Muhammed'in (S.A.V.) kalb-i şeriflerine ilka ve inzâl buyurulan kelâm-ı İlâhîdir. Şimdi bunları kati ve yakinî bir surette anladık ve böyle iman ettik değil mi? O halde Kur'an-ı Kerim, ne söylemiş; ne haber vermiş ise onların hepsi haktır; doğrudur; hilâfına asla ihtimal yoktur. Binaenaleyh "Melâike" namı verilen ve ruhumuz cinsinden olan bir nevi' mahlûkun mevcudiyetine iman etmek de lâzımdır. Çünkü bu nevi' mahlûkun varlığını. Allah kelâmı olduğunda şüphemiz olmayan, Kur'an-ı Kerim haber veriyor.

Hulâsa biz Müslümanlar itikad ederiz ki: Kur'an'ın haber verdiği veçhile Allah'ın melâike denilen ve kendisine asi olmayan mahlûku var. Onlar âlem-i emirden, âlem-i gaybdendirler. Yani hakikat ve mahiyetleri bizce malum olmayan ve diledikleri şekle temessül eden bir kuvvettir. Mücerredattan veya cism-i lâtif oldukiarından diledikleri surette temessül edebilirler. Bâzan suret-i beşeriyyeye temessül ederek enbiyay-ı izama "vahiy" getirirler. Bunların varlığına iman etmek üzerimize farzdır.

Gözümüzle görmediğimiz şeyleri inkâr etmek doğru değildir :

İşte efendiler, Ulu Allah'ımızın sayısız mahlûkatından mühim bir kısmı da meleklerdir. Filhakika, havasımız büsbütün nurani. ruhani olan o mahlûkatı duyacak, hissedecek derecede keskin ve ince yaratılmamış olduğundan biz bunları göremiyoruz. Fakat bizim göremediğimiz yalnız melekler midir? Kendimizi idare eden aklımızı ve ruhumuzu, medeniyetin ruhu demek olan elektriği görebiliyor muyuz? Şimdi bunları görmüyoruz diye inkâr etmek akıllı insanlara yakışır mı?

Zaten hakkiyle düşünecek olursak hangi şeyin künh ü hakikatini görüp anlayabiliyoruz? Mevcudatın sade bizim görüp anladıklarımızdan ibaret olduğunu kim iddia edebilir? Binaenaleyh bir şeyi görmemekten ötürü onu inkâr etmek hiç de doğru bir şey değildir. Görmediği için melâikeyi

inkâr etmek, mevcudatın yalnız kendi gördüklerinden ibaret olduğunu zannetmektir; bu ise pek yanlış bir şeydir. Ayni zamanda doğruluklarını, büyüklüklerini tasdik ettiğimiz enbiyayı hâşâ yalana nisbet etmektir. Şu halde Allahına, Peygamberine, Kur'an'a imanı olan bir insan her halde melâikeye de iman eder.

Dersin hulâsası

1. Allah'ın kitapları demek: Allah tarafından Peygamberlerin tebliğ eyledikleri evamir ve nevahinin, kavanin ve ahkâmın heyet-i mecmuası demektir. Bir kısmına (Suhuf), bir kısmına (Kitab) denilir. Kitaplar şunlardır: Tevrat, Zebur, İncil, Kur'an Hz. Musa, Hz. Davud, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'e (Aleyhimüsselâm) gönderilmiştir. Biz Müslümanlar bütün Peygamberlere iman ettiğimiz gibi bu kitapların da Allah tarafından gönderildiğine iman ederiz.

2. Bugün Yahudilerin, Hıristiyanların ellerinde bulunan (Kitab-ı mukaddes) (Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid) yani Tevrat, Zebur, İncil Allah'ın göndermiş olduğu kitapların ayni değildir. Tevrat tahrife uğramıştır. İncil ise hiç meydanda yoktur. (Enacil-i erbaa) Hz. İsa'dan (A.S.) çok zaman sonra yazılmış bir kilise tarihidir. Esasen Kur'an geldikten sonra bütün eski dinlerin hükmü kalmamış, hepsi fesh olunmuştur. Bu gün Kur'an'dan başka hak kitap, İslâm'dan başka hak din yoktur!..

3. Allah'ın kitaplarına kuru iman kâfi değildir. Kur'an'ın ahkâmına riayet etmek de lâzımdır.

4. Kur'an-ı Kerim, Allah tarafından Peygamberimize (S.A.V.) nazil olmuş, tevatür tarikiyle bize gelmiş Kitab-ı İlâhîdir. Beşeriyyetin dünyada, ahirette selâmetini temin edecek ahkâmı muhtevidir.

5. Kur'an-ı Kerim, Peygamberimize (S.A.V.) vahy ile nazil olmuştur. Vahy demek; ayni ibareler Allah tarafından Peygamberin kalbine ilka olunur, o da lisaniyle olduğu gibi tekrar eder. Binaenaleyh Kur'an Peygamberin telif ve terkibi değildir. Manası, elfazı, şekil ve sureti tamamiyle Allah tarafındandır. Manası Allah'dan, lâfzı Peygamberden olursa **"Hadis-i kudsi"** denilir. Hem manası, hem lâfzı Peygamberden olursa **"Hadis-i şerif"** denilir.

Kur'an âyet âyet, sûre sûre nazil olmuştur. Vahiy geldikçe, Efendimiz ashabına söylerdi. Onlar da zapt ederlerdi. Ayrıca vahiy kâtibleri vardı.

Kur'an 23 senede nazil olmuştur. Efendimiz Peygamberlerin sonu olduğu cihetle ondan sonra vahiy gelmemiş ve gelmeyecektir.

6. Her ayet nazil oldukça hangi sûreye, hangi âyetin yanına yazılacağını Efendimiz vahiy kâtiblerine bildirdi. Bu suretle Peygamber zamanında Kur'an müteferrik bir surette zabt edilmişti.

Hz. Ebu Bekir (R.A.) zamanında (Yemame) muharebesinde yetmiş kadar kurra, Hafız şehid olunca Kur'an'ın bir araya cem'i iktiza etti. Zeyd b. Sabit'in (R.A.) riyaseti altında teşekkül eden bir heyet Peygamberimiz (S.A.V.) zamanında yazılan parçaları toplayıp sahife sahife yazdılar, cem' ve muhafaza eylediler.

Hz. Osman (R.A.) zamanında da sureler sırasiyle tertip olunarak (Mushaf) denildi ve müteaddid nüshalar yazılarak etrafa gönderildi.

Demek ki Kur'an'ı cem' eden Hz. Ebu Bekir (R.A.), neşr eden de Hz. Osman' (R.A.) dır.

Kur'an'ın bir harfi bile tahrife uğramamıştır.

7. Biz Müslümanlar Kur'an'm haber verdiği melâikeye de iman ederiz. Mahiyet ve hakikatleri bizce malûm değildir. Diledikleri şekle temessül eden bir kuvvet, bir mevcudiyettirler.

Biz bunları göremiyoruz. Fakat görmediğimizden dolayı inkâr etmemiz lâzım gelmez. Elektriği de görmüyoruz; fakat vücudunu inkâr edebilir miyiz?

Ahiret gününe iman

Ba's-i ba'd-el-mevt ve yevmi ahiret — Ahiret hakkında aklî düşüncemiz — İkinci bir delil: Adalet-i mutlaka-i İlâhiyenin mevcudiyeti — Mühim bir ihtar — Ahirete ait şeyler buradakilere benzemez.

Ba's-i ba'd-el-mevt ve yevmi ahiret :

Allah'a, Peygambere, Kitaba, melâikeye iman eden bir Müslüman bizzarure "Yevm-i ahirete, ba's-i ba'd-el-mevte" de iman eder.

Çünkü buraya kadar görülen dersler bize - hilâfına ihtimâl verilemeyecek kadar - kati bir fikir verdi ki: bütün insanların saadet ve selâmetini temin edecek yegâne esas, Allah'ın enbiyası vasıtasiyle bizlere tebliğ eylediği kanunlarıdır. İnsanlar, akıllariyle bulamayacakları en büyük hakikatleri bu kanunlar ile öğrenmişler, bunlardan almışlardır. Allah kelâmı olan bu kanunlar, bu kitaplar her ne söylemiş ise hepsi doğrudur; nefs-ül-emir onların dedikleri gibidir. Artık böyle olduğunda hiç birimizin şüphesi yok, değil mi? Öyle ise bakınız Allah kelâmı olduğunda zerre kadar şüphe ve tereddüd caiz olmayan "Kur'an-ı Azîmüşşan" ne diyor, neler haber veriyor :

"İnsan Allah'ını marifet ve ona ibadet ederek ebedi bir saadete, sermedi bir hayata kavuşmak için yaratılmış ve kendisine burada mahdut bir ömür verilmiştir. Bu ömrü hitama erince "Ölüm" denilen bir şeye ma'ruz kalarak buradan gider, yani dünya ile alâkasını keser. Fakat hayat-ı beşer, yalnız bu dünyadaki ömr-ü mahduddan ibaret değil, insanın ölmesi demek, artık büsbütün şahsiyeti kaybolması demek değildir. Belki tebdil-i mevzu' etmesi demektir. Dünyaya gelen her şeyin ve en nihayet dünya dediğimiz şu heyet-i mecmuanın da bir saat-i fenası, bir ölümü olacaktır. Arz ve sema değişecek, başka bir neş'et-i hilkat başlayacak ve insanlar da evvelki şahsiyetleriyle tekrar meydana gelecektir ki: Buna yevm-i kıyamet, yevm-i âhiret, yevm-i din, yevm-i ceza, ba's'el-mevt denilir. İnsanlar bu dünyada iken yapmış oldukları iyi ve fena amellerin hesabını o zaman verecekler ve binnetice mükâfat ve mücazatını görecekler; adalet-i İlâhiye tamamiyle yerini bulacak, burada iken Allah'ı rehber edinmiş, onun gösterdiği yolu asla bırakmamış, zulüm ve haksızlıktan

bulunmamış olanlar lûtf-u İlâhî olarak Allah'ın cennetlerine girecekler; ebedi saadete kavuşacaklar, amellerinin mükâfatını görecekler. Hilâfına hareket edenler de Allah'ın cehennemlerini boylayacaklar, amellerinin cezay-i tabiisi olarak en müthiş azabı çekecekleridir..."

İşte Efendiler! Bilcümle Enbiyanın ve onların en sonu olan Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimiz Hazretlerinin Kur'an-ı Kerim'de bize haber verdiği hakikatlerden birisi de budur, yevm-i âhirettir. Kur'an'da istikbale dair verilen haberlerin hepsi çıktığı cihetle bunun da Kur'an'ın dediği gibi zuhur edeceğine şüphe yoktur.

Bunu Kur'an söylediği cihetle bunda tereddüd etmek, şüpheye düşmek asla caiz değildir. Her Müslüman bunu Kur'an'ın haber verdiği gibi kabul eder, bu dünyada kendisini ona göre hazırlar. Er geç muhakkak surette, buradaki a'malinden hesap vereceği bir mahkeme-i kübraya çıkacağına mutekid olduğu için burada iken defter-i a'malini ona göre tanzim eder. Buna imanı olanlar hem dünyada hem âhirette mesut ve bahtiyardırlar. Buna imanı olmayanlar âhirette görecekleri müthiş azaptan maada dünyada iken de bir azab-ı vicdanîden, kalb sıkıntısından, türlü türlü mahrumiyetlerden yakayı kurtaramazlar. Ayni zamanda âhirete imanı olmayan adamlar insanların en fenası, en rezili, en muzirridir. Bu gibi adamlarda Allah duygusu, âhiret düşüncesi olmadığı cihetle her türlü fenalığı yapmaktan çekinmezler. Bunlardan insaniyet daima zarar görür. Bu gibi adamlar beşeriyyet için pek muzir, pek mühlik bir mikroptur.

Âhiret hakkında aklî düşüncemiz :

Şurasını da hatırdan çıkarmamak lâzımdır. Kıyamet ve âhiret fikri, yalnız dini bir itikad değildir. Ayni zamanda aklî, fennî ve felsefî fikirler de bu merkezdedir. Her şeyin fena bulacağı o derece katî, tabiî ve istikraî bir fikirdir ki: Fen ve Felsefe sahalarında bunun ne şekilde vuku' bulacağı bile münakaşa edilmiştir. Biz bu münakaşaları bir tarafa bırakalım da şimdi bu meseleyi de biraz kendi kendimize muhakeme edelim, aklımızı başımıza alarak biraz düşünelim. Aklımızla biraz muhakeme yürütelim, bakalım bu düşünceler bizi nereye kadar götürecek.

Efendiler! Biz her şeyin daima mevt denilen hadiseye maruz kaldığını, bu dünyadan birer birer çekilip gittiğini gözlerimizle görüyoruz, değil mi? Binaenaleyh bir gün gelip de dünya dediğimiz şu heyet-i mecmuanın da ölmesi, onun da tebeddül etmesi hiç de istib'ad edilecek, imkânsız sayılacak bir şey değildir. Biz bu ciheti muhakeme etmekten ziyade bütün kâinatın kıyameti koptuktan sonra ikinci bir neş'etin başlayacağı meselesinin imkânını izah edeceğiz.

İnsanlar için kıyametten sonra ikinci bir neşetin, ikinci bir hilkatin imkân-ı aklisini gösteren, yani düşündüğümüz zaman bunun vukua geleceğini bize bildiren, pek çok delâil vardır. Mamafih onların hepsinden sarf-ı nazar ederek biz yalnız birinci hilkati, yani ilk defa nasıl halk olduğumuzu ele alır ve bunun hakkında aklî bir düşünceye koyulursak, ikinci hilkatte güç bir cihet olmadığını pek kolay anlarız. Düşünelim bakalım, insan denilen şu mahlûkun birinci hilkati ne suretle vücudpezir olmuştur. İnsan evvelâ toprak, nebat, bir damla su, kan, muzga, et ve kemik gibi etvar-ı muhtelifeyi geçiyor ve en sonra yeni bir hilkate intikal ediyor, ruh nefh ediliyor, değil mi? Şüphe yok ki: bu etvarın hepsine mahsus kanunlar, muayyen nizamlar, muttarid hareketler var. Bunların hepsi de kasd, irade ve ihtiyardan; ilim ve hikmetten sudur ediyor. Bir damla sudan hayretefza, muhayyer-ül-ukul bir âlem hâsıl oluyor, insan hasıl oluyor!

Şimdi bu vücudu, vücud-u insaniyi ve bunda husule gelen inkilâbat-ı mütemadiyeyi düşünen bir adam, bu vücudu teşkil eden zevatın her biri bir tarafa ayrıldıktan sonra tekrar başlayacak olan neş'et-i uhrayı, öldükten sonra tekrar dirilmeyi, kabul etmekte tereddüd eder mi? Evvelkini düşünen ve gözleri ile gören bir adam ikincide şüpheye düser mi? Şüpheye düşmesi makul olur mu? Bizim birinci defa dünyaya gelmemizde kudret-i İlâhiyeye nisbetle nasıl güçlük yoksa ikincisi de öyledir. Hatta evvelkinden daha ehemmiyyetsizdir. Evvelki vücudun eczaları yine mevcuttur. Bir fırka asker istirahat için dağıldıktan sonra bir boru ile nasıl bir araya toplanırsa, beden-i İnsaniyi teşkil eden zevatın her biri bir tarafa gittikten sonra dâvet-i İlâhiye vuku bulunca onlar da öylece bir anda toplanıverirler. Kudret-i İlâhiyeye nisbetle bu daha kolaydır. Bundaki güçlük bizim kudretimize nisbetledir. Fakat düşünmeliyiz ki, birinci defa yaratılışımız bize göre kolay bir şey midir? Biz bunu görmesek ve yalnız aklımıza kalacak olsak buna inanmak ister miyiz? Bir insanın ne suretle husul bulduğunu görmemiş bir kimseye bir damla sudan şu insan olacak deseler buna inanmak ister mi? Binaenaleyh birincisi ne ise ikincisi de öyledir. Kudret-i mutlaka sahibi olan Allahü Taâlâ Hazretleri birinci defa nasıl yaratmış ise ikinci defa da öylece yaratır ve insanları sıkı bir muhasebe altına alarak herkes lâyık olduğu âkıbeti bulur. Bunda tereddüt edecek, şüpheye düşecek bir cihet yoktur.

Öldükten sonra toprak olan eczay-ı cismaniyesinin bir yere cem'iyle iadesini akıllarına sığdıramayıp da inkâr vadisine sapanlar hakkında bakınız Kur'an-ı Kerim ne diyor: "İnsan hiç vücudu yok iken nasıl yaratıldığını unutarak, eczay-i bedeniyesi toprağa münkalib olduktan sonra bunların bir yere cem'iyle iadesi müstahîl ve imkânsız olduğunu misâl ile te'yid için sana (Peygambere) çürümüş kemikleri gösteriyorlar. Ya Mu-

hammed, mevtayı diriltmek hususunda benim kudretimi mahlûkatımın kudretine teşbih, onların muttasıf oldukları aczi bana isnad ile, toprağa münkalib olan kemiklerin, eczay-i perakendenin hâl-i aslîlerine iadesini akıllarına sığdıramayan münkirlere de ki : "Onları ilk önce kim yarattı ise yine o diriltir; Allah sırr-ı hilkatin tafsillerini, inceliklerini bilir."

İkinci bir delil: Mutlak İlâhi adaletin mevcudiyeti :

İnsanlar için ikinci bir neş'etin vuku' bulacağını, herkesin buradaki a'maline göre mücazat veya mükâfat göreceğini mülâhazat-ı âtiye de isbat etmekdedir: Hep görüyoruz ki, bu dünyada pek çok yolsuzluklar vukua geliyor; zalim, facir, fasik, gaddar olan bir çok adamlar, her türlü nimetlere gark oluyor; ömürleri zevk ve istirahat içinde geçiyor. Her istediklerine nail oluyorlar; diğer tarafdan mazlûm, fakir ve namuskâr olanlar da ekseriyetle sefalet, zaruret, enva'-ı meşakkat içinde imrar-ı hayat ediyorlar. Saadet ve zevk namına bir şey göremeden ölüp gidiyorlar. Bu suretle zalim ile mazlûm, iyi ile kötü, faziletle rezilet müsavî olmuş oluyor. Bu müsavatın bilâ nihaye devam edip gitmesi ise - ki ba's-ü ba'd-el-mevt ve mesuliyet-i uhreviyyenin olmaması, ikinci bir hilkatin vukua gelmemesi demektir - şüphe yok ki, zulümdür. İyi ile kötü, fazilet ile rezilet hiç bir vakit bilâ nihaye müsavî olamaz. Böyle olsaydı insanlar nazarında bunun biri makbul, biri mezmum sayılmazdı. Kâinattaki her zerrenin şahadet etmekte olduğu adalet ve hikmet-i İlâhiye zulümden, abesden münezzehdir. Biz Allah'ı, âdil-i mulak, rahman u rahîm olarak kabul ediyoruz ve böyledir. Eğer insanlar, bu kadar mihnetin, sabr u metanetin, fazilet ve ümidin mükâfatını görmeyecek; zalimler ettikleri zulümle kalacak ve mazlumlar mazhar-ı adalet-i İlâhiye olmayacaksa - yani dünya şimdi gördüğümüz hâl üzere ilâ gayr-ün-nihaye devam edip gidecekse - Cenab-ı Hakk'ın mevcudiyetini tasdik etmekte bir mânâ kalır mı? Tasdik olunsa bile âdil, rahman u rahim olmadığını kabul etmek lâzım gelmez mi? Halbuki âdil-i mutlak, rahman u rahim bir Allah'ın varlığında hiç şüphemiz yoktu. Binaenaleyh bu müsavatsızlığa nihayet veren başka bir mahall-i ictima' lâzımdır ki, orada iyiler kötülerden tefrik olunsun da, iyi ameller netayic-i tabiiyyeleri olan mükâfatını, kötü ameller de mücazatı görsün. Zalim ve facirler, mazlum ve namuskâr insanlardan ayrılarak her birisi amellerinin netayicini bulsunlar ve bu suretle vücudunda şüphe olunmayan adalet-i mutlaka-i İlâhiye de tecelli etsin. İşte akl-i selim bunun lüzumuna katiyen ve bilâ tereddüt şahadet etmektedir. Binaenaleyh bu dünya da tebeddül ederek zalim ve facirler amellerinin cezalarını görecekleri, mümin ve mütteki olanların da nail-i saadet-i ebediyye olacakları, tâbir-i diğerle adalet-i İlâhiyenin bütün manasiyle icray-ı ahkâm edeceği bir gün her halde zuhur edecektir ki, o gün yevm-i

âhirettir. Biz Kur'an'ın haber verdiği, aklın da bizzarure hükmettiği bu güne kalben iman eder ve lisanımızla da böyle olduğunu ikrar ederiz.

Mühim bir ihtar :

Efendiler! Görüyorsunuz ki; aklen, fennen, felsefeten, dinen her hangi noktadan düşünülürse düşünülsün, insanlar için bu dünyadan başka mutlaka bir "kabir hayatı, bir de yevm-i âhiret" vardır. İnsanlar bu dünyada yaptıklarının hesabını orada verecek ve ondan sonra da lâyık oldukları makamı boylayack ve en son makamını ilelebet muhafaza edecek; dünyada iyi ve fena ne kazanmış ise onun semeresini görecek ve onunla kalacaktır. Buradaki üç günlük ömrünü faziletkârane, dindarane geçirerek Allah'ın emrinden harice çıkmayanlar orada ebedi bir saadete, hakiki bir hayata kavuşacaklar. Hilâfına hareket edenler de pek müthiş, pek korkunç bir azaba giriftar olacaklardır.

Öyle ise, efendiler, kendimize gelelim; aklımızı başımıza alalım ve o gün için her daim hazırlıkta bulunalım. Seferin uzunluğu nisbetinde hazırlık görelim. Yarın ölecekmiş gibi âhiret için hazırlanalım. İstikbal endişesiyle bihuzur olan, yarınını, hatta bir kaç saat sonrasını düşünmekten halî kalmayan kimseler - ki biz insanlar daima böyleyiz - nasıl olur da öldükten sonra muhakkak olan kabir hayat'ını, âhiret gününü, oradaki hesabı, ne suretle nail-i saadet olabileceğini düşünmez? Acaba yarın ne olacağım, diye düşünceye varan bir insan, âhiret hallerine karşı neme lâzım? diyebilir mi? Ve demesi doğru olur mu? Aslâ!

Şu halde akıllı bir insana yaraşan gerek kabirde, gerek âhiret gününde kendisini korkunç hallerden kurtarmak, saadete nail olmak için doğru ve sağlam bir yol tutmaktır. O yol ise Peygamber Efendimizin talim buyurdukları Müslümanlık yoludur, Kur'an'ın yoludur. Müslümanlıktan ibaret bulunan bu yol, mü'minünbih olan şeylere inanmak, Kur'an'ın emir buyurduğu ibadetleri yapmak, Resûl-ü Ekrem Efendimizin ahlâkiyle mütehallik olmaktır. Kısa bir tâbir ile: "Resûl-ü Ekrem'i nümune-i imtisâl yapmaktır."

Demek ki imanı olan, ibadatını yapan, Resûl-ü Ekrem'in gösterdiği veçhile ahlâkını tasfiye eden bir adam, daha dünyada iken âhiretini kazanmış oluyor. En akıllı ve en bahtiyar insanlar, hiç şüphe etmeyiniz ki, dünyadan göçmeden evvel âhiret hayatını, âhiret saadetini kazanmış, hayat-ı ebediyyeye ulaştıracak olan doğru ve kısa yolu bulmuş olanlardır.

Âhirete ait olan şeyler buradakilere benzemez :

Efendiler! Burada pek ziyade dikkat edeceğiniz bir mesele var; hem çok mühim bir meseledir. Binaenaleyh lâyık olduğu ehemmiyyetle muta-

lâa ediniz. Âhiret ve âhirete müteallik olan şeyler, bu dünyaya ve bu dünyadaki şeylere hiç de benzemez. Zaten "Âhiret" ve "Âlem-i gayb" ismi de bunu andırmıyor mu ya? O âlem, başka bir neş'ettir. Âlem-i âhiret, lâhutî ve mânevî bir âlem olduğundan oradaki hasiyetlere, hallere dair bize verilen malûmat da ayn-i suretle lâhuti ve mânevîdir. Şu kadar ki, onları bize haber verirken bizim duygularımıza ve duygularımızla meydana gelen ilmimize göre temsil ve teşbih edilmiştir. Zaten onları başka suretle anlamamızın yolu da yoktur. Binaenaleyh: "Kabir azabı, defter-i a'mâl, amellerin tartılması, sırat köprüsü ve bunun kıldan ince kılıçtan keskin olması, cennet ve cehennem, huri, gılman, zebaniler, havz-ı Kevser süt, üzüm, bal gibi cennet ni'metleri" ve emsali gibi ahval-i âhiretin hiç birisini burada gördüğümüz ahvâl ile mukayese etmemelisiniz. Onların hiç birisi de buradaki anasır ve ecsama benzemez. Böyle olunca "Cennet ve ni'metleri" denildiği vakit buradaki bağlar ve bahçeler; buradaki meyvelerin en a'lâsı, cehennem denildiği zaman da hamamdaki külhan gibi bir şey, Sırat köprüsü anılınca da burada gördüğünüz ince bir kıl hatıra getirmek ve bunun üzerine de bir takım dedi-kodular yapmak hiç de doğru bir şey değildir. Âhiret âlemi, herkes için âlem-i gaybdendir. O âlemi olduğu gibi bilen ancak Cenab-ı Hak ile onun "vahy-i İlâhîsine" mazhar olan enbiyadır. Allahına, peygamberine iman eden bir insana düşen vazife o âlemin hakikatine dair ancak sahib-i şeriatten verilen haberlere iman ve oraya ait ilmi Cenab-ı Allah'a havale etmektir. Binaenaleyh: "Azab-ı kabir haktır, Sırat haktır; cennet ve cehennem haktır; hesap haktır; bunların hepsi olacaktır." Fakat onları bu dünyada gördüklerimizle mukayese etmek pek yanlıştır. Onlar - şimdi söylediğim gibi - tamamiyle lâhutî ve mânevî şeylerdir. Burada onların yalnız isimleri vardır. Hz. Peygamber Efendimiz bir hadis-i şerifinde bu hakikatleri tamamiyle izah buyurmuştur.

Dersin Hulâsası

1. Biz Müslümanlar Kur'an'ımızın haber verdiği âhirete, ba's-i ba'd-el-mevte iman ederiz. Her şey fena bulacak, bütün dünya, bütün âlemler alt üst olacak; diğer bir neş'et-i hilkat başlayacaktır. O gün hesap günüdür. Herkes dünyada işlediğinin hesabını verecektir. Peygamberlerin gösterdiği doğru yola gidenler cennete, kötü yollara sapanlar cehenneme gidecektir. O mahkeme-i kübra huzuruna çıkılacağını bugünden düşünüp ona göre hak yolundan ayrılmamalıdır.

2. Kıyamet ve âhiret fikrini din haber verdiği gibi akıl, fen ve felsefe de bunu imkânsız görmüyor. Bir insanın nasıl halk olunduğu, ne gibi muhtelif tavırlar geçirdiği düşünülürse kudret-i İlâhiyenin azameti,

öldükten sonra da insanları dirilteceği pek güzel idrak olunabilir. Hilkatin sırrını Allah bilir.

3. Adalet-i İlâhiye bir hesap gününü istilzam etmektedir. Dünyada yapılan fenalıklar cezasız, iyilikler mükâfatsız kalabilir mi? Allah âdil-i mutlaktır. Dünyada işlenilen bütün amellerin hesabı görülecek bir gün mutlaka gelecektir.

4. O mahkeme-i kübra gününü düşünerek bugünden hazırlığımızı yapmak icab eder. O gün azap görmemek isteyenler bugün hak yolda giderler. Hak yolu, saadet yolu ancak Müslümanlık yoludur, Kur'an yoludur.

5. Âhirete ait olan şeyler bu dünyadakilere benzemez. Onlar o âleme mahsustur. Bizim anlamamız için bizim bildiğimiz şeylere teşbih olunmuştur. Yoksa büsbütün başka türlüdür. Âhiret âlemi, âlem-i gaybdendir. Onun hakikatini ancak Allah bilir.

Kazâ ve kader

Kaza ve kader — Hayır ve şer her şey Allah'dandır — Bir misâl — Hatime.

Efendiler! Bir Müslüman için iman ve itikadı zaruri olan şeylerden biri kaza ve kadere, hayır ve şer her şey Allah'ın halk ve takdiri ile olduğuna inanmaktır. Buna imanı olmayan mümin sayılmaz.

Şimdi bunun ne demek olduğunu da biraz izah edeceğim; siz de dikkatle takib ediniz. Çünkü imanın temeli olan bu meselede çok kimselerin ayağı kaymış, şaşırmış, dalâlete düşmüştür.

Kaza ve kader :

Kaza demek, İlm-i İlâhînin bir şeye taallüku, tâbir-i diğerle cemi'-i mümkinatın ilm-i ezeli-i İlâhîdeki vücudu demektir. Yani Cenab-ı Allah'ın, vücud bulmak şanından olan, her şeyi - nasıl ve ne suretle olacak ise - evvelâ; o şeyler bilfiil olmazdan sayısız zamanlar evvel; öylece bilmesi kazadır. Şeriatinin husulünden sonra, ilm-i ezelîde mevcut olan o şeylerin, - İlm-i ezelîye mutabık surette, yani nasıl biliyorduysa öylece alelinfirad zuhur etmeleri de "Kader" dir.

Şu halde kaza ve kadere iman demek: "Allahü Taâlâ Hazretlerinin cemi'-i mümkinatı - lâyezâlde, atiyen alacakları şekle göre - ezelen, yani daha vücud bulmazdan evvel, bildiğine ve evkat-ı mahsusalarında, sırası gelince, onların ilm-i ezelîye mutabık surette var olmalarını irade buyurarak vücuda getireceğine iman demektir."

Bu ise Allahü Taâlâ hazretlerinin, ilim, irade, kudret ve tekvin sıfatlariyle muttasıf olduğuna iman etmek demektir ki, Allah'ı kabul eden her insan bizzarure buna iman edecektir. Zaten biz evvelce de görmüş idik ki: Allah'ın ilmi her şeyi ibtidadan intihaya kadar, muhittir; mümkinattan hiç bir zerre ilminden hariç değildir. Ayni zamanda bildiği gibi irade etmek ve irade eylediği şeyleri bilfiil var etmek kudretine de malik tir. Demek ki Allahü Taâlâ Hazretlerinin ilim, irade, kudret, tekvin sıfatlarına iman eden bir adam, ayni zamanda, kaza ve kadere iman etmiş demektir. Sıfat-ı İlâhiyeye iman edip de kaza ve kadere inanmamak doğru

olamaz. Şu halde kaza ve kadere iman etmelerinden dolayı Müslümanların duçar-ı muahaze olmaları doğru değil imiş. Bu nokta mühimdir. Pek ziyade dikkat olunmalı.

Hayır ve şer Allah'dandır :

Şimdi bir de hayır ve şer her şeyin Allah'tan olması meselehini anlayalım. Evet, kaza ve kadere imanı olan bir Müslüman şuna da iman eder : **"Hayır ve şer, her ne varsa hepsi Allah'dandır."**

"Hayır olsun, şer olsun her şey Allah'dandır" demek; "hayır ve şer bütün eşyanın halikı, eşya arasındaki nisbetlerin, kanunların vazıı Allah'dır; Allah'dan başka halik yok, demektir. "Hayır ve şer her şey Allah'dandır" demenin manası bu olunca, insanlar yaptıkları fenalıkların neticesinde "Ne yapalım, hayır da, şer de Allah'dandır; bizim elimizde ne var!" demeye hakları olur mu? Katiyen olmaz.

Çünkü hayır ve şer her şeyin halikı olan Allah, insanlara bir akıl, bir irade verdi. Ve ilimlerinde, taayyün eden, muhakemelerinde kararlaştırdıkları şeylerden dilediklerini seçip ihtiyar etmek kudretine sahip olmak üzere yarattı. İlm-i ezeli-i İlâhîde insanın irade sahibi, dilediğini ihtiyar etmek kudretine malik bir mahlûk olması da taayyün etmişti. Şu halde iyi ve fena, insan her ne yaparsa onu kendi iradesiyle, kendi ihtiyariyle yapıyor. Bunun için yaptıklarından dolayı kaderi değil, kendi nefislerini levm ve ta'yib etmeleri lâzımdır. Çünkü halik Cenab-ı Allah ise de, fail kendisidir. Fail ne tarafı ihtiyar etmiş ise, Halik da onu halk buyurmuştur.

Görülüyor ki: Hayır ve şer ne olursa olsun iki kudretle husule geliyor: Biri Halikın kudret-i kadime ve ezeliyyesi, diğeri de failin kudret-i hâdisesidir. Halk itibarı ile her şey Allah'dandır; fakat kisb itibariyle de her şey insanın kendisindendir. Hayrın da, şerrin de faili insanın kendisidir. İşte yaptığından dolayı insanın mesul olması da bundandır.

Meselâ zehir denilen bir cisim, akrep ve yılan denilen bazı muzir mahlûklar var. Bunların da halikı Allahü Taâlâ Hazretleridir. Zehri içmek, akrep ve yılana yapışmak bizim hakkımızda muzirdir, şerdir; şerr-i tabiîdir. Şimdi bir insan muzir olduğunu bilip dururken zehir içer veyahut bu muzir mahlûklardan birine yapışır da vücuduna bir zarar gelirse bundap dolayı kimi levm etmesi iktiza eder? Tabil kendisini değil mi? Vücuduna muzir olduğunu bildiği halde ona temas ederse şüphe yok ki, amelinin cezay-i tabiisini görecektir. Allah bize nispetle muzir olan c mahlûkatı halk eylediği gibi, kendi irade ve ihtiyarımızla onlara temas edince bizim vücudumuzda onların tesirlerini de halk eder. İşte her şey

böyledir. Allah hepsini bir sebebe merbut olarak yaratmıştır. Hayır ve şer, muzir ve nafi' hepsinin birer sebebi var. Allah bunları bize bildirmiş, kendi irademizle dilediğimiz tarafı tercih edebilecek bir kudret vermiştir.

Şu halde esbabında kusur edip de: Ne yapalım kader böyle imiş; hayır da Allah'dan, şer de!.. Bizim elimizde ne var? Demek ve her şeyi kadere yükleterek kendisini daraya çıkarmak doğru bir şey değildir. İnsan Allah'ın verdiği kuvvetleri mahalline sarfetmeğe çalışmalı, tedbirdeki kusurunu takdire yükletmemelidir. Bu meseleye de çok dikkat olunmak lâzımdır.

Hâtime :

Efendiler! İşte usul-ü din buraya kadar görmüş olduğumuz altı esastır. Bu usul, Din-i İslâm'ın mebdei ve medhalidir. İslâm'a buradan girilir ve buradan çıkılır. Bu usulü, velev ki icmalen, kabul edenler İslâm'a girmiş olurlar. Şu kadar ki, zahiren kabul eylemiş ise zahiren; zahiren ve batınan kabul eylemiş ise hakikaten Müslümandırlar. Bu usulü kabul etmeyenler, Din-i Muhammedî olan İslâm'a girmiş; kabul ettikten sonra tekrar rücu' edenler ise irtidad eylemiş sayılır.

Mamafih pek mühim olan şu cihete de dikkat etmeniz elzemdir. Deire-i imana girenler, yani bu esasatı kabul edenler, Din-i İslâm'ın vaad ettiği gaye-i saadete hemen vasıl olmuş olmazlar. Belki o gayeye namzed addolunabilirler. Bu gayeye vüsûl, yalnız usul-ü iman ile hasıl olmaz; bununla beraber füru' ve zevaide kadar çıkarak İslâm'a olan iman-ı kâmilini bilfiil göstermek de lâzımdır. Yoksa kuru bir iman ile Din-i İslâm'ın vaad eylediği gaye-i saadete vasıl olunamaz. Şu halde maddi ve manevi, dünyevi ve uhrevi bir saadete vasıl olabilmek için evvelâ İslâm'ın mebde' ve medhali olan erkân-ı sitteye yakinî bir surette iman etmiş olmak, saniyen amel ve ibadetin ne yolda olacağını da sorup öğrenmek lâzımdır.

İşte bunun içindir ki, biz bu kitabın birinci kısmında - yani bu kısımda - usul-ü dinden ibare bulunan erkân-ı sitteyi izah ettiğimiz gibi, bu kısmı takip edecek olan ikinci kısımda da amel ve ibadet cihetini izah edeceğiz.

Cenab-ı Hak hepimizi zahiren ve batınan Müslüman olan ve binaenaleyh dünya ve âhirette saadete kavuşan sevgili kullarından etsin, Amin.

Dersin hulâsası

1. Biz Müslümanlar kaza ve kadere, hayır ve şer her şey Allah'tan olduğuna iman ederiz. Allah, bütün olacak şeyleri olmazdan evvel bilir.

(Kaza) budur. Nasıl bilirse öylece olması da (Kader) dir. Allah'ın bilmediği, iradesinden hariç bulunduğu hiç bir şey yoktur.

2. Hayrı da şerri de yaratan Allah'dır. İnsana irade ve ihtiyar vermiştir. İnsan kendi irade ve ihtiyarını hayır ve şer hangi cihete sarf ederse Allah da onu halk eder. Hayır ve şerrin faili insan, fakat halikı Allah'tır. Onun için insanlar işlediklerinden mesuldür tedbirdeki kusur takdire yükletilemez.

3. İşte bu altı şey: Allah'a, meleklere, kitaplara, peygamberlere, âhiret gününe, hayır ve şer Allah'tan olduğuna - iman usul-ü dindir, dinin erkânıdır. İslâm'a buradan girilir, buradan çıkılır. Bunları kabul edenler Müslümandır, etmeyenler değildir. Önce kabul edip sonradan dönenler, inkâr edenler mürteddir.

İBADAT VE HİKMET-İ ŞER'İYYE VE MESALİH-İ İCTİMAİYYESİ

İslâmın temeli

Mukaddeme — İslâmın temeli (şartı) — Kelime-i şahadet ve manası — Kelime-i şahadeti söylemek ve İslâmı kabûl eylemekle neleri taahhüd etmiş oluyoruz?. —

Biz bu kitabda «İman ve İslâm» ın ne demek olduğunu, mümin ve Müslüman olabilmek için batınen ve zahiren, itikaden ve amelen zarurî ve elzem olan şeyleri öğrenecek idik; değil mi!..

İşte mümin olabilmek, mümin'in tarifine dahil olmak için nelere ve ne suretle inanmak, neleri kabûl etmek lâzımgeldiği buraya kadar geçen derslerde (yani bu kitabın birinci kısmında) muhtasar bir surette izah olundu. «İman» denilen o büyük ve muhteşem binanın istinad eylediği erkân-ı esasiyyeyi, temeli birer birer gördük; bu muazzam binanın içine girerek kendimize daimi bir saadet, hakiki bir yaşayış temin edebilmek bu erkân-ı esasiye ve asliyyeyi muhafazaya mütevakkıf olduğunu anladık. Bu erkân-ı esasiyyeyi muhafaza etmeyenler için devamlı bir saadet, hakiki bir hayat olmayıp dünya ve âhirette husran ve mahrumiyyetin muhakkak olduğunda hiç şübhemiz kalmadı. Buraya kadar geçen dersler hep bunları bize öğretti. Fakat iş bu kadarla olub biter mi? Geçen derslerde söylediklerimi öğrenip bellemekle vazifemizi tamamiyle öğrenmiş olur muyuz?. Elbette hayır! Bununla beraber daha öğreneceklerimiz var, ki şimdi sıra onlara geldi.

Biliyoruz ki iman, kalbdedir. Evvelki derslerde izah edilen erkân-ı esasiyyeyi tasdik etmiş, kalben onlara inanmış, onları kabûl etmiş olan bir adam «Mümin» dir. Fakat, hakiki bir mümine mev'ud olan saadete mazhar olabilmek için yalnız kalben iman kâfi değildir. Fikir ve kalb sahasından dışarı çıkamamış olan her hangi bir hakikatin amelî olarak pek de okadar faidesi olamaz. İnsan kalben itikad etmiş olduğu şeyi kavlen ve fi'len de itiraf edib inkiyad-ı kalbisini itaat-i zâhiriyye ile takviye etmedikce kalben olan merbutiyyet ve muhabbet de yavaş yavaş zaifleme-ye başlar; binaenaleyh insan kalben itaat etmiş olduğu Allah'ı ve diğer esasları kavlen ve fi'len de itiraf etmeli, kalben boyun eğdiği esasa fi'len de inkiyad ve itaat göstermeli ki bu itikaddan bir faide-i ameliyye elde edilsin. İtikadında dünya ve âhirette kendisi için bir faide hâsıl olsun. Kavil ve fi'li intac etmeyen bir itikadın ne tesiri olabilir?. Daha doğrusu

insanın sözüne ve işine tesir etmemiş olan itikadın varlığı ile yokluğu müsavi demektir.

Bununla beraber mademki «İman» bir emr-i kalbîdir; bir adamın mümin olduğunu, esasat-ı imaniyyeyi kabûl etmiş bulunduğunu nereden anlayacağız?. Bunun zahirde bir alâmeti olmak lâzım değil midir?. Şübhe yok ki lâzımdır. Binaenaleyh yalnız iman ve inkiyad-ı kalbî ile mükellef değiliz. Ayni zamanda İslâm (1) olmak, yani irade-i İlâhiyeye inkiyad-ı zahirî ile de mükellef bulunuyoruz. Kalbî olan iman ve inkiyadımızı ef'âl-i mahsusa-i zahiriyye ile göstereceğiz. Allah'a olan inkiyad, ihlâs ve mutavaatımız evvelâ lisanımızda görülür. Yani vahdaniyyet-i İlâhiyye ile onun Resulü Hz. Muhammed (S.A.V.) hakkındaki tasdik-i kalbîmizi lisanımızla ikrar etmekten başlar. Bu ikrardan sonra namaz, oruc, zekât, hacc gibi fi'li mutavaat ve inkiyad gelir, ki her biri birer ibadettir. İşte kitabımızın bu kısmında bir insanın (Bir müminin) iman-ı kalbisine delâlet eden alâmet-i zahiriyyeyi tafsil edeceğiz. Bu alâmetler kendilerinde görülen kimselere «İslâm ve Müslüman» ve bu alâmetlere de« İslâmın temeli, şartı» denir.

İslâmın temeli, şartı :

Rehberimiz olan Kur'an-ı Azimüşşan ile ehadis-i şerifeden anladığımıza göre «İslâm» ın temeli, şartı beşdir. İslâm bu beş esas üzerine bina olunmuştur.

1 — Lisaniyle «Eşhedü en lâ İlâhe İllâllah ve eşhedü enne Muhammeden abdühü ve Resulüh» demek;

2 — Adab ve erkânına riayet ederek namaz kılmak;

3 — Malının zekâtını vermek,

4 — Ramazan-ı şerifde oruc tutmak,

5 — İstitaat-ı mâliye ve bedeniyesi olanlar için —ömründe bir defa zaman-ı muayyende— Mekke-i Mükerreme'ye giderek Kâbe-i Muazzamayı ziyaret etmek.

---

(1) «İslâm» kelimesinin manay-ı lûgavisi, müsalemet, mutavaat, inkiyad, ihlâs manalarını ifade eder. Manay-ı lûgavisi itibariyle «İslâm» alelitlak mutavaat, inkiyad ve ihlâs, samimiyyet, müsalemet demektir. Binaenaleyh her hangi bir şeye olursa olsun inkiyad ve samimiyet hakkında kullanılabilir. Fakat Kur'an ve şeriat lisanında bu kelimenin manası, inkiya-dı mutlak değil, inkiyad-ı Hakdır. Allah'a inkiyad ve ihlâs-ı mutavaattır. Allah'dan, hakdan maadaya - batıla, zalime, fenalığa inkiyad, İslâma münafidir. Bunun içindir ki yat-ı Celile ve ehadis-i şerifede «İndellah Din-i makbûl olduğu beyan edilen İslâm», her şeye inkiyad ve kör körüne itaat demek olmayıb ancak Allah'a ve Cenab-ı Allah'ın yanında hak olan şeylere inkiyad ve mutavaattır.

İşte kavlen ve fi'len bunları yapan bir adama lisan-ı şeriatde İslâm, Müslim, «Müslüman» namı verilir ve kendisine Müslüman muamelesi yapılır. Ayni zamanda bunlar ile imân-ı kalbisine istidlâl edilerek mümin olduğuna da hükm edilir.

Şu kadar ki bunlara zahiren riayet edenler zahiren Müslüman, hem zahiren hem de hakikaten ve kalben kabûl edenler zahiren ve hakikaten Müslümandırlar. Bu beş esasdan her hangi birini kabûl etmeyerek inkâr edenler İslâm dairesinden haric kalacakları cihetle onlara dünyada İslâm muamelesi yapılmaz. Âhiretde de cezay-ı sezası ne ise onu göreceği şübhesizdir. Bu esasları kabûl ve tasdik ettiği hâlde tenbellik yaparak ifa etmeyenler İslâm dairesinden harice çıkmış addedilmez ise de, pek azîm günah irtikâb etmiş sayılırlar.

Kelime-i şahadet ve manası :

İslâm denilen binay-ı muazzamı teşkil eden esaslardan birincisi kelime-i şahadet olduğunu söylemişdim. Şimdi bunun manasını izah edeceğim: «Eşhedü en lâ İlâhe İllâllah ve eşhedü enne Muhammeden abdühü ve Resulüh = Halık ve sani'-i âlem olan Allahü Taalâ Hazretlerinin birliğine ve ondan başka tazim ve ibadete müstehak hakiki bir mabud olmadığına, Hz. Muhammed (S.A.V.) onun kulu ve Resulü olduğuna şahadet ederim.» İşte bir insanın Müslümanlığı buradan başlar. Bu esas, Müslümanlık dairesinin hem temeli, hem de kapısıdır. Çünki bu kelime-i mübeccelenin tazammun eylediği esaslar kabûl edilmedikce Müslümanlık yokdur. Müslümanlık tek bir Allah'ı ve Hz. Muhammed (S.AV.) in bütün insanlara meb'us bir Peygamber olduğunu kabûl etmekden başlar, bu iki esas kalben kabûl ve tasdik ve lisanen ikrar edildikden sonra sıra diğer esaslara gelir.

Kelime-i şahadeti söylemekle neleri taahhüd etmiş oluyoruz?

Hiç şübhe yok ki ağzı ile bu yolda şahadet etmiş olan bir insan, Müslümanlığın bilcümle evamir ve nevahisine riayet edeceğini de taahhüd etmiş, buna dair söz vermiş demekdir. Çünki Allah'ın varlığını, birliğini, ondan başka tâzim ve ibadete lâyık olmadığını söyledikten sonra Hz. Muhammed'in (S.A.V.) de Allah'ın Resulü olduğuna şahadet etmek, onun söylemiş olduğu şeylerin Allah kelâmı olub muktezasiyle amel lâzım ve mucib-i saadet olduğunu kabûl etmek demekdir. Bunun başka türlü manası yoktur (2).

---

(2) «Lâ ilâhe İllâllah deyen cennete girer» hadis-i şerifi de bu sırra işaretdir.

Bunun içindir ki: Kelime-i tevhîd ve kelime-i şahadet getirerek iman ve İslâm dairesine girmiş olan bir insan; abdest almak, namaz kılmak, oruc tutmak, zekât vermek. Hacce gitmek gibi bir takım ibadet ve başkasının malına, canına, ırzına tecavüz etmemek, yalan söylememek, yalan yere şahadet etmemek, kimseyi aldatmamak, müskirat kullanmamak, kumar oynamamak, malını ve canını sefahete sarf etmemek, emanete riayetkâr olmak; hulâsa her suretle istikametten ayrılmamak gibi bir çok ahkâm ile de mükellefdir. Çünki kelime-i şahadet getirmek suretiyle İslâm dairesine girmiş olan bir kimse, o daireye girerken bunlara da riayet edeceğine dair söz vermiş, ahd ü misak etmişdir. Bunların hepsi İslâm cemiyetinin nizamnamesinde dahildir. Mademki o cemiyete girmiştir; nizamnamesine riayete mecburdur. Riayet etmeyecek olursa cemiyetten tard ederler. Daha doğrusu kendiliğinden cemiyeti terk etmiş demektir. Zira bir insan taahhüd eylediği, söz verdiği bir şeyi bilfiil yapması kavanin-i ahlâkiye iktizasındandır. Söz verdiği bir şeyi yapmazsa onun insanlıkda yeri kalmaz; hiç bir kimse ona iyi bir adam nazariyle bakmaz. Hatta sözünü yerine getirmediğinden dolayı mesul bile olur.

Binaenaleyh Müslümanlığın evamirini yerine getirmek üzere söz vererek daire-i İslâma girmiş, Müslüman olmuş bir insan için sözünü yerine getirmemek, taahhüdatını tutmamak, ahkâm-ı İslâmiyyeye riayetkâr olmamak pek ayıb, gayet çirkin bir harekettir. İnsanlık ile kaabil-i telif değildir. Böylelerinin insanlar arasında hiç kıymeti olmadığı gibi, inşellah meziyyeti de yokdur. Er olan, sözünde sadık, ahdinde sabit olur.

Meselâ: Şu mektebe, şu medreseye girmiş olan bir kimse daha girer iken buranın bilcümle kavanin ve nizamatına riayet edeceğine söz vermiş, bu ciheti taahhüd edinmiş demekdir. Girdikden sonra burada cari nizamata riayetkâr olmazsa, o kimse ahlâksız telâkki olunur ve derecesine göre ceza verilir. Fazla riayetsizlikde bulunursa tard olunarak o dairenin haricine çıkarılır, ki pek doğrudur. Kezalik, aramızda bir cemiyet teşkil edecek olursak o cemiyete dahil bulunanlar, cemiyetin nizamnamesine riayete mecburdurlar. Riayet etmeyecek olurlarsa cemiyetten tard olunurlar. İşte bu, nasıl böyle ise, bir insan İslâm dairesine, İslâm cemiyetine girer de o dairenin icabatından olan abdest, namaz, oruc, hacc gibi ef'ali yapmaz; o dairede memnu' olan yalandan, gayrın hukuk-u tabiiyye ve müktesebesine tecavüzden, hırsızlıktan, fuhşiyyatdan, müskirat kullanmakdan, yalandan ve yalan yere şahadet etmekden; gıybet, bühtan, hased, istihza gibi ahlâksızlıklardan vaz geçmezse bu adama terbiyesiz ve ahlâksız nazariyle bakılır ve İslâm dairesinde kendisine bir kıymet verilmez. Hatta bu hareketinde fazla ısrar ederse, nihayet onun fena ameli kendisini bu dairenin haricine atar. Binaenaleyh Müslüman

olan bir adam için Kur'an'ın talim eylediği ahkâm-ı asliyye ve feriyyeye riayetkâr olmak lâzımdır ki, ki hem insanlar arasında, hem de Allah'ın indinde derece ve mertebesi yükselsin!

İman ve itikad ameli olarak gösterilmedikce —hiçlik mertebesinde— bir fikr-i mücerrede ineceği muhakkak olduğu içindir ki, dünyada mümin ve saliklerini «amel ve ibadet» namını alan işlerle, ahlâk ve muamelelerle mükellef tutmayan ne bir din, ne de bir meslek görülmemiş ve her din kendi saliklerine ibadetle emr eylemişdir.

———«0»———

Kur'an'daki teklifat-ı İlâhiyyenin aksamı

Teklifat-ı İlâhiyye üç kısımdır — İnsanların geçirdikleri edvar — İnsanlara hitab-ı İlâhînin teveccüh ettiği devir— Farz ve aksamı — Haram — Vacib — Mekruh — Sünnet — Müstehab — Mübah — Müfsid.

Birinci dersde gördük ki Müslümanlık yalınız iman ve itikaddan ibaret değildir. Belki iman ve itikadın fi'lî bir tercümanı olan amel ve ibadet de lâzımdır. Bir Müslüman iman ile mükellef olduğu kadar amel ve ibadetle de mükellefdir. Öyle ise teklifat-ı İlâhiyyenin kaç kısım olduğunu, bunlarla bir insan hangi devirde mükellef bulunduğunu bilmemiz de icab ediyor.

Kur'an'daki teklifat-ı İlâhiyyeyi üç kısımda hulâsa edebiliriz:

1 — İtikadı lâzım olan şeyler, (Ahkâm-ı itikadiyye). 2 — İşlenmesi emr olunan şeylerle işlenmesi nehiy ve men' olunan şeyler, (Ahkâm-ı ameliyye). 3 — Kavaid-i ahlâkiyye. Birinci kısım, âkıl ve baliğ olan her insanın taraf-ı İlâhîden en evvel teklif olundukları esasat-ı itikadiyyedir, ki bu kitabın birinci kısmında izah olundu. İşlenmesi emr olunan ikinci kısım da ibadat ile muamelât-ı dünyeviyyeye şamildir. İşlenmesi nehy olunanlar da nüfus-u insaniyyenin ihyası, ebdan-ı beşeriyyenin muvakkaten ibkası cihetlerine hadim; efrad-ı beşerin yekdiğeriyle hüsn-ü i'tilâfı ve aralarından ref'-i ihtilâfı mütekeffil, hıfz-ı ensab ve ta'zim-i maharim esaslarını tatarruk-u halelden muhafazaya hadim olan tekâlif-i İlâhiyyedir. Bu kitabda yalınız ibadetten ve bir az da ahlâkdan bahs edeceğiz.

İnsanların geçirdikleri edvar :

Şimdi bu bahse aid size biraz izahat vereceğim, dinleyiniz! Malûmdur ki, insanlar için üç devir vardır: Devr-i tufuliyyet, devr-i rüşd, devr-i taakkûl. Birinci devir, doğduğu dakikadan yedi yaşına kadar geçen zamandır. Bu devirde insan pek masumane ihtisaslara malikdir; fıtrat-ı asliyyesi mahfuz, her vechle pak ve nezihdir. Ancak havas-ı zâhirenin uyanmaya başladığı bu devirde insan hiç bir şey ile mükellef değildir.

Ef'al-i ihtiyariyesinden dolayı mes'ûl de olmaz. Bunun içindir ki bu devirde bulunan insana Cenab-ı Hak «Şunu şöyle yap, bunu yapma» gibi hitabda bulunmamıştır.

Yedi yaşından itibaren «devr-i rüşd» başlıyor ki bu devirde zekay-i beşer yavaş yavaş inkişaf eder. Mamafih birinci devirde olduğu gibi, bu devirde de insana bir hitab müteveccih değildir. Evamir ve nevahi ile mükellef ve mukayyed değildir. Şu kadar ki bu devirden itibaren evlâdlarımıza evamir ve nevahiyi alışdırmak ve yavaş yavaş yapdırmak lâzımdır.

Bundan sonra «Devr-i taakkul» denilen üçüncü devir gelir ki, asıl sinn-i rüşd, sinn-i bülûğ, sinn-i temyiz işte bu devirde başlar. İnsan evvelce idrak etmediği bir çok hakayıkı, bir çok mefhumları bu devirden itibaren taakkul edebileceği cihetle bu devirden itibaren itikadı ve ameli bütün teklifat-ı İlâhiyye ile mükellefdir. İtikadı olanlara bu devirden itibaren inanmak, amelî olanları yapmak veya ihtiraz etmekle Cenab-ı Hak hepimize teklif etmiştir. İnsanın ef'âl ü harekâtı, evamir ve nevahi-i şer' iyye ile, «Yapınız, yapmayınız» tarzındaki hitabat-ı İlâhiyye ile mukayyed bulunduğundan her insan kendi irade ve ihtiyariyle yapdığı her işden mesûldür.

Devr-i taakkuldan itibaren ef'alimize taallûk eden hitab-ı İlâhî, ya taleb yahud tahyir suretiyle olur. Yani bize teveccüh eden hitab-ı İlâhî «Şunu yapınız veyahud yapmayınız» gibi bir şeyi taleb olur; yahud da dilerseniz yapınız, dilemezseniz yapmayınız tarzında olur. Taleb de ya katî olur, yahud katî olmaz. Binaenaleyh hitab-ı İlâhî üzerine terettüb edecek olan hükmü sekiz kısım olarak gösterebiliriz ki, şunlardır: Farz, vacib, sünnet, müstehab, mübah, haram, mekruh, müfsid. İşte baliğ olduğundan itibaren insanın ef'âl ve harekâtı bu sekiz hüküm dahilinde cereyan eder ve bunlardan biri ile hükm olunur. Şimdi size bunların birer tarifini de yapayım, dikkat ediniz.

Farz : —Bir vechle tevile, başka bir mana ve hükme ihtimali olmayıp katî delil ile (Ayat-ı Kur'aniyye ve ehadis-i mütevatire-i sariha ile) işlenmesi sabit olan şeyler farzdır.

Bu emirler katî olduğundan namaz kılmak, abdest almak farzdır. Bir mazeret olmadıkça farz olan şeyleri terk etmek pek büyük bir günahdır. Farz olduğunu inkâr etmek daire-i Din'den çıkmayı müstelzimdir.

Farz iki kısımdar : arz-ı ayn, farz-ı kifaye. arz-ı ayn olan şeyleri yapmak, her ferd üzerine borcdur, beş vakit namaz gibi. Farz-ı kifaye böyle olmayıp bâzı kimselerin yapmasiyle diğerlerinden sakıt olur: Cenaze namazı gibi.

Haram : — Bir vech ile tevile başka bir mana ve hükme ihtimali olmayan katî bir delil ile işlenmemesi sabit olan fiillere haram denir; «Katl-i nefs etmeyiniz. Zinaya yaklaşmayınız, şarab içmeyiniz, hırsızlık yapmayınız» gibi. Bu gibi şeyleri inkâr edenler İslâm dairesinden hariç kalırlar.

Vacib : — Başka bir manaya, başka bir hükme de ihtimali olan bir delil ile sabit olan şeylerdir. Vacibi inkâr edenler Dinden çıkmazsa da kuvvetde farza yakın olduğundan bilâ özür terk edenler âsî ve günahkâr olurlar. Vacib bâzan farz yerinde de kullanılır.

Mekruh : — Başka bir manaya da ihtimali bulunan bir delil ile işlenmesi memnu' olan fiillere mekruh namı verilir. Mekruh olan şeylerin yapılmaması evlâ ve efdaldir.

Sünnet : — Hz. Peygamber Efendimizin farz ve vacibden başka olarak —pek az terk etmek suretiyle— her daim işledikleri şeylerdir, ki sünnet-i müekkede namı verilir. Sabah namazının sünneti, öğle ve akşam namazlarının sünneti; ezan, ikamet, cemaat gibi...

Müstehab : — Hz. Peygamber Efendimizin gâh işleyib, gâh terk buyurdukları ve ümmetini işlemeye teşvik eylediği ve selef-i salihinin de seve seve işledikleri şeylerdir. Nafile namazlar, nafile oruclar gibi!. Binaenaleyh bu da sünnetden bir kısımdır ve sünnet-i gayr-i müekkededir, ikindi namazının sünneti, yatsı namazının ilk sünneti de bu kabil sünnetlerdendir.

Mübah : — Mükelefin işleyib işlememek beyninde serbest bulunduğu şeylerdir. Haram olmayan her şeyden istifade etmek, yemek, içmek, uyumak mübahdır.

Müfsid : — Meşru' amelleri nakz u ibtâl eden, bozan şeylerdir. Namazı, orucu, abdesti bozan şeyler gibi. İşte taakkul devrine vasıl olan insanlar evvelâ itikad ile, saniyen de amel ve ibadetle mükellefdirler. İtikadı lâzım olanları itikad etmek, işlenmesi lâzım olanları işlemek, işlenmemesi emr olunan şeyleri işlememek her insan üzerine farzdır.

İbadetin umumî surette hikmeti

İbadet — İbadet bir vazife-i akliyye ve vicdaniyyedir — İbadet fıtrî ve tabiî bir farzdır — İbadet itikadı tarsin eder— İbadet tehzib-i ahlâk noktasından da zarurîdir — İbadet insanlar arasında umumî bir uhuvvet tesisine hâdimdir — İbadet kuvve-i fikriyyenin terakkiyatına baisdir — İbadet ve saadet-i insaniyye — İbadetin aksamı.

Efendiler, bundan evvelki dersde biraz işaret etmişdim: Bir insan için yalınız Allah'a inanmak kâfi değildir? Ayni zamanda Allah'a olan iman ve inkiyad-ı kalbisini fi'len izhar etmek, yani ona ibadet eylemek de lâzımdır. İşte bu dersimizde ibadet nedir ve nasıl olur? İbadette ne gibi hikmetler, ne gibi incelikler vardır? Bunları da umumî surette izah edeceğim. Eğer can kulağı ile dinler, dikkatle okursanız Allah'a imanı olan bir insan için ibadetin mutlaka lâzım olduğunu anlamakda güçlük çekmezsiniz.

İbadet :

İbadet; ilmi ve kudreti bütün kâinatı muhit olan Allahü Taalâ Hazretlerine ihlâs ve tazîm maksadını güden bir vazifedir. Kudret ve azametine, ilm ü hikmetine bir had, bir nihayet tasavvur edilemeyen ve bizi halk ederek bu kadar havas ve kuvayı, bu kadar nimetleri bahş eden Allahü Taalâya karşı bir vazife-i ubudiyyetdir. Bunun semeresi, meyvesi de «Tezkiye-i nefs» dir.

Demek ki, ibadet bizi yaratan ve bunca nimetler veren Zat-ı Ulûhiyyete karşı ızhar edilen tazimin müntehası ve en yükseğidir. Şu hâlde ibadetin asıl ruhu, canımızın ve kalbimizin Halikımıza teveccüh ve hareketiyle meydana gelendir. Ve belki de o teveccühün kendisidir. Vücudumuzun hareketleri ve bunların muhtelif vakıtlarda olması gibi harekât-ı zâhire bu ruhun kalıbı ve cesedi mesabesindedir.

İbadet bir vazife-i akliyye ve vicdaniyyedir :

İbadet ne demek olduğunu ve kime karşı yapılmak lâzım geldiğini anladıkdan sonra bunların umumî bir surette hikmetini düşünür iken en

evvel hatırımıza şu geliyor : «Bütün edyanda ibadet farz kılınmıştır. Çünki Halik-ı âleme karşı ibadet, aklî ve vicdanî bir vazifedir. Akıl ve vicdanımız bu yolda emr ediyor.»

Evet, iyi ve dikkatli bir muhakeme ile anlarız ki böyledir. Çünki, bir insan iyiliklerini gördüğü, nimetleriyle perverde olduğu kimselere karşı kendisinde daima bir hiss-i hürmet ve tâzim duyar. Onlara karşı kalben büyük minnetdarlık hisseder ve onlarla oturub konuşur iken de pek edibane, adeta mütezellilane denilecek bir tavr-ı mahviyyet alır. İnsan, büyük tanıdığı, maddi ve manevi iyiliklerini gördüğü kimselere karşı daima huzu' ve tezellül gösterir. Bu hâl, insanlar için tabii ve cibillî bir keyfiyettir. Bu, yalınız insanlarda değil, bâzı ehlî hayvanlarda bile vardır.

Mademki böyledir şu hâlde Cenab-ı Allah'a ibadet etmek de aklî ve vicdanî bir vazifedir. Akıl ve vicdan bunun lüzumu ile hükm eder. Çünki her insan doğmasiyle beraber Cenab-ı Hak tarafından bir takım nimetlere mazhar oluyor. Kendisine hilkatiyle bahş edilmiş bir takım niam-ı Celile olduğu gibi, ta sulb-ü pederden, rahm-i maderden başlayarak vazifeperver bir takım insanların kesb-i ameliyle isticlâb olunmuş bir çok nimetler de vardır. İnsanın irade ve ihtiyar sahibi zişuur bir mahlûk olarak yaratılmış olması da bu nimetlerden biridir. Şübhe yok ki Rabb-ülâlemîn'in eser-i lûtf-u inayeti olan bu kadar nimetlere karşı şükr etmek bir vecibedir. İşte bu nimetlerin mebde-i evveli olan Cenab-ı Allah'a hamd ü şükrünün ihlâs ile edası İslâmda «ibadet» denilen ilk vazifedir. Şu hâlde mün'im-i hakiki olan Allahü Taalâ Hazretlerine bütün mevcudiyetimizle arz-ı hamd-ü şükr eylemek, kalb ve şuurumuzla kendisine ihlâs ile bir minnet, bir aşk ve muhabbet duymak ve bunu lisanımız ve fi'limiz ile de izhar etmek, verdiği nimetleri verdiği hikmet ve maslahata tevfikan istihsale çalışmak bizim için bir borcdur. Bu borcu eda ettiğim için, başka istifade vaad etsin etmesin, bu vazifeyi yaptığım için hâlde ve istikbalde hiç bir istifade vaad etmemiş bile olsa yine niam-ı maziyeden (Hayatta bulunduğum âna değin vermiş olduğu nimetlerdir) dolayı bunu bir vazife olarak yapmak lâzımdır. Akl u vicdan bu yolda hükm eder.

İşte bunun içindir ki: «İbadet bir vazife-i akliyye ve vicdaniyyedir» diyoruz. Akl u vicdanımıza müracaat edince insanların Allah'ına karşı ibadet etmesinin bir vazife olduğunu anlarız.

Binaenaleyh «İbadet», bir vazife-i vicdaniyyedir. Selim bir akıl, temiz bir vicdan daima böyle düşünür ve böyle hükm eder. Böyle olunca bu vazifeyi yapmamak, akl u vicdana karşı bir isyandır. En hor görülen hayvanlar kadar bile iyilik gördüğü kimseleri tanımamakdır. Bu ise insanlığa yakışmayan bir halettir.

İbadet fıtrî ve tabiî bir farzdır :

Efendiler ! Beşeriyyetin tarihini tedkik edince görürüz ki: İnsanlar, hangi devirde bulunmuş ise, mutlaka kendi kudretlerinin fevkında ve bütün mevcudata hâkim bir kudretin, bir müessirin varlığına iman ve bu müessire karşı izhar-ı tâzîm ve ubudiyyet etmişlerdir. Bunu yalınız edyan-ı münzelenin saliklerinde değil, akvam-ı vahşiyede de görüyoruz. Onlar da bir müessire inanmışlar ve ona karşı izhar-ı ubudiyyet etmişlerdir. tarih-i beşerin tedkiki, bu keyfiyyeti gösterdiği gibi, psikoloji, yani ruh ilmi de bunun tabii bir hâl olduğunu bildiriyor.

Evet, tarih-i beşeriyyetle beraber ilm-i ruh da gösteriyor ki: Her insanda hem mefhum-u «tedeyyün» yani Halik-ı kâinata iman; hem de mahlûk ve bendesi olduğunu bilib duyduğu o Halik-ı zülcelâle karşı hürmet, muhabbet, havf u haşyet, niyaz u ibadet hisleri fıtrî ve cibillîdir. Şukadar ki: Müessir ve Halikını tayin hususunda vukua gelen yanlışlıklar, binnetice ibadette de vukua gelmiştir. Edyan-ı semaviyyenin ibadetlerinde görülen ihtilâflar, ruh-u ibadette değil, ancak ibadetin suver-i zahiriyyesinde, o ruhun kalıbındadır. Bir müessir tanıyıb da ona izhar-ı tâzım ve ubudiyyet etmemiş bir cemaat göremiyoruz.

Demek oluyor ki: Kulu ve bendesi olduğunu kabûl eylediği Halik-i Taalâ'ya karşı ibadet etmek, beşerin muktezay-ı tabiatıdır, insan, bu fıtratta yaratılmıştır. Şu hâlde: «İbadet, fıtrî ve tabiî bir farzdır.» neticesini çıkarabiliriz, değil mi?. Böyle olunca, ibadet etmemek, fıtrat-ı insaniyyeye mugayirdir; tabiat-ı insaniyyeye isyandır. Bunun içindir ki: Tabiat-i insaniyyeye muvafık bir surette gelen bilcumle edyan-ı semaviyye ibadeti kendi esasları meyanına idhal ederek ibadet hakkında esaslı kanunlar vaz' etmiştir. Şu hâlde ibadet etmemek, yalınız «Din» e karşı isyan değil, fıtrat ve tabiate karşı da bir hiyanettir.

İbadet itikadı tarsin eder :

Vicdanımızın fi'lî bir tercümanı olduğu cihetle itikadı tarsin ve takviye eder. Çünki umur-u vicdaniyye ve akliyye, o emre imtisâl ve nevahiden ictinabdan ibaret bulunan ibadet ve taat ile tenmiye ve terbiye edilmeyecek olursa, onun asarı ve tesiri pek zaif olur. Hemen hemen kalbden silinib gider. Zira ef'âlin hissiyyata, ef'âlin efkâra olan tesiri gayr-i kabil-i inkârdır. Bir hissin, bir emr-i vicdanî ve itikadinin tenmiye ve terbiyesinde, devam ve bekasında fi'lin pek büyük tesiri vardır. Binaenaleyh ibadet ile ne derece meşgul olunursa, itikad ve vicdaniyatımız o kadar kuvvetli, o derece metin, o nisbette temiz olur. İbadette gösterilen zaaf ve lâkaydî nisbetinde itikada da zaaf ve gevşeklik ârız olur. Mademki böyledir, itikadın ve umur-u vicdaniyyenin kuvvetli kalması için ibadet ve taata devam olunmak icab eder.

İbadet, tehzib-i ahlâk noktasından da zaruridir :

Efendiler! Bir az düşünürsek, ibadetin tehzib-i ahlâk ve tezkiye-i nefs noktasından da en mühim bir âmil olduğu tezahur eder. Bu cihet, ibadetin manası nazar-ı mutalâaya alınmakla daha ziyade tavazzuh eder. İbadet her şeyin mebde' ve müntehası olan, ilmi her şeyi muhit, kudreti her zerreye şamil bulunan Halik-ı Zülcelâle karşı izhar-ı tâzîm ve ubudiyyet değilmi idi?. Evet öyle idi! Bu ise, her nerede bulunursa bulunsun kendisini gören, zâhir ve bâtın bütün harekâtını muttali' olan bir Allah'ı kalbine yerleşdirmek, onu daima hatırlamaktır. Şübhe yokdur ki: Halik'ını bu suretle daima hatırlayan, onu gönlünden çıkarmayan, ona izhar-ı tâzim ve ubudiyyeti akdem-i vezaif bilen bir adam, Halik'ının evamir ve nevahisine son derece merbut olacağından nefsini her türlü fenalıklardan men' eder; başkalarının haklarına tecavüz etmez; her işinde adaleti gözetir. Çünkü her türlü iyiliklerin başı Allah düşüncesi, Allah muhabbeti, Allah korkusudur. Bunun en binrinci vasıtası ise, ulûhiyyetin azamet-i şanı düşünülerek o makama karşı gösterilen tâzimdir; ibadettir. Binaenaleyh ibadet, tehzib-i ahlâk ve tezkiye-i nefs için en büyük ve en mühim bir âmildir. İnsan ruhen en yüksek bir mertebeye is'âd ederek hakiki insanlığın ne demek olduğunu bildirecek olan yegâne vasıta, makam-ı Ulûhiyyete karşı gösterilen hürmet ve tâzimdir. Bunun içindir ki: Bütün edyan-ı semaviyyeye ibadeti farz kılmıştır.

İbadet, insanlar arasında umumî bir uhuvvet tesisine de hadimdir:

Bir Halik'a karşı fi'len ve bir suretle izhar-ı tâzim eden insanlar; küçük büyük zengin fakir, âlim cahil; hep bir nokta etrafında toplanacakları cihetle ibadet onlar arasında umumî bir kardeşlik de husule getirir. Çünki hepsinin istihdaf ettiği nokta birdir; zahiren ve batınan hep bir nokta, bir maksad etrafında toplanıyorlar. Bir Allah'ın bendesi olduğumuzu gösteren ibadetin kalblerde iyice yerleşmesi kadar hakiki bir uhuvvet tesis edecek âmil yoktur. Binaenaleyh saadet-i insaniyyenin zamini olan uhuvvet-i umumiyyeyi temin etmesi itibariyle de ibadetin lüzumu aşikârdır. Buna ehemmiyyet vermemek, uhuvvet-i umumiyyeye karşı bir isyan telâkki edilebilir.

İbadet, kuvve-i fikriyyenin terekkiyatma baisdir :

Ayni zamanda ibadet, âlem-i tabiatın maverasında olan bir kudret-i kâhire sahibine tazim ve ona iltica etmektir. Bu itibarla insanları maddiyyat âleminde çakılıb kalmaktan kurtarıb maddiyyatın fevkine, kemâlâtın müntehasına doğru çekib götürüyor, fikirleri daha yükseklere doğru sevk ediyor demektir. Binaenaleyh ibadet, terekkiyat-ı fikriyyenin terakkisine de bâisdir.

İbadet ve saadet-i insaniyye :

Elhasıl ibadet, saadet-i insaniyye için en mühim bir âmildir. Çünki buraya kadar söylediğim şeylerin hepsinde saadet-i insaniyye mündemicdir. Hepsi evvelâ ve bizzat ferdin, saniyen ve bil'arz hey'et-i ictimaiyyenin menfaat ve saadetine ma'tuftur. Tıbbî, ictimaî, insanî, ahlâkî, iktisadî büyük hikmet ve maslahatler ibadette mevcuddur. Bu cihet, ibadatın ayrı ayrı hikmetlerini beyan eder iken daha ziyade tavazzuh edeceğinden şimdilik bu kadarla iktifa ediyorum.

İbadetin aksamı :

İslâmm binasını teşkil eden ibadet, beş kısımdır: İbadet-i fikriyye (Kelime-i şehadetde mündericidir), namaz, oruc, zekât, hacc.

Şüphe yok ki Halik'ımıza karşı en büyük ibadet bunlardır; bunları hakkiyle ifa edenler Allah'ın yanınında pek büyük mertebeler kazanır, nail-i ecr ü mükâfat olur.

Bununla beraber Allah'ımızın emrini yerine getirmek, rızay-ı şerifini kazanmak niyet ve emeliyle kendimizin, çoluk çocuğumuzun, Din kardeşlerimizin, bütün âdem oğullarının hayır ve menfaatine yapabileceğimiz her iş; Tanrımıza karşı kendimizde hâsıl olan duygu ve düşünce, vatan muhabbeti, vatan ve din uğrunda yapılan her türlü fedakârlık, adaletle iş görmek ayniyle ibadettir. Bunlarda da ibadet sevabı vardır.

Sakın bunları kendiliğimden söylüyorum zannetmeyiniz. Bunları ben değil, sahib-i şeriatimiz Efendimiz, Hz. Muhammed S.A.V.) söylüyor: «Tefekkür gibi ibadet yokdur.», «Bir insanın muhabbetle ebeveynine nazar etmesi ibadetir», «Bir saata adalet icra etmek, altmış sene ibadetten hayırlıdır», «Bir birine küsmüş iki insanın arasını bulmak fazla namaz ve orucdan hayırlıdır», «Allah yolunda, din ve vatan uğrunda bir gece nöbet beklemek, gecesi namaz, gündüzü oruc ile geçen bin geceden daha hayırlıdır.», «Bir gün Allah uğrunda hududda beklemek, bir ay oruc tutub namaz kılmakdan hayırlıdır.», «İnsanın işlediği günahlar içinde öyleleri vardır ki onları savm salât ve umre gibi ibadet değil, ancak taleb-i maişet uğrunda çekilen hümum ve metaib mahvedebilir».

Nasıl dikkat ediyor musunuz?. Ulu Tanrımızın Elçisi olan büyük Peygamberimiz ne buyuruyor?. İnsanlara ne büyük hakikatler talim ediyor?. Şimdi sahib-i şeriatin lisaniyle söylenen bu hakikatlere vakıf bir insan nasıl diyebilir ki: Amel ve ibadet yalnız namaz kılmak, oruc tutmaktır. Hem ne hacet, Müslümanlıkda iman ve ititakaddan, her türlü amel ve ibadetten beklenilen yalnız bir şey vardır ki o da: «Tekvadır, adl ü istikamet» tir. Yani gerek kendi nefsine, gerek başkalarını karşı

idare ve muamelesinde zerre kadar haksızlık, adaletsizlik yapmamaya çalışmak, evamir-i İlâhiyyeyi yerine getirmek ve bu hususda rızay-ı İlâhîden başka hiç bir şey düşünmemekdir. Binaenaleyh Allah'ın emrini yerine getirmek maksadiyle yapılan şeylerin hepsinde ibadet sevabı vardır. Fakat Müslümanlığın alâmetleri olmak ve sırf ibadet-i halisaden bulunmak haysiyetiyle kelime-i şahadetten sonra namaz, oruc, zekât, hacc a'zam-ı ibadettir. Hikmet-i şer'iyyelerinden de anlaşılacağı üzere bunlar kadar büyük ibadet yoktur. Çünki bunlar üzerine pek büyük hüküm ve menafi' terettüb etmekdedir. Binaenaleyh sıra ile bunlara dair tafsilât vereceğim.

———«0»———

Taharet ve envai

Temhid — Taharet-i kalbiyye ve taharet-i hissiyye — Abdest — Abdestin farzı — Abdest en mükemmel olmak için nasıl olmalı? — Abdesti icab eden haller — Gusül — vücudun her tarafını yıkamak — Gusül nasıl yapılır? —

Efendiler! Geçen dersde görüldüğü vechle kelime-i şahadetin muhteviyatını kabûl eden bir insan için erkân-ı İslâmiyyeden birisi ve en mühimmi namazdır. İslâm dairesinde bulunan bir insan hakikaten o dairede yaşamak, orada yaşamaya lâyık olduğunu göstermek için Cenab-ı Hakk'ın o dairedeki insanlara tahsis eylediği, onlara «yapınız» diye katî olarak emr eylediği namaz ve sair ef'âli işlemesi lâzımdır. Sonraki derslerde görüleceği üzere namaz, en mühim bir ibadettir; onun şanı, derecesi çok yüksektir; müminin miracıdır. Namaz kılan bir mümin Allah'ının huzurunda bulunuyor ve ona münacat ediyor; Allah'ı ile konuşuyor, demektir. Bunun içindir ki namazın bir takım şeraiti var, bunlardan birincisi «Taharet» tir.

Taharet ve envai :

Alelıtlak taharet ve temizlik Müslümanlığın levazımından olduğu gibi, namazın da şeraiti esasiyesindendir; temiz olmadıkca namaza durulmaz. Binaenaleyh taharetin ne demek olduğunu da bilmemiz lâzımdır.

Taharet, iki nevi'dir: Taharet-i maneviyye ve kalbiyye; taharet-i nissiyye ve zahiriyye. Taharet-i maneviyye ve kalbiyye nefsimizi ve kalbimizi ahlâk-ı mezmumeden, kötü huylardan; aklımızı fena düşüncelerden tathir etmektir, ki bilâhire bu hususa aid daha ziyade izahat vereceğim.

Taharet-i hissiyye ve zahiriyye de iki nevi'dir: 1 — Azay-ı zâhirenin umur-u müstakzereden, yani nüfus-u beşeriyyenin tab'an kerih gördüğü, necis addettiği şeylerden temizlenmesi. Buna pislikden taharet derler. (1)

(1) Müslüman Dini, bütün manasiyle nezafet ve temizlik dinidir. Temizlik imanın yarısıdır. Temiz olmayan insanın imanına o kadar ehemmiyyet verilmez. Bunun içindir ki: kazay-ı hacet ettikten, yani abdest bozdukdan sonra avret mahallini su ile yıkamak —su yok ise başka bir şey ile tathir etmek— hem erkeklere, hem de

2 — Ahval-i hususiyenin icabatı olmak üzere, şer'an muayyen olan mahallerin taharetidir. (Buna hadesden taharet namı verilir (2)).

Bu ikinci nevi' taharetin şeriatte üç ismi vardır: Abdest, gusül, teyemmüm. Abdest taharet-i hassa, gusül de taharet-i âmmedir. Gerek abdest, gerek gusül, bâzan müstakil bir ibadet sayılır; bâzan da başka bir ibadetin sıhhati için şart olur. Abdesti varken tekrar abdest almak, gusl icab etmemişken yalınız Allah'a tekarrub kasdiyle, rızay-ı İlâhîyi kazanmak emeliyle gusl etmek ibadet-i müstekilledir.

Abdest :

Taharet namazın şeraitinden olduğu cihetle namaz kılmak murad eden bir kimsenin abdestli olması da farzdır. Abdestsiz namaz kılmak caiz değildir. Abdestsiz namaza durmak Müslümanlığa mugayirdir. Bir Müslüman böyle şey yapmaz. Binaenaleyh abdest ne suretle olur, bunu da bilmemiz lâzımdır. Bunu bilmek her Müslümanın üzerine farzdır.

Abdestin farz olduğunu bize bildiren ayet-i kerimeden (3) anlıyoruz ki :

Abdestin dört tane farzı vardır. Yani abdestte esaslı dört şey vardır ki onlardan bir tanesi noksan kalırsa abdest almış olmayız. Abdest demek behemehâl bu dört esasın tahakkuk etmesi demektir. Abdestin esasını teşkil eden bu dört şey şunlardır :

---

(2) Hadesden taharet demek, abdesti olmayan bir kimsenin abdest alması, gusül icab eden kimsenin güsül etmesi demektir. Bu nevi' taharette izale olunacak, giderilecek maddi ve göze görülür bir pislik olmayıb ancak şeriatin emri üzere muayyen mahalleri yıkamaktır.

(3) «Ey iman edenler! Namaz kılmak murad ettiğiniz zaman yüzlerinizi, dirsekleriyle beraber ellerinizi yıkayınız; başlarınıza mesh ediniz; ayaklarınızı da topuklariyle beraber yıkayınız.»

---

kadınlara farzdır. Su ile yıkandıkdan sonra güzelce kurulanmalı ve ondan sonra kalkmalıdır. İşte buna «necasetten taharet» derler.

Ufak abdest bozdukdan sonra kalan yaşlığı giderib temizlenmek de vacibdir. Türkcede buna da kurulanmak derler. Yaşlığın arkası kesilmeden kalkıb gitmemek lâzımdır; Çünki temizliğe mugayirdir. Fakat bâzı müvesvis ve ham sofuların yapdıkları gibi çeşme başlarında, insanlara karşı, çoluk çocuk içinde kurulanmaya çalışmak katiyen doğru değildir. Sakın böyle bir şey yapmayasınız. Abdest bozduğunuz yerde tamamen kurulanır ve ondan sonra çıkarsınız. Çünki insanlara karşı, çoluk çocuk içinde kurulanmak edeb ve terbiyeye muhalifdir. Namazın şartından biri de taharet olduğu cihetle taharetsiz namaz kılmak caiz değildir.

Gerek elbisemizde, gerek vücudumuzda, gerek namaz kılacağımız yerde hiç bir suretle pislik bulundurmamak, daima temiz ve nazif bir hâlde tutmak İslâmın icabatındandır.

1 — Yüzümüzü yıkamak;

2 — Ellerimizi dirseklere kadar yıkamak;

3 — Başımızın dörtte birini mesh etmek, yani parmaklarla beraber elimizin iç tarafını ıslatıp baş üzerine koyarak bir kere çekmek;.

4 — Topuklara kadar ayaklarımızı yıkamak. Öyle ise abdesti şöyle tarif edebiliriz: («Abdest» yüzü, dirsekleri ile beraber iki eli, topukları ile beraber iki ayağı yıkamak; başın dörtte birini mesh etmektir.)

İşte bu dört esas, «abdest»in farzıdır. Bunlardan bir tanesi noksan olursa abdest sahih olmadığından namaz da caiz olmaz. Bu dört fiil tamam oldukdan sonra abdest tamamdır (4).

Dört başı tekmil bir abdest nasıl olmalıdır :

Anladık ki: Abdest, bu dört azanın yıkanması ile tahakkuk eder. Fakat yaptığımız vazifenin daha ziyade matluba muvafık olması için bunları yıkamanın da bir usulü, bir adabı olmak lâzım değil midir?. İşte bu usulü, bu adabı da Peygamberimiz (S.A.V.) Efendimiz bizlere tayin ve tarif buyurmuşlardır. Binaenaleyh usûl ve adabına muvafık, tâbir-i diğerle dört başı tekmil bir abdest almak için izah edeceğim şu hususat ve tertibata dikkat ve riayet olunmak lâzımdır:

1 — Kollarımızı dirseklerimize kadar sıvayarak, mümkin olduğu kadar üzerimize su sıçramayacak bir surette dururuz. Niyet eder, Euzu ve besmele çekerek ellerimizi bileklere kadar üç defa yıkarız. Parmaklarımızı halâller ve yüzük varsa öte beri hareket ettiririz.

2 — Bundan sonra sağ elimizle üç defa ağzımıza su alır, misvak veya güzel ve sıhhî bir fırça ile, bunlar yoksa sağ elimizin baş ve şahadet parmaklariyle dişlerimizi oğarız.

3 — Sağ elimizle burnumuza üç defa su çekerek sol elimizle sümkürür ve dışarı çıkarırız.

4 — Sonra üç defa yüzümüzü yıkar, sakalımız gür ve çok sıksa arasını hilalleriz.

5 — Evvelâ sağ, sonra sol kolumuzu dirsekleriyle beraber üç defa yıkarız.

6 — Başımızın dörtte birini, yahud her tarafını mesh ederiz.

---

(4) Abdest olmadıkca Kur'an-ı Kerim'e yapışmak da caiz değildir. Binaenaleyh bunun için de abdest almak farzdır. Kâbe-i Muazzama'yı ziyaret için abdest vacibdir. Çünki Efendimiz tavafın da namaz gibi olduğunu söylemiş, arada bir fark varsa namazda hiç bir suretle konuşmak caiz olmadığı hâlde tavafta hayır olan sözleri söylemek caizdir buyurmuşlardır.

7 — Başımızı mesh ettikten sonra küçük parmaklarımızı kulaklarımız içine sokar ve baş parmaklarımızla kulaklarımızın dışını, geriye kalan üç parmağımızın dış tarafı ile de boynumuzu mesh ederiz.

8 — Evvelâ sağ, sonra sol ayaklarımızı topuklariyle beraber, üç defa yıkarız.

Bundan sonra temiz bir havlu ile kurulanır ve kıbleye karşı dönerek deriz.

«Eşhedü enlâilâhe illallahü vahdehûlâ şerikeleh. Ve eşhedü enne Muhammeden abduhû ve rasulüh».

Aldığımız abdestten dünya ve âhirette faide görmek ister isek abdest alır iken ne yaptığından gaflet edib de bir takım lüzumsuz sözlerle meşgûl olmamalıyız. Bazı ayat-ı kerime, salâvat-ı şerife veya ed'iye-i me'sure okuyarak kendisinin ibadet yapmakda olduğunu bilmeli,, yaptığını kalbi de duymalıdır. Bu suretle güzel ve dört başı tekmil bir abdest alan müminleri Hz. Peygamber Efendimiz günahlarının tamamen afv olunması ve «cennete» girmesi ile tebşir buyurmuşlardır. (5)

Abdest bahsında suyu lüzûmundan fazla veya eksik kullanmamak, azaya hızlı çarpmamak, ihtiyac olmadıkca söz söylememek, zaruret olmadıkca başkasından yardım beklememek, su dökdürmemek gibi şeylerde dikkat edilecek şeylerdendir.

İşte, efendiler, sahib-i şeriat (S.AV.) Efendimiz bu yolda abdest aldıkları gibi ashab-ı kiramına da böylece tenbihatta bulunurlardı. Binaenaleyh biz de bu hususlara tamamiyle dikkat etmeliyiz.

Abdest almayı icab eden hâlât:

Abdestli olan ön ve arka avret mahallinden çıkan pislik ve yel gibi şeyler; vücudun her hangi bir yerinden çıkan kan ve irin; ağız dolusu kusmak; ağzı kanayarak tükürüğe müsavi veya daha fazla kan gelmek; uyumak; bayılmak; sarhoş olmak; namazda yanındakiler işitecek kadar gülmek gibi hâlât abdesti bozacağı cihetle bu gibi hâlâttan birinin vukuu

---

(5) Bir Müslüman abdest alıb yüzünü yıkarsa, yüzüne aid olan bütün günahları; ellerini, ayaklarını yıkarsa bunlar ile işlediği bütün hataları suyun damlaları ile beraber akıb gider de kendisi ter temiz olub kalır. Hatta tırnak ve kirpik diplerindeki günahlarından bile eser kalmaz. Adab ve erkânına riayet ederek abdest alıb da sonra kıbleye dönerek:

«Eşhedü enlâ ilâhe illallah vahdehû lâ şerikeleh. Ve eşhedü enne Muhammeden abdühü ve rasulüh.»

deyen bir kul için şübhe yok ki cennet kapıları açılmıştır; dilediğinden girer.

— Hadis-i şerif —

takdirinde tekrar abdest almak lâzım gelir. Ağlamaktan abdest bozulmaz. Vücudunun bir tarafından kan çıkıb da etrafa sirayet etmeyerek çıktığı yerde kalırsa yine abdesti bozmaz.

Mest üzerine mesh :

Abdest aldıktan sonra ayaklarına mest giymiş olan bir adam müsafir ise üç gün üç gece (yani 72 saat) mestini çıkarmayarak her abdest aldıkca mestinin üstünü mesh eder; müsafir değilse bir gün bir gece, yani 24 saat mesh edebilir. Taşrada giyilen çizme ve potin gibi şeyler de tıbkı mest gibi olduklarından onlara da mesh edilir. Ve onlarla namaz kılınır. Abdest azasından birinde yara veya kırık gibi bir hâl olub da su dokunmamak icab ediyorsa, yaranın üzerindeki sargıyı mesh etmek kâfidir. Çünki Dinimiz daima kolaylık ile emr eder; vüs'atin haricinde olan şeyleri teklif etmez.

Efendiler !

«Abdest» in dört başı tekmil ve ayni zamanda ibadet olması için bütün erkân ve adabına riayet olunmak lâzım demiş idim. Abdest alır iken kalbimizi lüzûmsuz şeylerle meşgul etmeyerek yalnız Allah'a rabt etmek için bâzı dualar vardır. Şimdi onlardan bir tanesini burada manası ile beraber yazıyorum, ister aynen okuyunuz, ister manasını hatırlayınız. Her hâlde çok güzel ve daima meali tekrar olunmaya değer bir duadır.

Abdeste hazır olur iken :

«Ya Rab! Beni tevbe eden ve temizlenen salih ve iyi kullarından eyle; beni üzerlerinde hiç bir suretle korku ve hüzün olmayan kullarından eyle!»

Ellerimizi yıkarken :

«Büyük Allah'ım adı ile başlar, İslâm ve İmanı hidayet eden Zat-ı İlâhîsine hamd ü senalar ederim.»

Ağzımıza ve burnumuza su verirken :

«Ya Rab! Beni cennetin kokuları ile neşveyab ve nimetleri ile merzuk eyle ve cehennem korkusunu duyurma!»

Yüzümüzü yıkarken :

«Ya Rab! Sevgili kullarının yüzlerini ağarttığın gün benim de yüzümü nur-u rahmetinle parlat. Düşmanlarımın yüzünü kararttığın gün bana merhamet et de irtikâb ettiğim günah ve masiyetle yüzümü karatma!»

Sağ kolumuzu yıkar iken :

«Ya Rab! Defter-i a'malimi sağımdan ver de hesabımı kolay kıl!»

Sol kolumuzu yıkar iken:

«Ya Rab! Defte-i a'malimi solumdan ve arkamdan verme; hesabımı şiddetli ve zor yapma!»

Başımızı mesh ederken :

«Ya Rabbî! Beni rahmetinle hıfz u himaye et!»

Kulaklarımıza mesh verirken :

«Ya Rab! Beni duyduğu sözlerin en güzeline, en iyisine itiba' eden kullarından eyle! ».

Boynumuza mesh verdiğimiz esnada :

«Boynumu, vücudumu nar-ı cahimden azad eyle Allah'ım!»

Ayaklarımızı yıkar iken :

«Erbab-ı isyanın, günahkâr kulların ayakları kaydığı gün beni doğru yolunun üzerinde sabit kadem eyle Allahım! ».

Bu suretle abdest alıb bitirince şimdi şu duayı da okuruz:

«Ya Rab! Seni noksan sıfatlarından tenzih ve takdis ve sana hamd ü şükr ederim. Ben şahadet ederim ki: Senden başka Allah yoktur; Mabud-u Hakiki yalınız sensin, birsin, şerikin yoktur. Ya Rab, dergâh-ı rahmetine iltica ederek hakkımda mağfiret-i İlâhiyeni niyaz eylerim. Ve yine şahadet ederim ki: Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimiz senin kulun ve Resulündür.»

Efendiler !

Görüyor musunuz, ne güzel, ne mühim bir duadır. Bir Nüslüman için değil yalınız abdest alır iken, hatta her zaman okunması lâzım bir duadır. Hangi insan tasavvur edilebilir ki: Bu duanın içinde istenilen şeylerden müstağni olsun, onlara ihtiyacı olmadığını söyleyebilsin? Artık siz düşününüz: Manasını anlamak suretiyle bu duayı okuyarak günde bir kaç defa abdest alan adamın kalbi, nekadar temiz, ruhu nekadar nezih ve ulvî olur! Allah muhabbeti, Allah aşkı kalbine nekadar yerleşir! Böyle bir adam dünyada yaşadığı müddetce gerek kendi nefsi için, gerek başkaları için «hayır» dan başka bir şey düşünebilir mi?..

Elhasıl, Efendiler, dua deyib geçivermeyelim; çok mühimdir. Zaten her birerleriniz bunun manasını anladıkdan sonra ehemmiyyetini izaha

hacet de yokdur ya; kendiniz onu elbette takdir edersiniz. Yukarıda söylediğim gibi bunu ister aynen okuyunuz, isterseniz mealen ve türkce tekrar ediniz. Bunları her iki suretle tahattur edemeyenler abdest azalarını yıkarken kelime-i şahadeti tekrar etsinler.

Gusül :

Gusül, «Tepeden tırnağa kadar, ağız ve burun da dahil olduğu hâlde, vücudumuzun her tarafını yıkamaktır. «Kelime-i şahadet getirmek onun tazammun eylediği ahkâmı kabûl etmek suretiyle İslâm cemiyetine girmiş, İslâm proğramını kabûl ettiğine söz vermiş olan bir kimse — guslü icab eden bir hâl vuku' bulmasa bile — hiç olmazsa haftada bir defa olsun gusl etmeli, vücudunun her tarafını yıkamalıdır. Gusül icab eden (1) bir halin zuhurunda kadın ve erkek üzerine mutlaka gusl etmek farz-ı katîdir. Bunun için hafta veya gün yokdur. Erkân-ı İslâmiyyedendir. Böyle bir halin vukuunda yıkanmamak Müslümanlığa yakışmaz. Çünki böyle bir halin vukuu anında yıkanmamak Müslümanlığa mugayir olduğundan pek çirkindir. Dinine, Kitabına, Peygamberine muhabbeti olan hakiki bir Müslüman nazafete dikkat eder. Dinine mugayir olan şeylerden daima kaçınır.

Gusl'ün farzları :

Abdestte olduğu gibi, gusülde de bâzı esaslar vardır. «Gusl» ün tahakkuk etmiş olması lâzımdır, ki bunlar da üçtür :

1 — Mazmaza,

2 — İstinşak,

3 — Tepeden tırnağa kadar bütün vücudunu hiç bir nokta kalmayacak surette yıkamak

Bu üç rükün icra edilince «gusül» tamamdır. Binaenaleyh gusül icab eden bir kimse denize girecek olursa «gusül» yapmış sayılır. Mamafih her vechle usûl ve adaba muvafık, pürüzsüz ve kusursuz olmak için atideki tertib ve şekle riayet olunmak lâzımdır: «Evvelâ temizlenmeye niyet ederiz. Sonra ellerimizi yıkayarak bedenimizde ve avret mahallimizde bir pislik varsa onu yıkarız. Bundan sonra Euzu ve Besmele çekerek evvelce ta-

(1) Cenabet denilen halin vukuunda erkek ve kadın üzerine gusül etmek farzdır. Âdeti ve lohusalığı tamam olan kadınlar için de gusül etmek farzdır. Gusül icab ettiği hâlde yıkanmayıb da öyle pis pis gezmek Müslümanlığa yakışmayan bir şeydir; pek-büyük bir günahtır. Çünki İslâmiyyete mugayirdir. Müslüman cemiyyetinde bulunan bir İslâm oğlu İslâm böyle şey yapmaz. Bunun hem dünyada hem de âhirette pek büyük zararları vardır. Bundan katiyyen sakınmak lâzımdır.

rif ettiğimm vechle bir abdest alırız. (Şukadar ki ayakların bulunduğu yerde vücuddan akan sular toplanıyorsa ayakları yıkamayı ta guslün sonuna bırakmalı) abdestten sonra üçer defa olmak üzere evvelâ başımıza, sağ omuzumuza, daha sonra sol omuzumuza su döker ve her döktükce bedenimizi oğuştururuz. Bundan sonra geriye kalan yerler varsa oralarını da üçer defa güzelce yıkar ve bu suretle dört başı tekmil bir gusül yapmış oluruz.» Üzerlerine gusül farz olmuş kimseler gusül etmedikce namaz kılamazlar, Kur'an-ı Kerim okuyamazlar, Mushaf-ı şerif tutamazlar.

Denize, akar suya veya büyük bir havuza bir kere dalıb çıkan adam ağzına ve burnuna da su almış ise gusül etmiş sayılır. Böyle bir adam suyun içinde üç kere azasını hareket ettirir veyahud akar suda cüz'î müddet durursa şimdi tarif ettiğimiz mükemmel guslü de icra etmiş sayılır.

Efendiler !

Sevgili Peygamberimiz Efendimiz Hazretleri Cuma ve Bayram günlerinde, eyyam ve leyali-i mübarekede, bir felâket dolayisiyle Allah'a dua ve niyaz edeceği zamanlarda gusl ederlerdi. Binaenaleyh Peygamberini çok seven, Dinine büyük hürmeti olan insanlarda, mümkin olduğu takdirde, her cuma ve bayram günleri vücudunu yıkar ve bu suretle Peygamberinin gittiği yolu tutmaya çalışır. O hâlde biz de bu yolda hareket ederek bu umumî ve çok mühim olan temizliğe kendimizi alıştırmalı ve bu hususda katiyyen tenbellik etmemeliyiz.

Abdestin hikmeti

Emre, emir olduğu için itaat bir vazifedir — Abdestin hikmet-i şer'iyyesi — bir misâl — abdestin nazafet-i madiyye cihetî — Guslün hikmeti :

Şimdi biraz da abdestin hikmet-i şer'iyyesini düşünelim. Evvelâ şurasını kalbimize yerleşdirmek lâzımdır : Cenab-ı Hak namazdan evvel taharet ve abdest ile emr ediyor emre iaat alelitlak bir vazife olduğuna nazaran, bir Müslüman için de emr-i İlâhîye imtisâl etmek bir vazife-i ubudiyyettir. Vazife ise — Evvelce de söylediğim vechle — bir menfaat mukabili değil, yani kendisinde bir hikmet ve menfaat mülâhaza olunarak değil, belki sırf vazife olduğu için yapılmak lâzımdır. Vazifede gaye ve maksad, yine vazife olmalıdır. Asıl vazifeşinas olmak, asıl kulluk, rütbeten yükseklik işte budur. Binaenaleyh bizim de, emr-i İlâhî olan abdest, gusül gibi taharet vazifelerini birer vazife-i ubudiyyet olmak üzere ifa etmemiz icab eder. Mademki Tanrımız bize «Abdest alınız» diyor, şu hâlde abdest bir vazifedir, bir ibadettir, onda bir hikmet ve menfaati anlamasak bile yine bir vazife-i ubudiyyet olmak üzere o emri yerine getirmek, namaz kılacak olan her Müslümanın üzerine farzdır. Demek ki bu, bir menfaat ve hikmet için değil, belki bir emir ve binaenaleyh bir vazife olduğu için yapılmak icab eder.

Mamafih biz biliyoruz ki Allahü Talâ Hazretleri alîmdir, hakîmdir. Her işinde her emr ü nehyinde bir çok hikmetler vardır. Hikmetten olan, kullarına bir faide-i maddiyye ve ma'neviyyesi, bir faide-i cismiyye ve ruhaniyyesi olmayan şeylerle emr etmez. Emri de bir hikmete müstenid, nehyi de... Bunda hiç bir Müslümanın, hiç bir muvahhidin şüphesi yoktur. Mademki böyledir, şu hâlde Cenab-ı Allah'ın «abdest» ile emr etmesinde de mutlaka bir hikmet, kullarına aid bir maslahat ve menfaat vardır. Abdest üzerine müteretteb bir çok hüküm ve menfeat olmamak imkân haricindedir. İşte biz de bu noktadan muhakeme ve mutalâa yürütmek istiyoruz. Yoksa esasen mademki bir vazifedir, onu yapmamız her hâlde lâzımdır.

Abdestin hikmeti :

Evet, efendiler; Allahü Taalâ Hazretleri hakîmdir; hikmet sıfatiyle muttasıfdır. Binaenaleyh bizlere abdest ile emir etmesinde de pek büyük

hikmetler olacak. Bunda şüphe ve tereddüde mahâl yokdur. Bu hikmetleri uzun uzadıya izah etmeye bahsimiz müsaid değildir. Hulâsatülhulâsa olarak diyebiliriz ki: «Bundaki hikmet, namazın en kudsî bir vazife ve abd için en ulvî bir mertebe olduğunu ve bu ibadet ancak kendisine mahsus olan Zat-i Ecell-ü A'lâ'nın ulviyyet ve kudsiyyetini işardır.»

Şimdi bu hulâsanın ne demek olduğunu bir az tafsil etmemiz icab eder. Bakınız! namaz kılmak, Cenab-ı Hakk'a münacatta bulunmak demektir. Bir mümin ve müslimin dünya meşguliyetlerinden, maddi düşüncelerden bir kaç dakika feragat ederek saf ve temiz bir kalb ile Allah'ına teveccüh eylemesidir. Ona iltica etmek, onun huzurunda bulunmak, Allah'ın huzur-u azametinde kendi aczini, kulluğunu itiraf etmektir. İnsan bir kaç dakika içinde her şeyi bırakmış, maddiyyat ve süfliyyattan çıkarak, o mertebelerden geçerek huzur-u İlâhîye kadar yükselmiş ve şimdi öyle bir makamda bulunuyor ki orada yalnız Allah'ı var. Allah'ına karşı yalvarıyor, münacat ediyor. Demek ki mümin için «namaz» miracdır, Allah'ına yükselmekdir. Şu hâlde bu mertebe, mümine nisbetle en mukaddes, en ulvî bir mertebedir; her şeyi bu mertebeden görecek ve bulacaktır.

Şüphe yok ki, böyle ulvî bir mertebeye birden bire yükselmek mümkin değildir; kendimizi tedricen bu mertebeye hazırlamak lâzımdır. İşte bunun içindir ki: Evvelâ taharet-i kalbin vesilesi demek olan taharet-i zahiriyye ve abdest ile emr olunuyoruz. Tamamiyle lâhuti ve manevi olan o makam (namaz) için hazırlanmış, oraya doğru bir hatve terakkî etmiş bulunuyoruz. Fakat henüz maddiyyat ile alâkamız kesilmiş değildir. Bundan sonra «namaz» makamına çıkınca artık büsbütün maddiyyat âleminden sıyrılıp çıkıyoruz demekdir. Ayni zamanda bu makamın, yani namazın, ulviyyetini bize anlatmak için evvelâ böyle bir merasim ile mükellef bulunuyoruz. Temiliği iş'ar eden bu vazife, yapacağımız işin alelâde bir hareket olmayıb ulvi bir mertebeye yükselmek olduğunu bize hatırlatıyor.

Bir misâl :

Size bunu hepinizin anlayabileceği bir misâl ile izah etmek istiyorum, şöyleki: Bir adam padişahın, yahud büyük bir zatın huzuruna çıkarak ona bir şey arz edecek olsa ne yapar? Tabii alelâde bir kimsenin yanına gider gibi öyle palas pandıras gidivermez, değil mi?. Evvelâ bir takım merasime riayet etmek mecburiyetindedir. Temiz elbiselerini giyer, padişahın veya o büyük zatın yanına çıkmazdan evvel ona yakın olan kimselerin yanına kadar çıkar, badehu asıl çıkmak istediği makama kadar yükselir. Bunun sebebi ise, padişahın veya o büyük zatın yüksek bir mertebeye, bir mevki'-i ihtirama malik olmasıdır. Daha doğrusu bizzat onların sahib ol-

duğu mevki'-i muallâdır ki, kendilerine karşı pek tabii olarak bizde bir ihtiram ve tazim hissi tevlid eder. Yapılan bu merasim ile de o mevkiin ulviyyeti bütün insanların kalbine yerleşir. Ve bianen aleyh o mevki'-i âlîden sudur eden evamir ve nevahiye karşı herkesde bir itaat ve hürmet hissi uyanır; bu suretle memleketin nizam ve intizamı muhafaza olunur. Bu merasim ile yavaş yavaş maksada doğru yürüyoruz demektir. Bununla beraber bu gibi vesaile riayet her hâlde lâzımdır. Bunlara riayet edilmiyecek olursa yavaş yavaş maksad-ı aslî olan «makama hürmet» hissi de kalblerden zail olmaya ve binnetice o makamdan sudur eden evamir ve nevahî de muta' olmamaya başlar, bu ise asayiş-i memleketin muhtel olmasına badî olur.

İşte bu misâl, tamamiyle değilse de, bir dereceye kadar mevzu'-u bahsimiz olan meseleyi zihninize takrib eder. Evet, namaz huzur-u İlâhide münacat demek olduğundan evvelâ makamın ulviyyet ve kudsiyyetini kalblerimize yerleşdirmek, namaza lâyık olduğu ehemmiyyet ve kudsiyyeti vermek ve bizi o makama yaklaşdırmak için bir nevi' taharet ile emr olunuyoruz. Temiz ve pak olmayan bir insanın büyük bir âmirin huzuruna çıkması, nasıl hürmetsizliği müeddî ise bu da öyledir. Binaenaleyh abd, bu emri ifa etmekle hem zahirini, hem kalbini temizlemiş ve Allah'ına bir derece yaklaşmış oluyor. Şu hâlde namazdan evvel «abdest» almak, hem namazın mertebe-i ulviyyetini iş'ar eden, hem de insanı Allah'ına yaklaştıran bir vesiledir. İnsan Allah'ına doğru buradan yükselebilir.

Ayni zamanda bunda menafi'-i ictimaiye de vardır. Çünki efrad-ı cemiyyetin emr-i İlâhîye imtisâl etmeleri binnetice tezkiye-i nefs ve tasfiye-i kalbi tevlid eder ve binaenaleyh asayiş-i cemiyyetin masuniyyetini te'min eylemiş olur. Bu itibar ile, bidayetten bir ibadet-i mahza gibi görülen abdestte bile ictimaî menfaatler mevcuddur.

Abdestin nazafet-i maddiyye ciheti :

Efendiler, hadd-i zatinde insanı Allah'ına doğru yaklaştırıcı bir ibadet olan abdest, ayni zamanda maddi ve cismani pek çok faideleri de mutazammındır. Nazafet-i cismaniyye noktasından da pek büyük bir ehemmiyyeti vardır. Hele mikrob denilen hayvancıkların keşfinden sonra «Abdest» in ehemmiyyeti daha ziyade anlaşılmaya başlamıştır. Evvelce bunun ehemmiyetini yalınız Müslümanlar takdir eder iken bugün aklı başında olan firenkler de takdir etmeye başlamışlardır.

Evet hepimiz biliyoruz, işitiyoruz ki: Bir çok hastalıklar, mikrab denilen hayvanlar vasıtasiyle oluyor, pislikten husule geliyor. İnsan nezafete ne derece dikkat ederse vücudunu o nisbette emraz-ı sariyeden, bulaşık hastalıklardan korumuş olur. Hâlbuki dinine riayetkâr olan bir Müslüman, Allah'ın emrini yerine getirmek maksadiyle günde beş defa abdest almak-

la en ziyade mikroblara maruz bulunan ellerini güzelce temizlemiş oluyor. Sonra ağzını yıkamak, hele sünnetlerini yerine getirmek suretiyle abdest alarak dişlerini bir misvak veya fırça veyahud parmaklariyle güzelce oğmak, sıhhat noktasından nekadar faideli bir şey olduğunu bilmem ki uzun uzadıya izaha hacet var mı?.

Çünki bu suretle abdest alan bir mümin, bir taraftan sünnet-i Peygamberiyi yerine getirir iken, diğer taraftan da dişlerinin arasında kalmış yemek bakiyyesini, bozulub koku peyda ederek hem dişlere, hem de diş etlerine mazarratları muhakkak olan maddeleri çıkarmış, dişlerini güzelce temizlemiş oluyor. Bununla beraber gayet nafi' bir duş yaparak ağızda hazm-ı ibtidaî vazifesini ifa eden gudde-i lûabiyyeyi kuvvetlendirmiş oluyor. Zaten bugün hangi doktora sorulsa ağız ve dişlerin sıhhatini muhafaza edebilmek için temiz su ile sık sık yıkamak lüzumunu tavsiye eder. Bugün tababet noktasından anlaşılmış bir hakikattir ki: Ağzın, dişlerin, boğazın temiz su ile daimi surette yıkanması bir çok hastalıkların sirayetine mani' oluyor. Bunun içindir ki: Son zamanlarda bu cihete pek ziyade ehemmiyyet verilmiştir. Bugün hıfsızsıhhanın şu mühim mesailini teşkil eden: «Ağız ve burunun temiz su ile sık sık yıkanarak taaffünü izale olunması» keyfiyetidir.

Sonra yüzün, kolların yıkanmasında da hıfzısıhha noktasından nekadar faideler vardır. Deveranı tanzim ve rükûdet-i demeviyyeyi men' etmek, yorulmuş olan azayı takviye eylemek, gözlerin bozulmaması veyahud vaktinden evvel rü'yetlerine za'f ârız olmaması için yüzü, gözü, kolları sık sık yıkamak lüzûmunu da doktorlar tavsiye etmekdedirler. Arasıra başın serinleşdirilmesini, kulakların ve boynunun ıslak bir bez ile silinmesinin fevaidini de yine onlardan işitib duruyoruz.

Hele ayak parmakları arasında ekseriyetle hasıl olan akarlı kokarlı cild hastalıklarından tevekki olunmak için ayakları sık sık yıkamak lâzım olduğunu da hıfzısıhha kitabları pek güzel anlatmaktadır. Hâlbuki tıbben lüzûm gösterilen bu şeylerin hepsini namazına müdavim bir Müslüman hiç bir kimsenin icbar ve tavsiyesi olmaksızın yalnız Allah'ın emrini yerine getirmek maksad-ı ulvisi ile, günde beş defa yapıyor; bunu yapmakla hem Allah'ın emrini yerine getirmiş, vazife-i ubudiyyeti ifa etmiş, hem de sıhhaten lâzım olan nezafeti yapmış oluyor ki, iki cihetten ticareti vardır. Ayni zamanda bir şey kayb etmiş değildir. Bunu ifa etmeyenler ise evvelâ vazife-i ubudiyyetini ifa etmemiş, saniyen sıhhate lâzım olan şeylere riayette kusur etmiş; salisen her iki cihetten pek çok şeyler kayb etmiştir.

Görülüyor ki : Bir emr-i İlâhî ve bir ibadet-i mahza olan namaz ve abdest müdavemet eden bir insan, ayni zamanda kendi vücudunun sıhhatini muhafaza için lâzım gelen kavaid-i sıhhiyyeye de riayet etmiştir.

Demek ki Allah'ın emrine imtisâl etmek, insanlar için maddi ve manevi saadetin husulüne sebeb olduğunda hiç şübhe yoktur. Aksine hareket de ebedî bir husran ve mahrumiyeti intac eder.

«Gusl» ün hikmeti :

Guslün hikmetini uzun uzadıya izaha hacet yoktur. Bugün etibbaca umumen kabûl edilmiş bir şeydir ki:

Vücudun her tarafını sık sık yıkamanın menafi'-i maddiyye ve maneviyyesi pek çoktur. İlm-i tıbda umumî ve mevzî olarak tavsiye edilen tedavi-i bilmâ' (su ile tedavi) ise Müslümanların ibadetlerinden olan abdest ve gusül ile en mükemmel bir surette tahakkuk etmektedir.

En büyük hekimlerin söylediklerine göre vücutta cümle-i asabiyyede hâsıl olan tezelzülün en büyük ve en muvafık muaddili gusüldür. Vücuda ârız olan yorgunluk ve gevşekliğin izalesi için gusülden a'lâ muntazam ve mukavvî bir şey olamaz. Gusül icab eden halâttan sonra vücudun her tarafında bir yorgunluk, bir gevşeklik husule geldiği gibi, bundan sonra yıkanmanın da vücud ve ruh üzerinde pek büyük bir tesiri görülüyor adeta ruh büyük bir yükten kurtulmuş gibi ferahlanıyor. Vücutta bir inşirah hasıl oluyor. Vücudun kayb olmuş kuvveti derhâl yerine geliyor. İşte bundan anlaşılır ki hâlât-ı mezkûreden sonra guslün farz olması pek büyük hikmetlere müsteniddir; pek büyük hüküm ve menafi' vardır. Mamafih, evvelce de söylediğim gibi, bir müslüman için icab ettiği takdirde vakıt kayb etmeksizin hemen «gusül» etmek farzdır. Bunda bir hikmet, bir menfaat mülâhaza etmeyerek sırf bir vazife olarak yapması her hâlde lâzımdır. farzdır. Gusül yapmadan durmak Müslümanlığa yakışmaz. Çirkindir, ayıbdır, büyük günahdır.

Teyemmüm ve hikmeti

Teyemmüm ne demektir, ve ne zaman yapılır?

Bâzı zamanlar olur ki abdest alacak veya gusl edecek kâfi mikdarda temiz su bulunmaz. Yahud su bulunur da her hangi bir sebeb suyu istimale mâni olur. Bir sebebden dolayi suyu kullanmak pek güç veya büsbütün imkânsız olur. Bu suretle sudan istifade mümkin olamaz. Şimdi böyle bir hâl vukuunda ne yapmak lâzımdır? Böyle zamanlarda mutlaka su ile abdest almak veya gusletmekle de mükellef değil miyiz?. Yoksa su yok diye abdest ve gusül külliyyen terk edilebilecek mi?. Hayır! Bunların hiç birisiyle şer'an mükellef ve mezun değiliz. Daima her şeyde kolaylık gösteren şeriatımız bu hususda da bize pek kolay bir cihet talim eylemiştir, ki o da «teyemmüm» dür. Teyemmüm, icabında hem abdest, hem de gusül makamına kaimdir. Öyle ise bunun ne ile ve ne suretle olduğunu da bilmemiz Dini bir vazifedir.

Teyemmüm, mutlak kasıd demektir. Lisan-ı şeriatte; temiz bir toprak ile yüzü, (dirsekleri ile beraber kollar da dahil olduğu hâlde) elleri mesihten ibarettir.

Teyemmüm şu suretle olur: «evvelâ niyet ederiz. Saniyen ellerimizi temiz bir toprağa veyahud toprak cinsinden bir şeye vurduktan sonra kaldırıb ellerimizle yüzümüzü tamamen mesh ederiz. Abdest alır gibi ellerimizi yüzümüze süreriz Bundan sonra ellerimizi tekrar vurarak ibtida sol elimizi içi ile sağ kolumuzu — dirsekleriyle beraber — tamamen mesh ederiz.

Teyemmümde niyet ve iki defa ellerimizi temiz bir toprağa veya toprak cinsinden bir şeye vurmak farzdır.

Ellerimizi vurur iken parmaklarımızı bir az açmak, vurduğumuz yer çok tozlu ise baş parmaklarımızı bir birine vurarak tozunu bir az silmek, teyemmüme besmele ile başlamak, elini bir vurduktan sonra kumun üzerinde ileri geri sürmek sünnettir. Elbisesinde veyahut oturub yattığı yerde toz bulunduğu takdirde onlarla da teyemmüm etmek caizdir.

Teyemmüm edecek kimsenin kendisinde mevcud hadesden temizlenmeye niyet etmesi kâfidir. Eğer o hades abdesti almamak gibi hades-i asgar ise abdest makamına, hades-i ekber ise gusül makamına kaim olur.

Gusül niyetiyle yapılan teyemmüm — suyu istimale kudret gelmedikce — bir daha gusül icab edinceye kadar devam eder.

«Teyemmüm» ün hikmeti :

Görülüyor ki: Su bulunmadığı veyahud bâzı esbab dolayisiyle mevcud suyu istimâl mümkin veya muvafık-ı maslahat olmadığı zamanlar «abdest ve gusül» yerine teyemmüm etmek lâzımdır. «teyemmüm» abdest ve gusül yerine kaim olur. «Teyemmüm» ne demek olduğu anlaşıldıkdan sonra şimdi bu babdaki hikmet-i şer'iyyeyi tedkik etmek icab eder.

Geçen bahisler bize anlattı ki: Abdest ve gusül hem bir ibadet, hem de tam manasiyle bir temizlikdir.

Nazafetin her nev'i bunlarda mevcuddur. Hâlbuki zahiren bakılınca teyemmümde böyle bir şey yoktur. Çünki bunda temizliğe benzer bir şey görülmüyor. Mamafih düşünce tamamiyle zahirî ve basit bir düşüncedir Hakikat-ı hâl düşünülürse teyemmümün farz olmasında da bir takım hikmetler, ince nükteler vardır, şimdi bu nükteleri de izah edeceğim, dikkat ediniz:

1 — Evet, abdest ile gusülde hem nazafet-i zahiriyye, hem de ibadet vardır. Bir insan su ile abdest aldığı veya gusl ettiği zaman hem Allah'ına ibadet etmiş, hem de bedenî bir temizlik yapmış olur. Fakat unutmamalıyız ki abdest ve gusül gibi taharetten maksad, asıl kalbin taharetini temin etmekti. Bedenî olan taharet, maksudun bizzat değildi. Binaenaleyh mümin-i mükellefin, suyu istimali müteazzir veya müteassir olduğu bir zamanda «teyemmüm» ile memur olmasındaki hikmet, taharetten maksudun bizzat olan ibadet cihetini olsun fevt etmemektir. Yani teyemmümün farz olmasından anlaşılır ki: abdest ve gusülde mevcud olan nezafet-i bedeniyye ciheti bir zarurete mebni tahakkuk edemeyeceği zamanlar bile ibadet ve taharet-i kalb cihetinin terki aslâ caiz değildir. Zaten Dinden maksud bizzat nefsin tahareti olub cismin tahareti buna bir vesile değil mi?. Binaenaleyh bu itibarla abdest ile teyemmüm beyninde bir fark yoktur. Her ikisi de emre, emir olduğu için imtisâldir. Her ikisi ile de maksad hâsıldır.

2 — Su ile abdest ve gusül mümkin olmadığı zamanlar teyemmüm etmenin lüzûmundan şu da tezahur eder: Namazdan evvel icrası lâzım ve namazın şeraitinden olan merasim-i Diniyyeyi icrada sebat ve muvazabet manası vardır. Zaruret ve mazeret bulunduğu zamanlar bile asla terki caiz değildir. Mazeret olsa da olmasa da o vazife mutlaka yapılacaktır. Ay-

ni zamanda mazeret bulunduğu bir zamanda bile vazifesine müdavim olan bir insan mazeret yok iken evleviyetle müdavim olacağından bize vazifede devam ve sabatın lüzûmunu iş'ar ediyor.

Taharet-i hakikiyye :

Efendiler! Kitâbullahın, sünnet-i Nebeviyyenin sarahat ve işaretinden anlıyoruz ki: Bir Müslüman için taharet farzdır. Taharet ve nazafet «Din» in yarısıdır. Namaz kılmayı isteyen bir Müslüman için azay-ı mahsusasını veya bütün bedenini maddi ve manevi pisliklerden tathir etmek farzdır. Mamafih şunu da hatırdan çıkarmamalıdır ki: Bir Müslüman için yalnız azay-ı mahsusasının veya bütün vücudunun zahirini yıkamak kâfi değildir. Yalnız zahiri bir taharetle Dinen matlub olan tahareti yapmış sayılmayız. Azay-ı zahiriyyemizden bâzılarını, yahud tamamen bedenimizin zahirini yıkamakla sıkı sıkı emr olunmamızdan anlamalıyız ki: ayni zamanda zahirlerini yıkamakla memur olduğumuz aza ve cevarihimizi ceraim ve âsamdan, (günahlardan), kalbimizi ahlâk-ı mezmume ve rezailden, hatta masivallahdan tathir etmemiz de lâzımdır ve asıl taharet-i hakikiyye de budur. Zahiri yıkamakdaki maksad-ı hakiki, batını tehzib etmek, kalbi temizlemektir. Zahirlerini yıkamakla memur olduğumuz aza ve cevarihimizi bilcümle ceraim ve cinayattan, kalbimizi de rezailden tathir etmedikden sonra günde bin defa yıkansa yine faidesi yoktur.

Meselâ: Elimizi, ağzımızı, yüzümüzü, ayaklarımızı su ile yıkar, başımızı ve kulaklarımızı su ile mesh eder. fakat harama yapışmakdan, kötü söz söylemekten, harama bakmakdan, fena şeyler düşünmekden, fena şeyleri dinlemekden, fena yerlere gitmekten vaz geçmezsek taharet-i zahiriyyemizden ne faide hâsıl olur?.

Çünki şeriatin emr eylediği taharetten maksad öyle yalınız âza ve cevarihimizin zahirlerini yıkamak değildir. Böyle olsaydı Cenab-ı Peygamber Efendimiz «Taharet imanın yarısıdır», «Din nezafet üzerine bina kılınmıştır.», «Namazın anahtarı taharettir» der miydi?. Kezalik Kur'an-ı Kerim'de taharetin ulüvv-ü mertebesi hakkında bukadar ayet varid olur muydu?...

Dinen memur olduğumuz taharet, aza ve cevarihimizin yalınızca zahirlerini yıkayıvermektir zannında bulunanlar, hiç şübhe yokdur ki Dinin ruhunu bilmeyen, sahabe-i kiramın haline vakıf olmayanlardır.

Binaenaleyh tam bir Müslümanın Allah'ın emri vechle âzay-ı mahsusasını hades ve necesden tathir ettiği gibi, onları menahiden, ceraim ve

âsâmdan; kalbini de ahlâk-ı mezmumeden tathir ve taât ile tâmir eder; bu suretle zâhiren ve bâtınan pâk olur.

Taharetin meratibi :

Elhâsıl, taharetin dört mertebesi var: 1 — Şeriatin târifi vechle âzay-ı zâhireyi hades, habes, fazlâttan tathir etmek. 2 — Bununla beraber âza ve cevarihi ceraim ve âsâmdan da tathir etmek ve her bir âzayı mavuzia lehhinin gayrisinde istimâl etmemek. 3 — Bu mertebelerde de kalmayarak kalbi ahlâk-ı mezmume ve rezail-i mebguzadan tathir etmek. 4 — İçini Allah'dan başka her şeyden tathir etmekdir, ki taharetin bu derecesi enbiya ve sıddîkinin taharetidir. Binaenaleyh mümin-i mükellefin vazifesi yalmz birinci derecede tevakkuf olmayıb tedricen diğerlerine de yükselmektir. Mamafih birinciye devam etmedikce ikinci ve üçüncü dereceler katiyyen husule gelemez.

Namaz

Namaz ve farziyyeti — Namazla kimler mükellefdir — Beş vaktın farz namazları — Sünnet namazlar — Namazın şerait-i hariciyesi — Beş vakıt namaza mahsus vakıtlar — Namaz kılmak mekruh olan vakıtlar — Namazın şerait-i hariciyyesinde mündemic hüküm ve esrar — Taharet ve hikmeti — Setr-i avret ve hikmeti — İstikbal-i Kıblede hikmet — Namazın muayyen vakıtlarda kılınmasındaki hikmet — Namazda niyetin farz olmasındaki hikmet —

Namaz ve farziyyeti :

Namaz, ef'âl-i maḷûme ve erkân-ı mahsusa ile Allahü Taalâ Hazretlerine arz-ı ubudiyyet ve kulluk etmektir. Namazın zahiri, ef'âl ve zikrise de hakikati, iç tarafı, ilm-i İlâhîsi her şeyi muhit olan Gaffarüzzünûb Hazretlerine tazarru' ve münacat etmek, ona takarrüb ve onu müşahede eylemekdir.

Namaz, kelime-i şahadetten sonra erkân-ı İslâmiyyenin birincisidir. Binaenaleyh teklifat-ı İlâhiyyedendir ve hicret-i Nebeviyyeden bir buçuk sene evvel farz kılınmıştır. Şukadar ki âkil ve baliğ olan bütün insanlar iman ve İslâm ile mükellef oldukları hâlde, «Namaz» ile yalınız âkil ve baliğ olan Müslümanlar mükellefdir. Devr-i taakkul ve sinn-i bülûğa gelmiş olan her Müslüman üzerine «namaz» kılmak farz-ı ayındır(1). Namazın farziyeti, hilâfına ihtimâl olmayan edille-i katiyye ile sabittir. Hem bu edille, yalınız âyet-i kerime değil, sünnet-i seniyye ile, yani Efendimizin kavli ve fi'liyle de sabit olmuştur. Ayni zamanda hakkında icma-ı ümmet de vardır. Yani İslâmiyyetin zuhurundan ta zamanımıza kadar gelen bütün Müslümanlar, beş vakıt namazın farz olduğunda ittifak etmişlerdir.

Namazla kimler mükellef :

Namaz, erkân-ı İslâmiyyenin ve ibadetlerin en büyüğü ve en mühimidir. Bundan dolayıdır ki «Din» in direği sayılmıştır. «Namaz» Dinin

(1) Şu halde namazın farz olması için üç şart vardır: Müslüman olmak, âkil olmak, bâliğ olmak.

direği, temeli olduğu için bunu hedm edenler, yıkanlar Dini hedm etmiş; bunu inkâr edenler, daire-i İslâmiyyetden harice çıkmış sayılırlar(2). İnkâr etmeyib de yalnız tenbellik yüzünden kılmayanlara da Müslümanlıkda fasık nazariyle bakılır. Binaenaleyh her çocuk yedi yaşından itibaren beş vakıt namazı kılmaya başlamalıdır. Ebeveyni tarafından kıldırılmalıdır. Hele on yaşına girdikten sonra hiç bırakmamalıdır. Bu yaşta iken namaz kılmaya alışmış olanlar büyüdükden sonra namazlarını bırakamaz olurlar. Bunun içindir ki: Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz «Yedi yaşındaki çocuklarınıza namaz kılmalarını emrediniz, onları namaza alıştırınız; on yaşına geldikden sonra terk edecek olurlarsa tokat ile dövünüz ve on yaşındaki çocukların yataklarını ayırınız» buyurmuşlardır. Bundan anlaşılır ki: Yedi yaşından itibaren çocuklarımızı namaza alıştırmak, namaz ile emretmekle memur ve mükellefiz. Çocuk ana ve babaları için bu, bir vazife-i mühimmedir. On yaşına geldikden sonra da hâlâ kılmayacak olursa onu tokat ile dövmek lâzımdır.

Mamafih namaz bir kaç nev'dir: Günde beş defa kılınması farz-ı ayn olan namazlar, vitir namazı, bayram namazları, teravih namazı, beş vaktın sünnetleri, müstehab ve nafile namazlar.

Beş vaktın farz namazları :

Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerif ile her Müslim ve Müslime üzerine günde beş defa kılınması farz-ı ayn olan namazlar şunlardır :

1 — İki rek'at sabah namazı;
2 — Dört rek'at öğle namazı;
3 — Dört rek'at ikindi namazı;
4 — Üç rek'at akşam namazı;
5 — Dört rek'at yatsı namazı.

Yatsıdan sonra üç rek'at vitir namazı vacibdir. Binaenaleyh her gün beş vakitte on yedi rek'at namaz kılmak her Müslim ve Müslime üzerine farz-ı ayndır. Üç rek'at vitir namazı kılmak vacibdir. Haftada bir defa Cuma günü öğle vaktinde, öğle namazı yerine cemaatle iki rek'at Cuma namazı kılmak da erkeklere farz-ı ayndir. Senede iki defa ikişer rek'at Bayram namazı kılmak erkeklere vacibdir.

Sünnet namazları :

Sabah namazının farzından evvel iki, öğle namazının farzından evvel dört ve farzdan sonra iki, akşam ile yatsının farzlarından sonra ikişer

(2) Namaz Dinin temeli, dinin direğidir. Onu ikame eden Dini ikame etmiş, terk eden de Dini yıkmışdır. — Hadis-i şerif —

rek'at namaz kılmak sünnet-i müekkededir. İkindi ile yatsının farzlarından evvel dörder rek'at namaz kılmak da sünnet-i gayr-i müekkede ve müstehabdir. Şu hâlde sabah dört, öğle on, ikindi sekiz, akşam beş, yatsı — vitirde dahil olduğu hâlde — onüç rek'at oluyor.

Cumanın farzından evvel dört, farzından sonra yine dört rek'at namaz kılmak da sünnet-i müekkededir. Rükû' ve sücud yapmaksızın cenaze namazı kılmak da farz-ı kifayedir. Bu namazları eda etmekden alıkoyan katî bir mazeret olmadıkca kazaya bırakmamak lâzımdır.

Bu namazların şerait ve erkânını bellemek, nasıl kılındığını öğrenmek de her Müslüman üzerine farzdır.

Namazın şerait-i hariciyyesi :

Namazı eda etmek için bâzı şartlar vardır ki, bunlardan bir kısmı namaza durmazdan evvel, bir kısmı da durdukdan sonradır. Namaza durmazdan mukaddem tahakkuku lâzım gelen şartlardan birincisi taharet olduğunu evvelce izah ettim. Şimdi sıra diğerlerine geldi. Şerait-i salâttan ikincisi setr-i avrettir. Yani namaza durmak isteyen bir adamın avret mahalli örtülü olmak lâzımdır. Bu mahâl, erkek ve kadınlara göre tehalüf eder. Erkeklerin göbeklerinden diz kapaklarının altına kadar avret sayılır. Hürre olan kadınların ise yüz, eller ve ayaklar haric olmak üzere her tarafı avrettir. Binaenaleyh namazda ve sair vakıtlarda erkeğin hiç olmazsa göbeğinden dizlerine kadar olan mahalli, kadınların da yüz, el ve ayaklarından maada bütün a'zay-ı bedeni örtülü olmak lâzımdır, farzdır. Bilâ özür mahall-i mezkûrun erkek ve kadında açık olması namazın adem-i sıhhatini istilzam eder.

Üçüncü şart istikbâl-i Kıble, yani Kâbe-i muazzamaya dönmektir. Bilâ özür Kâbeye dönmeyen insanın namazı sahih değildir. Eğer namaz kıldığımız mahâl, bir cami'-i şerif olmaz ve kıble bilinmez, soracak bir kimse de bulunmazsa, o zaman aklımızla düşünüb taşınır ve her hangi tarafın kıble olduğuna kanaat getirirsek o tarafa teveccüh eder ve namazımızı kılarız.

Daha sonra «vakıt» ile «niyet» de namazın şartlarındandır. Vakıt girmeden namaz kılınmadığı gibi, çıkdıkdan sonra da — eda olarak — kılınmaz. Kıldığı namazın ne olduğunu niyet etmedikce namaz caiz olmaz.

Beş vakıt namaza mahsus vakıtlar :

Namazın şartlarından biri de vakıt olduğunu söylemişdim. Her namazın kendine mahsus bir vaktı vardır, ki bunları bilmemiz lâzımdır. Sabah namazının vakti; fecr-i saninin tulûundan, yani tan yeri ağardıkdan

güneşin doğmasına kadar imtidad eden müddettir. Şimdi burasını biraz izah etmemiz iktiza eder.

Gece sabaha yakın şark tarafından «Ufuk» un ağarmasına fecrin tulûu denir, ki buna «şafak atmak» da derler. Fakat sabaha yakın şark tarafının ağarması iki suretle olur: Evvelâ ufkun güneş doğacak noktasından uzunluğa ve semt-i re'se doğru bir beyazlık uzar. Buna fecr-i evvel derler ki, fecr-i kâzibdir; yalancı aydınlıkdır. Bir müddet sonra o aydınlık yine kayb olarak karanlık gelir. Bundan sonra ufuk her tarafdan bir daire şeklinde ağarmaya başlar. İşte fecr-i sadık, fecr-i sani denilen bu gerçek beyazlığın başlamasiyle sabah namazının vakti girmiş olub tulû-u şemse kadar imtidad eder.

Öğle namazının vakti, güneşin nısfınnahara geldiği zamandan başlayarak her şeyin gölgesi — zevâl zamanındaki gölge haric olmak üzere — kendisinin iki misline baliğ oluncaya kadar imtidad eder. Öğle namazının vakti çıkdığından itibaren güneş batıncaya kadar devam eden müddet de ikindi namazının vaktidir.

Akşam namazının vakti, güneşin batmasiyle başlar ve güneş gurub ettikden sonra hasıl olan kızıllık veyahud kızıllığı müteakib hâsıl olan beyazlık kayb oluncaya kadar devam eder. Mamafih akşam namazı geç vakte bırakılmayarak gurub-u şemsi müteakib hemen eda edilmelidir.

Akşam namazının vakti çıkdıkdan sabah namazının vakti girinceye kadar devam eden müddet de yatsı namazının vaktidir. Binaenaleyh her namaz kendine mahsus olan vaktinde kılınmak lâzımdır. Vaktinin haricinde kılınan namazlar eda değil kazadır.

Namaz kılmak mekruh olan vakıtlar :

Güneş doğarken yahut zevâlde veya gurub ederken her hangi bir namaz kılmak kerahet-i tahrimiyye ile mekruhdur. Binaenaleyh bu vakıtlarda namaz kılmamalıdır. Şu kadar ki: o günün ikindi namazını kazaya bırakmamak için güneş batar iken kılmak lâzımdır. Geçmiş namazlar da bu üç vaktin gayrisinde kaza olunurlar. Bu vakitlerin gayrisinde hazırlanmış olan cenaze namazını bu vakitlerde kılmak da mekruhdur.

Bu üç vakıttan başka bâzı vakıtlar daha vardır ki; onlarda kaza namazları kılmak caiz ise de nafile namazları kılmak caiz değildir. Tan yeri ağardıkdan sonra güneş doğuncaya kadar yalnız sabahın sünneti kılınır, başka sünnet ve nafile kılınmaz. Sabah namazının farzından evvel ve sonra, ikindinin farzından sonra, akşam namazının farzından evvel nafile namaz kılmak mekruhtur.

Namazın şerait-i hariciyesinde mündemic hüküm ve esrar :

Namaza durmazdan mukaddem tahakkuku lâzım bulunan şerait-i hariciyede bir takım tenbihat, hüküm ve esrar vardır ki: namaz ile rızay-ı İlâhîyi talib olan bir mümin her hâlde bunlardan gafil olmamak lâzımdır. Evvelâ şunu bilmelidir ki: namaz vakti girdiğini iş'ar eden ezan; mümini kâfir ve münafıklardan tefrik eden bir şeydir. Bu öyle bir dâvettir ki; iyilerle kötülerin tefrik edileceklerini bir günde; yevm-i kıyamette vuku' bulacak nidayı hatırlatır. Binaenaleyh bugün zahiren ve kalben hazır olarak müezzinin dâvetine icabet edenler, bu dâvetin vukuundan sonra eday-ı salât bir vazife bilenler yevm-i kıyamette amellerin hesabı görüldüğü bir günde lûtf ile, kerem ve şef'kat ile çağırılacaklarına, bugün müezzinin sesinden kalbi ferahlananlar o gün fevz ü saadetle tebşir olunacaklarına tenbihdir.

Taharetin şart olmasında ne gibi tenbih ve hikmet var :

Sonra, namazın şeraitinden birincisi taharettir değil mi?. Evet, namaz kılacağımız yeri, elbisemizi, vücudumuzun bâzı aksamını, bâzen de tekmilini yıkamak farz dır. Bunu yerine getirmedikçe namaz kılınamaz. Şimdi bunda anlamaklığımız lâzım bir sır, bir hikmet yokmu dur?. Bu, daha ulvî hakikatlere tenbih değil midir?. Şübhesiz! Mademki Cenab-ı Hakk'a yaklaşmak için, kabuk menzilesinde olan dışımızı ve onu setr eden mahfazayı, yani elbisemizi, hatta bizden uzak ve ayrı olan mekânımızı pâk ve temiz kılmak lâzımdır; bununla memuruz. Şu hâlde bu emir, ruhumuzu ve kalbimizi tathir etmenin de lüzûmunu iş'ar etmez mi? Binaenaleyh taharetin farz olduğunu bilen bir insanın tevbe ve istiğfar ile, bir daha kötülük yapmamaya azm etmek suretiyle her gün kalbini temizlemesi de lâzımdır. Dışımızı temizlemek ile emreyleyen Allah, içimizin pâk olmamasına nasıl razı olur? Allah dışımıza değil, içimize bakar. İçimiz mülevves bir hâlde oldukca bin kere abdest alsak; bin kere bedenimizi yıkasak yine Allahımıza tekarrüb edemeyiz, emr-i İlâhiyi hakkiyle yerine getirmiş sayılmayız. Şu hâlde taharet ile olan emirlerden anlamalıyız ki: bundan asıl maksad, içimizi temizlemektir; dışımızın temizliği ona bir vesiledir.

Meselâ: Size mafevkiniz tarafından temiz bir mahfaza içine konulmuş pek kıymetli bir şey verildi. Bu mahfazanın ve bu mahfazayı koyacağınız yerin her gün temizlenmesi için de sıkı sıkı emirler verildi. Şimdî biz bundan ne anlarız? O kıymetli şeyin tozdan, kirden, pasdan muhafaza edilmesi lüzumunu değil mi? Asıl maksudun bizzat mahfaza içindeki şeyin muhafazasıdır; onu muhafaza eden kılıf ile o kılıfın bulunduğu mekânın temiz tutulması maksudun bizzat değildir. Böyle olunca, mekânın ve mahfazanın temiz olmasına fevkalâde dikkat ettiği hâlde asıl içindeki şey

ne olursa olsun hiç hatırlarına getirmeyenler matlûb olan emri yerine getirmiş olurlar mı? tabii olmazlar! İşte taharet ile olan emir de böyledir.. Buna çok dikkat ediniz.

Setr-i avret emrindeki hikmet :

Şerait-i salâttan biri de «setr-i avret» tir. Bunun manası, zahir-i bedenimizde kabih ve başkalarının görmesi ayıb olan yerleri halkın nazarından örtmek demektir. Şimdi bir kere düşünelim: Zâhiren görülmesi çirkin olan yerleri namazda örtmek farz olunca; fezayih-i bâtıniyyeyi — ki Allah'dan başka kimse muttali' olamaz — setr etmek, onlara tevbe perdesi çekmek vacib olmaz mı?. Binaenaleyh setr-i avretle memur olmamızdan anlaşılır ki, fezayih-i bâtıniyyeyi göz önüne getirerek bunların örtülmesini istemek; bunları örtebilecek, bunları afvettirecek olan nedamet, tevbe, haya, havf ve rica üzere bulunmak; her yapdığına nadim bir abd-i mücrim gibi mevlâmıza rücu' etmek de lâzımdır. Yoksa bu cihetten tamamiyle gaflet eden bir insanın yalınız dışını setretmesinden ne çıkar.

İstikbâl-i kıblenin farz olmasındaki hikmet :

Şerait-i salâttan biri de istikbâl-i kıble idi. Bu olmadıkca namaz sahih olmazdı. İstikbâl-i Kıble yüzümüzü cihat-ı saireden çevirib yalınız «Kâbe-i Muazzama» ya tevcih etmektir. Bundaki hikmet, bir kere namazda matlub olan huzur ve sükûnet-i kalbin teminidir. Namazdan maksad, kalbin yalınız Allah'a teveccüh etmesidir. Cenab-ı Allah bir cihetle mahdud ve mukayyed olmaktan münezzeh ve müteali ise de bizim için müteaddid ve muhtelif cihat vardır. Eğer namazda teveccüh edeceğimiz cihet bizim elimize terk edilseydi bunu ihtiyar etmek hususunda hayret ve tereddüde düşer, hangi cihetin daha hayırlı olduğunu kesdiremez ve bu suretle namazda aranılan huzur-u kalb de hâsıl olmazdı. Bunun içindir ki Cenab-ı Hak Kıble olarak Din-i Mübin-i İslâmın mahall-i zuhuru olan Mekke-yi mübarekeyi tayin buyurmuşdur.

Fakat düşünmeliyiz ki: Böyle yüzümüzü muayyen bir cihete çevirmekle bu hikmet tahakkuk eder mi? Yalınız yüzümüzün kıbleye teveccüh etmesi, temin-i maksada kâfi midir? Acaba namazda yüzümüzü yalınız «Kâbe-i muazzama» ya tevcih etmekle memur olan bizler; kalbimizi de başka şeylerden çekerek yalınız Allah'a tevcih etmek, Allah'dan başkasını, Hak'dan gayrisini kalbimizden çıkarıb atmakla memur olmaz mıyız? Bunda ne şübhe! Hatta biraz ince düşünecek olursak asıl bununla memur olduğumuzu anlamakta güçlük bile çekmeyiz. Zâhiren bir noktaya, yalınız muayyen bir yere çevrilmenin farz olması, bâtını tahrik ve âzaları

zabt u teskine bir vesiledir. Mamafih yüzümüzü «Kâbe-i Muazzama» ya tevcih için başka cihetlerden sarf-ı nazar etmek nasıl lâzım ise, kalbimizi Allah'a tevcih için de masivadan farig olmak, kalbden her şeyi söküp çıkarmak lâzımdır. Biri şerait-i zâhiriyesinden, diğeri de şerait-i bâtnmiyyesindendir.

Namazın muayyen vakıtlarda kılınmasındaki hikmet :

Günde beş vakıt namazın edası herkesin ictihadına terk edilmeyerek bunun için muayyen vakıtlar tayin olunmasında ne büyük hikmetler, ne mühim tenbihler, ibretler vardır. Muayyen zamanlarda muttarid bir surette icrası iltizam edilmeyen şeylerin ihmâl olunmaya maruz oldukları malûm bir hakikattir. Çok kimseler vardır ki: kendi hâllerine bırakılınca vakti vaktinde iyi ve nafi' işler yapmak iktidarını haiz değillerdir. En hayırlı işleri daima vaktinde yapamazlar. Bunun içindir ki, her gün muayyen vakitlerde sahibi, yahud hizmetçileri tarafından temizliği, tertib ve tanzimi iltizam edilmemiş olan evlerde, temizlik pek nadir görülür. Hâlbuki her gün muayyen zamanlarda evinin temizliğini âdet edinmiş olan kimselerin evi daima temizdir. Çünki pislik olsun olmasın, zamanı gelince mutlaka temizliyeceğinden evin nezafeti daimi surette muhafaza olunur.

Böyle olunca namazın muayyen ve mahdud vakıtlarda farz olmasındaki hikmet de anlaşılır. Bir kere bu bize iş'ar ediyor ki: iyi ve muntazam işler, daima vakti vaktinde icra edilen işlerdir. Feyz u bereket de vakti vaktinde icra edilen şeylerdedir. Saniyen vaz'-ı Din, vaz'-ı şeriatten maksad, fıtrat-ı beşeriyyenin hadd-i kemâle vusulü, ruhun tealisi, nüfus-u insaniyyenin tezkiye ve tasfiyesidir. Bu ise efrad-ı insaniyyeyi kendi gibi her hangi bir mahlûka ubudiyyet ve perestiş etmek esaretinden kurtaran «tevhid-i İlâhî» ile ve Allah'ın ihsan eylediği kuvayı hayırda istimâl etmekle mümkin olabilir. Hâlbuki iman ve tevhidi takviye ve tenmiye ve nefsi şerden men' ile hayra sevk edecek yegâne amel, Allah'ın büyüklüğünü, ilm ü hikmetini, fazl u rahmetini tezekkür etmek, hatırlamaktır. Tekbir ve tesbih, tilâvet-i Kur'an, dua gibi zikr ü şükrün her nev'ini şamil bulunan namaza evkat-ı mahsusa ve muayyeneden müdavim olanların Allah'ı hatırlaması, Allah'a rabt-ı kalb etmesi, Allah'a muhabbeti kesb-i kuvvet eder. Bunu muttarid surette ifa etmek kendisini gafletten ikaz edeceği için kalbinde Allah'a muhabbeti fazlalaşır; nefsi şer ve nekaisden nefret eder. Bunu vakt-ı muayyeninde eda etmek hem nefsini, hem de Allah'ını unutmamaya, gaflet deryasına dalmamaya büyük bir vesiledir. Bütün müminlere muhtelif ve fakat muttarid ve muayyen vakıtlarda nefislerini, Allah'larını hatırlatmak hikmetine mebnidir ki, namaz muvakkat olarak farz kılınmıştır. Çünki bedevi olsun, medeni olsun, tabakat-ı na-

sın ekserisi muayyen zamanlarda behemehâl icrasına mecbur olmadıkları şeyleri muhafaza edemezler. Onlardan gaflet ederler.

Namazda niyetin farz olmasındaki hikmet :

Namaz ile olan emr-i İlâhîye imtisâl ve onu edaya azmimiz ancak niyetle hâsıldır. Niyet ve kasda mukarin olmayarak yapılan şeyler bir amel-i mahsus değildir. Bu hikmete mebnidir ki: bir ibadet-i hâlisa olan namazda niyet farz kılınmış ve bununla namaza başlar iken yapacağımız işin ne olduğunu, kimin için yapılacağını kalbimize yerleştirmek lüzûmuna işaret olunmuştur.

Namaz hakkında tafsilât

Namazı nasıl kılarız? — Namazın vacibleri — Sücud-u sehiy — Secde-i tilâvet — Hangi namazları kaza ederiz — Müsafir, namazları nasıl kılacak? — Namazı bozan şeyler — Namazı cemaatle kılmak.

Namazı nasıl kılarız?

Efendiler! Namazın pek büyük bir ibadet olduğunu, günde kaç defa kılınacağını, vakıtlarını, kaçar rak'at olduğunu anladık değil mi?. Öyle ise namazın nasıl ve ne suretle kılınacağını bilmemiz de lâzımdır. Asıl mühim olan da budur. Mademki namaz Allahımız'a karşı bir vazife-i ubudiyyettir; O hâlde bu vazifenin ne şekilde olacağını bilmemiz elbette lâzımdır, değil mi? İşte şimdi bu ciheti de size güzelce izah edeceğim, dikkat edinizki, vazifeyi güzelce ifa edesiniz.

Evvelâ sabah namazından başlayalım, kılacağımız sabah namazının sünneti olsun. Sabah namazının vakti girdikden sonra bütün şeraitine riayet ederek bütün dünya işlerini, dünya düşüncelerini arkamıza atarız. Ulu Tanrımızın huzurunda münacat eder olduğumuzu hatırlayarak yüzümüzü kıbleye, kalbimizi Allah'a çevirir ve «Niyet ettim Allah rızası için sabah namazının iki rek'at sünetini kılmaya» diyerek niyet eder ve ellerimizi kulaklarımızın yumuşağına kaldırıb «Allahü Ekber» deriz. Buna «İftitah tekbiri = Başlamak tekbiri» denir ki, farzdır; namazın şerait ve erkânındandır. Bu tekbirden itibaren namaza dahil olduğumuz cihetle artık başka şeylerle meşgul olmak haramdır. İftitah tekbirinden sonra sağ elimizin avucunu sol elimizin üstüne koyarak sağ elimizin küçük ve baş parmaklarını halka edib sol bileğini ihata eder ve diğer üç parmağımızı da sol kolumuzun üzerine vaz' ederiz. Bu vaziyette göbeğimizin altına koruz. Buna el bağlamak derler. (Kadınlar iftitah tekbirinde ellerini omuzları hizasına kadar kaldırdıkları gibi göbeklerinin altına değil, göğüslerine bağlarlar.) Bundan sonra Euzu ve Besmele okumaksızın şu duayı okuruz: **«Sübhaneke Allahümme ve bihamdik. Vetebare kesmük. Ve teâlâ ceddük velâ ilâhe ğayrük.»** Manası: «Allahım! Seni tesbih ile noksan sıfatlardan tenzih ve tahmid ile kemâl sıfatlarını isbat ederim. İsm-i şerifin pâk, sabit ve daim; saltanatın, izzet azametin yücedir; kud-

ret-i kaahirenle gani ve müteâlisin; birsin, senden başka mabudün bilhak yokdur.»

Sübhanekeden sonra Euzü ve Besmele ile Fatiha-i şerifeyi okur ve Fatihaya kısa bir sure, yahud üç veya daha uzunca bir âyet zammederiz. Bundan sonra ellerimizi bırakır ve «Allahü Ekber» diyerek rükûa eğiliriz. Kıyamda iken gözümüz secde edeceğimiz yere bakacak, ayaklarımızın arası dört parmak açık olacak, rükûa eğilince kıyamdaki açıklık kapatılarak topuklar bir birine yanaşacaktır. Rükû'da ellerimizle diz kapaklarımızı tutar ve başımızla sırtımızı, belimizi düm düz yaparız. Başımız ne aşağı, ne de yukarı meyletmeyecektir. Bu vaziyette iken üç defa: «**Sübhane rabbiyel azîm.**» diyeceğiz. (Manası «Büyük olan Rabbimi tesbih ve tenzih ederim» demektir.) Sonra: «**Semiallahû limen hamideh**» diyerek (manası: Allah kendisine hamd ü şükredenlerin saday-ı tahmid ve şükranını işitir, demektir.) Belimizi tamamiyle doğrulturuz ve ayakta iken : «**Rabbenâleke-l-hamd**» deriz. (Manası: Her nimetin sahib ve vahidi olan Rabbimiz; hamd ü sena yalnız sana mahsustur.) Badehu «Allahü Ekber» der ve tekbirle beraber . başımızı secdeye koruz. Secdeye şu suretle gideceğiz: Rükû'dan kalkıb tamamiyle doğrulduktan sonra «Allahü Ekber» diyerek vücudumuzun umumi olan vaziyetini bozmaksızın evvelâ dizlerimizi, sonra ellerimizi yere; daha sonra başımızı ellerimizin arasına koymalıdır. Secdede ayaklarımızın ucu, dizlerimiz, ellerimiz, alnımız ve burnumuz yere temas edecektir. Ayni zamanda secdede iken parmaklarımızın altını yere yapıştırıp uçlarını kıbleye çevirmeli, dirseklerimiz yere yapışmayarak bir az açık, karnımız içine doğru bir az çekik olmalıdır. Bu vaziyette iken üç defa: «**Sübhane rabbiyel a'lâ**» deriz. (Manası: Âli, yüksek olan Rabbimi tesbih ve nekaisten tenzih ederim.) Sonra «Allahü Ekber» diyerek bazımızı kaldırır; Subhanellah diyecek kadar oturub tekrar secdeye gideriz. Yine üç defa : «Sübhane rabbiyel a'lâ» der ve tekrar ikinci rek'ata kalkarız. Fakat secdeye gitmenin bir usûl ve kaidesi olduğu gibi, secdeden kalkmanın da bir usûl ve kaidesi vardır. Evvelâ başımızı, sonra ellerimizi, daha sonra dizlerimizi kaldırmak suretiyle kıyama kalkarız. Besmele ile Fatiha ve bir sure okuduktan sonra rükû' ve sücud yaparak oturur, evvelâ «**Ettehiyatü..**» «**Allahümme salli... Allahümme barik... Rabbena âtina...**» dualarını okur, sağ ve sol taraflarımıza selâm veririz. Gerek ka'dede, gedan sonra, «**Allahümme entesselâmü ve min kesselâm Tabarekte yazelcelâli vel ikram.**» deriz. Sabah namazının farzı da sünneti gibi kılınır. Arada bir fark varsa farz «Kamet» getirmek ve farza diye niyet etmek lâzımdır. Başka bir ayrılığı yoktur. Binaenaleyh farz da bu yolda kılınacaktır.

Öğle namazının ilk sünneti dört rek'attır ve sabah namazının sünnetinde tarif ettiğim gibi kılınır. Fakat ikinci rek'atta oturub, «**Ettehiyyatü**» yü okuduktan sonra üçüncü rek'ata kalkar, Besmele, Fatiha, zamm-ı sure ile iki rek'at daha kıldıkdan sonra oturub tekrar: «**Ettehiyyatü**» ve diğer duaları okuyarak selâm vereceğiz. Bir de her namazın niyeti kendine göredir. Öğle namazının son sünneti de tıbkı sabah namazının sünneti gibi kılınır. Öğlenin farzı dört rek'attır ve sünneti gibi kılınır. Şu kadar ki: Farzında kamet getirir ve farza diye niyet ederiz. Bir de üçüncü ve dördüncü rek'atlarda Fatihadan başka bir şey okumayız. İki rek'attan fazla olan farzların hepsi böyledir; üçüncü ve dördüncü rek'atlarda yalınız fatiha ile iktifa olunur. Öğle namazının son sünneti, akşam namazının sünneti, yatsının son sünneti de sabah namazının sünneti gibidir. Ancak niyetleri başkadır.

İkindinin sünneti ile yatsının ilk sünneti sünnet-i gayr-i müekkede olduğundan ka'de-i ulâda, «**Ettehiyyatü**» dan sonra, «**Allahümme Salli, Allahümme barik**» lerde okunarak üçüncü rek'ata kalkılır ve ettehiyyatüden evvel, «**Sübhaneke**» okunur badehu Euzu ve Besmele ile Fatihaya başlanır.

Salât-i vitir, yatsı namazından sonra kılınır, «Vacib olan vitir namazına» diye niyet ederiz. Birinci ve ikinci rek'atlar tıbkı diğer namazlar gibidir. Üçüncü rek'ata kalkıb Fatiha ve sure okudukdan sonra ellerimizi kulaklarımızın yumuşağına kaldırıb bir tekbir alarak «kunut» dualarını okur, badehu rükû' ve sücud ile oturur, «**Ettehiyyatü**» ve diğer dualardan sonra selâm veririz. İftitah tekbirinden selâma kadar yüzümüz kıbleden ayrılmadığı gibi, kalbimizde katiyyen Allah'dan uzaklaşmayacak, daima Allah'a bağlı olacaktır, ki şerait-i batıniyyesini de müstecmi' olabilsin!

Namazın şerait ve erkânı :

İşte efendiler! Namazı böyle erkân ve adâbına riayet ederek güzel güzel eda etmek lâzımdır. Tarif ettiğim vechile rükûunu, sücudunu, kıyam ve kıraetini güzelce yerli yerinde yapmayıb da gelişi güzel yatıb kalkan, hikmet-i teşriinden tamamiyle gafil olduğu hâlde tekbir ve tehlil ile ref'-i avaz eden kimselerin namazı ya hiç sahih değil, yahut noksandır. Buradaki izahata göre kılınan namazlar, şerait-i hariciyye ve erkân-ı dahiliyyesini, vacib ve sünnetlerini, müstehabatını cami'dir. Namazın harici ve dahili şartlarından bir tanesi noksan olursa bittabi' namaz sahih olmaz. Hiç kılınmamış olur. Bu şartlardan yedisi namaza başlayıncaya kadar yapılması lâzım olan şeylerdir, ki asıl şart onlardır. Beşi de namaz içinde yapılması farz olan erkândır. Şartlar yukarıda söylendiği

üzere hadesden taharet, necasetten taharet, setr-i avret, istikbâl-i kıble, vakıt, niyet, tahrime (iftitah tekbiri) dir. Erkânı da şunlardır: Kıyam (ayakta durmaya muktedir olan kimselerin farz namazlarda iftitah tekbirini ayakta alması ve hiç olmazsa birinci rek'ati bu suretle eda etmesi farzdır.) Kıraet, (yâni kıyamda iken en az üç kısa veya uzun bir ayet veyahut bir kısa sûre okumak da farzdır.) Kıyam ve kıraetten sonra rükûa ve daha sonra secdeye varmak da farzdır. Son rek'atın secdesini müteakib teşehhüd mikdarı oturmak da farzdır. Bu şerait ve erkândan bir tanesi, ister bilerek, ister bilmeyerek, noksan olursa namaz sahih değildir.

Namazın vacibleri :

Namazın içinde vâcib olan şunlardır: "Namazda Fatiha-i şerifeyi okumek gibi.) Secdede alınla beraber burnu da yere koymak; dört rek'atlı rek'atinde fatihaya bir sure veya ayet zammetmek; Fatihayı sure veya ayetten evvel okumak; fi'l-i mükerrerde tertibe riayet etmek; (meselâ bir defa secde yaptıktan sonra ikincisini yapmadan başka bir rükne geçmemek gibi.) Secdede alnınla beraber burnu da yere koymak; dört rek'atlı namazlarda iki rek'attan sonra oturmak (ka'de-i ûlâ); ka'de-i ûlâ ve saniyede teşehhüdü okumak; namazdan çıkar iken **«Esselâmü aleyküm ve rahmetullah.»** demek; her namaza başlar iken tekbir lâfzını söylemek, "Allahü Ekber" demek; vitir namazında kunut dualarını okumak namazın vaciblerindendir.

Sücud-u sehiv :

Namazın vaciblerinden biri sehven terk edilecek olursa namazı kılıp da sağ tarafa selâm verdikten sonra yerinden kalkmadan o noksanı ikmâl için, tekrar Allahü Ekber deyip iki defa secdeye varılır; badehu ve «Ettehiyatü» ve «Allahümme.» duaları okunarak selâm verilir, ki buna sücud-u sehiv denir. Namazın vaciblerinden birini sehven terk veya farzlarından birini tehir etmiş olan insana sücud-u sehiv vacibdir. Bunu da unutursa namazı noksan olarak sahihtir.

Secde-i tilâvet :

Kur'an-ı Kerim'in on dört suresinde bulunan secde ayetlerinden birini okuyan ve işiten kimselere «secde-i tilâvet» vacib olur. Secde-i tilâvet, niyet ettikten sonra rükûa varmaksızın tekbir ile secdeye vararak bir defa secdeye vararak bir defa secde yaptıktan sonra yine tekbir ile başını kaldırmaktan ibarettir. Kur'an-ı Kerim'in on dört yerinde secde ayeti var.

Hangi namazları kaza, etmeliyiz :

Bir mazerete mebni vaktinde kılınmamış olan namazları evkat-ı mekruhenin haricinde kaza etmek lâzımdır. Mamafih sünnet namazlar ile Cuma ve bayram namazları kaza edilmez. (1) Farz namazlarla bir de vacib olan vitir namazı kaza olunur. Kaza edeceği namaz hangi vaktin ise o suretle niyet etmesi lâzımdır.

Müsafir, namazlarını nasıl kılacak :

Müsafir olan bir adam (2) farz-ı ayn olan dört rekâtlı namazları ikişer rek'at olarak eda eder. Eğer cemaate uyar ve namazı kıldıran imam da müsafir olmazsa, imam ile beraber tamam olarak eda eder. Eğer müsafir olan adam imamete geçerse, müsafir olmayıp da arkasında namaz kılan cemaat, imam iki rek'atte selâm verdikten sonra kalkarak geriye kalanı ikmâl ederler.

Namazı bozan şeyler :

Her ne suretle olursa olsun söz söylemek; ay, of, vah demek; kederinden veya bir ağrısından dolayı ağlamak; özrü olmadığı halde öksürmek; birisine cevap vermek veya cevap almak maksadiyle bir şey okumak; amel-i kesîr yapmak; (amel-i kesîr, haricden bakanlara bu adam namazda değil fikrini verecek kadar çok bir iş yapmaktır: Elbisesini giymek veya çıkarmak gibi. Düşmüş olan fesini hemen alıp giymek amel-i kesîr addolunur.); kendisi işitecek kadar gülmek; kadın ile yan yana namaza durmak; göğsünü kıbleden çevirecek kadar sağa ve sola dönmek; imamdan ileride bulunmak gibi bir takım hâlât, namazı bozar. Bu gibi halâta maruz kalanlar, namazlarını yeni baştan kılmalıdır. Çünkü bunların hepsi, mafevkin huzurunda işlenmemek lâzım gelen mugayir-i âdâb ve terbiye hâllerdir.

---

(1) Şu kadar ki sabah namazı kazaya kalmış olan kimse, o gün öğleye kadar kılacak olursa sünneti de kaza eder.

(2) Seyr-i mutedil ile üç günlük, yani on sekiz saatlik —takriben doksan kilometrelik— bir yere gitmek için yola çıkan bir adam, müsafir sayılır. Bu mesafe seri' vasıtalarla üç günden evvel kat' edilse bile yine müddet-i seferdir. Binaenaleyh müddet-i sefer olan bir mahalle azimet eden bir adam, yolda müsafir olduğu gibi, oraya vardıktan sonra ekalli on beş gün oturmayı niyet etmedikce, orada nekadar kalsa yine müsafirdir. Lâakal on beş gün orada kalmaya niyet etmezse müsafirlikten çıkamaz. Nekadar duracağını bilmeyerek senelerce otursa yine müsafirdir.

İslâmda cemaatin ehemmiyyet ve hikmeti

Namazı cemaatle kılmanın ehemmiyyeti ve bundaki hikmet — Namazı cemaatle kılmanın keyfiyyeti — İslâmda cami' ve ehemmiyyeti — Cami' ve cemaate temiz elbise ile gitmelidir— Namazı cemaatle kılmanın ehemmiyyeti ve bundaki hikmet :

Efendiler! Beş vaktin farzları yalnız olarak kılınabildiği gibi cemaatle de kılınır. Hatta cemaatle kıldığımız namazlar, yalnız başımıza kıldığımız namazlardan yirmi yedi derece efdaldir. Fazileti, mükâfatı, sevabı o kadar çoktur. Binaenaleyh pek büyük mazeret, tabiî ve siyasî bir mani' olmadıkça beş vaktin farz namazlarını cemaatle kılmak derece-i vücubdadır; bunu katiyyen terk etmemelidir. Cami'den, cemaatten uzaklaşmamak için sahib-i şeriat Efendimizin pek sıkı emirleri vardır.

Acaba bunun hikmeti nedir? Mademki namaz bir ibadettir; bunu cemaatle kılmak ve pek kuvvetli bir mazeret bulunmadıkça katiyyen terk etmemek için sahib-i şeriat Efendimiz niçin sıkı emirler vermiş, niçin cemaati terk edenleri şiddetli bir surette tevbih etmiştir?. Biz bu emirlerden, bu nehiylerden bu teşvik ve tevbihden şunu anlıyoruz ki: Müslümanlık ferdî olmaktan ziyade içtimaî bir dindir. İbadatına varıncaya kadar bütün esasatında bir cemiyetin ekmel bir surette teessüs ve idame-i mevcudiyyeti gayeleri mündemicdir. Böyle olmasaydı, cemaatle kılınan namazların derecesi, yalnız olarak kılınan namazlardan yirmi yedi defa fazla olur mu idi?.

Evet, Müslümanlık yalnız ferdî değil, ayni zamanda içtimaî bir dindir. Esası tevhid olan bu dinin hedefi, cemiyeti bir âile hâlinde yaşatmak ve mesut etmektir. Bilcümle ahkâm-ı İslâmiyyede, tekâmül-ü ferdî ve bilhassa tekâmül-ü ictimaî ve siyasî sayesinde beşeriyyetini evvelâ bu âlemde, saniyen dar-ı ukbada mes'udiyyete isâl etmek gayeleri pek bariz bir surette müşahede olunmaktadır. Bunun içindir ki: Halik'a taabbüd ve inkiyad mahiyetinde olan ibadat-ı İslâmiyye, fazla olarak tesis-i cemiyyet ve temin-i ülfet ü vahdete; tevhid-i kuvvet ve i'lây-ı şevkete matuf esasatı da muhtevidir. İşte cemaatle kılınan namazların yalnız başına kılınan namazlar üzerine yirmi yedi derece fadl u rüchanı olması ve Peygamber Efendimizin bu hususta fazlaca teşvik ve hilâfına hareketi tevbih

eylemiş bulunması da ibadatın bütün ahkâmında «ictima' ve vahdete sevk etmek» ruhunun mündemic bulunduğunu gösterir.

Öyle değil mi ya; zengin ve fakir, âlim ve cahil muhtelif sınıfta bulunan kimseler günde beş defa bir yere toplanarak bir imamın arkasında saf teşkil edip Halik'a karşı arz-ı ubudiyyet ve kendi aralarında icray-ı meşveret ettikçe uhuvvet ve ülfet, müsavat ve ittihad rabıtaları kesb-i kuvvet eder. Teavün hisleri fazlalaşır. En büyük kütüb-ü fıkhiyyemizde cami'den maksad bu olduğu mezkûrdur. Bunu anlamak için Müslümanların cami' ve cemaate müdavim oldukları zamanlar aralarındaki kardeşlik, samimiyyet, şefkat, teavün hisleri ile şimdiki hallerini mukayese etmek kâfidir. Evvelce bir Müslüman; bir vakit cami'de göremediği diğer bir Müslüman kardeşini sorar, soruşturur; hasta ise yanına gider, bir ihtiyacı varsa onu def'e çalışırdı. Şimdi ise bir Müslüman, diğer bir Müslüman kardeşini yüz gün görmese hiç hatırına bile gelmez. Nerede olduğunu sormaya lüzum görmez başına bir felâket gelse haberdar olmaz. Bu ise bir millet için ne büyük felâkettir! İşte ahkâm-ı Diniyyemizin, cami' ve cemaatimizi ihmâl etmek yüzünden uğradığımız içtimaî felâketler! Demek ki, Müslümanlığın gayesi, insanları mütekâmil bir cemiyyet halinde yaşatmaktır; birleşmeye mani', dağılmayı mucib olan her şey Müslümanlıkta memnu'dur. Şu halde cami' ve cemaate devam etmeyen bir Müslüman, yalnız kendi nefsinin zararına çalışmış değil, ayni zamanda revabıt-ı içtimaiyyenin çözülmesine de sebep olmasından dolayı cemiyete karşı da ihanet etmiş oluyor. Bunun içindir ki, gayesi insanları mütekâmil bir cemiyyet halinde yaşatmaktan ibaret olan Müslümanlık, bu gayeyi temine vasıta olan her şeyi emir ve gayeye muzir olan şeylerden men' etmiştir. Cemaatle emir, cemaate adem-i devamdan nehiy de bununla alâkadardır.

Cemaatle namaz kılmanın keyfiyyeti :

Şimdi gelelim cemaatle namazın nasıl kılınacağına: Cemaatle kılınan namazlarda içimizden biri imam olur. Biz de imam tabi' oluruz. İmama tabi' olan cemaat, Fatiha ve sûreden hiç birini okumaz. Bunları yalnız imam okur. Cemaat eday-i salâtı ve imam iktidayı niyet ederek hazır olur. İmam cehren «Allahü Ekber» der iken cemaat de seslerini çıkarmayarak «Allahü Ekber» derler. Cehri namazlarda ise, imam cehren fatiha-i şerifeyi okumaya başlamaksızın muktedi içinden «Sübhaneke» yi okur ve sükût edip imamı dinler. Rükû' ve sücudda imam ile beraber içinden tekbirleri alır «Sübhane rabbiyel azîm der. İmam «Rabbenâ le kel hamd» dediği vakit «Ettehiyyatü» ve «Allahümme» dualarını da okur. İmam fatihayı okuyup bitirince cemaat «Amin» der. Selâmı da imam ile beraber verir.

İmam rükû'dan doğrulmaksızın tekbir alıp imama iktida edebilen bir kimse, o rek'ati imam ile beraber kılmış sayılır. İmama tabi' olan insan, namazın evvelinden sonuna kadar imam ile beraber bulunmuş ise, imam ile beraber selâm verir. Yok eğer imam birinci rek'ati kıldırdıktan sonra gelip te imama uymuş ise imam selâm verince kendisi selâm vermeyerek tekrar kalkar, «Sübhaneke, Euzü ve Besmele, Fatiha, sûre veya âyetle birinci rek'ati yalnız başına kılıp selâm verir. Eğer imam iki rek'ati kıldıktan sonra gelmiş ise, imam selâm verdikten sonra kalkarak fatiha ve zamm-ı sûre ile iki rek'at daha kılıp ondan sonra selâm verir. İmam üç rek'ati kıldırdıktan sonra dördüncü rek'atte iktida ederse imam selâm verdikten sonra kıyam ile Sübhaneke, Euzu ve Besmele, Fatiha, sûre veya âyet okuyarak bir rek'at kılıp oturur ve yalnız ettahiyyat okuduktan sonra tekrar kalkarak birincisinde Besmele, Fatiha, sûre veya âyet, ikincisinde yalnız Besmele ve Fatiha okuyarak iki rek'at daha kılıp oturur ve Ettahiyyat ile birlikte salâvat-ı şerife ve duaları da okuyarak selâm verir.

Üç rek'atli olan akşam ve vitir namazlarının üçüncü rek'atinde imama iktida eden kimse imam selâm verdikten sonra kalkarak Sübhaneke, Euzu ve Besmele, Fatiha, sûre veya âyet okuduktan sonra rükû' ve sücud edip oturur; yalnız Ettahiyyat okuyup tekrar kıyam ile Besmele, Fatiha, bir sûre veya uzunca bir âyet veyahut üç kısa âyet okuyarak rükû', sücud ve ka'de ile o rek'ati de kılar.

Efendiler! Hangi namaz olursa olsun hemen selâmı verir vermez kalkıp gidivermemeliyiz. Her selâm verişte olduğu gibi namazın sonunda yani en son selâmda da: «Allahümme entesselâmü ve min kesselâm tebarekte yazelcelâli vel ikram» duasını okuruz. (Manası: = Allahım, sen noksan sıfatlardan münezzeh ve salimsin, selâm ve selâmet sendendir. Ey celâl ve ikram sahibi olan Rabbim! Sen pâk ve daimsin) demektir. Badehu Euzu ve Besmele ile «Âyetelkürsî» yi okuyarak otuz üç kere "Sübhanallah" "Elhamdülillâh" "Allahü Ekber" dedikten sonra "Lâ ilâhe illallahü vahdehûlâ şerikeleh. Lehül mülkü ve lehül hamdü ve hüve alâ külli şey'in Kadîr." deriz. (Manası: Hak mâbud yalnız Cenabı Allah vardır. Birdir, şerik ve naziri yoktur. Mülk de ancak onun, hamd ü sena da yalnız ona mahsustur; o her şey üzerine kaadirdir.) Bundan sonra da hem nefsimiz, hem de bilcümle Müslüman kardeşlerimiz için dua ederek temiz ve pâk kalb ile yerimizden kalkıp işimize gideriz.

İslâmda cami' ve ehemmiyeti :

İslâmda cami'; toplu bir surette ibadet etmek, ayni zamanda mesalih-i din ve dünya için müzakere ve müşaverelerde bulunmak maksadiyle Müslümanların toplandıkları bir yerdir. Evvelce de izah ettiğim veçhile

Din-i İslâm sade uhrevi ve ruhanî bir din olmayıp hem dünyevî, hem uhrevî olduğu için bittabi' gayesi de yalnız saadet-i uhreviyye değildir. Evet, Müslümanlığın gayesi, Müslümanlar arasında her hususta daimî bir vahdet ve tesanüt husule getirmek, Müslümanları bünyan-ı mersus halinde yaşatarak evvelâ dar-ı dünyada, saniyen dar-ı ukbada (âhirette) nail-i saadet etmektir. Bunun husulü ise mutlaka meşverete muhtacdır. Bütün Müslümanlar yekdiğeriyle meşveret etmek, bildiklerini öğretmek, bilmediklerini öğrenmek suretiyledir ki saadet-i dünyeviyye ve uhreviyyelerini temin edebilirler. Bunun içindir ki Şari'-i hakîm doğrudan doğruya meşveretle emreylemiştir. Vahdet-i İslâmiyyenin husulü, saadet-i dünyeviyye ve uhreviyyenin temini için yevmî, üsbuî, senevî, bir de umumî olmak üzere dört ictima' ve bunların her birerlerine mahsus birer ictima'gâh vardır, ki onlar da Mahalle mescidi, «Cuma camii», «musallây-i iyd = bayram camii» bir de «Arafat» dır. İşte bu dört ictima' sayesindedir ki, Müslümanlar beynindeki rabıtalar kesb-i kuvvet ederek Müslümanlar dünyada en müterakki. En mütekâmil, en mes'ud bir cemiyyet halinde yaşayabilecekler ve saadet-i uhreviyyelerini de temin edeceklerdir.

Bu ictima'lardan birincisi, yevmî demiştim. Bu, beş vakıt namazı cemaatle kılmak için günde beş defa vuku' bulan ictima'dır. Tabiî ve siyasî kuvvetli mani'ler olmadıkca günde beş defa Müslümanların bir araya toplanmaları ve namazlarını toplu olarak eda etmeleri sünnet-i müekkededir; derece-i vücubdadır. Hatta fukaha içinde bu ictimaın farz olduğuna kail olanlar bile vardır. Bu ictima' için, lisan-ı şeriatta «mescid-i hay» denilen mahalle mescidleri tayin buyurulmuştur. Her mahalleye mahsus bu mescidler, o mahalle ehalisini günde beş defa bir araya toplayacağı cihetle onların arasındaki rabıta-i uhuvvet ve teavün daima te'yid ve takviye olunarak o mahalle halkı, daima bünyan-ı marsus hâlinde bulunacaktır.

Bundan sonra bütün şehir veya köy ahalisinin, bir kaç mahalle veya köy halkının bir araya gelmesiyle hâsıl olan haftalık ictima' (Cuma namazı) geliyor. İslâm, bu ictimaı da farz kılmış ve bunun için «Cuma camii» denilen daha büyük bir yer tahsis buyurmuştur. Tabiî ve siyasî mani'ler olmadıkca haftada bir defa Müslümanların bir araya toplanmaları farzdır. Mahalle mescidleri, kendi mahallilerini topladığı gibi, Cuma cami'leri de bir çok mahalle ehalisini toplar; onlar arasında bir rabıta husule getirerek daha büyük, daha kuvvetli bir topluluk olmalarını temin eder.

Sonra bir memleket ile oraya yakın olan karyeler ahalisinin bir araya gelmesiyle hâsıl olan üçüncü bir ictima' (bayram namazı) vardır. İslâm bunu da vacib kılmış ve bu ictima' için «musallây-ı iyd = bayram camii» denilen daha büyük bir yer tahsis etmiştir. Binaenaleyh Bayram cami'leri daha vasi' bir ictima'gâhdır. Cuma ve bayram ictima'larında

hutbenin meşruiyyeti — Çuma bahsinde izah edileceği üzere — bu ictima'ların ne derece mühim olduğunu vazıhan isbat eder. Müslümanların saadet-i dünyeviyye ve uhreviyyeleri bu ictima'larda hazırlanacaktır. Bu ictima'larda bu gibi gayeler mündemicdir.

Daha sonra dördüncü bir ictima' vardır ki, o da bütün Müslüman murahhaslarının senede bir defa bir araya toplanmasiyle hâsıl olan senevî ve umumî bir ictima'dır. Bu ictima' için de Şari', siyaset kavgalarından uzak bulunan Kâbe-i muazzamayı tahsis buyurmuş, bu ictima'da âzâ olmak salâhiyetini haiz bulunan zevatın senenin muayyen zamanında her hâlde Mekke'de bulunması lüzûmunu katiyetle bildirmiştir. Mahalle, Cuma, Bayram ictimaiyle ayrı ayrı her memleket arasında husule gelen vahdet, bu ictima' ile de bütün Müslümanlara teşmil edilecek, bütün Müslümanların saadet-i dünyeviyye ve uhreviyyesi esbabı bu ictima' ile temin olunacaktır. Çünki buraya her sene Şariin emriyle, Şariin emr-i katisini yerine getirmek, vazife-i ubudiyyetini ifa etmek maksadiyle memalik-i İslâmiyyenin her tarafından yüz binlerce Müslüman toplanıyor; Yüzbinlerce hüccacın huzuriyle Müslümanlığın saadet-i hâliyye ve istikbaliyyesi hakkında hutbe okunuyor (okunması lâzım), irad-ı nutuk ediliyor. Tabiidir ki bundan maksad yalnız ibadet değil, ayni zamanda hacc bahsinde daha ziyade izah edileceği üzere, bu ibadetin zımmında bütün Müslümanların bir araya gelerek yekdiğerini görmesi, bir birlerinin ahvaline şahid olması, ihtiyacat-ı maddiyye ve ma'neviyyelerini anlaması ve bu suretle bütün Müslümanlar arasında bir vahdetin husule gelmesi gayeleri mevcuddur. Binaenaleyh bu ictima'da bütün Müslümanlar ile alâkası olan müşavere ve müzakere cerayan edecek, bütün Müslümanların her suretle bir «top» olması, bütün dünya yüzündeki Müslümanların saadet-i hâliyye ve istikbaliyyesi neye mütevakkıf ise onlar taharri edilecek ve bütün Müslümanlara bir istikamet verilecektir.

İşte efendiler, Müslümanlıkta cami' ve ictimaın ehemmiyyeti! Müslümanlıkta cami' ve ictima', bu kadar mühim olunca, her hakiki Müslüman nazarında bu ictima'larda bulunmak farz, bulunmamak ta büyük bir günah olunca, Müslümanları bir araya toplamak için yollarda sokaklarda mitingler yapmak, siyasi kulübler açmak lâzım değil, belki her Müslümana Dinin ahkâmını iyi belletmek icab eder. Dinin ahkâmını iyi bellemiş olan bir Müslüman; gazete muharrirlerinin, konferansçıların teşvikine, bağırıb çağırmalarına hacet bırakmayarak kendi kendine bir vazife-i mukaddeseyi ifa etmek maksad-ı ulvisiyle cami'-i şerife gider. Binaenaleyh ona ne telkin edilecek ise orada kolayca telkin edilir, orada söylenir. Elverir ki ona daha evvel «Din» sevdirilmiş, cami' ve cemaatin hikmet ve ehemmiyetti bildirilmiş olsun.

Cami' ve cemaate temiz elbise iie gitmelidir :

Efendiler! pek mühim bir mesele hakkında nazar-ı dikkatinizi celb edeceğim. Müslümanlıkta cami' ve cemaat pek mühim olduğu için oraya giderken elbiseniz, ayağınızdaki çorablarınız temiz ve kokusuz olmalıdır. Buna dikkat etmek Dini bir vazifedir. Sahib-i şeriat Efendimiz: (Soğan ve sarımsak yemiş olan adam, bizden ayrılsın, mescidimize yaklaşmayarak evinde otursun) mealinde olan hadis-i şerifiyle soğan ve sarımsak yemiş olanları cami' ve cemaatten men' ediyor. Artık düşününüz, bunları cami' ve cemaatten men' eden bir Peygamber; cemaati bihuzur edecek, cemaati cami'den nefret ettirecek pis kokulu elbise ve çorab ile cami'-i şerife gelmeye müsaade eder mi? Aslâ!

Namazın erkân-ı dahiliyyesindeki hüküm ve esrar

Namaza «Allahü Ekber» ile başlanmasındaki hikmet — Başlar iken Sübhaneke, Euzü, Besmele okumaktaki hikmet— Kırae tin hikmeti — Sure-i Fatiha'nın tahsis olunmasındaki hikmet — Rükû' ve sücudun hikmeti — Namazların rek'at adedlerindeki hüküm ve esrar.

İftitah tekbirinin farz olmasındaki hikmeti :

Şimdi bir de namazın erkân-ı dahiliyyesinde mündemic bulunan hüküm ve esrardan bâzılarını gözden geçirelim. Namazın şerait-i hariciyyesini ikmâl ettikten sonra tekbir alıyoruz ki buna «tekbir-i tahrime» namını veriyor idik. İşte namazın başlangıcı bu tekbirdir. Tekbir-i tahrime denilen bu tekbir ile işe başlamak arz-ı hacet için huzuruna durduğumuz, kendisi için ifay-ı vazifeye mübaşeret ettiğimiz Zatın «azamet ve celâlini, heybet ve kudretini, her vechle büyük olduğunu hatırlamak ve kalbimize yerleştirmek ve bu suretle onun huzurunda bulunmaklığımız devam ettiği müddetce o huzura münasib olan edeb ve terbiyemizi muhafaza etmek» gibi hüküm ve esrarı muhtevidir. Kendi aramızda büyük bir huzura gireceğimiz zaman da gerek hâlen bize huzuruna gireceğimiz zatın mertebesini hatırlatmazlar mı? Padişah huzuruna girmekle alelâde bir adamın huzuruna girmek bir mi? tabii bir değil. Gerek padişahın huzuruna, gerek alelâde bir adamın yanına girerken onların mevki'lerini kalbine yerleştirdiğin cihetle ona göre bir vaziyyet alırsın değil mi? İşte huzur-u İlâhiye durur iken iftitah tekbiri ile işe başlamak da bu hikmete müsteniddir. Bu tekbirden sonra her türlü meşguliyet-i dünyeviyyenin haram olması da bundandır. Çünki edeb ve terbiyeye muhaliftir. Binaenaleyh dilimizle ikrar eylediğimizi kalbimizin tekzib etmemesi de lâzımdır. Dilimizle Allah'ın büyüklüğünü ikrar eder iken kalbimizde Allah'dan gayri bir şey varsa, kalbimiz başka şeylere merbut ise lisanımızla yapmış olduğumuz ikrarın ehemmiyyeti kalır mı? Öyle ise «Allahü Ekber» diyerek namaza duran bir adam, anlamalıdır ki: azamet ve kudretine payan olmadığını kalbi ile tasdik ve lisanı ile ikrar eylediği bir Halık-ı A'zam'ın, bir Mâbud-u Mükerrem'in huzur-u azamet ü kereminde bulunuyor. Onun kerem ve merhametine iltica ediyor. Öyle ise büyük bir huzurda teslimiyyet-i kâmile ibraz edenlere hâs bir vaziyyet almak lâzımdır.

Namaza Sübhaneke, Euzü ve Besmele ile başlamanın hikmeti :

Arz-ı hacat için büyük bir zatın huzuruna dahil olduğumuz zaman birden bire maksada şuru' etmeyerek evvelâ bir takım mukaddemat zikr ederiz, değil mi? İşte bunun gibi, musalli de iftitah tekbiri ile huzur-u İlâhîye dahil olduktan sonra birden bire asıl maksada şuru' etmeyerek evvelâ «Sübhaneke» okumak suretiyle Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih, takdis ve hamd ü sena ediyor; izzet ve satvetinin yüksekliğini, ism-i şerifinin ta'zim ve hürmete lâyık olduğunu ve vahdaniyyetini itiraf ettikden sonra Euzü ve Besmele ile maksada şuru' ediyor.

Sübhaneke'den sonra asıl kıraete Euzu ve Besmele ile başlanmasında da ne büyük hikmetler, ne mühim tenbihler vardır; bunlara da dikkat olunmak lâzımdır. Bir kere bundan anlaşılır ki: Bizim en büyük düşmanımız olan şeytan ve kuvve-i şehevaniyye, hayır ve fazilet her şeyden men' etmek için daima müterakkib-i fırsattır; bunu hatırdan çıkarmamak ve bunların şerlerinden Cenab-ı Allah'a sığınmak lâzım imiş. Mamafih bunun yalnız kavl-i mücerredile husûl bulmayacağı, binaen aleyh lisanen istiaze etmek icab eden kuvvetlerden fi'len de istiaze etmek lüzumu buradan münfehim olmaktadır. Euzü ile namazda iken şeytan aklımızı, fikrimizi, kalbimizi Cenab-ı Allah'dan çevirmemesi için Allah'a iltica ve Allah'ın muavenetini taleb ediyoruz.

«Euzü» den sonra Besmele çekmek, en mühim ve hayırlı işlere başlar iken her nimetin mebdei ve vahibi olan Zat-ı Ecell-ü A'lâ olduğunu hatırlamak lüzumunu iş'ar ediyor, ki nekadar mühim bir meseledir. En mühim ve hayırlı işlere başlar iken rahman ve rahim sıfatlariyle muttasıf olan Allahü Taalâ hazretlerinin ism-i şerifiyle teberrük etmek, Zat-ı Akdesini hatırlamak, pek büyük düşüncelerin mebdeidir. Ayni zamanda başlamış olduğu işde ondan istiane etmektir. Bunun için biz de namaza başlarken Allah'ın ismi ile başlıyoruz. Diğer mühim işler de böyle.

Kıraetin hikmeti :

Namazda kıraetin erkân-ı salâttan olmasındaki hikmet, namazdaki gaye-i teşriiyyenin teminidir. Takdim-i ta'zimat ile kalb ve vicdanı barigâh-ı ahadiyyete rabt etmekden ibaret bulunan gaye-i teşriiyye-i salât için dillerimizi tilâvet-i Kur'an ile, cevarih ve a'zay-ı sairelerimizi de erkân-ı ameliyye-i salâtın edasiyle meşgul etmemiz lâzımdır. Kıyamın farziyyeti, namazda huzur-u kalbin, Cenab-ı Allah'a merbutiyyet-i kalbiyyenin bir siyak üzere devamına işarettir. Çünki namaz kılan zat, kalben bir tarafa temayül ettikce Cenab-ı Allah'ın musalliye müteveccih olduğunu Peygamber Efendimiz haber vermektedir.

Namazda Fatiha-i şerifenin tahsisindeki hikmet :

Namaza başlarken Fatiha-i şerife okunmasında ve namazın rek'atlerinde tekrar edilmesinde pek büyük hüküm ve esrar vardır. Bir kere Kur'an-ı Kerim'in irşad ve tebliğ buyurduğu Din-i İslâmın en mühim esasları Fatiha-i şerifede gösterilmiş ve Din-i İslâmın ne demek olduğu bu sure-i Celilede bildirilmiştir. Fatiha-i Şerifeye «Ümmülkitab» denilmesi de bu nokta-i nazardandır. Binaenaleyh Fatiha-i şerifeyi tekrar etmek, Müslümanlığın en mühim esaslarını gündebir kaç deta hatırlamak demektir. Bunu size izah edeyim de dikkatle dinleyiniz:

Hepimizce meşhud bir âlem, yani her biri muayyen bir müddet içinde arz-ı vücud ettikden sonra kendilerine mahsus bir nizam altında tedricen tekemmül ve bilâhere münhedim olan mevcudat-ı mahsusa var; bunlar meyanında bilhassa zevilukul olan insanlar da var değil mi? Evet var, bunları hep görüyoruz. Şüphe yok ki bunların mebde' ve mercii, Halik'ı malik ve mürebbisi olan bir «Allah» vardır. Bütün bu âlemler kendiliklerinden değil, onun halk ve icadiyle vücuda gelir ve onun terbiyesiyle kemale yetişir ve yine onun tasarrufuyla zail olur gider. Ve hiç bir şey onun mülkünden haric kalamaz. Mademki böyledir hamd ü şükür, ibadet ve kulluk da yalnız ona olur, başkasına olmaz. Her insan bu hakikatleri bilmekle mükelleftir. İşte sure-i Fatiha'daki «hamd ü sena, şükür ve tâzim, bütün avalimin mürebbisi, maliki, Halik'ı olan Allah'a mahsustur.» mealinde olan «Elhamdü Lillâhi Rabbilâlemîn» âyet-i kerimesi evvel-i emir de bize bu esasları talim ediyor. Böyle bir Halik'ın esma ve sıfat-ı kemaliyyesi de olmak lâzımdır, ki (Allah dünyada mahlûkatının hiç birini tefrik etmeksizin in'am ve ihsan eyler, âhirette ise yalnız iman ve a'mâl-i saliha göre in'am eyler) mealini natık bulunan: «Errahmanirrahim» âyet-i kerimesi de bunu iş'ar ediyor. Bu âyet-i kerime de bize bildiriyor ki: Cenab-ı Allah bütün mahlûkatına ibtida in'am ve ihsan eyler, hiç birini tefrik eylemez. Fakat akl u fikr ve irade ile muhtar ve hür olarak yarattığı insanlara vereceği nimetleri sa'y ü kisbleri kanunlarına rabt eylemiştir. Binaenaleyh intihaen ve yevm-i âhirette bunlara ihtiyar ve iradelerini sarf ettikleri iman-ı kâmileye, a'mâl-i hasaneye göre mükâfaten in'am ve ihsan eyler.

(Allah Yevm-i Dinin, yevm-i cezanın, kıyametin malikidir) mealinde olan «Malik-i Yevmiddin» âyet-i kerimesi ile de Cenab-ı Allah'ın istikbâlde bir yevm-i mükâfat ve mücazatı olduğunu ve onun yegâne maliki kendisi bulunduğunu, orada insanları mes'ûl edeceğini, kisb ü amelleriyle ibraz-ı liyakat edenlere in'âm ve edemeyenleri de murakabe ve tecziye edeceğini tâlim ediyor.

Mademki Cenab-ı Hak Rabbüddünya velâhıredir; Bu hakikatler bilindikden sonra artık insanlar hiç bir şeye arz-ı zillet ve iftikar etmemeli, bütün ta'zim ve tahmidi yalınız Cenab-ı Allah'a hasr ve yalınız ondan muavenet taleb etmelidir. İşte: «İyyake na'büdü ve iyyake nestain = Ya Rab! Ancak sana ibadet ederiz; ubudiyyet denilen huzu'-u tâm ve ta'zim-i kâmili ancak sana yaparız, ancak senden istiane ederiz.» âyet-i kerimesi de bu hakikati talim etmektedir.

Vicdanlara bu hakayık yerleştikten ve bu yolda bütün tezahuratını temin eyledikden sonra rahmet-i İlâhîye nail ve niam-ı gayr-i mütenahiyyeye vasıl edecek tarik-ı müstakime hidayet etmesini Cenab-ı Allah'dan tazarru' ve niyaz etmek icab eder ki, bunu da «İhdinassıratel müstekîm. Sıratellezine enamte aleyhim gayrılmağdubi aleyhim. Veladdallin» = Ya Rab, bizi gazaba uğrayanların. dalâlette kalanların, değil; nail-i ni'met olanların tarikına, tarik-ı müstekime hidayet eyle. «Âyet-i kerimesi ta'lim buyurmaktadır. Ayni zamanda bu âyet-i kerimeden sarahaten münfehim oluyor ki: asıl Din-i İslâm, niam-ı İlâhiyyeye isâl eyleyen tarik-ı müstekimdir.

İnsanların saadet-i dünyeviyye ve uhreviyyesi bu esasları bellemek ve buna göre hareket etmekde olduğu cihetle her namazda sure-i Fatihayı tekrar etmekle bu mebadi ve hakayıkdan gaflet etmemek lüzumu bildiriliyor. Düşününüz, Fatiha-i şerife bu yolda mülâhaza olunursa bunu okuyanın kalbinde ve dimağında ne büyük tesirler bırakır? Bu yolda kılınan bir namaz insanın ahlâkı üzerinde ne mühim tebeddüller husule getirir?.

Rukû' ve sücudun hikmeti:

Kıyam ve kıraetten sonra rukû' ve sücud ile mükellef olmamızdaki hikmet, abdin Halik'ına karşı ta'zim-i kâmiline, teslimiyyet-i tammesine işarettir. Artık abd, Cenab-ı Hakkın azamet ve celâli karşısında belini eğmek ve en mükerrem ve muazzez âzası olan yüzünü yerlere sürmek mecburiyyetini hissediyor; bu kudrete, bu heybete karşı secde etmenin bir vazife olduğunu görüyor, bu suretle kıyamda iken birden bire o kudrete karşı eğiliyor; daha sonra bu kadarla da iktifa etmeyerek alnını toprağa sürüyor: «Allahım, seni tesbih ve takdis ederim; büyüksün, alimsin, hamd ü sena sana mahsusdur, sana yalvaranları red etmezsin» münacat ve tazarruunu tekrar ediyor. Ve bu suretle «Vescüd vekterib» = Secde et ve kesb-i kurbiyyet eyle, emr-i İlâhisine imtisâl ederek Allah'ına daha ziyade tekarrub ediyor. Hakka karşı boyun eydiğini, Hakkın huzur-u azametinde secdeye kapanmaktan başka bir şey yapmayacağını bilfiil gösteriyor.

Daha sonra oturuyor ve bütün ibadat-ı kavliyye, bedeniyye ve maliyye, ahlâk-ı tahire, mülk yalınız Allah'a mahsus olduğunu tekrar ikrar

ediyoruz, bununla da kalmayarak nimetlerin, hakikatlerin bize vusulüne vasıta olan nebiy-yi mükerremimiz, Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimize selâm ve Allah'dan rahmet isteyerek, onu kalbimizde ihzar ediyoruz; bunu müteakib kendimize ve bütün salih ve iyi kulların selâmetliğine dualar ettikden sonra kelime-i şahadet getiriyoruz.

İşte efendiler! namazın erkân-ı dahiliyyesinde bulunan hüküm ve esrarın bâzılarını mücmel bir surette size izah ettim. Bunlardan gaflet olunmayarak kılınan bir namaz, tasavvur olunsun ki insanın ruhunda ne ulvî kalbinde ne fazilet husule getirir. Efradı bu yolda olan bir cemiyyet ne yüksek mevkie yükselir?.

Namazların rek'at adedlerindeki hüküm ve esrar :

Namazların rek'at adedleri hakkında da belki hatıra bâzı şeyler gelir. Kimi iki, kimi dört veya üç rek'at olmasında acaba ne hikmet vardır, denebilir. Bunda bir hikmet olub olmadığını anlayabilmek için bir az izahat vermek lüzumunu hissediyorum.

Malûmdur ki: İnsan beden ile kalb, yani cisim ile ruhdan müteşekkil bir vücuddur. Bedene mahsus sıhhat ve maraz olduğu gibi, ruhun da sıhhat ve marazı vardır. Beden ile ruhdan her birinin saadeti, sıhhatinde; helâki de marazındadır. Sıhhatini kayb etmiş olan bir bedenin izale ve sıhhatini yeni baştan iade mutlaka tedaviye muhtac olduğu gibi, ruh da böyledir. İzale-i maraz ve iade-i sıhhatte tesiri görülen edviyeye mahsus hassayı keşf etmek için akıl kâfi olmayıp mutlaka etibbayı taklid etmek, onların dediklerini kabûl etmek lâzımdır. Vücudunun sıhhatini arzu eden bir hasta, suret-i terkibini ve nelerden mürekkeb olduğunu, bilmese bile mutlaka doktorun vereceği ilâcları — acı da olsa — isti'mâl etmeğe mecburdur. Ben bu ilâcların neden mürekkeb olduğunu ve niçin bu yolda terekküb etmiş bulunduğunu anlamadıkca isti'mâl etmem diyemez; der ise kendisi ziyan eder.

İşte bu nasıl böyle ise ruh ve kalb de böyledir, onun da kendine mahsus sıhhat ve marazı, kendine mahsus ilâcı ve tarz-ı tedavisi var.

Allah'ı cehil, ruha nisbetle bir semm-i mühlik, hava vü hevesine mütabaatla Allah'a ma'siyet bir maraz; ma'rifetullah ile taatullah ise o marazın deva-i şafisidir. Ruhun hastalığını izale ve sıhhatini iade veya muhafaza edebilmek ancak bu ilâcı isti'mâl etmeye, yani enbiyanın tarif ettiği şekilde ibadat ve taata mütevakkıftır. Sıhhat ve maraz ile münasebatdar olan ilâcları isti'mâl etmek hususunda etibbayı taklid nasıl lâzım ise, ruhun ilâcı olan ibadatda da etibbay-ı ruh olan enbiyayı taklid öylece lâzımdır. Edviye-i ruh olan ibadatın enbiya tarafından takdir ve tahdid edilmiş olan mekadiri ve hudud dahilindeki vech-i tesiri şübhe yok ki ya-

lınız aklımızla idrak olunamaz. Bu hususda ibadatdaki havası kendi akıllariyle değil, nur-u nübüvvetle idrak etmiş olan enbiyayı taklid etmek her hâlde vacibdir. Vücudun sıhhat ve marazı ile münasebatdar olan ilâclar, mikdarları muhtelif bir takım maddelerden terekküb ettiği gibi edviye-i kalb olan ibadat da böyledir. Ve bunda ancak nur-u nübüvvetle anlaşılacak havas kabilinden bir takım hüküm ve esrar olacağı şübhesizdir. Binaenaleyh bunu sırf akıllariyle anlamaya çalışanlar, yahud hiç bir hikmete müstenid olmayarak sırf tesadüf kabilinden böyle olmuş vahimesine kapılanlanlar her hâlde ahmak ve cahil kimselerdir. Burada aklımızla anlayabileceğimiz bir şey varsa o da: ibadattan beklenilen gayenin husulünün mevkufun aleyhi bu şekl-i heyet olmasına imandır. Enbiyanın en hazık etibbay-ı ruh olduğuna iman etmiş olan bir insan kalbin hastalıklarını izale etmek veyahud hiç hastalığa tutulmamak için enbiyanın gösterdiği bu tertibin yegâne ilâc-ı şafî olduğunu kabûl etmesi zaruridir. Elhasıl, enbiya emraz-ı kalbiyenin doktorlarıdır; aklın bu cihetteki vazifesi, nübüvvet gözüyle görülen şeyleri görebilmek ve idrak edebilmek hususunda kendi acz ü za'fını anlamaktır. Ne yapacağından mütehayyir olan hastanın doktora teslim olması lâzım geldiği gibi, aklın da bu cihette vazifesi enbiyayı tasdik ve onların sözlerine münkad olmaktır. Binaenaleyh enbiyanın nübüvvetini, müeyyed-i min indillâh olduğunu tasdik eden bir insan, onların verdikleri ilâcların suret-i tertibindeki tesiratı kabûl etmesi lâzımdır. Tabib; marazın cinsine, hastalığın nev'ine göre muhtelif surette ilâc tertib ettiği gibi, Şari' de nüfus-u beşeriyyeyi emraz-ı ma'neviyyeden tathir ve kendisine takrib için muhtelif zamanlarda edasını emr eylediği namazların rek'at adedlerini bu yolda tertip ve takdir buyurmuştur. Bize bu kadarını bilmek kâfidir. Tabibin vermiş olduğu ilâcın suret-i tertibi hakkında tabibden izahat taleb etmek, onunla muarız bulunmak hastanın vazifesi olmadığı gibi, bize de bundan ilerisini sormak lâzım değildir. İman ve itimad bunu iktiza eder.

Namazın hikmet-i şer'iyyesi

Teklifat-ı İlâhiyyede aranılacak hikmet — namazın farziyyetindeki hikmet — her türlü fenalığın menşei Allah'ı unutmaktır — Daima Allah'ı hatırlamak ve kalbi ona rabt etmek için en müessir ve fi'lî bir vasıta namazdır — Hikmet-i teşriine tevafuk eylemek için namaz ne gibi şeraiti cami' olmalı — Namazı ihmâl seyyie-i diniyyesine mübtelâ olan cemiyyetin âkıbeti.

Teklifat-ı İlâhiyyede aranılacak hikmet :

Buraya kadar görülen mebahisden anlaşıldı ki: «namaz, teklifat-ı İlâhiyyenin amel kısmındandır.» Kelime-i şahadetten sonra erkân-ı İslâmın birincisi ve en mühimmidir. Bu itibarla günde beş defa namaz kılmak her Müslim ve Müslime için bir vazifedir. Evvelce de söylemişdim: «vazifede en büyük gaye yine vazifedir.» yani vazife, vazife olduğu için ifa olunur. Vazifede aranılan en büyük maksad, hikmet ve gaye o vazife ile emr eden âmirin «emri» dir. Binaenaleyh emir varken hikmet aramaya hâcet bile yoktur. İnsan âmirinden telâkki eylediği bir emri, bir vazifeyi — niçin emr olduğuna, o emir üzerine terettüb edecek faidelere akıl erdiremese bile— âmirine olan itimadı, verdiği emirlerde zerre kadar hata etmek ihtimali olmadığı hakkındaki kanaati dairesinde mücerred ondan emir telakki ettiği için hüsn-ü suretle ifa eder ve etmelidir. Bunun gibi Allah'ına kuvvetli bir imanı olan kimselerde —mahza Allah'ın emri olduğu için— günde beş defa namaz kılmayı bir vazife bilirler, ve evamir-i İlâhiyyeyi yerine getirmek maksadiyle o vazifeyi hüsn-ü suretle ifaya şitab ederler. Bu nokta-i nazardan biz de namazı bir vazife-i Diniyye olarak kılarız, bunda bir hikmet bir maslahat, bir menfaat-ı ma'neviyye ve maddiyye, bir faide-i muaccele ve müeccele olsun, olmasın! orasını hiç düşünmeyiz.

Namazın farziyyetindeki hikmet :

Mamafih amirinden emir telakki eden bir insan o emri yerine getirirken ondaki mesalih ve menafii, ondaki maksadı kendi kendine düşünmesi, yine onun emirlerinin sarahat ve delâletlerinden ondaki hikmet ve maksadı anlamaya çalışması nasıl memnu' değilse, biz de Allah'ımızın emirlerindeki hikem ve mesalihi düşünmekden nehyedilmiş değiliz, düşü-

nebiliriz. Bunun içindir ki Halikımızın emirlerini yerine getirirken düşünüyoruz ve diyoruz ki: «Allahü Taalâ Hazretleri Hakîmdir, Alîmdir. Böyle olan bir zat tarafından gerek itikada, gerek a'mâl ve ahlâka müteallik vuku' bulan teklifatın hepsinde hiç şüphe yok bir takım hikem ve masalih vardır. Namaz da teklifat-ı İlâhiyyedendir, binaenaleyh bunda da bir çok hikmetler vardır.» Kendi kendimize bu yolda bir hüküm verdikden sonra Kur'ân-ı Kerim'e dönüyor ve namazdaki âyetleri tedkik ediyoruz.

Gerek bu âyetlerin, gerek bir çok ehadis-i şerifenin sarahat ve delâletlerinden anlıyoruz ki: «namazın farziyyetindeki hikmet; kalb ve vicdanı bargâh-ı Ahadiyyete rabt etmek ve Cenab-ı Allah'ın kudret ve kuvvetini, satvet-i kaahiresini, azabını, ikabını, rahmetini, fazl u ihsanını nakş-i hayâl ü hâfıza ederek nefsini tehzib ve bu suretle kendisini her türlü fenalıklardan, hatalardan, ceraim ve cinayatdan men' etmektir.»

Evet, âyât-ı Kur'aniyye ve ehadis-i Nebeviyyenin sarahat ve delâletlerinden anlıyoruz ki: Cenab-ı Allah'ın ganiyyün anilâlemîn olub hiç bir şeye ihtiyacı olmadığı hâlde kendisine ibadet etmek, kendisi için namaz kılmakla bizlere emr etmesinde bu gibi hikem ve mesalih mündemicdir. Öyle ise burada anlayacağımız başlıca iki şey var: Allah düşüncesinin, Allah'a rabt-ı kalb etmenin insanları her türlü fenalıktan men' etmesi, namazın Allah'ı daima hatırlamaya en büyük vesile olması.

Şimdi bu mühim meselelerin izahına mukaddeme olmak üzere size bazı misaller arz edeyim. Biliyoruz ki, insan unutkandır. Bunu herkes tasdik eder. Her şeyi unuttuğu gibi Allah'ını da unutabilir. Hâlbuki Cenab-ı Hakkı unutmak, azamet ve celâlinden gafil bulunmak bütün hataların, bilcümle ceraim ve cinayatın miftahı mesabesindedir. Bu hakikati teyid için misâl olarak bir şakirdin hocasına karşı vaz' u tavrını ele alalım. Hoca şakirde muayyen bir zamanda yapacağı bir vazife tayin eder. Kalbinde muallimin büyüklüğü yer etmemiş olması dolayısiyle şakird muallliminden korkmaz, vazifeyi gösteremediği zaman muallliminin teveccühünü kayb etmek veyahud cezaya çarpılmak endişesi olmazsa verilen vazifeyi ya hiç yapmaz, yahud yapsa da başdan savma yapar. Onun vazifesini yapmak hususunda göstereceği dikkat ve itinanın miyarı, hocasına karşı olan derece-i muhabbet ve ihtirazı veyahud hadd-i zatında o vazifeye olan aşkıdır. Mamafih bu aşk u muhabbeti bidayeten verecek olan da muallimin teşvik tahziridir. Tabir-i diğerle muallliminden korkması veya onu sevmiş olmasıdır. Bu his nekadar kuvvetli olursa vazifesini ihmâl temayülü o nisbette azalır. Hatta dersini ezberlemeden, vazifesini iknâl etmeden uyuyub kalmak ihtimaline karşı münebbihler tedarik etmek gibi tedbirler müracaata lüzum görür. Olmazsa uyandırmaları için anasına babasına yalvarır. Hâlbuki o, hocasına aldırmasa, mücazat tedibinden korkmasa, ne kendini böyle meşakkatlere sokar, ne de

vazifesini yoluyla yapmanın yapmamanın nazarında bir ehemmiyyeti olurdu. Her hangi sınıfda bulunan bir memurun mafevkinden telâkki eylediği emirlere göstereceği ihtimam ve lâkaydilik de böyledir. Mafevkinden korkan veyahud ona fevkalâde muhabbeti olan bir insan onun her arzusunu dakikası yerine getirmeye gayret eder.

Ferdlerle hükûmetlerin arasında da ayni hâl, ayni münasebat caridir. Efradda hükûmetlerin satvet-i te'dibinden ihtiraz kaydi olmasa âlemde hetk edilmedik bir hürmet, zıyaa duçar olmadık bir hak kalmazdı; insanların en kuvvetlisi beyabandaki hayvanlar gibi, başkalarını ezen, kendini ezdirmeyen olurdu. Buradan anlaşılır ki: insanı ifay-ı vazifeye sevk eden âmil birinci derecede mâfevkden korku veya ona muhabbettir. Menfaat ve aşk ve vazife bundan sonra gelir. Bu misallerden sonra sadede rücu' edelim:

Allah'ı unutmak her türlü fenalığın menşeidir:

Evet, insan na mütenahî bir akıl, bir ihtiras ve şehvaniyyet kuvvetlerine malik olarak yaratılmıştır. İnsanı —başkalarının zararına bile olsa — hayvanlar gibi yalnız celb-i menfaat, def-i mazarrat peşinde koşduran ihtiras ve şehvaniyyet kuvvetlerini tâdil edecek olan kuvvet ise, yalnız Allah düşüncesi, Allah muhabbeti, Allah korkusudur. Ayni zamanda insan, vaktinin çoğunu kisb ve muamele, cidâl ve muhasama ve saire gibi bir takım şuun-u maddiyyeye sarf etmek mecburiyetindedir. Bu ise Cenab-ı Hakkı zikir, onun azamet ü celâlini, mücrimler hakkında hazırladığı cezaları nakş-i hayâl ü hâfıza etmesine mani' bir takım şuun-u maddiyyedir. Hâlbuki Allah'ı unutan bir adam, ihtirasat ve şehvaniyyetine esir olmuş, behimiyyet derekesine sukut etmiş olacağından böyle bir adamın yegâne düşüncesi def'-i mazarrat, celb-i menfaattir. Bunun nazarında Hak ile vazifenin hiç ehemmiyyeti yokdur. Binaenaleyh ekser evkatını bu yolda sarf etmek mecburiyetinde olan bir insandan beklenilen, her hâl-ü kârında hata, kendi menafi'-i şahsiyyesi için ebnay-ı nev' ine karşı irtikâb-ı cevr ü cefa etmekdir. Âdem oğlu hilkat-ı behimiyyesi, kuvve-i şehevaniyye ve ihtirasatına mağlûbiyyeti itibariyle insafsızlığı, zulmü bir dereceye vardırır ki, kendi kendine düşmanının yapmayacağı fenalıkları yapar: Kumarbazlar, sefihler, mallarını lehv ü lâ'b vâdisinde istihlâk eden müsrifler öyle değil midirler?. Demek oluyor ki: bilcümle cerâim ve cinayatın miftahı Allah'ını unutarak, onun azamet ü celâlinden, gafil olarak ihtiras ve şehvaniyyetine mağlûb olmaktır. Cenab-ı Allah'dan gafil bulunmak bunca rezailin saiki olunca insanlara yevm-i ceza ve âhireti unuttukca onu hatırlatacak, yaradanlarından gaflete daldıkca daire-i tezekkür ve mürakabeye avdet ettirecek bir vasıtaya elbette muhtacdırlar.

Daima Allah'ı hatırlamak ve kalbi ona rabt etmek için en müessir vasıta namazdır :

İşte Cenab-ı Hakkın müminlere namazı kitab-ı mevkut (muayyen ve fasılalı zamanlara âid birer farz) kılmasındaki hikmeti bu noktada tecelli eder. Zevâlden zalâm-ı leyle, o zamandan da fecre kadar günde beş kere muhtelif zamanlarda —geçen bahislerde izah olunan şekilde— namaz kılacak, huzur-u İlâhîde duracak, azamet-i İlâhiyyeye karşı belini eğecek, yüzünü topraklara sürecek olan bir kimsenin bu fi'li; veche-i ubudiyyet ve ihlâsını Halikına tevcih ve onun şatvet-i kaahiresini tezekkür etmek, her hâl ve hareketi, yerlerin ve göklerin, bir zerreye varıncaya kadar, hiç bir ciheti nazar-ı ittılâına hafî kalmayan bir kaadir-i kaahirin mürakabesi altında olduğunu düşünmek için en müessir ve fi'lî vasıta olur.

Evet, insan günde beş defa Rabbülizzet'in huzur-u azametinde hâzi', hâşi', zelil, bütün hevesatını ayaklar altına almış olduğu hâlde duruyor; Ma'bud-u Zülcelâline karşı arz-ı teslimiyyet ve inkiyad ediyor. Şübhe yok ki bu, tezekkür-ü ma'bud için, azamet ve kudret-i İlâhiyyenin kalblere hâk olunması için en müessir ve fi'lî bir vasıta olur. Namazın hikmet-i farziyyeti; «Akımussalâ lizikrâ» = Beni hatırlamak için namazı ikamet et, bütün adab ü erkânına riayet ederek namazı kıl «âyet-i kerimesinin sarahaten delâlet ettiği vechle bundan ibarettir.

Bu gaye-i teşriiyye nazar-ı dikkate alınırsa namaz, yalnız ve yalnız kalb ve vicdan barigâh-ı ahadiyyete rabt etmek için kılınır. Bu taallûk ve irtibatın mahasini ise hataya ve seyyiattan tevekkî suretinde tecelli eder. Yani gaye-i teşriiyye, barigâh-ı ahadiyyete rabt-ı kalb etmek, azamet-i İlâhiyyeyi tezekkür eylemektir. Fakat bunun üzerine tezkiye-i kalb ü vicdan ile hatalardan, münkerat ve menhiyyatdan tevekki etmek gibi bir çok fevaid terettüb etmekdedir. Demek ki bunlar fevaid-i müterettibedir.

Hikmet-i teşriine tevafuk etmek için namaz ne gibi şeraiti cami' olmalıdır :

Fakat acaba yalnız yatıb kalkmak, yerlere baş koymak, tekbir ve tehlil ile ref'-i âvâz etmek bu maksad-ı mühimmi temine kâfi midir? Aslâ. Bu gaye-i teşriiyyenin husulü için kılmış olduğumuz namaz, şerait-i âtiyeyi cami' bir namaz olmak lâzımdır:

1 — Namazı hakkiyle eda etmiş olmak ve onu ruh ve hikmet-i faraziyyetinden tecrid etmemek için hin-i ifasında sünnet-i seniyye ile tâyin edilmiş olan âdâb ve erkânına tamamen riayet lâzımdır. Çünki sünnet-i seniyye ile tayin edilmiş olan hey'et, maksad-ı teşriin husulü için elbette en birinci vasıtadır.

2 — Namaz kılacak kimse, bu vazifeye nefsinde bir gevşeklik hissetmeksizin, hakiki bir şevk u gayretle davranmalıdır.

3 — Ayni zamanda namazlarda insanın hava vü hevesden, feyz-i Rububiyyetin kalbe inikâsına mani' olacak esbab ve halâttan zamirini, içini, kalbini tenzih ederek hakiki bir hiss-i huşu' ile o bargâh-ı akdese teveccüh etmesi, yani namazın huzur-u kalb ile kılınmasıdır.

İşte bizi mevlâmıza isâl edebilecek namaz, ancak bu şeraiti de ihtiva etmiş olandır. Hâl-i sekrde, yani sarhoş olan insanları ne söylediğini bilecek bir hâle gelinceye kadar, namazdan men' eden âyet-i kerime bu hakayıkı beliğ bir surette ifade etmektedir. Evet, hâl-i sekirde bulunan bir insan, ne söylediğini tamamiyle bilinceye kadar, namaza durmakdan men' olunmuştur. Fakat sarhoşu namaza durmakdan nehyeden âyet-i kerime, bize daha başka hakikatler talim etmiyor mu?.. Acaba efkâr-ı dünyeviyye ve vesavis-i şeytaniyye ile müstağrak; yapdığından, okuduğundan, namazın neresinde bulunduğundan tamamiyle gafil bir hâlde namaz kılan insanların kıldıkları namazlar, bütün şeraiti cami' bir namaz mıdır?.. Böyle bir adam da bir nevi' sarhoş değil midir?.. Ne söylediğinden, ne yaptığından tamamiyle gafil olarak yalınız —gayr-i ihtiyarî bir surette— harekât-ı zahiriyye-i bedeniyye ile meşgul olan bir adam, bu harekâtiyle Allah'ı hatırlayabilir mi? Ona yaklaşmış olur mu? aslâ! Bilakis çok uzaklaşmış sayılır. Bunun içindir ki, sahib-i şeriat efendimiz: «Ne kadar kimseler vardır ki, namazından görebileceği faide, taab ü meşakkatten başka bir şey değildir.», «Fahşa ve münkerden nehyetmeyen namazların, sahibini Allah'dan uzaklaşdırmakdan başka bir faidesi yokdur.» buyurmuşlardır. Allah'ı hatırlamayarak kılınan, daha doğrusu Allah'ı tezekküre mani' olan gafletle kılınan namazlar, sahibini Allah'dan uzaklaşdıracağı cihetle böyle olan namazlar fahşa ve münkerden elbette men' edemez.

Binaenaleyh namaza durduğumuz zaman, yapmakda olduğumuz işden maksad ne olduğunu, kimin için yapıldığını tamamiyle müdrik olmalı ve yaptığımız her hareketi bu suretle yapmalıyız. Evvelinden âhirine kadar bu yolda hareket edemez isek kısm-ı küllisinde olsun huzur-u kalb bulunmalıdır; yapdığımız şeyden kalb tamamiyle haberdar olmalıdır. Namazda dururken ve namaz içinde huzur-u kalb bulunmazsa artık o namaz ruhdan mahrum bir takım harekât-ı muttarideden ibaret kalır. Ruhî olmayan namaz, sahibini elbette fuhşiyyat ve münkerattan men' edemez. Çünki hakikat-ı salât tahakkuk etmemiştir. Öyleya, sahibine Allah'ını hatırlatmıyor ki, onu fenalıktan men' etsin!

Elhâsıl, namazın ruhu, hayatı huzur-u kalbdir; yaptığımız şeyi kalbin tamamiyle duyması, âzâ ve kalb hep birden inkiyad ve tamami-i tes-

limiyyet üzere serfuru etmesindir. Namazda iken bütün âzâ gibi kalb de her şeyden fariğ olarak yalnız içinde bulunduğu iş ile, söyledikleri ile meşgul olmadı. İnsanın fikrinde, kalbinde içinde bulunduğu işden başka hiç bir şey olmamalı. İşte huzur-u kalb budur. Bununla beraber fevkalâde bir edeb ve tâzim üzere bulunmak, korku ve ümidde kendisinden ayrılmamak lâzımdır. Yani evamir-i İlâhiyyeye inkiyad hususundaki taksirinden dolayı Allah'ın ikabından korkmak, yapmış olduğu ibadat ve tâât namaz ve niyazlar ile Allah'ın rahmetini, sevabını ummak üzere bulunmalıdır. Buna beynelhavf verrica derler ki, hem korkuyor hem de ümidvar bulunuyor demektir. İnsanın Allah'a ve yevm-i âhirete olan imanı nekadar kuvvetli olur, Cenab-ı Hakkın azamet ü celâli, kudret ü satveti, lûtf u keremi; beşerin de za'f u aczi, Allah'a tazim hususundaki taksiri gözünün önünde ne nisbette tecelli ederse, huzur-u kalb de o derece olur.

Bu meseleyi size bir misâl ile biraz izah etmek isterim: Bakınız! İnsan bir büyük kimsenin yanında bulunduğu vakıt kendisini iyice toplar, edeb ve terbiyesini takınır, pek mahcub bir vaziyyet alır. Elbisesiyle oynamak, iki tarafına bakınmak, hele gülmek gibi mugayir-i edeb ve terbiye hâllerden tamamiyle kaçınır; huzur-u kalb ile durur. Başı bir az önüne doğru eğilmiş, bütün âzâsı gibi kalbi de hiç bir şey ile meşgul olmayıb tamamiyle muhatabına karşı hazır bir vaziyette oturur. Söylediğine, söylenene, söyleyeceğine, söyleneceğe iyice dikkat üzere bulunur. Huzurunda bulunduğu zattan gaflet ederse, onun söylediklerini anlamayacak olursa kendisini çok ayıplarlar. Nezaketsiz, kaba, terbiyesiz, âdâb-ı ictimaiyyeden mahrum addolunur.

Hâlbuki namaz, malikülmülk olan Hazret-i Allah'a mahsus bir ibadettir; onun huzur-u azamet ü rahmetinde durub münacat etmek, niyaz ve tazarru'da bulunmaktır. Ona kulluğumuzu arz etmek ve ondan mağfiret dilemektir.

Binaenaleyh bu münacat esnasında bütün azalarını ve kalbini toplamak; zihnini başka şeylere sarf etmemeğe daha ziyade gayret etmek lâzım gelmez mi? Öyle ise «namaz» denilen makamın kudsiyyetini, yüksekliğini düşünerek o makamın ulviyyetiyle mütenasib bir vaziyyet almalıyız. O makamda iken hiç bir şey azalarımızı, fikrimizi, kalbimizi meşgul etmemelidir.

Bu maksadladır ki Cenab-ı Allah, namaz kılanlara dillerini tilâvet-i Kur'an ile, cevarih ve âzay-ı sairelerini erkân-ı ameliyye-i salâtın edasiyle meşgul bulundurmayı emr ü teklif etmiştir. Namazda bulunan bir kimsenin birine lâf söylemesi, eliyle, azay-ı sairesiyle namazın erkân ve âdâbına taallûku olmayan bir iş yapması caiz olmamak da bu maksada mebni değil midir? Bir de Cenab-ı Hak namaz kılanlara her rukû'da, her

secdede, her kıyamda tekbir getirmeyi emrediyor. Bundaki hikmet de, şübhe yokdur ki eday-ı salât eden kimsenin azamet ü kibriyada, Ubudiyyete istihkakda yekta bir mabud-u hakikinin pişgâh-ı celâlinde bulunduğunu bir lâhza hatırından çıkarmamasını te'minden ibarettir.

Namazdaki gaye-i taabbüdiyye bu gibi şeyler olduğu için görüyoruz ki: Kur'an-ı Kerim «Salât» lâfzını yad ettikce bunu hep, «İkame» kelimesine terdif etmekdedir (1).

Evvelâ bu şeraiti haiz olmayan bir namaz gaye ve hikmeti bilinmeksizin zorla ve gafilâne bir tarzda icra edilmiş efâl-i suriyeden ibaret olur ki, eda eden için daha ziyade vebâl ve husrana müeddidir. Çünki bu yolda namaz kılan bir kimse Allah'a ve Resulüne karşı mekr ü hud'a yollarına sapmakdan, göstereceği asar-ı huşu', takınacağı simay-ı zühd ü ittika, taşıyacağı seccade ve tesbih ile halkı dam-ı iğfale düşürmekden başka bir gaye istihdaf etmiş olamaz.

Elhâsıl namaz, yoluyla eda edilmeli, yani bütün şerait-i zahiriyye ve bâtıniyyesini müstesmi' olmalı; tarz-ı edası tezekkür-ü mâbud'dan ibadet olan hikmet-i teşriine tevafuk eylemelidir ki erkân-ı ittikadan, vesail-i fevz ü felâhdan ma'dud olabilsin. Bu şerait-i kemâli cami' olan bir namazdır ki:
«Namaz, fahşa' ve münkerden muhakkak nehyeder. Allah'ı zikr, Allah'ı düşünmek en büyükdür.» nazm-ı keriminin beyan ettiği havas ve tesiri cami' olabilir (2).

Yani insanı her türlü fenalıkdan, kötü huylardan nehyeder ve en ulvî bir mertebeye yükseltir; Allah'ına isâl eder. Saadet-i dünyeviyye ve uhreviyyeye nailiyyet de bu yolda kılınan namazla hâsıldır. Bu tarzda namaza devam eden insanlar, ne büyük tecellilere mazhar olur.

Filhakika Şari'-i hakîmin tayin ettiği usûl ve erkân dairesinde eda edilen namaz insanların gizli ve aşikâr bilcümle ahvâl ve muamelâtta Cenab-ı Hakkın üzerlerinde daimî bir nigehban olduğunu unutmamalarına;

---

(1) Buralardaki ikame lâfzı ya bir şeyin hakkını vermek mânâsınadır. Yahud doğrultmak ve eğri bir cihetini bırakmamak, fütur ve rehavet hissetmeksizin işe sarılmak mânâlarınadır. Şübhe yok ki ikame lâfzının salâta nisbetinde Şari'-i hakim bunların kâffesini nazar-ı itibara almıştır.

(2) Hikmet-i teşriine muvafık bir surette kılınan namazlar insanda günahdan eser bırakmayacağını sahib-i şeriat Efendimiz de bir hadis-i şerifleriyle şöyle tasvir buyurmuşlardır: «Beş vakıt namaz, sizden birinin kapısının önünden akmakda olan ve her gün beş kere içine dalınıb yıkanılan tatlı bir nehir gibidir. Artık her gün beş defa yıkanan bir adamın yüzünde kirden, pislikden ne kalır? İşte günde beş defa namaz ile kalbini yıkayan adamın kalbinde de pislik namına bir şey kalmaz.»

mücrim ve günahkâr kimseler hakkında hazırlamış olduğu dünyevî, uhrevî bir takım ukubatı daima derhatır etmelerine en kuvvetli birer saik olur. Ve tabiidir ki: İnsanlar her hâl ve hareketlerinin böyle bir kuvve-ı kaahirenin mürakabesi altında olduğunu düşünülürse uhdelerine terettüb eden bir vazifenin hüsn-ü ifasında tecviz-i kusur edemezler; hetk-i hürmete, haklarını müdafaa, can ve mallarına, memleketlerine iras-ı mazarrat edebilecek ahvale karşı müsamahakâr davranmaya cüretyab olamazlar (3). Görülüyor ki yalmız şahsî bir ibadet gibi gördüğümüz namaz netice itibariyle en büyük mesail-i ictimaiyye ile alâkadardır.

---

(3) Hüsn-ü itikad sahibi gerçekden bir Müslümanı, ehibbasından bir İngiliz namaz kılarken görür. Müslümanların günde beş defa namaz kılmak mecburiyyeti güç bir iş olduğunu, bunda bir faide-i zahiriyye tasavvur edemediğini de söyler, bilmediği bir hikmet varsa onu da izah etmesini ister. O hakiki Müslüman da ingilizce şu yolda cevab verir: «Diyanet-i Muhammediyye; evvelâ tevhid-i bârî, saniyen kalbin rezail-i ahlâkdan tathiri esasına müsteniddir. Tathir-i kalb için, itikad-ı sahih ashabına göre namazdan büyük bir vesile yoktur.

Azamet ve kudret-i İlâhiyyeye mukabil, insan hilkatindeki acz-i tabiî ile beraber mazhar olduğu niam-ı gûnâ gûnun vazife-i şükriyyesini ifa için, sabahleyin mefruz kulluk secde-i ta'zimiyyesini ifadan sonra işine gücüne gider. Bir takım kimseler ile mülâkat eder. Türlü türlü sözlere ve bahislere girer; muhtelif meşrebli bir çok adamlarla görüşür. Derken kalb; hased ve gazab, kibr ü intikam, tûl-ü emel gibi mülâhazat-ı şenia ile dolar. Bunların bâzısının hükmünü icra ve fi'liyyatını izhar etmek esbabını hazırladığı sırada «Allahü Ekber» nidasiyle müezzin efendi namaz vaktının girdiğini ilân eder etmez, derhâl başlamak istediği ef'âl-i nameşrua efkârının kâffesini bırakarak namaza koşar. Kalbini temizliyerek kendini huzur-u İlâhiyyeye arz eder, üç beş dakika sonra avdet eder; amma fi'liyatına başlamak tasavvurunda bulunduğu, yahud başladığı efkârı, namazda kazandığı saffet-i kalbin tesiratiyle soğumuş bularak, artık arkasını takib edib gitmez. Derken yine nas ile muamelâta dalar, namazın iras ettiği safvet tedricen zail olarak adam yine eski derecesini bulduğu sırada müezzin ikindi namazının zamanı geldiğini; Allahü Ekber sadasiyle tekrar ilân eder; bu dâvete dahi icabet ederek kalbini tathir ile namaza durur. Namazdan fariğ olub mevki'-i evvele ricat ettiğinde namazdan evvel bulunduğu mülâhazat-ı nefsaniyye tazyikatına, hiffet gelmiş olduğunu görür. Elhâsıl bir Müslim namaza devam ettiği hâlde, infialât-ı nefsaniyyeden hiç bir şeyin fi'liyyatını icraya vakıt bulamaz. Böyle böyle insan gerçekden insan olur; sıfât-ı behimiyye ve şeytaniyyeden kurtulur.

«İşte namazın mucib olduğu safay-ı huzur u inşirah suduru mezayasından başka, vaz'-ı hikmetlerinden birisi de bu olsa gerektir. İâkin fi'liyatın, esas-ı vaz'a tevfik olunamaması kabahati bizdedir...»

Sağlam bir iman sahibi olan Müslüman dostundan bu cevabı alan ingiliz, namaz hakkında vermiş olduğu şu izahatın muvafık-ı aklü hikmet olduğunu ve binaenaleyh esasın pek güzel vaz' edildiğini tasdik ve itiraf etmek mecburiyetinde kalıyor.

Namazı ihmal seyyie-i Diniyyesine mübtelâ olan bir cemiyyetin âkibeti :

Bir de bunun aksini, yani insanların Halıklarına karşı gafil davrandıklarını, maksad-ı teşrii sırf Halik'ı tezkir ve onun satvet ve intikamından tahzirden ibaret olan namazı ihmâl ettiklerini düşünelim. Böyle bir seyyie-i Diniyyeye mübtelâ olan bir cemiyet arasında hukuka tecavüz fikr ü emeli meydan alır, mukaddesat pamâl edilir, ma'siyet çoğalır, âmâl-i nefsaniyye vicdanlara hâkim olur, zenginler azdıkca azar, fakirler ayaklar altında, zuafâ kûşe-i nisyanda kalır; hâkimler istibdad, erbab-ı nifak ve tahakküm ve inad temayülâtını izhar etmeye başlarlar. Kendi kendini bu mühlik vartalara ilka eden, bu âfât-ı ictimaiyyenin avakıb-i elimesinden ihtiraz kaydında bulunmayan bir ümmet nasıl bir ümid-i felâh ve necat besleyebilir? Aslâ.

Namazın içtimaî faydaları

Muamelât-ı beşeriyyenin hüsn-ü suretle cereyanı — Namaz, ma fevka itat fikrini telkin eder — Hüsn-ü nazafet — İntizam-perverlik — Namaza müretteb sıhhî faideler — İbadette ihlâs nedir? —

İbadet-i mahza olan namaz; binnetice bir takım mesalih ve fevaid-i ictimaiyye ile de alâkadardır. Eday-ı salâta; muamelât-ı beşeriyyenin hüsn-ü suretle cereyanı, aheng-i cemiyyetin devamı, şahsın ve nev'in kemali gibi bir çok faideler terettüb etmekdedir. Şimdi bunları birer birer izah edeyim.

Muamelât-ı beşeriyyenin hüsn-ü suretle cereyanı :

Bilirsiniz ki: İnsan mizacı ve fıtratı itibariyle hayvanat-ı sairenin hepsinden müstesna ve mümtaz bir surette yaratılmıştır. Bu mizac ve fıtrat neticesidir ki, insanda güzele, ziynete, iyi ve mesud yaşamaya, daima kendine yarayacak şeyleri seçmeye tabii ve fıtrî bir meyil vardır. Bundan dolayı insanlar yalnız bir kişinin çalışması ile vücuda gelemeyen bir çok sanayia ve bunun için de ebnay-ı cinsi ile bir arada yaşamaya muhtacdırlar. Ta ki müşterek bir surette çalışarak birbirlerine zahîr olsunlar ve birbirlerinin semere-i sa'yinden müstefid olabilsinler! Lâkin bir arada yaşamak mecburiyetinde bulunan, bununla beraber gayr-i mahdud bir kuvve-i akliyye, kuvve-i gazabiyye (ihtiras), kuvve-i şeheviyyeye malik olan insanlar sa'y-i müştereklerinin semeratını iktitaf ederek mesudane bir surette idame-i mevcudiyyet edebilmek için kavinin zaife tecavüz etmemesi, herkesin kendi hakkına razı ve kendi vazifesini tamamiyle ifa etmesi, kısa bir tabir ile «kanun-u adalet» haricine çıkmaması lâzımdır. Cemiyyet ancak bu suretle idame-i mevcudiyyet edebilir. Hâlbuki «kanun-u adalet» i idrak etmek ve bunun haricine çıkmamak için bu kanunun vazıı olan sani'-i taalâ Hazretlerinin kalblerde ve fikirlerde yer etmiş olması lâzımdır. Bu ise —evvelce izah olunduğu vechle— Allah'ı hatırlatacak ve kudret-i İlâhiyyeyi hafızamıza, kalbimize nakş edecek olan ibadet ve bilhassa namaz ile hâsıldır. Hikmet-i teşriine tevafuk edecek bir surette namaz kılan insanların kalbleri muhabbetullah ile, havfullah ile temiz ve pâk olacağından efradı namaz kılan bir cemiyyetin ahlâk-ı

umumiyyesi de gayet ulvî ve mazbut olur; bu suretle her ferd kendi haddini, kendi hak ve vazifelerini bilir ve onların haricine çıkmaz. Binaenaleyh böyle bir cemiyette muhill-i intizam ve asayiş ef'âl ü harekât da vukua gelmez, yahud az vukua gelir. Namaz sayesinde efrad-ı beşer temiz bir kalbe sahib olunca muamelât-ı beşeriyye de hüsn-ü suretle cereyan eder. Çünki muamelât-ı beşerin hüsn-ü suretle cereyanını temin edecek olan fabrika, (Kulûb-u beşer) temiz bir hâldedir. Şu hâlde muamelât-ı beşeriyyenin hüsn-ü suretle cereyanı da eday-ı salât üzerine müteretteb mesalih ve fevaid-i ictimaiyyeden olmuş oluyor. Muamelâtı bozuk olan, ahdini yerine getirmeyen insanların kıldıkları namaz kendileri için vebâl ve husranı müeddi olması da bunun içindir. Böyle bir insanın kılmış olduğu namazlara gaye-i teşriinden uzak denilebilir.

Namaz, fikr-i uhuvveti ve muhabbet-i vataniyyeyi canlandırır :

Diğer cihetten efrad-ı milletin muayyen zamanlarda ayni ma'bede giderek, hep birden ayni kıbleye dönmeleri, Cenab-ı Hakka ayni lisan-ı huşu', ayni etvar-ı huzu' ile yalvarmaları bunların arasındaki rabıtayı alabildiğine tahkim edecek, uhuvvet ve ittihadlarını kuvvetleşdirecek en mühim bir âmildir.

Ahkâm-ı diniyyenin, serbest bir surette icra edilebilmesi her türlü tehlikelerden azade müstakil bir «vatan» ın mevcudiyyetine mütevakkıf olduğunu bilen bir «namazcı» nın kalbinde vatan muhabbeti, muhafaza-i vatan ve istiklâl fikri en yüksek ve en kuvvetli ve en samimi bir surette mevcuddur. Binaenaleyh namaza müteretteb fevaid-i ictimaiyyeden biri de kalbde vatan muhabbetinin canlanmasıdır.

Namaz, mafevka itaat fikrini de telkin eder :

Namaza müteretteb ictimaî faidelerden biri de mafevka karşı itaat ve inkiyad fikrinin canlanmasıdır. Çünki cemaatle namaz kılınır iken daima bir imama iktida ve ona inkiyad ediliyor. İmam, en fakir bir adam bile olsa arkasında bulunan ümera, vüzera, Padişah... her kim olursa olsun hepsi onu takliide mecburdurlar; imam nasıl hareket ederse arkadakiler de bilâ itiraz ona tabi' oluyor. İnsan ta on yaşından itibaren bu yolda hareket ede ede nihayet bu hâl kendisinde bir meleke haiini iktisab eder. Binaenaleyh rütbeten mafevki ne söylerse, ne emrederse hemen bilâ itiraz onu icra etmeye çalışır; bu suretle âmir ile memur arasında vücudu elzem olan itimad ve münasebat-ı hasenede devam eder. İşte bunun içindir ki: İran kumandanlarından meşhur Rüstem, bir muharebe esnasında sahabe-i kiramı cemaatle namaz kılarlarken görünce: «küçük yaşından beri bu yolda hareket eden, kendilerini bir reisin emrine itaate

alıştıran bir kavim muharebede mağlûb edilemez» demişti. Binaenaleyh eday-ı salât üzerine müteretteb fevaid-i ictimaiyyenin birisi de «mafevka inkiyad ve itaat fikrinin telkin olunması» dır, diyebliiriz.

Hüsn-ü nezafet :

Hepimiz biliriz ki, en müdhiş hastalıkların bile sebeb-i yegânesi pisliktir. Namaza müdavim olan insanlar, namazın icabatından olan taharet ve nezafetin her nev'ine son derece riayet edecekleri şübhesizdir. Binaenaleyh bu itibar ile namaz, her nevi' nazafeti âmir ve pislik yüzünden vukua gelecek hastalıkların zuhur ve taammümüne de mani' olmuş ve nezafet fikrinin intişarını temin etmiş oluyor. Çünkü dini bütün, namazına hakkiyle müdavim bir Müslüman indinde «nezafet» imanın yarısıdır, nezafete riayetkâr olmayanların imanı noksandır. Bunun için tam bir Müslüman her suretle nazif olmaya çalışır. Şu hâlde eday-ı salâta müteretteb fevaid-i ictimaiyyenin biri de «hüsn-ü nazafet» tir. Diyebiliriz.

İntizamperverlik :

Bir ibadet-i mahza olan namazın mevkut (yani muayyen vakıtlarda kılınmak üzere farz kılınmış) olması, bize en hayırlı en iyi ve en mühim işlerin bir intizam dairesinde yapılan işler olduğunu iş'ar eder. İntizam dairesinde olmayan işlerin semeredar olamayacağını gösterir. Filhakika her hangi bir işde en evvel aranılan, intizamdır; yani her işi vaktinde, saat ve dakikasını geçirmeyerek ona mahsus bir düzen dairesinde görmekdir. Hâlbuki hakiki bir namazcı kadar her şeyi; yatması, kalkması, gezmesi, çalışması, yemesi, içmesi muntazam insan tasavvur edilemez.

Hakiki bir namazcı sabah erken namaza kalkacağı cihetle akşamdan sonra şurada burada lâklâkiyyat ile, menhiyyat ile, dedi kodu ile vakıt geçirmeyerek yatsıdan sonra hemen yatar; uykusunu muntazam uyur; sabah erkenden kalkıb namazını kılar; Euzu ve besmele ile dükkânını açar, tarlasına gider, işin başında bulunur. Öğleye kadar muntazam bir surette çalışır, tam öğle zamanı işine bir fasıla verib yemeğini yer, abdestini alır, namazını kılar, ondan sonra yine vazifesine bakar. İkindi bir fasıla daha verir, namazını kılar. Akşam evine döner, tekrar elini yüzünü güzelce yıkar, namazını kılar, oturub yemeğini yer. Yemeği müteakib bir iki saat daha oturur, yatsı namazını da kılıb ondan sonra güzelce uykusunu uyur.

İntizamsızlıkdan şikâyet edenler hele bir kere namaza devam etsinler göreceksiniz ki: Hayat için, hakiki medeniyyet hayatı için en mühim olan intizamdan, çok geçmez, mükemmelen nasib ve hisselerini alırlar. Bi-

zi hakiki namaz kadar intizam, ciddiyyet, salâbet, sükûnet gibi meziyyetlerden; en büyük faziletlerden hissedar edecek hiç bir iş, hiç bir amel, hiç bir terbiye düşünülemez ve bulunamaz. Binaenaleyh eday-ı salât üzerine müteretteb fevaid-i şahsiyye ve ictimaiyyeden biri de; «intizamperverliktir» diyebiliriz.

Sıhhî faideler :

Ayni zamanda ibadet-i hâlisa niyetiyle eda edilen namaz, fazla olarak bir jimnastik vazifesini de görmektedir. İnsanların bedenlerini takviye için çıkardıkları muhtelif usuller —jimnastikler— henüz meydanda yokken bizim namazımız vücudumuzu kuvvetlendirebilecek her türlü riyazetin fevkinde temel atmıştır. Namaz kılarken vücuttaki âzâların, mafsalların hepsi hareket ediyor. Kıyam, rükû', sücud gibi hareketler başdan ayağa kadar bütün vücut için ne mühim ve nekadar mükemmel hareketlerdir. İnsanın bütün kuvvetini saklayan bel için rükû' nekadar mükemmel bir hareket ise, sücud da, kalça, diz, ayak, el, kol, dirsek, omuz, parmak için öyledir. Mafsalları açar kapar. Görülüyor ki: hadd-i zatında ibadet-i mahza olan namaz, ayni zamanda yedi yaşından yetmiş yaşına kadar her Müslümanın heryerde ve herzaman yapabileceği bir jimnastikdir. Hem de efkârımızı Halik-ı Hakîme teveccüh etmesi itibariyle fikirce; vücudumuzun sıhhatine yardımı itibariyle de vücudca en büyük meziyyetlere eriştiren bir jimnastiktir. Bizim bulduğumuz jimnastikler asien bir oyun olduğu hâlde namaz aslen büyük bir ibadettir, Hakka münacat ve dehalettir. Namaz kılan bir insan Halikına karşı medyun ve mükellef bulunduğu kulluk vazifesini büyük bir zevk ile, kuvvetli bir iman ifa ederken bittabi' vücudu için lâzım olan jimnastik vazifesini de yapmış oluyor. Bunun içindirki namaza müteretteb faidelerden biri de «vücudumuzun sıhhatıdır» diyebiliriz.

Elhâsıl, efendiler, derin bir muhakeme ile anlayabiliriz ki: eday-ı salât üzerine her nokta-i nazardan bir faide müterettebdir. Meselâ namazcı bir askeri düşününüz: Namaz sayesinde ayakda, diz üstünde, diz çökerek, yere yatarak alınan nişan vaziyetlerinde, hiç sıkıntı çekmez. Yatarken, diz çökmüş iken, kalkıvermek, yürümek onun için işden bile değildir.

İbadette ihlâs ve ruh nedir?

Efendiler! Buraya kadar geçen mebahis bize gayet vazıh olarak anlattı ki: namaz, ruhî, ahlâkî ictimaî, sıhhî, şahsî ve nev'î bir çok hüküm ve mesalihi müştemildir. Bununla beraber şurasını hiç bir vakıt hatırdan çıkarmamalıyız ki: namaz bir ibadettir, hem de ibadet-i mahzadır. İbadette ihlâs, ibadette ruh onu bir hikmet ve bir maslahat; bir faide ve

menfaat mülâhazasiyle değil, ancak emr olduğu için yapmakdır. Yani «bu vazifeyi niçin yapıyorsunuz? bunu yapmakda faide nedir?» sualine karşı vereceğimiz cevab: «şu hikmetler, şu faideler var da ondan yapıyorum» tarzında olmayıb: «Allah'ım tarafından bu yolda emrolundum; emre, emir olduğu için itaat etmek vazifemdir; âmirimin emrinde bana âid bir hikmet ve bir menfaat olsun olmasın, her hâlde emre itaat etmek vazifemdir.» tarzında olmalıdır. Ve yalınız bu düşünce ile ibadet etmelidir. Filhakika Allah'ın her emr ü nehyi pek çok hikmetleri, şahsi ve nev'î menafi' ve mesalihi müştemildir ve bunların her birisi o emre imtisâl için bir illet ve sebebdir. Fakat ihlâs, illetin ancak «emir» olmasını iktiza eder. Binaenaleyh rızay-ı İlâhîye muvafık ve mukarin olan asıl ibadet-i hâlisa, bir hikmet ve maslahat mülâhazasyle yapılan değil, belki sırf emir olduğu için yapılandır. İşte bu nokta pek mühimdir. Buna çok dikkat ediniz. Bu mühim nükteyi kavradınız mı, halli müşkil gibi görülen pek çok mühim mesail kendi kendine hallediliverir. Onların hepsi buraya merbuttur.

Cum'a namazı

Cuma namazı ve kimlere farz olduğu — Cuma namazının şerait sıhhati — Müslümanlıkda Cumanın ehemmiyyeti — Cumanın vücuba ve sıhhate bir takım şeraite merbut olmasının hikmeti — Cuma namazında ve hutbedeki hikem ve esrar — İslâmda ilk Cuma namazı — İslâmda okunan ilk hutbe — Hz. Peygamberin Arafat'da okuduğu son hutbe — Mina'da okuduğu son hutbe — Resûl-ü Ekrem'in en son hutbeleri —

Cuma günleri öğle namazı vaktında cemaatle iki rek'at Cuma namazı kılmak farz-ı ayndır. Bu farziyyet; âyetle, hadisle, icma'-ı ümmetle sabittir. (1) Şu kadar ki: hadis-i şerifden de anlaşıldığına göre vakıt namazları gibi alelıtlak sinn-i bülûğa ermiş olan her Müslüman üzerine Cuma namazı farz değildir. Köle ve esirler, kadınlar, mariz veya müsafir olanlar bu farzdan haricdirler. Binaenaleyh Cuma namazı; ef'âl ü harekâtında serbest olmayan kölelere, esir veya mahbuslara, müsafirlere, göz ve ayakları salim olmayanlara, cami'-i şerife çıkmakdan âciz olan veya hastalığının artmasından veyahud geç iyi olmasından korkanlara, kadınlara vacib değildir.

Cuma namazının sıhhat şartları :

Cumanın sahih olması için de bâzı şerait vardır. Cuma kılınan yer; şehir veya şehre yakın olmalıdır. (Şehirden maksad, mutlaka Müftü, kaymakam, hâkim bulunan bir yer demek olmadığından büyücek köylerde de Cuma namazı kılınabilir. Nasıl ki bir çok köylerde Diyanet işleri riyasetinin müsaadesiyle Cuma namazı kılınmaktadır.) Kırlarda, ovalarda Cuma namazı sahih olmaz ise de, şehir içinde bulunan namazgâhlarda ve minber ittihaz edilecek yerlerde Cuma namazı kılınabilir. Cuma namazını kıldırmak için resmen vazifedar kimse (yani müntehab hatib) bulunmak ve namazdan evvel hutbe okumak, öğle namazının vak-

(1) «Ey müminler, Cuma günü namaz için nida olunduğu zaman alış verişi bırakıb namaza koşunuz» âyet-i kerimesiyle «köle, kadın, sabî ve hastadan maadâ kâffe-i Müslimin üzerine cemaatle Cuma namazını eda etmek vacibdir» mealindeki hadis-i şerif Cuma farziyyetini iş'ar eder.

tinde kılınmak, izn-i âmm olmak, ('izn-i âmmdan maksad, Cuma kılınan yer, herkesin girebileceği bir yer olması, oraya girmekten kimsenin men'-olunmamasıdır.) İmamdan başka lâakal üç erkek cemaati bulunmak da Cuma namazının şerait-i sıhhatindendir. (2) Binaenaleyh bunlardan biri bulunmadığı takdirde Cuma namazı sahih olmaz. Elhâsıl Cuma namazı; hem kılan, hem kıldıran kimseler, hem de kılınan yer itibariyle diğer namazlardan farklıdır.

Cumanın farzından evvel ve sonra dört rek'at namaz kılmak sünnet-i müekkededir. Biri Cumanın ilk sünneti, diğeri de son sünnetidir.

Müslümanlık nazarında Cumanın ehemmiyyeti:

Kendilerinde şerait-i vücub ve sıhhat tahakkuk eden her Müslümanın Cuma ezanı okundukdan sonra işini gücünü terk ederek cami'-i şerife koşması farzdır. Bunu âyet-i kerime tasrih ettiği gibi, bir çok eha-

---

(2) Cuma ve bayram namazlarının vücuba, sıhhate, bir takım şeraite merbut olmalarından da anlayabiliriz ki: Bu namazlar, Müslümanlar için farz ve vacib mertebesinde birer ibadet olmakla beraber —fazla olarak— umumî birer ictima' mahiyyetini de haizdir. Masalih-i Din ü dünyanın tezekkür edilmesi için adeta bir şuray-ı İslâmdır. Esasen bil'ictima' ibadetlerde Müslümanların mesalih-i Din ü dünyasını tezekkür ve istişare gayeleri mündemic değil midir?. Ancak vakıt namazlarını cemaatle edaya mahsus olan mahalle mescidlerinde hususi olan bu gaye, Cuma ve bayram cami'lerinde umumi ve hatta resmi bir mahiyyet iktisab ediyor. Bu hikmete mebnidir ki çocuklara, hunsay-ı müşekkel olanlara, kadınlara Cuma vâcib değildir. Çünki bunlar erbab-ı re'y ü maslahattan değildir; Mesalih-i Din ü dünyayı tezekkür edecek olan meşveret meclislerine âzâ olarak dahil olamazlar. Mamafih gayr-i resmi olarak girerlerse men' olunmazlar.

Kezalik serbest harekete malik olmayan bir kimse, mesalih-i Din ve dünyanın müzakeresine salih olamayacağından köle ve mahbuslara da Cuma namazı vacib değildir. Müsafirlerin hâl ü müsafereti Cuma ve bayram cami'lerine gitmesine mani' olacağı ve esasen yerli âzâ varken müsafir ile müzakere ve müşavereye lüzum olmadığı cihetle her ahkâmı kolaylık üzerine müesses bulunan İslâmiyyet; müsafire Cumayı farz kılmamıştır. Mamafih dilerse gidebilir. Umuma âid bir meclis olduğu için bundan men' olunmaz. Azası salim olmayanlarla, camiye gitmemek için mevani'-i tabiiyye ve siyasiyyesi olanların Cuma ve bayram ile mükellef olmamalarının hikmeti de pek açıktır.

Cuma ve bayram namazları için memleketin en büyük camii intihab olunması, hatta bir memlekette yalnız bir cami'den başkasında Cuma kılınmasının cevaz ve adem-i cevazında fukahanın ihtilâf etmesi, müteferrik olan cemaatin bir araya toplanmasını temin içindir. Hutbe okuyacak zatın zamanın icabatına vakıf müntehab bir şahıs olması da ictimaın iyi idare olunarak teşettüt-ü efkâra meydan verilmemesi ve ictima'dan âzamî faide istihsâl edilmesi içindir. İzn-i âmmın şart olması da bunun bir şuray-ı İslâm mahiyyetini haiz olduğunu gösterir. Bütün Müslümanlara âid mesail mevzu'-u bahsolacağı bir yerin herkesin girebileceği, hiç kimsenin oraya duhûlden memnu' olmaması lâzım gelen bir yer olması elbette lâzımdır. Nasıl ki üzerlerine Cuma vacib olmayanlar gelecek olursa men' olunmazlar da...

dis-i şerife de Cumanın ehemmiyyetini, tarik-i Cuma olanların âkibetini beliğ bir surette bildirmektedir. «Hiç özrü yokken mücerred ehemmiyyet vermemekden nâşî mütevaliyen üç Cumayı terk edenlerin kalbini Allah mühürler. Allah kimin kalbini mühürlemiş ise o kimse derekât-ı cehennemin en aşağısındadır.» mealinde olan hadis-i şerif, Cuma namazını terk edenler hakkında nekadar şiddetli bir tevbihdir. Cuma namazı Müslümanlık için en mühim bir ictima' olduğu cihetle bu ictimaa devam etmemek bunun haiz olduğu ehemmiyyeti tenkis etmektir. Bu ise mesalih-i Müslimine münafidir. Binaenaleyh mesalih ve menafi'-i Müslimin için pek mühim olan bu ictimayı takviye etmek, Dinini, milletini seven her Müslüman üzerine lâzımdır; farz-ı ayndır.

Cuma namazında ve hutbedeki hikmet :

Evvelce görülen şeraiti haiz bulunan Müslümanların haftada bir defa toplanarak cemaatle iki rek'at namaz kılmalarının farz ve bu namazda ehil ve salâhiyyetli zat tarafmdn bir hutbe okunmasının da şart olmasında pek mühim fevaid-i ictimaiyye vardır. Bir kere bir kaç mahalle, veya ekser yerlerde olduğu gibi, bir kaç köy ehalisinin haftada bir defa bir araya gelmelerini, bir yerde toplanmalarını temin ediyor. Beş vakıt namaz, bir mahalle halkını günde beş defa mahalle cami'lerinde bir araya topladığı gibi, Cuma namazı da bir kaç mahalle ehalisini bir kaç köy halkını haftada bir defa Cuma cami'lerinde topluyor. Çünki Cuma kılınan cami'ler, «mescid-i hay» denilen mahalle mescidleri olmayıb onların fevkindedir. Haftada bir defa Allah'ına toplu bir ibadet yapmak maksadiyle bir araya gelmiş olan mahalleliler, köylüler yekdiğerinin ahvalinden haberdar oluyorlar, bir biriyle teati-i efkâr ediyorlar. Bu suretle mahalle halkı beyninde günde beş defa tecdid ve takviye edilen muhabbet ve ülfet rabıtaları, haftada bir kere de bir kaç mahalle halkını yekdiğerine rabt ediyor. Bir mahalle efradını yekdiğerine bağlayan rabıtalar, ikinci defa olarak mahallelileri, köylüleri bir birine rabt ediyor ve bu suretle daire-i uhuvvet tevessü' ediyor, bir kaç mahalle, birkaç köy bir top oluyor.

Saniyen, mahallelerden veya köylerden bir camiye toplanmış olan cemaat-ı Müslimin, Diyanet işleri reisliği tarafından me'mur ve müntehab bir hatibin okuyacağı hutbeyi dinleyerek Müslüman itikadına, Müslüman ibadetine, Müslüman ahlâkına, Müslüman ictimaiyatına, Müslülüman siyasetine dair her hafta yeni şeyler öğrenecek ve unuttuklarını da hatırlayacak. Dinine ve dünyasına dair lâzım gelen şeyleri duyacak, Din kardeşlerinin hâline vakıf olacak ve bu suretle daima müteyakkız ve uyanık bulunacak. Müslümanlığın emr eylemiş olduğu uhuvvet ve sami-

miyyet her hafta tecdid olunacak. Bunu yapacak olan kim? kim olacak, «hatib efendi!»

Şu hâlde hutbedeki hikmet de anlaşılıyor, değil mi?. Evet, Cuma ve bayram günleri hutbe okumakdaki hikmet, öyle Hüseynîden yahud Uşşaktan Arabca bâzı ibareler okumak değil; belki hayli uzak mahallelerden veyahud bir iki saatlik köyden gelib orada toplanmış olan cemaat-ı Müslimine va'z u nasihat etmek, Cenab-ı Allah'a hamd ü senadan, Peygamberine salât ü selâmdan sonra cemaat-i Müsliminin Dinine ve Dünyasına müteallik, dünya ve âhirette hayır ve menfaatlerini mucib şeylerle beraber bir haftalık hadisat-ı diniyye ve ictimaiyyeyi söylemek ve onları her hafta intibaha dâvet eylemektir. Bunun herkes tarafından değil, ancak müntehab bir memur ve reis tarafından yapılması nekadar manidardır. Hutbeden maksad bu olunca onu hangi lisan ile okumak lâzımdır? Elbette ehalinin anlayacağı bir lisan ile değil mi?

Binaenaleyh hatib olacak, o mukaddes yere çıkıb da hutbe okuyacak, nutukirad edecek zatın evvelâ, din-i mübin-i İslâm'ın ahkâm-ı celilesine pek ziyade vakıf, dünya ve âhiret işlerini anlar, milletin terbiye ve ahlâkını yükseltmeye muktedir, hakikatperver, açık fikirli ve herşeyden haberdar, hulâsa her manasiyle muktedir bir kimse olması lâzımdır. Saniyen, hatib olan zat, muktezay-ı hâle, icabat-ı zamana göre her hafta tertib edeceği hutbeleri lisan-ı mahalliye de tercüme edecek veyahud va'z u nasihate, irşada müteallik olan kısmını doğrudan doğruya lisan-ı mahallî üzere tertib ederek halka Allah'ın kudret ve azametini, iyilerle fenaların âkibetini hatırlatacak, Dini ve dünyası için muhtac olduğu şeyleri söyleyerek ve bu suretle onları daima müteyakkız bir hâlde bulunduracaktır. Çünki sadr-ı İslâmda bulunan hatibler, minber üzerine çıkdıkları zaman yalnız duâ ile, hatta cennetle tebşir ve cehennemden tahzir ile iktifa etmeyerek cemaat-i Müsliminin faide-i dünyeviyye ve uhreviyyesine âid her şeyi teşrih ederlerdi. Müslümanların mâruz kaldıkları felâketlerle onların esbab ve suret-i tedavisi izah edilir; cihad ve muharebe zamanları ise mücahidinin indellah dereceleri, onların dünyevi ve uhrevi nail olacakları yüksek mertebeler izah olunur; kaht u galâ zamanında mükerrem ve muhsin olanların sevabı, anlatılır; fitne ve fesad zuhur ettiği zamanlar memleketlerin başına gelen felâketler bir lisan-ı müessir ile teşrih olunarak cemaatin tarik-ı müstekime irca' olunmasına, dünya ve âhiret umurunun ıslahına çalışılırdı. Binaenaleyh bu yolda olmayan hatib ve hutbeler ile maksad-ı aslî temin edilmiş sayılamaz.

Bayram namazları Müslümanlar için daha umumî bir ictima' mahiyyetini haizdir. Senede iki defa bütün Cuma cami'lerinin cemaatleri daha büyük bir cami'de veyahud namazgâh denilen yerlerde ictima' ederek bayram namazlarını eda edeceklerdir. Binaenaleyh hatib efendi burada

Cuma hutbelerinden daha şümûllü, daha vasi' bir hutbe okuyarak Müslümanların ihtiyacat-ı maddiyye ve ma'neviyyelerini anlatacak, o muhite ve Müslüman âlemine âid bir senelik vukuat göz önüne getirilerek Müslümanların nazar-ı ibret ve intibahına arz edilecektir.

İşte Cuma ve Bayram hutbeleri bu kadar mühim olduğu içindir ki: hatib efendi hutbe okumaya başlayınca sükût ederek hutbeyi dinlemesi lâzımdır. İki tarafa bakmak, yahud yanındakilerle konuşmak, hatta onlara — yanlış hareketlerini tashih maksadiyle — ihtaratta bulunmak gibi hâller caiz değildir. Cemaatın vazifesi yalnız hatibi dinlemek ve lüzûmsuz lâkırdı ile meşgul olmamaktır. (3)

Efendiler, Cuma ve bayram namazları ve hutbe bu gibi mesalih-i diniyye ve ictimaiyyeyi muhtevi olunca ona devam etmemek kalb karalığını icab etmez mi? Öyle ise bir Müslüman her hâlde Cuma ve bayram namazlarını kuvvetli bir mazeret olmadıkca kat'â terk etmemelidir.

İslâmda ilk Cuma namazı :

Haftalık ictima' için bugünün intihab olunmasında da bâzı hikmetler var. Mâlûmdur ki: Hz. Peygamber (S.A.V.) Efendimizi Mekke-i Mükerreme'de müşrikler, pek ziyade eza ve cefa ederek, hicrete mecbur eylediler. Hz. Resûl-ü ekrem Efendimiz Medine'ye hicret için Allah'ından emir telakki ettikten sonra beraberlerine Hz. Ebu Bekir'i (R.A.) de alarak Mekke'den çıktılar. Bir kaç gün sonra Medine-i Münevvere'nin yanında «Kuba» denilen yere geldiler. Orada dört gün durub ufak bir mescid bina ettiler. Orada iken Mekke'de kalmış olan sahabelerden Hz. Ali ile daha bir çok sahabe gelib yerleştiler. Beşinci günü Medine'ye mütevecciben yola çıktılar. Öğle vakti «Benî Salim b. Avf» kabilesinin bulunduğu araziye vardılar. «Rabuna» denilen vadinin üst tarafına indiler. Artık düşmanların şerrinden tamamen kurtulmuş, Müslümanlığın sür'atle intişara başlayacağı zaman hulûl etmiş demekti.

Resul-ü Ekrem Efendimiz sahabeleri ile orada iki rek'at namaz kılmak için Allah'ından emir aldı. Ayni zamanda bu namaz bütün Müslümanlara da farz kılınıyor idi. Bunun üzerine Hz. Peygamber Efendimiz, gayet beliğ bir hutbe okuyub cemaat ile Cuma namazını kıldılar. İşte en evvel İslâmda kılınan Cuma namazı budur.

İslâmda ilk hutbe :

İslâmda ilk defa okunan hutbenin tercümesini teberrüken ve teyemmünen buraya derc etmeyi münasib görüyorum. Resûl-ü Ekrem Efendi-

(3) Hutbe esnasında bâzı sualler irad olunabileceği asr-ı saadette okunan hutbelerden anlaşılmaktadır.

miz «Beni Salim b. Avf» kabilesinin bulunduğu yerde ilk Cuma namazını kıldırdıklarında Cenab-ı Hakka lâyık olduğu vechle hamd ü sena ettikten sonra bir hutbe-i beliga irad buyurmuşlardır, ki hulâsası şudur:

«Ey müminler! Ölmezden evvel Bârî - Tealâ ve tekaddes hazretlerine tevbe ediniz, bir mani' sizi işgal etmez iken a'mâl-i saliha ile Allah'a takarrüb ediniz; biliniz ki Allahü Teâlâ hazretleri şu günde, şu bulunduğum makamda Cumayı üzerinize —ilâ yevmilkıyam fariza-i vacibe olmak üzere— farz kıldı. Onu inkâr etmek ve hakkını istihfaf eylemek suretiyle terk eyleyen ve hâlbuki kendisi için âdil veyahud zalim bir imam da olan, kimsenin şemlini Allah cem' etmesin ve işlerini itmam eylemesin! Biliniz ki: O kimsenin namazı yoktur; biliniz ki onun zekâtı, onun orucu da yoktur. Meğer ki tevbe etmiş ola. Çünkü her kim tevbe ederse Cenab-ı Allah da onun tevbesini kabûl eder.

«Ey nas, sağlığınızda âhiretiniz için tedarik görünüz. Muhakkak biliniz ki kıyamet gününde birinin başına vurulacak ve çobansız bıraktığı koyunundan sorulacak. (Maksad koyun olmayıb her ferdin muhafazasına memur olduğu şeyler, hüsn-ü ifasına mecbur olduğu vazifelerdir.) Sonra Cenab-ı Hak ona diyecek, amma nasıl diyecek, tercümanı yok, perdedarı yok; bizzat diyecek ki: sana benim Resulüm gelib de tebliğ etmedi mi?. Ben sana mal verdim, sana lûtf-u ihsan ettim, sen kendin için ne tedarik ettin, dünyada iken âhiretin için hangi hayır ve hasenatı, hangi fazileti yaptın. O kimse dahi sağına soluna bakacak, bir şey görmeyecek. Önüne bakacak, cehennemden başka bir şey görmeyecek. Öyle ise her kim ki kendisini, velevki bir yarım hurma ile olsun, ateşten kurtarabilecek ise hemen o hayrı işlesin. Onu da bulamazsa bari kelime-i tayyibe ile kendisini kurtarsın. (Yani gücü yettiği kadar hayra ve iyiliğe mâlen muavenet etsin, buna gücü yetmez ise güzel söz ile, tatlı lisan ile bulunarak başkalarını gücendirmesin.) Çünkü Müslüman, dilinden ve elinden başkaları zarar görmeyen kimselerdir. Zira onunla bir hayra on mislinden yedi yüz misline kadar sevab verilir. (yani dünyada yapacağınız bir hayır, size on mislinden yedi yüz misline kadar fazlasiyle iade edilir.) «Vesselâmu alâ Resulillahi ve rahmetullahi ve berekâtihi».

Resûl-u ekrem Efendimiz birinci hutbeyi bu vechile itmam ettikten sonra ikinci hutbeye kalktı ve şu suretle başladı: «Allah'a hamd olsun. Allah'a hamd ederim ve ondan yardım isterim. Nefislerimizin şerlerinden ve kötü amellerimizden Allah'a sığındık. Allah'ın hidayet ettiğini kimse idlâl edemez. Allah'ın ıdlâl ettiğini de kimse hidayet edemez.

«Ben şahadet ederim ki: Allah'dan başka ma'bud-u hakiki yoktur; birdir, şerik ve naziri yoktur.» Kelâmın en güzeli Kitabullah'tır. Her kim ki Cenab-ı Hak onun kalbinde Kur'an'ı müzeyyen kıla ve onu kâfir iken İslâma dahil ede ve o dahi Kur'an'ı sair sözlere tercih eyleye, işte o kim-

se felâh bulur. Doğrusu Kitabullah, kelâmın en güzeli ve en beliğidir. Allah'ı can ü gönülden seviniz. Allah'ın sevdiğini seviniz. Kelâmından ve zikrinden usanmayınız. Kelâmından kalbinize kasvet gelmesin. Zira Kelâmullah, her şeyin a'lâsını ayırıb seçer. Amellerin hayırlısını ve kulların güzidesi olan peygamberleri ve kıssaların iyisini zikr eder. Helâl ve haramı beyan eyler. Artık Allah'a ibadet ediniz. Ve ona bir şeyi şerik etmeyiniz. Aranızda kelâmullah ile sevişiniz. Muhakkak bilmelisiniz ki Allahü Teâlâ ahdini bozanlara, sözünden dönenlere gazab eder. Esselâmü aleyküm. (4)

İşte İslâmda ilk Cuma ve ilk hutbe budur. Resulullah Efendimizin şu beliğ hutbeleri, hutbenin ne gibi hakikatleri ihtiva edeceğini bize aşikâr surette anlatmaktadır; Binaenaleyh fazla söze hacet yoktur. Cuma günü gusletmek, güzel kokular sürünmek, temiz elbiseler giymek, camiye gidecek olanları rahatsız etmemek için soğan ve sarımsak gibi şeyleri yememek sünnet-i seniyye ve adab-ı İslâmiyyedendir. Peygamberimiz bu yolda şiddetli emirler vermiştr. Binaenaleyh cemaatin nefret ve istikrahını mucip olacak halâttan ictinab etmek her Müslüman üzerine vacibdir. Bunu bilenler, lisan-ı münasible bilmeyenlere de öğretmelidir.

Hz. Peygamberin Arafat'da okuduğu son hutbe :

Resûl-ü ekrem Efendimiz «veda' haccinde» yüz yirmi bin huccac içinde pek beliğ bir hutbe okumuştur ki bâzı aksamını hulâsaten naklediyorum : «Ey nâs! sizin kadınlarınız üzerinde haklarınız vardır. Amma onların da sizin üzerinizde hakları vardır. Onlar sizin hukukunuza riayet etmelidir, biz de onlara hüsn-ü muamele etmelisiniz. Müminler, hep bir birinin kardeşidir. Bir kimseye kardeşinin malı helâl olmaz. Meğer ki hüsn-ü rızasiyle vermiş ola. Ben, size lâzım olan ahkâm-ı şer'iyyeyi tebliğ ettim. Ve size iki şey bıraktım ki onlara temessük ettikce hiç dalâlette kalmazsınız. Onların biri, Allah'ın kitabı, diğeri de Peygamberin sünnetidir.»

Daha bir çok ahkâm-ı Diniyyeyi tebliğ ettikten, zaman-ı cahiliyyetten kalma kan ve faiz dâvalarını yasak edib kaldırdıkdan sonra: «Ey nâs! tebliğ ettim mi?» diye sordu. Cemaat «evet» cevabını verince üç kere «Şahid ol Ya Rab!» buyurdu. Kalabalık pek ziyade olduğundan Resûl-ü ekremin sesini herkes işitemiyor ve «Rabia b. Ümmiyye b. Halef» (R.A.), Fahr-ı âlem Efendimizin hutbesini cemaate tebliğ ediyordu.

---

(4) Hutbelerde Emirülmüminin olan zata duâ edilmesini en evvel Peygamberimizin amcası oğlu Abdullah b. Abbas hazretleri ihdas buyurmuştur. Hz. Ali zamanında Basra valisi iken hutbesinde duâ etmiş ve badehu hatibler onun isrinde gitmiştir. (Tarih-i İslâm).

Mina'da okuduğu son hutbe :

Resûl-ü ekrem Efendimiz «Mina» da okuduğu son hutbesinde de Ümmetine şu yolda hitab etti: «Ey nâs! her birinizin kan ve malı diğerine haramdır. Kıyamet gününde Rabbinizin huzuruna geleceksiniz. O dahi amellerinizi soracak. Ve amellerinize göre mücazat buyuracak. Sakîn benden sonra küffar gibi fırka fırka olub da bir birinizin boynuna vurmayasınız. Ey nâs tebliğ ettim mi?» Cemaat «evet» cevabını verince Resûl-ü ekrem «Şahid ol Ya Rab» buyurdu; ve ondan sonra «Hazır olan gaib olanlara tebliğ eylesin» diyerek sevgili ümmetine veda' eyledi.

Resûl-ü ekremin en son hutbeleri :

Resûl-ü ekrem Efendimizin hastalığı kesb-i şiddet ettiğini işiten sahabeler mescid-i şerifin etrafında dönmeye başlamışlardı. Bunun üzerine Nebiyy-i erham ve eşfak Efendimiz yârânın omuzlarına dayanarak mescid-i şerife geldi,minbere çıkarak ensara hitaben şöyle buyurdu : «Ey nâs! Benim irtihalimi düşünüb telâş ediyormuşsunuz. Bir Peygamber ümmeti içinde müebbed kaldı mı ki ben de sizin aranızda müebbed kalayım? Malûmunuz olsun ki ben hazret-i Hakka vasıl olacağım ve şeref-i vuslata cümlenizden ziyade müstehakkım. Size nasihatim odur ki muhacirin-i evveline hürmet ve riayet edesiniz.»

Bundan sonra muhacirine döndü: «Ey muhacirin sizlere de vasiyyetim budur ki: ensara güzel muamele edesiniz. Onlar size iyilik ettiler. Sizi kendi memleketlerine getirdler, hanelerinde barındırdılar, geçinmelerinde muzayakaları varken sizleri nefislerine tercih ile mallerma ortak eylediler. Her kim ensar üzerine hakim olursa onlara riayet eylesin ve içlerinde kusur edenler olursa afvile muamele etsin.»

Daha sonra umuma hitab ederek buyurdu ki: «Ey nâs! âlemde cereyan eden işler, kaza ve kader-i İlâhîye menut ve muallâktır. Vaktiyle olacak işin ta'cilinde faide yoktur. Cenab-ı Hak kimsenin ta'cili ile acele eylemez. Allah'ın kaza ve kaderine galebe sevdasında olanlar, mağlûb olur. Taraf-ı İlâhîye hud'a etmek isteyenler; aldanır, haib ve hâsir kalır. Ben size şefkatli ve merhametliyim. Sizler yine bana kavuşacaksınız. Buluşacağımız yer havz-u Kesver kenarıdır. Her kim kenar-ı havzda benimle buluşmak isterse elini ve dilini malâya'nîden (dünya ve âhirete faidesi olmayan dedi kodulardan) sakınsın. Ey nâs! günah ve ma'siyet, ni'metin tegayyürüne, ni'metin elden gitmesine sebeb olur. Eğer halk, yar ve muti' olursa emîr ve âmirleri dahi öyle olur. Ve eğer halk, facir olursa onlar da o tavır ve hâl üzere olurlar. Yani halk kendileri nasıl ise başlarındaki âmir ve Emîrleri de öyle olur.»

Bayram, Teravih, Cenaze namazları

Bayram namazları — Teravih namazı — Teravihin suret-i edası — Cenaze namazı — Cenaze namazındaki hüküm ve esrar —

Bayram namazı :

Müslümanların senede Ramazan ve Kurban bayramı namıyle iki büyük bayramı vardır. Bu bayramlarda ikişer rek'at namaz kılmak vacibdir. Bayram namazları; Cuma namazı kılınan, cami'ler ile bir de şehir haricinde cemaat-i kübra için yapılmış musâllâlarda —ki biz buna namazgâh deriz — kılınır. Bayram namazı iki rek'attir; ve Cumanın şurut-u vücubunu haiz olanlara vacibdir. Cumanın — hutbeden maada — şerait-i sıhhati bunda da muteberdir. Cuma namazında Hutbe namazın şerait-i sıhhatinden olduğu cihetle namazdan mukaddem ise de, bayram namazında şart değil, sünnettir ve binaenaleyh namazdan sonradır. Bayram namazının keyfiyetce sair namazlardan farkı bunun her rek'atinde üçer fazla tekbir olmasındadır. O tekbirler vacibdir.

Bayram namazının vakti girince cemaat saf bağlayarak «bayram namazına» diye niyet edib durulur. Birinci rek'atte (Sübhaneke) den son-

---

(1) Her millet senenin bâzı günlerini muhtelif sebeblerden naşi eyyam-ı surur ittihaz eylemiştir. Her sene bugünler avdet ettikce neşat u surur da teceddüd ve tekerrür edeceğinden bugünlere «bayram günleri» denilmiştir. Vaktiyle Medine ehalisi de senenin iki gününü icray-ı şevk u surura tahsis etmişlerdir. Resûl-ü ekrem Efendimiz hicret-i seniyyelerinin ikinci senesnde bu iki günün Ramazan bayramı le Kurban bayramına tebeddül ettiğini, «Muhakkak surette Cenab-ı Hak bu iki günü size bunlardan hayırlı olan iki gün ile değiştirdi, bugünleri hayırlı olan iki güne tebdil etti ki, onlar da Kurban ve Fıtır günleridir» hadis-i şerifiyle beyan ve bu suretle İslâmın bayramını bildirmiştir.

İyd-i fıtır, yani Ramazan bayramı; Şevvâlin birinci günüdür. Ramazan-ı şerifde oruclarını tutarak bugünü idrak etmek müminler için büyük bir mazhariyyet, büyük bir saadettir. Çünki mümin-i muvahhid, en mühim olan bir vazife-i Diniyyeyi (bir ay oruc tutmak vazife-i mukaddesesini) ifaya muvaffak ve bu yüzden Allah'ın afv ü gufranına mazhar olmuştur. Bunun içindir ki üç gün ızhar-ı meserretle memurdur. Büyük bir vazifeyi başa çıkardığından dolayı ızhar-ı şadmanî ediyor.

Kurban bayramı da böyledir. İfay-ı fariza-i hacden dolayı hâsıl olan sürur-u vicdaniyi ızhar için ertesi günü bayram ittihaz olunmuş, vahdet-i İslâmiyye noktasından bu bayram da bütün Müslümanlara teşmil buyurulmuştur. İşte bayram olarak bu günlerin intihab olunmasındaki hikmet de budur.

ra imam cehren, cemaat de hafiyyen üç tekbir alarak ikisinde eller salıverilir ve üçüncüsünde bağlanır. İmam euzü ve ve besmele ile Fatihayı ve sure veya âyâtı cehren okur, badehu rükû ve sücud yapılıb ikinci rek'ate kalkılır. Besmele Fatiha ve zamm-ı sureden sonra üç defa tekbir alınarak eller salıverilir ve dördüncü tekbir ile rükûa varılır. Bayram namazındaki şu harekâtı tefhim için:

«İki salla; bir bağla; üç salla; bir yat» denilmiştir.
Selâmdan sonra imam minbere çıkarak bir hutbe okur.

Teravih namazı :

Teravih namazı, Ramazan gecelerinde yatsı namazının farzından sonra kılınan yirmi rek'at namaza denir. Teravih denilmesinin sebebi, her iki rek'at veya dört rek'at tamam oldukca bir az oturup rahat etmek sünnet olduğundandır. Çünki teraviha rahat etmek manasınadır.

Teravih; sünnet-i müekkededir. Resul-ü ekrem (S.A.V.) Efendimiz Medine-i Münevverede bir Ramazan gecesi yatsı namazından sonra mescid-i şerife gelib orada bulunanlar ile cemaat olarak yirmi rek'at namaz kıldılar. Ertesi gece yine cemaatle kıldılar. Yekdiğerini müteakib iki gece cemaatle namaz kılındığını işidenler üçüncü gece mescid-i şerifde bu namaz için toplanıb çoğaldılar. Resûl-ü ekrem Efendimiz ertesi sabah mescidde cemaate hitaben: «Sizin namaz için toplandığınızı anladım; lâkin min tarafillâh farz buyurulur da sonra edasında kusur ederek günahkâr olursunuz diye korkdum. Ey nâs evlerinizde kılınız.» buyurmuştu. Diğer bir hadis-i şerifde «Cenab-ı Hak size sıyam-ı şehr-i Ramazanı farz etti, ben de sizin için Ramazanın kıyamını, yani salât-i teravihi sünnet kıldım. Binaenaleyh orucun farziyyeti ve teravihin sünnetini tasdik ederek nail-i ecr ü mesubat olmak üzere Ramazanda gündüzleri saim ve geceleri kaim olan, günahdan çıkar ve anasından yeni doğmuş gibi olur» buyurmuştur. İşte bu ehadis-i şerifeden anlıyoruz ki: Teravih namazı sünnet-i müekkede ise de, cemaatle kılmak sünnet-i gayr-i müekkededir.

Asr-ı saadete ve Ebu Bekir (R.A.) in zaman-ı hilâfetlerinde ve Hz. Ömer (R.A.) in evail-i hilâfetinde ashab-ı kiram hanelerinde münferiden kılarlardı. Mamafih uzun bir namaz olduğu için cemaatle kılınmasında sühulet görülüyordu. Bir gece mescid-i Nebevide teravih namazı kılan ashabdan kimisinin münferid, bâzılarının da cemaatle kıldıklarını Hz. Ömer görmüş ve bunun üzerine meşahir-i Kurra ashabından (Ubey b. Kâab) (R.A.) a imamet ederek cemaate teravih kıldırmasını emretmişti. İşte bundan sonra teravih namazı cemaatle kılınmaya başlandı. Bilâhere Hz. Ömer ashabın cemaatle edasına muvazabet ettiklerini görünce bundan pek ziyade mahzuz olmuş ve «Şu bid'at ne güzel oldu...» buyurmuşdur.

Hz. Ali (R.A.) da: «Ömer, (R.A.) bizim mescidlerimizi nasıl nurlandırdı ise Allah Ömer'in yatacağı yeri nurlandırsın; Peygamberin cemaatle muvazabet etmemesi farz olmasından korktuğu içindir» sözleri ile Ömer'e (R.A.) duâ etmiştir.

Teravih namazının suret-i edası :

Teravih; yatsı namazının farz ve sünnetinden sonra ve salât-i vitirden evvel kılınır. Her iki rek'ati bir namaz olduğundan tıbkı iki rek'atli sünnet-i müekkedeler gibi kılınır; her iki rek'atte bir selâm verilir ve her dört rek'atten sonra bir mikdar (dört rek'at mikdarı) oturulur, salât'ü selâm getirilir. Eğer yalnız kılar ve dört rek'atte bir selâm verecek olursak, tıbkı ikindi namazının sünneti gibi kılarız. Cemaatle kılındığı takdirde muktedi «Sübhaneke, Ettahiyyat, Allahümme sallî ve barik» den başka bir şey okumaz. Yani diğer farz namazları cemaatle nasıl kılarsa, bunu da öylece kılar. Şukadar ki dört rek'atte bir selâm verecek olursa; her iki rek'atte tahiyyattan sonra «Allahümme salli ve barik» okunarak üçüncü rek'ate ondan sonra kalkılır. Üçüncüye kalkınca da «Sübhaneke» okunur.

İşte teravih namazı bu suretle kılınır.

Cenaze namazı :

Efendiler! Biliriz ki: insanlar bu dünyada nekadar yaşasalar, nekadar debdebe ve saltanat sahibi olsalar yine bir gün gelir bu âleme veda' ederler; burada sahib oldukları debdebe ve ihtişamları bırakıb giderler. Ölüm denilen hâdise-i uzmâ onlara her şeyi unutturur, hepsini geriye bıraktırır. Bugün, bu saat beraber yaşadığınız bir arkadaşınız, bir de bakarsınız ki, bir müddet sonra size gözlerini kapamış; ebediyyen dünyaya veda' etmiş!. Şimdi buna karşı ne yapmak lâzımdır? Ebediyyen ayrılmak mecburiyetinde oldukları akrabalarına, arkadaşlarına, Din kardeşlerine karşı geride kalanlar bir şey yapmamalı mı? Beraber yaşadığımız zevat bizden ayrılır iken onlara karşı bigâne kalmak elbette muvafık-ı insaniyyet değildir. İşte bizim ulvî ve mukaddes Dinimiz bu hayata veda' edenlere karşı yapmakla mükellef olduğumuz vazifeleri de bize bildirmiştir ki «cenaze namazı» bu vezaif cümlesindendir. (2)

---

(2) Ölüm ile pençeleşen kimsenin huzurunda kelime-i şahadet getirib Allah'ını ve Peygamber'ini hatırlatmak da hastanın yanında bulunanlara terettüb eden bir vazifedir. Şu kadar ki hastaya «sen de söyle» diye ısrar etmemelidir. Hastanın yanında —ölmeden evvel— (Yasin-i şerif) okumak, öldükten sonra «İnna lillâh ve inna ileyhi raciun» demek, mevtayı güzelce yıkayıb temiz kefene sarmak da bir vazifedir.

Müslümanlık nazarında insanın dirisi gibi ölüsü de mükerremdir. Bunun için ölü, güzelce yıkanır, üç kat kefen giydirilir. Ondan sonra Din kardeşlerinin omuzlarında olduğu hâlde «musâllâ» denilen bir yere getirilir ve orada yüksekce bir taşın üstüne konur. Ölmüş olan o Din kardeşleri için bütün cemaat tarafından Cenab-ı Gafurun Rahim hazretlerinden afv ü mağfiret istenir. İşte cenaze namazı dediğimiz namaz budur. Allah için namaz, meyyit için duâdan ibarettir.

Cenaze namazında rükû' ve sücud olmayıb tekbirden, kıyam ve duâdan mürekkebdir. Evvelâ imam meyyitin karşısına durur, cemaat imamın arkasında saf saf olur; erkek veya kadın her ne ise niyet olunur. Badehu imam ile beraber ellerimizi kaldırıb tekbir alır ve «Sübhaneke» yi sonuna kadar okuruz. Sonra imam ellerini kaldırmadan ikinci bir tekbir daha alır. biz de içimizden tekbir alır ve «Allahümme salli, Allahümme barik» dualarını okuruz. Bundan sonra imam ve cemaat üçüncü bir tekbir daha alarak bilenler cenaze namazı için me'sur olan şu duayı okurlar:

Bilmiyenler «**Rabbena atinâ fiddünya hasaneten ve fil ahireti hasaneten vekınâ azabennâr. Birahmetike ya erhamerrahimin**» âyetini; bunu da bilmezse bildiği bir duayı veyahud dua niyetiyle Fatihayı okur. Bundan sonra dördüncü tekbiri alarak selâm verir.

Elhâsıl cenaze namazı ayakta ve dört tekbir ile kılınır. Birincide (Sübhaneke), ikincide (Allahümme salli ve barik); üçüncüde duâ; dördüncüde selâm.

Cenaze namazındaki hüküm ve esrar :

Efendiler! Cenazenin biz Müslümanlar üzerine farz olmasında (3) dikkat olunacak bir takım hüküm ve esrar vardır ki: bunlardan gaflet

---

(3) Farz-ı kifayedir: «Habibim, meyyitler üzerine namaz kıl, muhakkak ki senin salâtın onların istirahat ve sükûnuna sebebdir.» âyet-i kerimesi Resûl-ü ekremin meyyitler hakkında salâta memur ve salâtı onlar için sükûn ve istirahat olduğunu gösterdiği gibi. ehadis-i şerife de bu farziyyeti tamim ve teyid buyurmuştur. Mamafih Resûl-ü Ekrem Efendimiz Hazretleri ashab-ı kiramdan bir medyun mütevefanın cenaze namazını kılmaktan kendileri istinkâf ederek «Arkadaşınızın namazını kılınız» hadis-i şerifi ile ashabın kılmalarını emir buyurmuş olmalarından, cenaze namazının farz-ı kifaye olduğu anlaşılmıştır. Sahabeden biri onun borcunu ödemekle Resûl-ü müşfik Efendimiz yine namaza iştirak buyurmuşlardı. Burada nazari intibahımıza çarpan pek mühim bir şey var ki o da: hukuk-u ibadın şeriat-i İslâmiyyede, büyük bir mevkii olduğudur.

Dikkat olunsun ki: Borclu olan bir Müslümanın cenaze namazına Resûl-ü ekrem iştirak etmek istemiyor. Hakiki bir Müslüman için bu ne mühim bir «levha-i ibret» tir. Dünyadan âhirete borclu gitmek nazar-i şeriatte hoş bir şey olmadığını düşünen bir Müslüman borca girmemek, borcunu tediye etmek, lüzumsuz masraflara dalmamak, israfatta bulunmamak için vüs'ü nisbetinde gayret göstermez mi?.

olunmamak lâzımdır. Bir kere aramızdan ayrılan bir Din kardeşimizin sükûn ve istirahat-i ruhu için hep bir araya gelerek kemâl-i tevazu' ve huşu' ile saf olub Allah'dan rahmet ve mağfiret taleb olunuyor. Çünki öldüğü dakikadan itibaren meyyit için yegâne şefi' ve istinadgâh ancak Allah'ın rahmetidir. Bundan başkasında faide yoktur. İşte Müslümanlar da son bir vazife olmak üzere hep bir ağızdan bu kardeşleri için Allah'a dua ediyorlar; Allah'dan merhamet, mağfiret ve ihsan istiyorlar, nasıl ki cenaze namazını emreden âyet-i kerimeden de bu hikmet anlaşılmaktadır.

Saniyen, insanların tekrimat-ı İlâhiyyeye mazhar bir mahlûk olduğuna; sade dirisinin değil, ölüsünün de mükerrem ve tekrim ü tevkire lâyık olduğuna işaret ve tenbih vardır. Binaenaleyh bu tekrim ve tevkiri eda etmeyenler pek haksızlık yapmış ve insanî olan vazifelerini eda etmemiş olurlar.

Buradan anlamalıdır ki ölülerimiz de diriler kadar şayan-ı tebcil ve hürmettir.

Sonra, müminlerin beynindeki rabıta-i ülfet ve muhabbetin devamına, birinin başına gelecek felâketlerden hepsinin müteessir olacaklarına da delâlet eder. Binaenaleyh bu dünyaya veda' etmiş bir Müslüman kardeşine karşı en son vazife-i insaniyyesini ifa etmek, onun için — şeriatin tarifi vechile — Allah'dan rahmet ve mağfiret istemek pek büyük, pek mukaddes bir vazifedir. Fevkalâde bir mazereti zuhur etmedikce bu vazifeyi terk etmek bir Müslümana yakışmayan bir şeydir. Asıl insanlık, asıl büyüklük bir insanın yüzüne veyahud sağlığında yapılan iyilikler değil; belki arkasından ve öldükten sonra yapılan iyiliklerdir. Şu hâlde her hangi bir mümin kardeşimizin cenazesine hazır olmak, namazını kılmak ona karşı borclu olduğumuz en son vazife-i insaniyyedir. Yalnız cenazenin arkasından gitmek ve namaz gelince geriye çekilmekle bu vazife ifa edilmiş olmaz. Düşününüz ki: Bir Din kardeşinizin en ziyade muhtac-ı muavenet olduğu bir zamanda elinizden gelen bir muaveneti esirgiyorsunuz. Ona muavenette bulunmakdan kaçıyorsunuz. Hâlbuki ayni hâl sizin de başınıza gelecek. siz de o günü göreceksiniz. Şunu bilmelisiniz ki: Herkes ekdiğini biçer. Öyleyse sağlığınızda mümin kardeşlerinizin cenaze namazına mutlaka iştirak ediniz; sakın farz-ı kifâyedir deyib de kılmamak yapmayınız. Bir gün olup da sizin de cenazenize başkalarının hazır olmamasından, cenazenizi kılacak kimse bulunmamasından veyahud pek az insanın iştirak etmesinden pek ziyade korkunuz!

Esas vazifelerimizi tayin eden bâzı âyet-i kerime tercümeleri

Esasat-ı Diniyye — İçki, kumardaki fenalıklar — Devletin müesses olduğu esasat-ı mühimme — Cem'iyyet-i İslâmiyyenin esbab-ı saadet ve şevketi —Memleket nasıl muhafaza olunur — Ümem ü akvamın felâketlerinde cari olan kavanin-i İlâhiyye — Vazaif-i içtimaiyyenin aksamı — Hem dünya, hem âhiret için çalışmanın lüzûmu — müminler birbirinin kardeşidir — Kimleri dost, kimleri düşman ittihaz etmeliyiz.

Esasat-ı Diniyye:

Birr ü tâat; Dinden maksud olan ruh-u mana; yüzlerinizi meşrık ve mağrib cihetlerine çevirmek değildir. Belki asıl hayır ve tâât, asıl Din; Allah'a, yevm-i âhiret'e Melâike'ye, Kitaba enbiya'ya iman etmek; akrabaya, yetimlere, hiç bir şeyi olmayan muhtacine, diyar-ı gurbette kalan zavallılara, saillere, (fakr u zaruret yüzünden istemeye mecbur olanlara) kölelere, (İstiksâl-i hürriyyeti için efendisine para vermek mecburiyetinde olanlara) Allah rızası için seve seve mal vermek; hakkiyle namaz kılmak; zekât vermek, ahd ettiği zaman ahdini ifa etmek; fakr u maraz gibi mihan ü şedaidde, harb ü cihadda metanet göstermekdir.

İşte bu esasa riayetkâr olanlardır ki: Mümin iddiasında sadık, mütteki ünvanına lâyıkdırlar. Hakikaten mümin ve mütteki işte bu adamlara denir. Yoksa bu esasata riayet etmediği hâlde yalnız yüzünü şark ve garb tarafına çevirmek, hakiki mümin olmak için kâfi değildir.

İzah — Sure-i Bakara'da olan bu âyet-i celile esasat-ı Diniyyeyi cami' bir aslülusûldür. Burada mezkûr usule tamamiyle riayet etmedikçe yalnız yüzünü muayyen bir semte çevirmek, hikmet-i Diniyyeden gafil bulunduğu hâlde âdet kabilinden namaz kılmak birr ü tâât olmadığını bu nazm-ı celil gayet sarih olarak bildiriyor.

İçki ve kumardaki fenahklar :

Ey müminler, yakinen biliniz ki hamr (şarab, rakı, konyak ve diğer sekr veren içkiler) içmek; kumar oynamak, sanemler rekz ederek onları tebcil ve onlara kurban kesmek; oklarla fal açmak (kuş ve saire de böyle); hep bunlar şeytan amelindendir; tesvilât-ı şeytaniyye ile husule gel-

miş gayet müstekreh şeylerdir; binaenaleyh bunlardan ictinab ediniz ki ümidvar-ı felâh olabilesiniz.

Şu muhakkaktır ki: Şeytan, hamr ve kumar ile aranıza buğz ve adavet ika' etmek, ayni zamanda da sizi zikrullahtan ve namazdan men' eylemek ister öyle ise fenalıkları bukadar çok olan içki ile kumardan vaz geçdiniz mi? yoksa zecr ü tahzir olunmamış gibi halâ eski hâlinizi muhafaza mı ediyorsunuz?)

İzah. — Maide suresine mensub olan şu iki âyet, bize içki ile kumarın fenalığını ne güzel tasvir ediyor. Bu âyetler, bizi içkiden, kumardan şiddetle nehyettikden sonra bunların insanlar arasına buğzu adavet ilka edeceğini, insanı namazdan ve zikrullahdan men' edeceklerini söylüyor. Filhakika böyledir. Bunlar her türlü fenalığın menşei olduğu da bir hadis-i şerifde beyan buyurulmuştur. Binaenaleyh Müslüman, ne içki kullanır, ne de kumar oynar. Şeytanın amelinden olan bir şeyi katiyyen yapmaz. Şununla bununla fal açtırmak da kuvve-i maneviyyeyi kıracağı ve başka fenalıklara da sebebiyyet vereceği için o da men' olunmuştur.

Devletin müesses olduğu mühim esaslar:

(Bilmiş olunuz ki: Allah emanetleri ehline vermenizi, bir de insanların beyninde hükm ederken adl ü hakkaniyyet ile hükm etmenizi size emr ediyor; Allah'ın size verdiği şu nasihat ne güzel bir nasihattir! Şübheniz olmasın ki Allah hem işitir, hem görür.

İzah : — Sure-i Nisa'nın (58) inci âyetini teşkil eden bu nazm-ı celil, ümmühat-ı âyâttandır. Pek çok ahkâm-ı esasiyye-i ictimaiyyeyi müştemil olduğu gibi, bir devletin müesses olduğu esasat-ı mühimmeyi de bildirmektedir. Mâlûmdur ki devletin mebde'leri, esasları ikidir: efradın hukukunu muhafaza, umumun menafiini himaye. Hukuk-u efrad-ı adl ile, menafi' âmme ise emaneti, (işleri, vazifeleri, memuriyetleri) ehline vermekle temin olunur.

Bu âyet-i celilede iki büyük emir var: Biri emanetlerin erbabına tevdii; diğeri de beynennas adaletin hakkiyle tatbiki. Emanet ise şimdi söylediğim vechile; hak, vedia, vazife gibi bir çok manalara gelmektedir. Binaenaleyh birinci emir mucibince kimsenin hakkını dırığ etmemek; her ferde ehliyetine göre vazife tayin eylemek; tabir-i diğerle, işleri erbabının eline vermek, Müslümanlığın evamir-i katiyyesindendir. Bunlara riayet, bir milletin selâmeti için zaruridir. Bu nekadar zaruri ise, bütün muamelâtta adaleti düstür-u hareket tanımak da o kadar zaruridir; bu da İslâmın katiyetle emr eylediği şeylerdendir. Bu iki emri tanımayan bir millet, bir devlet mümkin değil payidar olamaz.

İslâm Cemiyetinin saadet sebebleri ve şevketi:

Hem Allah'a, hem onun Peygamberine muti' olunuz; bir birinizle uğraşmayınız; sonra korkaklaşır, kuvvetden de düşersiniz; Şevketiniz de elinizden gider; bir de sabr ediniz, zira şübhe yokdur ki Allah sabr edenlerle beraberdir.

İzah : — Sure-i «Enfâl» e mensub olan bu âyet-i kerimeden anlıyoruz ki: Allah'a itaat eden; Peygamberin gösterdiği yola giden; efradı arasında ittihad ve tesanüd mevcud olan bir cemaat-i İslâmiyye şevketten, azametten mahrum kalmaz. Evamir-i İlâhiyyeyi dinlemeyen; Resûl-ü muhteremin tebligatına kulak vermeyen, ahâdi bir birine düşman olan bir İslâm cemaati de izmihlâl uçurumlarına yuvarlanmaktan kendisini kurtaramaz.

Bu o kadar katî, o kadar sabit bir hakikattir ki: akvam-ı İslâmiyyenin tarihi üzerinde gezdirilecek kısaca bir nazar bunun doğruluğunu bize isbat etmekdedir. Dikkat edilirse görülür ki: Müslümanların kaynayıb gittiği uçurumlar hep tefrika yüzünden açılmış; o tefrika ise bütün azgınlıklar, evamir-i İlâhiyyeye mübalâtsızlıklar meydana getirmiştir.

«Tenazü» bir biriyle uğraşmak; tefrikalar, ihtilâflar içinde çalkanmak manasınadır. «Feşl» korkaklık ve zaifliktir. «Rih» kuvvet, devlet, azamet manalarınadır. âyet-i kerime bizi tenazü'den nehy ediyor. Çünki efradı bir biriyle boğuşan millet, harice karşı mevcudiyyetini muhafaza edebilecek maddî kuvvetler tedarikine ne vakit ne imkân bulamayacağı gibi âlemde hiç bir şeyle telâfisi kaabil olamayan kuvve-i maneviyyeden de mahrum olur ki bu en müdhiş bir husrandır. Âyet-i celiledeki sabır, her türlü şedaide göğüs germek; hiç bir düşman, hiç bir tehlike karşısında metaneti elden bırakmamak manalarınadır ki bunun ne kadar mühim olduğunu söylemeye hacet yoktur.

Memleket nasıl muhafaza olunur :

Düşmanlarınıza gücünüz yettiği, imkânın son noktasına kadar «kuvvet» ve harb için beslenib terbiye edilmiş atlar hazırlayınız ki bununla düşmanlarınızı ve Allah'ın düşmanlarını ve zahiri düşmanlardan başka Allah'ın bilib de sizin bilmediğiniz diğer gizli düşmanları korkudasınız; siz Allah yolunda, muhafaza-i Din ve memleket uğrunda her ne infak ederseniz, her ne sarf ederseniz dünya ve âhirette onun mükâfatı size tamamen ifa olunur, bu amelleriniz zayi' ve sevabınız noksan olmak suretiyle aslâ zulüm görmezsiniz..

İzah : — Enfâl suresinden olan bu âyet-i kerime, bir memleketin nasıl muhafaza edileceğini pek vazıh bir ifade ile bize anlatıyor. Nazm-ı celilden aşikâr bir surette anlaşılıyor ki: Memleketin, şeref ve namusun mu-

hafazası için haricden gelmesi melhuz olan bilcümle âsâr-ı adaveti, bilcümle muhacemat-ı ecnebiyyeyi def' edebilecek kuvvet ne ise imkânın müsaadesi nisbetinde onu hazırlamak ve harb için hususi atlar yetiştirmek, elhâsıl her suretle harbe, muhacemat-ı a'dayı def'a hazır bulunmak farz-ı ayındır. Bu nazm-ı celil, bir taraftan bize «kuvvet» hazırlamakla emrediyor; diğer tarafdan o hazırlanacak kuvvetin ne olduğunu tayin etmeyerek onun derecesini, kemmiyyet ve keyfiyyetini takatin müsaadesine, zamanın iktizasına, hücumundan korkulan düşmanların hâline bırakıyor ki bu kadar îcaz ancak kelâmullah'a mahsustur.

Peygamberimiz Efendimize buradaki kuvvetden sormuşlar; O da kuvvet «Atmaktır» cevabını vermiş. Elhâsıl bu âyet-i kerime Müslümanları, memleket ve istiklâllerini muhafaza edebilmek için, kuvvet hazırlamaya dâvet ediyor; hem de istitaatlerinin müntehay-i hududuna kadar uğraşmakla, her asırda hasmına galebesini temin edecek, şahsını ve daire-i mülkünü taarruzdan masun bulunduracak, husamayı haddini bilmeye mecbur edecek her şeyi istihsâl ile emr ediyor. Binaenaleyh düşmana karşı lâzımgelen kuvveti sabit bir azm ile istihsâle çalışmayan Müslümanlar Kur'ân'a muhalefet etmiş, Allah'a âsî olmuş sayılırlar.

Ümmetlerin ve kavimlerin felâketlerinde cârî olan İlâhî kanunlar :

İnsanın önünde, arkasında dolaşan melekler vardır ki Allah'ın emriyle onu sıyanette bulunurlar; şu muhakkaktır ki bir kavim kendisinde olan secayay-ı kerimeyi, huyları bozmadıkca Allah onun saadetini bozmaz; bir kere de Cenab-ı Hak bir kavmin felâketini isterse (yani bir kavim kendi muamelâtiyle, kendi yolsuz harekâtiyle felâkete istihkak gösterirse) def'ine çare olmayacağı gibi, kendileri için ondan (Allah'dan) başka sahib de yoktur.

İzah : — Ra'd suresine mensub olan bu nazm-ı celilin birinci kısmı Allah'ın emriyle kullarını sıyanet eden melekler olduğunu gösterir. Evet, daha pek çok âyetlerde tasrih edildiği vechle Allah'ın «Melek» unvanı altında bir silsile-i mahlûkatı vardır. Bunu inkâra mecâl yoktur. Melâike, hatta bütün ecsam-ı lâtifenin vücudunu inkâr etmek isteyenler, şayed âlem-i halkı baştan başa dolaşmış; fıtratın bütün serairine mahrem olabilmiş iseler ona diyeceğimiz yok! Heyhat, beşerin nazar-ı ıttılâma her an bir cihan açılır durur iken, idrakimizin ihatası haricinde, hem şu gördüğümüz hilkat-i kesifenin fevkinde bir silsile-i mahlûkat olacağı acaba hangi delile istinaden inkâr edilebilir?

Âyet-i kerimenin ikinci kısmı da ümem ve akvamın felâketlerinde cari olan kavanin-i İlâhiyyeyi bildirmektedir. Âyet-i kerimeden anlaşılıyor ki milletlerin arş-i izzetten esfel-i safilin-i mahkûmiyyete yuvarlanması;

nihayet mevcudiyyetlerine başkaları tarafından hâtime çekilmesi hep kendi muamelât ve hareketleridir. Bir millet ahlâkını bozmadıkça o milletin saadeti bozulmaz. Fakat ne zaman ki bir millet ahlâkını bozar, istikamet ve iffetini terk eder, kendi muamelâtiyle felâkete istihkak gösterirse artık o felâketin önüne kimse geçemez; meğer ki onlar tevbe ve istiğfar ile kötü huylarını bırakıb tekrar hudud-u İlâhiyyeye rücu' edeler! Onlar için başka türlü kurtuluş yoktur!

İçtimaî vazifelerin kısımları:

Cenab-ı Allah muhakkak surette adl ile, ihsan ile bilhassa yakın akrabalara muhtac oldukları şeyleri vermekle emir; ve fahşadan, münkerden, yani bağy ü zulümden nehyeder; Allah bu emr ü nehyile size nasihat ediyor, ta ki düşünüb mütenassıh olasınız.

İzah : — Her Cuma hutbelerin sonunda okunan bu nazm-ı celil, vezaif-i Diniyye ve ictimaiyyenin cemi'-i aksamını ihtiva etmektedir. Bizi Dini, ictmaî, siyasî, şahsî, iktisadî her nevi' salâh ve saadete irşad ediyor. Çünki âyet-i kerime üç şey ile kati surette emir, üç şeyden de nehyediyor ki saadet-i beşeriyye ancak bunlara riayetle mümkin olabileceğinden şübhe yoktur. Bakınız, evvelâ adl ile emrolunuyoruz, değil mi? Buradaki adlden maksad; itikada, ef'âl ü cevarih ve ahlâk-ı nefsaniyyeye müteallik umurda ifrat ve tefritten kaçınmak ve hukukda müsavata riayet ederek her hak sahibine hakkını vermek, herkesin hakkını tanımaktır. İhsanın manası: Cenab-ı Hakka amel-i hâlis yapmak ve mahlûkatma iyilik etmek, şefkat göstermektir ki teavün ve hüsn-ü muaşeret de ihsan mefhumunda dahildir.

Dikkat edince görülür ki yalnız bu iki kelime, (adl ü ihsan) bütün fezailin menbaıdır. Bu iki kelime ile emir, bütün fezail ile emirdir. Çünki insan hukuk-u meşruasına adl ile malik olur, mevhibe-i fıtrat olan hürriyyetini adl sayesinde elde eder. Cemiyyetin zabıta-i hayat-ı siyasiyyesi, efrad-ı cemiyyetin can, mal ve namus emniyeti adl ile hâsıl olur. Birinci emir mucibince hayata ihtiram, namus ve haysiyete ihtiram, hürriyyete ihtiram, meskene ve muhaberata adem-i taarruz bizim için ictimaî bir vazifedir. Çünki adl; hemcinsimizin malına dokunulmasını, hayat-ı maddiyye ve ma'neviyyesine su-i kasdı nehyeder. Yalnız bu kadarla iktifa etmeyerek başkalarına karşı ibraz-ı meveddet, muavenet, şefkat, fedakârlık, hayr-ı hahlık etmenin de vezaif-i ictimaiyyeden olduğunu ikinci emirden anlıyoruz. Çünki ihsan, malımızdan hemcinsimize bir hisse ifrazını, hemcinsimizin her ne suretle olursa olsun hayatını kurtarmanın lâzım olduğunu emrediyor. Bu suretle bu iki kelime vezaif-i ictimaiyyenin cemi' aksamını ihtiva etmiş oluyor.

Bir de nehyolduğumuz şeyleri gözden geçirelim: Fahşa; yalan, iftira, zina ve saire gibi kavlen ve f'len çirkinlikde aşırı olan şeyler demektir. Münker; tab'-ı selimin nefret edib hoşlanmadığı şeylerdir ki müskirat kullanmak ve saire gibi her nevi' menhiyyata şâmildir. Bagy: zulüm ve nâs üzerine istilâ ve tecebbürdür. Hakkı tecavüz ederek nâsa tahakkümdür.

Binaenaleyh bu nazm-ı celil, bilcümle fezailin menbaıdır; ahlâkıyyunun ortaya koydukları esasat ve vezaif-i ictimaiyyenin hepsini cami'dir. Yalınız bu âyet-i kerime ile amel edecek olsak saadet-i dünyeviyye ve uhreviyyemiz için kâfidir.

Hem dünya, hem âhiret için çalışmanın lüzumu :

Allah'ın İhsan etmiş olduğu — bedenî ve mâlî — kuvvetlerle tâlib-i âhiret ol, âhiretin için çalış; dünyadan nasibini unutma, dünya için çalışmaktan vaz geçme; Cenab-ı Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de Allah'ın kullarına, din kardeşlerine, akraba ve taallûkatına ihsan et, onlara şefkat göster ve iyilik et; sakın yer yüzünde bizzat veya bilvasıta fesad çıkarmaya ve nası ızrara kalkışma; muhakkak bil ki Allah müfsidleri sevmez.

İzah : — (Kasas suresi) nin 77 dinci âyeti olan bu nazm-ı celil evvelâ, âhiret için çalışmayı emir ve nasib-i dünyeviyyemizi unutmakdan da nehyediyor. Saniyen, insanlara iyilik ile emir ve yer yüzünde fesad çıkarmaktan nehyediyor. Binaenaleyh bu âyet-i kerime mucibince bir Müslüman Allah'ın vermiş olduğu bütün kuvayı, bedenî ve malî bütün vesaiti halk olundukları maksad uğrunda istimâl ederek hem saadet-i uhreviyyesini, hem saadet-i dünyeviyyesini kazanmak mecburiyetindedir. Ne dünya için âhiretini, ne de âhireti için dünyasını terk etmeyerek her ikisini cem' etmeğe çalışacaktır. Ayni zamanda Allah'ın ihsan etmiş olduğu kuvay-ı fikriyye, hissiyye, iradiyye ve bunlar sayesinde kazandığı ilm ü marifeti, serveti, mansıb ve nüfuzu da memleketinin mensub olduğu milletin, din kardeşlerinin ve bütün insanların hayır ve menfaatine sarf etmekle mükellefdir. Bununla beraber yer yüzünde bizzat veya bilvasıta ika'-i fiten ve fesad ile efrad veya heyet-i ictimaiyyeyi manen veya maddeten ızrar etmekten katiyyen ictinab edecektir. Binaenaleyh bu âyet-i kerime de bizi rah-ı hidayete irşad eden bir aslûlusûldür.

Müminler birbirinin kardeşidir :

Müminler bir birinin kardaşından başka bir şey değildir; onun için iki kardaşınızın arasını bulunuz, Allah'dan korkunuz, Allah'ın bu hükmüne muhalefet ve bunda ihmâlden hazer ediniz ki rahmetine nail olabilesiniz. Ey müminler, sakın bâzınız (kadın olsun, erkek olsun) diğer bâzınızla istihza ve alay etmesin; olur ki indellah istihza olunanlar istihza edenler-

den hayırlıdır; nefislerinizi ta'n u teşni' etmeyiniz; (bâzınız bâzınızı ta'n u teşni' etmesin, meayibini söyleyerek dil ile incitmesin.) Bir birinize âr ve nakisa verecek elkab ile çağırmayınız; (bir birinize hoşa gitmeyen, sahibi işittiği zaman hoşlanmayacağı kötü lakab takarak arkasından o lakab ile çağırmayınız.) Bir müminin diğer mümin kardaşına bu gibi isimler vermesi ne fenadır? Kim ki bu nehyolunan şeylerden tevbe etmedi, şübhe yok ki onlar zalimdirler. Hem kendi nefislerine, hem de diğerlerine muzirdirler.

İzah : — Hucurat suresine mensub olan bu iki âyetten evvelkisi, Müslümanların hakiki kardaş olduklarını, binaenaleyh arada bir dargınlık zuhur ederse hemen kardaşca ıslah olunması lüzumunu bildirdiği gibi Müslümanlar arasında emr-i İlâhî olan kardaşlık ve Din rabıtası ihmâl edildiği takdirde bunun cezasını da dünyada iken göreceğimizi de bildirmektedir.

İkinci âyet-i kerimede kardaşlık rabıtasını kat' edebilecek olan şeylerden nehyediyor. Binaenaleyh bir Müslüman, diğer Müslümanları hakiki kardaş tanıması, kardaşlığa yakışmayan, kardaşlar arasını açacak olan sözlerden, efâl ü harekâttan çekinmesi Kur'an'ın evamir-i katiyyesindendir.

Kimleri dost, kimleri düşman ittihaz etmeliyiz :

Cenab-ı Hak sizinle Din muharebesi etmeyenlere, sizi yurdlarınızdan çıkarmayanlara karşı iyilikle, adl ile muamele etmekden sizi nehyetmez. Muhakkak ki Cenab-ı Allah adl ile hareket edenleri sever. Allah sizi ancak o kimselere karşı dostluk göstermekten nehy eder ki: sizinle Din muharebesi yapmış, Dininize mukaddesatınıza tecavüz etmiş memleketlerinizden çıkarmış ve çıkarılmanıza yardımda bulunmuştur; böylelerine dostluk mu, işte onlar, evet onlar (kendilerini memleketlerinden çıkaranlara veya bunlara muavenette bulunanlara dostluk gösterdiklerinden) zalimdirler. Onlara dostluk göstermeleriyle hem kendi nefislerine, hem de mensup oldukları millete zarar yapmışlardır.

İzah: — Ey müminler bana ve size düşman olanları dost ittihaz etmeyiniz» âyetiyle başlayan Mümtehine suresindeki şu iki âyet bize ne mühim bir hakikat tebliğ ediyor! Bu âyetler, biz Müslümnalara dostlarımızı da, düşmanlarımızı da gayet açık bir surette bildiriyor. Buradan anlaşılıyor ki: bize karşı Din muharebesi eden, bizim mukaddesat-ı Diniyyemizi tahkir eden, bizi memleketimizden sürüb çıkaran, memleketimizi istilâ eden, yahud bize düşmanlık edenlere, bizi memleketimizden çıkarmak isteyenlere yardımda bulunanlar veya bulunmak isteyenler herkim olursa olsun

bizim düşmanımızdır. Onlarla dost muamelesi yapmak, onları Müslümanlara tercih ederek alış veriş etmek Kur'an'a muhalif bir harekettir ve Allah'a âsi olmak demektir. Fakat bizim mukaddesatımızı tahkir etmeyenler, memleketlerimize müstevlî olub bizi yurdlarımızdan çıkarmış veya bunlara yardımda bulunmuş olmayanlar, kim olursa olsun düşmanımız değildir. Bunlara karşı dost muamelesi yapmakdan memnu' değiliz. Hattâ hiyanetleri görülmeyen sadık zimmîleri, bizim tebeamız olan gayr-ı Müslimleri kendimiz gibi sıyanet etmek, malımızla, canımızla, atımızla, silâhımızla kendilerini müdafaada bulunmak dinimizin emr ettiği bir vazifedir. Fakat, dediğim gibi hiyanetleri sabit olmamış ise, yok eğer düşmanlarımıza yardımları anlaşılmış ise onlarla dost olmak Dindaşlarımızı bırakıb onlarla alış veriş etmek katiyyen caiz değildir. Bunlarla düşüb kalkanlara bunları dost ittihaz edenlere Allah Zalim nazariyle bakar...

Zekât ve

Hikmet-i şer'iyyesi

Zekât nedir, hangi mallardan lâzımdır? — Nisab-ı zekât — Zekâtın mahall-i sarfı — Zekât, Allah'a olan iman ve muhabbetin derece-i sıdkını imtihandır — Zekâtta tehzib-i nefs tedbir-i memleket maslahati vardır — Zekât, şükr-ü ni'mettir.

Kelime-i şahadetten sonra erkân-ı İslâmiyyeden üçüncüsü de «Zekât» dır. Zekât, hicret-i seniyyenin ikinci senesi ve orucdan evvel farz kılınmıştır. Farziyyeti otuzdan fazla âyetle sabittir. İslâm hadisinde de erkân-ı İslâmiyyenin üçüncüsü olduğu bildirilmiştir.

Zekât nedir ve hangi mallardan lâzımdır :

Zekât : «Zengin olan Müslümanların seneden seneye mallarının kırkda birini fukaraya ve ihtiyacı olan Müslümanlara vermelerinden ibaret bir ibadet-i maliyye-i seneviyyedir.»

Şimdi burada anlayacağımız başlıca iki şey var: Zekâtını vermek lâzım gelen mallar ne gibi mallardır. Bir insanın ne mikdar malı olursa şer'an zengin ve ona zekât farz olur.

Zekâtı verilecek mallar bervech-i âtî iki kısımda hulâsa edilebilir:

1 — Altın ve gümüş ve bunlardan yapılan küpe, bilezik, yüzük, gerdanlık, kaşık, çatal, bıçak, tarak, tepsi, ibrik, saat, kalem, hokka ve saire gibi zinet takımı.

2 — Davar, sığır, manda, deve gibi en'âm-ı saime (1) ve bir de her ne cinsden olursa olsun alım satım malları, eşyay-ı ticariyyedir.

Nisab-ı zekât :

Bu malların her birisine mahsus bir had, bir mikdar vardır ki ona «nisab» derler. O mikdar mala sahib olan, şer'an zengin sayılarak üze-

(1) En'âm-ı saime; sütü, yavrusu, kıl ve tüyü gibi zevaidinden intifa' için beslenilib senenin çoğunda ot otlamakla iktifa eyleyen hayvanat-ı ehliyye-i me'kûle demektir. Senenin nısfında veya ekserinde alef ile beslenenlerle, bir de para ile temellük olunan meralarda otlattırılanlara zekât lâzım gelmez.

rine zekât farz olur. Meselâ: altının nisabı yirmi miskal, yani reşad altını ile on üç buçuk altın ile bir de altın çeyreğidir.

Gümüşün nisabı iki yüz dirhem yani evrak-ı nakdiyyenin henüz tedavüle çıkmadığı zamana âid Osmanlı mecidiyyesi ile yirmi altı buçuk mecidiyyedir. (2) Ticaret mallarının nisabı da bu mikdarın birine müsavi bir kıymette olmasıdır.

Koyun ve keçinin nisabı kırk; sığır ve mandanın nisabı otuz; deveni nisabı da beşdir. Bundan aşağısına şer'an zekât lâzım gelmez. Binaenaleyh borcundan ve ihtiyacat-ı asliyyesinden (3) fazla herhangi cinsden mikdar-ı nisab malı olan bir Müslüman (4) —o mikdarın üzerinden bir sene geçmek şartiyle— şer'an zengin sayılacağından bunlardan muayyen bir mikdarı (5) erbab-ı fakr u zarurete vermesi üzerine borcdur. (6).

---

(2) Fetvahaneden altın ve gümüşün nisabı hakkında darbhane müdiriyyetine vuku' bulan suâl üzerine 9 Zilhicce sene 1315 ve 27 Zilhicce sene 1320 tarihlerinde müdiriyyet-i müşarün ileyha tarafından altın ile gümüşün mikdar-ı nisabı bu suretle olduğu bildirilmiştir.

(3) İhtiyacat-ı asliyye; yiyecek ve içeceğe âid nafaka, mesken, icray-ı san'at ve ticaret edilecek hane, dükkân ve mağaza, yazlık ve kışlık elbise, san'ata mahsus alât ve edevat, ev eşyası, binek hayvanı ve araba, çiftte kullanılan at, deve, ester ve merkeb, ticaret için olmadıkca —velev ki ehlinin gayride olsun— kitab ve esliha gibi şeylerdir. Bunlardan fazla olmayan nisaba zekât farz olmaz. Bunlar ihtiyacından fazla ve satılıb kâr edilmek için saklanıyorsa o zaman zekât lâzımdır.

(4) Âkıl, baliğ, hür olması şarttır.

(5) Muayyen olan mikdar; kırda bir ve yüzde iki buçuk demek olan «rub'-u öşür» ve onun makamına kaim olan cüz'-ü mâldir. Bu esasa istinaden malı hadd-i nisaba baliğ olan bir Müslümanın altın ile gümüşten ve ticaret mallarından bilhisab kırk kuruşta birini, kırkcüzü'de birini erbabına vermesi farzdır; üzerine katiyyen borcdur. Kezalik kırk koyun veya keçisi olan bir Müslüman bunun birini fukaraya, erbab-ı ihtiyaca verecektir.

Kezalik otuz sığır ve mandası, yahud beş devesi olan bir Müslüman da bunların zekâtını vermesi lâzımdır; üzerine katî borcdur.

(6) İslâmın ilk zamanlarında altın ve gümüş zamanımıza nazaran daha az ve binaenaleyh daha kıymetli idi. Bunun için altın ve gümüş ile urus (nükud ve sevaimin gayri emvâl-i ticariye) ve sevaimin nisabı nisbeten müsavi idi, fâlbuki bilâhire altın ile gümüşün mikdarı fazlalaştığından kıymeti azalmış urus ve sevaim ise pahalılaşmıştır. Binaenaleyh bugün yirmi miskal altını veyahud ikiyüz dirhem gümüşü olan bir adam, kırk koyun, yahud beş devesi olana zenginlikce müsavi olamaz. Kezalik bugün iki yüz dirhem gümüş yirmi miskal altına kıymetce müsavi değildir. Mamafih ulemay-ı İslâmiyye fukaranın menafiini her şeye tercih ederek bu farkları nazar-ı dikkate almamışlar, altın ve gümüşün veznine itibar ederek yirmi miskal altının nisab-ı zekât olduğunu beyan ile beraber iki yüz dirhem gümüş yirmi miskal altından kıymetce noksan olsa bile —fukaranın maslahat ve menfaati noktasından— nisab-ı zekât addolunmasının muvafık olacağını ifta etmişlerdir.

Zekâtın mahall-i sarfı :

Kur'an-ı Kerim ile hadis-i şerifde bildirildiğine göre malımızın zekâtını şu sınıflara verebileceğiz:

Fakirlere (7); miskinlere (8); kölelere (9); borcundan fazla nisaba malik olmayan borclulara; gaza, hacc veya tahsil-i ilm için memleketinden başka yerlere gidib orada muhtac-ı muavenet bir hâlde kalmış olanlara; memleketinde zengin bile olsa seyr ü sefer ederken muhtac-i muavenet bir hâlde kalan müsafirlere, topal, kötürüm, kolsuz ve ayaksız aceze-i Müslimine zenginlerin muavenet etmeleri mallarından muayyen bir mikdarda ayırıb onlara vermeleri şer'an üzerlerine bir borcdur. Bunu ödemedikce malları pislikden, kendileri vebâlden katiyyen kurtulamazlar; Müslümanlığın emri bu yoldadır. Hatta zekâtın masrufunu gösteren âyet-i kerimeyi inceden inceye tedkik edecek olursak: Medrese, mekteb, hastahane, donanma, hava kurumu, techizat-ı askeriyye gibi mensub olduğumuz İslâm hey'et-i ictimaiyyesinin dünyevî ve uhrevî işlerini takviye ve mesail-i umumiyyelerini muhafaza edecek cemiyyat ve müessesata da zekât verilebilecek olduğu anlaşılır (10)

---

(7) Nisab mikdarı malı olmayan kimselere fakir derler. Bu mikdar malı olub da ancak kendisinin ve nafakası üzerine vacib olanların ihtiyacatına kifayet eder ve fazla kalmazsa yine fakirdir.

(8) Hiç bir şeye malik olmayıb fukaradan ziyade muhtac-ı muavenet olan ve fakr u zaruretten kımıldayacak halleri kalmayan zavallılara «miskin» denir.

(9) Kendilerini kölelikden, esaretten kurtarmak isteyen ve kurtulması efendisine para vermeye mevkuf olan kölelere zekât vermek suretiyle istihsâl-i hürriyetlerine muavenette bulunmak zenginlerin üzerine mecburi bir borcdur. Müslümanların malından rikaba bir nevi' hak ayırmak, bunlara infak-ı mâlî Müslümanlar üzerine mecburi bir vazife kılmak; şeriatin insanlar için hürriyeti tabiî bir hak olarak kabûl eylediğine, esaret ve rıkkiyeti bâzı esbab-ı ictimaiyye dolayısiyle ârız olan bir şey addettiğine büyük bir delildir. Nazar-ı İslâmda hürriyyetin kıymetine bakınız ki: bir insanın istihsâl-i hürriyyeti için çalışmak, hür olanlara terettüb eden bir vazife-i Diniyyedir. Hem de ibadettir. Bir ferdin istihsâl- hürriyyeti için muavenette bulunmak Allah'a en büyük bir ibadet olursa, bir milletin istihsâl-i hürriyyet ve istiklâli için malen veya bedenen,yahud hem malen ve hem de bedenen muavenette bulunmak ne yüksek bir ibadet olacağını artık buradan anlamalıdır.

Gırtlağına kadar borç içinde kalmış bir adama mal ve emlâki olsa bile borcundan fazla olmadıkca yine zekât vermek, borcundan kurtulması için muavenette bulunmak farzdır. Hatta borcu olan bir adama muavenette bulunmak, borcu olmayan bir fakire muavenette bulunmakdan evlâdır. Bu da Müslümanlığın büyüklüğüne, Müslümanlıkda teavünün ehemmiyyetine mühim bir delildir.

(10) Masruf-u zekâtı gösteren âyet-i kerime, bâzı müfessirler tarafından cihad ve hacc ile tefsir olunuyor ise de, bunlardan başka mektebler, hastahaneler tesis etmek gibi mesalih-i âmmeye de şamil olduğu müteahhirin-i müfessirinden hakîm-i

Masruf-u zekâtın her biri göz önüne getirilirse Müslümanlığın hakikaten bir Din-i şefkat, Din-i insaniyyet, Din-i fazilet, Din-i uhuvvet ve muavenet olduğu tezahur eder. Müslümanlık demek bütün mânasiyle insanlık demek olduğu için bir fakire, bir zavallıya, bir borcluya, bir esire, bir kimsesize, bir gurzedeye yardım etmeyi Din-i İslâm kendi esasları meyanında saymış, bunu akdem ve zaif addetmiştir.

Zekâtın hikmet-i şer'iyyesi:

Namaz bir ibadet-i bedeniyye ise de, zekât bedenî değil, malî bir ibadettir; bir tasarruf-u malîdir. Acaba böyle bir tasarruf-u mâlînin mebani-i İslâmdan olmasının hikmeti nedir? Malının bir kısmını başkasına vermek neden erkân-ı Dinden oluyor? Müslümanlık neden dolayı bunu kendi esasatı meyanında saymış? İzaa-i mâl demek olan bir fiil neden meşru' olmuştur? Şimdi bunu izah edeceğiz.

Zekâtın hikmeti; ahlâkî, ictimaî, iktisadî bir çok noktalardan tedkik edilmek icab eder. Çünki bunların hepsine teması vardır.

Evvelâ zekâtın hikmet-i meşruiyyetini yalınız Dinî ve ahlâkî bir noktadan tedkik ve muhakeme edersek görürüz ki: «zekâtta, Allah'a iman ve muhabbetin derece-i sıdkını imtihan; tehzib-i nefs; şükr-ü ni'met gibi pek çok hikmetler vardır. Mâlûmdur ki, kelime-i tevhid ve kelime-i şahadetle daire-i iman ve İslâma girmiş olan bir adam, mâbud-u hakikinin vahdetini kalben tasdik ve iltizam ve lisaniyle de buna şahadet etmiş ve bu suretle Allah'ın her emr'ü nehyine itaat edeceğini ikrar eylemiş oluyor. Evet muvahhid olan zat şöyle demiş oluyor: «Ben iman ettim, kanaat getirdim ki senden başka hâlık, senden başka perestişe lâyık yoktur; Hz. Muhammed (S.A.V.) senin kulun ve Resûlündür. Onun vasıtasiyle bize söylemiş olduğun şeylerin hepsi hakdır, doğrudur, hepsi bizim saadet-i maddiyye ve maneviyyemiz içindir.

Fakat şurası iyi bilinmelidir ki: Bir insanın hakikî muvahhid olabilmesi için bu kadarı kâfî değildir.

Sözün derece-i sıdkı, fi'liyyat ile anlaşılır. Bunun içindir ki Cenab-ı Hak kendisine iman edenlere evvelâ yalınız bedenî ve nisbeten nefse ağır

---

şehir Mısır müftüsü merhum şeyh Muhammed Abduh izah etmektedir. Guzata sarf edilebildiği gibi, cihadın mevkufun aleyhi olan silâh iştirasına, kal'alar, gemiler ve saire inşa ve iştirasına sarf edilebileceği de yine hakim-i müşarünileyh tarafından beyan edilmektedir. «İbn-i sebil» kavl-i şerifi, «Fi sebilillâh» kavl-i şerifi üzere matuf olduğu için muktezay-i üslûb bunun da mesalih-i âmmeye şamil olmasıdır. Eğer müsafire has olsaydı; fukara, mesakin, müellefe-i kulûb velgarimin üzerine atf olunur idi. Bundan anlaşılıyor ki ibn-i sebil yalınız müsafire mahsus değildir. Bilhassa bu ibarenin «lükata» ya şümûlü açıktır.

gelmeyecek bir ibadet, (namaz) teklif ediyor. İmanımızın derecesini, sözümüzde nekadar sadık olduğumuzu yokluyor. Sözünde sadık isen teklifi yerine getir diyor. Nefsi tedrici bir surette tâât ile kesb-i ünsiyyet edince bundansonra ikinci ve malî bir teklifde bulunuyor ki «zekât» tır.

Evet zekât, bir adamın Allah'a olan iman ve muhabbetinin sıdkına delâlet eden yegâne bir fiildir. Çünki, Allah'ının emrini yerine getirmek maksadiyle malının muayyen bir kısmını başkalarına veren bir kimse, Allah'dan başka bir sevgilisi olmadığını bilfiil isbat etmiş oluyor ki hakiki tevhid de budur. Evet tevhidin hakikati, kalbinde Hak'dan gayri bir sevgili bulunmamakla tahakkuk eder. Hakiki muhabbet, ortaklık kabul etmez. Ağızdan hakkı birlemek ve sevmek pek kolaydır. Asıl hüner, ona olan muhabbetini her şeyden ayırmak ve onu her şeyin fevkinde tutmaktır. En ziyade kıymetli ve sevgili olan, başkaları kendi uğrunda feda edilen şeydir. Sevginin derecesi bununla imtihan olunur. Mal ise halk indinde pek ziyade sevgilidir.

Çünki Cenab-ı Hak malı hayat-ı dünyaya zinet veren şeylerin en esaslılarından biri kılmış, nüfus-u insaniyyede buna karşı büyük bir meyil ve muhabbet uyandırmıştır. Mal insanın dünyaya âid arzu ettiği şeylerin yegâne vasıta-i istihsalidir. Yalınız insanların bir çoğunda hırs o derecelere varır ki: nazarlarında tahsil-i mâl ma'kûs bir gayeye müeddi olur. Bu gibiler malı o derece severler, cem'ü iddiharına o mertebe mütehalik bulunurlar ki nazarlarında saadet-i hâl para kazanmak için canlarını her türlü cefaya maruz bırakmakdan ibaret olur. Midelerine bir lokma yemek, bir içim su gitmese de kasalarını para ile doldurmak hazzı onlar için yemek, içmek yerine geçer. Bunun içindir ki Cenab-ı Hakkın medar-ı imtihan ve ibtilâ ittihaz ettiği şeyler meyanında insanı elindeki maldan infak ile mecbur tutması kadar müessir bir şey yoktur. Zekât ve infakı emir buyurmakla kendisi hakkındaki tasdik ve şahadette doğru olub olmadıklarını, derece-i sadakatlerini imtihan ediyor; kendi sevgisindeki derecelerini, infak hususunda gösterecekleri vüs'at ile mütenasip olduğunu bildiriyor

«Eğer benim hakkımdaki tasdik ve ikrarınızda sadık iseniz, pek ziyade sevdiğiniz malınızdan bir kısmını da benim için, benim emrimi yerine getirmek için başkalarına infak ediniz.» buyuruyor.

Şübhe yok ki: Bu derece mahbubu olan malını emr-i İlâhîye imtisalen bilâ ivaz gayre infak eden bir insan, bu hareketiyle indinde lika-i len bilâ ivaz gayre infak eden bir insan, bu hareketiyle indinde Allahdan başka bir hahbub olmadığını yalnız lisanen değil, fi'len de isbat etmiş demektir ki hakikatte, muvahhid olabilmek de bu suretle tahakkuk eder. Bu itibar ile zekât, Allah'a olan iman ve muhabbetin derece-i sıdkını imtihandır» diyebiliriz.

Zekâtta tehzîb-i nefs maslahatı vardır :

Tasarruf-u malîden ibaret bulunan «zekât» ın erkân-ı İslâmiyyeden olmasının ikinci hikmeti de nefsin «buhûl» denilen ahlâk-ı rezileden tathir olunmasıdır. Çünki nazar-ı şeriatte semahat ve cömerdlik ne derece memduh ise, buhûl ve imsak de o derece mezmumdur. Bunun içindir ki buhûl denilen sıfat-ı mezmume insanlar için bir semm-i mühlikdir. Bu fena huyun netayici ferdler hakkında nekadar vahim ise, cemiyyet hakkında da öyledir. Efradı bahil olan bir cemiyyet, şeref ve istiklâlini katiyyen muhafaza edemez. Terakkiyat-ı medeniyye sahasında ilerleyemez. Buhûl denilen sıfatın insanlar için nekadar mühlik ve fena bir huy olduğunu sahib-i şeriat Efendimizin şu hadîs-i âlîleri ne güzel tasvir ediyorlar:

«Hırs, aşırı derecede buhl ile, dizlerinin bağlarını çözüp kalkmaya iktidar bırakmayan korku ızharı, insanda olan huyların en fenalarındandır.» Bir âyet-i kerime de feyz ü felâhın, terk-i buhûlde olduğunu gösteriyor.

Buhûl denilen sıfat hakikaten mezmum ve insan için mühlik bir sem olunca beşeriyyetin saadet-i haliyye ve istikbaliyyesini temin maksadını istihdaf eden bir Dinin, bir şeriatin bunu izaleye bir çare göstermesi elbette lâzımdır, değil mi?. İşte Din-i İslâm bunu izale için infak ve bezl-i mali vacib kılmıştır. Bu sıfat-ı mezmumenin izalesi, elinde bulunan malını başkalarına bilâ ivaz bezl ü infak etmeyi âdet edinmekle mümkin olabilir. Çünki ef'âlin hissiyyata te'siri muhakkak bulunduğundan bir şeye olan muhabbet ancak ondan ayrılmayı nefse icbar etmekle zail olur. Buhl ise, mala hırs derecesinde taşkın bir muhabbet beslemekten ileri gelir ve mala bukadar hırsı olan bir insan, başkasına vermek değil, kendi nefsine bile infak etmekten korkar. Bu hırsı izale edebilmek için malın infakını nefsine cebr etmesi icab eder ki bu da Dinin emri olan zekât, taharet-i kalbin yegâne vasıtasıdır. İnsan için bir sem-i mühlik olan «buhl» sıfat-ı mezmumesinden, buhl pisliğinden tathir eden bir mutahhirdir. Binaenaleyh bu vazife-i Diniyyeyi ne nisbette ifa ederse, nefsini okadar temizlemiş, hakiki insanlığa yaklaşmış olur.

Zekâtta şükr-ü ni'met de var :

Zekâtın diğer bir hikmeti de şükr-ü ni'mettir. Bilirsiniz ki; Cenab-ı Allah'ın kullarının nefsinde ve malında bir çok ni'metleri vardır. Bu ni'metlere mukabil hem lisanen, hem bedenen hem de malen şükretmek bir vazife-i vicdaniyyedir. İbadat-ı bedeniyye; beden ni'metleri için bir şükür olduğu gibi, ibadat-ı maliyye de mal ni'metleri için bir şükürdür. Zenginlerin nail oldukları mal ni'metlerine şükren mallarından bir kısmını muh-

tac-ı muavenet olanlara vermeleri bir borc olduğunu ihzar etmiş oluyor ki insaniyeten de böyle olmak icab eder. Tabiî, vicdanî, insanî bir düşünce de bunun pek doğru olduğunu bildirir, değil mi?. Evet, nekadar hasisdir. O kimseler ki: ihtiyac ve zaruret içinde inleyen biçareleri görüp dururken o mertebeye düşmeyecek, başkalarına muhtac olmayacak kadar kendisini zengin kılmış olan Cenab-ı Hakka karşı vicdanen borclu olduğu şükür vazifesini ifa etmiyor? Malının yüzde iki buçuğunu emr-i İlâhîyi yerine getirmek maksadiyle bikeslere, zavallılara, fakirlere veremiyor? Onların hayatını temin etmek suretiyle vicdanında bir zevk, bir haz duymuyor. O biçareler her türlü ihtiyac altında inim inim inler iken kendisi zevk ve sefahet içinde yüzüyor!

Bundan başka zekâtta heyet-i ictimaiyyenin salâh ve intizamını temin, malda bereket, canda emniyyet ve rahat gibi daha pek çok fevaid vardır ki bunlar da ders-i âtide izah olunacakdır.

Zekâtın hikmet-i ictimaiyyesi

Müslümanlık bütün insanlara çalışmakla emreder — İnsanlar suret ve kuvvetce, akıl ve zekâca müsavi değildir — serveten mafevk olanların madunlarına muaveneti lâzımdır — Fukaranın zenginlerden ümid ve emellerinin kesilmesi cemiyet için vahimdir — Zekât, heyet-i ictimaiyyedeki bedbahtlığı izale edecek esaslı bir kanundur — gayri mecburi muavenet — Müslümanlıkda muavenetin derecatı — Müslümanlıkda zekâtın ehemmiyyet — Hile ile Zekatın düşmesine çalışmak Dini bedm etmektir — Müslümanlıkda iddiharın memnuniyyeti.

Efendiler, buraya kadar zekâtın hikmet-i meşruiyyetini sırf Dini ve ahlâkî bir noktadan muhakeme etmiş idik.

Şimdi bir de zekâtın cihet-i ictimaiyyesini düşünelim. «Zekâtın hikmet ve maslahat-ı ictimaiyyesi, saadet-i beşeriyye ve tedbir-i memleket» tir..

Evet, zekâtın farz kılınmasında âlem-i insaniyyet ve bekay-i medeniyyet noktasından ne büyük bir hikmet, ne âlî bir maslahat, ne vasi' bir merhamet vardır. Bu cihet hakikaten, beşerin takdirden acz göstereceği kadar mühimdir. Binaenaleyh bu mesele hakkında sizinle biraz konuşmak isterim.

Müslümanlık bütün insanlara çalışmayı emr eder :

Bakınız, efendiler! Cenab-ı Hak, yer yüzünde her şeyi insanların istifadeleri için halk buyurmuş ve bütün kuvay-ı tabiiyyeyi kendilerine müsahhar kılmış olduğu cihetle bütün insanlar, başkasına zarar vermemek şartiyle kendileri için mübah olan şeyleri ihraz edebilirler.

Zemin ü asüman her insan için takdir olunan rızıkları arama sahasıdır. Ayni zamanda başkalarının tasarrufu geçmiş olan mevaddan usûl ve kavaid-i meşrua dairesinde istifade etmeye de hakları vardır. Din-i mübin-i İslâma göre amel, her ferdin sermayesi yahud medar-ı saadeti olduğundan «Müslümanlık herkese çalışmakla emr eder; insan için kendi sa'yinden başka dayanacak, istinad edecek bir şey olmadığını katî bir ifade ile anlatır. En hayırlı Mülsüman; dünyası için âhireti, âhireti

için dünyasını terk etmeyib her ikisini cem' eden ve kendi sa'yiyle geçinib cemiyete bar olmayandır diyor» (1).

En âdî bir sanatla bile olsa maişetini tedarik için çalışmak ehl-i himmete mahsus meziyyetlerin eşref ü a'lâsı olduğunu bildirir. Sa'y ü amel ile maişetini tedarik etmeyerek başkasının başına bar olmaktan şiddetle nehyeder. Sa'yi ibadet olmak üzere gösterir.

İnsanlar suret ve kuvvetce, akıl ve zekâca müsavi değildir:

Bununla beraber ilmi her şeyi muhit olan Vacib Taalâ Hazretleri insanları suret ve kuvvetce, akıl ve zekâca müsavi yaratmamıştır; böyle olmak da muktezay-i hikmet-i İlahiyyedir. Bunun neticesi olarak sa'y ü amel, servet ü sâmân hususunda efrad-ı beşer beyninde tefavüt-ü küllî olacağı da gayet tabiidir. Şu hâlde, terakkiyat-ı beşeriyye nekadar ileri gitse vesait-i maişet nekadar çoğalsa insanların yine bir seviyyede olamayacakları şübhe götürmez bir hakikattir. Zaten kâffesi hâl-i tesavide bulunmak lâzım gelseydi aralarında ictima' ve teavün hâsıl olmak mümkin olur muydu?.

Aynı zamanda beşeriyyet içinde ihtiyarlığın son derece haddine vasıl olarak sa'y ü amelden kalmış, derd ve eleme mübtelâ olmuş, her türlü esbaba tevessül etmesine rağmen fakr u zaruretten yakayı kurtaramamış veyahut arızî bir sebeble birdenbire fakir düşmüş bir çok kimselerin bulunacağı da şübhesiz bir hakikat değil midir?. Hâlbuki, servet hususunda heyet-i ictimaiyyenin efradı arasında pek büyük farklar ve dereceler olması heyet-i ictimaiyyenin hukuk ve iktidar hususundaki müsavatını daima tehlikeye ilka eder. Mal ve mülkü olanlara nafi' olduğu hâlde yoksullara, elinde avucunda bir şey olmayanlara bir faide ve menfaat temin edemeyecek olan desatir ve kavanin ise zamanın geçmesi ile bu müsavatsızlıkların tesirat-ı mütevaliyesini tezyid etmekten başka bir şeye yaramaz. Zenginleri kuvvet ve servetinde, fakirleri nikbet ve sefaletinde ibka eyler.

Mafevkın maduna muaveneti insanî bir vazifedir:

Böyle olunca, kendilerindeki za'f u acz dolayisiyle çalışarak ihtiyacını def' edemeyecek olan alillere, bikeslere, âfâk-ı semaviyye ve arzıyyeden birinin tesiriyle ticareti ve serveti mahvolarak birden bire fakir düşen,

---

(1) «Cenab-ı Hak, yerde ve gökde ne varsa kâffesini sizlere müsahhar ve muti' kıldı; sizin istifadeniz için halk buyurdu; bunda erbab-ı tefekküre ne büyük ibretler vardır.»

«İnsan için sa'yinden başka istinadgâh yoktur». **«Kur'an-ı Kerim».**

«Sizin hayırlınız, dünyasını âhireti, âhiretini dünyası için terk etmeyerek her ikisi için çalışan ve cemiyyet-i beşeriyye üzerine yük olmayandır.» **«Hadis-i şerif».**

borc altında kalan veyahut hürriyyeti için didinen zavallılara muavenette bulunmak bir vecibe-i insaniyye olmaz mı?

İşte bu hikmete mebnidir ki: Din-i İslâm bir taraftan sa'y ü amel ile emir ediyor, nefsinde sa'y ü amel kudretini bulan her ferd şu hayat-ı faniyyede âhara itimat etmeyip yalnız nefsine itimat etmek lâzım geleceği fikrini bir esas olmak üzere telkin ediyor; hayırlı bir Müslüman insanlar üzerine yük olmayandır diyor. Diğer taraftan beynelbeşer fıtrî ve tabiî olan müsavatsızlıkların tesiratını izale etmek ve servetin zenginler arasında tedavülüne inhisar ettirilmesine mani' olmak, iddihar-ı servetin önüne geçmek ve bu suretle saadet-i umumiyyeyi temin etmek «zekât» ı farz kılıyor. Sahib-i servet ve nisab olanların malından erbab-ı ihtiyac ve menafi'-i âmme için muayyen bir hak ayırıyor. Ve her sahib-i servet ve nisabı malının muayyen bir mikdarını, erbab-ı ihtiyaca vermeyi katiyyen mecbur tutuyor.

Şu hâlde zekâtın hikmet-i ihtiyaciyyesi «aheng-i ictimainin halelden vikayesi, memleketin tedbiri ve cemiyyetin saadeti» dir. Çünki zekâtta hem aceze-i müminiinin hayatını, hem de umum Müslümanların intizam-ı halini temin etmek gibi gayet ulvi bir maslahat vardır.

Evet şu tafsilât ve izahat bize gösteriyor ki: zekâtta cemiyyet-i beşeriyyenin düşkünlerine muavenet, ihtiyacı olanların def'-i ihtiyacına çalışma gibi pek mühim ve insanî düşünceler vardır ki neticesi her hâlde tedbir-i memlekete, nizam-ı cemiyyete, beka-i medeniyyete âid mühim bir maslahattır. Çünki zekâtın farz olmasiyle servet-i ağniyada fukaranın muayyen bir hakkı olduğu bildiriliyor ve o hak fukarayı agniyaya rabt ediyor. Servet ü sâmân hususundaki tefavüt sebebiyle beynelbeşer husulü tabiî olan kıskanclık, buğzu adavet bununla izale olunuyor. Zira ashab-ı rica ve ümid daima sokulgan ve korkaktır. Bir şey ümid ettikleri kimselerin karşısında pek hürmetkâr bir vaziyyet alırlar; onları gücendirmekten korkarlar. Bu suretle her iki tabaka «zekât» sayesinde yekdiğeriyle ittisâl peyda eder ve birbirine ısınırlar. Binaenaleyh «zekâtın hikmet-i ictimaiyyesi saadet-i cemiyyet ve tedbir-i memlekettir».

Fukaranın zenginlerden kat'-ı ümid etmeleri cemiyyet için vahimdir.

Farz edelim ki: fukaranın ağniyadan emelleri kesilsin, ümidleri geriye çevrilsin; ihtiyac da olanca kuvvet ve şiddetiyle fukara üzerine hücum göstersin; agniya da — zekât gibi, sadaka gibi kuyuddan hiç biri ile mukayyed olmadıklarından — o zavallılara muavenette bulunmamaktan başka fazla olarak karşılarında istedikleri gibi zevku sefahete koyulsunlar!

Acaba neticesi ne olur? Ne olacak fukara ile zengin beyninde bir buğz u hased, bir münafese-i maişet başlar. Bidayette ufak gözüken bu münafese git gide şiraze-i medeniyyeti şarkan ve garben dağıtacak bir hâl-

de herc ü merce sebeb our. İki tabaka arası açıldıkça açılır. İşte bu belânın bu tufan-ı musibetin önünü, şeriat-i İslâmiyyenin ağniya üzerine farz kılmış olduğu zekât ve sadakat alabilir ve almıştır. Bu itibarla zekât ağniyayı fukaraya; tabaka-i ûlyayı tabaka-i süflâya rabt eden bir köprüdür. Bu köprü her iki tarafı da yekdiğere vasıl edeceği cihetle bu sayede ümmet cism-i vâhid gibi bir top halinde bekasını temin eder. (2)

Şu hâlde, efendiler, Müslümanlığın farz kıldığı zekât ferdî ve ictimaî pek büyük hayr u fazilete hizmet etmiş oluyor. Bir kere zekât, — yukarıda izah olunduğu üzere — vicdanlardan, gönüllerden bahillik, hasislik kir ve paslarını giderir. Saniyen, her hangi bir sebebden dolayı fakir ve muhtac-ı muavenet kalan biçarelerin zenginlere karşı duyacakları kıskanmayı, buğzu adaveti giderir. Zenginlerden muavenet gördükçe ona karşı hürmet ve muhabbet beslemeye mecbur olur. Şübhe yoktur ki: bunlardan biri tehzib-i nefse, diğeri de tedbir-i memlekete âid iki mühim maslahattir.

Zekât, heyet-i ictimaiyyedeki bedbahtlığı izale edecek esaslı bir kanundur:

Biz katiyetle iddia edebiliriz ki! heyet-i ictimaiyyedeki hoşnutsuzlukları, bedbahtlığı izale ve cemiyyetin şununu ıslah için İslâmın mecburi bir muavenet olmak üzere erbab-ı servete farz kıldığı «zekât» kadar esaslı bir kanun yoktur, olamaz da! Muhtelif tabakat arasında tabiatin icabatı olarak husule gelen veya gelebilecek olan gerginliği ve bu gerginlikten mütevellit fenalıkları izale etmek için İslâmın farz kılmış olduğu «zekât» pek kuvvetli bir vasıtadır. Sunuf-u beşeri yekdiğerine vasl edecek en sağlam bir köprüdür. Çünki tarih-i beşeriyyete im'an-ı nazar olunur ve cemiyyetin üzerine çökmüş olan mesavi ibretle düşünülürse görülür ki: bütün ihtilâl ve fesadın üssül esası, başı; heyet-i ictimaiyyedeki rezailin menba'-ı yegânesi «hiss-i teavün ve uhuvvetin mefkudiyyetidir.» Başkalarının açlığından müteessir olmamak, kendi saadeti için diğerlerini hayvanlar gibi kullanmaktır. «Ben tok olduktan sonra başkalarının açlığından bana ne! sen çalış, zahmet çek, ben istirahat edeyim» gibi bayağı fikirlerdir ki: beşeriyyeti müdhiş bir surette sarmış, onun intizam ve ahengini alt üst etmiş, âlemde itimat ve emniyyet, gayrın hakkına ihtiram gibi kudsi şeyleri bırakmamıştır. Çünki heyet-i ictimaiyyedeki intizamın, ahengin muhtel olmaması, tabakat-ı nâsın cesed-i vâhid gibi bir biriyle kaynaşmasına; havâsı avama, ağniyayı fukaraya rabt edecek bir esasın mevcud olmasına vabestedir. Hâlbuki: hodkâmlıktan başka bir şey ifade etmeyen bu düşünceler, sunuf-u beşeriyyenin arasını okadar açtı ki; biri diğerine ruhtan ârî, kendi keyfi için istediği gibi kullanılacak bir cism-i camid; diğeri de öbürüne insaniyyet düşmanı bir zalım müstebit nazariyle bakıyor. Bunun

(2) «Zekât İslâmın köprüsüdür» **«Hadis-i şerif».**

en canlı şahidi, — yok yere — medeni âlem namını alan memleketlerdir. Bu yüzden o âlemde tahaddüs etmiş olan yüz kızartıcı rezail, her gün yeniden yeniye zuhur etmekte olan ihtilâlât söylediklerimin nekadar doğru olduklarını ispat eder.

Evet, bugün hepimizce malûm bir hakikattir ki: yukarıda söylemiş olduğum iki fikrin (yalnız kendi nefsini düşünmek ve kendi istirahati için başkalarını hayvan gibi çalıştırmak) taammüm etmesi neticesi olarak Avrupa heyet-i ictimaiyyesi müthiş bir buhran içinde yüzüyor. İhtiyac yüzünden o âlemde irtikâb olunmadık rezail, hetk olunmadık bir namus kalmıyor. Bu yüzden o âlemde — hakiki medeniyyet ve insaniyyet için pek tehlikeli — nekadar fırka ve cemiyyetler zuhur etmiş, bu buhran-ı ictimainin esbabı ve izalesi için muhtelif nazariyyeler meydan almıştır. Bu cemiyetlerden bâzılarına göre Avrupa heyet-i ictimaiyyesindeki bedbahtlığın menşei: «amelenin netice-i mesaisi olarak husule gelmiş ve gelmekte olan servet-i umumiyyeye agniya denilen bir takım efradın bil' istiklâl malik olmaları» imiş.

İşte bu nazariyyeyi kabûl etmiş olan cemiyetler, bu bedbahtlığın izalesi umumun bahtiyar olması için bir takım usûller meydana koymuşlardır ki bunların hiç birisi değildir. Çünki bu usûllere göre hemen hemen halkın umumu zengin ve zenginlerin umumu amele olmak lâzım gelecektir. Bu ise maişet yollarının halkın kaabiliyyat-ı fikriyye, ameliyye ve sınaiyesiyle mütevafık bulunduğunu inkâr demek olduğundan gayr-i tabiî bir hâldir. İstiklâl-i amel ile mesaî nisbetinde semeresinden istifade etmek cihetine halel getirilince semere-i ilmü sa'yde âlim ile cahilin, çalışkan ile tenbelin mütesaviyen istifade etmeleri ve bundan da ilim ile cehlin, cehd ile keselin müsavatı lâzım gelir. Hâlbuki hiç bir zaman ilim ile cehil müsavi olamaz. (3)

Turuk-u maişetin beşerin kaabiliyyat-ı fikriyye ve ameliyyesiyle denk olması tabii bir kanun olunca, herkesin semere-i sa'yi de kaabiliyyat-ı fikriyyesi nisbetinde olması pek tabiî olmaz mı?.

Müslümanlık; umumi ve tabii bir din olduğu cihetle tabakası beyninde pek tabii olan tefazûl-i mütefaviti esas-ı ictima' olmak üzere kabûl ve takrir etmiş ve efrad-ı cemiyyete tarhu tevzi' edilen vezaif beyinlerindeki tefavüt-ü maddî ve mânevi derecesinde olmak lâzım geldiğini bildirmiştir. (4)

---

(3) «Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?» «Kur'an-ı kerim»

(4) «Allah sizden mümin olanlarla ilim sahibi olanların derecesini yükseltti». «İnsan için sa'yinden başka bir şey yoktur, sa'yi ne ise onun semeresini görür. «Kur'an-ı kerim».

Bu esas-ı metîn üzerine müesses olan Müslümanlık; şu tefavüte mürâât etmekle beraber âcizler ile bedbaht kalan tabakat-ı sâfilenin nisbetini ve zenginlerin bilistiklâl malik olacakları servetten fukaranın mahrumiyyetini nazar-ı itibara alarak bu bedbahtlığın izalesi için pek mâkûl bir tarik göstermiştir ki o da «zekâtın farz ve faizin haram olması» dır. Evet, Müslümanlık, agniyanın bir asla istinaden gerek servetten, gerek emvâl ve emtiadan ve gerek irad ve akardan ellerinde bulunan şeye müstekillen ve bilâ iştirâk malikiyyet hakkını tasdik etmiş ve fakat semereden, yani kazancdan, sahib-i servete bir hak ayırdıkdan sonra bir kısmını cemiyyete tahsis eylemiştir ki bu kısım — yukarıda da görüldüğü üzere — mekadir-i muayyene suretinde ya efrad-ı cemiyetten bir takımına tevzi' ve temlik olunacak, yahut menfaat-i umumiyye namına bir cihete sarf u tahsis kılınacaktır; acezeyi ve düşkünleri gözetip iaşe etmek de esasen menfaat-i umumiyye kısmında dahildir. Bunları gözetip iaşe etmekte mesalih ve menafi'-i âmme vardır. Şimdi İslâmın vaz' eylediği bu esasa, gösterdiği bu ma'kul tarika göre her sahib-i servet, münferiden sermayesi, yahud medar-ı saadeti olan istiklâl-i amel ve semere-i mesaisinden sa'yi nisbetinde istifade hususlarını ihlâl etmeksizin, servetinden yüzde iki buçuğunu — halkın aşağı tabakasından ihtiyac bedbehtlığını kaldırmak için — her sene erbab-ı ihtiyaca ve menfaat-i umumiyyeye tevzie katiyyen mecburdur; bir ibadet-i maliyye olarak üzerine farz-ı ayındır, Dinin beş direğinden biridir. Mecburi olan şu muavenet vazifesini tamamiyle yapmayan bir Müslüman, tam bir Müslüman sayılamaz. Onun dini noksandır. Binaenaleyh Müslümanlık zekâtı farz kılmakla, başkalarının açlığından bana nedir? «fikr-i sakimini; riba ve faizi» haram kılmakla da ikinci fikri kökünden yıkıb atmıştır. Müslümanlıkta muavenet farz, riba ve faiz ise haramdır.

Gayr-i mecburi muavenet:

Mâmafih Müslümanlıkta muavenet yoktur da değildir. Bir Müslüman katiyyen mecbur olduğu mikdar-ı muayyeni erbab-ı istihkaka tevzi' etmekle vazifesini tamamiyle ifa etmiş sayılamaz. Âyât-ı mahsusa ile tayin ve tavzih edilerek malik-i nisâb olanlara farz kılınmış olan zekât-ı mâlûmenin — ki mecburi bir muavenettir — haricinde bir gayr-i mecburi infak ve muavenet vardır. Bir çok âyât-ı kerime ve ehadis-i şerife bilâ istisna Müslümanları bu muavenetle emr ediyor, en müessir bir lisan ile bunu tergib ve teşvik ediyor. Bunu en vasi' bir surette ifa etmeye dâvet ettikten sonra mikdarını herkesin yed-i ihtiyarına bırakıyor. Binaenaleyh alelıtlak her Müslümanın elinden geldiği, kudretinin yettiği kadar mâdunlarına muavenet etmesi, onları ikdar eylemesi, cemiyyetin düşkünlerini gözetmesi Dinî, ahlâkî bir vazifedir. Müslümanlık bu vazifenin ifasiyle de

emr ediyor. Şu hâlde bir zengin yalnız zekâtını vermekle vazife-i Diniyyesini tamamiyle ifa etmiş sayılamaz. Zekâtını verdikten sonra icab eden yerlere de, bilâ faiz, muavenetten çekinmezse asıl vazifesini o zaman yapmış sayılır. Zaten mecbur olduğu bir vazifeyi ifa etmekle insan iftihar edemez. Asıl iş hiç mecbur olmadığı şeyleri yapmaktır. Hâlbuki Müslümanlık alelıtlak muaveneti de emr ettiği cihetle vakti olanlar için bu emri yerine getirmek Dini bir borcdur.

Gerek her sahib-i servetin erbab-ı ihtiyaca kendi ihtiyariyle dilediği kadar îtay-ı sadakat etmesinin Dinî ve ahlâkî bir vazife olmasından, gerek bu sadakattan başka servetinden yüzde iki buçuğunu her sene erbab-ı ihtiyaca tevzia katiyyen mecbur olmasından heyet-i ictimaiyyede tevellüd eden ve edecek olan netayic-i mes'ude-i iktisadiyyenin azameti, beşeriyyet-i mütefekkireyi, ıslah-ı ahval-i millet hususunda İslâmın vaz' ettiği desatirin ulviyyeti karşısında serfuru ettirmelidir!

Müslümanlıkta muavenetin derecatı:

Buraya kadar görülen âyât-ı Kur'aniyye bize anlattı ki: Müslümanlık heyet-i ıctimaiyyenin salâhı, intizam-ı şuunu için infak-ı mâlî' erkân-ı takvadan, en büyük ibadetten saymıştır. Şimdi bu infak ve muavenetin kaç derecesi olduğunu, eazım-ı İslâmiyyenin bu hususlaki fikirlerini görelim. Nazar-ı İsiâmda muavenetin üç derecesi vardır:

1 — Yalnız rızay-ı İlâhiyi kazanmak maksadiyle bütün mâmelekini fukaraya, mensub olduğu milletin ihtiyacatına, ıslah-ı şuununa sarf ederek kendisi hiç bir şey cem' ve iddihar etmemek. Nasıl ki Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali (A.R.) gibi eazım-ı ashabtan kimi bütün mâmeleklerini kimi de nısıf mallarını bu uğurda sarf etmişler ve kendilerine mikdar-ı zekâttan soranlara: «Hükm-ü şer'î mucibince avam üzerine iken yüz dirhemde beş dirhem, fakat bizim üzerimize malımızın hepsini vermek vacibtir» buyurmuşlardı. Sahabeden Ebuzer Elgaffarî (R.A.) hazretleri de alelıtlak iddiharın aleyhinde idi. (5) Bu zevat-ı kiramın fikirlerine göre

(5) Tarik-ı Haktan zerre kadar udûlü kabûl etmeyen evra' ashabından Hz. «Ebzer Elgaffarî» nin Şam'da bulunduğu günlerle Hz. Muaviye de Şam'da vali bulunuyordu. Ebuzer Elgaffarî hazretleri son derece vera', takvâ sahibi bir zat olduğundan âyet-i kerimenin zahiriyle amel ve lâfzın umumuna itibar ederek bir günlük nafakadan ziyade mal iddiharını tecviz etmiyor ve fazlasının fi sebilillâh fukaraya sarf olunması hakkında va'z u nasihat ediyordu. O sırada bir çok kimse, bilhssa Şam valisi olan Muaviye de emvâl-i kesire iddihar ile teksir-i servet ü yesar eylemekte idi. Muaviye'nin gerek bu yoldaki iddiharını ve gerek emvâl-i umumiyyenin bir kısmını münasib göreceği mesalih-i umumiyyeye sarf etmek üzere beytül-mâlde cem' ü iddihar etmekte olduğunu Ebuzer haber aldı. Kendisi hukuk-u Müslimini zıya'dan muhafazaya pek haris ve hak söz kendi aleyhinde bile çıksa

mal iddihar edilmeyerek menafi'-i milliyyeye ve muhtac-ı muavenet olan bikeslere sarf olunur. Ebuzer hazretleri bir günlük nafakanın fazlasını iddihar caiz değildir ictihadında bulunduğu gibi Hz. Ali de dört yüz dirheme kadar nafakadır. Ondan fazlası kenzü iddihardır ictihadında idi.

2 — Zekâtını bitamamiha verdikden sonra geriye kalan malı — tena'um ve bol bol kendi nefsine sarf etmek maksadiyle değil — ihtiyac zamanının mevasim-i hayrat ü hasenatın zuhuruna intizaren imsak ve iddihar etmek ihtiyacı kadar infak ederek fazla kalanı da — zamanı gelince, ihtiyac görülünce — erbab-ı zarurete, vücuh-u hayre, menafi'-i milliyyeye sarf eylemek. Bu mertebede bulunan zevat-ı kiram, vakt-i münasibin hulûlüne kadar iddihar-i mâle tarafdar iseler de ittifakı yalnız zekât üzerine kasd etmezler. Zekâtlarını verdikleri gibi zamanı geldikce menafi'-i milliyye uğrunda ve fukaranın ihtiyaclarını def' etmek hususunda mal infakını da kendilerine bir vecibe bilirler. Mallarında zekâttan başka fukara için daha haklar olduğuna kaildirler.

Nasıl ki tabiinden Nah'î, Şa'bî, Ata, Mücahid gibi bir çok zevat, malda zekâttan gayri hukuk olduğuna kaildirler ve bunu da: «Ve âtal mâle... Venfekû mimma razakna küm... Ve mimma razaknahum yünfikûn...» âyet-i kerimeleriyle istidlâl etmişlerdir. Binaenaleyh bir Müslüman, yalnız zekâtını vermekle vazifesini yapmış sayılmaz. Muhtac-ı muavenet olan Müslüman kardeşlerine, mensub olduğu milletin ıslah-ı şununa muavenet etmesi de üzerine borcdur. Müslüman bu borcu da ödemekle mükelleftir.

3 — Zekâtını verdikten sonra başka türlü bezl-i mâl etmeye lüzûm görmeyerek muhtac-ı muavenet olanların ihtiyacını karzan izaleye çalışmaktır. Yani üzerine vacib olan zekâtı bihakkın eda etmek ve bunun üzerine bir şey ziyade ve noksan yapmamak ve muhtac-ı muavenet kimselere karzan ve bilâ faiz yardımda bulunmak.. Müslümanlıkta muavenetin en dûn, en geri mertebesi budur. Hatta bu mertebe, buhalây-ı avama mahsus bir mertebe olarak telekki edilir. Elhâsıl: «Biri yer, biri bakar; kıyamet ondan kopar» sözü lâ yetegayyer bir hakikat olduğu için Müslümanlık icabında bütün malını sarf etmek suretiyle cemiyyetin saadetine çalışmayı lâzım addetmiştir.

---

onu söylemekte katiyyen teehhur etmez takımından bulunmakla beynelhalk bu cem' ü iddihar hakkında söylenir ve Muaviyeyi mütâlebe etmek ve mes'ûl tutmak için hakkını kendisine peyrev olacak fedakâran ile cemiyyet akd eder ve her hâlde emvâl-i mezkûrenin halktan habs olunması caiz olamayacağını ve mevcudun behemehâl taksimi lâzım geleceğini beyan eylerdi. Pek çok kimseler bu hususda Ebuzer ile hempa oldu. Hafi ve alenî bu hususta Muaviye aleyhinde ictima'lar vuku' bularak bir kıyam vukuuna ramak kaldı. Bunun üzerine Muaviye Ebuzer'den halifeye şikâyet etti ve Hz. Osman da bir fitne çıkar korkusuyla Ebuzer'i oradan Medine'ye kaldırdı...

Artık düşünmeli! zekâtını tamamiyle ifa ettikten sonra muhtac-ı muavenet olanlara da karzan — bilâ faiz — yardım edenlerin mertebesi buhalây-ı avam mertebesini geçmezse, zekâtını vermedikten maada muhtac-ı muavenet olanra faiz ile para verenlerin, verdiklere paralara hatta aslında ziyade faiz zam edenlerin Müslümanlık nazarında mertebesi ne olmak lâzım gelir?.

Elhâsıl buraya kadar vermiş olduğumuz tafsilâttan katî olarak anlaşıldı ki: heyet-i ictimaiyyedeki bedbahtlığı kaldırabilmek için Din-i İslâmın takrir eylediği «mecburî ve gayr-i mecburî muavenet» esası bütün cemiyyetler tarafından resmen kabûl ve ihya edilmeli ve faiz denilen şey de katiyyen man' olunmalıdır. Başka suretle cemiyyetin saadeti kaabil olamaz.

Müslümanlıkta zekâtın ehemmiyyeti:

Zekât; heyet-i ictimaiyyede husule gelmesi pek tabiî olan müsavatsızlıklara ve bu yüzden tevellüd edecek olan emraz-ı ictimaiyyeye en büyük ve en nâfiz bir deva olduğu için Müslümanlık erbab-ı iktidarın fi sebilillâh infak-ı mâl ve îtâ-i zekât etmelerini pek katî ve sarih bir lisan ile emr etmiş ve bu emrin hilâfına hareket edeceklerin dünya ve âhirette mâruz kalacakları avakıb-ı elimeyi de tâyin buyurmuştur.

Otuzdan ziyade âyât-ı kerimede zekât ve infak namaza mukarin olarak zikr edilmiş ve namaz ile emri zekât ve infak ile emir tâkib etmiştir. Doğrudan doğruya «zekât» ı emr eden âyet-i kerimelerden başka daha bir çok âyât-ı celile vardır ki bunların bâzılarında müminlerin felâh u saadeti, ikame-i salât ve ita-i zekâta mütevakkıf olduğu katî bir ifade ile beyan buyurulduğu gibi, bâzı âyât-ı kerimede ita-i zekâtan imtina' mucib-i katl ve küfür olduğunu anlatıyor; Bâzıları da ita-i zekât edenlerin ind-i İlâhîde pek büyük bir mertebeye nail olacakları, onlar için korku ve hüzün gibi şeyler kalmadığı bildiriliyor. Bir kısım âyetlerde yer yüzünde yaşayan kimselerin âkibetlerinin iyi olması ikame-i salât, ita-i zekât, emr-i bilma'ruf ve nehy-i anilmünkere vabeste olduğunu bildiriyor. Elhâsıl Müslümanlık saadet-i beşeriyye için zenginlerin, muhtac-ı muevenet olan fukaraya yardım etmesinin vücubunu, angiyanın fukara tabakasına yardımı olmazsa nizam-ı ictimâînin muhtel olacağını katî bir lisan ile bildirmiş ve müntesiblerini zekât ve sadaka — mecburi ve gayr-i mecburî muevenet — gibi iki nevi' muavenetle emretmiş ve birinci nevi' muavenetin hiç bir suretle katiyyen terk edilemeyeceğini gayet sarih bir ifade ile anlatmıştır. Binaenaleyh hiç bir Müslüman, memur olduğu bu muavenet vazifesini terk etmek suretiyle hem kendi âkibetinin fena olmasına, hem de nizam-ı ictimainin bozulmasına bâdi olmamalıdır.

Hile ile iskat-ı zekâta çalışmak Dini hedm etmek:

Zekât, Dinin beş direğinden biri olub onu terk edenlerle muharebe ve mukatele tecviz edilince bir takım hilelerle bu esası bozmaya çalışmak, üzerine zekât borc olmuş iken onu vermemek için çareler uydurmak Dini hedm etmek değil mi?. Evet, biz diyeceğiz ki: üzerinden zekât verilmesi iktiza eden mah, miâd-i şer'isi hulûl etmezden bir az evvel başka birine hibe ve yine o adam tarafından tekrar mal sahibine bağışlanmak suretiyle iskat-ı zekâta çalışmak, Dinin bir rüknünü hedm etmektir. Böyle bir hile ile sahib-i mülk eday-i zekâttan zimmeti teblie olunur zannında bulunanlar ayni zamanda bu hile ile erkân-ı İslâmdan — hem de hukuk-u gayre taallûk eden — mühim bir rüknü terk etmek günahkârlığını irtikâb etmiş olmuyorlar mı?.

Bununla beraber Din-i Kavîmi İlâhîyi hilekârlıkla tahrif etmek neuz-u billâh cenab-ı Hakkı aldatmak istemek gibi büyük bir günah irtikâb etmiş sayılmaz mı?. Acaba böyle bir hileye sapmakla emr-i İlâhîyi yerine getirmiş olurlar mı?. Hatıra gelirmi ki Allah böyle bir şeyi bizim için farz kılsın, onu hatta yetmiş defa te'kid etsin, onu terk edenlerle sahib-i şeriat mukateleyi emr eylesin de sonra da bir takım hilelerle onu terk etmemize razı olsun? Zannediyormuyuz ki: Böyle bir hileye Allah razı olur?. O halde neye farz kıldı? neden dolayı bunu terk edenleri dinden çıkma ile, azab-ı uhrevî ile tehdid etti? Bu abes ve lâğv olmaz mı?.

Müslümanlıkta iddihar ve inhisar memnu'dur:

Müslümanlık bir maksad-ı hayr için olmadıkca şahsî ve hususî her türlü iddihar ve inhisarın aleyhindedir. Filhakika, çalışıb kazanmak Müslümanlıkta memnu' değildir, belki Müslümanlık bunu âmirdir. Fakat, kazanmış olduğu paraları Allah yolunda, hak ve hakikat yolunda, menafi'-i Diniyye ve milliyye uğrunda sarf ve infak etmeyerek paralarını mütemadiyen cem' ü iddihar edenler nazar-ı Kur'an'da en menfur, en kötü insanlardır. Bunların ne yaman bir âkibete uğrayacaklarını şu âyet-i kerime ne güzel, ne beliğ bir surette tasvir buyurmuştur: «O kimseler ki: altın ve gümüşlerini iddihar ederek onları hak yolunda infak etmezler, işte habibim, sen onları azab-ı elim ile, pek korkunc bir âkibetle uyar.

Yukarıda geçtiği üzere sahabeden Ebuzer Elgaffarî hazretleri bu âyet-i kerime ile istidlâl ederek altın ve gümüş iddihar edenleri ta'n u teşni' eder ve bir günlük nafakadan fazlasının iddiharı caiz olmadığı ictihadında bulunurdu. Hz. Ali (K.V.) de dört yüz dirhemden ziyadesinin iddihar sayılacağına kani' idi.

Görülüyorya, bu âyet-i kerime paralarını yelli yerince sarf edemeyerek mütemadiyen biriktirmeye çalışanları ne elim bir âkibet tahvif ediyor!

Hakikat böyle değil mi? Para hadd-i zatında ne yenir, nede içilir. O. ancak bir vasıtadır. İnsan parayı, kendisinin ve âilesinin ihtiyacını def' etmek, üzerine nafakası lâzım olalara infak eylemek, mensub olduğu Din ve milletin taalisine sarf etmek için kazanır ve buralara sarf edebilirse para vasıta-i saadet olmuş olur. Hatta paranın cem'ü iddiharı da bu maksadlar için olmak lâzımdır. Binaenaleyh bu maksadlar haricinde — vadi-i sefahette — para sarf etmek nekadar mezmum ise bu maksad için olmayıb da sırf paraya olan muhabbetinden dolayi iddihar da öylece mezmumdur. Çünki bu maksadı istihdaf etmeyen iddihar, ma vuzia lehhinin gayride isti'mâl demektir.

Hatta bunun için değilmidir ki: altın ve gümüşten ibrik, sahan tabak, fincan vesaire gibi evani-i beytiyye yaptırmak ve bunlarda yemek ve içmek Müslümanlıkta memnu'dur. Çünki onları bu yolda kullanmak, ma vuzia lehhinin gayrisinde isti'mâl etmek demektir ki lüzûmlu adamı bigayr-i hakkin habsetmek ve ondan istifade etmemeye, yahut demirciyi terzilikte kullanmaya benzer.

Elhasıl bir maksad-ı hayr olmadıkça Müslümanlık iddiharın aleyhindedir.

Müslümanlara hitap!

Ey Müslüman, bil ki, Dinin farz kıldığı zekât ile, alelıtlak menafi'-i milliyye uğrunda infak-ı mâl, pek mühim bir şeydir. Dünyevi, uhrevî saadetin vasıta-i husulüdür. Evet, infak-ı mâl, saadet-i uhreviyye sebebtir. Çünki Cenab-ı Hak Kur'an-ı hakiminde müminlerden canlarını, mallarını cennet mukabilinde satın alacağını söylüyor ki milletin şuununu ıslahta varlığını, hayrat ve hasanatta varını bezl edenlerin bu fedakârlıkların bedeli lezzet ve ni'metleri daimî sarvet-i hayat-ı ebedi, huzur-u saadeti napezir olan cennat-ı âliyât demektir. Bunu vaad eden Allah'tır, Allah ise va'dinde en sadıktır. Şu hâlde menafi'-i milliyye uğrunda infak-ı mâlden çekinmeyenler, saadet-i uhreviyyelerini temin ediyorlar demektir.

Ayni zamanda bu uğurda mal infakı saadet-i dünyeviyyeye de sebebtir. Bakınız! ümmetler içerisinde mâl ü menâlini en ziyade esirgeyen, Cenab-ı Hakkın ihsan ettiği nimetleri imsak hususunda en ziyade ileri giden: en fazla za'f-ı inhitata mahkûm olandır. Ellerini sımsıkı yumub da icab eden yerlerde fedakârlık edemeyen, servetinin azalacağı endişesiyle bezl ü infak cesaretini gösteremeyen bir ümmet arasında ilm ü ma'rifet, mecd ü siyadet, istiklâl ve hakimiyyet katiyyen esaslı olamaz. Mallarını kilitli kasalar, muhkem hazineler değil, ilim ocaklarında terbiye müessesatında, madenlerin içlerinde, dalgaların sırtlarında saklayan ümmetlerdir

ki mevcudiyyetlerine za'f u zillet iras edecek esbabtan tevekkî etmişlerdir. Düşmanları hayat ve memleketlerini pamâl-i tahakküm etmesine meydan vermemişler. Bir millet efradı infa ve ihsan böyle rehber ittihaz ettikce cenab-ı Hak da o millet ile beraberdir. Va'd-i İlâhî bu yoldadır. Vaktiyle İslâmı büyük tehlikelerden kurtarmak, civanmerdan-ı ümmetin o muazzam fedakârlıklariye müyesser olabilmiştir. O fedakârlar ki: milletin tehlikede bulunduğunu hisseder etmez bütün varını sarf etmekten çekinmemişlerdir.

Ey Müslüman, kendine gel, etrafına bak da gör ki: hayr u hasenat vadilerinde, menafi'-i Din ve millet uğrunda buhl ü imsaki rehber ittihaz edenlere karşı Cenab-ı Hak bütün yolları kapamış; alınlarına zillet ve meskenet damgasını vurmuş, vicdanlarını kasvet ve ıztıraba müstağrak etmiştir.. Sonra bir de nazar-ı im'an ve itibarını böyle infak-ı male fıtraten mecbûl kimselere atf et! Göreceksin ki Cenab-ı Hak onlara bütün felâh ve inşirah yollarını açmıştır. Evet göreceksin ki: dünyada en mesud olanlar; memleketlerinin azamet ve ihtişamı, nüfuz-u millilerinin itilâsı, hem kendilerinin hem de millettaşlarının salâh ve intizam-ı hâli hep infak-ı mâl hasletinin kuvvet ve metanetine merbut olduğunu bilib de milliyetlerini evsah-ı cehl ü esareten infak sayesinde temizlemeye, kuvvet ve istikametle mevcudiyyetlerini te'yide gayret edenlerdir.

Bilmem ki, ağuşunda perverişyâb olduğu bir milleti sefalet ve zaruret içinde gören zengin bir bahil, servet ve iktidarının ne gibi bir tecelliyatiyle kendini mesud ve bekâm addeder? Kavminin cahil, mahkûm, muhakkar, ekseriyyetinden müteşekkil bir muhit içerisinde ahz-i mevki' etmiş olan bir nâkes neye bakıb da iftihar edebilir?.. Hisset-i tab'ı kendisiyle efrad-ı milleti arasındaki revabıt-ı unsuriyyeyi kat' ettiği hâlde gerek nefsini, gerek hukukunu tecavüzden masun bulundurmak hususunda hangi bir kuvvete istinad eder?.

Şerefini, namusunu, hak ve hürriyyetini muhafaza edecek olanlara infak-ı mâl edemeyen bir hasis hak ve hürriyyetini hangi kuvvetle muhafaza edebilir?

Müslüman kardaşının, Müslüman heyet-i ictimaiyyesinin alâmına iştirak etmeyen, derdiyle dertlenmeyen, ihtiyac içinde inleyen fakirlerin tehvin-i ihtiyacına koşmayan, mensub olduğu İslâm heyet-i ictimaiyyesinin esbab-ı taalisini düşünmeyen bir insan kendi şeref ve namusunu tecavüz-ü a'dadan nasıl olur da muhafaza edebilir?. Bakınız! büyük Peygamberimiz Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimizin şu hadis-i şerifleri ne mühim bir hakikati tebliğ ediyor: «Bir Müslimin ırzına noksan ârız olduğu, hürmetinin hetk olunduğu, namusuna tecavüz vaki' olduğu bir yerde yardım etmeyen bir adamı Cenab-ı Hak ayni muameleye duçar eder, muhtac-ı muavenet olduğu bir mahalde muinsiz bırakır.

Irz u nâmusu pamâl edilen, hürmeti hetk olunmak istenilen bir Müslime yardım edenler, öyle bir hâl-i perişaniye geldikleri sırada kendileri de mazhar-ı nusret-i İlâhiyye olurlar.» Mademki böyledir. Mademki saadetimiz mensub olduğumuz heyet-i ictimaiyyedeki sefaleti azaltmak ve onun tealisine yardım etmekle hâsıl olacaktır. Öyle ise bikes çocukların terbiyesini deruhde etmek, bir esiri kayd-ı esaretten kurtarmak, bir felâketzedenin imdadına koşmak, mensub olduğu İslâm heyet-i ictimaiyyesinin satvet-i berriyye ve bahriyyesini i'lâya yardım eylemek gibi mesai-i hayriyyede bulunmak hem saadet-i uhreviyyeye, hem de saadet-i dünyeviyyeye yegâne vesile olur. Kimse inkâr edemez ki bu gibi vücuh-u hayre bezl-i infak edilecek mal, sarf edenler için kuvvetli birer siper teşkil eder de nefislerinin ıslahı rabıta-i milliyyelerinin te'yidi, Din ve milliyyetlerinin i'lâ ve i'zazı hususlarında ihmâlkâr bulunan kimselerin mübareze-i hayat sahasında tesadüf edecekleri müşkilât ve âfâttan azade kalır. İşte Dinin ve milletinin tealisi için infak-ı mâlin mahasin-i maddiyye ve ictimaiyyesi bu merkezde olduğu içindir ki: Cenab-ı Allah bu uğurda mal infakını erkân-ı takvadan saymış, saadet-i uhreviyye ve dünyeviyyenin infak-ı mâle mütevakkıf bulunduğunu bildirmiştir.

Oruc

Oruç ve farziyyeti — Oruç kimlere farz ve kimlere değildir — Ramazan-ı şerifte oruç tutmamak için kimlere ruhsat verilmiştir — Ruhsata sebep olan hastalık nedir — Oruç bozmak ve cezası.

Oruç ve farziyyeti :

Erkân-ı İslâmiyeyenin dördüncüsü de senenin bir ayında; Ramazan-ı şerifde; oruç tutmaktır. Oruç da namaz gibi ibadet-i bedebiyyedir. Hicret-i seniyyenin ikinci senesi ve zekâttan sonra farz kılınmıştır.

Orucun farz olduğu: «**Ya eyyühellezine âmenü. Kütibe aleyküm üs sıyame**» Âyet-i kerimesiyle; Ramazan-ı şerifde tutulacağı da «**Şehrü Ramazan ellezi...**» Âyet-i kerimesiyle sabittir. Erkân-ı İslâmiyyeden olduğu da evvelce zikr olunan: «Bünîyel İslâmü...» ve El İslâmü en teşhed...» Hadis-i şeriflerinden müsteban olmaktadır.

Binaenaleyh orucun ne demek ve kimlere farz ve kimlerin eda etmesi lâzım olduğunu, hikmet-i şer'iyye ve mesalih-i ictimaiyyesini, niçin Ramazan-ı şerifde tutulduğunu tetkik edeceğiz.

Oruç "Ramazan-ı şerifde her gün tulû'-u fecirden gurub-u şemse, yani sabah tan yeri ağarmazdan akşam gün batıncaya kadar - sırf emr-i İlâhiyi yerine getirmek maksadiyle - yemek, içmek, mücamaatta bulunmak ve sair mükeyyifat gibi ihtiyacat-ı zaruriyye ve tabiiyyeden kendi ihtiyar ve iradesiyle nefsini men' etmektir."

Oruç kimlere farz, kimlere farz değil :

Oruç da namaz ve zekât gibi bir ibadet olduğu cihetle âkıl ve baliğ olan her Müslümana farz kılınmıştır. Farziyyeti için bu kadarı kâfidir. Fakat üzerine oruç farz kılınmış olan bir insanın onu eda etmesi de mutlaka vacib değildir. Edası vacib olmak için "sahihülvücud ve mukim" olması şarttır. Ayni zamanda her sahihülvücud ve mukimin tuttuğu oruç

da sahih değildir. Tutulan orucun sahih olması için "niyet etmek, hayız ve nifastan temizlenmiş olmak" ta lâzımdır (1)...

Niyet; akşamdan, yahud sahurda veyahud daha sonra kuşluk vaktinden evvele kadar o gün oruç tutacağını kalben kasd etmektir. Bunu lisaniyle de söylemesi müstehabdir. Sahurda yemeğe kalkması da niyet için kâfidir.

Ramazan-ı şerifde oruç tutmamak için kimlere ruhsat verilmiştir?

Şimdi söylediğim veçhile, Müslim-i mükellef üzerine farz olan orucun vücûb-u edası "sıhhat ve ikamet" tir. Yani üzerine oruç farz olan her Müslimin mutlaka onu eda etmesi üzerine farz olmayıp ayni zamanda onun "sahihülvücud olması ve müsafir olmaması" da şarttır. Çünkü orucun farz olduğunu gösteren âyeti müteakip gelen! "Sizden mariz yahut müsafir olanlar Ramazanın gayri günlerde tutsun, Cenab-ı Allah sizin hakkınızda güçlük değil, ancak kolaylık murad eder." Nazm-ı celili mariz veya müsafir olanların kesb-i sıhhat ve ikamet ettikleri eyyam-ı sairede kaza etmek üzere müdde-i maraz ve seferlerinde yeyip içmelerine müsaade-i şer'iyye olduğunu bildiriyor. Bu âyet-i kerimeden de anlaşılacağı üzere Müslümanlık her hususta kolaylıkla emr eden bir din olduğundan yüsr kaidesini de bir esas olmak üzere kabul ediyor; nefsine güç gelecek şeylerde ruhsat cihetini gösteriyor. Bunun içindir ki, mükellefin üzerine orucun farz olduğunu bildirir iken bunu eda etmek kendilerine pek güç gelecek olanlarla meşakkate maruz olanlara, yani oruç tuttukları takdirde müşkilât ve meşakkatle karşılaşmaları muhtemel olanlara tutmamak için ruhsat-ı şer'iyye veriyor. Onlar bilâhire diledikleri günlerde tutabilirler diyor.

Ruhsata sebep olan hastalık nedir :

Âyet-i kerimede mariz kelimesinin mutlak olarak zikr olunması delâlet eder ki: Ramazan-ı şerifde yiyip içmeye ruhsat, oruç tutmak müteassir olan maraz-ı şedid ile mukayyed değildir. Belki meşakkate sebeb olan şeydir. Zira ne kadar maraz ve hastalık var ki, onunla oruç tutmak o anda güç gelmez, lâkin âtiyen mariza zarar verir ve marazın ziyadeliğine, müddetinin uzamasına veya başka bir hastalığın ârız olmasına sebep olur. Meşakkatin olup olmadığını takdir etmek güç, zararı anlamak ise daha güçtür. Bunun içindir ki: Şeriat sebeb meşakkat olan şeye ruhsatı mukarin kılmıştır. Şu halde bu âyet-i kerimedeki marizden

(1) Şu hâlde savmın farziyyetinin şartı: İslâm, akıl, bülûğ'dur. Vücûb-u edasının şartı: Sıhhat ve ikamettir. Şart-ı sıhhati de niyet ve kadınlar için hayz ve nifasdan taharettir.

maksad, oruç tuttuğu halde hastalığın kemmen veya keyfiyyen iştidad ve imtidad etmesinden yani hastalığın miktarı fazlalaşmak veyahud başka bir hastalığın daha ârız olmasından, yahud hastalığın müddeti uzamasından korkmaktır.

Bunun içindir ki hâl-i hâzırda zarar vermese bile ileride alınacak vaziyyeti nazar-ı dikkate almak lâzımdır. Binaenaleyh hastalık ne kadar ehemmiyyetsiz, müsaferet ne kadar yakın olsa da yine bunlar için iftara ruhsat-ı şer'iyye vardır.

Eğer hastalığı oruç tutamayacak kadar şiddetli olursa o zaman zaten tutmamak vaciptir. Sapasağlam olduğu halde oruç tutmakla hastalanacağını yapmış olduğu tecrübe-i zatiyyeleriyle, yahut tabib-i hâzik-i Müslimin ihbarı ile bilirse o zaman yine iftarın caiz olduğunu fukahamız beyan etmektedir.

Binaenaleyh Ramazan-ı şerifde oruç tuttuğu takdirde hastalığın kesb-i şiddet veya imtidad edeceğine veyahut yeniden hasta olacağına dair tecribe-i sabıkaya mebni galebe-i zan hâsıl olur. Yahut tabib-i hâzık-ı Müslim ü âdil ihbar ederse, Ramazan-ı şerifde oruç tutmayarak başka zamana te'hir eder. Hatta maraz ayni olursa başkalarının tecribesi de kâfidir.

"Zeyd-i marizin Ramazan-ı şerifde marazı gidip lâkin za'fı olup saim olursa za'fı ziyade olmasını tabib-i hâzık-ı Müslim ihbar eylese Zeyd'e iftar caiz olur mu? Elcevab olur. Fetavay-ı Ali efendi."

Hastaya bakan hastaya mülhaktır, bu itibarla onun da iftar etmesi mamafih gerek seferde, gerek hâl-i marazında meşakkat ve güçlük lâhik olmayacağını bilen bir adam için tutmak ciheti bittabi' efdaldir.

Oruç hakkındaki âyet-i kerimeden de anlaşılıyor : "Vücutça günden güne düşmek ve aşağılamak üzere olup oruç tutamayacak veyahut ancak bin müşkilât ve güçlükle tutabilecek olan zaif ve ihtiyarlarla bir de müzmin bir maraza müptelâ olup da iyi olmasından kat'-ı ümid edilmiş olanlar, Ramazan-ı şerifde oruç tutamayacakları ve kaza da edemeyecekleri cihetle her günün orucu için bir "miskin" e fidye verirler. Tâbir-i diğerle her gün için en fakir bir adama bir sadaka-i Fıtır verirler. Bunu temlik suretiyle ister eline versin, isterse it'âm suretinde eda eylesin! İt'âm suretinde verdiği takdirde akşamlı sabahlı bir günlük yiyeceğini verecek, bir gün karnını doyuracak demektir. Mamafih bunlara fidyenin lüzumu da zengin olduklarına göredir. Fakir olup da fidye vermekten âciz olanlara o da lâzım gelmez. Tutamadığından dolayı Allah'dan afv ü mağfiret talep eder.

Gebe veya emzikli kadınların Ramazan-ı şerifde oruç tutmamaları nakkında ruhsat ve cevaz-ı şer'î olduğu: "Cenab-ı Allah müsafirden

oruç ile namazın iki rekâtını, gebe ve emzikli kadınlardan da orucu eksiltti." Hadis-i şerifiyle de sabittir. Binaenaleyh bunlar için de yeyip içmeye ruhsat-ı şer'iyye vardır. Ancak bunlar bilâhire günü gününe kaza mı edecekler, yoksa fidye vermek kâfi midir? İşte burada ihtilâf vardır. İbn-i Abbas ile İbn-i Ömer'den menkul olduğuna göre bunların da fidye vermeleri kâfidir (2).

Elhâsıl: "Allah meşru' kıldığı ahkâm ile size meşakkat ve zorluk değil, kolaylık murad eder." Nazm-ı celili de gösterir ki: Oruçtan maksad harc u meşakkat, eziyet değildir. Bunun içindir ki, harc u meşakkat ruhsata illet ve sebep addolunmuş, meşakkat vereceği zannolunan yerlerde tutmayıp da bilâhire kaza olunmasına müsaade-i şer'iyye verilmiştir. Mariz ve müsafire cevaz verilmesi de maraz ile seferde meşakkat mefsedeti olduğ içindir. Şu kadar ki: Meşakkat izafat ile muhtelif bir emr-i itibarî olduğundan illet olarak doğrudan doğruya meşakkat değil, belki meşakkate sebeb olan sefer ve maraz gösterilmiştir. Binaenaleyh

---

(2) Eazım-ı ulemay-i İslâmiyyeden Mısır müftüsü meşhur Şeyh Muhammed Abduh merhum, âyet-i kerimeyi tefsir eder iken şöyle liyor: İtaka; bir şey üzerine imkân ve kudretin edna derecesidir. Bir şey üzerine pek ziyade meşakkatle, binbir türlü müşkilât ile tahammül edilebilecek bir surette muktedir olmak demektir. Binaenaleyh bu âyet-i kerimedeki murad, zaif ihtiyarlarla, karnındaki cenin, kucağınnaenaleyh bu âyet-i kerimedeki «Ellezine yutikune» ile murad. zaif ihtiyarlarla, karnındaki cenin, kucağındaki körpe yavrularından veya kendi nefislerinden korkan hamile ve emzikli kadınlardır. Cenab-ı Hak maaş-ı daimilerini yerin altında mâden ocaklarından kömür çıkarmak gibi a'mâl-i şakkaya merbut kılmış olan amele de bunlar gibidir...

Bu tefsire göre oruc hakkında insanlar üç kısma ayrılabilirler:

1 — Zarar lâhık, meşakkat ârız olmaksızın oruc tutmaya kaadir olan mukim ve sahihülvücud olanlar. Bunların ramazan-ı şerifte oruclarını eda etmeleri üzerlerine farz-ı katidir. Hiç bir suretle tehir etmeleri caiz olamaz.

2 — Mariz veya müsafir olanlar. Bunların Ramazan-ı şerifte yeyib içmelerine ruhsat-ı şeriyye vardır. Bilâhire günü gününe kaza etmeleri de farzdır. Çünki mariz ile müsafirin oruc tutmasında meşakkat ârız olmak ihtimali olduğundan maraz ile sefer ruhsata sebeb kılınmıştır.

3 — İhtiyarlık veyahud iyi olması gayr-i memûl bir maraz-ı müzmin gibi ref' ü izalesinden kat'-ı ümid edilmiş bir sebebden dolayı oruc tutamayacak yahud ancak bin türlü müşkilât ile tutabilecek olanlarla, hamile, murzia ve bir de daima a'mâl-i şakkada bulunanlar. İşte yukarıdaki tefsire göre bunların Ramazan-ı şerifde iftar ederek her gün için bir fakirin karnını doyurmak veya bir fıtra vermek suretiyle fidye vermeleri caiz olacaktır..

Zaten oruc tutmaya iktidarı olmayan ihtiyar ve âcizlerin her günün orucu için fidye vermesi mezheb-i Hanefî ve Şafii'ye göre kâfidir. Bu hükmün gebe ve emzikli kadınlara şumulü İbn-i Abbas ile İbn-i Ömer'den de menkuldür.

Âyet-i kerimenin yukarıda geçen tefsirine göre oruclarını ancak bin müşkilâtla tutabilecek olan a'mâl-i şakka ashabına (yani ömrünü bu yolda çalışmakla geçirmek mecburiyetinde olanlara) da bu hüküm teşmil olunmaktadır.

harc u meşakkatin vücudu tahakkuk edince iftar edip bilâhire kaza etmesi; bu da mümkün olamayacağı takdirde fidye vermesi elbette tecviz olunur...

Hastalık ve müsaferetlerinde oruç tutmak için meşakkat veya güçlük ârız olmayanların oruçlarını sonraya bırakmayıp tutmaları da, yukarıda söylediğim gibi, efdâldir. Hamile ve murzia da böyledir.

Orucu bozmak ve cezası :

Gerek gıda, gerek keyf için, isterse ilâç suretiyle olsun ağız ve burundan içeriye idhâl edilen her şey orucu bozar. Ancak Ramazan-ı şerifde oruçlu olduğunu bildiği ve hiç bir özrü de olmadığı halde kasten yemek ve içmek ve mükeyyifat nev'inden bir şey isti'mâl etmek hem kaza, hem de kefareti icab eder. Binaenaleyh Ramazan-ı şerifde bilerek bir gün oruç yiyen bir insan, bir günü yediği günün yerine, iki ayı da kefaret ve ceza olmak üzere birbiri ardınca altmış bir gün (her iki ay otuz ise) veya altmış gün (ayın biri yirmi dokuz olduğuna göre) oruç tutması lâzımdır. Buna muktedir olmayanların o kadar fakiri akşamlı sabahlı doyurması veya bedelini vermesi lâzımdır; farzdır.

Oruçlu olduğunu bildiği halde hata olarak ağzından veya burnundan içeriye su ve yemek gibi bir şey gidecek olursa oruç yine bozulur, fakat günü gününe kaza lâzım gelip kefaret icab etmez. Binaenaleyh ağzını çalkar veya denizde yıkanırken boğazından aşağıya su gitmek veyahut gıda nev'inden olmayan bir şey yemek orucu bozar ve yalnız günü gününe kazası lâzım gelir.

Oruçlu olduğunu unutarak yemek, içmek ve sair mükeyyifat isti'mâl etmek (oruçlu olduğu hatırına geldikten sonra devam etmemek şartiyle) orucu bozmaz. Kezalik suya dalıp ta kulağına su kaçmak, kendi sun'u yokken boğazına duman, toz ve saire kaçmak, ağzına aldığı bir ilâcın tadı boğazına kadar gitmek (meselâ dişi ağrıyan bir adam dişine koyduğu ilâcın tadı boğazına vasıl olmak) velev ki, çok bile olsa kendiliğinden kusmak gibi şeyler orucu bozmaz.

Oruc'un hikmet-i şer'iyyesi

Orucun hikmet-i şer'iyyesi — İnsan için hâkimiyyet-i nefsiyyenin ehemmiyeti — Oruc ve hakimiyet-i nefsiyye — Oruc murakabe-i İlâhiyyeyi kalbe yerleştiren mümin bir temrindir.

Orucun hikmet-i şer'iyyesi :

Orucun tarifinden anlıyoruz ki: Senenin muayyen bir ayında her gün sabahtan akşama kadar yemek, içmek ve saire gibi helâl ve mübah olan bedeni arzulardan, arzuy-i nefsaniyye ve şehevaniyyeden kendi ihtiyariyle vazgeçmek, nefsinin bu arzularına mukavemet etmek emr-i İlâhîdir; Cenab-ı Hak bu suretle emretmiştir. Dinin erkân-ı esasiyyesindendir. Demek ki: Haram, muzir, nâpâk olan şeyleri yeyip içmekten her zaman için men' eden Müslümanlık; senenin muayyen bir ayında helâl, temiz ve gayr-i muzir olan şeyleri yeyip içmekten de nehy ediyor. Senenin muayyen bir ayında bunlardan da men'-i nefs edeceksiniz diyor Allah Taâlâ Hazretlerinin bize olan her emr ü nehyinde mutlaka bir hikmet ve maslahat olduğunda artık hiç şüphemiz kalmamıştı, değil mi? O halde bize helâl ve mübah kıldığı, "İsraf etmemek şartiyle yeyiniz, içiniz" dediği şeylerden senenin muayyen bir ayında nehy etmesinde elbette pek azîm bir hikmet, pek âlî bir menfaat ve maslahat vardır. Bundaki hikmetin ne olduğunu orucun farziyyetini bildiren âyet-i kerime bize izah etmekte olduğundan evvelâ o nazm-ı celile atf-ı nazar edelim: "Ey müminler, sizden evvel geçenlere (1) farz kılındığı gibi size de oruç farz kılındı; tâ ki oruçla nefsinizi ittikaya ve measiden ictinaba i'dad ve tehyie edesiniz."

Bu âyet-i kerimeden zahir oluyor ki: "Orucun hikmet-i şer'iyyesi" "Nefsini ittikaya, measîden ictinaba i'dal ve tehyie ve iradeyi terbiyedir." Tâbir-i diğerle: nefsine hakim ve iradesine sahip olmasıdır.

Demek ki, yemek, içmek ve saire gibi ihtiyacat-ı tabiiyye ve zaruriyyeyi terk etmek maksudun bizzat değil, belki bir vesiledir. Asıl maksudun bizzat! "nefsi ma'siyetten ictinaba alıştırmak ve iradeyi terbiye etmek, ahlâkı tehzib ve binnetice heyet-i ictimaiyyeyi ıslahtır." Bir kelime

(1) Elde bulunan Tevrat ve İncillerden anlaşıldığına göre şeriat-i Musa ve İsa'da da oruc vardı. Fakat bizim şeriatimizdeki gibi değildi.

ile "hakimiyyet-i nefsiyye" dir. İnsanda bu meziyyeti meleke haline getirmektir. Zaten orucun nazar-ı şari'de hüsün olması da bundan dolayıdır. Çünkü yemek ve içmekten nefsi men' etmek hadd-i zatında hüsün değildir. Bundaki güzellik: "terbiye-i iradeye ve hakimiyyet-i nefsiyye" ye vasıta olmasındandır.

Binaenaleyh şimdi evvelâ "hakimiyyet-i nefsiyye" nin ehemmiyyetini, saniyen oruç tutmakla bunun nasıl elde edileceğini izah etmemiz lâzımdır.

İnsan için hakimiyyet-i nefsiyyenin ehemmiyyeti :

Malumdur ki: İnsanda ihtiyar ve irade denilen bir kuvvet vardır. Bu kuvvetle insan bir çok şeyler meyanından en hayırlısını seçer, intihab eder; en iyi olan şeyi taleb edip işler. Esbabdan biri ile kesb-i rüchan etmiş iki şeyden birine meyl ve onu taleb eder. Fena olan şeylerden kaçınır. Buna isterseniz kuvve-i âkile de diyebilirsiniz.

Ayni zamanda bir de hak ve bâtıl, haram ve helâl demeyerek bedenî arzulara, âkıbeti ne olursa olsun ânî lezzetlere meyletmek, tâbir-i diğerle yalnız celb-i menfaati âmir ma'nasına "Kuvve-i şehvaniyye" vardır.

İnsanda olan birinci kuvvet daima en hayırlı ve en iyi olan şeyleri seçip intahab ettiği ve bizi ancak o gibilerini işlemeye sevk eylediği halde ikinci kuvvet, yalnız def'-i mazarrat ve celb-i menfaati âmirdir. Hak olsun olmasın, başkaların muzir olsun olmasın, neticesi fena çıksın çıkmasın! O cihetlere atf-ı ehemmiyyet etmeyerek ânî lezzetleri ve kendi nefsine menfaatleri olan şeylere hemen meyl eder ve onu yapmak ister. İhtiyar ve iradesine sahip olanlar mertebeten ne kadar yüksek bir mevki'de iseler, kuvve-i şehvaniyyesi, hevesat-ı nefsaniyyesi galip olup bunun elinde esir olanlar da o nisbette dereke-i hayvaniyyete sukut ederler; bunların nazarında hak ve vazifenin de zerre kadar kıymeti yoktur. Menfaat olsun da ne olursa olsun! Bunun içindir ki: En büyük meziyyet, ahlâkın en mühim esası irade ve ihtiyarına sahip ve şehevat-ı nefsaniyyesine hâkim olmaktır. İhtiyar ve iradesine sahip olan bir insan nefsine hâkim olacağı cihetle nefsani ve şehevanî olan bütün gayr-i meşru' ve gayr-i ahlâkî arzu ve temayüllerine mukavemet edebilir. Bunların peşinde koşmaz, nefsinin her istediğini - meşru', gayr-i meşru' - hemen kabul edivermez. Hevesat-ı nefsaniyyesine baziçe olmaz. Böyle bir adamın yapmış olduğu her şey mutlaka hayırdır. Binaenaleyh nefsanî arzularına, şehvanî kuvvetlerine hâkim olabilmek insan için en mühim bir fazilettir; insandan beklenilen zaten budur. Bu itibar iledir ki: "İradesine sahip, nefsine hâkim olan bir insan, en faziletkâr bir insandır" diyebiliriz.

Oruç ve hakimiyyet-i nefsiyye :

İradesine sahip, nefsine hâkim olmanın insan için en büyük bir meziyyet olduğunda şüpheniz kalmadı, değil mi? Şimdi de orucun bu mertebeye insanı nasıl hazırladığını anlayalım.

Oruç tutmak demek - evvelce de söylediğim veçhile senenin muayyen bir ayında her gün şafak atmazdan akşama kadar yemek, içmek, muamelât-ı zevciyyede bulunmak ve saire gibi her türlü ihtiyacat-ı zaruriyye ve arzuy-i nefsaniyye ve tabiiyyeden, her nevi' mükeyyefattan kendi ihtiyariyle ve yalnız emr-i İlâhîyi yerine getirmek maksadiyle nefsini men' etmek demektir. Bu bir ay zarfında her gün nefsinin bütün arzularına mümanaat etmek, onları yapmamak hususunda sabr eylemektir. Ne olursa olsun emr-i İlâhîyi yerine getirmek, nehy-i İlâhîden ictinab etmeyi nefsine alıştırmak ve meleke haline getirmektir.

Düşününüz! Karnı gayet aç, iştihası tamamiyle yerinde olduğu bir zamanda gözünün önünde hazır duran ve hiç kimse tarafından men' olunamayan en leziz yemekleri - mücerred emr-i İlâhîye inkiyaden - kendi ihtiyariyle yemeyen; hararetten yanıp tutuştuğu bir anda yanındaki buzlu sulardan içmeyen; nefsinin bu hususdaki şedid arzularına - bir gün değil - otuz gün mütemadî bir surette mukavemet ve sabır gösteren bir adam ne derece kuvvetli bir iradeye sahip olur? Mütemadiyen otuz gün kendi irade ve ihtiyariyle her nevi' arzu ve şehvaniyetten men'-i nefs eden, nefsinin arzularını yerine getirmemekte sebat gösteren bir adam, bu halde devam ettikçe kuvvetli bir iradeye sahip ve binaenaleyh nefsine hâkim olmaz mı?Karnı aç, iştihası yerinde iken önünde duran en leziz ve helâl olan yemeklerden, yazın en sıcak zamanlarında hararetten yanıp tutuştuğu bir anda temiz ve buz gibi sulardan sırf kendi idaresiyle yememeyi ve içmemeyi itiyad edinen bir adam haram şeylere, gayrın hukukuna tecavüz gibi denaetlere, hile ve hıyanet gibi alçaklıklara tenezzül eder mi? En şedid ihtiyacın karşısında helâl ve temiz olan şeyler - denediği zaman - nefsini men' edebilen bir insan haram, denaet, alçaklık olan şeylerden nefsini men' edemez mi? İradesine sahip, nefsine hâkim olan bir adam, daima hak ve hakikat dairesinde dolaşır, bu dairenin haricine çıkamaz. Çünkü insanın hak ve hakikat haricine çıkması demek, şehevat-ı nefsaniyyesine mağlûp olması demektir. İradesine sahip olan, hâkimiyyet nefsinde değil, iradesinde olan bir insan, nefsinin esiri değil, belki âmir ve hâkimi olacağından onun ef'âl ü harekâtı elbette şeriat dairesini tecavüz edemez. Şu halde oruç "hâkimiyyet-i nefsiyye" yi i'dad ve ihzar eden en mühim bir vesiledir. Her türlü mehlekeye çekip götüren nefsin esaret-i müstebidesinden yakamızı kurtarıp mahz-ı hayr u felâh olan irade-i İlâhiyyeye inkiyad etmek meylini takviye için mühim bir

temrindir. Dereke-i hayvanat ve tabiatten ittika, ahlâk ve ma'neviyyatı tehzib için oruç kadar büyük ve mühim bir temrin yoktur.

"Hakimiyyet-i nefsiyye" hadd-i zatında pek büyük bir meziyyet-i ahlâkiyye olduğu içindir ki, bunun vesilesi olan oruç da ind-i Bâri'de sevap ve mükâfatı pek yüksek bir ibadet sayılmış ve bunun mükâfatını da Allah'tan başkası takdir edemeyeceği bildirilmiştir.

Oruç mürakabe-i İlâhiyyeyi kalbe yerleşiren bir temrindir :

Oruçun nefsi takvaya measiden ictinaba i'dad ve ihzar eylemesini bir de şu suretle izah edebiliriz:

Mâlûmdur ki : Oruç saimin nefsine bırakılmış bir şeydir. A'mâl-i saire gibi zahir olmayıp kul ile Hak beyninde bir sırdır. Tutub tutmadığını ancak Allah bilir. Bunda insanın üzerinde Allah'dan başka hiç bir râkıb, hiç bir gözcü yoktur. Binaenaleyh oruç tutmuş olan bir insan, başka bir maksad için değil, yalnız Allah'ın emri olduğu, başkaları görmese de Allah'ın göreceğini itikad eylediği için tutmuş oluyor. Daima hatırından çıkmayan lezzet ve şehevatını mücerred Allah'ının emrine imtisâl, şeriatine boyun eğmek maksadiyle tam bir ay mütemadiyen sabahdan akşama kadar terk ediyor. Pek aç ve pek iştihalı olduğu anlar gözünün önünde duran nefis yemekler, leziz meyveler, tatlı ve soğuk sular iştihasını tahrik ettikçe yalnız Allah'ın emrini, Allah'ın kendi üzerindeki mürakabesini, başkaları görmese de Allah'ın kendisini daima görüb durduğunu ve Allah'ın bu emri ve bu mürakabesi olmasa bunları yeyib içmekten katiyyen çekinmeyeceğini düşünen bir adamın kalbinde mürakabe-i İlâhiyye, Allah muhabbeti, Allah korkusu esaslı bir surette yerleşmiş olmaz mı? Daima Allah'ın mürakabesini düşünen, yaptığını da yapmadığını da bu mürakabeye istinad ettiren bir insanda Allah'tan korkmak, Allah'dan haya etmek, emr ü nehy ettiği yerlerde Allahın mürakabesini görmek melekesi hâsıl olmaz mı?... Bu mürakabe sayesinde insanın Allah'a olan imanı kesb-i kemâl eder, Allah'a olan tâzîm ve takdisini ileriye götürür. Bu mürakabe, nüfus-u insaniyyeyi her türlü fezaile, saadet-i dünyeviyye ve uhreviyyeye hazırlar; ehil kılar. Elhâsıl, insanda bu mürakabenin fıkdanı nasıl her türlü fenalığa yol açarsa, bunun kuvvetli bir surette yerleşmesi de her nevi' fezailin menbaıdır.

Düşününüz! "Allah her yaptığıma vakıftır, benim bilcümle a'malim üzerinde mürakabesi vardır" itikadı kendisinden ayrılmayan ve kimsenin görmediği, göremeyeceği bir yerde bile yalnız bu itikad ve düşünce ile hareket eden bir kimsenin kalbi insanları aldatmaya, hile ve hud'a ile onların malını yemeye meyl eder mi?. Böyle bir adam, Allah kendi-

sini batıl ve nahak yere ekl-i mâl eder görmesini ister mi?. Böyle bir adam gizli veya aşikâr irtikâb-i seyyiata cür'et edebilir mi!... Asla!

Bu adam Allah'dan uzaklaşmıyor ki dizginleri çözsün de dolu dizgin measiye koşsun! Böyle bir adam, muktezay-ı beşerriyet bir müddet Allah'ı, Allah'ın kendi üzerindeki mürakabesini unutur da ma'sıyet irtikâb edecek olursa, derhâl Allah'ın mürakabesini tezekkür ve tevbe-i sahiha ile ona rucu' eder Binaenaleyh oruç iradenin en büyük mürebbisi, hava vü hevesatı tevkif için en kuvvetli bir yulardır. Saim olan kimseler hakkında: "şehevatın esiri ve kulu değil, belki ancak hayır itikad eylediği şeyi işleyen hürriyet-i kâmile sahibi adamlardır" demek pek yerinde bir sözdür.

Elhâsıl oruç, mürakabe-i İlâhiyyeyi insanın kalbine esaslı bir surette yerleştirdiği için nefsi tekvaya, measiden ictinaba i'dad ve ihzar ediyor. İşte orucun asıl ruhu ve sırrı da ancak şu mürakabeyi vücuda getirendir. Bunu vücuda getirmeyen oruçlar ruhdan ârî bir takım rüsûm ve âdâttır. **"İman ve ihtisab ile Ramazan-ı şerifi tutan bir insanın geçmiş günahları mağfiret olunur"** ve **"Ne kadar oruç tutanlar vardır ki; tuttukları oruçtan görecekleri faide aç ve susuz kalmaktan ibarettir"** hadis-i şerifleri bu sırra işarettir.

Oruçta şu mürakabe-i İlâhiyyeyi mülâhazadan başka bir saik olmadığı içindir ki, Cenab-ı Hak orucu kendi nefsine izafe ediyor; **"Oruç benim içindir; yalnız benim için tutulur ve mükâfatını yalnız ben veririm, yalnız ben takdir ederim"** buyuruyor.

Orucun içtimaî ve sıhhî faydaları

Nizam-ı ictimaînin mahfuziyyeti — Oruç insandaki hiss-i şefkat ve teavünü tahrik eder — Oruç nimetin kadrini bildirir — Oruç sabr u tahammüle alıştırır — Orucun fevaid-i sıhhiyyesi — Senenin muayyen bir mevsimine tahsis olunmamasındaki hikmet — Hikmet-i teşrîine tevafuk etmek için oruç ne gibi şeraiti cami' olmalıdır — Sadaka-i fıtır ve hikmeti.

Nizam-ı ictimaînin mahfuzıyyeti :

İslâmın farz kılmış olduğu diğer ibadetler gidi, oruç da ibadet-i mahzadır. Evvelce de söylediğimiz vechle ibadetler maddi bir menfaat mülâhazasiyle değil, bir vazife-i Diniyye olduğu için ifa olunur. Binaenaleyh oruç da böyledir. Fakat diğer ibadetlerde olduğu gibi, bir ibadet-i halisa olan oruçda da içtimaî, insanî, sıhhî, iktisadî bir takım faideler vardır.

Bir kere heyet-i ictimaiyyenin devam-ı intizam ve ahengi, efrad-ı cemiyyetin ahlâk ve maneviyatca temiz olmasına mütevakkıftır. Temiz bir ahlâka sahib olabilmek için de kuvvetli bir iradeye sahip olub nefsinin esiri olmamak ve daima irade-i İlâhiyyeye münkad olmak lâzımdır. İradeyi bu yolda terbiye ve nefse hâkim olmak için orucun ne mühim bir vesile olduğu ise bundan evvelki bahiste izah olunmuştu. Efradı böyle kuvvetli bir iradeye sahib, ahlâk ve maneviyatı temiz ve mükemmel olub daima irade-i İlâhiyyeye münkad olan bir cemiyyetin ahlâk-ı umumiyyesi, nizam-ı ictimâisi mazbut ve sarsıntılardan masun olacağı şübhesizdir. Cemiyyetin saadeti kuvay-ı tabiyyeyi kendisine ram etmekle değil, asıl efrad-ı cemiyyet kendilerindeki kuvvetleri ıslâh ve ikmâl etmekledir.

Binaenaleyh ibadet-i mahza olan oruç da binnetice şahsî olmaktan çıkararak ictimaî bir mahiyet iktisab ediyor. Nizam-ı ictimaînin halelden mahfuziyyetini temin eden bir âmil-i mühim yerine geçiyor.

Oruç insandaki hiss-i şefkat ve teavünü tahrik eder :

Orucun fevaid-i ictimaiyyesinden biri de insanda şefkat ve teavünü tahrik etmesi, açların hâlinden tokları haberdar eylemesidir.

Fakat, oruç tutan bir adam, zamanın muhtelif mevsimlerinde açlığın nefsi üzerindeki tesirini muayene ettikçe, mahrumiyyetin acılarını tattıkca hemen her gün bu acıları tatmak mecburiyet-i eliminde olanların halini tezekkür eder, düşünür, göz önüne getirir. Bu tezekkür kendisinde merhamet ve şefkat hislerini tahrik edeceğinden fukaraya muavenetę sevk eder. En zengin bir âile içinde yetişmiş bir Müslüman da ancak oruç sayesinde açlığın, susuzluğun, yoksulluğun bütün duygularını, acılarını duyar. Fukaraya karşı olan vazife ve farzları yerine getirmekte tamamiyle Hak emrine uyar. Şu hâlde oruç, ahlâkın en mühim bir esası olan şefkat ve teavün hislerini ikaz ve tahrik eden mühim bir âmil oluyor. Bu ise heyet-i ictimaiyyenin saadeti namına ne büyük, ne mühim bir maslahattir.

Mısır'da kahtu galâ hükümferma olduğu senelerde Hz. Yusuf (S.A.) —bütün zahire ve erzak anbarları elinde iken— üç günde bir defa yemek yerlerdi. Kendisine: "Mısır'ın bu kadar hazineleri yed-i tasarrufunda iken aç durmayı ihtiyar etmeye sebeb. nedir?" dedikleri vakıt şöyle cevap vermişti: **"Daima tok duracak olursam fukaranın hâlinden gafil olurum, onların halini anlayıb da onlara terahhüm edemem diye korktuğumdan fukaranın mübtelâ oldukları açlığın kendimde her zaman mevcudiyyetini arzu ediyorum; ben açlıktan müteezzî oldukca halkın çektiği ıztırabat aklıma gelir de onların ıztırabatını def' etmek için çalışırım. Şayed benim karnım tok olursa etraf u eknafdan celb-i zahire için gelen biçaregâna terahhum edebilir miyim..."**

Ne mühim bir mülâhazadır, değil mi? "Tok acın hâlinden bilmez" derler ki büyük bir hakikattır. Daima karnı tok olanlar şübhe yok ki açların ahvalinden haberdar olamazlar. Çünkü açlık ve tokluk gibi şeyler umur-u batıniyyedendir. Kimde vaki' olmuş ise ancak o anlar ve kendi anladıklarından, kendi içinde duyduklarından başkalarının duyduklarına intikal eder.

Başkalarının kalbinde neler cereyan ettiğini harekât-ı zahiresiyle idrak ve taakkul mümkin olamayacağı cihetle onları bizzarure temsil tarikıyle, kendi duyduklarımızdan istidlâl ile anlayabileceğiz. Binaenaleyh açlığın insan üzerinde bırakmış olduğu tesiri anlayabilmek için bizzat o tesiri kendi nefsinde duymak lâzımdır.

Oruc nimetin kadrini bildirir :

Oruc insanlara nimetin kadrini de anlatır. Çünki her şeyin kadr ü kıymeti yokluğuyla bilinir. Meşhur sözdür: "Nimet gitmeden kadri bilinmez" derler. Zamanın mahrumiyyetlerini tatmamış olanlar için oruc o mahrumiyyeti beliğ bir surette temsil eden büyük bir ibadettir. Bu ibadet, ni-

metin kıymetini nazarlarımızda yükseltir, elîm mahrumiyyetlerin hâtırasını kalbimizde daima yaşatır. Bu ise ahlâk ve iktisad noktasından ne mühim bir maslahattir.

Oruç insanı sabr u tahammüle alıştırır :

Oruc insanı sabr u tahammüle alıştırır. Çünki nefsin arzu eylediği leziz ve güzel şeylerden, her türlü müştehiyat-ı nefsaniyyeden dilediği zaman kendisini men' edebilen ve bunu huy edinen bir adamda sabr u tahammül denilen fazilet-i ahlâkiyye bir meleke haline gelmiş, bu fazilet kalbinde yer etmiş demektir. Hâlbuki "sabır", ahlâkı fazılanın anasıdır. Kur'an-ı Kerim yetmişten fazla âyetle bunun merteb-i faziletini gösteriyor. Erbab-ı sabr'ı fevz ü felâh ile tebşir ediyor. Tarik-ı Hakta tahammülü müşkil olan şedaide katlanmak, nefsin hoşlanmadığı meşakkatlere râzı olmak ancak sabır denilen meleke sayesinde mümkin olabilir. Şübhe yok ki, nefsinde böyle bir meleke hâsıl olan kimseler, icabında zamanın her türlü acılarına, müdafaa-i hak hususunda önüne çıkan şedaide, dehrin hâdisatına, mahrumiyyetlerine karşı kemâl-i metanetle mukabele eder, sabr u tahammül gösterir. Günlerce aç ve açık kalmak gibi mihan ve meşakkate, elîm zaruretlere göğüs gerer; bunlardan yılmaz, ye's ü fütûr getirmez. Bu ise bir insan için nekadar mühimdir ! Efradı bu meleke-i faziletle mütehallî olan bir cemiyyet nekadard bahtiyar ve mesuddur !

Orucun fevaid-i sıhhiyyesi :

Oruca müteretteb fevaid ve mesalih bukadar da değildir. Ayni zamanda sıhhî faideleri vardır. Cenab-ı Peygamber Efendimizin : "Oruc tutunuz ki sahihülvücud olasınız" hadis-i âlilerinin ne büyük bir hakikati muhtevi olduğu artık doktorların ifadeleriyle de kesb-i katiyyetetmektedir. Mesleğinde mahir etibba ve doktorlar şeraitine güzelce riayet edilerek tutulan orucların cihaz-ı hazminin istirahatini temin etmesi itibariyle pek büyük fevaid-i sıhhiyyesi olduğunu söylüyorlar. Hatta bir çok istatistikler gösteriyor ki dünyada en çok yaşadıkları hâlde kuvay-ı bedeniyyeleri yerinde olanların kısm-ı a'zamı senede bir çok oruc tutanlardır. Şu hâlde insanın oruc tutarken bir az sararıb zaifler gibi olması ; muvakkat bir zaman için su verilmeyen nebatatın solmasına benziyor demekdir ki neticesi neşv ü nemadır; sıhhat ve kuvvettir. Öyle değilmi ya, bahçenize sebze dikersiniz; bir iki gün su görmeyince hemen sararır, solar; adeta boynunu büker. Fakat bu zaiflemenin, bu sararıb solmanın neticesi hiç bir vakıt mevt değildir. Hatta daimî bir zaiflik de değildir. Belki evvelki hâlinden ziyade neşv ü nemadır. İşte in-

san da böyledir. Oruclu iken sararır, solar, belki zaifliğini de zanneder. Fakat her hâlde neticesi sıhhat ve kuvvettir.

Hastalara günlerce yemek vermemeleri de gösterir ki orucun sıhhat üzerinde büyük bir tesiri vardır.

Saadet gazetesinde sıyam hakkında yazmış olduğum makalede dahi arz ettiği vech ile bir çok istatistikler gösteriyor ki : dünyanın her tarafında tûl-ü ömr ile muammer ve sinn-i şeyhuhatın mertebe-i kusvasına vasıl oldukları hâlde kuvay-ı bedeniyyeleri rahnedar olmayan bahtarafında tûl-ü ömr ile muammer ve sinn-i şeyhuhatın son mertebesine vasıl oldukları hâlde kuvay-ı bedeniyyeleri rahnedar olmayan bahtiyarların. Kısm-ı a'zamı senede bir çok oruc tutanlardır. Bu hususda bir çok misâllerin gazete sütunlarına derc edildiğini derhatır edenler az değildir zannederim. Mâmafih gazetelerin gösterdikleri misallere pek de hâcet olmayıb bugün kâffemiz şeyhuhatin müntehasına vasıl olmuş bir çok kadın ve erkekler tanırız ki senenin dört ayını oruc tutmakla geçirdikleri hâlde ahval-i sıhhiyyeleri, herkesten pek mükemmel olarak yaşamaktadırlar.

"Sûmû effesehû" "hadis-i şerifinin tatbikat-ı fenniyesine gelince: bu babda yorulan azasının istirahati, maişetin intizamı ve orucun da sair ibadat gibi mu'tekidînde hâsıl ettiği itmi'nan-ı kalbden mütevellid ahval-i mefruza-i kudsiyyesi ve sıhhate mazarratı derkâr bulunan menahiden oruc sebebiyle ictinab olunması ve sair gibi hâllerin te'sir-i menafi' bahşları nazar-ı itibara alınmalıdır. Hakikat, faaliyyette bulunan a'zanın ara sıra istirahat ettirilmesi lüzumunu herkes teslim eder.

Cihaz-ı hazmı dahi faaliyyetten sonra kâfi derece istirahate muhtac bir çok a'zadan mürekkeb olmakla iki yemek arasında fasıla vererek bu azayı rahat ettirmek lâzımdır... Kavaid-i hıfzıssıhhaya riayet olunarak tutulan orucda ise bu a'za için kâfî mikdar istirahat kaldığından a'zay-ı hazmiyye fi'l-i hazmı suret-i matlubede yapmış ve yorgunlukları geçirerek tamamen iade-i kuvvet etmiş olacaklarından yenilen yemeklerden pek güzel istifade edileceği gibi bir çok hastalıklardan da tahaffuz edilir. Bahusus sigara ve işret mübtelâları için Ramazan-ı şerif pek faidelidir. Bu vesile-i mukaddese ile gayet muzir olan bu şeyleri içmemeye alışarak terk edib bu suretle bir mehleke-i uzmadan halâs olanlar çoktur. İntizam-ı maişetin sıhhat ü âfiyet üzerine hüsn-ü tesiri mücerreb olub orucda bu intizam-ı maişetin mevcudiyyeti hasebiyle bu cihetle dahi menfaat-ı sıhhiyesi olabilir. Oruc tutanların öyle mübarek gün-

lerde ibadet ve taatla meşgul oldukları sırada sıhhat-ı beşer üzerine su-î tesirleri şayan-ı teessüf bir derecede olan menahi-i mütenevviadan bu cihetten olan hüsn-ü tesiri pek mühimdir. (2)

Hâsıl oruc nefsi irade-i İlâhiyyeye inkiyad ve measiden ictinab ettirir. İnsanı hevesatına hakim kılar : İnsan üzerinde mürakabe-i İlâhiyyeyi tezkir eder. Nimetin kıymetini hatırlatır. Zenginlerin kalbinde fukaraya karşı şefkat ve merhamet hislerini uyandırır, sabr ü tahammüle alıştırır, sıhhatine yardım eder. Bunlardan başka daha nice fevaid ve mesalihi ihtiva eder ki hepsini burada yazmak pek ziyade uzar.
vildir.

Orucun senenin muayyen bir zamanına tahsis edilmemesindeki hikmet :

Oruc için senenin muayyen ve mutedil bir mevsimi tahsis olunmayıb da daima mütebeddil olan ayın tahsis olunmasında pek büyük hikmetler vardır. Çünkü oruç ayı tebeddül ettikce oruc da bâzan yaz, bâzan kış, bâzan da bahar ve güz gibi her mevsime tesadüf eder. Bu suretle insan her mevsimde açlığın acısını tadar; Her hâl ve mevsimin tesiratını pek güzel tanır. Bu mevsimde aç kalan zavallıları hatırlar. Her hâl, muhit iklîm ve vasat içinde yaşayan benî nev'inin, hemcinsinin hissiyyet ve

Oruc için Ramazan-ı şerifin tahsisindeki hikmet :

Âyet-i kerimeden vazıhan anlıyoruz ki : muayyen olan oruc günleri için Ramazan ayı tahsis olunmuştur. Tabiidir ki bunda da bir hikmet vardır. Bu hikmetin ne olduğu «Şehrü ramazan ellesî ünzile fihil Kur'an. Hüden linnasi ve beyyinati minel hüdâ vel Fürkân...» Nazm-ı celilinden müsteban olmaktadır. Âyet-i celileden sarahaten anlaşıldığına göre Kur'an-ı Kerimin Efendimize (S.A.V.) ilk nüzûlü Rama-

---

(2) Din-i İslâm ve ulûm-u fünûn — Doktor Milaslı İsmail Hakkı efkârına vakıf olur. Yalnız bir mevsimle farz kılınmış olsaydı hikmet ve maslahata muvafık olur muydu? Günün hem uzun, hem kısa hem de mutedil zamanlarında her yerde adalet ve müsavat gözedilmiş oluyor bir de senenin her mevsimine göre kuvve-i cismaniyyenin avamil ve infialâtı başkadır. Orucun himet-i farzıyyet ise infialât ve şehevat-ı nefsaniyyeye hakimiyyeti temrin idi. Buna hazırlanmak için bir devay-ı mânevî idi. Mademki böyledir, nefsin infialâtını tadil ve teskin edecek olan orucun da her mevsime tesadüf etmesi aynı hikmet ve maslahattir. Çünkü tabib-i hâzık hastanın mizacına, zaman ve mekânına göre tertib-i deva eder. İşte devay-ı ruh olan oruc da böyledir. Nefsin her devirdeki infialâtı nazar-ı dikkate alınmıştır.

zan-ı şerifde başlamışdır. Binaenaleyh bütün insanlığın ihtidasına sebeb olan Kur'an-ı Kerimin nüzûliyle kesb-i kudsiyyet etmiş olan Ramazan-ı şerif ayı, bütün âlem-i İslâmiyyet ve hatta beşeriyyet hakkında en büyük ve en ulvî bir ay oluyor. Bundan dolayı olsa gerektir ki : İradelerimizi terbiye, ahlâkımızı tasfiye eden oruc ibadeti için de en muhterem ay olan Ramazan-ı şerif intihab olunmuştur. Çünki böyle muayyen bir ay ibadet için Müslümanlıkta hâtırası pek yüksek olan Ramazan-ı şerifden başka münasib bir ay olamazdı. Binaenaleyh oruc ayı olmak üzere Ramazan-ı şerifin intihab olunması mühim bir hikmete müstenittir. Hem Müslümanlar için en kudsî bir aydır, hem de Müslümanlığın başlangıcını hatırlatan bir aydır.

Hikmet-i teşriine uygun oruc ne gibi şeraiti cami' olmalıdır :

Efendiler, orucdaki hikmetin ne olduğunu gördük anlıyoruz ki : orucdan maksad, yalnız yeyib içmek gibi ihtiyacat-ı tabiiyyeden vaz geçmek değildir. Bu bir vesiledir ki bizi Allah'dan ittikaya, measiden ictinaba hazırlar. Şu hâlde oruc hikmet-i teşriine muvafık olmak için nefsimizi yalnız yeyib içmekten değil, şu umur-u âtiyeden men' etmek lâzımdır :

1 — Nefsimizi yeyib içmekten men' ettiğimiz gibi, gözümüzü menhiyyattan ;

2 — Kalbimizi Allah'tan uzaklaştıran şeytanın vesvesesinden, fena "niyet" ve düşüncelerden, kin ve hasedden ;

3 — Lisanımızı hezeyandan, mâlâyâniden, yalandan, gıybetten, koğuculuktan, yalan yere şahadet etmekten ;

4 — Elhâsıl kavlen fi'len nekadar kabayih varsa onların hepsinden men'-i nefs eylemek de lâzımdır. Kalbinde Allah korkusu ve Allah sevgisinin husulü için helâl ve mübah olanlardan ictinab etmek icab ederse, bu gibi haramlardan kaçınmak evlâ bir yol değil midir ?. Helâl ve mübah olan yeyib içmekten men'-i nefs edib de bu saydıklarımdan kaçınmayanlar bir saray yapıb da ona mukabil bir şehir yıkanlara benzer. Bu gibiler hakkında bakınız Resul-ü ekrem Efendimiz ne buyurmuşlardır : «Nekadar oruc tutanlar vardır ki orucundan göreceği faide açlık ile susuzluktan başka bir şey değildir.»

"Bir kimse yalan, yere şahadeti terk etmemiş ise yeyip içmeyi terk etmesinden Allah'a bir şey yoktur."

"Yeyib içmekten kesilmek oruc değildir. Oruc ancak kötü sözlerden, nefs-i emmarenin kabayih ve rezailinden münkati' olmaktır. Şayet biri sana bir fena söz söylerse ben orucluyum, ben orucluyum de. Fena söz

söylememeye kimseye fenalıkla mütearrız olmamaya niyet ettiğini hatırına getir."

İşte bunun içindir ki oruc tutanlardan bir çokları, hakikatte orucsuzdur. Filhakika, akşama kadar aç ve susuzdur. Fakat a'za ve cevarihini menhiyyata salıvermiştir. Nekadar kimseler de vardır ki yeyib içerken de orucludur .Allah'ın mürakabesini bir an hatırından çıkarmayıb a'za ve cevarihini her türlü menhiyyattan hıfz eder. Orucun mânâsını ve sırrını hakkiyle anlayanlar yakinen bilirler ki : yeyib içmekten men'-i nefs ettiği hâlde şer'an ve ahlâkan memnu' olan şeylerden kaçınmayanlar ; abdest alırken a'zalar üzerinden üçer def'a elini mesh eden, yürüten, fakat yıkanmayarak kalan yerlerine dikkat etmeyen kimse gibidir. Suret-i zâhirede bu adam sünnet olan adede riayet ederek her a'zası üzerinden ellerini üçer defa yürüttü, fakat asıl maksadı fevt etti. Maksad kuru bir yer bırakmamaktı. Üç defa olması okadar mühim değildi. Bu adam ise zâhire riayet ederek mühim olan ciheti terk etti. Binaenaleyh bu adamın namazı merduddur; Caiz değildir. İşte oruc da böyledir. Orucun zâhirine riayet edib de hakikat ve maksaddan gaflet edenler de tıpkı böyledir.

Orucun hem zâhirine, hem de batınına riayet edenler abdest alır iken her uzvu üçer defa mükemmelen yıkayan kimse gibidir. Hem aslı hem de fadlı cem' etmişdir ki, cihet-i kemâl budur.

Elhâsıl her ibadetin zahir ve batını, kışrı ve lübbü vardır. Zâhiri için de bir takım dereceler vardır. Ahlâk-ı İlâhiyye ile tehallûk için zâhir ve kışırda kalmamak lâzımdır .

Sadaka-i Fıtır ve hikmeti :

Ramazan-ı şerifin nihayetlerine doğru ve bayram namazından evvel kadın ve erkek -- havayic-i asliyyeden fazla olarak -- nisab-ı zekâta malik olan her Müslümanın, kendilerine zekât vermek caiz olan, fukaray-ı Müslimine muayyen mikdarda sadaka vermeleri vacibdir. Buna "Sadaka-i Fıtır" namı verilir. Bir âilede iri ufak kaç adam varsa hepsi için sadaka-i fıtır vermek vacibdir. Bayram namazından evvel doğan bir çocuk için de sadaka-i fıtır verilecektir. Bir özre mebni oruc kendisinden sâkıt olanlardan da sadaka-i fıtır sâkıt değildir. Tutana da tutmayana da mutlaka vacibdir.

Bayrama yakın bir zamanda fukaraya i'tası vacib olan sadaka-i fıtırda ne mühim bir maslahat-ı ictimaiyye vardır. Bayram eyyam-ı ferah ve sürur olduğu cihetle herkes ogün yenilerini, temizlerini giyerek ızhar-ı şadmanî edecek, komşularını, hısım ve akrabalarını ziyarete gidecek; küçükler gülüb oynayacaklar ; canlarının istediğini alıb yiyecek-

ler; elhâsıl her manasiyle ızhar-ı şadmanî edeceklerdir. Fakat o gün günlük nafakası ile geçinen nekadar fukara ve muhtacîn vardır ki mübarek bayram günleri onlara adeta zından gelir. Binaenaleyh kudsî bir gün olan bayram günleri bunların alâmını, hüzn ü kederini gidermek, bizim sürurumuza onları da iştirak ettirmek insanî ve ahlâkî bir vazifedir. Bir takımları boynunu bükmüş mahzun ve mükedder dururken diğerlerinin müzeyyen elbiseler içinde, her türlü nimetlere müstağrak ızhar-ı şadmanî etmeleri elbette muvafık-ı insaniyyet olamaz. İşte bunun içindir ki : Şeriat-i İslâmiyye Ramazan bayramında sadaka-i fıtrı, kurban bayramında fukaraya et tevzi' ve taksimini malik-i nisab olan Müslümanlara vacib kılmış ve bu suretle meserret ve müsavat-ı umumiyyeyi bir derece temin etmiştir.

Binaenaleyh sadaka-i fıtır, pek kudsî bir muavenettir. Böyle mübarek bir günde boynu bükük yetimlerin, bikes dul kadınların, ihtiyar ninelerin, ak sakallı dedelerin, muhtac-ı muavenet bilcümle fukaranın ellerine beşer onar kuruş vererek kalkblerindeki âlâm u ıztırabın tahfiifne çalışmak, bizim meserretimize onları da iştirak ettirmek ne büyük; ne kudsî bir emele hizmettir. Bu itibarla her Müslümanın bunu ifa etmesi pek mühim bir vazife-i diniyyedir. Her Müslüman, bu vazifeyi ikmâl etmekle hem erbab-ı ihtiyacın tehvin-i ihtiyacına çalışmış; hem de daire-i meveddet ve kardaşlığın tevessü' etmesine yardım etmiştir.

Hacc

Hacc ne demek ve kimlere farzdır — haccın vücûb-u edasının şartları — Haccın keyfiyyet-i edası — Hacc nezaman raz kılınmıştır — Haccın hikmet-i şeriyye ve mesalih-i ictimaiyyesi — Haccın fevaid-i ictimaiyyesi — İslâm birliği — Hacc ve inkişafat-ı fikriyye-i İslâm — Haccdaki menafi'-i iktisadiyye

Erkân-ı İslâmiyyeden beşincisi de "Hacc" dır. Hacc, ibadetlerin hepsini cami' ve nefse daha ağır olduğu cihetle en sonra farz kılınmış mühim bir "ibadet-i maliyye ve bedeniyye" dir. Binaenaleyh "Hacc"in ne demek ve kimlere farz olduğunu, hikmet-i farzıyyetini bilmemiz lâzımdır.

Hacc ne demek ve kimlere farzdır :

Hacc "kudret-i maliyye ve bedeniyyesi olan âkıl, baliğ, hür bir Müslümanın senenin muayyen gününde Kâbe-i muazzamayı ziyaret ve Arafat'ta vakfeye durması" dır. Daha vazıh bir ifadeyle : "borclarından, evinden ve ev eşyalarından, alât ve edevat-ı sınaiyesinden, hicaza gidib gelinceye kadar evlâd ü iyalinin nafakasından, yiyeceğinden, içeceğinden, giyeceğinden ve saire muhtac oldukları şeylerden fazla gidib gelme ve orada hayr u hasenat yapma masarifine kâfî mala sahib olan hür, âkıl, baliğ her Müslümana ömründe bir kere hacc etmek (Mekke-i Mükerreme'deki "Beytullah ve Kâ'be-yi Muazzama" yı tavaf ve Arafatta vakfeye durmak) farzdır." "Hacc" ın farzıyyeti: "Hacca gidip gelmeye kudreti olanların Allah için hacc etmesi borçtur." Nazm-ı celili ile sabittir.

"Hacc" ın farz olması için kudret-i maliyye ve bedeniyyesi olmak şart olunca, borç ederek veya evinin eşyasını satarak, yahut evlâd ü iyalinin nafakasını sarf ederek o zamana kadar yapmış olduğu borçlarını vermeyerek eline geçen para ile hemen kalkıp hicaza gitmek katiyyen caiz değildir. Bu şeraite riayet etmeden hacca gidenler ibadet değil büyük bir kabahat yapmış olurlar.

"Hacc" ın vücub-u edasının şartları :

Bununla beraber, Haccın edası vacib olmak için de selâmet-i azaya malik, gözleriyle beraber vücudu salim olması ve kötürüm olmaması, yollarda emniyyet ve asayişin mevcudiyyeti de şarttır. Kadın ise zevci veya bir mahremi olmak da lâzımdır.

"Hacc" ın sahih olması için ihram, vakfe, tavaf-ı ziyaret lâzımdır. (1) İhram, kalben Allah rızası için haccetmeyi kasd edip lisanen de söylemek ve "Lebbeyk Allahümme Lebbeyk Lebbeyk lâ şerike leke· Lebbeyk İnnel hamda ven ni'mete leke vel mûlke. La şerikelek." "Allahım, ben kemâl-i inkıyad ve taatla senin kapında kaç kereler dikildim ve defeatla nidana icabet ettim. Şerikin yoktur; hamd, nimet, mülk yalnız senindir." diyerek dikişli elbiselerden soyunup dikişsiz elbiseye bürünmektir.

Vakfe, Zilhicce ayının dokuzuncu günü - ki arefedir - zevâl vaktından onuncu bayram gününün tan yeri ağarmazdan biraz evveline kadar "Arafat" denilen mevki'de bulunmaktır.

Tavaf-ı ziyaret, bayram günü; Arafat'tan dönüşte "Kâ'be-i Muazzama" yı tavaf etmek; yani ibadat kasdiyle etrafında yedi defa dolaşmaktır.

"Hacc" ın keyfiyyet-i edası :

Üzerine "Hacc" farz olup da vücub-u edasının şartlarını cami' olup vakt-ı muayyeninde ziyaret-i "Beytullah" ve Arafat maksad-ı mübecceliyle evlâd ü iyalini; hısım ve akrabalarını arkada bırakarak dünyanın her tarafından Mekke-i Mükerreme'ye gelen zevat-ı kiram; Mekke-i Mükerreme'ye girmezden akdem "Hudud-u Harem-i Beyt-i Muazzam" olmak üzere tayin edilmiş olan mevzi'lerden ihrama girer. Yani; Hacc etmeyi niyet ederek dikişli elbiselerini çıkarıp kefene bürünmüş meyyit gibi, fakat baş ve ayakların üzeri açık olarak bir örtü içine girerler. Bu örtü biri belden aşağı tutulmak; biri de omuzdan örtülmek üzere iki peştemal demektir. Bunlara ilik düğme yapılmaz; uçları düğümlenmez; bunu giyerken hacca niyet eder ve yukarıda telbiyeyi okur. Zilhiccenin sekizinci günü sabah namazını kıldıktan sonra huccac-ı kiram hazırlanıp "Mina" ya gider. Dokuzuncu gün tulu'-u şemsden sonra oradan "Arafat" a gider; Arafat'ta yüz binlerce huccacın huzurunda millet-i İslâmiyyenin hâl ü âtisi hakkında muazzam bir hutbe okunarak badehu cemaat-ı kübra ile öğle ve ikindi namazları - ikisi bir vakıtta olduğu halde - kılınıp mahall-i vukufa gidilir. Arafat'ta baş açık, yalın ayak; kalbden doğan bir samimiyyetle tekbir, tehlil ve telbiye ederek ellerini

(1) Bu üç şey, haccın farzıdır.

kaldırıp kendisi ve ebeveyni ve bütün ihvan-ı dinin selâmet-i hâl ve saadet-i istikbali için Allah'a yalvarır; dua eder. İhram; vukuf, tavaf-ı ziyaretten başkası haccın ya vacib; ya sünnet ve müstehablarındandır.

Hacc işleri bittikten sonra Medine-i Münevvere'ye giderek Resul-ü Ekrem (S.A.V.) Efendimiz hazretlerinin kabr-i saadetlerini ziyaret etmek de derece-i vücubda bir vazife-i mühimmedir.

Hacc ne zaman farz kılınmıştır :

Hacc ve Kâ'be'nin tarihi hususunda bizce muhakkak olan bir şey varsa o da bunların Hz. İbrahim ile oğlu İsmail (A.S.) tarafından icra ve bina edilmiş bulunmalarıdır. Hz. İbrahim ve İsmail (A.S.) izn-i İlâhî ile "Kâ'be-i muazzama" yı bina ve badehu haccetmekle memur olmaları nusus-u Kur'âniyye ve ehadis-i nebeviyye ile sabit olmuştur.

İslâmın erkân-ı Diniyyesinden olan haccın ne zaman farz olduğu hakkında muhtelif akvâl varsa da meşhur erbab-ı tefsir ve siyerin sözlerine göre hicret-i seniyyenin dokuzuncu senesinin nihayetlerine doğru nazil olan "Vallahü alânnasi haccül beyt..." âyet-i kerimesiyle farz kılınmıştır. âyet-i kerimesiyle farz kılınmıştır.

Bu âyet-i kerime nazil olarak hacc farz olunca Fahr-i kâinat Efendimiz umuma hitaben "Ya Eyyühennâs, Kad faraza..." diye başlayarak bir hutbe irad buyurmuşlardır. Hicret-i seniyyenin dokuzuncu senesi Zilka'de ayı hulûl edince aleyhissalât vesselâm Efendimiz Hazretleri bu sene ifay-ı fariza-i hacc etmek üzere Mekke'ye gidileceğini binaenaleyh hacc ile mükellef olanların tedarikât-ı seferiyyede bulunmalarını ilân ettirdi. Ayın âhirlerine doğru kırk bin kadar kimse Medine-i Münevvere'de ictima' etmişlerdi. O Hazret, ahkâm-ı ihramı, haccın vaciblerini ve sünnetlerini beyan ederek bir hutbe irad buyurdular.

Aleyhissalât vesselâm Efendimiz Zilkade'nin hitamına altı gün kala Perşembe, yahut Cumartesi günü öğle namazını mescid-i şerifde kıldıktan sonra mübarek saç ve sakallarını taradı; hoş rayihalı kokular süründü. Öğle ikindi arası kafile hareket etti.

Filhakika ehl-i İslâm evvelce de hacc etmiş idi. Fakat bu, İslâmın farz kıldığından değil, belki Din-i İbrahim'de meşru' olan haccın İslâmiyyette hilâfına bir delil olmadığından meşruiyyet-i kadimesi üzere eda kılınmış idi. Çünkü şerayi'-i salifeden bir hükmün hilâfına delil varid olmadıkça İslâmiyetçe muteberdir. Şu kadar ki, şerayi'-i sahifenin bir çok hükümleri tahrifata maruz kaldığından mutebar olması için Nass-ı İlâhî veyahut hadis-i Nebevîde bilâ inkâr zikr ve kıssa edilmiş bulunması şarttır. Hacc da böyle idi.

"Hacc" ın hikmet-i şer'iyye ve mesalih-i ictimaiyyesi :

"Hacc" ın ne demek olduğunu, ne zaman farz kılındığını, kimlere farz olduğunu anladık, değil mi? Şimdi de böyle bir ziyaret ve sayahatin neden dolayı erkân-ı İslâmiyyenin esasını teşkil eden ibadetler meyanında sayıldığını, bunun ne gibi hüküm ve menafii müştemil olduğunu tetkik edeceğiz :

Herşeyin yalnız zahirini düşünenler gibi mülâhaza edecek olursak hacc'da bir güzellik, bu ziyaretin ibadet olmasında bir hikmet ve maslahat olmadığına zahib oluruz. Çünkü hacc, mahiyyeti itibariyle kat'-i mesafe ve seyahat ile emkine-i mahsusayı ziyaret etmekten başka bir şey değildir. Şünhe yok ki, bu manaya göre hacc, mücerred ticaret veya bazı memaliki ziyaret için vuku' bulan seyahatlerden farklı bir şey olamaz. Çünkü uzun yorgunluklar ihtiyar ederek ziyaretine gittiğimiz "Kâbe-i Muazzama", mahiyyeti itibariyle büyût-u saireden farklı olmayıp diğer evler gibi o da taştan, topraktan yapılmış asar-ı beşeriyyeden olduğundan bizatihi ziyaret ve tazime müstahak değildir. Bunu ziyarette tabiidir ki, medh ü sevaba isihkak manasına bir güzellik tasavvur olunamaz. Bu itibar ile bunu ziyarette bir hikmet ve menfaat de mutasavver değildir. Bunun yerine başka bir memleketi ziyaret etsek, burada toplanacağımıza orada toplansak olur gibi bir fikir varid-i hatır olabilir.

Evet, efendiler, zahiri itibariyle mesele böyle ise de hakikatte hiç de böyle değildir. Başka memleketleri ziyaret ile "Kâbe-i Muazzama" yı ziyaret, başka yerlerde toplanmak ile orada ictima' etmek beyninde kıyas kabul etmez bir fark vardır. Çünkü "Beyt-i şerif" tekrim ve ta'zim-i İlâhîye mazhar olmuştur. Vacib Teâlâ Hazretleri ona öyle bir şeref ve azamet vermiş ki: Büyut ve ahcar-ı sairede mislini icad ve ihdas eylemek, başka binalara bu şerefi vermek insanın yed-i ihtiyar ve daire-i iktidarında değildir.

İşte mahiyyeti itibariyle "hacc" ile başka yerlere vuku' bulacak seyahatler arasında fark olmadığı hâlde "hacc" ın erkân-ı İslâmiyyeden olmasının hikmeti, mahall-i ziyaret olan "Beyt-i şerif" in tekrim ve ta'zim-i İlâhîye mazhar olmasındandır.

Binaenaleyh başka bir yere seyahat, başka bir yerde toplanmak ile hacca gitmek elbette bir olamaz. Bu cihet anlaşıldı; şimdi de haccda olan hüküm ve menafii anlamaya çalışalım; neden dolayı Cenab-ı Allah böyle bir ibadetle bizi mükellef tutmuş? Bundaki hikmet nedir?

"Hacc" ın hikmet-i farzıyyetini bildiren: "Ve üzîne linnâsi bil haccı" Âyet-i kerimelerinden sarahaten anlaşılıyor ki: Cenab-ı Allah'ın, bu ziyareti farz kılmaktaki maksad-ı İlâhîsi, insanı boşu boşuna bir takım mezahime dûçar ederek ve pek çok masraflar yükleterek ateş gibi sıcak

kum sahralarını dolaştırmak değildir. Ayni zamanda bu ziyaretten maksat yalnız "taabbüd" olmayıp dünyevî ve uhrevî bir çok hükm-ü mesalihi müştemildir. Bu ziyarete dinî, içtimaî siyasî, iktisadî - hem de diğer ibadetlerde olmayıp yalnız bu ibadete mahsus olan - birçok mesalih ve menafi' tertip etmektedir.

Evvelâ "hacc" ın menafi'-i uhreviyyesi olup olmadığını anlayalım : Madem ki hacc bir ibadettir, o halde her ibadet gibi bunun da menfaat-i uhreviyyesi olacağında şüphe etmemek icab eder. Halbuki hacc, diğer ibadetler gibi yalnız bir cihetle olmayıp onların hepsini cami'dir. Meselâ namaz ve oruç yalnız bedenî bir ibadettir; Tâbir-i âharla ibtilây-ı nefstir. Zekât ta yalnız ibtilây-ı mâldir, ibadet-i maliyyedir. Hacc ise bunların her ikisini de cami'dir. Hem bedenen hem de malen ibadettir. Hacc-ı şerife giden bir adam, emr-i İlâhî olan ziyaret-i Beytullah maksad-ı ûlvisiyle bir çok mihan ü meşakkate katlanarak aile ve evlâdı; yaran u ahbabı, mâl ü melâli, dar-ı diyarı terk ederek pek uzun bir sefere âzim oluyor. Emr-i İlâhîyi yerine getirmek maksad-ı ûlvisiyle bir çok paralar sarf, mesakîn-i fukarayı it'âm ediyor; aynı zamanda her türlü menafi'-i hasise ve ağraz-ı nefsaniyyeden uzak, saf ve temiz bir kalb İslâm güneşinin ilk doğduğu o makam-ı mukaddesde Hazret-i Allah'ı zikir, Hazret-i Allah'a ibadat ve tâât ediyor; bütün günahlarından sıyrılıp çıkarak Allah'ına dehalet ediyor. Arafat gibi Mahşerden numune bir mevki'-i mübarekde kemâl-i tezellül ve tazarru' ile bütün günahlarından tevbe ve istiğfar ediyor. Böyle bir yerde günahlarına nedamet, onları bir daha işlemeye mani' olacağı gibi, geçmiş günahların imhası için de en büyük bir ilâçtır. Onun içindir ki, hacc edip de kesb-i salâh etmeyen âsilere pek az tesadüf olunur, hele gaye-i teşriine tevafuk eden bir hacc olursa! Hacc ettikten sonraki hali evvelkine nisbetle daha iyi olanların hacclara ind-i İlâhîde makbul ve rızay-ı İlâhîye muvafık düşmüş olduğunu da Resûl-ü Ekrem Efendimizin şu hadîsleri haber vermektedir: "Bir adamın hacılığından sonraki halinin evvelki halinden daha hayırlı olması haccının mebrur ve makbul olmasına alâmettir."

Şu halde haccdaki menafi'-i uhreviyye vazıhan görülmektedir.

Mamafih haccın menafii yalnız uhrevî olmayıp ahlâkî, içtimaî hayatî, iktisadî, siyasî.. pek çok menafi'-i dünyeviyyesi, pek büyük mehasini vardır. Şimdi bunları da biraz izah edelim.

Hacc ve tearüf-ü Müslimin :

Âyet-i kerimeden anlaşılan haccın "menafi'-i" dünyeviyye ve ictimaiyye ve gayat-ı teşriiyyesinden biri "tearüf-ü Müslimin" dir. Yer yüzün-

deki Müslümanlar arasında görüşmek ve tanışmak hasıl olmasıdır. Evet hac sebebiyle her sene aktar-ı âlemden, muhtelif memalik-i baideden yüz binlerce insanlar tekmil ihtirasatını bırakarak ayni maksatla bir yerde, İslâmın ilk doğduğu mukaddes makamda, ictima' edecekler. Zengin ve fakir, bey ve paşa, tabi ve metbu' hepsi tekmil elbise-i asliyyelerini çıkararak onların yerine kefene bürünürcesine iğne geçmemiş, dikiş görmemiş iki kıta beyaz ihramlara sarınacaklar. Aslâ gömlek, don ve saire giyilmeyecek, başlar açık, ayaklar çıplak olacak. Bu hâl ile cümleten cebel-i Arafat'a gidecekler; orada vasi' bir sahada toplanacaklar. Öyle bir halde ki sanki kıyamet kopmuş da bütün insanlar, kefenleri ile kabirlerinden çıkarak huzur-u Rabbülâlemin'de toplanmışlar zannolunur. İşte böyle mahşerden nümune bir halde umumen tek dille bülend-i âvâz ile "telbiye" ve tekbirhan olacaklar; bütün ruhlariyle ve kemâl-i su ziş ü samimiyyetle yaptıkları fenalıklardan istiğfar edecekler. Yalvararak, ağlayarak, güneşin kızgın harareti altında secdeye kapanıp ateşîn kumlar üzerine yüzlerini sürerek Hâlık-ı azimüşşanın afvini, merhametini tazarru' ve niyaz eyleyecekler. Sonra da yine hep birlikte mevaki'-i mübarekeyi ve Kâ'be-i muazzamayı ziyaret edecekler. Bu vesile-i mukaddese ile muhtelif memleketlerden, türlü terbiye almış, başka başka âdât ve ahlâkta kabileler içinde doğup büyümüş bedevî, medenî bir çok insanlar, her nevi' ağraz-ı nefsaniyyeden tecerrüd ve Halıkına dehalet etmiş yüzbinlerce dindaş bir birlerini tanımış, memleketlerinin ahvâl-i ictimaiyye, iktisadiyye ve siyasiyyelerini, mahsulât ve mâmulâtını öğrenmiş, ümmet-i İslâmiyyenin selâmet-i hâl ve saadet-i istikbali için dertleşmiş, ahd ü misak etmiş olacaklardır. Ayni zamanda birindeki iyi huylardan öbürleri de haberdar olacak; sanaat, ticaret, ziraat, ihtiraat; elhasıl heyet-i ictimaiyye ve ukul-ü insanide yeniden yeniye zuhura gelen her türlü tekâmülâta muttali' olarak ahlâk ve adâb itibariyle süratle yükselmenin yollarını öğrenecektir. Şu halde "hac" Müslümanları her suretle bir birine tanıttıracak, dünyada her an zuhura gelen inkilâbat-ı ictimaiyye ve fikriyyeden haberdar ederek terekkiyat-ı maddiyye ve maneviyyelerine hizmet edecek olan mühim bir "mekteb-i âlî" dir. Dünyada "hac" kadar seri' ve amelî bir surette kat'î ve hakiki "tearüf-ü Müslimin" i, samimi ve ciddi muhabbet ve uhuvvet-i İslâmiyye ve insaniyyeyi temin edecek bir mektep, bir vasıta tasavvur olunamaz. İslâm güneşinin ilk doğduğu o makam-ı mukaddesi ziyaret için her sene dünyanın her tarafından yüzbinlerce temiz yürekli cemaat-ı Müsliminin toplanması ehl-i İslâmı yekdiğerine bağlayan, kalblerini birleştiren; nazarlarını bir noktaya cezb eden "tearüf ve uhuvvet-i İslâmiyye" rabıtasını teyid ve takviye için ne mühim bir vesiledir. Milyonlarca İslâmı birbirine tanıtmak, birbirine sevdirmek için bundan büyük vasıta tasavvur olunur mu?

Huccacın müctemian bulunacakları mevki'-i mukaddese "Arafat" tesmiye olunması da iş'ar eder ki ; "Tearüf-ü Müslimin" haccın gaye-i teşriiyyesindendir. Binaenaleyh bir kısım halkın pek yanlış olarak anladıkları gibi "hacc"ı yalnız uhrevî menafie hasretmek, uzun bir seferi ihtiyar ederek yalnız Kâ'be-i muazzamanın etrafında dönmek, Arafat'a çıkmak, körü körüne bazı yerleri ziyaret edivermekle haccdaki maksadı tamamiyle elde etmiş olduğunu zannetmek doğru değildir. "Hacc"ın mükemmel olması için gayât-ı teşriiyyesine tevafuk etmesi de lâzımdır. Zaten bir insanın haccden sonraki halinin evvelki haline nisbetle daha iyi olması haccdaki makasıd-ı âliyeyi anlamış olmasına mütevakkıf değil midir? Binaenaleyh haccdaki hikmet-i şer'iyyeyi teemmül ederek hacclarımızı o suretle yapmak, Cenab-ı Hakkın bu ibadette gösterdiği menafi'-i dünyeviyye ve uhreviyyeyi elde etmek bizim için elzemdir. Bunda ihmâl caiz değildir.

Hacc, Müslüman birliğini temin eden umumî kongredir :

"Hacc"ın menafi'-i ictimaiyye ve siyasiyyesinden biri de "İslâm birliğini" temin etmesidir. Biliyoruz ki: Müslümanlık, vahdet esası üzerine müesses bir dindir. İslâmların her hususta toplu olup katiyyen tefrikaya düşmemeleri emr-i İlâhî olduğundan bu vahdeti idame için cami' ve cemaat, Cuma ve bayram namazları meşru' kılınmıştır. Halbuki, evvelce de izah olunduğu üzere, mahalle mescidleri, Cuma ve bayram cami'leri ancak her memleketteki Müslümanlar arasında birer vahdet-i hususiyye hususlünü temin edebilirse de, yer yüzünde bulunan bütün Müslümanlar arasında umumî bir vahdet ve uhuvvet hususlünü temin edemez. Vahdet-i İslâmiyyenin hususlü ve devamı için bütün Müslümanların birbirleriyle görüşmeleri, tanışmaları; muhtelif memleketlerde ayrı ayrı husule gelen binlerce gurubun birleşerek hepsinin bir bütün olması lâzımdır ki, hacc ve Arafat'taki ictima' bunu en vasi' bir surette temin etmektedir. İşte bunun içindir ki Şari'-i Teâlâ ve Tekaddes Hazretleri "hacc"ı farz kılmış. Arafat'ta ve Kâ'be-i Muazzama'da Müslümanların toplu bir halde bulunmalarını da erkân-ı haccden saymıştır. Erbab-ı iktidardan olan her Müslümanın ömründe bir kere vakt-ı muayyeninde Beytullahülmuazzam'ı ziyaret etmesi üzerine borçtur. Hacc, yer yüzünde bulunan bütün mescidleri, cami' ve cemaatleri bir araya toplayan büyük bir "cami" dir. Yeryüzündeki mescid ve cami'leri birer encümen farz edecek olursak, Mekke-i Mükerreme o encümenlerin hepsindeki azaların hep toplanacakları umumi bir "mü'temer" dir. Umumi bir kongredir.

Evet, yeryüzünde türlü memleketlerde yaşayan, muhtelif lisan ile konuşan, ayrı ayrı fikir ve emeller besleyen, tabiat ve mizacları başka olan ve fakat "Müslüman" namı altında hepsi birleşen milyonlarca insan-

ları senede bir defa bir araya toplayarak, bunların arasında birlik husulünü temin eden "umumî bir kongre" dir. Çünkü haccın vücubunda edasında, sıhhatindeki şartlar göz önüne getirilince tezahür eder ki: hacc, her türlü gavail-i siyasiyye ve tahrikât-ı ecnebiyyeden masun olan bu kıt'a-i mübareke üzerinde bütün efkâr-ı âlemde kâin efrad-ı Müsliminin bir yere toplanıp Beytullahülmuazzam indinde kemâl-i rikkat-i kalb ve hulûs-u niyetle mesalih ve umur-u İslâmiyyeye dair müzakerelerde bulunmak ve bu sayede ırkan ve cinsen muhtelif olan bu kadar ümmet-i Muhammediyyeyi yekdiğerine tanıtarak vahdet-i İslâmiyyenin husûl ve devamına zemin hazırlamaktır. O halde ziyaret-i "Beytullah" maksad-ı mübecceliyle dünyanın her köşesinden her sene Mekke-i Mükerreme'ye doğru fevc fevc akan huccac-ı kiram hazaratı bütün millet-i İslâmiyye tarafından adeta umur-u İslâmiyyeyi bakmak için teessüs etmiş kongreye gönderilen birer vekillerdir.

Hayr u hasenata, Müslümanlığa, hakiki medeniyyet ve insaniyyete dair hayırhaklığı, emel ve muhabbeti olan birer "İlâhî murahhas" dır. Mekke-i Mükerreme'de, Arefat'da, Mina'da huccac-ı kiramın getirdikleri tekbirler Arş-ı A'lâyı titrettiği günler bütün yer yüzündeki milyonlarca Müslümanların da ayni suretle cami'lerde, evlerde, sahralarda tekbir getirmeleri, onların birer murahhas ve buradaki Müslümanların da o murahhaslara tabi' olduklarını gösterir!.. Bunlar, din, ahlâk, âdât, ticaret ve sanat hususunda mensup oldukları memleket Müslümanlarını temsil edecekler. Onların terakkiyat-ı maddiyye ve tekemmülât-ı fikriyyelerine, ihtiyacat-ı asriyyelerine tercüman olacaklar. Binaenaleyh temsil ettikleri akvamın umur-u diniyye ve ahlâkiyyelerine, şuun-u milliyye ve ictimaiyyelerine taallûku olan mesaili konuşup, görüşmek akvam-ı İslâmiyye beyninde vukua gelen dinî, ictimaî mesail-i muhtelifün fihayı, yeniden yeniye tehaddüs eden vekayii, emraz-ı ictimaiyyenin esbab-ı zuhur ve suret-i tedavisini müzakere ve müşavere ederek icabat-ı asra tevfikan her birisini hall ü fasl etmek bu hühim "kongre" den beklenilen vezaif-i esasiyye cümlesindendir. Binaenaleyh bu muazzam kongrede İslâm dünyası hakkında verilen karar orada bulunan "İlâhî murahhaslar" vasıtasiyle dünyanın her tarafındaki İslâm memleketlerine götürülerek bu suretle "İslâm birliği, İslâm muarefesi, İslâm kardeşliği" temin edilmiş olacaktır.

Elhâsıl haccden maksad, yalnız teabbüd olmayıp bununla beraber İslâmiyyete büyük büyük menafi' istihsalini temin eden bütün manasiyle emin ve muazzam bir İslâm kongresidir. Dünyanın her tarafından akın akın gelen huccac-ı kiram da İslâmın ulûm-u Diniyye, şuun-u siyasiyye, mesalih-i ictimaiyye ve iktisadiyyesini temşiyete memur birer "İlâhî vekil" dir. Resmen olmasa bile mânen bunlara umur-u İslâmiyyeye dair pek çok şeyler tevdi' olunmuştur. Bu vazifelerinin edası vicdanlarına mufavvazdır. Hatta

hacclarının "hacc-ı mebrur" olması da şu vazifelerinin edasına vabeste olduğu anlaşılır. Çünkü bir iş emr olunduğu vakit bunda gözetilen maksat tamamiyle hasıl olmadıkça bu fi'lin mükâfatına nailiyyet hiç mutasavver olmayacağı bir emr-i tabiî olduğundan haccın mebrur olması da haccden ne gibi bir maksad murad olunduysa bitamamiha hâsıl olmadıkça mutasavver değildir. O halde haccın mebrur olması ibadetle beraber mesalih-i umum-u İslâmiyyeye bakıldığı takdirde mutasavverdir. Eğer haccden maksad yalnızca "teabbüd" olsaydı bu kadar güçlük ve masraf, ihtiyara ne hacet vardı? Bu ibadet için zemin ve zaman tayinine lüzum görülür mü idi?

İşte haccın hikmetini tayin eden âyetler ile haccın erkân ve şeraiti hakkında ufak bir teemmül buradaki hikmet-i Rabbaniyyeyi bize bildirmektedir. Fakat biz zavallı İslâmlar hangi işimizi teemmülle, muhakeme ile yapıyoruz ki, dinimizdeki bu gibi hikmet-i bâhireleri anlayalım; Cenab-ı Hakkın gösterdiği bu gibi vesailden müstefid olalım. Âhiret dünya ile kaim ve burada kör olan orada da kör kalacağı malum iken ibadeti yalnız uhrevî menafie hasretmekde bir mana var mıdır? Aslâ!... Kur'an-ı Kerim haccdeki menfaati yalnız âhirete hasr etmemiş ki, biz onu men'faat-i dünyeviyyeden tecrid edelim! Hicaz, dünyanın her tarafındaki cami'leri kendinde cem' eden öyle bir mahâll-i mübarektir ki, efkâr-ı İslâmiyyeyi tenvir, tearüf-ü Müslimini temin, vahdet ve uhuvvet-i İslâmiyyeyi idame için bundan daha müsait bir yer katiyyen bulunamaz. Bu öyle bir Müslüman sergisidir ki: dünyanın hiç bir yerinde, hiç bir millette böyle bir sergi yoktur. Bugün Avrupa milletleri âlemi birbirine tanıtmak için sergiler kurarak, milyonlar sarfederek garpten, şarktan adamlar davet ediyorlar.

Lâkin yine böyle bir sergi vücuda getiremiyorlar. Halbuki bu İslâm sergisine sırf kendi arzuy-i zatisiyle ve Cenab-ı Hakkın emrini yerine getirmek maksad-ı ulvisiyle dünyanın her tarafından üç yüz, dört yüz bin Müslüman geliyor. Evlâd ü iyaliyle beraber ihtirasatını da bırakarak bir çok paralar sarf, fedakârlıklar ihtiyariyle dünyanın bir ucundan kalkıp Allah'ın evine koşuyor.

Şimdi düşününüz bu ihtirasattan azade, saf yürekli, temiz kalbli, hayr u hasenata hahişger adamlara ne anlatılmaz. Neler telkin edilmez. Haccdeki maksad-ı uhreviyye ve dünyeviyye düşünülerek neler yapılmaz? Hacce gidenlerin çokları menfaat-i umumiyyeyi gayr-i müdrik ve âcri sırf kendisine ait kalacak kimseler olsa bile, yine bunlardan bir çok menafi'-i dünyeviyye ve uhreviyye elde edileceğinde şüphe var mı? Arapça, Türkçe, Acemce, Rusça, Tatarca, Çince konferanslar vermek, hutbeler irad etmek, mağrib-i aksâdan gelen Arab'ı, Hind'den, Çin'den, Sibirya'dan, Efgan'dan buradan giden huccac ile tanıştırmak, umumunun musab olduğu

ictimaî hastalıkları ortaya koyarak buna el birliğiyle çare aramak ihmal olunacak şeylerden midir?

Hacc üzerine terettüb eden fevaid ve menafiin :

Diğer bir faydası da, "inkişafat-ı fikriyye" din Hacc maksad-ı ûlvisiyle Mekke-i Mükerreme'ye âzim olan zevat-ı kiram, dünyanın muhtelif memleketlerini seyr ü temaşa ederek, muhtelif menazır u akvam görüyor, türlü efkâr ve tesavvurata şahit oluyor. Bu ise inkişafat-ı fikriyyeye hâdim mühim bir âmildir. İnsan bu sayede bilmediğini öğrenecek, hatalarını islâh ve ikmâl' edecektir.

Ticaretteki faydası :

Hacc üzerine terettüb eden fevaid-i ictimaiyyenin biri de ticarettir. Hacc münasebetiyle uzak ve yakın dünyanın her tarafından gelerek Mekke-i Mükerreme'de toplanan Müslümanların bey' ü şira etmeleri de haccın menafi'-i dünyeviyyesindendir. Çünkü ticaret maksudun bizzat olmadıkça haccde ticaret etmek caizdir. Binaenaleyh bu umumî meşher dolayısiyle Müslümanlar ticaretin yollarını öğrenmiş, muhtelif vasıtalarla ticaret yapmış olacaklardır. Hz. Resûl-ü Ekrem Efendimizin "Hacc ediniz zengin olursunuz" mealindeki hadis-i şerifinin sırrı burada zahir olur.

Elhasıl hacc, ne yalnız uhrevî bir ibadettir, ne de bazı hafif meşrep materyalistlerin zannettikleri gibi "mesalih ve menafi'den ârî kum sahralarında, çöl arapları arasında dolaşmaktan ibaret" bir harekettir. Belki hiç bir ibadette, hiç bir ictima' ve seyahatte olmayan muhtelif güzellikleri, mütenevvi' evsaf-ı ûlviyyeyi haiz, ahlâkî, ictimaî, iktisadî ve siyasî pek büyük menafi' ve mehasini cami' mühim bir "ibadet" dir.

İhramın hikmeti :

Menasik-i haccın her birisinde bir çok hikmetler olduğu şüphesizdir. Onları birer birer tafsil etmek maksadı muhil olduğu cihetle burada yalnız ihramın hikmetinden bahsetmek istiyorum. Yukarıda görmüştünüz ki: Hacılar Mekke-i Mükerreme'ye girmezden mukaddem ihrama bürünürler. Hacc işleri bitinceye kadar fakir ve zengin, padişah ve efrad, bey ve paşa herkes beyaz bir beze bürünüp bir seviyyede olacaklar. İhramdan çıkıncaya kadar kendilerine ava gitmek, muamelât-ı zevciyyede bulunmak gibi bâzı şeyler haram oluyor.

Bunda tabiidir ki, büyük bir hikmet var. Bir kere bu hâl, umumî bir müsavat arz eder. İnsanların huzur-u Rabbülâlemînde kıymetleri rütbe

veya elbise-i fâhire ile olmayıp tekva ve faziletle olduğunu, insanın dünyada ne kadar malı ve rütbesi olursa olsun huzur-u Rabbülâlemine gider iken kefenden başka bir şey götüremeyeceğini, insana faide verecek bir şey varsa o da tekvâ ve fazilet olduğunu iş'ar eder.

Saniyen, tearüf-ü Müslimin için bu cihet pek mühimdir. Çünkü bey, paşa belli olmayarak herkes bir kıyafette olduğu cihetle aralarında tearüf pek kolay husule gelir. Herkes birbirinin yanına çekinmeden sokulur, konuşur, görüşür. İhram olmasa zenginlerin, beylerin, paşaların yanına kimse sokulamaz. Onların yaldızlı, elbiseleriyle, nişanlariyle kemâl-i fahr u gurur ile gezer iken diğerleri başka yerlerde olduğu gibi orada da boynunu büker ve onların yanına kolay kolay sokulamaz. Bu suretle maksad hâsıl olmaz.

Sonra beyt-i şerifi ziyaret eden bir hacı, bu fi'li ile Cenab-ı Allah'ı kasd edici olduğunu temsil için âdatından dünya nimetlerinden tecerrüd; başkalarına karşı olan mefahir ve nişanlarından sıyrılarak ganinin fakire; emirin efrada müsavî olduğu uhrevî hayata giriyoruz. Artık tam manasiyle Allah'a dehalet ettiğini gösteriyor. Orada yegâne vazifesi hacc işleri olduğu için bunlardan men' edecek şeylerle uğraşması da haram oluyor.

İSLÂM AHLÂKI :

Ahlâk ve vazife — Fezail ve rezail — Vezaif-i âile ve vataniyye — Vezaif-i ictimaiyye

Ahlâk ve vazife

Ahlâkın tarifi, ahlâk-ı hasene ve seyyie, Ahlâk-ı İslâmiyyenin menbaı, vazifenin tarif-i şer'isi ve aksamı, vezaif-i nefsiyye ve aksamı, Kuvay-ı ruhiyye ve bunların terbiyesi, evham u hurafat, malûmat-ı sahiha ile ruhun tenviri, ruhu mekârim-i ahlâk ile tehzib.

Efendiler! İtikad kısmında görülmüşdü ki: Müslüman dini üç kısımdır: İtikad, amel, ahlâk. Buraya kadar itikad ve ibadet kısmı, ibâdetin hikmet-i şer'iyye ve mesalih-i ictimaiyyesi izaholundu. Fakat mademki din yalnızca itikad ve ibadetten ibaret değildir; o halde yalnız itikad ve ibadet cihetlerini bellemek iş olup bitmez. Ahkâm ve kavaid-i ahlâkiyyeyi öğrenmek lâzımdır. Çünkü itikad ile amel arasındaki münasebat-ı vicdaniyyeyi tesfiye ve terbiye edecek olan ahkâm ve kavaiddir. Hatta diyebiliriz ki: Dinden asıl maksat ahlâktır. İtikad ve amel maksudun bizzat olmayıp tehzib-i ahlâka vesiledir. Onlar bu semereyi vermek içindir. Bunu vermeyen itikad ve amel faidesizdir. Çünkü ahlâkı olmadıkça muamelâtı beşeriyye mihver-i lâyıkında deveran edemez. Bunun için sahib-i şeriat efendimiz "Ben ancak mekârim ve fezail-i ahlâkı itmam için ba's olundum" buyurmuşlardır. Binaenaleyh bir Müslüman için fezail ve mekârim-i ahlâk ile ruhu ülfet ettirmek bir vazidir.

Ahlâkın tarifi. — Ahlâk, "Hulk" un cem'idir. Hulk, huy demektir. Huy ve seciyye denilen şey, insanda rüsuh bulmuş, köklenmiş bir melekedir, nefis o meleke sebebiyle kendisinden iyi veya kötü fiillerden bir fi'lin suduruna müsteid olur...

Bu tariften anlaşıldığına göre kökleşmemiş, meleke halini iktisab etmemiş süratle gelip geçen halât-ı nefsaniyye bir insanın mahiyyet-i ahlâkiyyesini tayin edemez.

Ahlâk-ı hasene, ahlâk-ı seyyie. — Yine ahlâkın bu tarifinden anlıyoruz ki: İnsanda köklenmiş olan bu meleke, şer'an ve aklen işlenmesi matlub olan iyi şeylerin suduruna sebep olacak bir haysiyette bulunursa

güzel huy, kötü fiillerin suduruna sebep olacak bir haysiyette olursa kötü huy namı verilir.

Binaenaleyh ahlâk-ı hasene veya fezail-i ahlâk dediğimiz şeyler, bir takım seciyye huylardır ki: kendisiyle muttasıf olan iki şahıs arasında bir aheng-i vifak husule gelmesine vesile olur. Ahlâk-ı mezmume veya rezail dediklerimiz de nüfus-u beşeriyyeye ârız olan bir sürü keyfiyyat-ı habisedir ki: Kendilerine ittisaf eden eşhas arasında bir tefrika ve münazaa husule getirmek şanındandır. Ayni zamanda bunlar hayat-ı ebediyye ve saadet-i uhreviyyeyi ifna eden emraz-ı ruhaniyyedendir. Binaenaleyh insanı mertebe-i kemâle yükselten fezail-i ahlâk ile hayat-ı bâkiyesini ifnaya bakî olan rezail-i ahlâkı ve bu maraz-ı müdhişin suret-i tedavisine teallûk eden kavaid ve kavanini zabt etmek üzerimize elzemdir.

Ahlâk-ı İslâmiyyenin menbaı. — Biz Müslümanlara göre din ile ahlâk ayrı ayrı şeyler değildir. Dünyevî ve uhrevî, şahsî ve ictimaî bilcümle vezaifimizi en mükemmel bir surette "Kitab ve Sünnet", (Kur'an-ı Azimüşşan ile Peygamber Efendimizin ekvâl u ef'âl ve hareketi) bertafsîl tayin ve tahdid eylemiştir. Binaenaleyh bir Müslüman için vacibat-ı insaniyyesini, fezail ve mesavi-i ahlâkiyyeyi tayin hususunda dinden başka vasıtalara müracaata hacet yoktur. Onun mensup olduğu din kadar vacibat-ı insaniyye ve kavaid-i ahlâkiyyeyi tebliğ ve tesis eden ne bir din, ne de bir meslek yoktur. "Kitap ve Sünnet" dünyevî ve uhrevî bilcümle vezaif-i insaniyyeyi, saadetin yollarını en katî bir surette tayin eylemiştir. Bunun içindir ki: Din-i İslâm, en kısa bir müddet zarfında tarih-i âlemde misli görülmeyen azîm bir inkılâb vücuda getirmiştir. Müslümanlıkta din ile ahlâk ayrı ayrı şeyler olmadığından evamir-i Diniyye ile vezaif-i ahlâkiyye menba'ları itibariyle birdir. Hiç bir emr-i ahlâkî yoktur ki, emr-i dinî ve emr-i imanî olmasın! Bir Müslümanın nazarında namaz, oruç, hacc, zekât nasıl bir vazife-i diniyye ise hıfzıssıhha, infak-ı aile, beni nev'ine muavenet etmek de birer vazife-i diniyyedir. Bigayr-i hakkın insan öldürmek, müskirat kullanmak nasıl birer ma'siyet ise; gıybet mâlâya'nî, ihlâl-i sıhhat da öylece haramdır. Öyle ise bilcümle vezaif-i nefsiyye ve insaniyyemizi bellemek de evamir-i diniyye muktezasındandır. Binaenaleyh ahlâk bahsinde kavaid-i şer'iyyeye tevfikan vazifenin ne olduğunu, kaç kısma inkısam ettiğini de mücmel bir surette öğrenmek icab eder.

Vazifenin ta'rif-i şer'isi. — Vazifeyi, "Şeriat ve örfün ifasını emr eylediği hayırdır." diye tarif edebiliriz. Bilcümle şerayi' mehasini âmirdir.

Vazife insanlar için bir borç olduğu cihetle her insan bunu ödemekle mükelleftir. Bu borçların kimlere karşı olduğunu da sahib-i şeriat (S.A.V.) Efendimiz şu suretle beyan buyurmuşlardır: "Senin üzerinde Rabbi-

nin, nefsinin, ehl ü iyalinin, cesedinin, gözlerinin, zevcinin, komşularının hakkı vardır. Binaenaleyh her hak sahibine hakkını ver!", "Evvelâ nefsinden başlayıp ona tasadduk et ondan fazla kalan ehl ü iyalin için, ondan fazla kalan akraba-i taallûkatın için, ondan fazla kalan da bu tertib üzeredir. (Meselâ dindaşlarına, vatandaşlarına ve bütün insanlara).."

Vazifenin aksamı. — Bu hadis-i şeriflerden anlaşılıyor ki, şeriat tarafından ifasiyle mükellef bulunduğumuz vazifeler beş kısımdır :

1 — Vazife-i Diniyye (İnsanın Allah'ına karşı mükellef bulunduğu vazifeler.)

2 — Vazife-i nefsiyye (kendi şahsına karşı vazifeler.)

3 — Vazife-i âiliyye; (mensub olduğu âileye karşı vazifeler).

4 — Vazife-i medeniyye ve vataniyye; (mensub olduğu vatana...)

5 — Vazife-i ictimaiyye ve insaniyye. Bütün insanların yekdiğerine karşı vazifeleri.

Evvelâ her ferd kendisini yaratan Allah'ına karşı "vezaif-i ma'rifet" ve "vezaif-i ubudiyyet" namlariyle iki nevi' vazife ile mükellef tutulmuştur ki, buna vezaif-i diniyye namı verilir. Bu kitabın birinci ve ikinci kısımlarında bunlar izah edilmiştir.

Vezaif-i nefsiyye veya şahsiyye. — Vezaif-i nefsiyyeyi: "Nefsi muhafaza ve yükseltmedir" diye tarif edebiliriz. Şu halde her insan için nefsini muhafaza etmek ve yükseltmek "Dini" mizin emr eylediği ve vazifedir.

Vezaif-i nefsiyyenin aksamı ve vezaif-i ruhiyye — İnsan "cisim" ve "ruh" denilen iki şeyden mürekkep bir vücud olduğu cihetle vezaif-i nefsiyye de ruhî ve cismî olmak üzere iki kısımdır.

Ruhî olan vazifemiz : "Ruhun emraz-ı maneviyyeden selâmetini temin ederek onu gaye-i hilkati olan vezaifi eda edebilecek bir hâl-i mükemmeliyyete yükseltmekten ibaret" tir.

Evet, efendiler! Fıtrat-ı beşeriyyede görülen tehalüf, isti'dadlarda müşahede olunan tebayün isbat eder ki: insanın bedenine savlet ederek onun suver-i maddiyyesini çirkinleştiren bir takım hastalıklar bulunduğu gibi, ervaha ârız olarak onların suver-i mâneviyyesini biçiminden çıkaran bazı hastalıklar vardır. Cisme ârız olan hastalıklar gibi, ilâcı bulunursa, ruha ârız olan emraz-ı ma'neviyyenin izalesi de kaabildir. Bu ise kuva-yı ruhiyyenin terbiyesi ile hâsıldır.

Kuva-yı ruhiyye ve bunların terbiyesi. — Ruhî olan vazife-i nefsiyyemiz, kuva-yı ruhiyyemizi terbiye etmek demektir. Bunlar kuvve-i his-

siyye, kuvvee-i zihniyye, kuvve-i iradiyyedir. Hissin terbiyesi için daima hissiyyat-ı haseneyi; hakka, doğruluğa, hayr u fazilete muhabbet gibi ulvî duygu ve temayülleri fi'liyyat ile takviye eylemek lâzımdır. Çünkü fi'liyyat ile takviye edilmeyen bir his ergeç mahkûm-u zevâldir. Kuvve-i zihniyyenin terbiyesi için de zihnimizi "Evham ü hurafat" denlen pislikden temizlemek ve malûmat-ı sahiha ile tehzib etmek lâzımdır.

Evham ve hurafat. — İlmen ve dinen yeri olmayan esassız şeylere evham u hurafat denir. Ruhumuzu hastalıktan vikaye ederek onu tekâmül ettirebilmek için saha-i dimağı bu gibi şeylerden tathir etmek icab eder. Çünkü vücuda göre pislik ne ise, ruha göre evham u hurafat da odur. Ruhu mânevi hastalıklardan muhafaza için saha-i dimağın asılsız hurafelerden, fâsid vehimlerden tathir olunması elzemdir. Meselâ baykuşun gündüz, horozun gece yarısı ötmesini, sabah bir yere gider iken önünden bir tavşanın geçivermesini şeamet saymak; fala baktırıp onun kat'iyyetine inanmak; tecribe-i tâli' için kuş uçurtmak ve kuşa kâğıt çektirip onların doğru olduklarına inanmak; Salı günü çamaşır yıkamamak ve saire gibi bir delil-i şer'î ve ilmîye istinad etmeyen bâtıl düşünceler bir kere yerleşirse ruhu pek çok fezailden alıkoyar. Ye's ü hüzne müeddi olur.

Mâlûmat-ı sahiha ile ruhu tenvir. — Bedenimiz için hastalık mikroplarından hâlî bir vasıta-i tathiriyye lâzım olduğu gibi, ruhu temizlemek için de her türlü hastalık mikroplarından ârî bir vasıta-i mâneviyye lâzımdır ki, o da "malûmat-ı sahiha" dır. Bunun içindir ki, "Din" imiz, evham ü hurafata kapılmaktan bizi men' eder iken tahsil-i ilmi kadın ve erkek herkes üzerine farz kılmış, beşikten tâ mezara kadar tahsil etmemizi emr eylemiş, saadet-i dünyeviyye ve uhreviyyenin ancak ilim ile mümkün olabileceğini, ilimden mahrum olanların dünya ve âhiret saadetinden mahrum kalacaklarını, katî bir ifade ile bildirmiştir.

Ruhu mekârim-i ahlâk ile tehzib — Ruhun emraz-ı mâneviyyeden selâmetini temin etmek için evham ü hurafattan tathir ve malûmat-ı sahiha ile tenvir kâfi değildir. Ayni zamanda mekârim ve fezail-i ahlâk ile tehzib etmek de lâzımdır. Çünkü ilim iki tarafı keskin silâhtan başka bir şey değildir. Kendisine fazilet-i ahlâkiyye zahîr olmazsa çok defa sahibi zarar görür. Ruhumuzu, irademizi asıl takviye edecek, tekâmül ettirecek olan bilfiil mekârim-i ahlâk ile muttasıf olmaktır. Çünkü his, zihin, irade hep fezail-i ahlâkiyye sayesinde kesb-i kuvvet ettikleri gibi, rezail-i ahlâk denilen fena huylar ile de zaifler, hastalanırlar. Binaenaleyh fezail ve rezaili de muhtasaran görelim.

Fezail ve rezail

Sebat ve metanet — İnad ve televvün-ü mizac — Hâkimiyyet-i nefsiyye — Şecaat — Cebanet ve tehevvür — Tevazu', vekar — İzzet-i nefs — hilim — Sabır ne demektir — Edep, haya— Emanete riayet — Doğru söylemek — Yalanın fenalığı — Yalanın caiz olduğu yerler var mı? — Ketum olmak — İfşa-yı sırrın fenalığı — Ulüvv-ü himmet — İffet — Mâlâyânî — İstikamet — Vezaif-i cismaniyye — Nazar-ı İslâmda sıhhat ve maraz — Müslümanlık nazarında sarî hastalık — İhtiyacat-ı cismaniyyede itidâl lüzumu — Müskirat — Vücuda muzir olan şeylerin adem-i isti'mali.

Sebat ve metanet : — Fezail ve rezail namı verdiğimiz huylardan bir kısmı iradeye, bir kısmı hisse, bir kısmı da zihne ve muhakemeye aittir. İradeye teallûk eden fezail-i ahlâkıyyeden biri "sebat ve metanet" tir. "Bütün etrafiyle muhakeme ederek vermiş olduğumuz karardan dönmemeye" sebat ve metanet derler. Bir insan için buna sahip olmak, iradesini bu yolda terbiye etmek pek büyük bir meziyyettir. Ne haz, ne menfaat, ne de teheyyüc... Hiç biri metin olan adamı kararından çeviremez. Bilhassa re'skârda bulunan insanlar ve asker kumandanları için bu haslet-i memduha ile muttasıf olmak elzemdir. Her hususta muvaffakiyyat bu faziletin bulunmasına mütevakkıftır. Bunun için "Din" imiz sebat ve metanetle emr ediyor.

İnad ve televvün-ü mizac. — İnad ile televvün-ü mizac sebat ve metanetin zıddı iki kötü huydur. İnad : "Eğri veya doğru her ne olursa olsun verdiği bir karardan dönmemek, onda musir olmak" dır. Televvün-ü mizac; "tasavvuratında, harekât ve sekenatında kararsız olmak, vermiş olduğu kararları icra etmekte teredüd göstermek, hasılı hiç bir kararda durmamak" dır. İnadın menşei cehalet, televvün-ü mizacın menşei de za'f-ı iradedir. İnatçı bir adam kendi düşüncesinin haricinde hiç kimsenin mutalâasını dinlemez, mütelevvin olanlar da başkalarının iradesiyle hareket ederler. Binaenaleyh bu seciyyede olanlar ruhan hastadırlar. Ruhu hasta olmayan bir adam inatçı ve mütelevvin değil, azm ü sebat sahibi olur.

Hâkimiyyet-i nefsiyye. — Fazilet-i ahlâkiyyeden biri de "hakimiyyet-i nefsiyye" dir; insanın ekvâl ve ef'âlinde hâkim-i mütebassır olmasıdır. Bu fazilet kendilerinde bulunanlar, her şeyde iradenin hakimiyyetine müracaat ederler. Buna sahip olmayanlar, ya fevkalâde müteheyyic, yahut pek yumuşak olurlar ki, biri gazab, diğeri "hilm-i himarî" dir. Bunların her ikisi de emraz-ı ruhaniyyeden olduğundan ruhu bu hastalıklardan vikaye etmek lâzımdır.

Şecaat. — Fezail-i ahlâkıyyeden olan şecaat, "kalbde olan bir kuvvet, iradede olan bir sebat" tır. Bu fazilete sahip olanlar, maddî ve manevî her türlü mehalike göğüs gererler, ihtiyaç görülünce şiddet ve mehalike karşı yürümek hususunda asla yılmazlar. Ölümü istihkar ederler. Hayatın ezici elem ve kederlerini sabr u sükûn ile karşılarlar. Hakkı söylemek hususunda hiç kimseden perva etmeyerek ileri atılırlar. Mücadele-i hayatta muvaffakiyyatın yegâne vasıta-i husulü şecaat olduğundan ruhumuzu bununla ülfet ettirmek lâzımdır.

Cebanet ve tehevvür. — Cebanet, son derece korkak olmak demektir. Tehevvür de, bir meselenin ilerisini, gerisini düşünmeden hemen ileri yürümek, mukabele edemeyeceği bir mevki'de düşünmeden muaraza çıkarıb kendisini tehlikeye ilka etmektir. Şecaat nekadar memduh ise «tehevvür» ile «cebanet» de o derece mezmumdur. Hz. Peygamber Efendimiz: «Allah'ım korkaklıkdan sana sığınırım» buyurmuşlardır.

Tavazu', vekar. — Tevazu', kendinden aşağı olanlara küçük muamelesi etmemek, beynelakran kendisine büyük süsü vermemekdir. «vekar» dediğimiz de «mertebe ve haysiyetinin icabatını hakkiyle muhafaza etmek hafif meşreb olmamaktır.» Tevazu' celb-i muhabbetin; vekar da celb-i ihtiramın en güzel yollarından olduğu cihetle bu sıfatlarla muttasıf olanlar indennas sevgili ve muhterem olurlar. Fakat bu iki sıfatın birden bulunmasına dikkat etmelidir. Bir de tevazuun kadrini bilmeyen kimselere karşı tevazu' göstermek doğru bir şey değildir. O gibilere karşı mütekebbir olmalıdır.

İzzet-i nefs. — Fezail-i ahlâkiyyeden olan izzet-i nefs: «Nefsini ûlvî görmek, nefsine riayetkâr olmak» demektir. İzzet-i nefs sahibi olan bir insan nefsinde şeref ve ûlviyyet tasavvur edeceği cihetle, ûlvî ruhda yaratılmamış âdî ve süflî kimselere lâyık olan her türlü ef'âl ve akvâl-i zemime ve kabihadan nefsini sıyanet ederek namusuyla yaşar, vekar ve haysiyetini muhafaza eder, ibtizâl ve tezellülden son derece muhteriz, kâffe-i muamelâtta kavaid-i edebe riayetkâr olur.

Hilim. — Feveran-ı gazab zamanında — gücü yetmekle beraber — fikr-i intikamdan vaz geçmek» hilim denilen fazilettir. Halim olan insan-

lar huşunet-i tab' ve gılzat-ı kalbden mücerred olacaklarından herkesi kendilerine celb ü cezb ederler. Bilhassa re'skârda bulunan zevatın bu sıfatla muttasıf olmaları her hâlde lâzımdır. Hiddetli, gazablı yahud hakkını müdafa edemeyecek kadar halim olmak emraz-ı nefsaniyye ve ahlâk-ı mezmumedendir.

Sabır. — «Tabiat-i beşeriyyeye muhalif olan ahvâl-i zaruriyeye inkiyad ve mukavemet göstermek» sabırdır. Nazar-ı İslâmda sabır, büyük bir faziletdir. Bununla beraber mahkûmiyyete, esarete, dövülmeye, sövülmeye, haksızlığa; hulâsa şeref-i insanimizi lekeleyecek her türlü hakarete, zillet ve meskenete katlanmak sabır değildir. Belki bunlara katlanmak ıztırarına mahkûm olmamak için icab eden tekâlif-i şakkaya, her türlü meşakkat ve mahrumiyyetlere tahammül edib katlanmak sabırdır. Çünki bu saydıklarımızın hepsi şeref-i insaniyyete mugayirdir. Ayni zamanda bunlar, çalışmakla ref'ü izalesi mümkin olan şeylerdir. Her hâlde sabrın manasını yanlış anlamamalıdır.

Sabır ekadar büyük bir meziyyet ise, sabırsızlık da o nisbette ruhî bir marazdır ki insanı bir çok faziletlerden alıkoyar.

Edeb. — Her hususda haddini bilib de onu tecavüz etmemeye edeb derler ki fezail-i ahlâkiyyedendir.

Haya. — Utanmak ile ifade ettiğimiz «haya», «tekdir ve tevbihî mucib çirkin ve ayıb olan bir şeyi irtikâbdan nefsin müteessir olması» dır. İnsanın en güzel, en sahih ve ciddi bir miyarı varsa o da «edeb ve hâyâ» sıdır. Bunlarla muttasıf olmayanların hayvanattan farkı yoktur. İnsanı mugayir-i ahlâk her türlü düşüncelerden men' eden bunlardır. Bu faziletten mahrum olanlar iradelerine sahib olamayacakları cihetle marizdirler. Her türlü fenalığı irtikâbdan çekinmezler. Bu gibiler hakkında Peygamberimizin «Utanmadıkdan sonra istediğini yap!» buyurması ne kadar beliğdir! Edeb ve hâyâsı olmayan bir insanın Müslümanlıkda imanı noksan sayılır: «Hâyâ, imandan cüz'dür.»

Emanete riayet. — Emanet — maddi olsun mânevi olsun — muhafaza olunmak maksadiyle insana tevdi' olunan bir hakdır. Müslümanlık bilcümle vezaifi de birer emanet saymış ve onları ehline tevdii emr eylemiştir. Mâl-i mîrî, millet ve hükûmet malı da birer emanettir. Emaneti ehline vermek bizim için bir borcdur. «Emanete riayeti olmayanın imanı yokdur», «Emanet zayi' olunca kıyamete intizar ediniz», «İşler ehlinin gayriye tevdi' olunduğu zaman kıyamete intizar ediniz. ss Mealindeki hadis-i şerifler emanete hiyanetin gerek ferd, gerek heyet-i ictimaiyye için ne vahim neticeler tevlid edeceğini bildiriyor.

Elhâsıl, efendiler, emanet edilen bir şey —mal olsun, ırz olsun, sır olsun— muhafaza edib ona hiç bir suretle hiyanet etmemelidir. Mâl-i mîrî az olsun çok olsun muhafaza olunmak lâzımdır. Allah'a imanı olan bir adam mâl-i mîrîye zerre kadar hiyanet etmez. Vazife de böyledir. Allah'ını ve Peygamberini seven adamlar vazifesini su-i isti'mâl etmezler. Vereceği vazifeyi de ehline verirler.

Doğru söylemek. —. Ruhumuzu ülfet ettireceğimiz fezailden biri de doğru söylemekdir. Aleyhimize bile olsa katiyyen doğrudan ayrılmamalıyız. İnsanın özü sözü bir olmalıdır. Sözleri başka, özleri başka olanlara insan denmez. Onlar münafıkdır.

Yalan. — Düşündüğünün bildiğinin hilâfını söylemeye «yalan» derler ki pek mezmum bir şeydir. «Yalan sözden sakının» mealinde olan âyet-i kerime ile «Yalandan sakının, yalan bir tarafda, iman bir taraftadır.» mealinde olan hadis-i şerif yalan söylemenin en büyük günah olduğunu bildiriyor. Yalanın en kötü sureti, yalan yere şahadet etmek ve yalan yere yemin etmekdir. Yalan çok fena bir maraz-ı ruhîdir. Ruhu bununla mâlûl olan bir insan her türlü fezailden mahrumdur.

Yalanın caiz olduğu yerler. — Bir mazlumun canını, malını, ırzını kurtarmak; küsmüş iki kişiyi ıslah etmek, barıştırmak, bir maksad-ı harbiyi itmam; bir mihnetzedenin kalbini mesrur edib hüzünden kurtarmak gibi doğrusunu söylemekle maksad hâsıl olmayacak yerlerde yalan söylemek caizdir.

Ketûm olmak. — Ruhumuza ülfet ettireceğimiz fezailden biri de ketûm olmakdır. Ne kendi esrar-ı zatiyyesini (gizli olub da başkalarına söylenmemesi lâzım gelen bir halini), nede başkaları tarafından kendisine tevdi' edilmiş bir sırrı muhafaza etmek «Din» imizin emr eylediği büyük bir fazilettir.

İfşa-yı sır ise bilâkis pek büyük felâket ve musibetleri daî bir maraz-ı ruhîdir. Peygamberimiz (S.A.V.) Efendimizin «ketm eden işine malik olur» buyurmaları ile Hz. Ali Efendimizin «Sırrın senin esirindir, ifşa ettiğin vakıt sen ona esir olursun» kelâm-ı âlileri ne büyük bir hikmettir.

Ulüvv-i himmet. — Ulüvv-i himmet demek; düşüncesi, duygusu, arzuları yüksek olmak, ef'âl ü harekâtında yüksek gayeleri hedef ittihaz etmekdir. «Din»imiz bunun pek büyük bir fazilet olduğunu söylüyor. Ulüvv-ü himmet sahibi olanlar harikalar vücuda getirirler.

İffet. — Fezail-i ahlâkiyyenin başlıcalarından biri de iffettir. Nefsinin gayr-i meşru' arzularına adem-i inkıyada iffet denir. Şeref, haysi-

yet, namus, itibar mutlaka sahib-i iffet olmaya vabestedir. İffetsizlik insan için pek mühlik bir maraz-ı ruhîdir. Binaenaleyh onu izale bir vazifedir. Çirkin hezliyyattan ve hezliyyat sahibleriyle ihtilâttan, meclislerine oturub kalkmaktan tahaffuz ve lisanını zabt etmek de fezail-i ahlâkiyyedendir. Hakiki bir Müslüman, edanî ile düşüb kalkmadan, onlarla dost olmadan kendini men' eder.

Boş ve faidesiz şeylerle vakıt geçirmek. — «Kişinin mâlâyâni. yani Dinine ve dünyasına faidesi olmayan boş şeyleri terk etmesi iyi Müslüman olmasının delil-i alenisidir.» mealinde olan hadis-i şerif, dünyevî ve uhrevî bir faidesi olmayan akvâl ve ef'âl ile vakıt geçirmenin Müslümanlığa yakışmayan bir hareket-i mezmume olduğunu bildiriyor. Binaenaleyh bir Müslüman bu gibi şeylerle vakıt geçirmez.

İstikamet. — Allah'a ve onun kulu ve Peygamberi olan Hz. Muhammed'e iman etmiş olan her Müslüman «istikamet» ile memurdur. «İstikamet Cenab-ı Allah'a karşı taahhüdatını muhafaza edib sözünde, işinde hak ve doğrulukdan ayrılmamaktır.»

Allah'a Peygambere iman etmiş olan «bir Müslüman» her hususda tamamiyle hakkı hayrı ve doğruyu iltizam edeceğini taahhüd etmiş demektir. Binaenaleyh bu taahhüdünü muhafaza ederek hakkı ve hayrı bilen, hakkı ve hayrı seven, hakkı ve hayrı söyleyen, hakkı, ve hayrı kabûl eden, hakkı gizlemeyen, hakka ve hayra müteallik her şeyde kimseden ve kimsenin dedikodusundan korkmayan, ekvâl ve ef'âline Allah'ını kendisinden hiç bir an ayırmayan bir nâzır ve hâkim bilen bir adam erbab-ı istikamettendir. Ve her Müslüman bununla memurdur. «Emr olunduğun gibi istikamet et!» mealindeki âyet-i kerime ile «Allah'a iman ettikten sonra istikamet et!» mealindeki hadis-i şerifden anlıyoruz ki : Müslümanlık demek, sözünde ve işinde hak ve hayırdan ayrılmamak.

Elhâsıl sebat, metanet, hakimiyyet-i nefsiyye, izzet-i nefs, tevazu', vekar, şecaat, edeb, haya, ulûvv-i himmet. muhakeme, reviyyet, seha, kanaat, rıfk, sabr u sekinet, istikamet, gayrın menfeatine hürmet, hamaset, vefa, safiyyet-i kalb, mürüvvet, afiv, hamiyyet, hayr u adalet, şefkat gibi sıfat-ı celile ile ruhumuzu ülfet ettirmek bizim için bir vazifedir.

Bununla beraber tehevvür, cebanet, inad, gazab, hayasızlık, hilm-i himarî, şenaat-i lisaniyye, sefahet, hiffet, denaet, metanetsizlik. kin ve hased, azamet, hodbinlik, istihza, yalan söylemek, sırrı ifşa etmek, zulüm, hiyanet, nifak, ihtiras, hiyel ve hud'a, buhl gibi bir kısmı kuvve-i hissiyyeye, bir kısmı da kuvve-i zihniyyeye, bir kısmı da kuvve-i iradiyyeye teallûk eden emraz-ı nefsaniyyeden ruhumuzu tathir etmek lâzımdır.

Vezaif-i cismaniyye. — «Din» imiz; yalnız ruhumuzun değil, cismimizin «tahaffuz ve tekemmülünü» de emr etmekdedir. Binaenaleyh evvelâ vücudumuzun sıhhatini ihlâl edecek her türlü ef'âl ve hareketten ictinab etmek, saniyen kuvay-ı bedeniyyemizi inkişaf ettirmeye çalışmak bir vazifedir. Müslümanlıkda imandan sonra en büyük nimet âfiyettir. «Din» imizde sıhhatin imandan cüz' olması da bundandır.

Nazar-ı İslâmda sıhhat ve maraz. — «Din» imiz sıhhat ve âfiyeti en büyük bir nimet, hastalığı da fıtratın lâ yetegayyer kanunlarına adem-i riayetin ceza-yi tabiisi olmak üzere gösterir ve hasta olan bir insanın tedavî olunması lâzım geldiğini bildirir. «Ey Allah'ın kulları tedavî olunuz; zira Cenab-ı Hak hiç bir hastalık vermemişdir ki onun ilâcını da yaratmış olmasın! — Hadis-i şerif».

Müslümanlık nazarında sarî hastalık. — «Din» imiz, bilcümle sarî hastalıkdan tahaffuz olunmaklığımızı emr ediyor. «Bir yerde taun hastalığı olduğunu işittiğiniz vakıt onun üzerine gitmeyiniz; bulunduğunuz yerde zuhur etmiş ise firar suretiyle (yani bâzı tedabir-i sıhhiyyeye riayet etmeksizin) oradan çıkmayınız, mealinde olan hadis-i şerif bu günki karantine usulünü en mükemel bir surette takrir buyuruyor.

İhtiyacat-ı cismaniyyede itidâl lüzumu. — Me'kûlât, melbusat, meşrubat gibi cismanî ihtiyaclarda itidâle riayet ve bunların «tayyib» olması için de üç şart lâzımdır:

1 — Kazanc itibariyle helâl olması,

2 — Nefselemrde temiz olması,

3 — Hiç bir surette muzir olmaması.

Binaenaleyh herhangi bir şeyde bu üç şartın biri bulunmazsa o şey Müslümanlıkda haramdır.

Müskirat. — Müskiratın vücud, akıl, ruh, âile, mal, heyet-i ictimaiyye itibariyle pek büyük mazarratı olduğu cihetle «Din» imiz suret-i katiyyede haram kılmıştır. Evet müskirat, aklı izale, sıhhati ihlâl, âile ve ahlâkı ifsad eder, bozar, malı imha eder. İnsanlar arasına buğzu adavet ilka eder; insanı Allah'dan uzaklaştırır. Bunun içindir ki «Din» imizde bunun ismi «ümmülhabais» dir.

Vücuda muzir olmalarından dolayı yenmesi haram olan bâzı hayvanlar. — Kendiliğinden ölmüş hayvanlar, hayvandan akan kanı, domuz etini, boğulmak veya bir şey ile dövülmek suretiyle öldürülmüş veyahud yüksek bir mahalden düşerek ölmüş, dövüşmek veya yırtıcı bir hayvan

tarafından parçalanmak suretiyle ölmüş olan hayvanın etini yemek Müslümanlıkda suret-i katiyyede haramdır.

«Din» imizin on dört asır evvel haram kıldığı bu şeylerin vücuda nekadar muzir olduğu bugün hıfzıssıhha uleması tarafından açığa çıkarılmış ve bu suretle İslâmın ulviyyeti düşmanları tarafından da takdir olunmaya başlamışdır. Amerikalıların resmen içkiyi men' eylediklerini bize gösteren Allah Tealâ hazretlerinin; hınzır etini men' ettiklerini de yakında gösstereceğine mutmain olmalıyız.

Vezaif-i âiliyye ve vataniyye

Âile — Ebeveynin evlâdına karşı vazifeleri — Hayatın devirleri ve her devre âid, ebeveynin vazifeleri — Kardaş veya akrabalarımıza karşı vazifelerimiz — Büyüklere hürmet, küçüklere şefkat — Mürebbî ve muallimlere karşı vazifelerimiz — Komşularımıza karşı vazifelerimiz — Vezaif-i medeniyye — Kur'an-ı Kerim'e göre devletin esasları — Vezaif-i ictimaiyyeden vergi ve askerlik — Memleketi muhafaza için kuvvet hazırlamak — Ta'lim ve nevbetin fezaili — Kuvve-i mâneviyye — Saff-ı harbden firarın kebairden olduğu — Şeref-i şehadet.

Vezaif-i âliyye. — «Din» imiz efrad-ı âileden her birerlerini bir takım vazifelerle mükellef tutmuştur. Âile, insanın içinde doğub büyüdüğü ufak bir cemiyyettir. Ana, baba, evlâd, hısım, akraba bu cemiyyetin azalarıdır.

«Ebeveyn» in evlâdına karşı vazifeleri. — Ebeveynin evlâdına karşı en büyük vazifeleri, onları mensub oldukları millete, hatta bütün beşeriyyete en nafi' uzuv olacak bir surette terbiye ve tehzib etmektir. Hz. Ali (R.A.) Efendimizin «Evlâdlarınızı bulunduğunuz zamanın gayri bir zaman için talim ediniz: çünki onlar sizin zamanınızdan başka bir zaman için halk olunmuşlardır... Çocuğun terbiyesinde sakın kusur etme; çünki o senin zamanının gayri bir zaman için yaratılmıştır» kelâm-ı hakimaneleri ebeveyn için en büyük bir düstûr olmalıdır.

Hayatın devirleri ve her devre âid, ebeveynin vazifeleri. — Tufuliyyet, sabavet, şebabet gibi muhtelif devirlerde ebeveynin terbiye vazifeleri değişir. Yedi yaşına kadar devam eden devr-i tufuliyette ebeviynin vazifesi kavaid-i hıfzıssıhhaya riayet etmek suretiyle çocuğun neşvünemasına çalışmaktır. Ayni zamanda pek çok noktalarda çocuğa hüsn-ü nümune olmaya çalışmalı; onun yanında kötü sözler, kötü fiillerde bulunmamalıdır. Çünki çocuk ebeveyinden ve mürebbilerinden her gördüğünü kapmaya pek meyyaldir.

Asıl terbiye devri yedi yaşından itibaren başlayıb on - on dört yaşına kadar devam eden sabavet devrine âiddir. Binaenaleyh bu devirde ebeveynin vezaifi pek ziyade kesb-i ehemmiyyet eder. Bu devirde ço-

cuk ebeveynini nasıl görürse bilâhare öylece taklid eder. Bu devirde görmüş olduğu evza'u etvarı taklid hususunda çocuğun dimağı âdeta fotoğraf klişesine benzediği gibi, işittiklerini zabt etmek hususunda hafızası da gramufon plâğına benzer. Ana ve babanın kavaid-i ahlâkiyyeye karşı en ufak bir mübalâtsızlığı, ana baba arasındaki muhabbet ve nefret, çocuğun dimağında pek mühim izler bırakır.

Evlâdın ebeveynine karşı vazifeleri. — Ebeveynimize kavlen ve fi'len iyilikde bulunmak, onlara «üf» bile dememek, kalblerini rencide edecek bir lisan kullanmamak, öyle bir harekette bulunmamak, yüzlerine nazar-ı infiâl ve gazabla bakmamak, dâvetlerine daima güler yüz ve yumuşak sözle mukabele etmek, Cenab-ı Hakka karşı isyan olmayan her sözlerini —hatta acı ve kaba bile olsa— tutmak, her hususda onların rızasını tahsil ve onların hizmetlerini kendi hizmetlerimize takdim etmek, onlar gelince ayağa kalkmak, onlarla beraber gider iken önlerine geçmemek, öldükden sonra kendilerini rahmetle yad etmek bizim üzerimize terettüb eden vazife-i ahlâkiyyedendir. Çünki muhtac-ı muavenet ve zaif olduğumuz zamanlar bizim uğrumuzda onlar her şeylerini feda ediyorlardı. Şübhe yok ki şimdi o vazifeler bize yüklendi.

Kardaş ve akrabalara karşı vazifelerimiz. — Kardaşlarımızın küçüklerini himaye, onlara şefkatle muamele; büyüklerine karşı da tâzim ve hürmet etmek, yüzlerine gelmemek, sözlerine karşılık vermemek, kalblerini kırmamak Dinî ve ahlâkî bir vazifedir. Akrabalarımıza karşı da ayni his ile mütehassis olmalı, derecelerine göre onlara da şefkat ve tâzim göstermeliyiz.

Alelumum büyüklere hürmet, küçüklere şefkat. — Zaten alelumum büyüklere tâzim, küçüklere şefkat etmek Müslümanlığın evamir-i katiyesindendir. «Büyüklerine hürmet, küçüklerine şefkat etmeyen bizden değildir; cemiyyet-i İslâmiyyeden haricdir» meâlinde olan hadis-i şerif, bu babdaki vezaifimizi pek güzel tayin etmektedr.

Mürebbi ve muallimlerimize karşı vazifelerimiz. — Mürebbi ve muallimlerimiz bizim için pek büyük ve muhterem zevattır. Ruhan ve fikren yükselmemizi temin eden onlardır. «Mafevkına itaat et ki madunundan itaat göresin» meâlindeki hadis-i şerif ile Hz. Ali (R.A.) Efendimizin: «Bana bir harf öğreten beni köle kılmıştır; o benim efendimdir» kelâm-ı hakimaneleri muallim ve mürebbilerimize karşı alacağımız vaziyeti tavzih etmektedir.

Komşularımıza hürmet. — «Komşuları kendisinin şerrinden emin olmayan adam mümin değildir»; «Müslim ve mümin, eli ve diliyle başkalarına zarar yapmayan ve umum insanların can ve mallarını emniyet-

te bulunduran kimsedir.» mealindeki hadis-i şerifler, dili veya eli ile başkalarını ızrar edenlerin hakiki mümin ve Müslim olmadıklarını bildiriyor. Binaenaleyh bir Müslüman komşularına, civarındakilere, hiç bir surètle iras-ı zarar etmez. Müslümanlığın bu hususdaki tealimi pek katîdir.

Vezaif-i medeniyye. — Vezaif-i medeniyye, bir vatanda yaşayan insanların mensûb oldukları hükûmete, hükûmetin efrada karşı olan vazifeleridir. Tebaa-i hükûmetten her ferdin memleketini sevmesi, onun saadetine çalışması, hükûmetin meşru' olan bütün emirlerine itaat etmesi bir vazifedir. Çünki vatan anamız, kanun da babamızdır. Hükûmetin de efrada karşı bir vazifesi vardır: Onların hukukunu, şerefini, namusunu, temin ve himaye ederek asayiş-i dahilîyi muhafaza, tecavüzat-ı hariciyeyi def'.

Kur'an-ı Kerim'e göre devletin esasları. — Kur'an-ı Kerim'e göre devletin müesses bulunduğu esas ikidir:

1 — Adalet;
2 — Emanatı ehline vermek.

Binaenaleyh bu iki esası muhafaza eden bir hükûmet (şekli ne olursa olsun) nazar-ı İslâmda meşru' ve makbûldür. Müslümanlık şekle değil, ruha ehemmiyyet vermişdir.

Vezaif-i medeniyyeden vergi ve askerlik. — Hükûmete karşı iki nevi' vergi ile mükellef bulunuyoruz: «Mal vergisi, can vergisi» yani askerlik. Asker, haricî düşmanlara karşı vatan ve hukuk-u mileti muhafaza, dahilde bâzı müfsidlerin tahrikiyle tehaddüs edecek karışıklıkları teskin edecek bir kuvve-i müsellehadır. İnsanlarda hırs u tama' bulundukca her devlet bu kuvveti bulundurmaya mecburdur.

Memleketi muhafaza için kuvvet hazırlamak. — Kur'an-ı kerim'in emr-i kat'isi mucibince bir İslâm hükûmeti için bilcümle muhacemat-ı ecnebiyyeyi def' edebilecek bir surette her asrın icabatına göre kuvvet hazırlamak farzdır.

Ta'lim ve nebbetin fazaili. — «Din ü devlet uğrunda nevbet bekler iken terk-i hayat eden mertebe-i şahadetı ihraz eder», «Allah rızası için bir gün nevbet beklemek, gece namaz, gündüz orucla geçen bin geceden efdaldir». «Allah rızası için bir gün nevbet bekleyen kimse için bir ay oruc ve namazın mükâfatı verilir.» mealinde olan ehadis-i şerife tâlim ve nevbetin nazar-ı İslâmda ne büyük bir ibadet olduğunu gösterir.

Kuvve-i ma'neviyye. — Askerlikde kuvve-i maddiyye kâfî olmayıb kuvve-i mâneviyye de lâzımdır. Kuvve-i mâneviyye kalb ve ruhun kuv-

vetidir. Bu ise Allah'a, Peygambere, mes'uliyyet-i uhreviyyeye, fazilet ve rezilete mükâfat ve mücazata iman ile hâsıl olur. Bunun içindir ki; hissiyyat-ı Diniyyeden mahrum olan insanlarda muhabbet-i vataniyye bulunamaz. Kendisine tevdi' edilen vezaifi hüsn-ü ifa edemez. Dünyanın en büyük dahileri de itiraf ediyor ki: En mühim muvaffakiyyet, kuvve-i mâneviyye iledir.

Saff-ı harbden firar. — Din-i İslâm nazarında askerlikden ve muharebe meydanından kaçmak en büyük günahtır. Müslüman oğlu Müslüman katiyyen böyle bir ma'siyeti irtikâb etmez.

Şeref-i şahadet. — Allah uğrunda arslanlar gibi çarpışır iken ölenlere Din-i İslâm «şehid» ismini vermiştir. Rütbe-i şahadeti ihraz edenlerin bizim bildiğimiz bir hayat ile yaşamakta olduklarını bize Kur'an-ı Kerim haber vermektedir. «Allah yolunda katl olunmak; alacaklının hakkından başka, bütün kusurlarını afveder.» hadis-i şerifi kul hakkından maada olan bütün günahlarının ma'fu olduğunu, «Denizde şehid olanlar karada şehid olanlardan indallah efdâldir» mealindeki eser-i şerif de denizde şehid olanların karada şehid olanlardan efdâl olduğunu gösterir.

Vezaif-i ictimaiyye

Vezaif-i ictimaiyyenin târif ve taksimi — Vazife ve hak — Hukuk-u tabiiyye — Hakk-ı hayat — Kaatil hakkındaki ceza-yi şer'î — Müdafaa-i nefs meşru'dur — İntikam-ı şahsî — İntihar ve başlıca esbabı — edakârlık intihar değildir — Ahlâk ve düello — Hayat-ı ma'neviyyenin taarruzdan masuniyyeti — Hayat-ı ma'neviyyeyi lekeleyecek akvâl ve ef'âl—Hakk-ı hürriyyet — Hakk-ı temellük ve tasarruf, hakk-ı müsavat — Hırsızlık ve dolandırıcılık — İhtikâr — Müslümanlıkta en büyük hiyanet — Uhûd ve ukuda riayet — Vezaif-i me'mure — Hulâsa.

Vezaif-i ictimaiyye. — İnsanların hemcinslerine karşı olan vazifelerine vezaif-i ictimaiyye veya insaniyye denir.» «İnnellahu Ye'muru biladli...» âyet-i kerimesiyle «Kendi nefsin için sevdiğin, arzu eylediğin şeyi başka insanlar için de sev; nefsin için istemediğin şeyleri başkaları için de arzu etme» mealinde olan hadis-i şerif vezaif-i ictimaiyyemizi tâyin hususunda en büyük düsturdur. Bu esaslar mucibince her ferdin hayatına, hürriyyetine, hakk-ı tasarrufuna, mâl ü emlâkine, şeref ve haysiyyetine riayet; meskenine, muhaberatına adem-i taarruz bizim için mecburî bir vazifedir. Ayni zamanda başkalarına karşı ibraz-ı meveddet, fedakârlık, hayrhahlık, muavenet etmek de ihtiyarî bir vazifedir. Binaenaleyh vezaif-i ictimaiyye ikidir.

Vazife ve hak. — Başkalarının hayatına, hürriyyetine, hakk-ı tasarrufuna, haysiyetine riayete mecbur olan her ferd; buna mukabil hakk-ı hayata, hakk-ı hürriyyete, hakk-ı tasarrufa, hakk-ı haysiyyete malikdir. Kendi hayatına, hürriyyetine, hakk-ı tasarrufuna, haysiyyetine riayet olunmasını isteme hakkı vardır.

Hukuk-u tabiiyye. — Hukuk-u tabiiyye dörttür: Hakk-ı bekaa — hakk-ı hayat, hakk-ı hürriyyet, hakk-ı tasarruf, hakk-ı müsavat. Bunlar, âkıl ve müdrik olarak yaratılmış olan insanların sıfât-ı zaruriyesindendir. Başkalarının bu haklarına riayet ettikce hiç bir ferdin bu hakları hiç bir kimse tarafından izale edilemez.

Hakk-ı hayat. — Her ferdin evvelâ yaşamak ve mevcudiyyetini idame etmek ister. Bunun için insan hayat ve hakk-ı bekaya malik ve diğerlerinin hakk-ı hayatına riayetle muvazzafdır. Binaenaleyh:

«Hayat-ı beşeriyye taarruzdan masundur».

Bütün hukuk-u beşeriyyenin üssülesası da bu masuniyyettir. İşte bunun içindir ki şeriat-i Muhammediyye (S.A.V.) katl-i nefsi en büyük kebairden saymıştır. «Cenab-ı Hakkın haram kıldığı katl-i nefs cinayetini irtikâb etmeyiniz», «Bigayr-i hakkin bir insanı öldüren, bütün insanları öldürmüş gibidir», «Bilerekden, taammüden bir mümini katledenlerin ceza-yı uhrevisi ebediyyen cehennemdir; Onlar rahmet-i İlâhiyyeden matruttur; onlar için pek müdhiş bir azab vardır» mealini natık olan âyât-ı kerime, hayata tecavüzün ne büyük bir cinayet olduğunu bildirmektedir. Binaenaleyh gerek ferdin, gerek cemiyyetin hayatına tecavüz hukuk-u tabiiyyeye tecavüzdür.

Kısâs. — Mademki hayat ve haysiyyete ihtiram her ferd için mecburi olub her ferd tabiî olarak hakk-ı hayat ve bekaya maliktir. Şu hâlde bu vazifesini ifa etmeyerek başkalarının hayatına tecavüz eden bir insandan hakk-ı hayat ve bekanın alınması pek tabiî olur.

İşte bunun içindir ki Müslümanlığın kaatil hakkında tâyin eylediği ceza-yi dünyevî gayet mâkûl ve tabiî bir cezadır. «Sizin için kısasda hayat vardır...» mealinde olan âyet-i kerime kısasın, ayni zamanda, cemiyyetin a'za-yı sairesini muhafaza edeceğini de bildiriyor.

Müdafaa-i nefs meşru'dur. — Bir insan başkalarının tecavüzüne maruz kalır ve mütecavizlerin elinden başka suretle kurtulmak imkânı olmazsa, o zaman onların hayatını izale etmesi kavanin-i ahlâkiyyeye mugayir değildir; meşru'dur.

İntikam-ı şahsî. — Müdafaa-i nefs meşru' ise de intikam-ı şahsî meşru' değildir.

İntihar. — Mademki hakk-ı hayat insanın tabiî haklarındandır. O hâlde her hangi bir delile istinad ederse etsin, insanın kendisi de bu hakkını izaleye aslâ salâhiyettar değildir. Bunun içindir ki: Müslümanlık, intiharı ve intihara müeddî olan harekâtı haram kılmıştır. «Nefsinizi katl etmeyiniz» mealinde olan âyetlerle, «Yüksek bir yerden kendisini atmak, zehir içmek, alât-ı katıa ve carihadan birini isti'mâl etmek suretiyle kendini öldüren müebbeden cehennemdedir» mealinde olan hadis-i şerif Müslümanlıkda intiharın gayr-i meşru' olduğunu tebliğ ediyor.

İntiharın başlıca sebebi. — İntiharın başlıca sebebi: «Hükm-i kadere mutavaat etmemek, hayattan maksad-ı muvaffakiyyet ve saadet-i hâzıradan ibaret zannetmek» dir. İşret de en büyük yardımcısıdır. Filhakika insanın hükm-i kadere mutavaatı olmaz ve hayattan maksad dünyada her istediğine nail olmak zannında bulunursa, dilediği saadet eline geçmeyince kalbini istilâ eden ye's derhâl kendisini intihara sevk eder. Hâlbuki hayattan maksad yalnız bu değildir. Ayni zamanda intihar bir cebanettir. Vazife başından kaçmaktır. Bir de intihar etmekle, kendisine sürülmüş bir lekeyi temizlemiş de olmaz; bilâkis daha ziyade su-i zannı celb eder.

İntihar-ı cüz'î. — Kendi hayatına kasd etmek meşru' olmadığı gibi, âzâsından birini kat' etmek, yahud bir uzvun vazifesini tatîl eylemek de caiz değildir.

Fedakârlık intihar değildir. — Muharebelerde, yahud millete âid her hangi bir hususda fedakârlık ederek nefsini tehlikeye atmak intihar değildir. Çünki intiharın menşei ye's ü cebanettir. Bu ise ahlâk-ı mezmumedir. Hâlbuki fedakârlık şecaatten, ulüvv-ü fikirden neşet eder ki; en mergub fezail-i ahlâkiyyedendir.

Ahlâk-ı Düello.— Şimdiye kadar Avrupada carî olan düello da mugayir-i ahlâk ve insaniyyet bir vahşettir. Bununla ne bir hak sabit olur, ne de lekelenmiş olan bir şeref ve namus temizlenmiş olur. Bilâkis bunda hem cemiyyetin, hem de şahsın hukuk ve vezaifine karşı sarih bir tecavüz vardır. Bunun içindir ki: Her hükmü insaniyyet ve tabiate muvafık olan Müslümanlıkta intihar gibi düello da memnu'dur. Düellonun ekvam-ı ibtidaiyyeden kalma vahşî bir âdet olduğu Avrupaca takdir olunmaya başladığından şimdi orada da men' olunmaya başlanmıştır.

Hayat-ı mâneviyyenin taarruzdan masuniyyeti. — İnsanın hayat-ı suriyyesinden başka ve daha kıymetli bir de hayat-ı mâneviyyesi vardır ki o da: «Bir insanın ırzı, namusu, şöhreti, şeref ü haysiyetidir.» Nebiy-yi Zişan Efendimiz «Her Müslümanın diğer Müslümanlara malı, ırzı, kanı haramdır; hiç bir müslüman için diğerinin malına, ırzına, kanına, tecavüz etmek caiz değlidir» mealinde olan hadis-i şerifi hayat-ı mâneviyyeye tecavüzü men' etmektedir. Binaenaleyh:

«Irz, namus, haysiyyet-i beşeriyye taarruzdan masundur.»

Gerek lisanen, gerek fi'len bunlara tecavüz meşru' değildir.

Hayat-ı mâneviyyeyi rahnedar edecek ekvâl ve ef'âl. — Başkalarının hayat-ı mâneviyyesini lekeleyecek olan ekvâl ve ef'âlin başlıcaları

şunlardır: İstihza, şetm ü tahkîr, zemm ü fasl, hiciv, iftira, gıymet, nemime.

İstihza; şifahen veya tahriren bir insan ile eğlenmek, onun kadr ü meziyyetini tenkis edecek harekâtta bulunmaktır ki ahlâk-ı mezmumedendir. Şetm ü tahkîr; alenî bir surette insanın şöhretini, meziyyetini lekedar edecek ef'âl ü harekâtta bulunmaktır. Fasl; bulunduğu bir meclisi güldürüb eğlendirmek için diğerlerinde —ekseriya— bulunmayan kusurları —meclise hoş gelecek surette— tatlı tatlı hikâye etmektir. Gıybet; işittiği zaman hoşlanmayacağı bir şeyi, bir ayıbı bir adamın arkasından söylemektir. İftira; bir adama onda olmayan bir fenalığı isnad eylemektir. Hiciv; şetm ü tahkirin şairane olan kısmına denir.

Nemime = Koğuculuk; tâbir-i umumî ile birinden laf alıb diğerine götürmek, birinin hakkında söylenen lakırdıları ona ulaştırmakdır ki hafiyyeliktir. «Hükûmet reisi, vükelâ, ümera, vali, kaymakam ilh.. gibi ma fevka nâsı siayet eden; yâni insanlardan laf alarak onlara götüren kimse nikâh-ı sahih evlâdı değildir. Yahud o fıtratta bulunanlardan onda bir damar vardır» mealinde olan hadis-i şerif, nemmamcılığın nekadar şeni' bir hareket olduğunu gösterir.

Bu saymış olduğum şeylerin hepsi de hayat-ı mâneviyyeye bir tecavüzdür. Bu vesaitten biriyle bir insanın hayat-ı mâneviyyesine tecavüz etmek bâzan onun malına, hatta canına tecavüzden daha şeni' ve daha caniyane bir hareket sayılabilir. Bunun içindir ki «Din» imiz bunları suret-i katiyyede haram kılmıştır. Bunlardan biriyle hayat-ı mâneviyyeye tecavüz edenler nazar-ı İslâmda en ahlâksız, en terbiyesiz insanlardan maduddur (2).

Hased. — Bir kimsenin haiz olduğu mevkii, şan ü şöhreti çekemeyib onun —kendisine gelmesini istesin veya istemesin— zevalini arzu etmeye «hased» denir. Bu huy, muhill-i haysiyyet ü şeref her türlü rezaletin, ahlâksızlığın menşe-i yegânesi olduğu cihetle Müslümanlık bunu da suret-i katıyyede haram kılmıştır. Hasedin nekadar fena bir şey olduğunu Hz Peygamber Efendimizin «Sizden evvelki ümmetlerden mahv ü helâk olarak harita-i âlemden nam ü nişanları kalkanların helâkine başlıca sebeb hased denilen kötü huydur.» mealindeki hadis-i şerifleri isbat etmekdedir. Hâsidin şerrinden Allah'a sığınmak lâzımdır. İmrenmek dediğimiz gıbta, başkasındaki gibi kendisinde de olmasını arzu etmekdir ki bu caizdir.

Hakk-ı hürriyyet. — Hakk-ı hürriyyet demek; serbest düşünebilmek, serbest söyleyebilmek, serbest hareket edebilmek hakkına malik olmaktır. Yaşamak her ferd için tabiî bir hak olunca bunun da tabiî bir

hak olması icab eder. Müslümanlık «Dinde ikrah yoktur..», «İyi amel yapan kendi menfaatine; fena yapan da zararına çalışmıştır...», «Hak sahibi için söz söylemek salâhiyyeti vardır», «En büyük cihad, zalim bir devlet reisinin, zalim bir âmirin yanında söylenen hak sözdür» gibi bir takım ûlvî düstûrlar ile hakk-ı hürriyyeti mukaddes bir hak olarak tanımıştır. Binaenaleyh: «Hürriyyet-i efkâr ve vicdan, hürriyyet-i beyan, hürriyyet-i hareket taarruzdan masundur».

Hürriyyet-i efkâr ve vicdan bir had ile mahdud değildir. Bir insan dilediği gibi düşünebilir. Buna kimse bir şey diyemez. Fakat hürriyet-i beyan ile hürriyyet-i hareket böyle olmayıb her ferdin hukuk-u tabiiyyeden olan bu hakkını isti'mâl etmesi, diğerlerinin ayni hukuka malikiyyetini temin eden hudud ile mahduddur. İnsan her şeyi düşünebilir. Dilediği gibi itikad edebilir. Fakat bunları harice çıkaracak olsa o memlekette hükümferma olan kavaid-i ahlâkiyye ve ahkâm-ı şer'iyye ve kanuniyyeye riayete mecburdur. Bunun içindir ki: «Edyan taarruzdan masundur; Hissiyyat-ı Diniyye aslâ cerihadar edilemez.»

Binaenaleyh Ramazan-ı şerifde oruc tutan Müslümanların yanında diğer bir kısım Müslümanların oruc yemeleri «Hürriyyet-i vicdana, hissiyyat-ı Diniyyeye sarih bir tecavüzdür.» Diğer müslümanların onu men' eylemeleri onun hürriyyetine katiyyen tecavüz değil, bir hakdır. Çünki o adam «hissiyyat-ı Diniyye aslâ cerihadar edilemez» kaide-i tabiiyyesine tecavüz etmiştir.

Hakk-ı tembellik ve tasarruf. — Hayat tabiî bir hak olunca insan onu muhafaza ve idame için ihtiyacat-ı zaruriyyesini istifa edecek mevadı eline geçirmek ister ve çalışır. Şübhe yok ki bu suretle eline geçen bir şey üzerinde insanın bir hakk-ı temellükü olmak icab eder. İşte «insanın aharı ızrar etmemek şartiyle malik olduğu şeyi istediği gibi kullanmak hakkına malik olmasına» hakk-ı tasarruf denir.

Binaenaleyh:

«Mülkiyyet ve tasarruf hakkı taarruzdan masumdur.»

Hiç kimse bundan mahrum edilemez. Meğer ki suret-i kanuniyyede tebeyyün eden bir zaruret-i âmme bunu icab etsin, sa'y ü amel gibi hibe, veraset, vasiyyet de temellükün esbab-ı meşruasındandır.

Hırsızlık ve dolandırıcılık. — Müslümanlıkda mülkiyet ve tasarruf mukaddes bir hak olduğu cihetle bunlara muzir olan her şey şiddetle men' olunmuş «gayr-i meşru' bir surette diğerlerinin malını yemeyin!» mealined olan âyet-i kerime ile «Aldatan bizden değildir»; «Bir Müslümanı aldatan, bir Müslimi ızrar eden; bir Müslümana mekr ü hile eyleyen bizden değildir» hadis-i şerifi; meşru' olmayan her hangi bir suretle bi-

rinin malını almaktan bizi nehyediyor. Binaenaleyh çalmak; zor ile almak, hakkı varken inkâr etmek, yalan şahidi bularak malını almak, dolandırarak almak, yan kesicilik, kumar; mürabaha ile almak, alış verişte hainlik etmek; düzenle almak gibi vesait-i gayr-i meşruadan biri ile başkalarının malını almak onun hakk-ı tabiisine tecavüz sayılır. Müslümanlıkta bunların cezaları pek ağırdır. Çünki bunlar ferde karşı bir cinayet; cemiyyet-i beşeriyyeye karşı bir şekavettir.

İhtikâr. — «Müsliminin havayic-i zaruriyyesinde ihtikâr eden, pahalılansın da öyle satayım azmiyle malı habs edib onları ızrar edenler rahmet-i ilâhiyyeden matruttur. Allah ve Resûlü o makule adamlardan beridir, uzaktır»: «Allahın ve melâikenin ve bütün insanların lâneti taamı, kıtlık hâsıl etmek için kırk gün habs eden kimsenin üzerine olsun. Bunun feraiz ve nevafilini Cenab-ı Allah kabûl etmez, bir de muhtekir enbiyayı katl ve nevafilini Cenab-ı Allah kabûl etmez, bir de muhtekir en-ihtikârın, yani pahalılık hâsıl olsun diye malı habs etmenin Müslümanlıkta memnu' ve pek büyük bir cürüm olduğunu gösterir.

Müslümanlıkta en büyük hiyanet. — «Hiyanetin en büyüğü bir valinin raiyyesi içinde ticaret etmesidir» mealindeki hadis-i şerif, bize gösterir ki: Bir âmirin taht-i idaresinde bulunan ehalinin ticaretine, menfaatine göz dikmesi, vesait-i ticariyeyi yed-i inhisarına alıb kendisi ticaret ederek onları ızrar etmesi en büyük hainliktir. Bir Müslüman bunu irtikâb edemez.

Meskenlerin taarruzdan masuniyyeti. — Bir insanın hayatı, namusu, şeref ve haysiyyeti, hürriyyeti, malı «mesken» ile muhafaza olunur. Mesakine taarruz ayni zamanda hem namusa, hem hürriyyete, hem mala taarruzdur. Bunun içindir ki Din-i İslâm «Sahibinin müsaadesini istihsâl ederek kendisine selâm vermedikce evlerinizden başka evlere girmeyiniz!» mealinde olan âyet-i kerime ile izin almadan başka bir kimsenin oturduğu eve, odaya girmekten bizi nehy ediyor. Binaenaleyh:

«Mesakin taarruzdan masundur».

Muhaberatın taarruzdan masuniyyeti. — Her ferdin her âilenin başkalarının muttali' olmasını istemediği bir takım esrar-ı hususiyyesi vardır. Hiç kimse tarafından onların görülmesini istemez. Binaenaleyh:

«Muhaberat da taarruzdan masun bir hakk-ı tabiîdir».

«İzni olmaksızın kardeşinden birine (nazar-ı İslâmda bütün insanlar kardeştir) mahsus olan yazı, mektub gibi şeylere muttali' olmak isteyen bir kimse, nefsini ateşe atmış demektir.» meâlinde olan hadis-i şerif ile bu hakk-ı tabiî de takrir edilmiştir.

Hakk-ı müsavat. — Müslümanlık hakk-ı müsavatı da (nazar-ı kanun ve hukukda her ferdin müsavî olması) tabiî bir hak olarak. takrir buyurmuştur. Hz. Resul-ü Ekrem Efendimizin: «**Geçen ümmetler yalnız küçüklerini cezaya çarparlar, büyüklerini cezadan afv ederlerdi. Bu hâl onların sebeb-i helâkleri oldu. Vallahülazîm kerimem Fatıma sirkat etse onun da elini keserim**» buyurmaları Müslümanlıkda bunun nekadar mühim mevkii olduğunu gösterir. Hz. Ali Efendimizin bir Yahudi ile olan muhakemeleri de mâlûmdur.

Ahde vefa Müslümanlığın en mühim esaslarındandır. — Sözünden dönmemek, muahede ve mukaveleye riayet etmek Müslümanlığın en mühim esaslarındandır. Bu hususda pek çok âyât-ı kerime ve ehadis-i şerife vardır: «**Ey müminler ahdinizi ifa ediniz...**», «**Müminler emanetlerine; ahdlerine riayet edenlerdir:**» mealinde olan âyet-i kerimeler de bu cümledendir. Binaenaleyh:

«Uhûd ve ukud vacibürriaye»

bir hakk-ı müktesibdir.

Mâmafih cebr ü ikrah ile veyahud memleketin örf ü âdâtına, ahkâm-ı şer'iyye ve kanuniyyesine mugayir bir surette yapılmış olan muahedeler yok hükmündedir. Bunlara riayet vacib değildir.

Vezaif-i memure. — Buraya kadar vezaif-i ictimaiyyenin mecburî olanlarını gördük. Hepsinin bir hakka mukarin olduğunu da anladık. Fakat ictimaî hayatta vazifemiz bundan ibaret değildir. Aynı zamanda diğerlerine karşı hiç bir hakka malik olmayarak iyilik yapmak, muavenette bulunmak da bizim için bir vazifedir. Hem bu kısım vazifelerin muayyen ve mahdud bir mikdarı da yokdur. Dilediğin kadar muavenette, hayrhahlıkta bulunabilirsin. Şukadar ki: Hemcinsine yüksek derecede iyilikler yapmak yed-i iktidarında iken onu yapmayarak âdî derecede iyilikle iktifa edenler vazifelerinde kusur etmiş sayılırlar.

Son söz. — Din-i İslâm, hem ferdin, hem heyet-i ictimaiyyenin saadet-i hâliyye ve istikbaliyyesini tamamiyle temin etmiş, Halıka ve mahlûka karşı vazifelerimizi vazıh bir surette bildirmiştr. Binaenaleyh Müslümanlık ve şeriat dairesinde hareket edersek bizden beklenen her türlü vazifeleri yapmış oluruz. O hâlde her şeyden evvel Dinimizin ahkâmını, evamir ve nevahisini güzelce bellemek lâzımdır. Allah Teâlâ hazretleri hepimizi cadde-i şeriatten harice çıkarmasın, âmîn!

DİN HAKKINDA
UMUMÎ MÜTALÂA

Dinin târifi, gayesi, ahkâm-ı asliyyesi

Dinin târifi — Dinin ahkâm-ı esasiyyesi — Usûl-ü Din — Allah'a iman — Âhirete iman — Enbiyaya iman — Dinden maksad-ı aslî: Tevhîd-i hâlis — Tehzib-i ahlâk — İslâm kelimesinin ifade eylediği ruh-u ma'na.

Dinin tarifi :

Din'i (1) muhtelif surette târif ediyorlarsa da (2) biz mütefekkirin-i İslâmiyye'nin tarz-ı telekkisine daha muvafık olması hasebiyle - şu yolda tarif edeceğiz: "Din. — Zevilukule gaye-i hilkatini bildiren; onları kendi ihtiyar ve iradeleriyle bizatihi hayrolan şeylere, hâl ve istikbalde salâh ve felâha, kemale sevk eden; maddî ve mânevi bütün ihtiyaçlarını temin eden bir kanun-u mevze'-u İlâhîdir."

Şimdi bu tarifi biraz izah edelim: Din bir kanundur, deniliyor. Kanunun asıl mânası mastara (3) yâni doğru çizgi çizmek için kullanılan bir âlet, ele yol gösteren bir rehberdir, yapılan işin takip edeceği doğru yoldur. Demek oluyor ki, kanun aslen, maddî olarak doğru bir yolda istimâl olunuyor. Acaba burada da bu mânâyı mı kasd edeceğiz? Hayır, buradaki kanundan maksad, maddî bir rehber değil, belki mânevî, İlâhî bir rehberdir; Fafevkattabia, kudret-i külliyye sahibi bir İlâh-ı kaadir-i mutlak tarafından bütün ef'âl ü harekâtımızı tâyin eden bir rehberdir. Gaye-i hilkatlerine vâsıl olmak için insanların tâkib edecekleri doğru yoldur. Bu rehber zevilukule hem gaye-i hilkatini tayin eder, hem de o gayeye vüsulün keyfiyyetini, tarikını - en sahih ve kestirme bir surette - bildirir.

Mahlûkata nazar-ı im'ân ve basiretle bakılınca görülüyor ki: hepsi bir gayeye göre halk olunmuş, hepsi birer vazife ile mükellef olup halk

---

(1) Din, lûgatte : İtaat ve inkiyad, ceza ve ivaz, de'b ve âdât gibi mânalara gelir.

(2) Din-i tabiî tarafdarlarından bâzıları Dini şu yolda târif ediyorlar: «Din, hakikat-i insaniyyeden infikâk etmeyen bir vasf-ı lâzımdır.» Bâzıları da şu suretle târif ederler: «Din, tabiatin fevkinde ve tabiatin muhtac-ı İlâhî olan bir kuvvetin vücudunu idrak etmesinden ibaret, insana mülhem bir mânâdır.»

(3) Şerh-i mutâli'.

olunduğu gayeye varmak için çalışıyor. Binaenaleyh malik olduğu hasais ve kuva ile eşref-i mahlûkat olan insanın da kayd-i teklifden azade bir surette halk olunmayacağı şüphesizdir. İnsanın yaratılışında da pek büyük gayeler vardır, insanın vazifesi de ona vâsıl olmaktır.

Evet, bidayet-i zuhurundan bu âna kadar beşerin hiç durmamak suretiyle ihraz eylediği terekkiyata atf edilecek bir nazar bize gösteriyor ki: Beşer, efkârın henüz vâsıl olamadığı bir kemâle yükselmek için halk olunmuştur. İnsan, mukteza-yı hilkati aleddevam terekki ederek o kemâle erişmek, o gayeye vâsıl olmak için hiç durmaksızın çalışacaktır ve çalışıyor. Hâlbuki insan ayni zamanda noksana ma'ruzdur. Gaye-i hilkati olan kemali ihraz edebilmek için yükselip ona galebe etmesi lâzımdır. Bunun için de insanın hem gaye-i hilkatten haberdar olması, hem o gayeye isâl eden tarik-ı müstekimi, hem de oraya vusûle mani' olan nevakısı idrak ve tayin etmiş olması icab eder. Halbuki ne kendihinde, ne de tabiatte insana gaye-i hilkatini bildirecek, vazifelerini tayin edecek bir mürşid-i emîn yoktur.

Filhakika tabiatte bir çok kanunlar vardır ki, insanı o gayeye, o kemâle isâl edebilir. İnsan malik olduğu hasais ve kuva ile, melekât-ı akliyye ile tabiatteki kanunlardan, vesait-i muhtelifeden istifade ederek o gayeye erişebilir. Fakat bu, hem güç, hem de bütün insanlara nazaran mümkün değildir. Her insan kendi akl ü fikriyle gaye-i hilkatini tayin edemez. Etse bile o gayeye isâl edecek olan tarik-ı müstekimi anlayamaz. Bu hususda dalâlete düşer. Maba'dettabiî olan bu meselede akl-ı beşer müebbeden sapmaya mahkûmdur. Akl-ı beşerin, daima sapmaya mahkûm bulunduğu maba'dettabiiyyat içinde temin-i istikamet edebilmesi için maba'dettabia bir mürşidin rehberliğine ihtiyaç vardır. İşte bunun içindir ki, kudret-i Fâtıra, mahz-ı lûtf u kereminden, insanlara hem gaye-i hilkatlerini, hem de kendilerini o gayeye isâl edecek olan en sâlim tarikı tayin ve irae eden bir rehber göndermişdir ki, o da "Din" dir.

Din, insanların bir gaye-i kemâle yükselmek, bir dar-ı bekaya uruc etmek için halk olunduklarını katî bir lisan ile bildirir. Ayni zamanda o gaye-i kemâle yükselmek için insanın Halikını bilip ona arz-ı ubudiyyet etmesi, fezail-i ahlâkiyye ile kesb-i ittisaf ve insaniyyete muzir olan şeyleri islâh ile yeryüzünü imar eylemesi lâzım geldiğini, insanın buradaki vazifesinin ancak bu olduğunu anlatır.

Din insana kendi mahiyyetini, medh ve maadını, gaye-i hilkatına isâl eden tarik-ı müstekimi ve o gayeye varmaktan alıkoyacak esbab ve mevani -ifezail ve rezaili, hayr ü şerri - tayin ve irae ederek daima tarik-ı kemâl olan hayrü fazilete sevk eder; binaenaleyh bu gayeye vusûl için din yolunu takip etmek lâzımdır. Mamafih din, insanı irade ve ihti-

yarında serbest bırakır, onları hiç bir suretle cebr etmez. Bunun içindir ki, insanlar yaptıkları şeylerden mes'ûl ve mukabilinde mükâfat ve mücazata nail olurlar.

Dinin gaye-i yegânesi beşeri saadet yoluna isâl etmek, şehran-ı selim-i hayr ü hakikatte onlara rehber olmaktır. Bunun için insanlar daimî bir surette hayr u fazilete, hâl ve istikbalde fevz ü felâhı mucib olan şeylere sevk ve irşad eder. Bu itibar ile dinin emr etmiş olduğu her şey mutlaka hayr u fazilettir, insanın ihraz-ı kemâl etmesine vesiledir. Nehy ettikleri de şerr ü rezilettir, insanı ihraz-ı mertebe-i kemâl etmekten men' eden şeylerdir.

Yalnız bu kadar da değil. Din; insanın âhirete ait umûr ve vezaifini bildirerek saadet-i mâneviyyesini temin eylediği gibi, hissiyyat-ı dünyeviyyede tabi' olacağı kavaid-i ahlâkiyye ve içtimaiyyeyi talim etmek suretiyle saadet-i maddiyyesini de temin eder. Binaenaleyh kemâlât-ı beşeriyye, başka tarik ile değil, ancak bu İlâhî tarika salik olmakla tamam olur. Çünkü bu İlâhî kanunun ihtiva eylediği ahkâm ve kavaid tabayi'-i eşyaya muvafık, haber verdiği hakikatler nefselemre mutabıktır.

Filhakika felsefe de insanın mebde' ve maadını tayin ile iştigal ediyor. Fakat - yukarıda söylendiği veçhile - bu tarik ile gayeye vâsıl olmak pek uzun ve pek güçtür. Ayni zamanda muhataralıdır. Buradan gidip gayeyi bulmak her insan için mümkün değildir. Bu mesaili en sağlam ve kestirme alarak hall ü tayin eden ancak dindir. Yukarıdan beri izah etmeye çalıştığımız bu kanun-u İlâhî, bu rehber-i mânevi bir takım ahkâm u kavaid, evamir ve nevahi tahtinde tecelli eder. Binaenaleyh beşeri gaye-i kemâle sevk edecek yegâne tarik onlara tevfik-i hareket etmektir.

Dinin ahkâm ve kavaid-i esasiyyesi :

Din denilen kanun-u İlâhînin muhtevi olduğu ahkâm, esas itibariyle üç kısımdır :

1) Ahkâm-ı i'tikadiyye,

2) Ahkâm-ı ameliyye,

3) Kavaid-i ahlâkiyye.

Yani bütün ahkâm-ı Diniyye tashih-i itikad, tasfiye-i ahlâk, tehzib-i a'mâle irca' olunur.

Ahkâm-ı ameliyye : İbadat, muamelât, ukubat gibi kısımlara ayrılır. Ahkâm-ı kazaiyye, ahkâm-ı medeniyye ve siyasiyye, ahkâm-ı harbiyye, muamelât kısmında dahildir. Bunun içindir ki, ıstılah-ı İslâmîde din, dünyevî ve uhrevî bütün ahkâmı şamil bir manada müsta'meldir.

Usûl-ü Din :

Ahkâm-ı esasiyye-i Diniyye içinden usûl-ü Din, ahkâm-ı i'tikadiyyedir ki, o da üç kısımdır :

1) Allah'a iman,

2) Ahiret gününe iman,

3) Enbiyaya iman.

Bu esaslarda zamanın, mekânın, mizacın asla dahl ü te'siri olmadığı cihetle bütün enbiya bunları tebliğde müttefikdir.

İbadat ve taâtın suver-i hariciyye ve şekl-i zahirisi ile muamelât gibi bihasebilmesalih, pegyamberan-ı izam hazeratının ihtilâf ettikleri kısım, usûl-ü dinden değildir. Binaenaleyh bunlara taallûk eden füru'-u şerayi' de usûl-ü dinden hariçdir. Bunlarda zamanın, mekânın mizacın az çok dahl ü te'siri vardır; onlar ihtilâf ettikçe ahkâm-ı feriyyede de cüz'î, küllî tebeddülât ve tagayyurat vukua gelmiş ve bu suretle pek basit olarak başlamış olan ahkâm-ı fer'iyye tekâmül ede ede nihayet şeriat-i Ahmediyyede tekarrür etmiştir.

İbadat ve taât Halik-ı hakikîye mahsus olan en büyük ta'zimdir. Bunlardaki hikmet, kalbimizin Cenab-ı Hakka meyl ü incizabı, muhabbet-i İlâhiyyenin kalbe yerleşmesi ve bu suretle havfullahın, muhabbetullahın daima bizimle beraber bulunmasıdır. Binaenaleyh nefs-i ibadet usûl-ü dinde dahildir, tevhidden cüzü'dür. Bunun için her dinin bir ibadeti vardır; her Peygamber ümmetine ibadetle emretmiştir. Fakat ibadat ve taâtın suver-i hariciyye ve şekl-i zahirisi usûl-ü dinden olduğundan her dinin ibadeti başkadır. Gerek ibadat ve taâtın şekl-i zahirisi ve gerek diğer ahkâm-ı fer'iyye pek basit bir suretten başlayarak insanların tekemmülü nisbetinde onlar da tekâmül ve teâlî etmiş ve nihayet akl-ı beşerin ezher-cihet tekemmül ettiği bir devirde şerefnazil olan Kur'an-ı Kerimin beyan ettiği şekilde tekarrür etmiştir. Din-i İslâmın tebliğ eylediği ibadet huzu' ve husuu. tekrim ve ta'zimin hadd-i kusvasına baliğ olduğu için müntehay-ı ta'zim ma'nasına olan ibadet bu şekilde karar kılmıştır. Binaenaleyh Cenab-ı Hakka yapılacak olan hakiki ibadet, şeriat-i muhammediyyenin tarif eylediği şekl-i ibadettir.

Allah'a iman. — Mademki din, bir kanun-u mevzu'u İlâhîdir, o halde her şeyden evvel onun vazu olan Cenab-ı Allah'ı tanımak lâzımdır. Onu tanımadıkça din olamaz. İşte bunun içindir ki, dinin erkân-ı asliyyesinden birincisi Allah'a imandır. Allah'a imanın icmali şu suretledir: "Bu âlemin bir sani'-i hakikisi vardır. Her şeyin aslı, mercii, Rabbi O'dur. Onun kuvvet ve kudreti bütün mümkinata şamildir. İlmi - muzmerat-ı kulûb ve hafaya-yı umura varıncaya kadar - her şeyi muhittir. İradesi ava-

limin her zerresine nafizdir. Bilcümle sıfât-ı kemaliyye ile muttasıf, noksan sıfatlardan münezzehdir. Hayr ü şerri takdir ve tayin ederek onlara mukabil bir dar-ı mükâfat ve mücazat da ihzar eylemişdir.

Âhiret gününe iman. — Dinin usûl-ü selâsesinden ikincisi de âhiret gününe imandır. Bu da hulâsaten şu suretledir : "Bu hayatın fevkında «âhiret" denilen bir hayat-ı ebediyye, bir dar-ı mükâfat ve mücazat vardır. Onun hakikati, kemmiyyet ve keyfiyyeti bizce tamamen meçhûl, bizim duygularımızdan, duygularımız ile hâsıl ettiğimiz beşerî ilmimizden hariç, onun fevkindedir. Bu dünyada yapmış olduğumuz iyi, yahut fena amellerin mükâfat veya mücazatını o hayat-ı sermediyyede mutlaka göreceğiz."

Enbiyaya iman. — Şu iki esasa iman-ı yakinisi olan bir kimse şüphe yok ki, gaye-i hilkatine vasıl olmuş, kendisi için mukadder olan gaye-i kemâle erişmiş demektir. Fakat yukarıda söylediğimiz veçhile bunları lâyıkiyle idrak hususunda akl-ı beşer kâfî değildir. Bundan dolayıdır ki, beşerin medar-ı saadeti olan bu esasları kendilerine anlatmak için bir takım mürşidler ba's olunmuşlardır. Binaenaleyh dinin üçüncü esası da hayat-ı maddiyye ve ma'neviyyemizde bizlere rehber olan peygamberlere iman etmektir ki, onun da hulâsası şudur : "Cenab-ı Hak insanlardan dilediğine esrar-ı İlâhiyyesinden bazılarını bildirerek bu mümtaz insanları ebna-yı beşere hayr ü şer yollarını göstermek, fazilet ve reziletin ne gibi şeyler olduğunu bildirmek vazifesiyle mükellef tutmuştur. Onlar da haiz oldukları İlâhî kuvvet ve kudretle hayr ü şer, fazilet ve rezilet hakkında Cenab-ı Allah'dan telekkî eyledikleri evamir ve nevahiyi noksansız bir surette insanlara tebliğ etmişler; dünyevî, uhrevî saadet ve felâketi mucib olan şeyleri bildirmişler; Cenab-ı Allah ve hayat-ı ebediyye hakkında ne suretle itikad etmek lâzım geldiğini öğretmişler; daima doğruyu, hak ve hakikati söylemişlerdir."

İşte iman ve itikadın erkân-ı mühimmesi bunlardır. Beşeriyyetin saadet-i maddiyye ve mâneviyyesi bu esaslara merbut olduğu aşağıda daha ziyade izah olunacaktır. Mamafih bu erkân-ı selâseden maksudun bizzat, ancak birincisidir; yani Halik-ı Teâlâyı ikrar, tevhid ve taâttır. Âhiret günü bizatihi maksud olmayıp buradaki ef'alimize göre tecelliyat-ı sübhaniyyenin zuhur etmesi içindir. Peygamber de bu iki esasın en sahih ve salim bir surette vasıta-i tebliğidir.

Tehzib-i ahlâk, usûl-ü diniyye üzerine terettüp edecek bir semeredir. Binaenaleyh bu esaslara itikad edilmedikçe ahlâk olmaz. Ahlâk olmadıkça muamelât-ı beşeriyye de mihver-i lâyıkında deveran edemez. Bu usul-ü selâseye itikadı olmayanlar dünyevi ve uhrevî hüsran içindedirler.

---

(5) Üçüncü dersde buna dair izahat verilecekdir.

Dinden maksad-ı aslî :

Buraya gadar geçen mebahis dikkatle tâkîb edilince aşikâr bir surette anlaşılıyor ki: Dinden maksad-ı aslî ikidir :

1) Tevhid-i hâlis,

2) Tehzib-i ahlâk.

Tevhid-i hâlis. — Şirkden ve şirki ilham eden şeylerden mücanebet ederek Cenab-ı Hakka tamâmen rabt-ı kalb etmekdir. Bu ise sıfât-ı kemaliyye ile muttasıf bir Halik-ı hakikiyi ma'rifetle beraber onun zatında, sıfatında, ef'âlinde hiç bir suretle şerik ve şebihi olmadığını; esbab-ı zahirenin fevkinde bir kuvvet, kâinatta dilediği gibi icray-ı tasarrufa iktidar yalnız Cenab-ı Hakka mahsus olduğunu, binaenaleyh tazarru' ve ibadetin de ancak ona yapılabileceğini bilmek ve öyle itikad etmekdir. İnsanın kemali, saadet-i dünyeviyye ve uhreviyyesi de tehvid akidesine bağlıdır.

Filhakika, müsteşrikin-i meşhureden Karlay'in dediği gibi, bir adam için en büyük hikmet, yalnız Vacibülvücd'a serfuru' etmesi değildir; zaten, sıfaten, ef'âlen müteferrid; bununla beraber evamir ve icraatı en mâkul, en âlî, en bedi' şeyler olduğunu bilmek ve öyle kabûl etmek de lâzımdır. Bu kabûl edilince, Hâlikdan başka hiç bir kimsenin esbab-ı zâhirenin fevkında bir kuvve-i gaybiyyeye, bir saltanat-ı kaahireye malik ve kâinatta icra-yı tasarrufa muktedir olmadığını da kabûl etmek icab eder. Mademki Cenab-ı Haktan başka Halık, ondan başka kâinatta icra-yı tasarrufa muktedir yokdur; o hâlde duâ, huzu, ve huşu', ibâdet de yalnız Cenab-ı Hakka mahsusdur. Ancak Cenab-ı Hakkın yapabileceği bir şeyi mahlûkattan istemek, yahud o şeyin husûlü için - kata kılmak şirkdir, küfürdür. Hulâsa: Dinden maksad-ı aslî olan tevhid-i hâlis, Cenab-ı Hakkı ilmen ve amelen tevhiddir.

Gerek tevhid-i hâlis, gerek tehzib-i ahlâk için akl-ı beşerin rehberliği kâfi olmadığı cihetle Cenab-ı Hak mahz-ı lûtf u kereminden peygamlerler ba's buyurub bu esasları bize bildirmişdir. Binaenaleyh bütün dinlerin hepsi de şu iki esası takrir buyurmuşlardır. Çünki kemalât-ı beşeriyye ancak şu iki esasın kalbde yerleşmesine vabestedir.

İslâm kelimesinin ifade eylediği ruh-u ma'nada şu iki esasdan başka bir şey değildir. Nazar-ı Kur'an'da "Din" şu iki esas üzerine müesses bulunduzundan bunlar kalbinde temerküz etmiş olan kimseler en büyük Müslümandır. İnd-i İlâhîde mekbûl ve bütün insanlardan matlûb olan da budur. ur'an-ı Kerim'in "Cenab-ı Hak kendisine şerik ittihaz edenleri hiç bir vechle mağfiret etmez, bundan başka günahları dilediği kimse için afv ü mağfiret eder'" âyet-i kerimesiyle, Hz. Peygamber Efendi-

mizin "Gaye-i bi'setim mekârim-i ahlâkı itmam etmekdir'" buyurması da Dinden maksad-ı aslî tevhid-i hâlis ve tehzib-i ahlâk olduğunu göstermektedir.

Dersin hulâsası :

1 — Din bir kanun-u mevzu'-u İlâhîdir, bir rehber-i ma'nevîdir. Bu kanun insanlara dünyaya niçin geldiklerini, buradaki vazifeleri neden ibaret olduğunu bıdırir; onları daima fazilete, hayre sevk eder; her nevi' ihtiyacat-ı beşeriyyeyi te'min eyler.

2 — Bütün mahlûkat birer vazife ile mükellef ve hepsi de halk olundukları gayeye vasıl olmak için bir saik-i vicdanî ile çalışırlar. Şübhe yok ki: eşref-i mahlûkat olan insan da pek yüksek bir gayeye, bir gaye-i kemâle vâsıl olmak için halk olunmuştur; kendisinde olan noksana galebe ederek, gaye-i hilkati olan o kemâli ihraz etmek insan için bir vazifedir. İnsanın bidayet-i hilkatinden bu âna kadar hiç durmamak suretiyle ihraz eylediği terekkiyat da bunu gösterir. Binaenaleyh insana gaye-i hilkatini, o gayeye isâl eden en kısa yolu, aradaki mevanii tâyin edecek bir mürşid lâzımdır.

3 — Tabiatte insana gaye-i hilkatini bildirecek bir takım kanunlar, rehberler varsa da bunlar bütün insanlara nazaran bir mürşid-i kâmil olamazlar. Her insan bu kanunların irşadatiyle gaye-i hilkatini tâyin edemez; etse bile o gayeye isâl edecek olan tarik-ı müstakimi bulamaz. Bu hususda aklın rehberliği de kâfi değildir. Bunun için mafevkattabia bir mürşidin, bir rehberin delâleti lâzımdır ki o da Dindir. Gaye-i hilkatimize vâsıl olabilmek için en kısa, en sağlam ve tehlikesiz yol, Din yoludur.

4 — Din pek sarih ve kat'î olarak haber veriyor ki: İnsanlar bir gaye-i kemâle yükselmek, bir dar-ı bekaya uruc etmek için halk olunmuşlardır. O gayeye vasıl olabilmek için dünyada iken Halıkını bilmek, ona arz-ı ubudiyyet etmek, fezail-i ahlâkiyye ile muttasıf olmak, insaniyyetin menfaati için çalışmak, beşeriyyete muzir olan şeyleri ref' ve izale etmek lâzımdır.

5 — Din, insana kendi mahiyyetini, mebde' ve maadını, insanı en yüksek mertebe-i kemâle is'âd eden fezailin nelerden ibaret olduğunu, ihraz etmesine mani' olan rezail-i ahlâkiyyeyi bildirir: Daima fazilete sevk ve rezaletten tahzir eder. Mamafih bunları intihab hususunda da serbest bırakır. Ayni zamanda hayat-ı dünyeviyyede tabi' olacağı kavaid-i ahlâkiyye ve ictimaiyyeyi ta'lim etmek suretiyle saadet-i maddiyyesini de te'min eder.

6 — Dinin ahkâm-ı esasiyyesi üçtür : Ahkâm-ı itikadiyye, ahkâm-ı ameliyye, kavaid-i ahlâkiyye. Ahkâm-ı ameliyye ibadatı ve bütün aksamı ile muamelât-ı dünyeviyyeyi şamildir.

7 — Usûl-ü Din : Allah'a, âhiret gününe, enbiyaya iman etmekdir. Bunlara da zaman ve mekânın tesiri olmadığı cihetle hiç bir zaman tebeddül ve tegayyür etmez. İbadatın aslı usûl-ü Dinden olmakla beraber suver-i hariciyyesi usûl-ü Dinde dahil değildir. Muamelat da usûl-ü Dinden değildir.

8 — Dinden maksad-ı aslî tevhid-i hâlis ve tehzib-i ahlâkdır. İslâm kelimesinin ifade eylediği ruh-u ma'na da bundan başka bir şey değelidir.

Mahiyyeti itibariyle insanın Dine ihtiyacı

İnsan nedir? — İhtisasat ve ihtiyacat-ı ruhiyye — Ruhun ihtiyacını tatmin edecek şey dindir — Hayatta en büyük istinadgâh Dindir — Kalbe en büyük kuvvet veren Dindir — Fazilet-i ahlâkiyye de hiss-i Diyanetle kaimdir — Dinsizlik husran-ı ebedidir.

İnsan nedir?

Dinin ne demek olduğu, usûl-ü Dinin nelerden ibaret bulunduğu bundan evvelki bahiste izah olunmuştu. Bu dersde de mahiyyet-i insaniyyeye Din ve imanın ne derece lâzım olduğunu tetkik edeceğiz. Bunun için de evvelâ insanın mahiyyetini, ihtiyaçlarını gözden geçirmek icab ediyor.

İnsan dediğimiz, kâh tahlile, kâh terkibe maruz kalmak suretiyle bir zaman neşv ü nema bulan, sonra şeyhuhat denilen devr-i inhitata giren, daha sonra mezara sokulan, nihayet toprak haline gelerek ayakların altında çiğnenen cism-i maddiden ibaret değildir. Belki mahiyyeten bir birinden ayrı, fakat yekdiğeriyle gayr-i kabil-i iftirak bir surette ittihad ve imtizac etmiş olan cism-i maddî ile ruh denilen ve bizce mahiyyeti tamamen meçhûl bulunan sırr-ı İlâhîden mürekkep bir vücuddur.

İnsan yalnız cism-i maddîden ibaret olmayıp ayni zamanda "ruh" denilen bir cevher-i ma'neviyi de muhtevi olduğu hem bir hakikat-i diniyye, hem de bir hakikat-i ilmiyyedir. Bir hakikat-i diniyyedir; çünkü bütün edyan, bilhassa Din-i İslâm, insanda birisi maddiyyet ve cismaniyyet diğeri maneviyyat ve ruhaniyyet olmak üzere iki mahiyyet kabul ediyor; en büyük ehemmiyyeti de maneviyyet ve ruhaniyyette görüyor.

Bir hakikat-i ilmiyyedir: Çünkü insanın cismaniyyeti nasıl fizyoloji denilen ilmin zemin-i istigali ise, ruhaniyyeti de psikoloji dedikleri şu'be-i ilmin zemin-i iştigalidir. Bugün ruhun varlığı hemen herkesce kabul edilmiş bir hakikattir.

İhtisasat ve ihtiyacat-ı ruhiyye :

İnsan, cisim ile ruhdan mürekkep bir vücut olunca her ikisine mahsus olmak üzere iki nevi' ihtiyacın mahkûmu olacağı pek tabiî bir şeydir.

İnsan, icmâl ve tafsili kendisince meçhul olan bir âlemden pek zaif olarak bu âlem-i tabiate atılmıştır. Şüphe yok ki, tabiat ile insan başka başka şeylerdir. Binaenaleyh gıda ve mesken hazırlayarak bu suretle namütenahi vesail-i taarruzî ile üzerine hücum etmekte olan müessirat-ı tabiate karşı cism-i maddisini müdafaa ve muhafaza etmek mecburiyyetindedir. Başka suretle vücud-u maddisini - her taraftan muhat ve mahsur bulunduğu müessiratın te'sirinden - muhafaza edebilmesi mümkün değildir.

İnsan cism-i maddisi itibariyle kendisini muhit olan müessirat-ı tabiiyyenin hücumundan masun kalabilmek, her tarafdan mahsur olduğu ârızalı endişelerden kurtulmak için barınacak bir yere ne kadar muhtaç ise, ihtisasat-ı maneviyye, temayülât-ı kalbiyyede fıtraten kendisinde merkûz bulunan infiâlâta mahkûmiyyetten asude kalmak için bir penaha, bir darülemana o kadar muhtaçtır.

Evet, insan hayvanlar gibi değildir: Yalnız ihtiyacat-ı maddiyye ve cismaniyyesini temin ile iktifa edip de yarın, öbürgün ne olacağına karşı lâkayd kalamaz. İnsanın cismanî ihtiyacatından başka öyle ruhanî metalibi vardır ki: Onlara olan tahassürü, maddi metalibini istihsâl edemediği zaman duyacağı teessüründen hiç de aşağı kalmaz. Hatta fikren, ruhan tekemmül etmiş olan kimseler ihtiyacat-ı ruhiyye ve ma'neviyyelerini, hangi sınıfdan olursa olsun, hevesat-ı cismaniyyenin hepsine tercih ederler. Diyebiliriz ki: Ruhun ihtiyacını, ruhun âmâlini her şeye tercih etmek, onun itmi'nanını, sükûnunu araşdırmak insan için zaruridir, cibillidir. Kalbin sükûn ve rahatı uğrunda dünyanın bütün dilfirib ezvakından vaz geçmeyi cana minnet bilmemiz de bundandır. Ruhumuzun en ziyade muhtac olduğu şey ise ihtisasat ve temayülâtında infiâlât-ı fıtriyyesine mahkûm olmaktan kendisini hıfz u sıyanet edecek bir esas-ı metindir, bir tahassungâh-ı kavîdir. Ruh bunu elde etmedikce dünyaya sahib olsa yine hiçbir.

İnsanda cismanî ihtisasat olduğu gibi, ruhanî ihtisasat, kalbî temayülât da vardır. Ruhanî meyillerden husule gelen duygular, ruhda hâsıl olan elemler, kederler, lezzetler, sururlar hep ihtisasat-ı ruhiyyedir. Sevgili bir kimseyi zayi' etmiş veya fena bir harekette bulunmuş olmak kederi, kendi ademini düşünen bir adamın elemi : ruhî ve kalbî bir ihtisasdır. Ruh ve kalbimiz pek tabiî olarak daimî surette hitisasat ve temayülâta cevelângâh oluyor. Halbuki ihtisasat-ı ruhiyye her vakıt hoş değildir, bâzan da nâhoş olur. Nice ânlar, ne kadar hâdiseler vardır ki insanın ruhunda bir takım meraretâmîz ihtisasatın uyanmasına bâdi olur; kalbinde zehirden daha acı elemler, kederler tevlid eder. İnsan fıtratında olan hırs-ı tecessüs ile kendi mahiyyetini, nereden geldiğini, nereye gideceğini, kendisini muhit olan eşyay-ı hariciyyeyi, sonra kâinatın

her zerresinde meşhud olan inkılâbat ve tahavvülâtı, saltanat ve ikbalin en yükseklerine çıkmış olan nice kimselerin uğradığı âkibet-i elimeyi düşündüğü zamanlar bizzarure her şeyin mahkûm-u fena olduğu gözünün önünde tecellî eder; kendisinin de o girdab-ı muzlime atılmaya mahkûm olanlar meyanında olması endişesi ile titrer; bu suretle kalbinde, ruhunda bir takım elemler, kederler hâsil olur; mevcudiyet-i hakikiyyesini, mebde' ve maadını anlayamayarak kendisinin de nihayet görmüş olduğu camid taş parçaları gibi olacağını düşünen bir insanın şübhe yok ki ye's ü mahrumiyyetten içi ateş kesilir. Çünkü daima var olmak, ebediyyen yaşamak ister. Fransız ruhiyyunundan (E. Rabo) nın dediği gibi: "Hepimiz yaşamak için tabiî ve derin bir merbutiyyetimiz vardır: Bir daha var olmamak fikri, yok olmak mülâhazası cümlemizi titretir. Yaşamaya temayül bizim için fıtrî bir isti'dattır; hayat isterse acı, karanlık, sefaletle mâlî olsun, hükmü yoktur. Grize-i bekaa okadar büyükdür ki: "Ölmekden ise çekmek" tercih olunur; insanların şiarı bundan ibarettir. Hem biz yalnız yaşamak değil, iyi yaşamak da istiyoruz: Varlık muhabbetine refahiyyet muhabbeti de munzamdır."

Hâlbuki - şimdi söylediğimiz vechle - ûlvî bir düşünce, hayatımızda tesadüf edeceğimiz bir çok hâdisat-ı elîme, ehibbamızın felâketi, akrabamızdan birinin hastalığı, kendimizin bedenen, malen, iyalen musibete giriftar olmamız, hulâsa her hâdise âtî hakkında bizi endişelere düşürüyor; bir daha var olmamak, külliyyen yok olmak mülâhazası ikaz ediyor. Şübhe yok ki böyle bir zamanda içini yakmada olan o hiss-i elîmden kurtaracak bir şey olmazsa insanın kalbini yakan, o nar-ı cahîmden daha şedid ateşin pençesine teslim etmiş, infiâlâtına mahkûm olmuş olur.

Ruhun ihtiyaçlarını tatmin, alâmını teskin edecek şey dindir :

Şimdi derin bir düşüncenin, elîm bir musibetin vukuu ile kendisinde uyanan ihtisasat-ı ruhiyye ve temayülât-ı kalbiyye infialâtına mahkûm olmamak ye'se düşmemek için insan kendisine teselli verecek, ruhun âlâm ve ıztırabatını ta'dil ve tahfif ile, içini yakmakta olan hiss-i elîmden kurtaracak, ruhun sükûn ve itmi'nanını te'min edecek bir yardımcıya, bir istinadgâha muhtac değil midir?.. Şübhesiz muhtacdır. Hem öyle bir yardımcı, öyle bir istinadgâh ki kendisine mebde' ve maadını ta'yin ederek kalbindeki düşüncelere en sağlam bir cevab versin; kendisinin görmüş olduğu camid taş parçaları gibi bir mevt-i küll'ye ma'ruz olmayacağını, mevt-i cismanîden sonra ebedî bir hayat ve saadete nail olabileceğini bildirsin ve bu suretle ruhun arzularını tatmin eylesin.

Acaba böyle bir yardımcı, böyle bir istinadgâh kim olabilir?... Her hâdisenin ikaz etmekde olduğu hasbihâl-i derunîye cevab vererek onla-

rın tevlîd eylediği alâm ve ıztırabatı tahfif edecek, ben ne yim? Nereden geldim?. Nereye gidiyorum?. Öldükten sonra hayatım külliyyen nihayetpezîr oluyor mu?.. Suâllerini ruha itmi'nanbahş bir surette hâlledecek olan kimdir? Tabiatte insan için böyle bir istinadgâh var mıdır? Ne gezer! Böyle bir zamanda hangi cihete teveccüh derse etsin; insan ne derdine çaresaz olacak bir yâr-ı zahîre, ne de ruhunu istilâ eden ye's ü hüzne karşı bir penaha tesadüf edemez.

Aklına, aklından doğan felsefesine müracaat etsin! Onlardan alacağı cevap da itmi'nanbahş bir surette değildir.. Öyle ise insan böyle müşkil bir halde ne yapar? Hangi rükne dayanır, hangi darülemana sığınır? Kimi şayan-ı itimad bulur? Kimden ümmid-i necat eder? Artık onun için kendisini a'mak-ı ademden sahil-i vücuda çıkaran; ne kadar ibtilâlarla, mihnetlerle imtihana mahkûm eden kuvve-i ezeliyyenin (Allah'ın) yed-i avalimgîr-i kudretine atılmaktan, onun kanunları ahkâmına istinad etmekten başka çare var mıdır?

(Karleyl) in Hazret-i Peygamber hakkındaki şu mutalâası da bu bahs ile pek ziyade alâkadardır :

"İbtidadan beri bu zatın seferlerinde ve seyahatlerinde ona binlerle efkâr tulû' etmişdir; Ben neyim ? İnsanların âlem tesmiye ettikleri ve içinde yaşadığımız şu muamma nedir? Hayat nedir? Memat nedir, neye inanmalıyım, ne yapmalıyım? İşte bu suallere Cebel-i Hırâ'nın, Tur-i Sinâ'nın yalçın kayaları, sert kumlu inzivagâhları cevap vermez. Mai, parlak zıyalı yıldızlarla üzerimizde sessizce devr eden sema-yı heybetnüma mukabele eylemez. Bunlarda hiç bir cevap yoktur. Bu mesaile ancak o zatın kalbi ve onda meknuz olan İlhâm-ı İlâhî cevap verir."

Demek ki, ruhun ihtiyaçlarını tatmin ve temin ederek infiâlâtına mahkûm olmaktan kurtaracak olan ancak dindir; Cenab-ı Allah'a, Âhiret gününe olan iman-ı kavîsidir. Evet, bizi derin düşüncelere sevk eden, acı acı ihtisasata maruz kılan, "Aceba mevt-i cismanî ile ciyadetimiz külliyyen nihayetpezîr oluyor mu?" Suâl-i mühimmine : "Mevt-i cismânî insan için bir mevt-i küllî değildir; mevt-i cismânî insandaki unsur-u fânîye aiddir; mevt-i cismanîden sonra bır hayat-ı ebediyye vardır." cevabını veren ve bizdeki şüphe ve tereddütleri izale eden ancak dindir (2).

Rus felâsife-i meşhuresinden Tolstoy'un dediği gibi: mes'ud ve bahtiyar olmak için hayatın cesedde değil, ruhda olduğuna kanaat etmeliyiz. Şu halde metalib-i ruhiyyenin en birincilerinden olan beka ve saa-

(2) Bizim a'mak-ı mevcudiyyetimizden gelen ve bize lâyemût olduğumuzu bildiren bir sada vardır ki, bu sada; bizde tecellî eden Allah'ın sada-yı irşadıdır. Uaskal.

det-i ebediyye ancak din ile temîn edilebilecekdir. Allah'a, hayat-ı âhirete iman edilmedikçe ruhun ihtiyacatı temin edilmiş olamaz. Alman felâsife-i meşhuresinden (Kant) ın fikri de bu merkezdedir.

Hayatta en büyük istinadgâh dindir :

Silsile-i uzviyyatı tetkik edecek olursak görürüz ki: küre-i arzda hayat bir mücadele-i maişet, dünya bir ma'reke-i cidâl, yaşamak da o mücadelede galebe etmekdir. Bunun içindir ki, insan da, her ferd-i uzvî gibi, bu ma'rekede te'min-i mevcudiyyet, idame-i hayat için uğraşmaya mecburdur. Fakat bazı zamanlar olur ki, insan bu mücadelede muvaffak olamaz; bir çok manialara tesadüf eder; büyük hâdiseler karşısında bulunur; bütün esbab-ı maddiyyeye teşebbüs eder de yine galebe etmek, muvaffak olmak imkânı olmaz. Şimdi tabiatin fevkında, esbab-ı zâhirenin ötesinde daha büyük bir kuvvetin vücuduna iman etmeyerek bütün i'mali yalnız kendi kuvvetiyle, kendi irade ve ihtiyariyle husule geldiği; a'maline hâkim olan yalnız kendi kudreti olup esbab-ı maddiyye ile kuvvet ve kudretin fevkında kendisine muîn veyahud mani' olacak bir kuvvet bulunmadığı zannını besleyen bir insan, bir dinsiz için tabiî başka türlü düşünmek olamaz. Mütevalî mânialara tesadüf ederek maksadına varmakdan âciz, kudretinin gayr-i kâfî, kuvvetinin gevşek olduğunu görünce şüphe yok ki ye'se düşer; ruhunda elem ve ıztırap hâsıl olur, sa'yi elden bırakıverir. Çünkü itikadınca azmine, kudretine karşı koyan o mâniaları iktihama medar olacak başka bir kuvvet yok. Binaenaleyh pişgâh-ı azmindeki mânia kendi kuvvetinden büyük olduğu zaman nazarında galebe muhâl, o sebepten emelleri ebediyyen kesiliyor, kendisi de daimî bir mahrumiyyet içinde kalıyor.

Fakat bu kâinatın - namütenahî kudret ve kuvvete mâlik - bir Halikı, bir idare edeni olup onun huzur-u azametinde bütün kuvvetler, bütün satvetler bilâ ihtiyar boyun eğdiğine; O Halik'ın, mahlûkat üzerinde irade-i İlâhîyyesi veçhile tasarruf eylediğine yakinen iman etmiş olan bir insan öyle zamanlarda ne ye'se düşer, ne de sa'y ü himmeti elden bırakır. Zira böyle bir imana sahip olan adamın maksadına erişmekdeki aczi hiç bir zaman kudret-i İlâhiyyeye istinad etmekten onu alıkoyamaz. Bütün mesaisinde O kudret-i mutlakaya rabt-ı kalb edeceği cihetle ye's, kendisine hücuma yol bulamaz. Karşısına çıkan şedaid ve mevani' ne kadar azamet peyda etse - kudret-i İlâhiyyenin daha azîm olduğuna itimadından dolayı - himmeti, gayreti de o nisbette tezayüd eder. Girmek istediği kapıların biri kapanırsa Allah'a olan tevekkülü bin ümid kapısı daha açar. Çünkü Cenab-ı Hakkın kudretine iman-ı yakinisi olanlara ye's ü fütur yoktur. Görülüyor ki: hayatta te'min-i muvaffakiyyet edebilmek

de kendi kudret ve kuvvetinin ve bütün tabiatin fevkinde bir kuvve-i ezeliyyenin mevcudiyyeine iman etmeye mütevakkıfdır.

Kalbe en büyük kuvvet veren dindir :

Hepimiz biliyoruz ki; Dünyanın mihneti, meşekkati çokdur; ne biter, ne tükenir. Sürur denilen şey de bayram gibi nihayet senede iki defa gelir. İnsan, hayatın bitmek tükenmek bilmeyen elemlerine, kederlerine mukavemet edebilmek için kuvvetli bir kalb, bunun için de metin bir iman ve i'tikada malik olması lâzımdır. Başka suretle binihaye mihnet ve meşakkate mukavemet edebilmek imkânı yoktur. Birer felâketle ruhu müteellim olan ne kadar kimseler vardır ki, kalbinde din ve iman olmasa ye'sinden mahv olur.

Dünyanın elemlerine, kederlerine misâl olmak üzere yalnız şunu alalım: Kavm u kabîlesi arasında yüksek bir mevki' sahibi iken zelil ve hakîr olan; zengin iken fakir düşen kimseler karanlık gecelerde oturup idbar ve sefaletini düşünerek derin derin içini çekmeye başladıkları zaman duçar oldukları musibetleri kendilerinden ziyade bilen ve kendilerine rahim ü şefîk, servet ve ikballerini istirdad için kudret-i ihsanına muktedir bir "Alîm-i Mutlak" Hazretlerinin mevcudiyyetine imanı olmasa nasıl müteselli olur?

Sonra naz ü naim içinde perverde ettikleri ciğer parelerini üç beş gün zarfında kara topraklara veren, o vücud-u taravet meşhunun, o çehre-i şafakgûnun karanlık mezarlarda, zengîn topraklarda tehacümgâh-ı hevam ü haşerat olduğunu, şemsin huzmelerini gölgede bırakan zülf-i zertarının perişan bir halde yerlere serildiğini, pamuk gibi ellerinin, yakut-u müzâb gibi dudaklarının tanınmaz bir hâle geldiğini, çürüyüp döküldüğünü gözünün önüne getiren bir ananın, bir babanın hâlini düşününüz. Acaba bunların yokluğunu unutturmaya medeniyyetin hangi eğlencesi, hangi ihtirası, hangi devası teskin edebilir?

Bu acıyı tadan ebeveynin akan göz yaşları ibre-i miknatısiyyenin kutup noktasına teveccühü gibi tabiî bir incizab ile barigâh-ı ahadiyyete teveccüh edecek olursa yed-i merhamet-i İlâhiyye ile ateşlerine su serpilir; belki ateşzar-ı kalblerinde güller açılır. Lûtf-u İlâhî onları daire-i hayâlden hariç tesellilere, tecellilere mazhar kıar..."

İşte dünyanın bunlara benzer daha bir çok alâmı, bir çok mesaibi vardır ki, bunların hepsine din ile mukabele olunur. İngilizlerin meşhur âlimlerinden (Sir Con Lübuk) un şu sözleri pek ziyade şayan-ı ehemmiyettir: "Din, hayat-ı yevmiyyede bir hatt-ı hareket, ikbâlde bir hâmî, felâkette bir tesellî, meşakkat zamanlarında muîn. tehlikeye karşı melce', kederli zamanlarda isinadgâh ve emîn bir ilticagâhdır..."

Fazilet-i ahlâkiyye ancak hiss-i diyanetle kaimdir :

İnsan maddiyyatı itibariyle nasıl neşv ü nema buluyor, tevakkuf ve inhitata duçar oluyorsa, mâneviyatı itibariyle de hem en yüksek bir mertebeye çıkmaya, hem de en aşağı derekeye sukut etmeye müsteiddir. İnsanın ruhan i'tilâ edip meratib-i kemâlin en yükseklerini ihraz etmesi fezail-i ahlâkiyye iledir. Fezail-i ahlâkiyye ise diyanetle kaimdir. İnsan hiss-i diyanetten tecerrüd ettiği dakika kalb her türlü mezaya-yı insaniyyeden taarrî eder. Bünyan-ı fezail yıkılır. Vazifeşinaslık, iffet, muhabbet, uhuvvet, teavün, adalet, insaf, merhamet gibi hissiyyat-ı mübeccele namına kalbinde dimağında ne varsa hepsi birer birer çekilir, saha-i kalb bom boş kalır. Binaenaleyh dinsiz bir adamda fazilet bulunamaz. Şayet varsa ya te'sirat-ı diniyyeden kurtulamamış, yahut başka esbab dolayısiyle öyle görünmek mecburiyetinde kalmıştır.

Şair-i âlî, üstad-ı muhterem Âkif beyefendi êtideki şiirleriyle buna ne güzel tercüman oluyorlar :

Ne irfandır veren ahlâka ûlviyyet, ne vicdandır,
Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır.
Yüreklerden çekilmiş farz edilsin havfi Yezdan'ın..
Ne irfanın kalır te'siri kat'iyyen, ne vicdanın.
Hayat artık behîmîdir.. Hayır, ondan da alçakdır
Ya hayvan bağlıdır fıtratla, insan hürr-ü mutlakdır.
Behaim çıkmaz amma hilkatın sâbit hududundan,
Beşer hâlâ habersiz böyle bir kaydin vücudundan!
Meğer kalbinde Mevlâdan tehaşî hissi yer tutsun..
O yer tutmazsa hiç manası yokdur kayd-i namusun.
Hem efradın, hem ekvamın bu hisdir, varsa, vicdanı,
Onun ta'tili: insaniyyetin tevki'-i husranı.

Mademki insanın dereke-i hayvaniyyetten mertebe-i insaniyyete yükselebilmesi fazilet-i ahlâkiyye ile, fazilet-i ahlâkiyye de hiss-i diyanetle kaimdir; o halde din, insanın levazım-ı mahiyyetinden, hayatın havayic-i zaruriyyesinden, ruhun en mübrem ihtiyacatındandır.

Dinsizlik husran-ı müebbeddir :

Dinsiz bir adam, evvelâ bu âlem-i kâinatta her bir hareket, her bir amel kendine müntehî olan kudret-i namütenahî sahibi bir Sani'-i hakikiye iman etmiyor; kâinatta her şeyin ona müsahhar, onun emrine tabi' olduğunu teslim eylemiyor. Onun nazarında her şey kuvay-ı maddiyye ve tabiiyyenin, havanin-i mihanikiyyenin taht-i tesirinde vukua gelir ve

yine ayni kuvvetler ile idare olunur, onların haricinde başka bir kuvvet yokdur.

Böyle bir kimse şüphe yok ki: kudret ve azameti bütün kâinatı muhit olan Kaadir-i Mutlak'a kemâl-i i'timaddan ileri gelen kuvve-i azimden mahrum kalıyor; şedaide ma'ruz olduğu zaman ruhun en büyük medar-ı istinadından cüda düşüyor; hevesat-ı müştedde arasında mütehayyir kalarak teveccüh etmesi icab eden veche-i kemâli gösterecek hâdîden nâümîd oluyor ki, bir insan için bundan büyük mahrumiyyet, bundan büyük husran olamaz.

Saniyen, hayat-ı âhireti de inkâr edeceği cihetle en büyük himmeti lezaiz-i maddiyye ve huzuzat-ı nefsaniyye olacaktır. Çünkü başka bir hayata inanmıyor ki, onu kazanmak için iktisab-ı fazilete lüzûm görsün. Bu ise hayat-ı âhiretten evvel dünyada mucib-i husrandır.

Daha sonra, nübüvvet ve risaleti de kabul etmeyeceği şüphesizdir. Halbuki hikmet-i İlâhiyyenin insanlar arasında doğru yollar gösterecek, şükûk ve şübühat perdelerini açacak mübeşşirler, münzirler zuhurunu icab edeceğine iman etmeyen; o mümtaz mahlûkların şeriatlerine, da'va-yı risaletlerini te'yid eden delâile karşı göz yuman bir adam bu mürşidlerin vesateti olmaksızın istihsâli müşkil, yahud büsbütün muhâl olan bir takım ma'rifetlerden, hakikatlerden mahrum kalır; şuun-u hayatiyyesinden bir çoğunu anlayamaz, ef'âlinin kısm-ı a'zamında tarik-ı sevabı göremez. Hayre çalışmak ister iken şerre düşer; menfaat ümid ettiği yerden zarar görür.

Pekâlâ şimdi bundan büyük husran olur mu?

Binaenaleyh bu esaslara imanı olmayan bir kimse dünya ve âhiret husran içindedir. Üstad-ı muhteremin edip ve hakîm-i şehîr Ferid beyefendi âtideki mühim sözleri ile dinsizlerin ma'ruz kalacakları husranı ne güzel tasvîr ediyor :

"Dinsiz bir adam, gayet karanlık bir gecede fırtınaya tutulmuş, yelkensiz, dümensiz, safrasız bir gemi gibi bu umman-ı havadisin emvac-ı müdhişesi arasında çalkanır durur. Nihayet sahil-i selâmete ermeden arasında çalkalanır durur. Nihayet sahil-i selâmete ermeden dehşetli bir kayaya çarpıp parçe parçe olur..

Din gittiği dakika insanın gözüne siyah bir gözlük takılır. Dünya insanın nazarında bir zindan kesilir; bütün mevcudatı sim siyah görmeye

başlar; âfâk bir kemend-i âteşîn gibi boğazına geçmek için dakika bedakika darlaşır. Kalb her türlü mezaya-yı insaniyyeden taarrî eder. (3)

Dinsiz, âilesi efradına kendisini me'kel ittihaz etmiş bir alay mahlûkat-ı müzirre nazariyle bakar; benî nev'ine karşı hiç bir muhabbet, hiç bir şefkat hissetmez. Buhran - küfr ü ilhâd ecza-yı bedeniyyesine sereyan eder. Nevmî azab, yakazası endişe-i bilhisab olur. Kuşların nagamat-ı canfezası gıriv-i matem, ezhar-ı nevbaharın hande-i inkişafı girye-i derd ü elem gibi gelir. Nereye baksa çin-i cebîn, lâ'n ü nefrîn görür. Bütün mevcutadın kendisine diş gıcırdatmakda olduğuna hükmeder.

İlletsiz, gayesiz, sahibsiz, ma'nasız gördüğü bu âlem, nazarında bir levha-i matemî reng ü belâ kesilir. Onun için fazilet bir lâfz-ı bîma'nâ, vicdan kayd-ı tahzir-i büleha, muhabbet bir maraz, şefkat ukul-u kaasıra mahsusatından vehmî bir arazdır...

Din gidince bünyan-ı fezail yıkılır; hissiyat-ı mübeccele namına kalbde, dimağda ne varsa hepsi birer birer çekilir. Saha-i kalb bom boş, tam takır kalır. O sahayı tenvir eden nekadar şu'le varsa hepsi söner. Onun yerine payanı olmayan bir meydan, göz gözü görmeyen bir zindan kaim olur. O zindanın her tarafından mübhem, muhiş, müdhiş sadalar aks etmeye başlar.

İşte buna zulmetâbâd-ı küfr ü ilhâd derler ki ayniyle cehennemdir. Cenab-ı Hak dinsizlere azab-ı ekberin nümunesini burada bu suretle gösterir. Bu buhran-ı aklî ve asabînin neticesi ne olmak lâzım geleceği herkesin ma'lûmudur. (1820) tarihinde Fransada dinsizlik yüzünden her sene bin beş yüz kişi intihar ettiği hâlde elyevm sekiz on bin kişi intihar ediyor. Mecanin bu hesabdan haricdir..."

Bir mülhidi lâkin kim eder tesliye, heyhat!
Sığmaz onun afakına ferda-yı mükâfat!
İndinde semavat ü zemin bir koca boşluk,
Feryadını gûş eyleyecek gûş-i kerem yok!
İlca-yı tesadüfle şu "boş!" âleme düşmüş;
Etrafına binlerce şedaid gelib üşmüş.
Her lâhza boğuşmakla geçip devr-i hayatı,
Bir şey olacak gaye-i hüsranı: Mematı!
Varlıkdan onun inleyerek ölme nasibi!
Bunlar beşerin işte en avare garibi.

Mehmed Âkif - Tevhîd

(3) İmansız olan paslı yürek sinede yükdür. **Mehmed Âkif.**

Meşhur Tolstoy'un atideki sözleri de dinsizliğin neticesini, dinin ne derece lâzım olduğunu pek güzel izah etmekdedir: "Eğer Allah ve hayat-ı ebediyye olmayaydı, âlem intizamsızlık içinde karma karışık bir hâlde olurdu. Lâkin tabiatin fevkında Allah, önümüzde ebediyyet olduğu zaman her şey kendi intizamı dairesine rucu' eder. Bu suretle biz, her fenalıkda bir iyilik, her zulmette bir nur görürüz ve daima ye'si ümîd takib eder. Eğer Allah ve hayat-ı ebediyye olmasa dünyanın lâyuad alâm-ı ıztırabına karşı insanlar kâinatı ve yevm-i tevellüdlerini lâ'netle yad etmeğe mecbur kalırlardı. Fakat Cenab-ı Hak ile hayat-ı ebediyye kabûl edilince hayat kendi kendine bir hayır ve iyilik, dünya mükemmeliyyet, fazilet ve saadetin mahall-i ictimaından ibaret kalır..."

Fransız ruhiyyunundan (E. Rabo) nun atideki mutalââtı da pek ziyade mühim ve şayan-ı dikkattir; belki de bu dersin bir hulâsası demekdir. (E. Rabo), ma'neviyatın gevşemeye yüz tuttuğunu, genclerin imanını takviye etmek için muallimlerin çalışmaları lâzım geldiğini söyledikden sonra bervech-i zir beyan-ı mutalâa ediyor:

"... Ruha kuvvet ve bereket veren imandır; ruhu daima ileriye süren ve yapdığı şeyden hiç durmaksızın daha yukarıya çıkaran ve bir terekk-i mütemadinin âleti ve tabiatin bir manivelâsı gibi olmasına, lâyetenahiliğe doğru yürüyerek ve bezl-i mechud ederek zenginleşmesine medar olan imandır. İnsanları bir birine yaklaşdıran, tabiî müsavatsızlıkları muhabbet vasıtasiyle ortadan kaldıran, herkesin bir birine arka çıkması ve kardeşlik etmesi gibi faziletleri uyandıran, sunuf-u nâsın i'tilâfını kolaylaşdıran, hürriyet-i şahsiyyenin inkişaf-ı tammı ile teşkilât-ı ictimaiyyenin kuvvetini te'life yegâne ehil olan da imandır.

Kalblere tesliyet ve istirahat veren, hayatının bunca acıları içinde, şüpheyi ve bunun iras ettiği elemleri yüreklerden sürüb çıkaran, şu'le-i kıymetdar-ı ümidi söndürmeyip parlatan, beka ve ebediyyet fikrini her zaman o derece kuvvetli olarak yaşatan da imandır..

İnsanlar bu mu'tekadatdan ayrıldıkları gün nekadar mariz ve nalân olacaklardır..."

Bukadar izahat ve tafsilâttan sonra: "Din, insanın levazım-- mahiyyetinden, hayatın havayic-i zaruriyyesinden, ruhun en mübrem ihtiyacatındandır; insaniyyet lâfzı Din ile kaimdir." demekde tereddüd etmek kendi varlığında şübheye düşmekle beraber olmaz mı?..

Dersin hulâsası

1 — İnsan, cisim ile ruhdan mürekkeb bir vücuddur. Cisim ile ruh, mahiyyeten bir birinden ayrı iseler de, hakikatte yekdiğerinden

infikâk edemeyecek bir surette birleşmişlerdir. İnsanın ruh ile cisimden mürekkeb bir vücud olduğu hem dinen, hem de ilmen sabit bir hakikattir.

2 — İnsan cism-i maddisi itibariyle kendisini muhit olan müessirat-ı tabiiyyenin hücumundan masun kalabilmek, her tarafdan mahsur olduğu ârızalı endişelerden kurtulmak için barınacak bir yere nekadar muhtac ise; ihtisasat-ı ma'neviyye, temayülât-ı tabiiyyede infiâlâta mahkûmiyyetten azade kalmak için de bir penaha, bir darülemana okadar muhtacdır.

3 — Tabiatte insan için böyle bir istinadgâh mevcud olmadığı gibi, insanın aklı, aklından doğan felsefesi de bu ihtiyacı- ma'nivîsini tatmin edemez. Ruhun ihtiyaclarını tatmin ve te'min ederek infiâlâta mahkûm olmakdan kurtaracak: Ancak Dindir; Cenab-ı Allah'a, âhiret gününe olan iman-ı kavisidir. Allah'a hayat-ı âhirete iman edilmedikce ruhun ihtiyacatı te'min edilmiş olmaz.

4 — Hayat-ı ruz-u merrede en büyük istinadgâh Dindir. İnsan mücadele-i hayatta bâzan muvaffak olamaz; bir çok manialara tesadüf eder, büyük hâdiseler karşısında bulunur; bütün esbab-ı maddiyyeye müracaat ettiği hâlde galebe etmek imkânı olmaz. Böyle bir zamanda kendi kudret ve kuvvetinin fevkinde bir kuvve-i galibenin mevcudiyyetine imanı olmayan kimse ye'se düşer, sa'yi elden bırakır. Fakat bînihaye kudret ve kuvvet sahibi bir Halikın vücuduna iman-ı kavîsî olanların karşılarına çıkan şedaid ve mevani' nekadar büyük olsa, Kudret-i İlâhiyyenin daha büyük olduğuna itimadından dolayı, yine ye's ü fütûr getirmez; sa'yi elden bırakmaz.

5 — Dünyanın bitmek tükenmek bilmeyen âlâm ü meşakkati karşısında kalbe en büyük kuvvet ve metanet veren de ancak Dindir.

6 — İnsanın ruhan i'tilâsı fazilet-i ahlâkiyye iledir. Fazilet-i ahlâkiyye ise hiss-i diyanetle kaimdir. İnsan hiss-i diyanetten tecerrüd ettiği dakika kalb her türlü mezaya'yı insaniyyeden taarrî eder. Bir dinsizde fazilet-i ahlâkiyye bulunamayacağı pek tabiî ve mantıkîdir.

7 — Dinsizlik ebedî bir husrandır. Çünki bir dinsize göre bu âlem mihanikî kanunların, maddî kuvvetlerin taht-i te'sirinde vukua gelmiş olub yine ayni kanunlar ile idare olunmaktadır. Bu gafil, kudret ve azameti bütün kâinatı muhit olan Kaadir-i Mutlak'a, hayat-ı âhirete, nübüvvet ü risalete iman etmiyor. Binaenaleyh Allah'a kemâl-i i'timad-

dan ileri gelen kuvve-i azimden mahrumdur. Şedaide ma'ruz olduğu zaman ruhun en büyük medar-ı istinadı mefkuddur.

Başka hayata imanı olmadığı cihetle en büyük himmeti lezaiz-i maddiyye ve huzuzat-ı nefsaniyye peşinde dolaşmak olacağı şübhesizdir.

Enbiya imanı olmadığı için bu mürşidlerin vesati olmaksızın istihsali müşkil, yahud büsbütün muhâl olan bir takım ma'rifetlerden, hakikatlerden mahrum kalacağı, ef'âlinin kısm-ı a'zamında tarik-ı savabı göremeyeceği de bedihidir. Bir insan için bundan büyük husran mutasavver midir?

Beşerin saadeti için Dinin lüzûmu

İnsanlar hukuk ve vezaifle yekdiğerine merbuttur — Hak ve vazifenin kudsiyyetini ta'yin eden Dindir — Fezail-i ahlâkiyye beşeriyyet için elzemdir — Ahlâk hangi esas üzerine müstenid olmalı? — Haz ve elem ahlâkın esası olabilir mi? — Menfaat esası üzerine müstenid ahlâk — Tekâmül-ü umûmîye tabi' olmak — Sırf akıl üzerine müesses ahlâk — Ahlâkın en sağlam esası Dindir.

İnsanlar hukuk ve vezaif ile yekdiğerine merbuttur :

İnsanlar tab'an medenidir; müctemian yaşamak fıtratında halk olunmuştur. Hiç bir ferd yalnız başına ihtiyacatını te'mine muktedir değildir. Bir lokma ekmeğin husulü için bir çok kimselerin müşterek mesaileri lâzımdır. Bunun için insanlar bir arada yaşamak mecburiyetindedirler. Hâlbuki böyle bir arada yaşamaya mecbur olan kimselerin bir takım kuyud ve şurut ile mukayyed olmaları, herkesin daire-i hareketi taayyün etmiş bulunması lâzımdır ki herkes kendi daire-i hareketini tecavüz etmemekle cemiyyetin ahengi muhafaza edilebilsin. Böyle olmaz da her insan istediği gibi hareket edecek olursa nizam ve intizam kalmaz; aralarında münazaa ve mukatele zuhur eder; cemiyyetin devamı mümkin olmaz.

Bunun içindir ki cemiyyet halinde yaşayan heyetler bir takım mütekabil hukuk ve vezaifle yekdiğerine merbuttur; herkes bir vazife ile mükellef ve buna mukabil bir hakka malikdir. Efrada, cemiyyete mahsus haklar olduğu gibi; efradın yekdiğerine, cemiyyete; cemiyyetin efrada karşı ifasiyle medyun ve mükellef bulunduğu bir takım vazifeler de vardır. Efrad, yekdiğerinin kuva-yı fikriyye ve melekât-ı akliyyesine, hasais-i insaniyyesine, nâmütenahî bir kıymeti haiz bulunan şeref-i insanisine, elhâsıl hukuk-u zatiyye ve tabiiyyesine riayet; bir birlerine muavenet etmekle muvazzaf ve hükûmete karşı da itaat vazifesiyle mükellefdir. Hükûmetin vazifesi de efradın her türlü hukukunu temin ve himaye ederek asayiş-i dahilîyi muhafaza, tecavüzat-ı hariciyyeyi defi'dir.

Cemiyyetin devam ve bekası, te'min-i saadeti ancak ictimaî olan bu hakların, bu vazifelerin taht-i muhafazada bulunmasına mütevakkıfdır. Bu ise herkesin kendi hukukunu taht-i emniyyetde bulundurmak ve

başkalarına karşı medyun olduğu vezaifi ifa etmekle mümkin olabilir. Hak ile vazife yekdiğerinden infikâk edemeyeceği cihetle insan ne kendi hakkını ihlâl ettirmeli, ne de gayrın hakkını paymâl etmelidir. Çünki her hak bir vazife mukabilindedir; biri zayi' olunca diğeri de mahv olur gider. Yalnız kendi hakkını muhafaza edib de başkalarının hukukuna riayet etmemek, yahud başkalarına karşı medyun olduğu vezaifi ifa edib de kendi hukukunu paymâl etdirmek gibi hâller intizam ve asayiş?i cemiyyetin ihlâline sebebdir. Binaenaleyh cemiyyet-i beşeriyyenin devam ü bekası, muhafaza-i asayiş ve intizamı gerek cemiyyetin, gerek efradın hak ile vazifeden ibaret bulunan tarik-ı müstekimden inhiraf etmemesine mütevakkıfdır. Şu hâlde vazife mutlak surette vacibülicra, hukuk vacibülihtiram ve mukaddesdirler. Hayatı bahasına olsa bile bunlara riayet ve ihtiram olunmak lâzımdır.

Hak ve vazifenin kudsiyyetini ta'yin eden Din :

Fakat insan kuvve-i âkıle, kuvve-i gazabiyye, kuvve-i şeheviyye namları ile üç kuvvetin taht-i te'sirindedir. kuvve-i âkıle daima iyiliğe, salâh u kemale, hayr u fazilete sevk ediyorsa da diğer kuvvetler ancak def'-i mazarrat, celb-i menfaat esaslarına hizmet ederler. Kuvve-i âkılenin galebe ettiği zaman kemâlin en yüksek mertebesine çıkan insan, diğer kuvvetlerin galebesi ânında behimiyyet derekesine sukut eder; onun nazarında hak ile vazifenin hiç ehemmiyyeti kalmaz; menfaat-i şahsiyyesinden başka bir şey düşünemez; başkalarının zararına bile olsa ancak kendi menfaatini celb etmeğe çalışır. İşte mahiyyeti itibariyle insanın hali budur.

Pek a'lâ! Şimdi hakkalinsaf düşünelim: Malik olduğu acîb terkibi, garib hilkati itibariyle hem melek mertebesine yükselmeye, hatta onların hepsini geride bırakmaya, hem de şeytanlara, İblis'e kılavuzluk edecek derekâta inmeye müsteid olan insanı — kendi aleyhinde bile olsa — gayrın hukukuna ihtiram ve vazifesini ifaya irşad edecek saik nedir?. Daima kuva-yı hayvaniyye ve şehevat-ı nefsaniyyesinin mukteziyyatını tahsile çalışan, hevesat-ı nefsaniyyesine mağlûb olarak her hususda kendi menafi'-i şahsiyye ve metalib-i hasisesinden başka bir şey düşünemeyen bir insan, başkasının zarar ve ziyanını hatırına getirerek kendisini ihtiram-ı hukuka, ifa-yı vazifeye mecbur eder mi?. Bunun için bir saik-i kavî lâzım değil midir?.

İşte bu saik-i kavî, bu mürşid-i emîn, vazife ile hukukun kudsiyyetidir. İnsan, kendi aleyhinde bile olsa hakka ihtiram, ifay-ı vazifeye ikdam etmek için bunların kudsiyyetine iman-ı yakinisi olmak lâzımdır. Bunlara kudsiyyet bahş eden, bunların kudsiyyetini ta'yin eden şey ise ancak

«Din'dir; Ulûhiyyet, ba'süba'delmevt, mükâfat ve mücazat fikirleridir.» Cenab-ı Hakka iman ve muhabbetleri olmayan bir insan için vazifede bir kudsiyyet olamaz. Çünki vazife bâzen bir çok mahrumiyyetleri intac eder. Hâlbuki vücûd-u Bârîye, ba'süba'delmevte, mükâfat ve mücazat-ı uhreviyyeye imanı olmayan bir adama göre mevcudiyyet-i kâinat ya kavanin-i mihanikiyyenin zaruret-i faaliyeti neticesi, yahud tesadüf eseridir. Bu adam için yegâne saadet bu dünyada mümkin olduğu kadar zevk u safa ile yaşamakdan ibarettir. Farz edelim ki: bu adam muktezay-i tâli', yahud icabat-ı vazife mahrumiyyetler içinde yuvarlanıyor; refah ve saadet yüzü görmüyor. Şimdi bu adamın fazilet sahibi olmasında, vazife denilen ağır yükü taşımasında, hatta yaşamasında bir ma'na tasavvur olunabilir mi?. Zira vazife fedakârlığı, yerine göre feda-yı nefsi ve her vakıt için ihtirasatını tahdid etmeyi emr ediyor. Bu adam ise ifa-yı vazifeyi, bir mecnunun sevk-i itiyad ile bir iş yapması kadar manasız telekki ediyor. Buna göre en büyük vazife ihtirasatını tatmin etmek, lezaiz-i nefsaniyyeden mümkin olduğu kadar çok müstefid olmakdır. O hâlde fedakârlığı niçin yapsın?. Nefsini neye feda etsin? İhtirasatını imkân buldukca, neden tahdid eylesin?. İnsaniyyete hizmet mi diyeceksiniz!.. Fakat bu adama göre insaniyyet nedir?.. Dest-i bîinsafın tesadüf eseri olarak saha-i tabiatta isbat-ı mevcudiyyet eden cüz'-ü ferd yığınından başka bir şey midir?. Şu hâlde cemiyyet-i beşeriyyenin devam ve bekası için zaruri olan hukuk ve vezaif-i mütekabileyi te'min ve himaye edecek ancak Dindir. Esasatında, teşkilâtında fikr-i Dinî bulunmayan hiç bir heyet-i siyasiyyenin teessüs etmemiş olması da bunun bariz bir delilidir. Din vazifenin hem müşevvik ve saikı, hem de kuvve-i te'yidiyyesidir.

Fezail-i ahlâkiyye beşeriyyet için elzemdir :

Şimdi bunu (cemiyyete Dinin lüzumunu) bir de başka nokta-i nazardan tedkik edelim: Mukteza-yı hilkat bir arada yaşamak mecburiyetinde olan insanların fezail-i ahlâkiyye ile muttasıf olmaları, bilcümle evamir ve fezail-i ahlâkiyyeye riayetkâr bulunmaları elzemdir. Başka suretle ne bir cemiyyet teşkîl edebilirler, ne de bir medeniyyet te'sisine muktedir olabilirler. Çünki heyet-i ictimaiyye arasında medar-ı vahdet olacak, ahâd-ı cemiyyet meyanında metin bir urve-i ittihad teşkil edecek yegâne esas ancak fezail-i ahlâkiyyedir. Fezail-i ahlâkiyye bir kavmin kâffe-i efradına şamil olursa her biri haddini bilerek, hakkını tanıyarak diğerinin hududuna, hukukuna tecavüz etmeyeceği için aralarında teavün tabiatiyle husûl bulur. Her ferdin cemiyyetdeki mevkii, eşkâli, vezaifi muhtelif olmakla beraber hepsi birden bir vücûd-u müşterekin bekasına, te'yid-i kuvasına hizmet eden a'za mesabesindedir. Bir cemiyyetdeki fe-

zail-i ahlâkiyye her uzvu kendi vazife-i mahsusasını ifa ederek başkasının vazifesine tecavüzden alıkoyan kuvve-i hayatiyye gibidir.

«Tabir-i diğerle cemiyyet-i insaniyyeye nisbetle fezail-i ahlâkiyye, kâinata nisbetle cazibe-i umumiyye gibidir. Kevakib ve seyyaratın arasındaki nizam nasıl cazibe-i umumiyye sayesinde paydâr oluyorsa, her kevkeb, her yıldız bu kuvvetin tevazünü sebebiyle kendi merkezinde sabit kalıyorsa, nasıl diğer kevkeble arasındaki nisbeti muhafaza eyleyerek kâinatın icad ve bekası hakkındaki hikmet-i İlâhî tamam oluncaya kadar her biri medar-ı mahsusunda muntazaman seyr ediyorsa, bu fezail vasıtasiyledir ki Cenab-ı Hak, heyet-i ictimaiyyeyi teşkîl eden efraddan her birinin mevcudiyyet-i şahsiyyesini bir zaman-ı mahdude, mevcudiyyet-i insaniyyeyi ise ilm-i İlâhînin ihata edebileceği bir âtîye kadar muhafaza eder.»

Şu hâlde insaniyyet nam-ı umumisi ile tarif eylediğimiz manzume ancak fazilet-i ahlâkiyye ile kaimdir. Ahlâk olmadıkca ne vazifenin, ne hukukun ehemmiyyet ve kudsiyyeti kalmaz. İnsanlara hukuk ve vazife fikirlerini telkin ederek onları yekdiğerine samimi bir surette rabt edecek, teavüne da'vet edecek ancak ahlâkdır. Ahlâksız kimselerde hukuk ve vazife fikirleri bulunamayacağı cihetle o gibi efraddan müteşekkil cemiyette hayat-ı insaniyye behimiyyete münkalib olur.

Ahlâk hangi esasa müstenid olmalı?..

Evet, beşeriyyet için fazilet-i ahlâkiyye elzemdir; bunda tereddüde mahâl yokdur. Fakat ahlâk, hangi esasa istinad edecek? Hayır ve fazilet için neyi mi'yâr ittihaz edeceğiz?. Hayır ve fazileti tâyin ile insanı minhacı fazilete sevk edecek, girive-i dalâle sapmakdan, şehevat-ı nefsaniyye peşinde dolaşmakdan alıkoyacak kanun, kuvvet, mürşid-i emîn kim dir?..

Ahlâk, mutlak olarak hukuka ihtiramı, ifay-ı vazifeye ikdamı emrediyor. Bu ise öyle müşkil bir işdir ki: İnsan için nefsi ile mücahede ederek onu hudud-u itidâli muhafazaya icbar ile mümkin olabilir.. İnsana bunu yapdıracak olan da sabit, muttarid ve mukaddes bir esasdır. Bu esası tayin hususunda muhtelif nazariyyeler olduğundan bunları birer birer tedkik ederek ahlâk için en sağlam esasın ne olduğu hakkında katî bir hüküm vermemiz icab ediyor.

Haz (zevk) ve elem ahlâkın esası olabilir mi?

Felâsife-i kadimeden Aristib ve Epikür gibi bâzı feylesoflara göre gaye-i hayat ve saadet-i hissiyye, yani zevkdir; Havasımızı okşayan bize zev ve lezzet veren, yahud zahmet ve eleme illet olan nekadar şey varsa

onlar da şerdir. Bir lezzet hâsıl eden her bir fiil, neticesi ne olursa olsun hayırlıdır. Nail-i saadet olabilmek için zevk tevlîd eden hususatı taleb, elem tevlid edenleri de red etmek icab eder. Binaenaleyh ahlâkın esası zevk ve lezzet-i hâzıradır. Şu kadar ki Aristib'e göre zevk ve lezzet mutlakdır; Epikür'e göre huzuzat ve lezziz meyanında insan istediğini intihab etmekde haklıdır; hayır olan leaziz-i müntahabedir.

Hâlbuki hakkalinsaf düşünülecek olursa zevk u lezzet esası üzerine bir ahlâk bina etmek nefselemirde ahlâkı inkâr etmekdir. Çünki, bu mesleğin gayesi huzuzat-ı şahsiyyenin istihsalinden başka bir şey değildir. İnsanlar için ahlâk, gaye-i hayat-ı lezetten ibaret olunca, insanların behayimden ne farkı kalır? Lezzet gaye-i hayat olunca her insan ezvak-ı behimiyyesi peşinde koşmayı, huzuzat-ı nefsaniyyesini te'min etmeyi bittabi' gaye-i ahlâk olarak tanıması lâzımdır. Bir de hâl-i hâzırda zevk veren her şey mutlaka hayr olamaz; bâzı lezaiz ve huzurat vardır ki onlar insanda hüznü intac ederler; Hâlbuki bu mesleğe göre hüzün şerdir. Zevkimizi okşayan her şey hayır olsa bile herkes zevkını okşayan, kendisine lezzet veren şeyi nerede bulur ve ne suretle ele geçirirse hemen alacağı cihetle bu intihabda sas ittihaz olunacak muttarid bir kaide yokdur. Lezzet ve zevk muttarid ve sabit bir kaide tahtinde olmayacağından herkesin düşüncesine göre tahavvül eder.

Aynı zamanda bu mesleğe göre bütün fezail, hodkâmi-i mutlaka, hubb-i nefse müncer olduğu cihetle insanı haksızlığa, hatta cinayete sevk eder. Çünki menfaat-i şahsiyyesini temine çalışmak bir vazife, fedakârlık ise bir hata olduğundan (2) insan menfaat-i şahsiyyesini te'mine gayret etmeli ve kendisini menfaat-i umumiyyeye feda etmemelidir. Nasıl ki: Aristib; sirkatin, mukaddesata hürmet etmemenin, hatta zinanın bâzı ahvâlde mübah olduğunu istintac ediyor idi.

Şu hâlde zevkımızı okşayan her şey nasıl hayır olabilir? Bunu kabûl etmek, hiç şübhe yok ki, ahlâkı indî telekkiyata baziçe kılmak ve fazilet-i hakikiyyeyi ortadan kaldırmakdır. Bunun içindir ki: Bu meslek ezmine-i kadime ekvam-ı mütemeddinesi arasında intişar ve taammüm edince ezvak-ı ruhiyye yerine hep ezvak-ı nefsaniyye kaim oldu. Bunun neticesi olarak hiç bir tarafda adab-ı necibe ve fazilet-i hakikiyye kalmadı. Şu hâlde ahlâk için başka bir esas lâzımdır.

---

(2) Bu fikr-i felsefî (yani ahlâkın esası zevkdir diyenlerin mesleği) mucibince insan menfaat-ı şahsiyyesini te'mine gayret etmeli ve kendisini menfaat-ı umumiyyeye feda eylememelidir. Fedakârlık bir hata, menfaat-ı şahsiyyesini temine çalışmak bir vazifedir. —**Emil Fake** —

Ahlâkın esası menfaat olabilir mi?.

Şimdi hatıra gelebilir ki: Hayr u fazilet menfaatin takdir ve intihabı suretiyle de yapılabilir. Nasıl ki, felâsife-i müteehhirinden Heyum, Bentam; Sutuart Mil'e göre hayır, iyilik menfaatten ibarettir. İnsanın kendisi için nafi' olan her şey hayır, muzir olan da şerdir; Binaenaleyh ahlâkın esası menfaat-ı şahsiyyedir.

Şübhe yok ki bu fikir de doğru değildir; çünki menfaat hayır olabilmek için hak olmak şarttır. Her hangi suretle olursa olsun mal kazanmak nafi'dir; fakat suret-i meşruada olmadıkca hayır değil, belki şerdir. Şu hâlde menfaat ile hayırın yekdiğerine muarız olduğu vaki'dir... Meşru' olabilmek için yalnız şahsımıza nafi' olması kâfi değildir. Menfaat; eşhasa, ezman ve emkineye göre tahavvül edeceği cihetle; insanlar arasında bir rabıta-i uhuvvet te'sis edebilmek şöyle dursun, bilakis onları taksime uğratır.

Bununla beraber menfaat-i hususiyyeden menfaat-i umumiyyeye geçmek kolay bir şey olamaz. Bu iki menfaat arasında ekseriya tenazü' ve tezad vardır: Harbde vatan muzafferiyyeti için mevkiini muhafaza ederek vefat eden bir nefer menfaat-i hususiyyesinin menfaat-i umumiyye ile müttehid olduğunu bilâ itiraz nasıl kabûl edebilir?. Burada fedayı nefsi icab ettiren fedakârlıkda bir arzu-yu menfaat, bir hubbu nefs bulmak kaabil midir?..

Daha sonra gemisindeki yolcuları kurtarmak için feda-yı nefs eden bir kapdan, idare ettiği trendeki yolcuları kurtarmak için ölmeği tercih eden bir makinist şahsı namına ne gibi bir menfaat mülâhaza edebilir?..

Filhakika menfaat-i hususiyye ile menfaat-i umumiyye arasında ekseriyya bir tevazün, bir ahenk bulunarak bu suretle birinin husulü diğerini müstelzim olur. Fakat bu ahenk göze çarpacak derecede tehalüfat ile mesturdur. O hâlde iki menfaat beyninde zıddiyyet hâsıl olduğu zamanlar —yukarıdaki misallerde olduğu gibi— pek sarih ve bedihi olan bir menfaati pek çok kimselerin menfaatine feda ettirecek —menfaatten daha âlî— bir kanun, bir mebde' lâzım değil mi?.. Acaba o kanun, o mebde' ne olabilir?...

Tekâmül-ü umumîye tabi' olmak :

Sipenser, menfaati daha sağlam bir esasa rabt etmek, bu mesleğe daha âlî ve daha yeni bir şekil vermek için şöyle diyor :

Ahlâkın esası olabilen «Hayır» tekâmül-i umumî ve ıstıfa-yı tabiî kanununa meyil ve mütabaittir...

Maamafih bu da salim bir esas değildir; çünki tekâmül-i umumî ve ıstıfa-yı tabiîye meyl ü mütabat mutlak surette hayır ve binaenaleyh esas ahlâk olamaz. Bunun hayır olması, benim iştirak ettiğim tekâmülün benim lehhimde olmasiyle meşruttur. Bensiz olarak vukua gelen ve benim mağlûbiyyetim ile neticelenecek olan bir tekâmül nasıl olur da benim için bir mükellefiyyet tevlit eder? Nasıl olur da öyle bir tekâmüle ben iştirak edebilirim?.. Esasen bu meslek de nefiyyenin bir şekl-i diğeri demek olduğu cihetle mahzurdan salim bir esasa malik değildir. (3)

İşte bu esaslar üzerine bir ahlâk tesis etmek imkânı olmadığını nazar-ı dikkate alan bâzı mütefekkirler (Adam Smit) incizab nazariyyesini ortaya koymuşlardır. Bunlara göre bir insanın hayır yapması, fazilet sahibi olması iyiliğe incizab hissetmesinden ve heyet-i ictimaiyyede mahasinin vücudu, efrad-ı insaniyyenin ekserisi bir birine karşı teveddüd hissiyle müncezib bulunmasından ileri gelmiştir. Hâlbuki vazife gibi müşkil ve mukaddes bir şeyin böyle vâhî bir nazariyye üzerine te'sis edilemeyeceğini anlamak için düşünmeye bile lüzûm yokdur. Binaenaleyh ahlâh için daha başka esaslar aramak lâzımdır.

Sırf akıl üzerine müesses ahlâk :

Ahlâkın esası olmak üzere yalnız aklı gösterenler varsa da bu da sağlam bir esas değildir. Matlûb olan ahlâkın teessüs edebilmesi için yalnız akıl da kâfî değildir; çünki sırf akla müstenid olan kavaid-i ahlâkiyye —ekall-i kalil olan bir zümre-i mütefekkirîn istisna edilince— hiç bir vakıt vicibülittiba' olmak faziletini haiz değildir. Zira akl-ı beşer safvet-i asliyyesini herkesde muhafaza edeceği cihetle ahâm-ı akliyyede sâbit ve muttarid olmayıb eşhas ile, ezmine ve emkine ile tahavvül ve tagayyür eder. Binaenaleyh kavaid-i ahlâkiyye muttarid olamaz.

Bir de itibar ve nüfuz-u mânevîden mahrum olarak yalnız akıl ve felsefe üzerine müesses olan ahlâk, ilim olmak üzere teessüs edecek demekdir; böyle olan bir ahlâk ise bir meslek yerine kaim olacağı cihetle her meslek gibi o da tahavvül ve tegayyüre ma'ruz kalacağı şübhesizdir. Hâlbuki ahlâkın sabit ve muttarid olması lâzımdır. Binlerce senelerden-

(3) Mamafih şu sözler de Sipanser'indir: «Milletlerin kıvam-ı medeniyyeti olan âdâb ve fezailin hepsi «Din» e müstenid ve Din esası üzerine kaimdir. Bâzı ulema bunu Din esasından tahvil ederek ilm ü akıl esası üzerine bina etmek istiyorlar. Fakat buna ma'ruz kalan ümmetlerin âkibeti gayr-i ma'lûm, zararı nâmahdud bir surette sukut-u ahlâkiye uğrayacakları şübhesizdir.» Sipenser İngilizlerde son asırlarda kuvvet peyda eden maddî hırs dolayısiyle faziletin kesb-i zaaf eylediğini de itiraf ediyor. Sipenser demek istiyor ki: evamir ve kavaid-i ahlâkiyye için en sağlam esas dindir.

beri yapılan tecarib yalnız akıl üzerine müesses olan ahlâkın cemiyyet-i beşeriyyenin saadetini temin ve muhafazası için gayr-i kâfî olduğunu gösteriyor. Asırlardan beri kanun-u ahlâkînin hangi esasa ibtina edileceği felâsife beyninde muhtelifünfih olarak kalmış olması da bunun içindir.

Ahlâkın en sağlam esası Dindir :

Buraya kadar verilen izahattan anlaşılıyor ki: Ahlâkı te'sirat-ı ruhiyyeden tecrid etmek, hadd-i zatında ahlâkın mahvini intac etmekdir. Adeta bu, bir insanın evinin temellerini evvelce yapılmış olduğu zemininde bırakarak binasını başka yere nakleylemesi gibidir. Kudsiyyet fikri esas ittihaz edilmedikce bir manzume-i ahlâkiyye te'sisi kaabil değildir. Kudsiyyet ise ancak tedeyyün ile hâsıl olabilir. Ahlâkın mevzuu olan «Hayır ve fazilet» fikrine temayül, fazileti menfaate tercih mutlaka Cenab-ı Hakka iman ve muhabbete müftekirdir; Binaenaleyh ahlâkın en sağlam esası Dindir, Fikr-i Ulûhiyyettir. Bu mukaddes esas üzerine istinad eden bir ahlâkdır ki: İnsanlar arasında esaslı bir vahdet ve uhuvvet te'sis ederek onları mutlak surette gayrın hukukuna ihtirama, ifa-yı vazifeye ikdama mecbur eder. Evet, fezail-i ahlâk saadet-i beşeriyyenin yegâne medarıdır ve bunda kimsenin şübhesi yokdur. Fakat bu fezaili ta'yin ile vicdanda hasenat ve iyiliği sevab ile mükâfat; rezail ve seyyiata azab ile mücazat edecek bir Halikın vücuduna iman olmazsa o fezail hangi merkeze irtikâz edecek?. Fıtraten taaddiye meyyâl olan insanı nefsi ile mücahede etdirerek irtikâb-ı mezalimden alıkoyacak, ceraim ve cinayata dolu dizgin saldırmakdan men' edecek, hukuk-u gayre ihtiramı, ifayı vazifeye ikdamı emr edecek Dinde (bu esas-ı metîne iman etmekden) başka ne olabilir? Samim-i kalbinden bu ruh-u İlâhî, bu akide-i lâhutî selb olunan bir adamın kemâl-i sühuletle irtikâb etmeyeceği hangi âr, hangi cinayet mutasavverdir?.. Böyle bir adam kendi menfaat-i şahsiyyesi olmadıkca hukuk-u gayre niçin ihtiram etsin? Neden dolayi nefsinin saadeti, ihtirasatının te'mini peşinde koşmasın?.

Şimdi kemâl-i itmi'nan ile diyebiliriz ki: Ne zevk, ne menfaat, ne de akıl ve felsefe üzerine müesses bir ahlâk akide-i İlâhiyye makamına kaim olamaz, nizam ve kavanin-i mevzuada şerayiin yerini tutamaz. Aksini iddia edenlere verilecek cevab pek basittir: Binlerce senelerdenberi yapılan tecarib yalnız bu esaslar üzerine müesses bir ahlâkın cemiyyet-i beşeriyyenin te'min ve muhafaza-i saadeti için gayr-i kâfî olduğunu gösteriyor. Bununla beraber bize bir kavim göstersinler ki: yalnız bu esaslar üzerine istinad eden bir ahlâk, efradını şehevat-ı nefsaniyye peşinde dolaşmakdan alıkoymuş, ahkâm-ı nizamiyyesinin şiddeti irtikâb-ı cerayim ve cinayata mani' teşkil eylemiş olsun!.

Ne hâcet akide-i İlâhiyyenin kendilerince muhterem olduğu devirlerde ikbalin, azametin şahikasına kadar yükselmiş olan bâzı milletlerin —bilâhire içlerinde zuhur eden bâzı fecere-i felâsife tarafından ortaya atılan bir takım şükûk-u vehmiyye ile— bünyan-ı akaidi zir ü zeber edilince aradan çok geçmeden mahkûm-u inhidam oldukları sahaif-i tarihiyyede görülmüyor mu?

Tarih-i milelin hakîmane bir surette tedkiki gösteriyor ki: gayr-i mukaddes esaslar üzerine müesses olan ahlâk, hiç bir vakıt akide-i İlâhiyyenin yerine kaim olamamış ve olmak ihtimali de yokdur. Hakiki bir ahlâk ile Din-i sahih ayrı ayrı şeyler değildir. (3) Sokrat'ın ahlâkı ayırmaya çalışdığı din, din-i hakiki değildir, belki Yunanîlerin masnuâtından olan din-i hurafîdir. Zira fazilet ile rezileti sahih bir surette tartarak hududlarını katî surette tayin edecek mi'yar-ı sahih ancak Din-i hakîkidir. Şu hâlde ahlâkın Dinden ayrı olması nasıl kaabil olabilir? Bu kaabil olmayınca dinsiz, fazilet sahibi olmak da kaabil olamaz. Hakîm-i şehîr, Jan Jak Ruso'nun şu sözleri de müddeâmızı te'yîd eder: «Evvelce insan için vücud-u Barîye itikad etmeksizin de sahib-i fazilet olmak mümkindir, zanneder idim; şimdi bunun kaabil olmadığını bildiğim için eski zannımın vehimden ibaret kaldığını anladım.»

O halde sözü tekrar hulâsa ederek deriz ki: Cemiyyet-i beşeriyyenin devam ve bekası ancak fezail-i ahlâkiyye iledir, ta'bir-i diğerle beşeriyyeti müctemian ve mütekâfilen yaşamak esası dairesinde hukuk ve vezaife rabt eden, fezail-i ahlâkdır. Faziletin nefisde sübutu ise "Vücud-u Hâlık, ba'süba'delmevt, mükâfat ve mücazat-ı uhreviyye" akîdelerine mütevakkıfdır. Binaenaleyh beşeriyyetin saadet-i hakikiyyesi bu akîdenin bekasına bağlıdır. Din olmadıkça beşeriyyetin te'min-i saadeti mümkün değildir.

Dersin hulâsası

1 — İnsan toplu olarak yaşamak fıtratında halk olunmuştur, hiç bir ferd yalnız başına ihtiyacatını temine muktedir değildir. Bir arada yaşamak fıtratında olan insanlar bir takım mütekabil hukuk ve vezaifle yekdiğerine merbut bulunmak lâzımdır. Böyle olmadıkça cemiyyetin devam ve saadeti mümkün olamaz. İşte bunun içindir ki; efradın yekdiğerine, cemiyyetin efrada karşı bir takım vazifeleri, buna mukabil bir de hakları vardır. Cemiyyetin devam ve bekası vazife ile hukukun taht-i muhafazada bulunmasına mütevakkıf olduğundan bunlar lâzımülihtiram ve mukaddestirler.

---

(3) «Ben ancak mekârim-i ahlâkı itmam için ba's olundum. — **(Hadis-i şerif)**

2 — Bir insanın bunlara riayet etmesi için vazife ile hukukun kudsiyyetine iman-ı yakinîsi olması lâzımdır. Çünkü insan, alelekser kuva-yı hayvaniyye ve şehevat-ı nefsaniyyesine mağlûp olarak kendi menfaat-i şahsiyyesinden başka bir şey düşünemez. Binaenaleyh vazife ile hukukun kudsiyyetini tayin ederek insanı kendi aleyhinde bile olsa bunlara riayete mecbur edecek bir saik lâzımdır ki o da dindir. Allah'a, hayat-ı âhirete iman-ı yakinîsi olmayan bir insan için en büyük vazife, ihtirasatı tatmin etmek, lezaiz-i hayvaniyyeden mümkün olduğu kadar çok müstefid olmakdır. Bunun nazarında fazilet, vazife, hukuk gibi şeyler elfaz-ı bî mânâ kabilindendir. Binaenaleyh din olmadıkça hukuk ve vezaifin ehemmiyeti kalmaz. Bunların ehemmiyyeti kalmayınca cemiyyetin saadeti de mümkün olamaz.

3 — Cemiyyet halinde yaşamak mecburiyyetinde olan insanların fezail-i ahlâk ile muttasıf olmaları lâzımdır. Çünkü ahâd-ı cemiyyet meyanında metin bir rabıta-i ittihad teşkil edecek yegâne esas ancak fezail-i ahlâkdır. Fezail-i ahlâk bir kavmin kâffe-i efradına şamil olursa her biri haddini bilerek, hakkını tanıyarak diğerinin hududuna, hukukuna tecavüz etmeyeceği için aralarında teâvün tabiatiyle husûl bulur. Diyebiliriz ki: Cemiyyet-i insaniyyeye nisbetle fezail-i ahlâkiyye, kâinata nisbetle cazibe-i umumiyye gibidir.

4 — Binaenaleyh ahlâk için sağlam ve metin bir istinadgâh olmak lâzımdır.

5 — Bazıları ahlâkın esası olmak üzere zevk ve lezzeti gösteriyorlar, bize zevk ve lezzet veren her şeyin hayır; bilakis elem ve zahmet veren şeylerin de şer olduğunu da söylüyorlar.

Mamafih ahlâkı böyle bir esasa istinad ettirmek nefselemirde ahlâkı inkâr etmek demekdir. Çünkü bunun gayesi huzuzat-ı şahsiyyenin istihsalinden başka bir şey değildir.

Ayni zamanda bu meslek insanı haksızlığa, hatta hiyanete sevk edebilir. Çünkü menfaat-i şahsiyyesini temine çalışmak bir vazifedir. Nasıl ki bunun tarafdarlarından olan Aristib; sirkatin, mukaddesata hürmet etmemenin, hatta zinanın bazı ahvalde mübah olduğunu söylüyordu.

6 — Bazıları ahlâkın esası menfaat diyorlarsa da bu doğru değildir. Çünkü menfaat alelıtlak hayr olamaz. Ayni zamanda menfaat, eşhasa, ezman ve emkineye göre tahavvül edeceğinden insanlar arasında rabıta-i uhuvvet te'sis edemez; bilâkis onları taksime uğratır.

Bununla beraber iki menfaat beyninde zıddiyyet hâsıl olduğu zamanlar bedihi olan bir menfaat-ı şahsiyyeyi feda ettirecek menfaatten daha âlî bir mebde' lâzımdır.

7 — Bazı feylesoflar ahlâkın esası tekâmül-i umumîye meyl ü mütabaattır, diyorlar.

Fakat bunun hayır olabilmesi, tâbi' olduğum tekâmülün benim lehimde olmasiyle meşruttur. Bensiz olarak vukua gelen ve benim mağlûbiyyetim ile neticelenecek olan bir tekâmül benim için bir mükellefiyyet tevlid edemez. Şu halde bu da sağlam bir esas değildir.

8 — Ahlâkı yalnız akıl üzerine istinad ettirmek isteyenler de vardır.

Binaenaleyh yalnız akla müstenid olan kavaid-i ahlâkiyye, hiç bir vakit bütün insanlarca vacibülittiba' olamaz.

Bununla beraber nüfuz-u ma'neviden mahrum olarak yalnız akıl üzerine müesses olan ahlâk, bir meslek yerine kaim olacağı cihetle her meslek gibi o da tahavvül ve tegayyüre mâruz kalacağı şüphesizdir. Halbuki ahlâkın sabit ve muttarid olması lâzımdır.

Zaten binlerce senelerdenberi yapılan tecarib yalnız akıl üzerine müesses bir ahlâkın cemiyyet-i beşeriyye için gayr-i kâfi olduğunu gösteriyor.

9 — Bittedkik ve bittecrübe anlaşılıyor ki: kudsiyyet fikri esas ittihaz edilmedikçe bir manzume-i ahlâkiyye te'sisi gayr-i kaabildir. Kudsiyyet ise ancak tedeyyün ile hâsıl olur. Binaenaleyh ahlâkın en sağlam esası dindir.

Din, ahlâkın esası, menbaı ve kuvve-i te'yidiyyesidir. Hayır ve fazileti noksansız bir surette tâyin eden din olduğu gibi, bunlar, menfaate tercih edebilmek için de mutlaka Cenab-ı Hakka iman ve muhabbet olmak lâzımdır.

Hasenat ve iyiliğe sevab ile mükâfat; rezail ve seyyiata mücazat edecek bir Halika iman olmadıkça fazilet için istinad edecek bir merkez tasavvur edilemez. Bu hususdaki akide-i İlâhiyye yerine hiç bir şeyin kaim olamayacağına tarih-i milelin tedkiki bir şahid-i kavîdir.

Din makamına başka bir esas konamaz

Müdafaa-i şahsiyye — Hükûmet ve kanun — Şeref-i nefs — Şeref-i nefs sahibi olmaktaki gaye.

Bundan evvelki bahiste pek vazıh bir surette anlaşılmışdı ki: fıtraten ihtirasata mahkûm olan insanlar arasında hayat-ı ictimaiyyenin teşekkül edebilmesi, saadetin te'min ve himayesi için hak ile vazifenin muhafazası ve mukaddes bir esasa müstenid ahlâkın teessüs etmiş bulunması lâzımdır; bu ise ancak Din ile olabilecekdir.

Heyet-i ictimaiyyede Dinin vazifesini başka kuvvetlerin görebileceğini, Din makamına başka bir esasın kaim olabileceğini iddia edenler de olabilir; binaenaleyh şimdi bu ciheti de tedkik edelim :

Din makamına kaim olmak üzere yek nazarda hatıra gelen kuvvetler şunlardır :

1 — Müdafaa-i şahsiyye;
2 — Hükûmet ve kanun;
3 — Şeref-i nefs;
4 — Vicdan.

Müdafaa-i şahsiyye hak ile vazifenin hamisi olabilir mi?

Bilâtereddüd diyebiliriz ki: Müdafaa-i şahsiyye ile cemiyyetin asayişini muhafaza, saadetini te'min mümkin değildir. Zira bu, kuvve-i cebriyye demekdir; herkes kendi hakkını, kendi kuvvetiyle müdafaa ve muhafaza edecek; kudreti nisbetinde alât-ı harbiyye silâh-ı müdafaa istihzar ederek, vazifesini bilmeyib de ihlâl-i hukuka yeltenenlere haddini bildirecek, hukuk-u meşruasını zıya'dan muhafaza edecekdir.

Şübhe yok ki: Bu suretle ne ictimaî bir hayat teşekkül edebilir; ne de cemiyyetin bekası te'min ve himaye-i saadeti kaabil olabilir. Çünkü herkes ihkak-ı hak edecek kuvvet ve vesaiti ayni derecede haiz olamayacağından istihsâl-i hukuk edemezler.

Saniyen: Bu. harb ve cidale sevk etmek, en ufak bir hakkını taleb veya müdafaa uğrunda hukuk-u tabiiyyenin birincilerinden olan hakk-ı hayatını tehlikeye ilka etmekdir. Herkes kendi kuvvetine istinad etmek

suretiyle yaşamak mecburiyetinde bulunur, nefis mücadelesi içinde mahsûr kalırsa insanların yekdiğerine tecavüzat ve taarruzatta bulunacakları şübhesizdir. Böyle olunca cemiyyetin devamı nasıl mümkin olabilir?..

Bununla beraber müdafaa-i şahsiyye suretinde hak daima kavîlerindir; kuvvetli olanlar, zaifleri her türlü hukukdan mahrum ederler; başkalarını kendi hukuklarına riayete mecbur ettikleri hâlde kendileri diğerlerinin hukukuna riayet etmek istemezler. Binaenaleyh müdafaa-i şahsiyye ve kuvve-i cebriyye ile beşeriyyetin temin-i saadeti mümkin olmak şöyle dursun, bilakis, yer yüzünde fiten ü fesad zuhur ederek nizam-ı cemiyyet büsbütün muhtel olur; ortalık kan ile dolar; medeniyyet ve terekki de husûl bulamaz.

Hükûmet ve Kanun :

İnsanların hak ve vazifeden ibaret bulunan tarik-ı müstekimden inhiraf etmemelerini, ahlâkın emrettiği vechle hareket eylemelerini te'min edeceği farz olunan kuvvetlerden birisi de hükûmet ve kanundur.

Şübhe yok ki her kavim bir hükûmete tabi' ve her hükûmetin bir kanunu vardır. Böyle olmadıkca bir kavim yaşayamaz; ihkak-ı hak, def'-i mezalim, mukabele-i a'da, muhafaza-i memleket hükûmetsiz olamaz. Fakat, her ne olursa olsun, mukaddes bir esase müstenid olmayarak yalnız insanlar tarafından yapılan kanunlar da bu emr-i mühim için kâfi değildir.

Çünkü bir hükûmet ne kadar muntazam ve kanunî, ne kadar muhkem olursa olsun, hükûmetin vazifesi, kanunun mahall-i tatbiki ahvâl-i zahireden ileri gidemez. Bu maksadın temini için vaz' olunacak kanunlar, nizamlar, polisler, jandarmalar ancak gözü önünde cereyan edecek bir münasebetsizliği men' veya fi'lin vukuundan sonra failini yakalarsa kanunun pençesine teslim eder. Hâlbuki insanlardan zuhur eden ahvâl ve ef'âlin biri meydanda zuhur ederse, yüzde doksandokuzu hiç bir kimsenin kesb-i ıttılâ' edemeyeceği bir keyfiyyet üzere sudur eder ki, bunların cezasız kalması pek tabiîdir. Zahiren salih görünen erbab-ı fesad ve şehvete hükûmetin satveti, kanunun intizam ve mükemmeliyyeti ne faide te'min edebilir?

Bu maksadın husulü için öyle bir kuvvet, öyle bir zabıta lâzımdır ki: Hiç bir vakıt insandan ayrılmasın; insan nerde bulunursa onu daima taht-i nazaretinde bulundursun; insanı gizli, aşikâr her türlü fenalıklardan men' edib iyiliklere sevk etsin.

Fenalığın, münasebetsizliğin hep meydana ihrac edilerek sahiblerinin tecziye edileceklerini farz etsek bile yine kâfi değildir. Fenalık vuku' bul-

duktan sonra tecziye etmekle, hiç vuku, bulmamasını, menviyat-ı muzirrenin kuvvede kalmasını te'min etmek arasında pek büyük fark vardır.

Bunu bir misâl ile izah edelim: Heyet-i ictimaiyye beden-i insanîye pek müşabihdir. Beden-i insanînin nizam ü intizamı —muhafaza-i sıhhat ve te'min-i saadeti— iki suretle olur :

1 — Tevakkî; yani sıhhatini ihlâl edecek zarar ve marazdan, zarar ve marazı icab eden esbabdan sakınmak.

2 — Tedavî; yani marazı icab eden şeylerden sakınmayarak sıhhatini ihlâl ettikden sonra edviye isti'mâl ederek iade-i sıhhate çalışmak.

Şimdi aklen ve hikmeten düşünülecek olursa muhafaza-i sıhhat ve te'min-i saadet için yegâne çare birinci tarika sülûk etmekdir.

Şahs-ı insaniye nisbetle böyle olduğu gibi, cemiyyete nisbetle de böyledir. Bunun içindir ki «defi' refi'den esheldir; defi' refi'den evlâdır» kaidesi şeriat-i İslâmiyyede en mühim bir esas itibar olunmuşdur. Hükûmet ve kanun ile te'min olunacak nizam ve saadet refi' tarikından (vuku' buldukdan sonra keşf olunacak bir fenalığı izale etmekden) başka bir şey değildir.

Bir de hükûmet teşkil edenler de bizim gibi insan değil mi?. Onlarda da ihtirasat-ı nefsaniyyeye mağlûb olmak, hissiyyatına kapılmak gibi hâller vuku' bulmaz mı?. Kuvve-i şehvaniyelerine bir de cah ü riyaset inzimam edince müştehiyyata inhimak hususunda onlar daha ziyade azgınlık ibraz etmezler mi?. Şu hâlde onları taht-i muhafazada bulunduracak kuvvet nedir?

Bununla beraber kanun-u medeni fenalığa ceza tertib ederse de iyiliğe mükâfatı yokdur. Daha doğrusu kanun-u medenî mücazat da etmez; belki cemiyyeti müdafaa eder. Kanun-u medeninin takib ettiği gaye, aheng-i umuminin zahiren muhafazası, nizam-ı cemiyyetin haleldar olmamasıdır. Binaenaleyh bu gayeye muhalif hareket edenler (görüldüğü takdirde) duçar-ı mücazat olurlarsa da bunu zahiren ihlâl etmeyenler —ahlâk nokta-i nazarından gayet fena bile olsalar— kanunun takibatına maruz kalmazlar. Bu itibar ile nefselemirde kabih ve mezmum olan bir fi'l ü hareket kanun nazarında cezasız kalabilir. Ebeveynine âsî olan bir evlâd, asayiş-i cemiyyeti ihlâl etmeyen gizli bir şenaat kanunun takibatından masundur. Kapısa önündeki fakirler açlıkdan ölürken zevk u safa ile vakıt geçiren bir adam hiç bir zaman muavenet ile cebr olunamaz.

Zaten kanun bir nevi' ağdır; zaifler yakalanırsa da mahir olanlar bunun aralıklarından kolaylıkla geçebilirler. Şu hâlde hukuk-u ictimaiyyenin taht-i muhafazada bulunması için yalnız hükûmet ve kanun da kâfi değildir; daha başka kuvvetler lâzımdır.

Şeref-i nefs — Namus :

Bu vazife-i mühimmeyi (şeref-i nefs — namus) a tefviz etmek isteyenler de az değildir. İnsanların hak ile vazifeden ibaret olan tarik-i müstekimden inhiraf etmemeleri için «şeref-i nefs» denilen hasletin kâfî olduğunu söylüyorlar. Şimdi bu iddianın ne dereceye kadar doğru olduğunu anlamak için «şeref-i nefs» in neden ibaret bulunduğunu tedkik etmek lâzımdır. «Şeref-i nefs — namus», insanda bulunan bir sıfatdır ki: sahibini, kavim ve kabilesi indinde, mensub olduğu millet nezdinde mezmum ve kabih ve onların arasında haiz olduğu makam ve rütbesine gayr-i münasib olan şeyleri irtikâbdan men' eder.

Bunun mukabili hisset ve denaet-i nefsdir ki sahibi kavim ve kabilesince en şeni' olan ef'âl ve harekâtı irtikâbdan çekinmez, onları işlemekden müteessir olmaz. Şeref-i nefsin şu zikr olunan mânasını gören bir kimse yek nazarda, insanın tarik-ı müstekimden inhiraf etmemesi için, bunun bir saik-ı kavî olduğuna hükm eder. Filhakika «şeref-i nefs» denilen sıfat, sahibini her türlü fenalıkdan, ef'âl-i zemime ve harekât-ı kabihayı irtikâb ve icradan men' etmek hususunda en kuvvetli bir âmil olabilir; çünki şeref-i nefs sahibi olan kimse kendi hukukunu paymâl ettirmediği gibi başkalarının hakkına tecavüz etmeyi de kendisince zül addeder.

Bu sıfatın herkesce mâlûm bir hakikati, muayyen bir hududu yokdur; mizacın, zamanın, akvamın ihtilâfı ile muhtelif olur. Bunun, her kavmin, her milletin suret-i telekkisi başkadır, bir çok şeyler vardır ki: bâzı akvam nezdinde hisset ve denaettir. Namussuzlukdur; Hâlbuki ayni şey diğer akvama göre şeref-i nefisden, faziletten sayılarak failleri medhü sitayişe mazhar olur: gasb u nehb-i emvâl, bâzı kimselere şeref ve fazilettir, bunda meharet gösterenler medh ü senaya lâyıkdır. Hâlbuki bir çok akvama göre bu gibi şeyler bir rezalet, bir numune-i vahşettir. Hiyel ve desais bâzı kavimlere göre hisset ve denaetten mâduddur; diğer bazılarının nazarında eser-i akl u zekâdır, binaenaleyh mekrü hile ile şeref-i nefs tezlil edilmiş sayılmaz.

Kezalik, Avrupalılarca balolarda, umumî mahallerde kadın, erkek; kız, oğul; baba, ana karma karışık bir halde canı istediği bir kimsenin koltuğuna girerek dans etmeleri, gezmeleri şeref-i nefse mugayir değildir. Hâlbuki şarklılar, alelhusus İslâmlarca böyle bir hâl en büyük bir namussuzlukdur. Hiç bir Müslüman, kız kardeşini, kızını ecnebi bir insanın koltuğuna verib de gezdirmez, oynatmaz.

Ne hacet! gayr-i meşru' bir çok ef'âl ve harekâtta bulunub da «insan her şeyi yapmalı, ayıb değildir; fakat namus dairesinde yapmalı» gibi lakırdıları çok defa işitmiyor muyuz?. Binaenaleyh «şeref-i nefs» mütefavit ve pek muhtelif tarzlarda zahir olan, muayyen bir hadde malik ol-

mayan bir sıfattır. Bu tefavüt ve tezad yalnız muhtelif akvam ve cemiyet arasında olmayıb bir cemiyyet dahilindeki muhtelif sınıflar arasında da meşhuddur. Herkes kendisince şeref addettiği şeyleri işlemekle kendisinin sahib-i şeref olduğunu, nefsinin şenaatten, denaetten beri bulunduğunu zu'm etmiş olacağından kendi şerafeti namına celb-i menfaat ve def'-i mazarrata çalışacağı şübhesizdir.

Şeref-i nefs sahibi olmakdaki gaye:

Bunu bir de başka nokta-i nazardan, ruhî bir surette tedkik edelim: Âlemde her şey için bir illet-i gaye vardır, eşya ona göre tertib olunur. İnsandan sâdır olan ef'âl ve temayülâtın illet-i gaiyyesi de nefsin saadetidir; Binaenaleyh insanın şeref-i nefs arzusunda bulunmasındaki gaye, nefsinin saadetidir. Çünki şeref-i nefs denilen sıfat, sahibini herkes nazarında en ûlvî bir mertebeye is'âd edeceği cihetle herkesin kalbinde bir mevki'-i ihtiram kazanarak bu suretle maddî ve mânevî refah ve saadetini temin etmiş olur. Şu hâlde şeref-i nefisdeki illet-i gaye saadettir. Hâlbuki: İnsanların saadeti mütefavit surette zahir olur; her sınıf saadetlerini ayrı ayrı mesleklerden beklerler. İllet-i gaye saadet olunca, mesalik-i muhtelifeden iktitaf edilen saadetin te'min ve himayesini deruhde eden şeref-i nefsin de muhtelif tarzda tecelli edeceği şübhesizdir. Bir insan saadetini hangi meslekde arıyorsa o meslek erbabınca hisset ve denaet-i nefse delâlet eden şeylerden ictinab etmek ızdırarındadır. Fakat onların nazarında makbûl ve mergub olan şeyleri — başkalarınca çirkin ve kabih bile olsa — işlemesinde kendisi için bir fenalık yokdur; onları yapmakla mugayir-i namus bir harekette bulunmamışdır.

Hulâsa: bir tüccarın saadetini temin ve muhafaza eden şeref-i nefs ile bir diplômatın saadeti karşısında aradığı şeref-i nefs bir değildir. Bir tüccar için hiyel ü desayis irtikâb etmek, sözünde durmamak, ahdini nakz etmek gibi şeyler pek büyük namussuzlukdur; Hâlbuki bir diplômat, mesleği iktizası olarak bunlara müracaat ediyor da namussuzluk sayılmıyor. Bütün ömrünü hiyel ve desayis-i siyasiyye ile geçirmiş nekadar diplômatlar vardır ki: Hiç kimse onları namussuzlukla itham etmiyor; bilakis milletine, vatanına hizmet etmiş deniliyor.

Bir cemiyyet, bir millet efradı — yukarıdaki tarîfe göre — namus dairesinde bir iş yapar, hâlbuki o iş diğerinin hukukuna, şerefine adem-i riâyet ve hürmeti mutazammın olduğundan onlar tarafından namussuzlukla itham olunurlar, binaenaleyh her ikisi de namuslu ve haklı olduklarını iddia ettikleri hâlde arada bir hak zayi' oluyor, vazifesizlik meydana geliyor. Her iki taraf da namus dairesinde hareket ettiklerini iddiâ ediyorlar: Namus-u millî, namus-u siyasî, namus-u ictimaî!

Bir itiraz: «Herkes kendisinin medhü sena olunmasını arzu eder. bu arzu herkesin kalbine gayet ciddi ve samimi olarak yerleşmişdir. Binaenaleyh bu muhabbet-i kalbiyye her şahsı o şerefle tezyine sevk eder, her insan nefsini hisset ve denaetten tenzih ve teb'îd eyler.»

Cevab: — İnsanlar arasında medh ü senayı mucib olan şey ile — ki burada şeref-i nefs olmak üzere farz ediyoruz — hevesat-ı nefsaniyye ve kuva-yı hayvaniyyenin mukteziyyatı tearuz ettiği zaman birinciyi ikinciye tercih edecek pek azdır.

Muhtelif tabakat ve sunufa mensub olan insanların ahvaline nazar-ı im'ân ile bakacak olursak görülür ki: nasın ekserisi şehevatına mağlûb, lezaiz-i nefsaniyyesine meclûbdur.

Saniyen: İnsanlar hakkında medhiyye tertib edenlerin nazar-ı dikkate aldıkları şeref-i nefs değil, belki servetinin çokluğu, rütbesinin yüksekliğidir. Nasıl ki servet ve menasıb sahibi bir takım zevat hakkında kasideler tanzim eden, medhiyyeler söyleyen şuara ve müverrihini o medihlere, o sitayişlere sevk eden şey memduhlarında gördükleri servet ve mansıb olduğu şübheden azade bir hakikattir.

Mâhâza bu, her şahsın şeref-i nefs namına hukuk ve vazifeye bihakkın ihtiram ve riâyet göstereceği farz olunduğuna göredir. Eğer böyle olmaz da şeref-i nefs denilen haslet ile muttasıf olması yalnız menfaat-i şahsiyyesini celb etmek maksadiyle olur, zâhiren o sıfatla tezeyyün eylediği hâlde bâtınan menafi'-i hasise uğrunda şenaat ve denaet-i hafiyyeyi icra ve irtikâbdan hiç de çekinmez ise, şeref-i nefs insanları hak ve vazifeye riayete mecbur etmez; mecbur etmek şöyle dursun, bilakis bin türlü mel'anet ve denaete vesile olacağında şübhe yokdur. Çünki bu adamın şeref-i nefs, namus sahibi görünmesindeki maksad-ı yegâne; refah ve saadete vüs'at-i maişete, kesret-i servete nail olmakdır.

Yalnız bu maksadı temin için şeref ve iffet sahibi görünen bir adam vüs'at-i maaişet ve kesret-i servete nail oldukdan sonra zahiren öyle görünmeye de lüzûm görmez. Çünki bademe kendisinin sıfat-ı denaetle iştihar etmeyeceğine emindir.

Binaenaleyh namus ve şeref-i nefs denilen haslet, hak ile vazifenin muhafazası için kâfî bir kuvvet değildir. Böyle bir emr-i mühim, ıttıradsız ve gayr-i muayyen bir şeye tefviz olunamaz. Yalnız namusları namına iş görenlerin hali şayan-ı itimad değildir. O hâlde nüfus-u beşeriyyenin tarik-ı adlü savabdan inhiraf etmemesini hakkiyle iltizam edecek, onları kendi hukukuna razı kılacak, gayrın hukukuna tecavüzden men' edecek esaslı bir kuvvet lâzımdır...

Dersin hulâsası :

1 — Müdafaa-i şahsiyye ile bir cemiyyetin ne muhafaza-i asayişi, ne de te'min-i saadeti mümkin olamaz. Çünki herkes kendi hakkını kendi kuvvetiyle müdafaa ve muhafaza edecek demek, insanları harb ve cidale sevk etmekdir. Ayni zamanda herkes ihkak-ı hak edecek kuvvet ve vesaiti ayni derecede haiz olamayacağından kaviler zaiflerin hukukunu paymâl etmekden çekinmezler. Bununla beraber en ufak bir hakkı taleb veya müdafaa uğrunda hukuk-u tabiiyyenin birincilerinden olan hakk-ı hayatını tehlikeye atmakdır. Binaenaleyh hayat-ı ictimaiyyenin teşekkül edebilmesi saadet-i insaniyyenin te'min ve himayesi için başka esaslara lüzûm vardır..

2 — Hükûmet ve kanunun bu vazifeyi görebileceği farz olunabilirse de bu da kâfî değildir. Çünki kanunun mahall-i tatbiki ahvâl-i zâhireden ileriye geçemez. Hâlbuki insanlardan zuhur eden ahvâl ve harekâtın yüzde doksan dokuzu kimsenin kesb-i ıttılâ' edemeyeceği bir keyfiyyet üzere sudur edeceği cihetle bunların cezasız kalması pek tabiîdir.

Fenalığın hep meydana ihrac edilerek sahiblerinin tecziye edileceği farz olunsa yine gayr-i kâfîdir. Asıl lâzım olan menviyat-ı muzirrenin kuvveden fi'le çıkmamasıdır. «Def', ref'den evlâdır».

Bir de kanunu yapanlarda bizim gibi insandır; onlar da ihtirasat-ı nefsaniyeye mağlûb olurlar, hissiyyatlarına kapılırlar; onları da taht-i muhafazada bulunduracak bir kuvvet lâzımdır. Bununla beraber kanun-u medenî fenalığa ceza tertib ederse de iyiliğe mükâfatı yokdur, daha doğrusu kanun-u medenînin tâkib eylediği gaye aheng-i umûmînin haleldar olmamasıdır. Buna muhalif harekette bulunmayanlar — ahlâkan fena bile olsalar — kanunun takibatına ma'ruz kalmazlar. Binaenaleyh hukuk-u ictimaiyyenin muhafazası için daha başka kuvvetler lâzımdır.

3 — Bu vazife-i mühimmeyi şeref-i nefse tefviz etmek isteyenler de az değildir. Şeref-i nefs, insanda bulunan bir sıfattır ki: sahibini; mensub olduğu millet ve cemiyyet indinde kabih ve rütbesine gayr-i münasib olan şeyleri irtikâbdan men' eder. Bunun mukabilinde hisset ve denaet-i nefs denilir.

Şeref-i nefsin şu tarifini görenler insanın tarik-ı müstekimden inhiraf etmemesi için, bunun bir saik-ı kavî olduğuna hükm ederlerse de neticede hiç de böyle olmadığı görülür.

Bir kere bunun herkesce mâlûm bir hakikati, muayyen bir hududu yokdur; mizacın, akvamın, ahvalin ihtilâfı ile muhtelif olur. Bunun içindir ki bâzı akvam nazarında şeref-i nefisden mâdud olan bir şey, akvam-ı saireye göre denaettir, namussuzlukdur.

Bununla beraber şeref-i nefsin gayesi saadettir. Hâlbuki her sınıf insanlar saadeti muhtelif mesleklerden beklerler. İllet-i gaiyye saadet olunca muhtelif mesleklerden iktitaf edilen saadetin te'min ve himayesini deruhde eden şeref-i nefsin de muhtelif surette tecellî edeceği şübhesizdir. Bir tüccarın saadetini temin ve muhafaza eden şeref-i nefs ile bir diplômatın saadeti karşısında aradığı şeref-i nefs bir değildir. Bir Millet efradı namusu dairesinde bir iş yapdığı hâlde, diğerleri tarafından namussuzlukla itham olunabilirler. Çünki onların hukukuna, şeref addettikleri şeylere riayet olunmamıştır.

Binaenaleyh hak ile vazilenin muhafazası için bu kuvvet de kâfî değildir. Zaten Din olmadıkca şeref-i nefsin bulunamayacağı şübhesizdir.

"Vicdan" Din yerine kaim olabilir mi?..

Vicdan ne demekdir? — Vicdanın mahiyyet ve menşei hakkındaki muhtelif nazariyyeler — Vicdan fıtrîdir — Vicdan kuvve-i âkılenin bir cüz'ünden ibarettir — Vicdan hakkında tekâmül nazariyyesi — Bu nazariyyelerin tedkikinden çıkan netice — Nazar-ı İslâmda vicdan.

Vicdan ne demekdir?

Hak ile vazifenin muhafazasını te'mîn, insanları hayr u fazilete sevk edeceği iddia olunan kuvvetlerden birisi de (Vicdan) dır. Diyorlar ki: «Hayır ve şerrin miyârı, hak ile vazifenin hâmisi, kuvve-i te'yidiyyesi insanın vicdanıdır; Vicdan, insanı her türlü fenalıkdan men' eder; daima iyiliğe hayır ve fazilete sevk eder. Binaenaleyh efrad-ı beşeriyyeyi hak ile vazifenin muhafazasına sevk edecek, menviyat-ı muzirre ve ihtirasat-ı cinayetkârilerini tâdîl ile bunların kuvveden fi'le çıkmasına mani' olacak başka kuvvete ihtiyac yokdur.»

Şimdi bunun nekadar doğru olabileceğini de tedkik edelim: Filhakika vicdan en çok işittiğimiz, daima tekrar edib durduğumuz bir kelimedir. Vicdanlı, vicdansız, vicdanen muazzeb oluyorum, vicdanım kabûl etmez... gibi.

Fakat vicdan ne demekdir? Acaba insanda hakikaten böyle bir kuvvet var mı? Var ise nasıl bir mahiyyeti hâizdir? Verdiği hükümler ne dereceye kadar şayan-ı ehemmiyyettir? Din makamına kaim olabilir mi? İşte bu cihetleri birer birer tedkik edeceğiz:

Vicdan bir çok mânâlara gelmekle beraber burada vicdandan maksad, vicdan-ı ahlâkîdir; hayru şerri temyiz etmek melekesinin ismidir.

Vicdan-ı ahlâkî, şuur ve ıttılaât-ı bâtıniyyeden başka olarak insanlarda olan bir hasisadır; insanın iyiliğe, hayr u fazilete karşı müncezib, şerrü reziletten müteneffir olmasıdır.

Binaenaleyh vicdan maddi ve uzvî bir şey olmayıb hayr u şerri temyiz için insanda olan mânevi bir hassa ve melekeye delâlet eder. Nasıl ki bâzı felsefe lügatlerinde de şu yolda târif olunuyor: «Vicdan; insana mev-

du' bir kuvvet, bir melekedir ki: İyiyi fenadan fark u temyiz eder.» Kendisinden kavanin-i ahlâkiyyeye mugayir ahvâl sudur eden kimselere «Vicdansız» denilmesi de bunun içindir.

Hakikaten insanda kablelfiil hayru fazilete hürmet ve muhabbet, şer ve reziletten istikrah ve nefret hisleri vardır. Fiilden evvel insanda bu his olduğu gibi, fiilden sonra da bir zevk u inşirah, yahud nedamet ve ıztırab vardır. Başkasından sudur eden ef'âl ü harekâta karşı nefsinde bir hiss-i takdir veya takbih duyar; kendisinden sudur edenlere karşı da kalbinde bir inşirah, yahud bir ıztırab hisseder. Hem bu inşirah ve ıztırab hayatta hissedilen ezvak ve alâm-ı maddiyyeden daha ziyadedir. Bunun içindir ki vicdanımız bizi hayru fazilete sevk eder; şerr ü reziletten men' eder. Binaenaleyh vicdan — bu itibar ile — yapılması iktiza eden ef'âli bize bildiren bir nasıh-ı mü'temen, yapmış olduğumuz ef'âl hakkında hükmünü ısdar eden bir hâkim-i mu'temeddir.

İnsanda böyle bir hasisa-i mâneviyyenin mevcudiyyeti gayr-i kaabil-i inkâr bir surette mâlûmdur. Bunu — izah olunacağı vechle — Din-i mübin-i İslâm da pek sarih olarak bildiriyor. Fakat bundan Dine adem-i ihtiyac neticesini çıkarmak; vicdan Dinin yerine kaim olur, demek doğru değildir. Zira vicdanın menşei, nereden hâsıl olduğu, tâbir-i diğerle mahiyyet-i hakikiyyesi hakkındaki efkâr-ı muhtelifenin tedkikinden pek vazıh olarak anlaşılıyor ki, vicdan müstakil bir mevcudiyyete malik değildir.

Yukarıdaki târife göre bir vicdan tekevvün edebilmek için hem muhitin ahlâklı olması, hem de kendisinin fazilet-i ahlâkiyye tâlim eden bir Din terbiyesi almış olması lâzımdır. Bunun daha ziyade tevazzuh etmesi için vicdanın mahiyyet-i hakikiyyesi hakkındaki efkâr-ı muhtelifeyi gözden geçirmemiz lâzımdır. Bu babdaki efkâr-ı muhtelife-i felsefiyyeyi başlıca üç esasa irca' ederek mutalâa edeceğiz:

Vicdan fıtrîdir:

Bâzı feylesoflar diyorlar ki: Vicdan fıtrîdir; bizzat ulûhiyyet tarafından kalblerimize hakkedilmiş lâyetegayyer, ebedi, mutlak bir kanundur. İnsan için en büyük kanun-u ahlâkî vicdanın evamirine itaat etmek, verdiği hükümlere teslim olmak, harekâtını daima vicdanından sâdır olacak iradeye tevfik etmekdir; Vicdan kendisine rah-ı hidayeti gösterir.

Demek ki: Bunlara göre vicdanın menşei mâfevkattabia bir kuvvettir; daha doğrusu Cenab-ı Hakdır. İngiliz feylesoflarından Şetsiyori diyor ki: «Basıra eşyada siyah ve beyazlığı nasıl tefrik ediyorsa efâlde de hayr ü şerri idrak etmeye mahsus insanda bir hassa vardır.» Sokrat «vicdana Cenab-ı Hak tarafından insanların kalblerine ilham olunan, kavanin-i İlâhîdir.» diyor.

Vicdan kuvve-i âkilenin bir cüz'ünden ibarettir :

Bir kısım feylesoflar diyorlar ki: Vicdan kuvve-i âkıle ve mümeyyizenin bir cüz'üdür. Daha doğrusu vicdan ile akıl birdir, vicdan dediğimiz isti'dad-ı tabiî, «akıl»ın umur-u ameliyye-i hayata tatbikinden başka bir şey değildir. Akıl, «Hiss-i selim» veya hiss-i müşterek namı altında umumiyyetle hak veya bâtıla hükm ettiği gibi, «vicdan» namı tahtinde de yine umumiyyetle hayr ü şerre dair beyan-ı hükm eder. Vicdan ile akl-ı selîm ayni şeydir.

Görülüyor ki bu nazarlyye vicdanı akıldan ayrı bir şey addetmiyor; mâmafih bunun hayr u şerri temyiz için bir isti'dad-ı tabîî olduğunu söylemekle birinci nazariyye ile birleşmiş oluyor demekdir.

Vicdan hakkında tekâmülliyye nazariyyesi:

Bu nazariyyeye göre vicdan-ı ahlâkîde mânevi ve fevkattabia bir mahiyyet; vicdan-ı ahlâkî dediğimiz şey, muhit-i ictimaî, tecarib-i şahsiyye ve nev'iyye, iştirakât-ı ef'âl, itiyad, tevarüs gibi avamil ve müessiratın bir muhassalasıdır; bunların tesiratiyle bizde yerleşmiş olan şeylerin bize ilka eyledikleri itikaddan başka bir şey değildir. Bundan dolayıdır ki bu avamil ve müessiratın tebeddül etmesiyle vicdan-ı ahlâkî de duçar-ı tebeddül oluyor.

Bu nazariyyelerin tedkikinden hâsıl olan netice:

Vicdanın mahiyyeti hakkında şu nazariyyelerin hangisi kabûl edilirse edilsin vicdan bütün manasiyle mi'yar-ı hayr ü şer olamaz, vicdanın vereceği hükümler herkes hakkında bir olmayacağı cihetle yalnız vicdan üzerine müesses bir ahlâk, cemiyyetin nâzım-ı ef'âl ü harekâtı olamaz. Çünki vicdan-ı ahlâkî muttarid ve katî bir mahiyyeti haiz değildir.

Bir kere üçüncü nazariyyeyi ele alalım: Bu nazariyyeye göre esasen insanda vicdan-ı ahlâkî denilen bir şey yokdur, vicdan-ı ahlâkî bir takım avamil ve müessiratın muhassalasıdır. Onu taht-i te'sirinde bulunduran avamil ve müessirat ne ise «Vicdan» da ona göre tekevvün etmiş bulunacakdır. Binaenaleyh ahkâm ve ihtisasat-ı vicdaniyye muhite, eşhasa, ezmineye göre daima tebeddül ederek şekilden şekile girecekdir. Bununla beraber fazail-i ahlâkiyye ta'lim eden bir Din terbiyesi almayan veya öyle bir muhitte doğub büyümemiş olan kimselerde «vicdan-ı ahlâkî» bulunamayacağını da pek aşıkâr bir hakikat olmak üzere, kabûl etmemiz lâzım geliyor. Şu hâlde bu manaca olan vicdan üzerine — ki nefselemirde yok demekdir — bir ahlâk te'sis etmek nasıl kaabil olabilir? Böyle bir ahlâk cemiyyetin nâzım-ı harekâtı olabileceğini, te'min ve himaye-i saadete kâ-

fi olduğunu iddia etmek kadar manasız bir şey tasavvur olunur mu? Sabit ve muttarid olmayan bir esas, hak ile vazifenin hâmisi, ahlâkın kuvve-i te'yidiyyesi olabilir mi?

«Vicdan» aklın bir cüz'ünden ibaret, tâbir-i diğerle vicdan ile aklın her ikisi de bir olduğunu kabûl ettiğimize göre de yine vicdanî hayr ü şerrin mi'yar-ı hakikisi olmak üzere kabûl edemeyiz. Bir fi'lin kıymet-i ahlâkiyyesini temyiz için bu kuvvetin kâfî olmadığını söylemek mecburiyetindeyiz. Çünki akıl, her şeyin hüsn ü kubhunu, fazilet ve reziletini, helâl ve haramı tâyin edemez. Belki hüsn ve kabih olduğu haber verilince onlarda olan hüsnü kubhu idrak ve takdir olabilir. Daha doğrusu aklın vicdanın vazifesi ikidir: İdrak etmek, tatbik etmek. Birincide hata etmezse de ikincide hataya ma'ruzdur. Zira tatbik bir nevi' istidlâl neticesidir. Bunu bir misâl ile izah edelim:

1 — «Hayır yapmak ve şerden kaçınmak lâzımdır.
2 — Filân iş hayır olmak üzere emr olunmuşdur veya şerrolmak cihetiyle men' edilmişdir.
3 — Binaenaleyh bu işi yapmalıdır veya bu işden tevekkî eylemelidir (1).»

Şimdi bu kıyasın kaziyyelerini tedkik edecek olursak görürüz ki: Kübrada akıl için dalâlete mahâl yokdur; bunu idrak hususunda lâyuhtidir, fakat suğrada, hangi işin hayır, hangisinin şer olduğunu tâyin hususunda, muhakeme ve mukayeseye mecbur olduğu için burada daima hataya ma'ruzdur, ihtiras ve menfaat fikrini ilka eden her nevi' safsataya tabi'dir. Neticenin mukaddemattan istihracı da zannolunduğu kadar yakînî değildir.

İşte bunun içindir ki: Hayr-u faziletin işlenmesi şerr ü reziletin tevekkî olunması lâzım bir şey olduğu herkesce mâlûm bir hakikat olduğu halde hangi şeyin hayr u fazilet, hangilerinin şerr ü rezilet olduğunu tâyin etmek meselesinde pek çok insanlar hataya maruz kalmışlardır. Zira cehalet, muhit, temayülât-ı şahsiyye, hissiyyat... gibi bir takım esbab dolayısıyle aklu vicdan safiyyetini muhafaza edemeyerek hükmünde hata eder, tayininde aldanır.

Şu hâlde aklu vicdan, her insan için, ma'nay-ı tamı ile mi'yaru hayır u şer olamaz. Bu kuvvet kendilerine kâfî gelecek, bunun irşadiyle maddî ve mânevî saadete nail olabilecek insanlar pek azdır.

Yalnız akl u vicdan ile hayrı bulmak, fazileti anlamak vazife-i dünyeviyye ve uhreviyyesini lâyıkiyle tâyin ederek kendileri için ebedî bir hayat

(1) Felsefe-i ahlâkiyye: Aleksi Bertran.

temin edebilmek bütün insanlara nazaran imkân haricindedir. Aklın bizim ef'âlimiz üzerinde bir hakimiyyet ve hakk-ı kazası olabilmek için safiyyetini muhafaza etmesi, bununla beraber ahlâkî esaslara müstenid bir tâlim ve terbiye ile neşvünema bulmuş olması da lâzımdır.

Vicdanın fıtrî ve lâyetegayyer bir kanun-u mutlak olduğuna kail olanlar da ayni zamanda bunun herkesde bir olmadığını, yâni talim ve terbiye ile tekemmül,su-i itiyad ile körlenebileceğini, hatta büsbütün değişeceğini tasdik etmeleri lâzımdır. Çünki bir çok akvamın, hatta bir kabileye mensub olanların tedkik-i ahvali bu kuvvetin her şahısta aynı derecede olmadığını isbat ediyor. Cahil ve şerir bir adam en büyük fenalıkdan müteessir olmadığı hâlde ahlâkî terbiye almış, fazilet sahibi bir adam, görmüş olduğu ufak bir şefkatsizlikden ziyadesiyle müteessir oluyor. Kadınlarını, evlâdlarını öldüren, diri diri toprak altına sokan; selâmet-i uhreviyyelerini temin maksadiyle ebeveynini boğazlamayı bir vazife-i vicdaniyye bilen insanlar da az değildir.

Pek a'lâ! şimdi bunlarda vicdan yok mu diyecekler? Tabii diyemezler; Çünki fıtrîdir; Allah tarafından kalblere hâkkôlunmuşdur. Bunların yapdıklarına hayr u fazilet de diyemeyiz. O hâlde vicdanın verdiği hükümlerin alelıtlâk herkes hakkında doğru olamayacağını kabûl etmek lâzımdır. Bunu herkes hakkında yanılmaz bir hâkim, daima iyiliği gösteren bir ibre-i mâneviyye addetmek doğru değildir. Binaenaleyh vicdanın Din makamına kaim olabileceğini iddiâ etmek kadar manasız bir şey tasavvur olunamaz.

Nazar-ı İslâmda vicdanın mahiyyeti:

Vicdan hakkındaki nazariyyat-ı muhtelife-i felsefiyyenin tedkikinden sonra şimdi bu hususdaki fikrimizi, Din-i İslâmın vicdanı ne yolda telekki eylediğini de söylemek isteriz:

Vicdan-ı ahlâkî — ister akıldan ibaret bulunsun, isterse müstekil bir kuvvet olsun — vehbî olarak insanda mevcuddur; kudret-i Fatıra tarafından eşref-i mahlükat olan insana—hayr—u şerri temyiz, fazilet ve reziletı tefrik için — mevdu' olan bir kuvve-i batıniyye bir isti'dad-ı fıtrîdir.

Fransız felâsefe-i meşhuresinden felsefe-i ilmiyye ve ahlâkiyye müellifi Aleksi Bertarn'ın dediği gibi eğer biz fi'lin kıymet-i ahlâkiyyesini temyiz için bir isti'dad-ı tabiîye malik olmasaydık ilm-i ahlâk da hiç bir zaman mümkin olamaz idi.

İnsanda mi'yar-ı hayr u şer olmak üzere böyle bir kuvvetin mevcud olduğunu Cenab-ı Peygamber efendimiz şu hadis-i şerifleri ile pek sarih olarak bize bildiriyor; bilâ tereddüd diyebiliriz ki: vicdanı bundan daha sarih bir surette hiç bir feylesof izah edememişdir:

«Birr, yani iyilik, hayr u fazilet: kalbin mutmain olduğu şeydir; ism ve fenalık da: nefsini tahriş ve tazyik eden şeydir; hilâfına fetva verseler de aldırma.»

«Nefsini tahriş edip seni rahat bırakmayan şeyi terk et.»

«İyilik İiüsn-ü ahlâkdır; ism de sadrını, içini rahatsız eden şeyler, bir de halkın muttali' olmasını istemediğin efâl ü harekâttır.»,

«İyilik, nefsinin kemâl-i suhuletle kabûl ettiği ve kalbin mutmain olduğu şeydir. İsm de nefsin sükûnetle kabûl etmediği, kalbinin mutmain olmadığı şeylerdir. Her nekadar bunun hilâfına fetva verseler de aldırma»

«Sana her nekadar fetva verselerde bir kere kalbinden de fetva al!.»

Bu hadisler, hayr u şerri temyiz etmek melekesinden ibaret olan vicdanın mevcudiyyeti hakkında şübhe bırakmadığı gibi,

«Cenab-ı Hak nefse fücur ve tekvayı, fena ve iyiyi ilham etti.»

«Biz tarik-ı hayr u şerri gösterdik» âyet-i kerimeleri de vicdanın menşeini, onun bir saik-ı İlâhî olduğunu pek güzel bir surette bildiriyorlar.

Vicdanın evvelce mevcud olmayıb da sonradan tekâmül neticesi olduğunu iddia etmek bittabi' doğru olamaz. Çünki tekâmül bir şeyin varlığından sonra olur. Evvelce bir tohum mevcud olmayınca hiç bir şey tekâmül edemez. Tenasül-i binefsihi, ilm-i hayatta kabûl olmadığı gibi ilm-i ahlâkda da şayan-ı kabûl değildir. İnkişaf eden vicdan-ı mükemmelden evvel, bedir halinde bir vicdan-ı hafî olmak zaruridir. Meselâ: Avustralya'da «Emo» kanununa (2) riâyetkâr olan, bu kanuna muhalif harekette

---

(2) Bu misalin daha ziyade tevazzuh etmesi için Aleksi Bertra'nın doktor Şarl Lö Torto'dan iktibas eylediği şu tafsilâtı gözden geçirmek lâzımdır: «Tabiat, Avustralya'da zümre-i hayvaniyye için pek imsakle davranmışdır: Binaenaleyh hayvandan mahrum olan bu kıt'anın zavallı yerlileri için «Emo» denilen bir nevi' «kazvar» ın eti gayet nefis bir yiyecek ve hele bunun kebabı pek nadir bir yemek olduğundan Avustralya şehirlerinde bir imtiyaz-ı mahsusu haiz olan ihtiyarlara tahsis edilmişdir. Genclerin bu mukaddes etten yemeleri memnu'dur: Adeta ahlâka bir nevi' tecavüz sayılır. İşte uzun bir silsile-i ensalin tabi' bulunduğu bu memnuiyyet bir Avustralyalıda bir ahlâkiyyet-i mahsusa tevlid etmişdir ki, bu ahlâkiyyet de sırf «sevk-i tabiî» neticesidir. Çünki Avustralya yerlileri pek az muhakeme ederler; Vücud pek zaif ve açlığın yaraları ise pek muhrik olduğundan bâzan bir genc adam bulunduğu kabilenin haymegâhından uzaklara giderek orada gizlice kanunun yani «Emo» kanununun hilâfına hareket eder. Fakat diğer bir çok memlekette vaki' olduğu gibi bu gencin bir defa ihtiyacı mündefi' olunca sevk-i tabiî ahlâkı intibah eyler. O anda mücrim vicdanında bir sadanın kendisine hitaben «Sen Emo yedin!» diye yükseldiğini hisseder. Nedamet ıztırabiyle muazzeb olduğu hâlde hemcinsleri meyanına avdet eyler ve bir tarafa sessizce çekilir oturur ve ekseriyya kendisi itiraf-ı cürm etmemiş olsa dahi gûya müstehak olduğu cezaya rıza gösteriyormuş gibi olan tavr u hâli cürmünü keşfe kifayet eder...»

Hayr u şerri temyiz için insanda fıtrî bir vicdan yoksa bu genc Avustralya'lıya, ihtiyarlara hürmet etmeyi ve evamir-i ictimaiyyeye itaat eylemeyi kim öğretti?.

bulunduğu vakıt kalbinde bir ızdırab hisseden bir genci ele alalım: Şimdi bu genc, ihtiyarlara hürmet ve riayet etmeyi, evamir-i ictimaiyyeye itaat eylemeyi kimden öğrendi, bunun bir «iktisab-ı lâhik» olduğunu söylemekle meseleyi izah etmiş olabilir miyiz?.. Hayır!..

Binaenaleyh iyiyi kötüden tefrik ve temyiz melekesinden ibaret olan vicdanın insanda fıtrî olarak mevcud olduğunu kabûl etmek lâzımdır.

Vicdanın mevcudiyyeti Dinden istiğnayı istilzam etmez:

Mamafih bunu kabûl etmekle «Din» den istiğna hasıl olamaz. Çünki fıtrî olan bu isti'dad ve meleke esaslı bir ta'lim ve terbiye ile inkişaf ve tekemmül ettiği gibi, cehalet, itiyad-ı rezail ve su-i emsâlin te'sirat-ı muzirresi ile körlenir; nezaketini, safvet-i asliyyesini kayb eder. Hayr u fazileti, şerr ü reziletten tefrik edemeyerek birbirine karıştırır. Nasıl ki Jan Jak Ruso «Vicdan bir saik-i İlâhî ve lâyuhtîdir» dedikden sonra «fakat bu rehberin mevcud olması kâfî değildir; bunu tanıyabilmek ve takib eylemek lâzımdır. Bu rehber her kalbe karşı ifade-i hâl ettiği hâlde onu işitenler neden bukadar az bulunuyorlar? Çünki bize o lisan-ı tabiatle söylüyor. Hâlbuki bu lisanı bize herşey okutturuyor.» demekle bu hakikate tercüman olmuş oluyor. Bâzı yerlerde bâzı vakitler, sirkatin' izdivacın memnu' olması, peder veya evlâdın katli gibi ef'âl-i mezmumenin de a'mâl-i fazıla meyanında ahz-i mevki' etmiş bulunması ayrıca bir delil değil mi?..

Bu itibar ile vicdan herkesde bir olamayacağında ahkâm ve hissiyyat-ı vicdaniyye de mutlak surette şayan-ı itimad olamaz.

Şu hâlde vicdan, tâbir-i âharla ifay-ı vazifeden hâsıl olan zevk ve inşirah, tuma'ninet ve mahzuziyyet; irtikâb edilen kusurları takib eden nedamet ve ıztırab; vazifenin hayır ve faziletin kâfi derecede ne mi'yarı, ne de kuvve-i te'yidiyyesi olamaz; çünki nedamet hiç bir zaman cinayetle mütenasib değildir. Herkesin derece-i hassasiyyetine göre tehavvül eder. Şimdi beyan olunduğu vechle gayet büyük bir cinayet, elâstikî vicdanlar nazarında hafif bir kabahattir. Bir takım mahcup vicdanlar da vardır ki kusurlarını dev aynasında görürler.

Bundan maada nedamet, yani azab-ı derunî cinayet itiyadı ile kesb-i hiffet eder; insan kabahat işleye işleye bütün azab-ı vicdanîyi kayb edebilir. Bu hâlde azab-ı vicdani âmilin mesuliyyeti ile hiç de mütenasib olamaz.

İşte buraya kadar vermiş olduğumuz izahat ve tefsilâttan anlaşılıyor ki: Ef'âl ü harekâtımızın kavanin-i ahlâkiyyeye tevfik ve tatbiki hususunda vicdanı irşad edecek bir rehber lâzımdır. Bu rehber vicdan üzerinde hâkim olub onu daima hayr u fazilete sevk edebilmek için kendisinin mu-

kaddes bir esasa istinad etmesi de lâzımdır. Başka suretle vicdan üzerine hâkim olamayacağından vicdan yine şaşırmakdan, ihtiras ve menfaat fikirlerini ilka eden her nevi' safsataya tabi' olmaktan kurtulamaz. Böyle bir rehber ise ancak Dindir. Binaenaleyh vicdan üzerine te'sis edilecek ahlâkın da Dinden istiğnası mümkin değildir. İyi bir vicdan bulunabilmek için mükemmel bir Din terbiyesi almış olmak lâzımdır.

Netice:

Mademki vicdan üzerine te'sis edilecek olan bir ahlâk bile Dinin muavenet ve rehberliğine muhtacdır; o hâlde yalnız olarak müdafaa-i şahsiyye, kanun, şeref-i nefs, vicdan gibi esaslar ile hak ve vazifenin kudsiyyetini ta'yin ve muhafaza ve bunların üzerine bir ahlâk te'sis etmek kaabil değildir. Hak ile vazifenin kudsiyyeti, ahlâkın esasları ancak Dine müsteniddir. Zamair-i kalbiyyeyi âlim, kudreti, kuvvet ve iradesi vasi' bir sâni'a; bu hayattan sonra bir saadet-i ebediyye ve hayat-ı sermediyyeye iman ve itikaddır ki: İnsanı şehevat-ı hayvaniyye peşinde dolaşmakdan, hevesat-ı nefsaniyyeye tabi' olmakdan men' eder; suret-i mutlakada ifa-yı vazifeye sevk eder.

Dimağında Allah, kalbinde maâd fikirleri yerleşmiş olan kimseler mükâfat ve mücazat-ı uhreviyyeyi piş-i basiretlerinden ayırmayacaklarından bu dar-ı fenada defter-i a'mâllerini ona göre tanzim ederler. Kavanin-i ahlâkiyye haricine çıkmazlar. Allah ve maad fikirleri, Din kaydı öyle bir kuvvet-i zabıtadır ki: Hiç bir insandan ayrılmaz; onu daima taht-i nazaretinde bulundurur. Kimsenin görmediği bir yerde bir kese altın bulan bir adam, bu parayı ancak «haram» hakkındaki imanı; lm-i İlâhînin gizli ve aşikâr her şeye taallûk ettiğine, azab ve ikab-ı Rabbanîye dair Dinin ta'lim eylediği akide-i vicdanî sevkiyledir ki: paranın sahibini arar, malını teslim eder. Bunun hilâfını iddia edenler vicdanlarını tahlilden âcizdirler.

Fakat böyle bir iman ve itikattan mahrum olanlar; vicdan denilen manevî kuvvetten de mahrum olacaklarından; muhitin müsaid olduğu, kanunun nüfuz edemediği zaman ve mekânda her fenalığı irtikâb edebilirler. Bunun için Din aleyhindeki şiddetli muhacematı ile şöhret bulan eâzım-ı reybiyyundan Volter bile nihayet: «Dinsiz bir adam cezasız kalacağını bilse her türlü fenalığı irtikâb ederdi.» sözleriyle bu hakikati itirafa mecbur olmuşdur.

Dersin hulâsası

1 — Din makamına ikame edilmek istenilen esaslardan birisi de vicdandır. Vicdan insanda iyiyi fenadan, hayrı şerden temyiz eden bir kuvvettir; bir hassa-i mâneviyyedir. Bu kuvvet insanı daima hayr u fazilete

sevk eder; şerr-ü reziletten men' eder. İnsanın evvel fazilete müncezib, reziletten müteneffir olması; fiilden sonra da kalbinde bir inşirah veya ızdırab hissetmesi; başkalarının yapdığı şeylere karşı bir hiss-i takdir duyması da bunun içindir.

Bianenaleyh vicdana emin bir nâsıh, mutemed bir hâkim nazariyle bakmalıyız. Mamafih insanda böyle bir kuvvetin mevcudiyyetinden Dine adem-i ihtiyac neticesini çıkarmak, vicdan Din makamına kaim olur demek doğru değildir. Bu cihet vicdan hakkındaki nazariyyelerin tedkikinden de anlaşılmakdadır.

2 — Vicdanın mahiyyeti hakkındaki muhtelif nazariyyeleri üç esasa irca' edebiliriz:

a — Bâzı feylesoflara göre vicdan fıtridir; bizzat Allah tarafından kalblerimize hâkkedilmiş lâyetegayyer bir kanundur. İnsan için en büyük kanun-u ahlâkî vicdanından sâdır olacak evamir ve nevahîye inkiyad etmekdir.

b — Bir kısım feylesoflar vicdan ile aklı birleştiriyorlar; bunlara göre akıl, hiss-i selîm hiss-i müşterek namı altında hak veyâ bâtılla hükm ettiği gibi, vicdan namı tahtında da hayr u şerre dair beyan-ı hükm eder.

c — Tekâmül nazariyyesine göre vicdan; muhît, tecarib-i şahsiyye ve neviyye, iştirakât-ı ef'âl, itiyad, tevarüs gibi avamil ve müessiratın te'siratiyle bizle yerleşmiş olan şeylerin bize ilka eyledikleri itikaddan başka bir şey değildir.

3 — Bu nazariyyelerin hangisi kabûl edilse vicdanın Din makamına kaim olabileceğini iddiâ etmek doğru ve mantıkî olamaz. Çünki üçüncü nazariyyeye göre vicdan-ı ahlâkî denilen şeyin esasen vücudu yokdur; ahkâm ve ihtisasat-ı vicdaniyye muhite, eşhasa, ezmineye göre daima tebeddül eder. Terbiye-i ahlâkiyye almayan bir insanda vicdan bulunamaz.

Vicdanı akıl ile birleşdirdiğimize göre de bunu hayr u şerrin mi'yar-ı hakikisi olmak üzere kabûl edemeyiz. Çünki bir fi'lin kıymet-i ahlâkiyyesini temyiz için akıl kâfî değldir, hayr u şerri temyiz hususunda muhakeme ve mukayeseye mecbur olduğu için daima hataya mâruz, ihtiras ve menfaat fikirlerini ilka eden her nevi' safsataya tabi'dir. Faziletin iyiliğinde herkes müttefik olduğu hâlde tâyin etmek hususunda muhtelif nazariyyelerin meydan almış olması da buna ayrıca bir delildir.

Vicdanın fıtrî olduğunu kabûl ettiğimize göre de bunu hayr ü şer için hakiki bir mi'yar diye telekki edemeyiz. Çünki insanda olan bu isti'dad-ı fıtrî ta'lim ve terbiye ile tekemmül edeceği, su-i itiyad ile körleneceği, hat-

ta büsbütün zail olabileceği itiraz kabûl etmez bir hakikattir. Ufak bir şefkatsizlikden müteessir olan insanlarla ebeveynini boğazlayan, evlâdlarını diri diri mezara gömmüş insanların hali buna en büyük bir delildir.

4 — Din-i İslâm insanların fıtraten bir isti'dada (vicdan) malik olub onunla hayr ü şerri temyiz edebileceklerini söylüyor ki; doğrusu budur. Eğer biz bir fi'lin kıymet-i ahlâkiyyesini temyiz için bir isti'dad-ı tabiîye malik olmasaydık ilm-i ahlâk da hç bir zaman mümkin olamaz idi.

Evvelce tohum halinde mevcud olmayan bir şeyin tekâmül etmesi kabil olamayacağı cihetle tekâmüliyye nazariyyesinin iddiası bittabi' doğru olamaz.

Mamafih Din-i İslâm bir tarafdan vicdanın fıtrî olduğunu söylüyor, diğer tarafdan da bu kuvvetin suret-i mutlakada mi'yar-ı hayr u şer olamayacağını; cehalet, itiyad-ı rezail, su-i emsalin te'sirat-ı muzirresi ile bu kuvvetin körlenerek iyiyi fena, fenayı iyi görebileceğini de bildiriyor.

Binaenaleyh vicdan, hak ve vazifenin, hayr u faziletin kâfi derecede ne mi'yarı, ne de kuvve-i te'yidiyyesi olamaz. Vicdan dalâlete düşmemek için kendisini irşad edecek bir rehbere muhtacdır ki o da Dindir. Şu hâlde vicdanın Din makamına kaim olabilecini söylemek pek mânasız bir şeydir. Din olmadıkca kanun, şeref-i nefs, vicdan da mânasız birer kelimeden ibaret kalırlar.

Netice: Hak ile vazifenin kudsiyyeti, ahlâkın esasları ancak «Din» e müsteniddir. Zamair-i kalbiyyeyi âlim, kudreti âlî, kuvvet ve iradesi vasi' bir Sani'a; bu hayattan sonra bir saadet-i ebediyyeye iman ve itikad insanı şehevat-ı nefsaniyye peşinde dolaşmakdan men' eden, ifa-yı vazifeye sevk eden bir saik olamaz. Dimağında aşkullah, muhabbetullah; kalbinde maad fikri yerleşmiş olan kimseler kavanin-i ahlâkiyye haricine çıkamazlar. Böyle bir itikaddan mahrum olanlar her türlü fenalığı yapmaya müsteiddirler.

Heyet-i ictimaiyye ve medeniyyet-i sahihanın esasları Dindir.

Medeniyyet-i sahihanın temeli Dindir — Dinin telkin ettiği akaid-i medeniyye ve ictimaiyye: Şeref-i âdemiyyet — Şeref-i Din ü millet — Hayat ve saadet-i ebediyye — Şeref-i âdemiyyet itikadının cemiyyet-i beşeriyye üzerindeki tesiri — Şeref-i Din ü millet itikadının heyet-i ictimaiyye üzerindeki tesiri — Hayat ve saadet-i ebediyye itikadının insanlar üzerindeki tesiri — Dinin telâkkî eylediği fazail-i ictimaiyye ve medeniyye: — Haya — Emanet — Sıdk — Bu fazailin te'sirat-ı medeniyye ve ictimaiyyeleri.

Medeniyyet-i sahihanın temeli Dindir:

Netice-i tahlilde bu mürekkebatın esası nasıl anasıra müntehi olursa, heyet-i ictimaiyye ve medeniyyet-i sahihanın esasları, temelleri de «Din» e şerayi'-i enbiyaya müntehî olur.

İnsanlar maddî, mânevî neye malik iseler bunların kâffesi telkin-i Dinî eseri olan esasların asırdan asıra tevessüünden başka bir şey değildir. Nev'-i beşerin asırlardan beri tetebbü', istiksa neticesi olarak destres olduğu hakayıkın anasır-ı mükevvenesi Dindir; kütüb-ü semaviyyedir. İnsanlar vahdet-i ictimaiyyenin esasını, düşünmenin tarikını o kitablardan öğrenmişler; sonra düşünmelerini tevsi' ede ede bu hâle vâsıl olmuşlardır.

Zaten tarih-i edyan bize gösteriyor ki: edyan-ı münzele ve kütüb-i semaviyyenin en büyük evsaf-ı mümeyyizesi, gösterdikleri yolu takib eden akvamda ilmî ve kanunî bir vahdet-i ictimaiyye, bir rabıta-i siyasiyye, kendisine mahsus bir medeniyyet-i sahiha tevlid etmesidir. Bu hususda edyan-ı kadimeye, Hind ve Çine kadar gitmeye lüzûm yokdur. Bugün birer kitab-ı mukaddese istinad eden edyan-ı semaviyyeden şeriat-ı museviyye ve şeriat-i Muhammediyyeyi nazar-ı dikkate alırsak görürüz ki: bunlarda üssülesas olan tevhid-i İlâhî çok geçmeden — tekâmül-i millî ve ırkîleri — pek dûn olan — bir takım ümmetler arasında bir vahdet-i ictimaiyye tesis ederek onları Din üzerine müesses ve Din ile kaim bir heyet haline getirmiş; hukuk ve vezaifle yekdiğerine merbut kılmışdır.

Filhakika beşeriyyetin bir çok defalar mütehakkim bir serdarın, cihangir bir hükümdarın taht-i idaresinde bir vahdet-i siyasiyye ibraz etmiş olduğu görülürse de bütün bu hadisat-ı tarihiyye eşhas-ı mâlûmenin hayat-ı ferdiyyesine münhasır seyl-i hûn u mesaibden başka bir şey değildir. Bununla beraber bu kabil vahdetler, esasen her hangi bir kavmin inbisat eden isti'dad ve kaabiliyyetinin muvakkat bir galeyanı, bir inkişafıdır. Efradında merkûz olan isti'dad ve kaabiliyyetin bâzı avamil-i tabiiyye ve hariciyyenin tesiri ile zuhur ve tevessü' etmesi neticesidir. Hâlbuki edyan-ı semaviyyenin vücuda getirdiği vahdet-i ictimaiyye katiyyen böyle değildir. (1)

Edyan-ı semaviyye insanlar arasında bir vahdet-i ictimaiyye meydana getirmekle kalmayarak ayni zamanda sahih bir medeniyyetin de validi olmuşdur. Her milletin medeniyyetini tevlid eden, Dini olmuşdur. Zaten tarih nazarında medeniyyetlerin Dinlere nisbet olunması da (2) gösteriyor ki: medeniyyetin menşe' ve vâlidi «edyan» dır; Medeniyyet, Dinlerin zade-i kemâlâtıdır. (3) Güstav Löbon'un âtideki ifadatı da bunu te'yid etmekdedir: «Edyan vesme-i zevâl-i nâpezirini medeniyyetin kâffe-i anasırı üzerine vurduğu, insanların ekseriyyet-i azîmesini kavanin-i mahsusasına tabi' tutmakda devam ettiği hâlde fikr ü nazar neticesi olan mesalik-i felsefiyyenin hayat-ı akvam üzerinde gayet az bir tesiri görülmüş, bu mesalikin kâffesi müddet-i kalile zarfında mahv ü nâbud olmuşdur. En şedidüşşekime devletlerin teşekkülü, medeniyyetin hazine-i müşterekesi hâlinde olan bedayi'-i edebiyye ve fenniyyenin zuhuru hep edyanın netice-i te'sir-i i'caznümasıdır.»

Dinin Cemiyyet ve medeniyyet üzerindeki şu te'sirini, şübhe yok ki, telkin etmiş olduğu ahkâmda aramaklığımız lâzımdır. Evet, bütün ahkâm-ı diniyye bu mahiyyeti haizdir; mamafih biz burada dersimizin mev·

---

(1) Hz. Peygamberin (S.A.) vücuda getirdiği inkılâb-ı azîm düşünülürse bu hakikat pek ziyade tezahür eder...

(2) Her dinin kendisine mahsus bir tarz-ı medeniyyeti vardır: Hıristiyanlığa mahsus Avrupa medeniyyeti; İslâmiyyete mahsus Arab medeniyyeti; Brahmanlığa mahsus Hind medeniyyeti; Budda mezhebindekilere mahsus olmak üzere Çin medeniyyeti vardır.

(Tarih-i medeniyyet. Asr-ı hâzır - Senyobos)

(3) Çünki Din, en büyük bir mebde' ve en feyyaz bir kudret-i mâneviyye sayılıyor. Gerek efrad ve gerek cemiyyet-i beşeriyyeyi hüsn-ü suretle idare edib insaniyyetin terakkisini kâfil olabilecek mebadi-i ahlâkiyyeyi —mümkin olduğu kadar katiyyet ve sarahatle— tayin eden yine Dindir. Ahkâm-ı itikadiyyesi her ne olursa, olsun, talimatında daima tasfiye ve tehzib-i ahlâk emr-i mühimmini gaye-i a'lâ ittihaz eylemişdir. Onun içindir ki hakka makrun olan her din bir nevi' medeniyetin zuhuru için bir neyyir-i feyz olmuşdur. — **Kamus-u felsefe** —

zuiyle alâkadar olan üç itikad ile üç ahlâkî hasletin cemiyyet ve medeniyyet üzerindeki tesirlerinden bahs ile iktifa edeceğiz.

Dinin telkin ettiği akaid-i medeniyye ve ictimaiyye:

Dinin insanlara telkin etmiş olduğu üç itikad ile üç ahlâkî haslet vardır ki bunların her birisi insanlar arasında ictimaî bir heyetin teşekkül ve devamı, sahih bir medeniyyetin zuhur ve terekkisi için en büyük âmil olmuşdur. Âkaid-i selâse şunlardır:

1) Şeref-i âdemiyyet — İnsan, mahlûkatın eşrefi, yer yüzünün halifesidir; mevcudat-ı saire üzerine bir fazl u rüchanı, onlardan ziyade bir şeref ü meziyyeti vardır (4).

2) Şeref-i din ü millet — Her din sahibinin kendi dininin yegâne din-i hak, mensub olduğu milletin bilcümle milel ve akvam üzerine haiz-i rüchan olduğuna onlardan fazla bir şeref-ü meziyyeti haiz bulunduğuna iman-ı yakinisi olmak (5)

---

(4) Edyan-ı semaviyyenin hepsi insanın mükerrem bir mahlûk olub mevcudat-ı saireden ziyade bir şeref ü meziyyeti, onların üzerine bir fazl u rüchanı olduğunu söylemiş, insana benliğini bildirmişdir. Edyan-ı münzelenin en sonu olan Din-i İslâmda bittabi' bu cihet daha sarih ve kat'î olarak görülüyor.

Din-i İslâm, insanı illet-i gaiye-i hil'kat, efdal-i mahlûkat, ekmel-i mevcudat sayıyor; akıllara hayret veren ibda' ve ihtira'-ı Rabbânînin son nokta-i tekâmülü insan olduğunu söylediği gibi, yer yüzünün halifesi, malik-i müstekilli olduğunu ve bütün mevcudatın insana müsahhar bulunduğunu da telkin ediyor. Bir âyet-i kerime, insanın en güzel şeylerle merzuk olmak şerefini haiz, berr ü bahirde emanat-ı İlâhiyyeyi hâmil, mükerrem ve faddal bir mahlûk olduğunu gösteriyor.

Bir âyet-i kerimede akıllara hayret veren ibda ve ihtira'-ı Rabbaninin son nokta-i tekâmülü insan olduğunu bildiriyor.

Bir âyet ise yeryüzünün halifesi insan olduğunu ifade ediyor.

Muhteviyat-ı zemin-ü asümanı Cenab-ı Hak sizin menafiinize hâdim ve müsahhar kıldı. — **Kur'an-ı Hakim.**

Dinin telekkiyat ve te'siratı değilmidir ki: Halife-i İslâm İmam-ı Ali'ye «Ey insan sen kendini ufak bir cirm zannediyorsun; Hâlbuki âlem-i ekberde ne varsa onun bir nümunesi de sende mevcuddur.» dedirtmişdir.

(5) Hak, bâtıl her din sahibi bu itikadda olduğu gibi, biz de muktezay-ı din bu itikadı beslemekdeyiz. Din-i İslâmın bize telkin eylediği itikad mucibince yegâne hak din, İslâmdır. İslâmdan başka bir dine intisab, mucib-i husrandır. İslâm ile mütedeyyin olan müslümanlar da milel-i saire üzerine müreccah, ta'bir-i diğerle eşref-i ümemdir. Hakikat-i hâl ile vuku'-u hâlin bir birine muhalif olması bâzı esbab ve avamilin te'sirinden münbeisdir. Hak bir olub onun da tarafımızda olduğunu itikad etmekle beraber edyan-ı sairede bulunan ekvama —Dinlerinden dolayı— bir gayz-i taassub beslemeyib onlara hürmet etmek de dinimizin evamir-i sarihası cümlesindendir.

«Nezd-i İlâhîde yegâne hak din, ancak müslümanlıkdır»; «Müslümanlıkdan başka bir din taleb eden kimsenin hareketi katiyyen şayan-ı kabûl değildir; o kimse âhirette husrana mahkûm olanlar zümresindendir.»; «Rabbın dilese idi, hepsini ümmet-i vâhide kılardı. —Kur'an-ı Hakim».

3) Saadet-i ebediyye — İnsan, bu dünyaya kesb-i fezail ve kemalât ederek daha ulvî bir âleme yükselmek, ebedî bir zevk u saadete nail olmak için gelmişdir. Ancak burada kazanabildiği fezail ve kemâlât nisbetinde o lâhûtî ve ûlvî âlemde bir hayat-ı ebediyyeye, bir saadet-i uzmaya nail olabilecekdir.(6)

Şeref-i âdemiyyet itikadının cemiyyet-i beşeriyye üzerindeki te'siri:

Şimdi bunların cemiyyet ve medeniyyet üzerindeki te'sirlerini düşünelim: İnsanın mevcudat-ı saireden fazla bir şeref ve meziyyete sahib, mükerrem bir mahlûk olduğuna itikad etmiş olması, pek tabii olarak kendisini cihet-i rüchaniyyetini idrak ve ona göre harekete sevk ediyor.

Maddiyatı itibariyle en zaif, en âciz bir mahlûk olduğunu gören insan cihet-i rüchaniyyetini başka yerlerde taharrî eder. Bu mükremiyyet ve mufaddaliyyeti «aklen, ahlâkan nâmütenahî bir surette terekkiye olan kaabiliyyet» den ibaret olduğunu idrak ediyor; bu suretle insan yakinen itikad ediyor ki: bütün mevcudatı kabza-i teshirine alabilecek, tabiate hâkim, münteha-yi terekkiye vâsıl olacak bir isti'dad ve kuvveti haizdir; efdal-i mevcudat olması da ancak bundan naşidir.

Bu itikadı taşıyan bir insan, şübhe yok ki: bunun telkin eylediği terekkiyyata vâsıl olabilmek için hiç durmaksızın cihet-i temayüzü olan isti'dad ve kaabiliyyetini inkişaf etirecek, vâsıl olduğu terakkiyat nekadar yüksek olsa, ondan daha yükseklerine çıkmak ümniyesiyle, orada tevakkuf etmeyerek yine çalışacakdır. Bu suretle bir çok terakkiyat-ı maddiyye ve ma'neviyyenin husule geleceği şübhesizdir.

Ayni zamanda bu itikad, insanın haiz bulunduğu şeref ve haysiyetle gayr-i mütenasib behîmî hasletlerden tevekkî; hayvanî sıfatlara yaklaşmakdan ictinab etmesini de istilzam eder.

Bu itikad insanda nekadar kuvvetli olursa, sıfat-ı hayvaniyye ile ittisafdan insan o derece nefret eder; bu nefret ne derece şiddetli olursa ruh-u beşer o nisbette, şehevat ve nefsanî âlemden sıyrılıp âlem-i aklî ve ulvîye yükselir; insan ruhan, aklen yükselerek en ulvî mertebeye çıkdıkça medeniyyet-i hakikiyyyi tamamen idrak eder; yaşamasında, muamelâtında adalet, muhabbet, teavün, istikamet gibi kavanin-i medeniyye ve ahlâkiyyeyi kendisi için düstur-u hareket ittihaz eder ki insanların dünyada vasıl olabilecekleri saadetin müntehası, bilcümle hükema ve ukalânın arzuyi yegânesi de bu noktaya vâsıl olabilmekden ibarettir. Muhtelif meslek ve

(6) Her dinin başlıca itikadlarından biri hayat-ı ebediyye ve mesuliyyet-i uhreviyyedir. Hayat-ı âhirete iman, oradaki mükâfat ve mücazatın buradaki a'malimize göre olacağı meslesi edyan-ı semaviyyenin usulünden birini teşkil etmektedir.

nazariyyelerden maksad, insanları bu dereceye yükseltmekden başka bir şey olmadığı da şübhesizdir.

İnsanı hayat-ı hususiyye ve muaşeret-i neviyyesinde behayim derekesine sukut etmekden men' eden en büyük kuvvet de bu itikaddır.

Yine bu itikaddır ki; insanları —alelekser yırtıcı hayvanlar arasında olduğu gibi— bir birleriyle boğuşmaya, yekdiğerini ezmeye, mahv etmeye badî olan gerginlik ve münaferetten bir cüz' men' eyler. Çünki bir biriyle boğuşmak yekdiğerini katl-ü ifnaya çalışmak behimiyiete mahsus hasis ve deni bir sıfattır. Eşref-i mahlûkat olduğuna iman-ı yakinisi olan insandan bu gibi halâtın sudur etmemesi lâzımdır.

Bu itikaddır ki; fikirleri tenvir ederek hudud-u harekâtını ıslâh ve ta'dîl eder; kuva-yı akliyyeyi hüsn-i isti'mâl için en müessir mürşid, nüfus-u insaniyyeyi tehzib ve rezailin tevlid eylediği pisliklerden tathir edecek en kuvvetli âmil de ancak bu itikaddır.

İsterseniz böyle bir itikad ve imana sahib olmayanların, insanın da hayvanat-ı saire gibi bir hayvan olduğu zannını besleyenlerin ahvaline bir kere ibret nazariyle, basiret gözüyle bakınız! acaba neler göreceksiniz? Denaetin, rezaletin, fücurun envaını ve son derekâtını değil mi?..

Hayvaniyyet derecesine sukut etmekle ukulün harekât-ı fikriyyesine tevakkuf ârız olacağı bir emr-i tabiî değil midir?

Mevcudatın en mükerremi olduğunu, kendi benliğini, şerefini, izzet-i nefsini unutarak kendisinin de hayvanat-ı saireden başka bir şey olmadığı zannında bulunan bir insandan en beklenir? Böyle bir insan için kavanin-i ahlâkiyye, kavaid-i insaniyye haricine çıkarak ebna-yı cinsi olan hayvanat-ı saire gibi hareket etmeye bir mani' kalır mı? Tabiîdir ki bu derekeye sukut eden insanlar arasında ne bir vahdet-i ictimaiyye, ne de bir medeniyyet-i sahiha vücuda gelemez...

Şeref-i Din ve millet itikadının heyet-i ictimaiyye üzerindeki tesiri:

Şimdi bir de ikinci itikadın hayat-ı akvam üzerindeki tesirini düşünelim: Her din sahibinin kendi dinini yegâne hak din, mensub olduğu ümmetin bilcümle milel ve akvam üzerine müraccah, onlardan ziyade bir şeref ve meziyyeti haiz olduğuna yakinen iman etmiş olması efradını evsaf-ı fazılada, mefahir-i milliyyede milel-i saire ile şeref ve taali müsabakalarına kıyam ettirir. Bu itikadı taşıyan bir millet, bütün ahlâk-ı fazılayı, sıfât-ı âliyeyi, dünyevî ve uhrevî kâffe-i mezaya-yı insaniyye ve ictimaiyyeyi ihraz etmek hususunda milel-i saireye tekaddüme gayret ve hep birden sarf-ı makderet ederler.

Bununla beraber şeref ve haysiyyeti ihlâl eden bir denaeti kendileri irtikâb etmekden ihtiraz ettikleri gibi, gerek şahıslarına, gerek milletlerine karşı haricden gelecek bir zillet ve hakaret, bir zulm-ü taaddî·vukuuna da katiyyen razı olamazlar. Böyle bir zilleti mensub oldukları din ve milletin haiz olduğu meziyyet ve ulviyyetle gayr-i mütenasib bulurlar.

Bu yolda bir itikad-ı sahiha malik olanlar, başka milletlerde gördükleri maddî ve mefahirin daha a'lâ ve daha mükemmelini kendi milletlerinde görmedikce dilhûn olurlar, hiç rahat edemezler. Çünki milletlerinin eşref-i ümem olduğuna itikad-ı tamları olduğundan şeref-i insanîden mâdud olan her gûna âlüvv-i saadeti, meziyyeti başkalarından ziyade kendi milletlerine lâyık görürler ve görmeye bütün kudretlerini sarf ederler. Şübhe yok ki bu itikad ulûm ve fünunun, sanayi' ve bedayiin tevessü' ve intişarı, milliyyet ve medeniyyetin tahkim ve takviyesi için en büyük âmil ve müessirdir.

Böyle bir iman ve itikad-i yakîniye sahib olan kimse, milletini dehrin mesaibi altında zelil ve makhur, yahud mezaya-yı terekki ve temeddünden mehcur bir hâl-i felâkette görür ise artık hamiyyet damarları kabarır; kalbine sükûnet gelmez; bir lâhza bile sükûn ve rahat içinde karar kılamaz. Bütün hayatını vücud-u millete ârız olan o maraz-ı müdhişin tedavisine hasr eder; neticede ya marazı keşf ederek tedavisine zaferyab olur, yahud o yolda ölür gider.

Medeniyyetin müntehasına vasıl olmak için milletleri müsabakaya sevk edecek, onları en büyük, en ulvî makamlara isâl edecek en kuvvetli müşevvik ve âmil de ancak bu itikaddır.

Şimdi böyle bir itikada malik olmayan milletin hayatını tasavvur ediniz! Acaba nasıl bulacaksınız? Âhâdının maâlîye doğru harekâtında bir za'f u fütur; istihsâl-i fezailde himmetlerinin, mesailerin kaasır; kuvvetlerinin za'fa, izzetlerinin zillete tebeddül, memleketlerinin fakr u meskenete makarr olduğunu ve sefalet uçurumlarına yuvarlanmakda bulunduklarını göreceksiniz, değil mi?.

Hele cehlin tasallût ve tahakkümü ile kendilerini milel-i saire dununda tutanların vay haline! Bu zavallılar kendi milletlerinde —esasen— başkalarından fazla bir şeref ve meziyyet olduğunu itikad etmediklerinden mensub oldukları milletin her hangi bir cihetten sukutu —menfaat-i zatiyelerini haleldar etmedikce— kendilerini katiyyen alâkadar etmez.

Hayat ve saadet-i ebediyye itikadının insanlar üzerindeki tesiri:

Şimdi bu itikadın nerelere götürebileceğini düşünelim: Bu âlem-i hayata, kemâlât-ı ilmiyye ve fezail-i ahlâkiyye tahsil ederek, neticede daha ulvî bir âleme uruc ve irtihâl için geldiği ve bir hayat-ı ebediye ancak

—burada istihsâl edebildiği fezail ve kemâlât nisbetinde— o lâhutî âlemde nail olabileceği kimin kalbinde yer tutarsa onun için tahsil-i ilm-ü fazilet en birinci vazife olmuş olur; Bu itikadın gösterdiği yolu tutarak aklını, ahlâkını hakikî ve müsbet ulûm ve maarif ile tenvir ve tasfiye eder. Zira cehlin tevlid edeceği noksanlar vusul-ü maksada hail olacağından korkar; Kudret-i Fâtıra tarafından kendine tevdi' olunan kuva-yı akliyye, hasais-i insaniyyesini halk olundukları gayeye sarf eder, bilâ fütur hiç durmaksızın ahlâkını tehzib ve rezaletin tevlîd edeceği fenalıkdan nefsini tathire çalışır; bu suretle kendisine mev'ûd olan kemâl-i mânevinin ihrazına hasr-ı vücud eder.

Böyle bir itikad-ı kavîye sahib olan insan, her hususda istikametten ayrılmaz: Para kazanmak, zengin olmak isterse tarik-ı hiyanete sülûk etmez, hile ve yalandan, irtişa ve irtikâbdan ihtiraz eder; hud'a ve temellûka tenezzül etmez; kazancını meşru' usullerde arar; müktesebat-ı maliyye ve ilmiyyesini mahall-i lâyıkına, münasib vechle, lüzûmu kadar sarf ve infak eder; gayr-i meşru' cihetlere malını sarf etmekden çekinir; kendi hakkını bilir, âharın hukukunu gözetir: Hukuk-u umumiyye ve hususiyye hiç bir hakdan gaflet etmez; hepsini vakt-ı zamanında nasıl yapmak lâzım ise öylece yapar; çünki vazifesini hakkiyle ifa edenlerin ûlvî bir saadete nail olacaklarına itikad eder, bir mükâfat ve mücazat gününün vücudunu, bir mahkeme-i kübra huzurunda bulunacağını muterifdir...

İşte maarif-i hakka, ahlâk-ı fâzıla üzerine müesses medeniyyet-i sabiteye doğru gitmeye insanı irşad eden en büyük mürşid, en doğru kaaid' bu itikaddır.

Adaletten ibaret bulunan tarik-ı müstekimde seyr-ü hareket ederek ondan inhiraf etmemek, herkes hakkını bilmek ve kendi uhdesinde olan hukuk-u gayrı gözetmek esasına müstenid bulunan heyet-i ictimaiyyenin devam ve bekası da bu itikadın vücuduna mütevakkıfdır.

Milletlerin arasındaki revabıt ve münasebatın tahkim ve takviyesini teshîl edecek en büyük vasıta da bu itikaddır. Zira, revabıt ve münasebatın tahkimi. hudud-u muamelâtta tevakkuf etmek hususunda ancak adlin kuvvetine kemâl-i sıdk ile riâyetkâr bulunmakla olabilir. Bunun hilâfına olan bir hareket ne revabıt-ı ictimaiyyenin teessüsünü, ne de tahkimini te' min edemez. Hâlbuki herkesi hudud-u muamelâtta tevkif ile kanun-u adalete inkiyad ettirecek olan da ancak bu itikaddır.

Bu itikad, beşerin kalbine müsalemet hisleri saçan bir nefha-i ezelidir; çünki hiss-i müsalemet, adl-ü muhabbetin semeresidir; adl ü muhabbet de ahlâk-ı hamîdeden tevellüd eder. Ahlâk ise sahibini derekât-ı süfliyyeden tahlis ederek medeniyyet-i fâzıla ve saadet-i hakikiyye zirvesine ref' eden bu itikadın telkin eylediği bir şeydir.

Bu itikadın ehemmiyyetini anlamak müşkil bir iş değildir. Bir sınıf halk tehayyül ediniz ki bu itikaddan mahrum bulunsunlar, göreceksiniz ki: yalan, hile, nifak, irtikâb gibi nekadar ahlâk-ı rezile varsa hepsi mevcud; gadr, hırs, mücadele, gasb-ı emvâl, hetk-i nâmus gibi müşahede etmekle nazarlarınız mütehayyir kalacak bütün fenalıkların menbaı!!

Öyleya, fıkdan-ı irfan ile ma'yub, amâ-yı cehl ile ma'lûl, za'f-ı itikad ile nalân olan bir halkdan başka ne beklenir?.

Dinin telkin ettiği fezail-i ictimaiyye ve medeniyye:

Dinin telkin etmiş olduğu bâzı akaid-i medeniyye ve ictimaiyyeyi ve bunların heyet-i ictimaiyye ve medeniyyet-i sahihaya olan tesirat-ı mühimmesini izah ettik. Sonra haya, sıdk, emanet gibi Dinin telkin etmiş olduğu ahlâkî, medenî ve ictimaî bir takım faziletler de vardır ki cemiyyet-i insaniyyenin terakki ve tekâmülünde, medeniyyet-i sahihanın teessüs ve teşekkülünde bunların da tesirat-ı azîmesi vardır. Binaenaleyh bu mebhasde onları da tedkik ve izah etmek iktiza eder.

Haya faziletinin tesirat-ı medeniyye ve ictimaiyyesi:

Tarihin zabt edemediği bir zamandanberi mukteza-yı diyanet olarak tab'-ı beşerde merkûz olan hasail-i memduhadan birisi hayadır.

Haya; levm ü tevbihi dâvet eden her hangi bir şeyi yapmakdan nefsin infiâli, insanların nazarında meâyib ve nekaisden mâdud olan şeyleri işlememek demekdir. (7)

---

(7) Bu haslet-i âliye ile nâsın meftur olmaları mukteza-yı diyanet olduğunu Din-i İslâmın Nebisi şu kelâm-ı âlileriyle bildiriyor: «Nâsın minelkadîm enbiyayı salifenin kelâmından olmak üzere idrak ettikleri şeylerden biri: utanmadıkdan sonra istediğini yap! kelâmıdır.»

Bu hadis-i şerif haya denilen hasletin insanlarda mevcudiyyeti mukteza-yı diyanet-i İlâhiyye olduğunu gösterdiği gibi, hayadan ârî olan bir insanın mezayayı insaniyeden hâlî her türlü seyyiata, fezayihe münhemik olacağını ifade ediyor.

Aynı zamanda Cenab-ı Peygamber Efendimiz daha bir çok ehadis-i şerife ile «Haya» denilen haslet-i âliyenin bir insan için haiz bulunduğu ehemmiyyet ve kıymeti göstermiş, insanın en büyük mi'yarı edeb ve hayâsı olduğunu söylemiş, hayanın da imandan bir cüz' bulunduğunu, onun da iman gibi irtikâb-ı fuhşiyyat ve menhiyyata, hayr ü saadete saik olduğunu bildirmişdir.

«Haya, insanın ziynetidir, insanlık haya ile kaimdir», «Haya imandan cüz'dür», «Haya mahz-ı hayrdır; netaic-i hayriyyeden başka bir şey tevlid etmez», «Haya ile iman birlikde bulunurlar; biri gidince öteki de beraber gider». Bu hadis-i şerifler pek muciz olmakla beraber nefselemirde hayanın kıymet ve ehemmiyyetini pek yüksek bir surette bildirmişlerdir; bunun içindir ki: Bir mümin, hayayı vezaif-i esasiyye-i İslâmiyyeden sayar.

Şimdi bu hasletin cemiyyet ve medeniyyet üzerindeki te'sirini düşünelim: Bir kere böyle bir haslete malik olan kimselerin her hususda haddini bilib tecavüz etmeyecekleri, hasbelâde insanlar nazarında ayıb ve küçüklük sayılan şeyleri irtikâbdan çekinecekleri pek tabiîdir. Bu haslete sahib olanlar vazifelerini bihakkın ifa ederler; başkaları tarafından tekdir ve ta'yine müstahak ef'âl ve harekâta tasaddi edemezler. Bu itibar ile haya, insanı her türlü fenalıklardan men' ederek daima hayır ve fazilete sevk eden, hak ve vazifeye riayete mecbur eden en büyük bir saikdir.

Saniyen: haya denilen haslet, şeref-i nefsi istilzam eder. Şeref-i nefs ise bilumum muamelâtın medarı, silsile-i intizamın mihveridir. Yani bütün muamelâtın kendi dairesinde hüsn-ü suretle cereyanı şeref-i nefse mütevakkıf olduğu gibi, silsile-i nizamat da şeref-i nefse merbuttur. Uhud ve ukudu himaye eden, insanın ekvâl ve ef'âlinde sebat ve metanetini zamin olan da şeref-i nefsdir. Ahkâm-ı muahedata riâyet, kavilde, fiilde emniyyet ve sadakat hep şeref-i nefse menut ve hep o meziyyetle meşruttur.

Salisen: Haya denilen huy ile gayret ve hamiyyet denilen seciyye hepsi ayni şeydir; zaten müttehid, ismen muhtelifdirler. Hamiyyet ve gayret ise milel ü akvamın hissiyyatlarını, temayüllerini daima ulûm ve maarifden istifadeye, şeref ü rif'atte tekemmül ve teâlî, şevket-i milliyyenin takviyesine teveccüh eder. Gayret ü hamiyyet denilen haslet-i mübecceleyi kayb eden her hangi bir millet — refah ü saadetin bütün esbab-ı zâhiresine malik olsa bile— terakki ve temeddünden mahrumdur. Çünki bu hasleti kayb etmiş olanlar her türlü denaeti irtikâb, her nevi' müskirat ve fuhşiyyata inhimakden ictinab etmeyecekleri cihetle neticede zillet ve meskenet darbeleri altında hatm-i enfas-ı hayat edecekleri muhakkakdır. Esbab-ı refahın mevcudiyyeti onları mahrumiyyetten, husrandan kurtaramaz.

İnsanlar arasındaki rabıta-i ülfet ve muaşeret de hep meleke-i hayaya münteh olur. Haya olmadıkca bu rabıtanın devamı mümkin olamaz.

Zira revabıt-i Ulfet ve muaşeretin tahkim ve devamı; hukuku muhafaza, hududu tecavüz etmemekle mümkin olabilir. Bu ise ancak haya denilen hasletin vücuduna vabestedir.

Hulâsa haya öyle bir seciyyedir ki: sahibini insaniyyete yakışan âdâb ve fezail ile tezyin, şehevat-ı hayvaniyyeden tenfir eder; erbab-ı fezail ile musahabete; güruh-u erazilden uzaklaşmaya sevk eder; cehl ü inaddan, zillet ü meskenete razı olmaktan men' eder. Harekât ve sekenatına, bütün a'maline bir ruh-u i'tidâl bahş eder.

Sıdk u emanetin menşei de hayadır. Muallimlerin, mürebbilerin âlet-i te'dibi de bu haslettir. Mekârim-i ahlâka da'vet, fezail-i sûriyye ve ma'neviyyenin neşr ü ta'mimine hizmet edenlerin nasihatlerinde isti'mâl ede-

cekleri de budur. Gafilleri irşad etmek, tenbel ve durgunları harekete getirmek, çılgınları teskin etmek de bu hasletin vücuduna bağlıdır.

Bunun içindir ki: hakîm olan bir muallim, şakirdini: «Utanmıyor musun?. Akran ve emsalin seni geçdi, sen onlardan geri kaldın!» kelâm-ı hakîmanesiyle tevbih edib onu harekete getiriyor. Eğer haya denilen haslet-i mübeccele olmasaydı ne tevbih ve tekdirin te'siri olur; ne de bir kimseyi ilm ü fazilete da'vet için yol bulunur idi.

Şimdi netice olarak diyebiliriz ki: Haya, bütün maâlînin menşei, bilcümle fezailin mercii; her terakkinin eslemidir.

Cemiyyet-i beşeriyyenin muhafaza-ı intizamı, nüfus-u insaniyyenin şenayi' ve kabayihi irtikâbdan istinkâfı hususunda bu haslet te'siratı yüzlerce kavanin, binlerce kuva-yı zabıtadan daha ziyadedir. İnsanda bu haslet olmadıkça kemâlât-ı maddiyye ve ma'neviyyenin husule gelebilmesi gayr-i mümkindir. Çünki nüfus-u insaniyye bir kere haya perdesini yırtarak hisset fezahat ve denaet derekesine sukut eder ve kendisinden sudur eden ef'âl ü akvâlde mübalâtsızlıkda bulunursa, artık nizam-ı ictimaîyi ihlâl edecek harekât-ı mefsedetkâraneye teşebbüsden onu hangi ceza men' edebilir?.

Yaptığı fenalıkdan müteessir olmayan bir adamı kuvvet hangi tasavvur olunur ki bundan vaz geçirebilsin?.

Bu noktayı mülâhazaya mebnî değilmidir ki: Hakîm-i Yunânî «Solon» her hangi bir fi'l-i kabiha; hatta bir def'a söylenen yalana bile; katil cezası ta'yin etmek gibi bir ifratperestlikde bulunmuştu!

Şimdi haya denilen seciyyeden ârî bir millet farz ederek bunların ahvalini tasavvur edelim. Acaba onlarda her türlü ahlâksızlıkdan, her nevi' fuhşiyyat ve münkeratı irtikâb etmekden, hisset ve rezaile inhimakden başka ne görebiliriz?.

Utanmak, sıkılmak bilmeyen bir milletten başka ne beklenebilir?.

Haslet-i hayadan mahrum olanlar şehevat-ı behimiyyelerine mağlûb olmuş, sıfât-ı hayvaniyyeleri irade ve ihtiyarlarına malik ve her fiillerine musallat olmuş demekdir ki bu hâl, onların her türlü şenaat ve denaete menba' olacaklarına en büyük bürhandır...

Emanet faziletinin te'sirat-ı medeniyye ve ictimaiyyesi:

Hasail-i selâsenin ikincisi de «emanet» dir.

Emanet; ister maddî, ister ma'nevi olsun muhafaza olunmak için insana tevdi' olunan bir hak ma'nasına geldiği gibi; emin olmak, başkasının emn ü itimadını kazanmak, yani kendisinde aslâ hiyanet bulunmamak manasına da gelir.

Birinci manada «emanet», ikincide emîn kelimesinin isti'mâli şayi'dir. Binaenaleyh emaneti muhafaza edib ona aslâ hiyanet etmeyenlere «emin» denilir. Emanet denilen seciyye ile muttasıf olmak, evamir-i Diniyye cümlesindendir.

Kur'an-ı Kerim «Cenab-ı Hak emanatı ehline de'diye etmenizi emr eder.» buyrulduğu gibi Kur'an Peygamberimiz de «Emaneti sahibine iade et.» buyurur.

Bilhassa Müslümanlık buna pek ziyade ehemmiyyet vermiş, bu seciyyeden mahrum olanları fıkdan-ı iman ile tehdid eylemiş, insanlar arasında bu seciyyenin zıyaı pek büyük felâketlerin zuhurunu intac edeceğini bildirmişdir.

«Emanete riayet etmeyen, kendisinden emin olunmayan bir kimsenin îmanı yokdur»,

«Emanet zayi' olunca kıyamete intizar ediniz. — Hadis».

Bu haslet ve seciyyenin cemiyyet ve medeniyyet üzerinde pek azîm bir te'siri olduğu gayr-i kaabil-i inkârdır; izah edelim:

Pek vazıh bir hakikattir ki: Heyet-i ictimaiyyenin bekası, muamelât ve mübadelât ile kaimdir. Bunların ruhu ise ancak emanettir. Haslet-i emanet fasid olursa muamele de fesada yüz tutar, nizam-ı maişet muhtel olur; neticede nev-i beşer seri' adımlarla zevale doğru yuvarlanır.

Yine bedihidir ki: ümem ü akvamın refah ü saadeti, intizam-ı maişeti bir hükûmetin vücuduna mütevakkıfdır. Hükûmet, hangi şekilde olsa, memleketi idare, tebeanın refahını te'min etmek için vezaif-i muhtelife ile mükellef bir çok me'murlara muhtacdır.

Bu me'murların bir kısmı hudud-u memleketin muhafızlarıdır; bunlar memleketi düşmanın tecavüzünden muhafaza, tecavüz noktalarını müdafaaya me'murdurlar. Bu vazife kendilerine emanet olmak üzere tevdi olunmuşdur.

Bir kısmı memleket dahilinde haya perdesini yırtarak hetk-i ırz, katl-i nüfus, gasb-ı emvâl ve bunlara mümasil habasetlere cür'et ederek asayiş-i dahilîyi ihlâl eden süfehayı tutub kanunun pençe-i adaletine teslim etmekle muvazzafdır.

Bir kısmı da ahkâm-ı şer'iyye ve kanuniyyenin muhafızlarıdır, bunlar insanlar arasında tahaddüs eden münazaaları halletmek, haklıyı haksızı tefrik ederek neşr-i adalet eylemek vazifesiyle muvazzafdır.

Bir de mal me'murları lâzım: Bunların vazifeleri de bilumum tebeadan almak üzere hükûmetin takdir ettiği mikdarı kanun-u mahsusuna tevfikan tahsil ederek onları nefselemirde tebeanın hazineleri demek olan hazine-i memlekette, mal sandıklarında hıfz etmekdir.

Sonra bir sınıf me'murin daha vardır ki: Onlar da tebeadan tahsil olunan bu malı —iktisada, hikmet ve maslahata riayet etmek şartiyle— medrese, mekteb, fabrika, yol, köprü, hastahane inşa etmek gibi menafi'-i umumiyye-i memlekete müteallik hususata sarf etmek vazifesiyle mükellef ve muvazzafdır.

Şimdi düşünelim: milletin saadeti, hükûmetin muhafaza-i satvet edebilmesi neye mütevakkıfdır?. Şübhe yok ki: şuabat-ı muhtelifede müstahdem, ricâl ve me'murin-i hükûmetten her tabakanın kendine tevdi' olunan işi hakkiyle ifa ederek ona hiyanet etmemesine mütevakkıfdır.

Bunlarda «emanet» denilen meziyyet bulunmaz, hükm ü emanete tatbik-i hareket etmezlerse kendilerine tevdi' olunan vezaifi hakkiyle ifa etmiş olabilirler mi?. Tabiî olamazlar.

Pek a'lâ! Erkân ve me'murin-i hükûmetten olan zevat «emanet» denilen mezaya-yı insaniyyeden tecerrüd eder ve kendilerine tevdi' olunan vazifelerde hiyanetleri sabit olursa bina-yi hükûmet sukut etmez mi?. Ehali arasında emniyyet, istirahat münselib olmaz mı?. Hukuk-u ibad büsbütün zayi' olarak katl-i nüfus, nehb-i emvâl taammüm etmez mi?. Turuk-u ticaret kapanıb fakr u ihtiyac kapıları açılmaz mı.? Hazine-i millet bom boş bir hâle gelmez mi?. İş bu raddeye gelince devlet ve millet için çare-i necat kalır mı?

Bunun içindir ki: hain bir hükûmet eli ile idare olunan bir kavim ya fiten ü fesadın şüyuu ile büsbütün münkariz olur; yahud ecnebi bir hükûmetin kahr ü satvetine esir ve mağlûb olarak ölüm acılarından daha şedid i'tisaflara, daha şeni' istihfaflara ma'ruz kalır; bu suretle her an meraret-i mevti tadar.

Bedihi bir hakikattir ki: Bir milletin akvam-ı saire üzerine isti'lâsı ancak her biri bünye-i milliyyenin birer a'zası mesabesinde bulunan tabaka-i âliye erbabının ittihad ve imtizacı sayesinde olabilir. Bu ittihad ve imtizac ise bütün efradın «Emanet» haslet-i mübeccelesiyle muttasıf, ahkâm-ı emanete tabi' olmalarına mütevakkıfdır.

Görülüyor ki: «Emanet», hayret-i ictimaiyyenin sebeb-i bekası nizam ve hayat-ı hükûmetin üssülesası, saye-i emn ü rahatın vesile-i intişarı. şevket-i milliyyenin vasıta-i teâlîsi, medeniyyetin hem ruhu, hem cesedidir. «Emanet» denilen haslet-i mübeccele bulunmadıkca hiç birisi bulunamaz.

Bu meziyyetten mahrum bir millet farz edecek olursak acaba onların ne gibi bir manzara-i hevlengîz arz ettiklerini göreceğiz? İhanet, hiyanet, mezellet ve musibet, fakr u meskenet içinde yuvarlandıklarını değil mi?. Şübhesiz ki, zıya'-ı emanetin tevlid edeceği netayic bundan başka bir şey olamaz.

«Emanet zayi' olunca kıyamete intizar ediniz. — Hadis-i şerif».

Sıdk - Doğru söylemek :

Hasail-i selâseden üçüncüsü de «sıdk» dır. Bir insanın bildiği, itikad ettiği gibi söylemesine sıdk derler ki bunun zıddı kizbdir. Şimdi bu hasletin cemiyyet ve medeniyyet üzerindeki te'sirini düşünelim :

Biliyoruz ki, insanın ihtiyacı pek çok; zarurat-ı hayatiyye, mühimmat-ı medeniyyesi için nihayet yokdur. Hâlbuki ihtiyac kapılarını kapatacak, zarurat-ı hayatiyyesini def' edecek vesait, insana nisbetle mestur ve gizlidir.

Filhakika insan dediğimiz şu zaif mahlûk ihtiyaclarını def'edebilmek için kudret-i Fâtıra tarafından havas-ı hams denilen kuvvetlere maliktir. Fakat bunlar ile en âdî bir ihtiyacını, en ufak bir mazarratını def' ü redde yalnız başına muktedir değildir. Musibetlerin gizli, menfaatlerin meknuz olduğu mevkii keşf edebilmek için benî nev'inin muavenetine, onların havas ve meşairinden istimdad ve istiâneye katiyyen muhtacdır. Hiç kimse tasavvur olunamaz ki: Şahs-ı âharın müstahzarat-ı akliyye ve mücerrebat-ı fikriyyesinden istifade etmeden yaşayabilmiş olsun. Müstahzarat-ı akliyyeden istifade ise istihbar tarikiyle olabilir. Bir haberin müfid olabilmesi için sıdka makrun olması şarttır. Çünki bir haber nefselemre muvafık, hakikat-i hâle mutabık olmadığı takdirde onda bir faide-i hakikiye mutasavver değildir; öyle bir haber insanı hidayete değil, tarik-ı dalâlete sevk eder; ızrar ve hatta ifna eder.

Evet, yalancı —uzağı yakın, yakını uzak; nafii muzir, muzirri nafi' olarak gösterdiği cihetle— ancak, bir vasıta-i cehalet, bir vesile-i dalâlet, bir muin-i şekavettir...

Öyle ise «sıdk» denilen haslet-i mübeccele de heyet-i ictimaiyyenin bekası, medeniyyetin intişar ve devamı için en büyük bir rükn, şahsın ve nev'in bekası için en emin bir esasdır; âhâd-ı millet arasındaki revabıt-ı ictimaiyye ve münasebat-ı insaniyyeyi tahkîm ve takviye için bir âmil-i kavîdir.

Efradında bu sıfat-ı mübeccele bulunmayan bir hane halkı arasında te'sis-i ülfet nasıl kaabil değilse, bu meziyyeti kayb etmiş bir memleket sekenesi beyninde devam-ı uhuvvet ve muhalâsat da kaabil olamaz. Bu sıfattan hâli olan bir millet arasında yalancılığın intac edeceği bühtanların, iftiraların, adavetlerin, şikak u nifakın o milleti ne elîm âkibetlere isâl edeceğini takdir için bir lâhza-i teemmül kâfîdir.

Böyle bir millette ne muntazam bir hayat-ı ictimaiyye teessüs ne de bir medeniyyet-i sahihanın zuhur edemeyeceği şübhesizdir.

İşte bunun içindir ki: Bütün edyan, insanlara sıdk ile emr ediyor; bunun zıddı olan yalancılık her dinde haramdır. Din-i İslâm, sıdkın levazim-i medeniyyet ve insaniyyetten olduğunu, bunun aksi olan yalan-

cılığın da sıfat-ı insaniyyeden olmadığını, hatta kizbin bulunduğu yerde imanın bulunamayacağını da bildirmişdir.
«Yalandan sakının; çünki yalan bir tarafda, iman bir tarafdadır; yalan ile iman bir arada bulunamazlar. — Hadis-i Şerif».
«Yalan sözden sakının! — Hadis-i şerif»
«Yalan söyleyenler için, yalancılıklarından nâşî pek elîm bir azab vardır. — Kur'an-ı Hakîm»

Hulâsa: buraya kadar izah ettiğimiz itikadlar ile ahlâkî hasletler bulunmadıkca ne muntazam bir heyet-i ictimaiyye teşekkül edebilir, ne de bir medeniyyet-i sahiha meydana gelebilir. Halbuki bu itikad ve faziletleri beşeriyyete telkin ve ta'mim eden Dindir; enbiya-yı izam hazeratının beşeriyyete tebliğ eyledikleri şerayi'-i İlâhiyyedir. Binaenaleyh Din elden giderse binnetice insanlarda itikad ve fazilet namına bir şey kalmaz; mebna-yi fezail bir recfe-i müdhişe-i ilhâd ile yıkılır; o inhidam-ı müdhişden kalkan tozlar, topraklar âlem-i insaniyyetin basar-ı basiretini kör eder; insaniyyet, hayvaniyyet derekesinden daha aşağı bir derekeye iner...

Dersin hulâsası :

1 — Heyet-i ictimaiyye ve medeniyyet-i sahihanın esasları Dindir; enbiyanın şeriatleridir. Maddi ve ma'nevî insanların malik oldukları hakayıkın anasır-ı asliyyesi kütüb-ü semaviyyedir. İnsanlar vahdet-i ictimaiyyenin esasını, düşünmenin yolunu o kitablardan öğrenmişler; sonra düşünmelerini tevsi' ede ede bugünkü hali bulmuşlardır. Edyan-ı münzelenin evsaf-ı mümeyyizesi bunun en bariz bir delili olduğu gibi, tarih nazarında medeniyyetin dinlere nisbet olunması da bunu gösterir.

Güstav Löbon'un «... En şedidüşşekime devletlerin teşekkülü, medeniyyetin hazine-i müşterekesi halinde olan bedayi'-i edebiyye ve fenniyyenin zuhuru hep edyanın netice-i te'sir-i i'caznümasıdır.» demesi de bunu gösterir.

2 — Din; şeref-i âdemiyyet, şeref-i Din ü millet, saadet-i ebediyye gibi üç medenî ve ictimaî itikad ile; haya, emanet, sıdk gibi bir takım ahlâkî hasletler telkin eder ki bunların her bir kısmı, tek başına, kavî bir cemiyyetin teşekkül ve devamını, sahih bir medeniyyetin zuhur ve terekkisini te'min eden avamilden sayılabilirler.

3 — Bütün edyan insanların mükerrem, mufaddal bir mahlûk olduklarını tebliğ etmiş, insanlara benliğini bildirmiş, bütün mevcudatı kabza-i tesxirlerine alabilecek bir kuvveti haiz bulunduklarını söylemişdir. Din sahibi olan her insan, kendisinin aklen ve ahlâkan nâ mütenahi bir surette terekkiye müstenid ve bu itibar ile eşref-i mahlûkat olduğunu itikad eder.

Böyle bir itikad-ı kavîye malik olan insan; maddî ve ma'nevî terekkiyatı için bir had kabûl edemeyeceğinden; vasıl olduğu terekkiyyat nekadar yüksek olsa, orada tevaffuk etmeyerek yine çalışmasında devam eder.

Ayni zamanda bu itikad nekadar kuvvetli olursa, sıfât-ı hayvaniyye ile ittisafdan insan o derece nefret eder, yaşamasında, muamelâtında adalet, muhabbet, teâvün, istikamet gibi kavanin-i medeniyye ve ahlâkiyyeyi düstur-u hareket ittihaz eder ki dünyada beklenilen saadet-i hakikiyye de budur.

Daha sonra, harekât-ı fikriyyenin hududunu ta'dîl eder; nüfûs-u insaniyyeyi tehzib ve rezailin tevlid eylediği pisliklerden tathir eder.

Kendilerinde bu meziyyet ve mükerremiyyeti görmeyen insanlar, fırsat düştükce, her türlü denaet ve rezaleti irtikâb etmekde be's görmeyeceklerinden bu gibi insanlar arasında, ne bir vahdet-i ictimaiyye, ne de bir medeniyyet-i sahiha vücuda gelebilir.

4 — Kendi dininin yegâne din-i hak, mensub olduğu milletin bütün milletlerden fazla bir şeref ve meziyyeti haiz olduğuna iman-ı yakinisi olan bir insan; evsaf-ı fazıla, mefahir-i milliyyede milel-i saire ile şeref ve teâlî müsabakalarına kıyam eder. Efradı bu i'tikadı taşıyan bir millet, mezaya-yı insaniyye ve ictimaiyyeyi ihraz etmek hususunda diğer milletleri geçmek için hep birden çalışırlar. Başka milletlerde gördükleri meâlî ve mefahirin daha mükemmelini kendi milletlerinde görmedikce rahat edemezler.

Mensub oldukları din ve milletin haiz olduğu şeref ve ulviyyetle gayr-i mütenasib olan şeyleri ne kendileri irtikâb ederler, ne de kendilerine karşı böyle bir şeyin vukuuna razı olurlar.

Binaenaleyh bu itikad, medeniyyetin müntehasına vasıl olmak için de kemalât-ı ilmiyye ve fezail-i ahlâkiyye lâzım olduğuna imanı olan bir insan tahsil-i ilm ü fazileti en büyük bir vazife olarak telekki eder; hiç durmaksızın ahlâkını tehzibe, rezaletin tevlid edeceği fenalıkdan nefsini tathire çalışır; her hususda istikametten ayrılmaz; kazancını meşru' usullerde arar; meşru' yerlere sarf eder; hakkını bilir; âharın hukukunu gözetir; çünki bir mükâfat ve mücazat gününün vücudunu, bir mahkeme-i kübranın huzurunda bulunacağını mu'terifdir.

Heyet-i ictimaiyyeyi inhilâlden vikaye edecek olan da ancak bu itikaddır. Çünki efradında bu itikad kesb-i za'f etmiş olan bir heyette revabıt-ı ictimaiyye mevcud olamaz; ictimaî gayeler yerine fердî mefkûre-

ler kaim olur. Fezail-i ahlâkiyyenin yerini rezail-i ahlâkiyye işgal eder. Bu suretle medeniyyet-i sahiha da vücuda gelemez.

6 — Haya, levm ü tevbihi da'vet eden her hangi bir şeyi yapmakdan nefsin münfeil ve müteessir olmasıdır. Bunun tab'-ı beşerde mevcudiyyeti mukteza-yı Dindir; yani insanlarda böyle bir sıfatın bulunması telkin-i Dinî eseridir.

Edeb ve haya denilen haslete malik olanlar her hususda haddini bilir; hasbelâde insanlar nazarında ayıb sayılan şeyleri irtikâb etmekden çekinir; binaenaleyh insanı ifa-yı vazifeye sevk edecek en büyük bir saikdir.

Edeb ve hayanın bulunması, şeref-i nefsin bulunmasını müstelzimdir. Şeref-i nefs de, bütün muamelâtın hüsn-ü suretle cereyanını temin eder.

Sıdk u emanetin menşei, muallim ve mürebbilerin âlet-i te'dibi de haya denilen haslettir.

Hulâsa haya öyle bir seciyyedir ki: Sahibini insaniyyete yakışan adâb ü fezail ile tezyin, şehevat-ı hayvaniyyeden tenfir eder; erbab-ı fezail ile musahabete, güruh-u erazilden uzaklaşmaya sevk eder; harekât ve sekenatına, bütün a'maline bir ruh-u i'tidâl bahş eder. İnsanda bu haslet olmadıkca kemalât-ı maddiyye ve ma'neviyyenin husule gelebilmesi mümkin değildir. Şu hâlde, bütün meâlinin menşei, bilcümle fezailin menbaı hayadır. Hayadan mahrum olan bir millet her türlü denaet ve rezaleti irtikâb eder de yine yüzü kızarmaz.

7 — Emanet, hem insana tevdi' olunan bir hak, hem de emin kimse manasına gelir.

Emanet denilen seciyye ile muttasıf olmak da evamir-i Diniyyedendir. Din-i İslâm, bu seciyyeden mahrum olanları fıkdan-ı iman ile tehdid ediyor. Heyet-i ictimaiyyeyi teşkil eden efradda bu seciyyenin zıyaı o heyet için azîm bir felâket olduğunu söylüyor.

Hakikaten düşünülürse bir heyet-i ictimaiyyenin devam ü bekası efradının bu sıfatla muttasıf olmalarına mütevakkıfdır. Başka bir suretle ictimaî bir heyetin bekası mümkin değildir. Çünki bir heyet hükûmetle idare olunur; hükûmet de bir çok efraddan müteşekkildir. Cemiyyetin devamı için bunların emanetle muttasıf olmaları her hâlde lâzımdır. Sıfat-ı emanetten mahrum, hain bir hükûmet ile idare olunan kavim, er, geç inkıraza mahkûmdur.

8 — Bir insanın bildiği, itikad ettiği gibi söylemesine sıdk, bunun hilâfına da kizb derler.

Sıdk denilen haslet, heyet-i ictimaiyyenin bekası, medeniyyetin intişar ve devamı için en büyük, en metin bir esasdır. Efrad-ı millet arasındaki revabıt-ı ictimaiyye ve münasebat-ı insaniyyeyi tahkim ve takviye eden en kuvvetli âmildir.

Çünki gerek efrad, gerek cemiyyet; idame-i mevcudiyyet edebilmek için başkalarının müstahzarat-ı akliyyesinden istifade etmeye muhtacdır. Bu ise haber tarikiyle olur. Bir haberin müfid olabilmesi için sıdka makrun olması şarttır. Yalancı ancak bir vasıta-i cehalet, bir vesile-i dalâlet olabilir.

Efradında sıdk denilen sıfat bulunmayan bir hane halkı arasında te'sis-i ülfet nasıl kaabil değilse, bu meziyyeti kayb eden bir memleket sekenesi beyninde devam-ı uhuvvet de kaabil olamaz.

Bunun içindir ki bütün edyan, insanlara sıdk ile emr ediyor. Yalancılık her dinde haramdır.

Hulâsa: bu itikad ve bu ahlâkî hasletler bulunmadıkca ne muntazam bir heyet-i ictimaiyye teşekkül edebilir, ne de bir medeniyyet-i sahiha meydana gelebilir. İnsaniyyet hayvaniyyet derekesinden daha aşağı bir derekeye iner...

Dinsizlik ve neticeleri

Dinsizlik ne demekdir? — Dinsizlerin maksadı ve fasid fikirleri — Dinsizliğin keyfiyyet-i zuhuru — Dinsizlik ile ahlâk içtima' edemez — Dinsizlik cemiyyet ve hürriyyet fikirlerini yıkar — Dinsizlikde âile fikri olamaz — Dinsizlerde görülen fazail-i ahlâkiyyenin mahiyyeti — Hulâsa.

Dinsizlik ne demekdir?

Bundan evvelki derslerde ferdin saadeti, cemiyyetin bekası, medeniyyetin devam ve terekkisi için «Din» in ne derece lâzım olduğu, din makamına başka bir esas ikame etmek mümkin olamayacağı izah olunmuşdu. Şimdi de dinsizliğin netayic-i tabiiyyesini tedkik etmek suretiyle Dinin, hayat-ı cemiyyetin zaruriyyatından bulunduğunu ve insanların Dinsiz yaşayamayacaklarını izah edeceğiz. Binaenaleyh evvelâ Dinsizliğin ne demek olduğunu anlamamız lâzımdır.

Burada dinsizlikden maksadımız, «Hiss-i dinîden tecerrüd, Ulûhiyyet ve hayat-ı uhreviyyenin inkârı» demekdir. Yoksa eşkâl-i diniyyeden şu veya bu din nazar-i itibare alınmamışdır. Çünki bir din nekadar ibtidaî bile olsa yine az çok ahlâkî ve ictimaî esasları muhtevî olacağından cemiyyet-i beşeriyyenin saadet-i hayatiyyesi itibariyle dinsizliğe müraccahdır.

Dinsizliğin esası: «Allah ve hayat-ı ebediyye itikadlarının tarh ve inkârı» dır. En büyük gayesi de ibaha ve iştirak-i umumîdir; tabiatte her şeyin insanlara mübah, insanlar arasında müşterek olmasıdır. Dinsizliğin esası kabûl edildikden sonra gayenin tabiatiyle tahakkuk edeceği şübhesizdir.

Dinsizlerin maksadı ve fasid fikirleri :

Allah ve hayat-ı ebediyye fikirlerini inkâr eden dinsizlerin maksadları tabiî, bütün edyanı mahv ederek beynennâs emvâl ü iyalde iştirak ve ibaha-i umûmî esasını vaz' etmekdir.

Allah ve hayat-ı ebediyyeyi münkir olan dinsizlerin nazarında: bütün edyan evham ü hayâl mahsulüdür; şerayi'-i enbiya, mahsul-ü ev-

ham ü hayâl üzerine insanların nakıs ve mahdud akıllariyle vaz' etmiş oldukları esaslardan başka bir şey değildir.

«Binaenaleyh hiç bir milletin, usûl-ü dinine istinad ederek kendisinin milel-i saireden ziyade bir şeref ve meziyyeti haiz bulunduğunu iddia etmesi doğru olamaz. İnsanın behaimden fazla bir şerefi, bir meziyyeti olmak şöyle dursun, hilkaten onlardan daha dûn bir mertebededir.

«Bu dünyadan sonra başka bir hayat, bir hayat-ı ebedî tasavvuru; insanın kendi kuruntusudur; bu hususda insanın yerden çıkan otlardan farkı yokdur; onlar nasıl bir mevsimde yerden çıkar, neşv ü nema bulur, sonra kuruyub toprağa karışıyorsa, insanlar da böyledir; Binaenaleyh insan için en büyük saadet, bu dünyada iken huzuzat-ı nefsaniyyesini tatmin etmek, nefsin her arzusunu yerine getirmekdir. Mesudlar zümresinde bulunmak için tabiati taklid ve tabiatin herkese mübah kıldığı niam ü ezvakdan istifade etmek lâzımdır.

«Utanmak, a'sabın za'fından, nefsin adem-i tekemmülünden ileri gelir. A'sâb kesb-i kuvvet eder, nefs kemâline ererse insan tabiatin mübah kıldığı her hangi bir şeyi yapmakdan aslâ sıkılmaz; bunun içindir ki: İnsanın en büyük vazifesi şu za'fı (edeb ve hayayı) tedavi ederek kuvvetin kemaline (kıllet-i haya) zaferyab olmakdır!..»

Dinsizlerin şu fasid fikirleri, dikkatle muhakeme edilirse, yukarıda heyet-i ictimaiyye ve medeniyyet-i sahihanın esasları olmak üzere gösterilen itikad ve mehasin-i ahlâkiyyeyi tamamen zir ü zeber etmekde olduğu anlaşılır. Çünki bunların nazarında şeref-i âdemiyyet, şeref-i din ü millet, saadet-i ebediyye; haya, emanet, sıdk gibi şeylerin hiç mânâsı yokdur.

Dinsizliğin keyfiyyet-i zuhuru :

Dinsizlik, şübhe yok ki: yeni bir şey değildir; bunun tohumları pek eskidir. Mamafih biz bunun için Hinde kadar gitmeyerek kablelmilâd dördüncü asırda; biri garbde; diğeri şarkda; zuhur etmiş olan iki nevi' dinsizliğin keyfiyyet-i zuhurunu tedkik edeceğiz. Dinsizlik bâzan bir meslek-i felsefî tarzında, yani bir meslek-i felsefînin neşr ü tamimi suretiyle; bâzan da ictimaî bir şekilde, yani hakk-ı hürriyyetin, müsavat ve adaletin istirdad ve müdafaası, zulm ü i'tisafın ref'i gibi ictimaî bir mesele zuhur etmişdir. İşte Yunanistanda intişar eden dinsizlik birinci şekilde başlamış idi. (Demokrit) in muakkıbi, felsefe-i maddiyyenin de müessisi demek olan (Epikür 270 - 341) kabûl eylediği nazariyyenin neticesi olarak Ulûhiyyet ve hayat-ı ebediyyeyi inkâr ediyor; ahlâk-ı ezvak-ı hissiyye üzerine bina eyliyor idi. Zaten bir mülhid ve dinsizin, zat-ı Barî'nin adem-i vücudunu müsbit bir prensib vaz' etmek suretiyle, doğrudan doğruya, ulûhiyyeti inkâr ettiği yokdur ve bu da lâzım değildir. Bel-

ki maddeye fikir, hayat, hareket veya hiç değilse bir mevcudiyyet-i mutlaka isnad ettiği için netice itibariyle Allah'ı ve hayat-ı uhreviyyeyi münkir oluyor. Çünki maddeyi bu yolda kabûl etmekle âlemin bir tesadüf eseri olarak vücuda geldiğini tasdik etmiş, kâinatın fevkinde fâil-i muhtar bir illet-i ûlânın müdahalesini reddetmiş oluyor. İşte Epikür de Demokrit'in zerre nazariyyesini kabûl ederek binnetice Allah'ı inkâr ettiği için şu suretle talimatta bulunuyor idi:

«İnsanın kendi acz ü za'fına bakmayarak eşref-i mahlûkat, illet-i gaiye-i mükevvenat olduğu zu'munda bulunması gurur-u nefsîden başka bir şey değildir; insanın, bu hayattan sonra intikal ve nail-i saadet olacağı bir hayat-ı ebediyye, bir âlem-i kudsiyye mevcud olduğuna itikad etmesi de saika-i hırs u cünundan başka bir şeye haml olunamaz. Zavallı insan, böyle bir itikadın esiri olduğu içindir ki: Nefsini, tabiatin nizam-ı âdiline muhalif olarak bir çok kuyud-u tekâlifiyye ile takyid ediyor; cihet-i rağbetine küşade bulunan ezvak ve lezaiz-i tabiiyye kapılarını kapayarak huzuzat-ı fikriyyenin pek çoklarından hissini mahrum ediyor; hâlbuki insan hiç bir hususda hayvanat-ı saireden fazla bir meziyyeti haiz değildir; hatta hilkati itibariyle onların hepsinden aşağı bir derekededir; kendi icad ve ihtirai olmak üzere iftihar eylediği sanayii bile taklid-i tabiatten başka bir şey değildir; bunları da hayvanat-ı saireden almıştır: En güzel nesic örümcekleri; musiki ise bülbülü takliddir. Şimdi, bu kadar acz ü noksana ma'ruz olan; hayvanat ve nebatatın hayatından farklı bir hayata malik bulunmayan insanın kendisini onlardan mufaddal ve mükerrem görmesi, âlem-i âharda bir hayat-ı ebediyye ümidi ile nefsini bir çok mihan ü meşakkate ma'ruz kılması, eser-i cehalet değil de nedir?..

«Binaenaleyh insana lâyık ve münasib olan, bu ağır tekâlifi üzerinden atarak tabiatin kendisi için bahş ettiği haklardan, lezaiz ü huzuzattan istifade etmesi, hatırına sünuh edecek huzuzat-ı hayvaniyyenin hiç birisini; hangi tarik ile mümkin olursa; yapmakdan çekinmemesi, helâl ü haram, lâyık ve gayr-i lâyık gibi mahsûl-ü evham ü hayâl şeylere arz-ı inkiyad edib de huzuzatı terk etmemesidir. Tabiatin evlâdları için bu gibi şeylere bir ehemmiyyet-i mahsusa vermek münasib değildir... Haya, za'f-ı a'sabdan ileri geldiği cihetle bunun izalesi ile nefsin istikmaline çalışmak da bir vazifedir. Emvâl, bütün insanlar beyninde müşterek bir hakdır...»

Epikürîyye müntesibini çarşı ve pazarda yiyecek ve içecek her ne görürlerse sahibinin izni olmaksızın hücum ediyorlardı ki tarih-i felsefede «Kelbiyyun» namiyle iştihar etmelerinin bir sebebi bu olduğunu da söyleyenler vardır.

Görülüyor ki: Epikür'ün takib ve tesis eylediği meslek-i felsefî inkâr-ı Ulûhiyyeti istilzam etmiş ve binnetice insanın hayvanat-ı saireden başka bir şey olmadığı, mes'ud olmak için hayvanat gibi hürr-ü mutlak olmak lâzım geldiği fikr-i fasidini tevlid etmiştir. (1)

Kablelmilâd dördüncü asra doğru şarkda zuhur eden dinsizlik İran'da «Mezdek» ile başlamışdır. Mezdek, iştirakiyyundan idi; Mezdek, bir meslek-i felsefînin naşir ve müdafii olarak değil, belki insanlar arasında devam eden zulm ü i'tesafı, cevr ü cefayı kaldırmak ve onları mutlak bir hürriyyet ve müsavata nail etmek iddiasiyle ortaya atılmış ve bu fikrini kuvvet ve metanetle söyleyebilmek için tabiatten başka bir şey kabûl etmeyerek Allahı, ruhu, hissiyyat-ı ebediyyeyi inkâr etmiş (2) ve şu esasları ta'lim ve neşre başlamış idi:

1) Beynennâs mevzu' olan kavanin, hudud ve âdâb gibi şeylerin hepsi cefayı âmir, zulm ü i'tisafı mukarrirdir; bütün bunlar bâtıl esaslar üzerine bina kılınmışdır; şeriat-i mukaddese-i tabiat (dinsizlik) bu güne kadar hiç bir suretle nesh olunmadığı gibi, hayvanat ve behayim indinde bugün bile hâlâ mevcudiyyetini muhafaza etmekde bulunmuşdur.

2) Hangi akıl, hangi anlayış var ki tabiatin meşru' kıldığı şeyin sırrına vâsıl olabilsin?. Hangi idrak var ki tabiatin daire-i ihatasındaki şeyin mislini ihata edebilsin?. Hâlbuki tabiat; yemek, içmek, mücamaatta bulunmak hakkını bütün insanlara müsavî olarak bahş etmiş, bunda en ufak bir hususiyyet gözetmemişdir. Binaenaleyh akl ü idrak-i beşer bu düstur-u tabiati ta'dil edemez.

---

(1) Dinsizliğin bu şeklinde evvelâ esas, mebde' ortaya sürülüyor; netice bilâhare o esas üzerine teferrü' ediyor.

(2) Şahıs için hürriyyet-i mutlaka iddiâ edenlere, pek tabii olarak; din, insaniyyet, hükûmet, müessesat gibi kuva-yı nâzıma ve hafızayı reddü inkâr edeceklerdir. Çünki hürriyyet-i mutlaka da'vası gittikce anarşislik davasını tevlid edeceğinden bu kuvvetler, şahsın hürriyet-i mutlakasını bizzarure takyide sâîdir.

İşte bunun içindir ki; mutlak bir hürriyyet; mutlak bir müsavat da'vası da bizzarure dinsizliği intac etmişdir. Meselâ anarşistlik itkadında muharreratı mes'ûl tutulan Prodon (1809 - 1865) un ortaya koyduğu bîhudud ve bîmania bir hürriyyet-i şahsiye da'vasını felsefi bir şekle ifrağ ile ta'lim eyleyen Kaspar Şimid (1806 - 1865) bu kuva-yı nâzımayı şiddetle red ve inkâr eylemişdi.

Kaspar Şimid her türlü hakkı ve o hukukun sened-i meşruiyyetini yalnız kendisinden istihrac ve istinbat ediyor ve «dünyada her ne telekki etmek, her ne yapmak kudretine malik olarak yaratılmış isem, onu almak ve onu yapmak hak ve salâhiyyeti ile de doğmuşum; onları yapmak da benim için bir hakdır; hukukumun menşei ve menbaı bendedir; haricde değil!..» iddiasında bulunuyordu. Bittabi' bunu kemâl-i salâhiyyet ve kuvvetle söyleyebilmek için fikr-i ulûhiyyet ve insaniyyeti, dini, cemaati, örf ve âdeti, meşruiyyet-i hükûmeti de şiddetle inkâr etmiş ve bu gibi şeylerin hiç birine riayet etmemek lüzumunu tenbih eylemişdi.

— Kamus-u felsefe'den muktebes —

3) İnsanın, şeriat ve edeb namı verilen mevhum ve muhayyel şeylere inkiyad ederek kendi kızı, anası, kardeşi ile izdivacdan nefsini mahrum edib de bunları başkalarına terk etmesi için hiç bir saik yokdur!

4) Bütün insanlar beyninde müşterek olan malda mülkiyyet-i hususiyye iddia ederek onun üzerinde başkasının tasarrufuna mani' olmak hiç bir hakka müstenid değildir!

5) Taht-i nikâha aldığı kadına temellük ederek başkalarını ondan men' etmenin de bir vechi, bir sebebi yokdur; çünki kadın erkek için; erkek de kadın için halk olunmuşdur. Mâl ü iyâl bütün insanlar beyninde müşterkdir.

6) «Tabiat» ın bütün insanlar beyninde mübah kıldığı malın bey ü şirâ veyahud irs namlariyle, gasb eden kimseye mahsus ve onun için bir hakk-ı meşru' olacağına hükm edib de eline bir mikdar para ve saire geçirebilmek için hileye müracaat eden fakire hain, gâsıb hükmünü veren bir kanunda adalet olamaz.

7) Mademki nikâh, bey' ü şira, irs denilen mevhum ve hayalî olan kanunların insanlara karşı verdiği hükümler en büyük zulüm ve haksızlıkdır; o hâlde bunların kayd-i esaretten kendisini fekketmek lâzımdır İnsan için en büyük vazife, nâkıs olan akıl ve beşerden başka vazıı olmayan kanun, şeriat, ahlâk gibi şeylerin kayd-i esaretinden tahlis-i giriban ederek mukaddes olan kanun ve şeriat-i tabiatin kendisi için mübah kıldığı ezvak ve lezaizden vücuh-u mümkine ile hakk-ı şehvetini istifa ve bu hususda şeriat-i tabiate tamamiyle münkad olan behaimi taklid etmekdir. Emvâl ü iyalde temellük etmek isteyen gâsıb ve mütehakkimlere mukavemet ederek onları gasb ve cevr gibi kötü fiillerinden (hakk-ı temllükden) vaz geçirmek en büyük bir vazifedir.. (3)»

İşte Demokrit'in muakkibi ve felsefe-i maddiyyenin müesisi Epikür ve emsalinin ortaya koyduğu nazariyyet-i felsefiyye ile Mezdek ve emsalinin nazariyyelerini asıl inkâr-ı Ulûhiyyet ve levazımını intac etmiş ise bugünkü felsefe-i maddiyyenin, yahud Ulûhiyyet ve hayat-ı uhreviyye fikirlerini aradan çıkaran dinin menşe' ve menbaını «Ulûhiyyet, vahy ve nübüvvet» den başka yerlerde arayan herhangi bir mesleğin —mukaddematı ne olursa olsun— vasıl olacağı netayic de bundan başka bir şey değildir; parlak ve yaldızlı ifadelerle netayicin görünmemesi bu iddiamızın hilâfına bir delil olamaz. Çünki bu esaslar aradan çıkınca bu mevcudatı ya kavanin-i mihanikiyyenin zaruret-i fa'âliyyeti neticesi yahud tesadüf eseri olarak kabûl etmek lâzım geliyor; böyle bir telek-

(3) İnsaniyyeti bu derekeye indiren bir mesleğin fenalığını teşrihe lüzum görmüyoruz.

kî ise gaye-i hayatiyyenin saadet-i hissiyye ve ezvak-ı maddiyyeden başka bir şey olmadığı ve binaenaleyh Epikür ve Mezdek'in ta'limatı vechile hareketi müstelzimdir. Hâlbuki, insanın bu dereke-i hayvaniyyete sukut etmesi kendi mevcudiyyetine hatime çekmesi demekdir. (4)

Dinsizlik ile ahlâk ictima' edemez:

Ulûhiyyet ile mes'uliyyet-i uhreviyye fikirlerini aradan çıkaran her hangi bir meslek, şübhe yok ki, heyet-i ictimaiyye için pek muzir ve pek tehlikelidir. Bir kere dinsizliğin intişar ve taammümü ahlâk fikrinin zıyaını intac eder. Çünki —evvelce izah olunduğu vechile— ahlâkın menbaı, ahlâkın kuvve-i te'yidiyyesi Dindir; Din fikri esas ittihaz edilmedikce hakiki bir ahlâk mümkin değildir. Aradan bu fikir çıkınca bittabi' ahlâk, yegâne istinadgâhından, en sağlam kuvve-i te'yidiyyesinden mahrum olacağından her türlü fezailin yerine enva'-ı fezayihin kaim olacağı şübhesizdir. Zira Ulûhiyyet ve mes'uliyyet-i uhreviyyeyi kabûl etmeyen adama göre gaye-i hayat, saadet-i hissiyye olacağı cihetle böyle bir adamın ahlâksız olması mantıkî ve tabiî, olmaması ise gayr-i tabiî bir hâlettir. Çünki böyle bir adam kendi saadeti namına başkalarına fenalık etmemek için silsile-i hâdisat haricinde sabit ve kat'î bir sebebe inanmıyor. Onun inandığı bir şey var: «Tabiat, hâdisat-ı tabiiyye.»

Böyle bir meslekde emanet, sıdk, istikamet de olamaz; çünki bu gibi fezailin menşei: «Fikr-i Ulûhiyyet, fikr-i mes'uliyyet, hayâ» dır. Hâlbuki dinsizlik bu esasları mahvediyor. Binaenaleyh hiyaneti ilân, kizbi tervic hususunda bunların efkâr-ı batılası, bizzat hiyanet ve kizbi teşvik etmekden daha müessirdir. İmanı olan bir insan hiyanet ve kizib vadilerine bir def'a sukut ederse diğer defasında nefsini oradan men' eder. Fakat sıdk u emanetin menşei olan iman ile hayâ kalbinden silinmiş olan bir insanı bu gibi rezailden men' edecek hangi kuvvettir?

Ayni zamanda ibaha ve iştirâk mutlak dinsizlik için en büyük bir gaye olduğundan bunlara göre bütün müştehiyyat umumî bir hakdır; bir şeyi temelliük, hırsızlıkdır; binaenaleyh tabiatın bahş etmiş olduğu bir hakka nail olmak için hileye, yalancılığa müracaat etmek hiyanetten ma'dud olamaz; esasen helâl ve haram gibi şeyler elfaz-ı bî ma'nâ kabilindendir.

Görülüyor ki: Dinsizlikle ahlâk ve faziletin ictimaı gayr-i kaabildir. Esasat-ı diniyyeden tamamen mahrum olarak terbiye edilecek bir nesilde asırlar murur ettikce ahlâk denilen manzume-i ma'neviyyeden eser kalmayarak her türlü ihtisasat-ı ulviyyeden mahrum, yalnız behîmî his-

(4) Herhangi bir şekilde dinsizlik fikrinin taammüm ettiği yerlerde görülen bir çok hâdisat bunun canlı bir misalidir. Tarih-i beşer beliğ bir levha-i ibrettir.

ler ile yaşayan bir heyet vücuda geleceği bedihi bir hakikattır. Bunu, ahvâl-i ruhiyye-i beşerin tetkikinden ve şimdiden görülen alâimden de anlayabiliriz.

Dinsizlik cemiyyet ve hürriyyet fikirlerini yıkar:

Dinsizlik, cemiyyet ve hürriyyet fikirlerini de mahv eder. Çünki ictimaî bir heyetin devam ve bekası, efradının hukuk-u mütekabile ile yekdiğerine merbut olmalarına mütevakkıftır; hukuk ise —üçüncü dersde izan olunduğu cihetle— ahlâkın mukaddes esaslarına müsteniddir: Binaenaleyh dinsizlikle ahlâk ictima' etmeyince ahlâk üzerine istinad eden fikir hukukun da zayi' olacağı ve bu suretle cemiyyet fikrinin de tamamiyle sönüb gideceği pek tabiî bir keyfiyyettir.

Ayni zamanda hürriyyet fikri de zayi' olur; zira, hürriyyet-i hakikiyye, herkesin kendi hak ve hududu dahilinde serbest olmasıdır. Hâlbuki dinsizlik, insanlara hürriyyet-i mutlaka bahş edeceği cihetle hürriyyet-i hakikiyyeyi mahv ediyor demekdir. Hürriyyet-i mutlaka ise hakikatte en müdhiş bir istibdaddır. Çünki kavîler hâkim, zaifler mahkûmdur.

Saniyen: Ulûhiyyet ve mes'uliyyet fikirleri aradan çıkdığı takdirde efrad-ı beşeriyye için hayatta hodkâmlıkdan başka bir saik olamaz; çünki onun nazarında saha-i tabiatta ecza-yı ferd yığınından, faaliyyet-i mihanikiyyeden başka bir şey yokdur. Herşey, ya kavanin-i mihanikiyyenin zaruret-i faaliyeti neticesi, yahud eser-i tesadüf olarak vukua geliyor; bütün manzume-i kâinat, rekabet ve mücadele, mukatele ve muhasede kanunları üzerine müessesdir; gaye-i hayat, bu kanunlara tevfik-ı hareket ederek dünyada iken ezvak-ı mümkine ile yaşamakdan ibarettir.

Fazilet, şefkat, mürüvvet, insaf ve insaniyyet gibi zade-i din olan nekadar desatir ve esasat-ı ahlâkiyye varsa hepsi ona göre hiçdir; esassız şeylerdir. Onun yegâne tanıdığı, rehberliğine müracaata lüzum gördüğü bir «şeriat?.» var ki o da: «Tabiat» dir. Hâlbuki tabiatte rekabet, mücadele ve mukateleden başka bir şey göremiyor; Binaenaleyh bunu rehber ittihaz edenlerde cemiyyet gayesi yerine ferdî mefkûre kaim olacağı pek tabiî ve zarurîdir; bu ise insanların behîmî bir derekeye sukutundan başka bir netice tevlid etmez ki dinsizlerin en büyük ve yegâne arzuları da tabiatin bütün ezvakından behayim gibi tamamen müstefid olmaktır.

Hâlbuki cemiyyet gayesi yerine ferdî mefkûre kaim olarak efrad-ı beşeriyye için hodkâmlıkdan başka bir saik olmayınca efrad-ı cemiyyet arasında riâyeti lâzım olan muvazene idame edemez; heyet-i ictimaiyedeki muvazeneyi idame edecek bir kuvvet kalmayınca «anarşistlik — hü-

kümetsizlik» başlar; bu suretle hukuk, cemiyyet, hürriyyet fikirleri tamamen mahvolur. (5)

Dinsiz bir anarşistin, bomba ile binlerce adamı itlâf ettiği hâlde zerre kadar azab-ı vicdanî hissetmemesi de bunun içindir. Zira böyle bir dinsizin kanaatine göre bütün ûlviyyat hakikatten mahrumdur. Mukaddesat namına ne varsa bunların hepsi mahsûl-ü hayâldir; fazilet, ukba, mükâfat-ı uhreviyye, ahlâk gibi kelimeler bir sürü hilekârın —insanları esir gibi kullanmak maksadiyle— icad ettikleri şeylerdir. Yegâne ve lâyetegayyer bir hakikat var: «Tabiat» kâinatın bütün zerratına hâkim yegâne kuvvet, beka-yı elyak kanunudur.

Dinsiz bir anarşist, kendi bombasiyle mahvolan binlerce insanlar ile bir zelzelenin tahribat-ı müdhişesi, bir volkanın lavları altında mahvolan tali'sizler arasında hiç bir fark göremez. Çünki onun nazarında her ikisi de kanun-u tabiata muvafıkdır; her iki hadisede kaviler hâkim, zaifler mahkûmdur. Binaenaleyh bir anarşistin binlerce adamı acımadan nasıl mahvettiğine hayret etmemek lâzımdır; zira bir dinsiz için merhamet, şefkat a'sabın za'f u kuvveti meselesidir; başka mânası yokdur.

Mukaddesat namına hiç bir esasa imanı olmayan bir dinsiz, kendi mahrumiyyet ve sefaleti ile diğerlerinin saadeti arasında muhayyer kalınca kendi mahrumiyyetine katlanıb da diğerlerinin saadetine razı olmak için bir sebeb-i ma'nevî yokdur. Burada ancak maddî bir sebeb olabilir: «Terhib ve te'dib-i hükûmet». Bir dinsiz bu kaydı attığı gün kendi zararı namına başkalarını i'dam etmekde bir mahzur görmeyeceği pek tabiî bir keyfiyyettir. İşte dinsizliğin netayic-i ictimaiyyesi nekadar vahim olduğu buradan da pek güzel anlaşılmakdadır.

---

(5) Hangi sebeble olursa olsun, infirada rücu' ederek hayat-ı ictimaiyyenin levazım-ı zaruriyyesinden olan «kuyûd ve tekâlif-i mütekabile» den azade yaşayabilmek meyil ve arzusu, son derece kesb-i şiddet edince hayat-ı şahsiyye ve ictimaiyyenin şiraze-i intizamı bozularak hâlet-i ictimaiyyenin devamı mümkin olamaz.

Büsbütün infirad üzere yaşayan efradın bir cemaat suretinde teşekkülü mümkin olmayınca uzviyyet-i ictimaiyyenin ve cemaat hayatının efrada te'min ettiği fevaid ve menafi'-i mütekabileye saha-i imkân bulunamayacağından, teavün ve taksim-i a'mâl sayesinde hâsıl olan bunca terakkiyat-ı medeniyyede —bu hâlde— vücuda gelemez. Onun içindir ki: hâlet-i fevza, muzirr-i insaniyyet, bir mania-i medeniyyet olarak telâkkî edilmişdir...

«Din, âdet, hükûmet efrad-ı cemaati müctemi' tutar ve cemaat-i beşeriyyeyi yekpare bir uzviyyet hâlinde muhafaza eder birer kuvvet-i nâzımadır. Bu haysiyyet ve bu niyetledir ki: Efrad-ı cemaatin —meşru' olan hadd-i ma'ruf ve muayyeni aşmamak şartiyle— hürriyyet hareketini tahdide saidir. Onun içindir ki: her hükûmet, efradın hürriyyet-i mutlaka da'vasını bir anarşistlik da'vası olmak üzere telekki etmiş ve bu avaze-i hürriyyeti boğmaya çalışmışdır.

«Kamus-u felsefe - Rıza Tevfik»

Dinsizlikde âile fikri olamaz :

Dinsizlik, âile fikrini de yıkar. Çünki bir dinsiz için en büyük vazife taklid-i tabiattir; en mukaddes şeriat de budur; tabiatte ise âile yokdur; tabiatte mevcud olan iştirak-i umumîdir; bunun için âile ve temellük hırsızlıkdır. Binaenaleyh bir dinsizi âilesine bağlayan rabıta ancak menfaattir; izdivac, menfaat esası üzerine yapılan bir mukaveleden, iki kişi arasında akd-i şirket etmekden başka bir mahiyyeti haiz değildir. Bir validenin yavrusunu sevmesi de ondan bir menfaat ümid ettiği içindir.

Bu menfaat sarsıldığı veya daha kârlı menafi'le tekabül ettiği takdirde âile rabıtasının kopması kadar tabiî bir şey olamaz. Çünki bir hayvan kendi yavrusundan, bir kedi dişisinden nekadar vefa beklerse bir dinsiz ile efrad-ı âilesi beynindeki münasebet de ondan ziyade değildir ve olamaz.

(Madam Elen Kiy) in mutalâat-ı âtiyesi de bunu te'yid etmekdedir: «Bir artist âdî bir kadın ile izdivac eyliyor ve bilâhare gayet zeki ve sanatkâr bir kadına tesadüf ediyor. Bu kadın, artistin san'atını tezyid eyleyecek, tedennîden muhafaza edebilecekdir. Bu artist zevcesini terk ederek bu sanatkâr kadınla izdivac etmelidir. Bir kadın az sevdiği bir erkek ile izdivac ediyor ve izdivacında aldanıyor. Bu kadın, bilâhare tamamiyle seveceği bir erkeğe tesadüf ettiği takdirde bu ikinci erkek ile izdivac ederek saadetini te'mine çalışmalıdır.. (6)»

Âile hayatını bu derekeye indiren bir meslekde hakiki bir saadet görmek için mutlaka insanın basireti kapanmış olmak lâzımdır.

Dinsizliğin netayic-i tabiiyyesi cemiyyet-i beşeriyye için bir âfet olduğu gibi efrad için de en büyük bir felâkettir.

Görülüyor ki: Din olmadıkca ne ferdin saadeti, ne de heyet-i ictimaiyyenin devam ve bekası mümkin değildir; efradı bir saadet içinde yaşatacak, cemiyyeti sukut ve inhilâlden kurtaracak âmil-i yegâne Dindir. Hangi nokta-i nazardan muhakeme edilse insanlar için dinin bir lüzûm-u tabiî olduğu görülüyor: Kalb, vicdan, hikmet ve tefekkür, siyaset ve ictimaiyyat noktasından insanlar dine muhtacdır. (7)

---

(6) Amerika'da Mormonlarda dinsizlikle âile fikrinin adem-i ictimaına bir misâl olabilir.

(7) «Dinin, cemiyyetin zaruriyyatından bulunduğu ve insanların dinsiz olarak bir cemiyyet halinde yaşayamadıkları, Fransa inkılâb-ı kebiri esnasında görülen ahvâl ve tezahürat ile katiyyen tahakkuk etmişdir.

Filhakika, Katolikliğe karşı ateşin bir nefret duyan Fransız ihtilâlcileri, bir tarafdan Hıristiyanlığın ilgasını i'lân ederken diğer tarafdan da evvelâ (mezheb-i Hak), saniyen (mezheb-i vücud-u a'zam) namlariyle bir takım garîb dinler icadına kalkışmış ve nihayet yine Hıristiyanlıkda karar kılmışlardır. (Hebr) gibi külliyyen

Dinsizlerde görülen fezail-i ahlâkiyyenin mahiyyeti:

Buraya kadar görmüş olduğumuz mebahis bize gösteriyor ki: Vacibülvücudu, ruhu, hayat-ı uhreviyyeyi inkâr, mehasin-i ahlâkiyyeyi reddeden bir meslek ile faziletin ictimaı mümkin değildir. Hâlbuki rüesayı maddiyyun içinde mehasini ahlâkiyye ve fazilet sahibi bâzı adamlar geldiği de söyleniyor; binaenaleyh bunlarda mervi olan faziletin mahiyyetini de tahlil etmemiz lâzımdır.

---

din aleyhdarı olan adamların Hıristiyanlığın yerine (mezheb-i Hak) namiyle yeni bir din ikamesine mecbur olmaları, ictimaî ve ruhî tazyikat tahtinde vuku' bulmuş olduğu şübhesizdir.

İhtilâl-i kebir esnasında Fransa efkâr-ı umumiyyesini, seyyiat ve şenaatleri kurun-u vusta tarihinde ebedi bir leke olarak kalan rühban güruhuna karşı feveran etmesi pek tabiî ve muhakkak idi. Tarihin tasvirine göre bu feveran bilâhare papasların şahıslarından Katoliklik aleyhine teveccüh etmiş, bir aralık ricâl-i ihtilâlden (Şerye) ve Hebr) in önayak oldukları cereyan, gülünc safhalara meydan vermişdir. Paris Piskoposu meşhur (Gobl), (konvansiyon) huzurunda Piskoposluk alâmatı olan yüzüğüyle salibini çıkarıb atmış, başına bir kırmızı takke giymiş, rahibler de kendisine tevfik-i hareket etmişlerdir. Kendisinin ve refakatindeki papasların Katolikliğe âid vazaif-i ruhaniyyelerini terk eylediklerini i'lân etmişdir.

Bunun üzerine Katoliklik mülga addedilmiş, (Hebr) in çıkardığı (mezheb-i Hak) Fransanın din-i resmisi olduğu i'lân olunmuşdur. Mezheb-i Hakkın ilk âyini de mutantan bir surette (Noterdam) kilisesinde icra edilmişdir şöyle ki:

«Noterdam kilisesinde papas ve rahiblerin yerine tiyatro çalgıcıları celb edilmiş, operanın en güzel aktrislerinden dilber bir kadına beyaz 'fistan, mavi manto ve kırmızı takke giydirilerek müdebdeb bir alay ile kiliseye götürülmüş, yarı çıplak bir hâlde yeşil bir taht üzerine ik'âd edilmişdir. Ba'dehu hazır olan cemaat, mezheb-i Hakkın timsali addedilen bu kadına secde ve ibadet etmişlerdir.

«Bu gülünç ve çılgın hareket, Katolik papaslarının ifratlarına karşı garib bir tefrit idi. Papasların rezalet ve tahakkümleri devam edememiş olduğu gibi bu çılgınlığın da paydar olamayacağı pek tabiî idi ve filhakika böyle olmuşdur. Erbab-ı ihtilâlden meşhur (Robespiyer) âyin gününden on beş gün sonra (Zakoben) ler kulübünde (efkâr-ı batıleyi bertaraf etmek bahanesiyle dinsizliğe bir nevi' din şekli vermek isteyen (Hebr) ve tarafdaranına şiddetle hücum eden meşhur nutkuyla ortaya atılmış, rüesa-yı ihtilâlden (Danon) un da muavenetiyle, (mezheb-i Hak) kın yerine (mezheb-i vücud-u a'zam) ı ikame eylemişdir. Vücud-u a'zam mezhebinin akide-i esasiyyesi, vücud-u a'zamın ve ruhun mevcudiyyetine iman, zulm ü hileden nefret, zalim ve hainleri tecziye, bedbaht ve zaiflere muavenet, mazlumları himaye etmek gibi ahlâkî ve itikadî şeylerden mürekkeb idi. Merasim-i diniyyesi de senede dört defa icra edilecek büyük ve her on günde bir yapılacak küçük merasim-i siyasiyye ve âyinlerden ibaretti.

«Vücud-u a'zam mezhebi, Fransız milletinin dinsizliğe karşı feveranının bir neticesi idi. Mâmafih, Allah'ın ve ruhun mevcudiyyetlerini tasdik etmesine rağmen, bu mezheb de uzun müddet devam edemedi. (Robespiyer) in katlini müteâkib sönmeye yüz tuttu. Fransızlar, Katolikliğin bir din-i resmî olmadığını i'lân etmekle beraber, yine Hıristiyan dinine merbut kaldılar. Fransa buhran-ı ictimaisinin bir tezahürü olan bu ahvâl, bir cemiyyetin dinsiz kalamayacağından, feci' fakat pek beliğ bir şahididir.» — **Tarih-i edyan - M. Şemseddin** —

Bir kerre bunlar, eğer varsa, istisnaat kabilindendir; istisna olan hâller bir kaide-i umumiyye olmak mahiyyetini haiz değildir.

Saniyen: Hiç bir dine mensub olmadıklarını iddiâ ettikleri hâlde fezail-i ahlâkiyyeye riayetkâr olanların —eğer hakikaten varsa— bu hareketlerinde bir kaç sebeb tasavvur olunabilir, şöyle ki:

1) Âsırlardanberi terbiye-i diniyye içinde yaşamış, terbiye-i diniyye te'siratı altında perverişyab olmuş medeni cemaatler arasında büyüdükleri, onların iyi ve fena hakkında ortaya koymuş olduğu esaslar ile ülfet ettikleri için;

(2) Gerek muhitinden, gerek çocukluğundan beri ebeveyninden almış olduğu terbiyenin dimağında bırakmış olduğu te'sir ile fıtratındaki selâmet bozulmamış, daha henüz şek ve tereddüd âleminden çıkamamış olduğundan;

3) Hayatta başkalarına fenalık yapmak zaruretini hissetmemiş, bu ciheti yaşaması için daha muvafık bulmuş olmasından;

4) Kanunen pençe-i adaletine yakayı teslim etmek korkusundan;

5) Bulundukları muhit, tasavvurlarını meydana çıkarmaya mani' olduğundan;

6) Hamakat ve belâhetinden.

Bu sebebleri tedkik edecek olursak en kuvvetli olarak, birinci, ikinci, üçüncüleri buluruz. Çünki kanunun nüfuz edemeyeceği, bulunduğu muhitin haberdar olamayacağı bir çok ahvâl-i gayr-i meşrua vardır; dinsiz bir kimsenin —kendi hakkında mahz-ı saadet olan— bu gibi şeyleri irtikâb etmemesi için mutlaka ya ahmak ve ebleh olması, yahud kendi saadetini hasbelicab onları irtikâb etmemekde bulmuş olması veyahud kanuna ve muhitin fevkinde bir kuvvetin te'sirine tabi' olması lâzımdır. Demek oluyor ki dinsizlerde görüldüğü söylenen ahlâk ve fazilet, meslekerinin icabı değil, belki esbab-ı sairenin te'siridir; aradan bu sebebler çıkınca bir dinsizin sahib-i fazilet olmasında hiç bir mâna yokdur.

Evet, insan mihaniki bir nev'-i behîm, ümid ve ahlâkiyyat da abdalların, eblehlerin nasibi addedildikden sonra aklı başında hakiki bir dinsizin sahib-i fazilet olması için hiç bir sebeb mutasavver değildir.

Bugün dinsiz geçinen maddiyyun, asırlardan beri terbiye-i diniyye altında yaşamış olan cemiyyetler arasında doğub büyüdükleri, dinin iyi ve fena hakkında ortaya koyduğu esaslar ile kesb-i ülfet ettikleri içindir ki: Afrika vahşileri derekesine sukut etmemişlerdir. Hayat-ı diniyyenin kesb-i zaaf etmesiyle medeniyyet perdesi altında bir çok âdât-ı vahşiyye ve ibtidaiyyenin tedricen zuhur etmekde olması bunu te'yid etmekdedir. Görülüyor ki: Dinsizler de dinin te'siratına tabi'dirler.

Dersin hulâsası

1 — Dinsizlik, Allah ve hayat-ı uhreviyye itikadlarının inkârı demekdir. Allahı, hayat-ı uhreviyyeyi münkir olan dinsizlere göre: «Bütün edyan ve şerayi' mahsûl-ü evham ü hayâldir; insanın böyle mahsul-ü evham ü hayâl olan esaslara istinad edib de başkalarından ziyade bir şeref ve meziyyeti haiz olduğunu iddiâ etmesi doğru değildir; insanın hayatı da nebatatın hayatı gibidir; binaenaleyh insan için en büyük saadet, tabiatin kendisine bahş eylediği ezvak u huzuzattan müstefid olmakdır; din, şeriat, edeb ve haya gibi şeylerle mukayyed olub da huzuzat-ı nefsaniyyeden kendisini mahrum etmek, tabiatın evlâdlarına lâyık değildir.»

2 — Dinsizlik bâzen bir meslek-i felsefenin neşr ü ta'mimi suretiyle bir hürriyet ve müsavat davâsı da bilâhere inkâr-ı Ulûhiyyeti müstelzim intişar eder; bâzan da ictimaî bir şekilde, yani hak ve hürriyyetin, müsavat ve adaletin müdafaa ve muhafazası şeklinde zuhur eder. Birincide evvelâ mebde' söylenerek dinsizliğin neticesi olan —ibaha ve iştirak-i umumî söylenmez; ikincide ise mebde'den habs olunmaz. Mamafih mutlak olur. Bugünkü felsefe-i maddiyyenin, yahud Ulûhiyyet ve hayat-ı uhreviyye fikirlerini aradan çıkarmak suretiyle dinin menşe' ve menbaını «vahy ve nübüvvet» den başka yerlerde arayan, insanlar için mutlak bir müsavat ve hürriyyet taleb eden her hangi bir Epikür ile Mezdekin ta'limatı bunun en bariz bir delilidir.

3 — Dinsizlik ile ahlâk ictima' edemez. Çünki ahlâkın menbaı kuvve-i te'yidiyyesi Dindir; Din gidince her türlü fezailin yerine enva'-ı fezayih kaim olur. Ulûhiyyet ve mes'uliyyet-i uhreviyyeyi kabûl etmeyen adama göre gaye-i hayat saadet-i hissiyye olacağı cihetle böyle bir adamın ahlâksız olması mantıkî ve tabiî, olmaması ise gayr-i tabiî bir hâlettir. Dinsizlikde emanet, sıdk, istikamet de olamaz; çünki, bütün müştehiyyat bir hakdır; bu hakka nail olmak için hileye, yalancılığa müracaat etmek hiyanetten ma'dud değildir.

4 — Dinsizlik, cemiyyet ve hürriyyet fikirlerini de mahv eder. Çünki ahlâkın zıyaı, fikr-i hukukun zıyaını, bu ise cemiyyet fikrinin sönmesini intaç eder. Ayni zamanda ulûhiyyet ve mes'uliyyet fikirleri aradan çıkdığı takdirde efrad-ı beşeriyye için hayatta hodkâmlıkdan başka bir saik olamaz. Zira bir dinsizin rehberliğine müracaat ettiği en büyük şey, tabiattir. Hâlbuki tabiati rehber ittihaz edenlerde cemiyyet gayesi yerine ferdî mefkûre kaim olacağı pek tabiîdir; bu ise insanların behimî bir derekeye sukutundan başka bir şey değildir. Dinsiz bir anarşistin bomba ile binlerce adamı itlâf ettiği hâlde zerre kadar azab-ı vicdanî hissetmemesi de bunun içindir.

Dinsizlik insanlara hürriyyet-i mutlaka bahş edeceği, hayvanlar gibi başı boş bırakacağı cihetle hürriyyet-i hakikiyyeyi de mahv eder.

5 — Dinsizlik âile fikirlerini de yıkar. Çünki dinsiz en büyük vazife, taklid-i tabiattir; tabiatte ise aile yokdur; binaenaleyh bir dinsizi âilesine bağlayan rabıta ancak menfaattir; bu menfaat sarsıldığı veya daha kârlı menafi'le tekabül ettiği takdirde âile rabıtasının kopması kadar tabiî bir şey olamaz.

Hulâsa: hangi nokta-i nazardan muhakeme edilse insanlar için dinin bir lüzûm-u tabiî ve ictimaî olduğu görülür; kalb, vicdan, hikmet ve tefekkür, siyaset ve ictimaiyyat noktasından insanlar dine muhtacdır.

6 — Dinsizlerin ahlâklı görünmelerinde muhtelif sebebler vardır: Din terbiyesi telkin eden bir muhitte büyümüş ve onların esasat-ı ahlâkiyyesi ile ülfet etmiş olmaları; almış olduğu terbiye te'siri ile henüz şek âleminden çıkamamış olması; hayatta başkalarına fenalık yapmak zaruretini hissetmemiş olması; kanun korkusu; muhitin, fenalık yapmasına tahammül etmemesi; hamakat ve belâheti... Bu sebebler aradan çıkdıkdan sonra hakiki bir dinsizin sahib-i fazilet olmasında hiç bir sebeb tasavvur olunamaz.

Felâsife-i cedidenin lüzûm gösterdikleri din-i tabiî

Avrupa mütefekkirlerini yeni bir din taharrisine sevk eden esbab — Din-i tabiî tarafdarları — Din-i tabiînin esasları hakkında Jül Simon, Karo, Fosgriv'in fikirleri — Din-i tabiînin erkân-ı mühimmesi—Din-i tabiînin usûl ve füruu hakkında izahat — Netice — Enbiyanın tebliğ eylediği Din-i İlâhînin erkân-ı mühimmesi — Enbiyaya mensub olan edyan-ı münzele ile felâsifenin lüzûm gösterdikleri din-i tabiî arasında mukayese — Din-i tabiî, edyan-ı münzeledeki esasat-ı tabiîyyeden başka bir şey değildir — Din-i Hak ve şeraiti: Vahdet-i hakikiyye ile muttasıf bir vacibülvücuda müstenid olması; ba'sü ba'demevt itikadını hâvi olması; enbiyadan birine mensub ve bütün enbiyayı musaddık bulunması.

Mütefekkirleri din-i tabiî vaz'ına sevk eden esbab :

Buradaki din-i tabiîden maksadımız, bazı avrupa mütefekkirleri tarafından vicdanların din ihtiyacını tatmin, cemiyyetlerin ahenk ve intizamını temin için kabul olunan bir "din" dir. Binaenaleyh bu dinin ne gibi erkân ve kavaid üzerine müesses bulunduğunu tetkik etmezden evvel Avrupa mütefekkirlerini böyle bir din vaz'ına sevk eden esbabı taharrî etmemiz lâzımdır.

Biliyorsunuz ki, garbde kendilerine din hamisi süsünü verenlerin din namına irtikâb eyledikleri enva'-yı mezalim, ifratperverane hatalar, Hıristiyanlığın almış olduğu şekl-i hurafî on altıncı asırdan itibaren bir takım mütefekkirlerin dine karşı şiddetli muhacematını tevlid etmiş ve bunun neticesi olarak din hâmileri; her türlü teşebbüslerine rağmen; mukavemet edemeyerek erbab-ı ilme mağlûb olmuşlar ve bu suretle kilise hükm ü nüfuzunu kayb etmiş, killesinin din namına icra eylediği mezalime de nihayet verilmişdi.

Mamafih bu galibiyyet ve mağlûbiyyetten sonra ulûm-u tabiiyye ve felsefe-i hissiyye erbabı da evvelkilerin düştüğü ifrat ve tefrite düşmekden kendilerini alamamışlardır; çünkü galibler için en doğru usul, akaidin sağlam cihetlerini ayırıp halkı oraya sevk etmek idi. Halbuki böyle yapmadılar: Mutekadat aleyhine tevcih ettikleri muhacemat-ı şedide netice-

sinde o kuyudan kurtulunca hak, bâtıl ne kadar mutekadat varsa hepsi terk edildi. Din, mutekadat namına hiç bir şey kalmadı. Her birisi kendine mahsus bir mezheb icad ederek ona göre harekete başladı (1). Halk bittabi' hangi tarafın mesleki şayan-ı itimad olduğunu tefrik edemediğinden bunların hepsine karşı bigâne kalıyordu.

Esasat-ı diniyyenin terk edilmesi yüzünden zuhur eden muhtelif fırkaların her birisi için mevcudiyyet-i milliyenin esasını sarsacak, bünyan-ı devleti zin ü zeber edecek bir mahiyette idi. (Nitekim bugün o fırkalar yüzünden bir çok memleketlerin hayatı tehdid altındadır.) Mamafih bu karışıklıklar aklı başında olan bir çok mütefekkiri düzündürmeye başladı; meydandaki hastalıkları teşhis ederek onun izalesi çarelerini araştırmaya sevketti. Pek çok tedkikattan sonra anladılar ki: bu illetin mikrobu, dinin fıkdam, kalblerin nur-u imandan mahrumiyyetidir. İşte bunun üzerinedir ki: bu mütefekkirler, ruhların din ihtiyacını tatmin, beşeriyyetin saadetini temin için ihtiyacat-ı maddiyye ve maneviyyeyi tatmin eden bir din-i umumiye; yani metalib-i cismaniyye ile metalib-i ruhaniyye beynini âdilâne bir surette tevrik eden, birinin salâhını diğerine rabt eyleyen bir dinin lüzumuna kani' olmaya başladılar.

Hıristiyanlığın almış olduğu şekl-i hurafî, şüphe yok ki, bu mütefekkirlerin dimağlarını tatmin edemez idi; bu hususta yalnız delil-i aklîye münkad olmak da doğru değil idi; çünkü bunun edvar-ı maziyyede görülen fesadata, tefrikalara meydan açacağında şüphe edilemezdi. Binaenaleyh bu tarikı da bırakarak ellerindeki kavaid-i ilmiyye ile akaidin sahih olan esaslarını yeniden aramaya başladılar ve nihayet vicdanların din ihtiyacını, cemiyyetin ahenk ve intizamını, beşeriyyetin saadetini temin için bir din tesis ederek buna "din-i tabiî" namı verdiler ki, tabiat-i beşeriyyeye uygun, akla muvafık bir din demekdir.

Din-i tabiî tarafdarları :

Bunun bir çok tarafdarları vardır. Ezcümle Fransız kibar-ı felâsifesinden Jan Jak Ruso (1712 - 1778) Lâmartin, Line, Mişle, Kinye, gibi Avrupaca büyük tanınmış olan zevat, hep bu diyanet-i cedidenin mürevviclerinden idi; hepsi böyle bir dinin lüzumuna kani' bulunuyorlar idi. Yakın zamanlarda Ernest Renan (1823 - 1892) Kiyo, Şorpe, Septiye, Jül Siman (1814-1896), Karo (1826-1888), Fonsgriv gibi felsefeciler de buna yeni bir kuvvet, büyük bir hikmet vermişlerdir. Hespsi bir din-i tabiînin lüzumundan bahsediyorlar. Binaenaleyh şimdi din-i tabiî namı verilen bu dinin ne gibi erkân ve kavaid üzerine müesses bulunduğunu izah ederek bu din-i cedidin (?) esaslarını enbiya-yı zişan (A.S.V.) Hazeratının vahy-i İlâhî olarak beşeriyyete tebliğ eyledikleri dinin esasları ile mukayese etmemiz lâzımdır.

Din-i tabiînin esasları hakkında Jül Simon, Karo, Fonsgriv'in fikirleri:

Din-i tabiinin ihtiva eylediği esasları iyice anlayabilmek için evvelâ bu dinin en büyük tarafdarlarından olan feylesof-u şehîr Jül Simon'un bu mevzua dair ifadat-ı âtiyesini tetkik edelim. Jül Simon diyor ki: "Biz yaşadığımız müddetçe Cenab-ı Hakkın bize inayet-i İlâhiyyesi tahtinde olarak tayin etmiş olduğu vezaifi ifa ederiz. Hayatımız hitama erince o bizi ya nail-i sevab, yahud giriftar-ı ikab edecekdir...

"Mucib-i ecr ü sevab olacak hareket, insanın kendisine hâs olan kanun-u tabiate itaat etmesi, hayır işlemesidir. Bu kanun ise kendi zatını muhafaza etmek, hasais-i mevhubesini terekki ettirmek, ebna-yi nev'ini sevmek, onlara yararlıkda bulunmak, Halıkına karşı ibadet eylemekdir. Lâkin insanın Allah'a edeceği ibadetin yolu nedir?..

"Evet, vazifesini eda etmek, amal-i hayırda bulunmak ayn-ı ibadettir. Muhabbet, sa'y ü amel, ihlâs hep birer ibadettir; insanın vatanına karşı beslediği ihlâs da Allah'a ubudiyyettir. İşte diyanet-i tabiiyye de budur, ibadet-i tabiiyye de budur. Bizim bu mezhebimizin esasları pek vazıhdır; gizli kapalı yeri yokdur.

"O esaslara gelince; her şeye kaadir olan, hiç bir müessirden müteessir olmayan bir Allah'ın vücuduna iman etmekdir ki o vacibülvücud kâinatı yaratmış, hepsini sabit ve umumî kanunlar altına almıştır. Kezalik bu hayat-ı fâniyedeki a'mâlimizin mükâfat veya mücazatını göreceğimiz bir hayat-u uhranın vücuduna iman etmekdir. İşte itikadımız bundan ibarettir.

«İbadetimize gelince: O da kalbimiz Halika ve mahlûkuna karşı muhabbetle dolu olmak, vezaifimizi ifa hususunda sabit bir azmimiz bulunmak; amel-i hayre mülâzemet suretiyle meşiyyet-i İlâhiyyeye hizmet eylemekdir....»

Jül Simon'un gerek buraya nakl ettiğimiz ifadeleri, gerek mutalâat-ı sairesi bize gösteriyor ki: Jül Simon diyanet-i tabiiyyeyi beş esas üzerine tesis ediyor :

1) Bütün sıfat-ı kemaliyye ile muttasıf, noksan sıfatlardan münezzeh bir Halık âlemin varlığına ve o Halikın umûmî ve sabit kanunlar ile bütün kâinata hâkim olduğuna iman;

2) Buradaki a'malimizin, öldükden sonra, mükâfat veya mücazatını göreceğimiz bir dar-ı âhiretin varlığına iman;

3) Mahiyyeti itibariyle cisimden başka ve gayr-i kaabil-i helâk olan bir ruhun varlığını tasdik;

4) Cenab-ı Hakka ibadetin lüzumunu kabul;

5) Vazife ve mücazat esası üzerine müesses bir kanun-u ahlâkînin vücudunu kabul...

Şimdi bir de Karo'nun ifadelerini tedkik edelim :

"Kâinatı yaradan, nazar-ı inayetinden dur tutmayan, avalim-i kevniyyeden, nev'-i insaniden mütemeyyiz ve müstekil olan bir İlâh-ı mürîd vardır. Cism-i insanide zekâ ve hürriyyetle muttasıf bir ruh mevcuddur ki: bir zaman bu cism-i maddide bera-yi imtihan mahbus bulunacakdır. O ruhun isterse cismi tathir ve tasfiye ederek semaya doğru yükseltmek, isterse kendisini maddiyyat-ı kesife ile istinas eyleyerek cismi de pespaye bırakmak dest-i iktidarındadır.

"Taakkul ihtisasın fevkındadır. İşte diyanet-i cedidenin esası bir tarafdan bunlara itikad etmekdir; diğer tarafdan da bütün hürriyyetlerin aslı, menbaı olan hürriyyet-i ahlâkiyyeyi itidalin nüfuzu altında bulundurmak, ahlâk-ı fazılaya kendi ism-i hakikisini vermek - ki ruhu bittedric alâik-ı cismaniyyeden tahlis ederek saat-i mevte kemâl-i zehadetle âmâde bulunmakdır - daha sonra da kanun-u terekkînin vücudunu i'tiraf etmek. Fakat beşerin saadet-i maddiyye mikatı üzerindeki teâlisini hissiyyat-ı fazıla cihetindeki irtikasından ayırmamak şartiyle itiraf etmekdir. Çünkü o saadet-i hakikiyye hâline getirecek ancak budur."

Karo'nun fikrine göre "diyanet-i tabiiyye" şu esasları ihtiva ediyor :

1) Bütün kâinattan mütemayiz ve müstekil, sıfat-ı kemaliyye ile muttasıf bir Allah'ın, bir Halikın, bir nâzım-ı kâinatın varlığına iman;

2) İnsanın cisimden ibaret olmayıb ayni zamanda zekâ ve hürriyyet ile bir de ruh bulunduğuna ve bu ruh itibariyle hem en yüksek dereceye yükselmeye, hem de en aşağı derekeye sukut etmeye müsteid bulunduğuna iman;

3) Teakkulün ihsasın fevkında olduğuna itikad;

4) Hürriyyet-i ahlâkiyyeyi bütün hürriyyetlerin aslı ve menbaı olarak kabul etmek;

5) Hürriyyet-i ahlâkiyyede itidali tecavüz etmeyerek ahlâk-ı fazılayi ımtihan etmek ve bu suretle ruhu tedricen alâik-ı cismaniyyeden kurtarıb sür'at-i mevte kemâl-i zühd ü tekvâ ile hazırlanmak; (ta'bir-i diğerle hürriyyet-i ahlâkiyyeden maksad, ruhu alâik-ı cismaniyyeden kurtarıb kalbi tasfiye etmek, temiz vicdan, saf bir kalb ile ölmek.)

6) Kanun-u terekkinin vücudunu itiraf etmek;

7) Beşerin maddeten yükselmesi, hakiki bir saadete mazhar olabilmesi için bu terekkinin hissiyyat-ı fâzıla cihetindeki terekkîden ayrı ol-

maması lâzım geldiğini itiraf (Yani maneviyyat ile beraber gitmeyen terekkiyat-ı maddiyyenin insanlar için bir saadet-i hakikiyye olamayacağını itiraf etmek.)

Fonsgriv, diyanet-i tabiiyyenin esaslarını şu yolda beyan ediyor :

1) Cenab-ı Hak vardır;

2) İnsanlar Cenab-ı Bârîye merbut ve tâbi'dirler;

3) İbadat bir takım vesailden ibarettir, insanlara irade-i mahsusalariyle ibadet ve mezheb lâzımdır. (1)

Şu ifadeler de din-i tabiî tarafdarlarının umumî mutalâalarından müstahrecdir: "Kâinatta sıfât-ı kemâliyye ile muttasıf, şevaib-i noksaniyyetten münezzeh bir Allah vardır; kaadir ve hakîmdir; bizden ve bizim a'malimizden müstağnidir; hiç bir şeye muhtaç değildir; kâinatı öyle bir nizam-ı mahsus üzere vaz' etmiştir ki: ona nazar-i im'an ile bakanlar sıfât-ı kemaliyye-i İlâhiyyeyi hissen anlarlar; işlediğimiz hayırdan hasıl olacak netice ancak kendi menfaatimize aittir.

"Cenab-ı Hak rahimdir, rahmet ve re'feti vasi'dir; dünyanın islâh ve bekasını irade eder; insanın salâhını sever ve mahza onların faideleri için ibadet ile mükellef tutar. Rahim ve şefik olan Zat-i Bârî'nin vaz' eylediği ibadat, hayat için sabit olan nevamis ve kavanine mutabık ve tabiat-i beşere mülâyim olur; hiç bir vakit tabiat-i beşeriyyey muarız olmaz, onu mahva çalışmaz.

"İbadet-i cismaniyye maksudün bizzat değildir; tathir ve tehzib-i nüfus için bir takım vesailden ibarettir. İbadetten insanın şahsı ve nev'i için büyük faideler, yüksek hikmetler vardır; ef'âl-i İlâhiyye abes ve tenakuzdan münezzehdir; binaenaleyh ibadet, kavaid-i tabiate, ihtisasat ve temayülât-ı fıtriyyeye mülâyim olmalıdır..."

Din-i tabiînin erkân-ı mühimmesi :

Şimdi din-i tabiî tarafdarlarının bu mevuza dair serdettikleri şu mutalâanın; heyet-i umumiyyesi itibariyle, tetkiki bize gösteriyor ki : beşeriyyetin saadeti için vaz'ına lüzum gösterilen "Diyanet-i tabiiyye" üç mühim rükün üzerine bina kılınıyor :

1 — İtikad,

2 — İbadet,

3 — Ahlâk.

---

(1) Mebadi-i felsefe.

Din-i tabiînin usûl ve füruu hakkında izahat:

Şimdi bütün bu mutalâatı nazar-ı dikkate alarak "diyanet-i tabiiyye" nin usûl ve füruunu tafsil etmek lâzım gelirse deriz ki :

1 — Kâffe-i sıfât-ı kemaliyye ile muttasıf, bilcümle noksan sıfatlardan münezzeh bir İlâh-ı kaadir ü muhtâr vardır; kâinatı yaratmış, sabit ve umumî kanunlar ile ona hâkim olmuşdur. Kâinata nazar-ı im'an ile bakmak kudret-i İlâhiyyeyi anlamaya kâfidir.

2 — Burada yaptığımız iyi, fena amellerin mükâfat veya mücazatını göreceğimiz bir âlem-i âhiret vardır; orada adl-i İlâhî tecellî eder; orada vaadler eda olunur; erbab-ı mezalim cezalarını görür...

3 — Hakikati itibariyle cesedden başka olan ve cesed gibi çürüyüp helâk olmak âkıbetine maruz kalmayan bir ruha malikiz. Bu ruh bizi en yüksek bir mertebeye çıkarabildiği gibi, en aşağı bir derekeye de sukut ettirebilir. (Bu esaslar, din-i tabiî tarafdarlarının usûl-ü itikadını teşkil etmekdedir.)

4 — Mükâfat ve mücazat esası üzerine müesses bir kanun-u ahlâkiyi kabul,

5 — Nail-i mükâfat olmak için ibadet etmek lâzımdır.

6 — Mucib-i mükâfat olacak ibadet; zatımıza mahsus olan kanun-u tabiate itaat, Cenab-ı Hakkın bize tayin etmiş olduğu vezaifi ifa etmek, benî nevimizi sevmek, onlara karşı amel-i hayırda bulunmaktır. Allah'a ve mahlûkuna muhabbet ve ihlâs da ayn-i ibadettir.

7 — Cenab-ı Hak, bizden ve bizim a'malimizden müstağnidir; ibadet ile mükellef olmamız ancak kendi faidemiz içindir; çünkü memur olduğumuz hayır ve ibadet bir faide ve hikmeti mütezammındır.

8 — Cenab-ı Hak insanlara karşı rahim ve şefik olduğundan ağır ve faidesiz şeyler teklif etmez. Onlar hakkında menfaat ve yüsr olan şeyleri teklif eder.

9 — Ef'âl-i İlâhiyye abes ve tenakuzdan münezzeh olduğu cihetle meşru' kıldığı ibadette esas, hayatın kavanin-i sabitesine mutabık gelmek, tabiat-i beşeriyyeye, ihtisasat ve temayülât-ı fıtriyyeye mülâyim olmaktır. Fıtraf-ı insaniyyeye muarız olan, onu mahva çalışan bir şey ibadet olamaz.

10 — İbadet-i cismaniyye maksudun bizzat olmayıb nüfus-u beşeriyyenin tehzibine vesail-i itibar olunmak muktezidir....

(Bunlar usûl-ü din üzerine terettüb eden ibadat, ahlâk ve sair füruâttır).

İşte din-i tabiî tarafdarlarının din hakkındaki fikirleri budur; beşeriyyetin ahengini muhafaza, saadetini temin için meşru' gösterdikleri "din-i tabiî" yi bu esaslar dahilinde telekki ediyorlar.

Görülüyor ki: bunlar, yalnız itikadı olan esaslar ile iktifa etmeyip ayni zamanda mücazat ve mükâfat esası üzerine müesses bir ahlâkın, insanların menafi'•ve mesalihi namına ibadetin de lüzûmuna kail oluyor. Hatta bu yeni dinin tarafdarları ibadeti yalnız kalbî ve batınî ibadata hasr etmeyerek ibadet-i bedeniyyeyi de kabul ediyorlar. Şöyle ki, ihtifalât- umumiyyede bulunmazlar; ibadet-i bedeniyyeyi maksudun bizzat olarak kabul etmeyip ancak tathir-i kulub, tehzib-i nüfus, tezkir-i Halık için bir takım vesail nazariyle bakıyorlar. Nasıl ki, bu dinin tarafdarlarından bulunan alman hakim-i şehiri Kant (1762 - 1804) bunu şu suretle beyan ediyor: "İbadet-i cismaniye ancak vesail-i itibar olunmayıb da bizatihi garaz-ı aslî suretinde telekkî edildiği zaman merduddur; yoksa ruh-u beşerîdeki ihtisasat-ı fazılayı uyandırmaya vesile-i itibar olunursa o zaman nafi' olabilir..."

Netice :

Garb ulema ve hükemasının evvelâ hak ve bâtıl bilcümle edyan ve mu'tekadatı terk ettikten sonra bilâhire yukarıda arz ettiğimiz esasları muhtevî olmak üzere "din-i tabiî" namı ile bir din te'sis etmek lüzûmunu hissetmiş olmaları vazıh bir surette isbat ediyor ki: akl-ı beşer şehrah-ı terekkîde ne kadar ileri giderse gitsin, yine dinsiz yaşamak mümkün değildir. Ayni zamanda mahsûl-ü akl olmak üzere din-i cedid, din-i tabiî namı altında ileriye sürülen şu esaslara atf edeceğimiz bir nazar ile başka bir hakikate daha zaferyab oluyoruz: Beşer ne kadar çalışsa vicdanları tatmin, ahengini temin için enbiya-yı zişan hazretlerinin vahy-i İlâhî olarak insanlara tebliğ eyledikleri esaslardan hariç ve onlardan fazla bir şey bulamayacaktır. O esasların haricinde ne vicdanların tatmini, ne de cemiyyetin muhafaza-i ahengi kaabildir.

Bunun içindir ki: ne kadar çalışsa o dairenin haricine çıkmak kudretini gösteremiyor, dönüp dolaşıp neticede yine o zevat-ı mümtazenin tebliğ eylediği esasat-ı müsbiteye rücu' ediyor, onda karar kılıyor. Hatta bu hususda ne kadar salim düşünürse enbiya-yı zişan hazeratının tebliğ eylediği din-i hakikiye, bilhassa selâmet-i fikir ve muhakeme ile elde edilecek din, fıtrat-ı beşerde merkûz olan din-i İlâhîden başka bir şey olamaz ki, Din-i Hak ancak budur. Selâmet-i fikir ve muhakeme daim oldukça bu tebeddül etmez :

Bunun daha ziyade tavazzuh etmesi için "din-i tabiî" namı altında yalnız akl-ı beşere müstenid olmak üzere, ileriye sürülen esasları, enbiyanın vahiy suretiyle Cenab-ı Hak'dan telekkî ve beşeriyyete tebliğ eyledikleri esaslar ile mukayese etmemiz lâzımdır. Bunun için de evvelâ Din-i İlâhînin erkân-ı mühimmesini bervech-i âtî hulâsa edeceğiz.

Enbiyanın tebliğ eylediği Din-i İlâhînin erkân-ı mühimmesi :

Enbiya-yı kiram hazeratının vahy-i İlâhî olarak tebliğ eyledikleri "din-i İlâhî" esas itibariyle itikad, a'mâl, ahlâkdan ibaret üç rüknü ihtiva etmektedir. İtikad kısmını şunlar teşkil eder :

1) Bütün kâinatın Hâlık ve nâzımı olan bir Vacibülvücuda ve O vacibülvücudun sıfât-ı kemaliyye ile muttasıf, noksan sıfatlardan münezzeh olduğuna iman, tevhid ve tenzih.

2) Maâd ve mesuliyyete (âhirete) iman,

3) Fetanet, emanet ve kemâlât-ı sair ile mümtaz ve vacibülvücûd tarafından beşeriyyete mebûs bir peygamberin "vahiy" suretiyle telekki-i ahkâm ederek beşeriyyete tebliğ eylediğine iman,

4) Meleklere iman (2),

5) Halikın sıfât-ı kemaliyyesini beyan ve beşeriyyetin nâzım-ı harekâtı olan kavanin-i ictimaiyye ve ahlâkiyyeyi tesis eden ve eser-i (vahy)-i İlâhî olan kitab-ı mukaddese iman (bu kitap, peygamberlerin vahy-i İlâhî olarak beşeriyyete tebliğ eyledikleri ahkâmı, bilcümle evamir ve nevahiyi ihtiva eder.)

Ahkâm-ı ameliyye, vacibülvücuda ihlâs ve ta'zim maksadını istihdaf eden azife-i ubudiyyet-i muhtevi olduğu gibi; bir heyet-i ictimaiyyenin teessüs ve nizam-ı ekmel üzere bekasını temin eden, akli ve medenî tekâmülünü ihzar eyleyen kavanin-i ictimaiyyeyi de ihtiva eder. Bu kanunlar şahsiyyet-i ictimaiyyenin mesalih ve menafiine muvafık bir surette tebliğ olunmuştur.

Bundan başka şefekat-i alâ hulkillâh ma'nasını mutazammın olan ve efrad-ı insaniyyeyi yekdiğerine rabt etmek hususunda bir cazibe-i umumiyye kuvvetini haiz bulunan "kavaid-i ahlâkiyye" de (3) edyan-ı maksudun bizzat bir esasdır.

---

(2) Melâike âlem-i gaybdendir; aslı mahiyyeti bizce ma'lûm olmayan bir kuvve-i âkiledir. Bu kuvve-i âkileden olan melekülvahy, dinin mevzuunu teşkil eden ilmi izn-i İlâhî ile nebinin kalbine ifaza eder.

(3) Bu kavaid-i ahlâkiyye, insanın kendi nefsine, âilesine beni nevine ve bütün mahlûkata karşı medyun ve mükellef bulunduğu vezaif-i insaniyyeyi ta'yin eder. Zaten Din-i İslâmı şu iki cümle ile hulâsa edebiliriz: Allah'ı tazim, mahlûkatına şefkat.

İşte edyan-ı münzele (din-i İlâhî), bu üç esası istihdaf eylediği cihetle bütün peygamberler bunları tebliğ etmekte müttefikdir. Hepsi de bulundukları asırlardaki akvamın seviyyesine muvafık bir tarık ile bunları nasa tebliğ etmişlerdir.

Usul-u dini teşkil eden itikad kısmında nesih ve tebeddül yokdur. Fakat füru'-u şerayi', tebeddül ve tagayyür eder. Bundan dolayıdır ki, ahkâm-ı taabbüdiyye ve ictimaiyye her dinde bir değildir, çünkü ibadet tehzib-i ahlâk ve tezkir-i Halık'a vesile olduğundan her şeriatin ibadeti eşkâl-i zahiriyye ve suver-i hariciyye itibariyle az çok muhtelifdir.

Ahkâm-ı ictimaiyye beşeriyyetin tekâmül-i aklî ve medenisini ihzar etmek gayesini istihdaf eylediği cihetle beşerin şerait-i ictimaiyye ve te tekemmülât-ı fikriyyesine göre değişmiş, ihtiyacat-ı beşeriyyeye göre tebeddül ve tegayyür ederek nihayet Din-i İslâmda derece-i tekemmüle resîde olmuşdur.

Enbiyanın tebliğ eyiediği din-i İlâhî ile felâsifenin lüzum gösterdikleri din-i tabiî arasında mukayese :

Buraya kadar felâsife-i cedidenin din hakkındaki usullerini gördük; edyan-ı münzelenin usûl ü kavaidini de hulâsaten anladık. Şimdi felâsife-i cedide tarafından ortaya konulan din-i cedidin usûlleri ile enbiya-yı zişan (A.S.V.) ın vahy-i İlâhî olarak nâsa tebliğ eyledikleri Din-i İlâhinin usûlleri beyninde yapılacak basit bir mukayese bize pek vazıh olarak gösterir ki, beşeriyyetin saadet-i maddiyye ve ma'neviyyesini te'min için "din-i cedid, din-i tabiî" namlariyle ortaya konulan usûller, edyan-ı münzelenin, pek noksan bir tarzda, ifadesinden başka bir şey değildir.

Edyan-ı münzelenin - bilhassa hatem-i edyan olup her veçhile tegayyürden masun olan din-i İslâmın - muhtevi olduğu esasat-ı metineye nisbetle bunlar denizde bir katre mesabesinde kalırlar. Mamafih bunun daha ziyade tevazzuh etmesi için edyan-ı münzelenin en sonu bulunan din-i İslâmın - bu esasları takrir eden - bir kaç âyetin mealini bervech-i âtî zikredeceğiz :

"Birr ü âad; dinden maksud ruh-u ma'na; yüzlerinizi meşrik ve mağrib cihetlerine çevirmek değildir. Belki, asıl hayır ve tâât Allah'a, yevm-i âhirete, melâikeye, kitaba enbiyaya iman etmek; akrabaya, yetimlere, miskinlere (tese'ülden taaffüf eden muhtacîn), saillere, (ihtiyac-ı fakr u zaruret kendilerin züll-ü suale mecbur kılmış olanlar), kölelere Allah rızası iin seve seve mal vermek."

"İkamet-i salât, İta-i zekât."

"Muahede edildiği zaman ahrini ifa eylemek; fakr u maraz gibi mihan ü şedaidde; harb ü cihadda sabr u metanet göstermekdir."

"İşte bu esasata riayetkâr olanlardır ki: mü'min iddiasında sadık, müttekî ünvanına lâyıkdırlar."

Bu âyet-i kerimede dinin erkân-ı mühimmesi neler olduğu bildiriliyor; evvelâ, dinden maksad-ı aslî olan Allah'a, yevm-i âhirete, melâikeye, kitaba, enbiyaya iman zikrediliyor. Saniyen a'mâl, ibâdât, ahlâk kısımlarının en mühimleri gösteriliyor. İbadetin bizatihi maksud olmayıb itikad ve ahlâk gibi erkân-ı mühimme-i diniyyenin kalblerde iyice yerleşmesi maksad-ı mühimmi için meşru' kılındığı da bu âyet-i kerimden münfehim olmaktadır.

Âyet-i kerimenin en nihayetinde de bu esasata riâyetkâr olanların "mü'min" iddiasında sadık, "müttekî" ünvanına lâyık oldukları bildiriliyor.. Bu âyet-i kerimenin muhtevî olduğu hakayık-ı âliye üzerinde biraz tevakkuf edersek, bütün kemâlât-ı beşeriyyeyi cami' bir düstur-u lâyetegayyer olduğunu anlarız. Çünkü kemalât-ı beşeriyye için lâzım olan sıhhat-ı mu'tekadat, tehzib-i ahlâk, Hüsn-ü muaşeret bu âyet-i kerimede mündericdir...

Bir de şu âyet ve hadiseleri gözden geçirelim:

"Çalışan, ancak kendi nefsi için çalışır; şüphesiz, Cenab-ı Allah bütün âlemden müstağnidir."

"Allah sizin için kolaylık murad eder, güçlük değil."

"Cenab-ı Allah hiç bir nefse vüsati dahilinde olmayan şeyi teklif etmez."

"Kılmış olduğu namaz kendisini fenalıkdan men' etmeyen kimse Allah'dan uzaklaşmakdan başka bir şey yapmıyor."

"Ne kadar oruç tutanlar var ki: tutmuş olduğu oruçdan göreceği faide yalnız alık ile susuzlukdur."

Bu iki hadis-i şerif ibadetin maksudün bizzat olmayıb tehzib-i ahlâk ve tezkir-i Halik'a vesile olduğunu gösteriyor.

"Taahhüd eylediği şeyi hüsn-ü suretle ifa etmek imandan bir cüzdür."

"Vatan sevmek imandandır."

"Allah yolunda, din ve vatan uğrunda bir gece nöbet beklemek, gecesi namaz, gündüzü oruç ile geçen bir geceden daha hayırlıdır."

"Bir gün Allah uğrunda hududda beklemek, bir ay oruç tutub namaz kılmadan hayırlıdır."

Bu hadis-i şerifler de gösteriyor ki; Din-i İslâm nazarında vazifesini ifa etmek, vatan muhabbeti, ebna-yı nev'e muhabbet, onlara yararlıkda bulunmak... Hep bunlar evamir-i İlâhiyyeden olduğu cihetle birer ibadettir. Bunları yapanlar nail-i sevab ve mükâfat, yapmayanlar da duçar-ı mücazat olurlar.

Görüyor ki; asr-ı ahîr felsefecilerinin kail oldukları din-i tabiî ve din-i cedid, vahy-i İlâhî olarak enbiyanın tebliğ eyledikleri esaslardan başka bir şey değildir. Onların söylemiş oldukları esasat, bütün teferrüatına varıncaya kadar, Din-i İlâhînin en sonu olan din-i İslâm tarafından vaz' u takrir edilmiştir. Arada bir fark varsa edyan-ı münzelenin erkân-ı mühimmesinden olan "Nübüvvet, vahiy ve kütüb-ü mukaddeseye iman" ın felâsifenin lüzumuna kail oldukları dinde adem-i mevcudiyyetidir. Bunun içindir ki: Din-i tabiî tarafdarı olan feylesofların din hakkındaki tarz-ı telekkileri az çok muhtelifdir; çünkü bu hususda mi'yar, ellerindeki kavaid-i ilmiyye ile akıllarıdır. Mamafih bu şekilde bir dine taraftar olanlardan bir kısmı vahy ü nübüvveti, hatta mu'cize ve havarikı da akl ü fenne mugayir bulmadıklarından edyan-ı münzeleye daha ziyade tekarrüb etmiş oluyorlar.

İşte bu cihet de ayrıca isbat ediyor ki: beşerin ihtiyac-ı dinîsini enbiyanın vahy-i İlâhî olarak bir kitab-ı mukaddes ile bildirdikleri desatir ve kavaninden başka bir şey ile te'min etmek kaabil değildir. Beşeriyyet için dinin lüzumu anlaşıldıktan sonra takib olunacak en doğru hatt-ı hareket, edyan-ı münzele içinde beşerin ihtiyacat-ı maddiyye ve ma'neviyyesini te'min edebilecek dinin hangisi olduğunu tedkik etmekdir. Çünkü din meselesi ya vahiddir, yahud sıfırdır; bunun kesri yokdur.

Din-i Hak ve şeraiti:

Beşeriyyet için düstûr-u itikad ve amel olabilecek bir dinin "hak" sıfatını haiz olması ve bunun için de metin ve lâ yetegayyer esaslara müstenid bulunması lâzımdır.

Evvelâ bütün beşeriyyetin vicdanına hakim ve onlar tarafından muta' olacak din, mevzuât-ı beşeriyyeden olamaz; mevzuât-ı beşeriyyeden olan desatir ve kavanin, din olmakdan ziyade vazına mahsus ve onun ilm ü irfanının mertebesi ile mütenasib bir meslekdir. Binaenaleyh Din-i Hakkın birinci şartı her şeyin Halikı, merci' ve maadı olan, bilcümle sıfât-ı kemaliyye ile müttasıf, nekaisden münezzeh bulunan bir vacibülvücud hazretlerini tasdik ve ona müstenid, onun tarafından mevzu' olmasıdır.

Bu şartın kabulü, bizzarure ikinci bir şeritanın da kabulünü müstelzimdir ki, o da "ba'sü ba'delmevt" dir. İzah edelim: her şeyin mercii olan vahid-i hakikiye müstenid bir din, o vahid-i hakikînin beşeriyyete olan evamir ve nevahisinin heyet-i mecmuası demekdir. Bu evamir ve nevahî, bizim daire-i hareketimizi tahdid ediyor; ihtirasat ve temayülâtımıza sed çekmemizi emrediyor; Cenab-ı Sani'-i ezelînin âdil, rahman ve rahîm gibi sıfât-ı âliyye ile müttasıf olduğunu bildiriyor. Halbuki: bu yolda hare-

ket, insanın zevk u saadetini tahdid etmek olduğu gibi, ezvak-ı tabiiyeden müstefid olmasına da mani' olmakdır.

Ayni zamanda tarih-i beşeriyyete bakdıkça görüyoruz ki; âlemde az refah, çok sefalet; çok mihnet, az saadet; çok zulüm, az adalet!..

Pek a'lâ! Şimdi her insanın hayatı burada geçirebileceği ömr-ü kasîrden ibaret kalacak, her ferdin saadeti bu âlemde görebildiği şeye münhasır olacaksa bir dine ittiba' ederek tekâlif-i diniyye ile mukayyed olmasında bir ma'na bulunur mu?

Burada herkesin irtikâb eylediği zulm-ü şenaat yanına kâr kalacaksa Cenab-ı Hakka âdil ve rahîm ıtlakı nasıl caiz olur? Âdil ve rahîm olmayan bir Halikın emrine ittiaba' etmekde ne ma'na var? Eğer vazife, fazilet bir mükâfat; zulmü denaet de bir mücazat görmeyecekse ne Allah'a muhabbet ve itaat, ne bir dine temessük de mümkün olamaz. Halbuki din-i hakkın birinci esası, bütün sıfât-ı kemaliyye ile müttasıf bir Allah'a iman ve ibadettir.

Şu hâlde, bir dine hak diyebilmek için, o dinin bir suretle "Adalet ve saadeti te'min, fazilet ile saadetin hemahenk olmasını kâfil ve zamin olması" lâzımdır. Bir dinin bunları te'min edebilmesi de ancak "Ba'sü ba'delmevt" akidesinin o dinde mevcud olmasına mütevakkıftır (5). Binaenaleyh bir dine hak dedirtecek olan şerait-i esasiyyeden birisi de "ba'sü ba'delmevt" itikadını hâvî olmasıdır.

Bir dinin hak olabilmesi için yalnız bu iki şerita-i esasiyyeyi cami' olması kâfî değildir; ayni zamanda bunları en salim bir tarzda beşeriyyete bildirmiş olan zevat-ı kiramın (enbiya-yı ızamın) hizmet-i risaletini kabul etmek de lâzımdır. Zaten birinci ve ikinci esaslar kabul edildikten sonra bunları tebliğ eden zevatın bu vazifelerini kabul etmemek muvafık-ı akl ü mantık olamaz.

Bunu bir misâl ile izah edelim: Kimyaya vakıf ve kimya denilen bir ilmin vücudunu mu'terif olan bir insan hiç şüphe yok ki: "Lâvvazye" namındaki zatın kimyagerliğini de kabul etmek ıztırarındadır. Çünkü böyle

---

(5) Hayr-ı mahz (fazilet ile saadetin hemahenk olarak bulunması) aramak ruh-u beşerin temayülât-ı fıtriyyesindendir, ya'ni, ruhun cibillet-i zatiyyesinde hayr-ı mahz için bir meyl-i ezelî vardır ki vehbîdir, fıtrîdir. Böyle olmakla beraber bu dünyada hayr-ı mahza erişmek mümkin olamıyor; çünki bu, zevk ile faziletin hemahenk olmasiyle tahakkuk edebilir. Hâlbuki yekdiğerine zıddolan bu iki unsurun bu dünyada hemahenk olarak tahakkuku, yani tamamiyle faziletkâr yaşamak, ayni zamanda zevk sürmek mümkin değildir. Bu tahakkuk ve imkân ancak «âhirete iman» ile husule gelebilir. Yani âhirete iman bir akide-i esasiyye olarak insanda mevcud oldukca hem faziletle yaşayacak, hem de —mahrumiyyetler içinde yaşasa bile —âlem-i âhirette bu hayat-ı faziletkâranenin behemehâl mükâfatını idrak edeceğine iman-ı kavî ile mutmain bulunduğu için, ayni zamanda da mes'ud olabilecekdir. — Kant —

bir insanın ayni zamanda muhafaza-i madde ve kudret kanununu da doğru olarak telâkki edeceğinde şüphe yokdur. Halbuki bu kanunu "Lâvvazye" namındaki zat keşf edip âlem-i fenne hediyye etmiştir.

Şimdi bir insanın, kimyaya vakıf ve böyle bir ilmin vücudunu mu'terif olup da Lâvvazye'nin kimyagerliğini ve muhafaaz-i madde ve kudret kanununu keşf ettiğini kabul etmemesi ne kadar manasız ve gayr-i mantıkî ise, vahdaniyyet-i İlâhiyye ve ba'sü ba'delmevt itikadlarını kabul edib de, bunları ve bunların levazımını beşeriyyete, en sahih ve salim bir tarzda, tebliğ ve isâl eden vasıtanın vazifesini inkâr etmek de o kadar manasızdır. Binaenaleyh bir dine hak dedirtecek şerait-i esasiyyeden birisi de "edyan ve şerayii beşeriyyete tebliğ eden enbiyadan birine mensub ve bununla beraber bilcümle enbiyayı musaddık olması" dır.

Bir dinin nefselemirde hak ve bütün insanlar için düstûr-u hareket olabilmesi bu şerait-i esasiyyeyi cami' olmakla beraber beşeriyyetin rehber-i harekâtı olacak desatir-i ictimaiyye ve kavanin-i ahlâkiyyeyi muhtevi olması da lâzımdır. Bu şeraiti tamamen cami' olan bir din "din-i hak ve din-i tabiî" dir.

Birinci şartı aradan çıkarmak dini büsbütün imha etmekdir. Allah'sız din olamaz. Birinci ve üçüncüyü kabul etmekle beraber ikinci şartın aradan çıkması - zâhiren dini büsbütün imha değilse de - bu şeritayı haiz olmayan din, bir fikr-i mücerredden ibaret kalır. Dinden beklenilen saadet mümkinilhusûl olamaz. Adl ü rahmeti olmayan, sıfat-ı kemaliyyeden mücerred bulunan bir Allah'ın vücudunu tasdik ile inkâr arasında bir fark yok demekdir. Böyle bir dinde fezail-i ahlâkiyye olamaz.

Üçüncü kabûl edilmeyerek yalnız birinci ile ikincinin kabulü takdirinde felâsifenin kail oldukları gibi bir "din-i tabiî" meydana gelir ki, bu da hakiki bir din sayılamaz. Çünkü "vahy ü nübüvvet" e istinad etmeyen bir din akl-i insanînin kazançlarından biri demek olacağından kudsiyyet ve katiyyetini kayb eden bir fikir ne kadar âlî olursa olsun, insanların rehber-i vicdanı, nâzım-ı a'mali olmakdan çok uzakdır. Böyle bir fikre din namını vermekden ise felsefî bir meslek demek daha muvafıkdır.

İşte felâsifenin "din-i tabiî" namı verdikleri şeyler bu şerait dahilinde tedkik edilince görülür ki: din-i tabiî unvanı altındaki eşkâl-i diniyye "edyan-ı semaviyyede mevcud bâzı hakayıkı muhtevi olan bir meslek-i felsefîdir Bu esas-ı kudsîye, bir kitab-ı mukaddes'e malik olmadığı cihetle muhteviyyatı her feylesofun zevk u iktidarına göre değişiyor; dinin usûl füruunu herkes kendi meslek-i felsefîsine göre ta'yin ediyor; binaenaleyh böyle bir şekl-i dinî "din-i hak" olamaz.

Esasları birer kitab-ı mukaddes'e racî' olan edyan-ı münzelenin hepsi - esasen bu şeraiti havî olmakla beraber bugün "din-i mübin-i İslâm"

dan başka dinlerin, gerek akaidinde, gerek tatbikatında ve teferruatında bu esaslara mugayir ve bunları tekzib eden halât mevcuddur. Binaenaleyh bugün beşeriyyet için muta' olacak yegâne din-i hak, Din-i İslâmdır. Bunun bir kavl-i mücerredden ibaret olmadığı bundan sonraki kısımlarda görülecekdir.

Dersin hulâsası

1 — Garbde rüesa-yı ruhaniyyenin ifratperverane hataları, Hıristiyanlığın almış olduğu şekl-i hurafî on altıncı asırdan itibaren bir takım mütefekkirlerin Hıristiyanlığa karşı muhacematını tevlid etmiş ve binnetice hak, bâtıl ne kadar mu'tekadat varsa hepsi terk olunarak herkes kendisine göre icad ettiği mezheb üzere harekete başlamıştı.

Mâmâfih bütün mu'tekadatın terk olunması yüzünden milletin ne büyük zarar ve ziyanlara mâruz kalacağını tekrar düşünenler dinsiz yaşamak kaabil olmadığını anladıklarından "din-i tabiî" namı ile bir dinin lüzumuna kani' oldular. Bunların lüzumuna kail ve kani' oldukları din-i tabiî, metalib-i cismaniyye ile metalib-i ruhaniyye beynini âdilâne bir surete evfik eden, birinin selâhını diğerine rabt eyleyen bir din demek idi.

2 — Bu dinin bir çok tarafdarları vardı; Jan Jak Ruso, Ernest Renan, Jül Simon, Karo, Fonsgriv bunların meşhurlarındandır.

3 — Din-i tabiî tarafdarlarının metalibat-ı umumiyyesi tedkik edilince görülüyor ki: beşeriyyetin saadeti için vaz'ına lüzum gösterilen diyanet-i tabiiyye üç mühim rükn üzerine bina kılınıyor: İtikad, ibadet, ahlâk.

4 — Din-i tabiî tarafdarlarının itikadı iki esas-ı mühimmi ihtiva etmektedir: Bütün safahat-ı kemaliyye ile müttasıf, sabit ve umumî kanunlar ile kâinata hakim bir vacibülvücud hazretlerini itikad; bu hayat-ı fâniyyedeki a'malimizin mükâfat veya mücazatını göreceğimiz bir hayat-ı uhrânın vücuduna iman.

5 — Bunlar cisimden ayrı bir ruhun vücudunu, nail-i mükâfat olmak için ibadeti de kabul ediyorlar. Hatta ibadeti yalnız kalbî ve batınî ibadete hasretmeyerek ayni zamanda ibadet-i bedeniyyeyi de kabul ediyorlar. Şu kadar ki, ibadetin maksudün bizzat değil, belki tathir-i kulûb, tehzib-i nüfûs, tezkir-i Halık için bir takım vesail olduğunu söylüyorlar.

6 — Garb ulema ve hükemasının evvelâ hak ve bâtıl bilcümle edyan ve mu'tekadatı terk ettikten sonra bilâhare din-i tabiî namı altında bir din te'sisine lüzûm hissetmiş olmaları göseriyor ki: Akl-i beşer, ne kadar terekki ederse etsin, yine insanların dinsiz yaşamaları mümkün değildir.

Ayni zamanda bundan bir şey daha anlıyoruz: Beşer, ne kadar çalışsa vicdanları tatmin, cemiyyetin ahengini te'min için edyan-ı semaviyyenin esaslarından haric ve onlardan fazla bir şey bulamayacakdır. Hattâ bu hususda ne kadar doğru düşünürse o nisbette edyan-ı semaviyyeye, bilhassa dinlerin en sonu olup tegayyür ve tebeddülden masun bulunan Din-i İslâma, tekarrüb edecekdir.

7 — Enbiyanın tebliğ eylediği Din-i İlâhî üç mühim rükn üzerine müessesdir: İtikad, ahlâk, a'mâl. İtikad kısmı, sıfât-ı kemaliyye ile müttasıf bir Allah'a, mesuliyyet-i uhreviyyeye, meleklere, eser-i vahy-i İlâhî olan kütüb-ü mukaddeseye, enbiyaya imanı muhtevîdir.

Ahkâm-ı ameliyyesi, vazife-i ubudiyyet ile, heyet-i ictimaiyyenin bekasını te'min eden kavanin-i ictimaiyyeyi ihtiva eder. Bundan başka kavanin-i ahlâkiyye de maksudün bizzat bir esasdır.

Ahkâm-ı itikadiyye her dinde birdir, tebeddül etmez; ahkâm-ı şeriat ise mesalih-i nâsa göre tebeddül eder.

8 — Beşeriyyetin saadet-i maddiyye ve ma'neviyyesini te'min için din-i cedid, din-i tabiî namı ile ortaya konulan usûl, enbiyanın vahy-i İlâhî olarak nâsa tebliğ eyledikleri edyan ve şerayie nazaran denizden bir katredir; bu, edyan-ı münzelenin bâzı esaslarını pek noksan bir tarzda ifade etmekden başka bir şey değildir. Edyan-ı münzele hem o hakayıkın hepsini, hem de daha binlerce hakayıkı ihtiva ediyor. Bunu anlamak için edyan-ı münzelenin en sonu olan Din-i İslâma atf-ı nazar kâfidir.

9 — Bir dinin hak olabilmesi için bazı şeraiti takrir etmiş olması lâzımdır. Bunların birincisi, herşeyin halikı, merci' ve maadı olan ve bilcümle sıfât-ı kemâliyye ile müttasıf bulunan bir Allah'ı tasdik ve ona müstenid, onun tarafından mevzu' olmasıdır. İkinci şart, adalet ve saadetin te'minini, fazilet ile saadetin hemâhenk olmasını kâfil olan "ba'sü ba'delmevt" itikadını muhtevi olmasıdır.

Üçüncü şart, edyan ve şerayii beşeriyyete tebliğ eden enbiyadan birine mensub ve bilcümle enbiyayı musaddık olmasıdır.

Bir dinin nefselemirde hak ve bütün insanlar için düstûr-u hareket olabilmesi, bu şerait-i esasiyyeyi cami' olmakla beraber beşeriyyetin rehber-i harekâtı olacak desatir-i ictimaiyye ve kavanin-i ahlâkiyyeyi muhtevi olması da lâzımdır.

Din beşeriyyetle beraber doğmuş ve onunla devam edecekdir

Din, beşeriyyetle tev'emdir — İnsaniyyet yaşadıkça din bâkîdir — Dinin menşei hakkındaki fikirler — Dinin menşei havf ü ümid olması fikri—Bu nazariyyenin tenkidi—Münkir-i edyan olanlara göre dinin menşei ve bunun tenkidi — Din Fıtrîdir.

Din fikrinin kıdemi:

Beşeriyyetin saadet-i hakikiyyesi "din" fikrine merbut bulunduğunu gösteren berahin-i kat'iyyeden birisi de bu fikrin, insaniyyetten gayr-i kaabil-i infikâk bir surette kıdeme malik olmasıdır.

Evet, din fikri pek kadimdir; ebnay-i beşer arasında bunu bilmeyen yokdur. Tarih ve ahvâl-i beşere atf edeceğimiz bir nazar, bize gösteriyor ki: Bu fikir insanlarla beraber doğmuş ve yine beşeriyyetle devam edecekdir. İnsan, nazar-ı taharrisini a'sar-ı salife-i insaniyyetten hangisine doğru irca' ederse etsin, dinsiz bir ümmete tesadüf edemeyeceği filhakika; ilimden, meskenden, derahim ve nükuddan, medaris ve mahafilden, melâhîden büsbütün hâlî memleketler bulmak mümkündür. Fakat, meâbid-i İlâhiyyeden, ibadât ve taatten hâlî bir yer bulmak mümkün değildir. Nerede insan varsa, orada bir nevi' ibadet ve iman mevcud olduğu bittetkik anlaşılmışdır.

Beşer; en ibtidaî devirlerinde bile; maddiyyatın verasında bir takım hakaik olduğunu anlamış; ef'âl ve eşya arasındaki hayr ü şerri, hüsn ü kubhu - seviyye-i idraki ile mütenasib bir surette - temyiz eylemiş, bütün harekât ve sekenatına hakim olacak bir kanun-u ahlâkînin lüzumunu hissetmişdir. Bu ise hiss-i dinîden başka bir şey değildir.

Tarih, cemaat halinde tanıdığı heyet-i ictimaiyyenin hepsinde, bir dinin hâkim olduğunu itiraf etmektedir; a'sar-ı tarihiyyeden hiç biri yokdur ki: "tedeyyün" dediğimiz bu hiss-i tabiî ve Fıtrîden mahrum olsun! Tarih-i beşerin kısm-ı mazbutunda isimleri görülebilen akvam, birer din ile mütedeyyin oldukları gibi, edvar-ı kablettarihiyyede yaşayan insanlarda dahi din fikrinin mevcudiyyeti gayr-i kaabil-i inkâr bir surette anlaşılmışdır. Zamanımızda üç yüz elli bin sene evvel yaşadıkları; bırak-

tıkları bekaayâ ve müstehâsât ile; sabit olan akvam-ı beşeriyyede bile din fikrinin mevcud olduğu bazı âsâr ve alâim ile tezahür etmektedir: Mevtalarını bir itina-yı mahsus ile hep bir vaz'iyyette defn etmiş olmaları, kabirlere dikilen azîm taş parçaları, makber ittihaz olunan mağaraların tertibi ve daha bir çok alâim onlarda da din fikrinin mevcud olduğunu gösteriyor.

Binaenaleyh bir hakikat-i kat'iyye olmak üzere diyebiliriz ki: beşeriyyetin ferdî ve ictimaî hayat ve saadet-i hakikiyyesi din fikrine merbuttur; bunun içindir ki; beşer, hiç bir vakit dinsiz yaşamamış ve yaşamayacakdır.

İnsaniyyet yaşadıkça din bakîdir :

Din fikri insaniyyetle beraber doğduğu gibi, beşeriyyet yaşadıkça din de muhalleddir. Hilkatten bu âna kadar mevcudiyyetini tanıttırmış olan bu hiss-i tabiînin asr-ı hâzırda kesb-i za'f etmesi şöyle dursun, bilâkis fikr ü idrakin teâlisi ile mütenasib bir surette daha ziyade kuvvet peyda edecekdir, nasıl ki kavanin-i tabiiyyeyi tetkik ve ihata eden büyük mütefekkirlerde bu fikrin daha esaslı bir inkişafa mazhar olduğunu görüyoruz.

(Herbert Sipenser) gibi büyük feylesofların: "Biz bir taraftan tetkik ve taharride ileri gittikçe diğer taraftan o nisbette derinleşen bütün bu esrar meyanında bir hakikat-i vazıhaya zaferyan olduk ki, o da: insanın fevkında bütün eşyanın menşei olan bir kuvve-i ezeliyye ve ebediyyenin mevcudiyyetinden ibarettir. İlmin terekkisi daha bedihi bir surette isbat ediyor ki: Hakikatini anlayamadığımız ve anlayamayacağımız bir vücud-u mutlak vardır; Bidayet ve nihayetini tasavvur edemediğimiz bu kudret-i sermediyye her yerde tecelli ediyor. Ve her şey ondan zuhura geliyor." demeleri de fikrimizi te'yid etmez mi?..

Sipenser'in bu veciz ifadesi, "ilmimiz terekki ettikçe kıdem ve beka sıfatiyle müttasıf ilmi her şeyi muhît, künh-ü zatı idrak ve tasavvurumuzun ihatasından hariç bir Halik-ı zülcelâlin varlığını yakinen idrak ediyoruz." demekten başka bir şey midir?.. Bu ise, hakikat-i İslâmiyyenin tekrir-i meâli demektir.

Filhakika ruhun varlığı, nübüvvet ve vahy, peygamberlerden zuhur eden mucizat gibi bir çok mesailin imkân-ı aklîsi; ilm ü felsefenin terekkiyatı ile daha ziyade kesb-i katiyyet ediyor. Kavanin-i tabiiyyenin imkânını takrir eden usûl-ü felsefiyye ile havarık-ı âde ve mu'cizatın imkânını isbat etmek pek ziyade kesb-i sühulet ediyor.

Nevamis-i tabiiyyenin - daha yüksek bir kanun te'siriyle - ihdas-ı âsârdan tahallüfü mümkün olunca enbiyadan sudur eden mu'cizatın sıhhati niçin kabul edilmesin? Binaenaleyh ulûm-u sahihanın terekkisi, dinin sıhhat ve lüzum-u kat'isini daha ziyade meydana çıkaracakdır. Nasıl

ki vaktiyle Avrupada ulum u fünun ile meşgul olan pek çok zevat vahyi, nübüvveti, hatta Ulûhiyyeti bile kabul etmekde tereddüd gösterdikleri halde bugün nübüvveti, vahyi, ruhun muhalled bulunduğunu, bu hayattan sonra insanlar için ebedi bir hayat mevcud olduğunu kabulde tereddüd etmeyenler pek çoktur.

Feylesof-u şehîr "Siptiye" felsefe-i edyanında dinin kıdemini, beşeriyyete olan derece-i lüzumunu, ilmin terekkisi ile bundan müstağnî olunamayacağını pek vazıh bir surette isbat ettiğinden bervech-i âtî naklediyoruz :

"Ben ne için mütedeyyinim? Suâlini nefsime irad eder etmez kendimi şu cevabı vermekde muztar görüyorum: Ben mütedeyyinim, çünkü hilâfına muktedir değilim. Evet, tedeyyün benim zatımın levazımı cümlesinden bir lâzım-ı ma'nevîdir. Bana diyorlar ki: sendeki bu hâl, verasetin yahud mizacın te'sirinden münbaisdir. Ben de onlara diyorum ki: Vakıâ ben de bir çok kereler kendime bu yolda itirazlarda bulundum. Lâkin gördüm ki: bu kabilden olan mülâhazalar meseleyi geriletiyorsa da halledemiyor. Kendi hayat-ı şahsiyemde müşahede etmekde olduğum zaruret-i tedeyyünü hayat-ı ictimaiyye-i beşeriyyede daha kuvvetli görmekteyim. Çünkü dinin damenine sarılmak hususunda o da benden geride değildir...

"Diyanet gayet kuvvetli bir nebat gibi insaniyyetin geçirdiği inkılâbatın kâffesinde muhafaza-i hayat etmiş ve edecekdir. Vakiâ bu nebatın meydandaki cüzuru binlerce defa kesilmişdir; lâkin cezr-i aslisi suret-i daimede sâklar, fer'ler yetiştirmekten aslâ hâlî kalmıyor...

"O hâlde din muhalleddir; zevalinin ihtimali yokdur. Hem mürur-u zaman ile menbaın kuruması şöyle dursun, efkâr-ı felsefiyye ve tecarib-i müellime-i hayat gibi iki müessirin taht-i te'sirinde olarak biz o menbaın gittikçe derinleşdiğini, genişlediğini görmekteyiz. Öyle ise dinin husaması pek ferahlanmasınlar, tarafdarları da kederlenmesinler. Çünkü evvelkilerin ferahı ile sonrakilerin kederi her iki tarafın da dinin aslına, menbaına vukufu olmadığından ileri geliyor. Eğer bunları iyice tetebbü' etmiş olsalardı, dinin zavahir-i hariciyyesi (1) ne kadar tehdid altında ise, kendi hayat-ı dahiliyyesinin de o kadar pakdar, o kadar masun olduğunu görürler idi. Hayat-ı insaniyye diyanetle başlamış olduğu gibi, diyanetle kesb-i kuvvet edecek, diyanetle nihayet bulacaktır..."

Dinin menşei hakkındaki fikirler :

Buraya kadar verilen izahat ve tafsilâttan anlıyoruz ki: Beşeriyyet hiç bir vakit dinsiz yaşamamış ve yaşamak ihtimali de yoktur. Şimdi bu

(1) Feylesofun bundan maksadı, bilâhare dine karıştırılan hurafâttır.

kadar bir kıdeme malik olan din fikrinin menşei hakkında ileriye sürülen bazı nazariyyeleri bervech-i âtî üçe irca' ederek mutalâa edeceğiz: Dinin menşei havf ü ümîddir; din, kâhin ve râhiblerin sonradan vaz' ettiği bir şeydir; din, beşerde fıtrî olan bir hassa-i ruhiyyedir.

Dinin menşei havf ü ümîd olması fikri :

Tetebbüat-ı riciyyeyi (2) bir hakikat olarak kabul edenlere göre din, insanda bir fikr-i aslî değildir; bu fikir insana sonradan gelmiştir ve bunun menşei de "havf ü ümîd" dir.

---

(2) Tetebbüât-ı riciyye, bir şeyi ârızî olan tekâmülâtından tecrid ederek evvelki haline irca' etmekdir.

Tetebbüât-ı ric'iyyeyi şu misaller ile daha ziyade anlayabiliriz. Meselâ: bugün merakib-i bahriyyenin en mükemmeli tahtelbahir sefineleridir. Lâkin hiç şübhe yok ki: bunlar def'aten o suret-i mükemmeliyyette meydana getirilmedi. Merakib-i bahriyyenin ondan evvelki haline irca'-ı nazar edersek aledderecat inerek bir belde-i seyyare halindeki vapurları, yelken sefinelerini, kürekli çekdirileri, vahşilerdeki oyma tekneleri, enhar-ı Keldaniyyedeki kelekleri, keleklerin eczası olan tulumları görüyoruz. Ondan evvelki insan oğlunun elleriyle ayaklariyle yüzebildiği kadar yüzmekden başka bir âlete malik olmadığını buluyoruz..

Kezalik bugün makinacılığın demir parçalarına can verecek derecede terakkisini görüyoruz. Hâlbuki demirin insanlara malûm olmadığı zamanlar çok eski değildir. Ondan evvel tunc devri, hacer-i mücellâ devri, hacer-i maktu' devri olduğunu irca'-ı nazar ile buluyoruz...

Bu usulü bir de iplikciliğe tatbik edelim: Bugün iplikcilik örümceklere rekabet edecek derecede terakki etmişdir. Hâlbuki, ezmine-i kadimede dokumacılık hasır nev'inden bir şey idi; o kadar kaba ki, zamanımızın çuvalları bile onların yanında canfes zarafetinde kalır.

Tetebbüât-ı riciyye usulü insanın mebdeini her türlü levazım-ı medeniyyeden nasıl selb ediyorsa ayniyle levazim-i diniyyeden de selb ediyor. Dinleri bittedric ibtidaî bir şekle ifrağ ederek nihayet insan-ı ibtidaîde din ve medeniyyet namına hiç bir fikir olmadığını kabûl ve onu her türlü levazım-ı medeniyye ve diniyyeden mahrum bir vahşi olarak tasavvur ediyor. Sonra vahşet-i külliyye içinde bulunan insanın hâlini de «havf-i mutlak» suretinde tasvir ediyor. Bu hâlde bulunan insanın kuva-yı tabiiyye karşısındaki hissini kahr ü tedmir karşısında bulunan kimsenin hissine benziyor.

Bundan sonra diyor ki: İnsan evvelce korktuğu şeylerin bâzılarının ayni zamanda kendi menfaatine hâdim olduğunu bilâhare anlamakla kuv-yı tabiiyye hakkındaki ilk nazariyyesi değişmiş, onların yalnız kahr u tedmirinden korkmayıb lûtf ü ihsanından da ümîdvar olmaya başlamış ve bu suretle kuva-yı tabiiyye karşısındaki acz-i mahzı yerine «havf ü ümîd» kaim olmuşdur.

Binaenaleyh insan kuva-yı tabiiyyeden bir kısmının mazarratından emin olmak, diğer bir kısmının rızasını, menfaatini celb etmek için her iki kuvvetin önünde yerlere kapanmış, yalvarmış, duâlar okumuş, bu suretle dinî ibadetler başlamış ve ondan sonra yavaş yavaş tekâmül ederek nihayet fikr-i tevhîde vasıl olmuşdur.

Bunlar, insandaki fikr-i dinîyi şu suretle izah ediyorlar: İnsanda havf ü ümîd gibi iki his vardır; kudreti haricinde olan hâdisatın bâzısı insanlara korku verir, bir kısmı da ümide düşürür. Bu itibarla sahne-i şuunatı ilk defa temaşa eden insanın, karşısına çıkan ve kendisince hakikatleri mechûl olan, bir takım vekayi' ve hadisat-ı müdhişeden bâzıları cümle-i asabiyyesini heyecana getiriyor, titriyor, kalbine ıztırab veriyor. Bir kısmı ise kendisinde bir ümîd, bir zevk u inşirah uyandırıyor.

Meselâ; ölüm hadisesi, şimdi beraber yaşadığı bir kimseyi hissiz ve hareketsiz bir hâle getiriyor, insan mahiyyetini anlamadığı bu hâdise-i müdhişe karşısında titriyor; ne yapacağını şaşırıyor. Göklerin gürlemesi, şimşeklerin çakması, yıldırımların düşdüğü yerleri yakıb yıkması, kasırgaların her şeyi süpürüp gitmesi, üzerinde yaşadığı ve sabit zannettiği arzı zelzelelerin beşik gibi sallaması, dağları yerinden oynatması, müdhiş seylâbelerin önüne gelen her şeyi alıb götürmesi, gecelerin karanlıkları, kışın soğuğu, yazın sıcakları... Hulâsa cümle-i asabiyyesini tehyic eden ve kendisince mahiyyetleri mechûl bulunan nekadar hadisat-ı tabiiyye varsa bunların hepsi insanda bir korku tevlid ediyor.

Mâmafih insan, ayni zamanda bu korkunç hâdiselerin yanında bir de kalbine inşirah ve ümîd saçanlar olduğunu görüyor: Sakin bir gecede altunbaş çiviler gibi parıldayan ecram-ı semaviyye, bir letafet-i fevkâlâde ile tecellî ederek gecenin zulmetine karşı bir meş'al-i hidayet olan kamer, hele zıya ve hararetiyle her şeye bir feyz-i hayat bahş eden güneşin tulûu, hayat-ı ecsamı temin eden lâtif yağmurların nüzûlü insanda bir ümîd uyandırıyor.

Şimdi bu iki zıd hâdise karşısında acz-i tâm içinde bulunan insan evvelkilerin mazarratlarından masun kalabilmek, ikincilerin muhabbetini kazanmak (def'-i mazarrat, celb-i menfaat) için tezellül ediyor, yerlere kapanıyor, yalvarıyor, duâlar okuyor; bu tezellül ve inkıyadını müş'ir olmak üzere de harekât-ı muttarideye devam ediyor; hediyyeler, kurbanlar takdim ediyor. İşte buradan din fikri ve dinî ibadetler, âyinler başlıyor. Bu şekilde başlamış olan din fikri tekâmül ede ede nihayet bugünki hâlini buluyor.

Bu nazariyyenin tenkidi :

Bu nazariyye dinin menşeini değil, belki din fikrinin avamil ve inkişafını izah etmekdedir. İnsanda aslî olarak bir «din fikri» mevcud olmalı ki bu hadisat-ı tabiiyye karşısında ona müracaat edebilsin. Bütün kuva-yı tabiiyye üzerinde hakim bir mevcud-u mutlaka iman etmek insan ile beraber doğan hasisa-i ruhiyye olmamış olsaydı, kendisine havf ü ümîd veren hadisat-ı müdhişeye karşı bir istinadgâh aramasında, yalvarmasında, hediyyeler takdim etmesinde ne ma'na var idi?

Demek ki her zerrede te'siri meşhud olan, kâinat üzerinde icra-yı siyadet eden kuvve-i uzmayı (Cenab-ı vacibülvücud hazretlerini) itikad etmek —Kur'an-ı Kerim'in haber verdiği ve asr-ı hâzır felâsifesinden bir çoklarının da kabûl eyledikleri vechle— insanda fıtridir. İnsan bu fikir ile beraber doğar. Yalvarmalar, tezellüller seviyye-i idraki nisbetinde bu fikir üzerine gelen şeylerdir.

İnsanın, mevcudiyyetini tehdid etmekde olan en ufak bir hatanın, bir tehlikenin vukuunda ilticagâha muhtac olduğunu anlaması; başını semaya kaldırarak o müdhiş nâmütenahiliği düşünüb de ra'şedar-ı haşyet olması; bir tarafdan mahlûkat derin bir hab-ı sükûn içinde bulunur iken diğer tarafdan sema alabildiğine karardığı, bulutlar bir biri üzerine yığılarak kesif kitleler husule getirdiği, berklerin çakdığı, ra'dlerin gürlediği bir gecede korku içinde kalması; günün birinde behemehâl öleceğini düşündükce heyecana düşmesi ve o heyecan ile pençe-i mevt kendisine uzandığı zaman bir dest-i rehakâra muhtac olduğunu hissetmesi hep insanda fıtrî olan din fikrinin inkişafını te'min eden avamildendir. Demek ki ulûhiyyete inanmak, aslî olarak mevcuddur; korku ve ümidin tevlid eylediği bir emr-i ârızî değildir. Mâmafih bu nazariyyeyi esasından yıkacak daha pek kuvvetli delâil vardır.

Evvelâ: Dinin menşeinde bir kudsiyyet görmeyerek yalnız müşahede-i kâinattan mütevellid «havf ü ümîd» hisleri üzerine mübteni şeyler olduğuna sahib olmak, bütün mukaddes fikirlerin bir nevi' dalâletten başka bir mahiyyeti haiz olmadıklarına kail olmakdır. Hâlbuki —evvelce izah olunduğu vechile— heyet-i ictimaiyyenin esası, medeniyyetin validi dindir; bütün akvam, yaşamak için iktiza eden kuvveti dinden almışlar, düşünmenin tarıklerini dinden öğrenmişlerdir.

Şimdi; munsifane düşünecek olursak; tarih-i beşerde bukadar mühim bir mevki' iğgal eden edyanın bir vehim, bir hayâl üzerine müstenid olduğunu kabûl etmek acıklı bir safderunluk olmaz mı?. Bir cemiyyetin te'min-i bekasına hâdim olan ahlâkın, hukukun, ictimaiyyatın, hatta efkâr-ı fenniyye ve felsefiyyenin bile validi din olduğunu isbat edecek pek kuvvetli delâil mevcud olduğu hâlde dinin esassız bir takım hayalât olduğu nasıl kabûl edilebilir?. Binaenaleyh dini bu yolda telekki etmek dalâl-i fikrîden başka bir şey değildir.

Saniyen: — Eğer din fikri beşer ile beraber doğmayıb da ancak hadisat-i tabiiyyenin tevlid eylediği bir fikr-i ârızî olsaydı, fikr-i beşerin tekâmülâtiyle kuva-yı tabiiyyenin mahiyyeti anlaşıldıkdan sonra fikr-i dinînin paydar olmaması lâzım gelir idi. Hâlbuki —bâzı hasta dimağlar haric olmak şartiyle— kuva-yı tabiiyyeyi tedkik eden mütefekkirlerde din fikri daha sağlam, daha esaslı bir surette inkişaf etmekdedir. Nasıl ki tarih-i

edyan tedkikatında pek çok ileri gitmiş olan mütehassısın, dinin bir akide-i fıtriyye olduğunu kabûl ederek diğer nazariyyeleri esasından yıkmışlardır.

Hadisat ve kuva-yı tabiiyyeye karşı insanda uyanan havf ü ümid hisleri dinin menşei değil, belki din fikrinin avamil-i inkişafından olduğu tarih-i edyan ulemasının en son tedkikatı ile nasıl kesb-i sübut etmiş bir hakikat ise; Kur'an-ı Kerim nazarında da «din», beşerin tabiatinde meknuz bir hassa-i ruhiyyedir; bütün mevcudat, hadisat ve kuva-yı tabiiyye insanda fıtrî olan din fikrinin inkişafına hizmet eden en büyük avamilden ibarettir. Bunları nazar-ı ibretle temaşa eden her ferd-i âkıl, hepsinin halık ve nazımı olan lâ yetegayyer bir vacibül vücudun varlığını idrak eder.

Bunun içindir ki: Kur'an-ı Kerim insanlara taharri ile emr ediyor. Bütün zemin ü asümanın Hallik-ı hakikiyi anlamak için pek büyük bir âmil olduklarını söylüyor.

Mamafih dinin menşei havf ü ümid diyenler ile dinin fıtrî olduğuna kail olanlar arasında bazı nukat-ı nazardan mukarenet bulunmak mümkündür(3).

Münkir-i edyan ve şerayi' olanlara göre dinin menşei ve bu nazariyyenin tenkidi :

Münkir-i şerayi' olanlara göre dinin menşei yalancılıktır. Yani din, cemiyyet-i beşeriyyenin ilk devirlerine muasır değildir; belki tarik-ı tekâmülde hayli ilerledikten sonra bir vasıta-i tahakküm olmak üzere rüesa-yı ruhaniyye tarafından heyet-i ictimaiyyenin vücuduna aşılanmış, ona haricden idhâl veya tahmil olunmuş bir fikr-i ârızîdir. Bunun kailleri Volter, Ruso. Karl Voğ, Mortille gibi bazı felâsifedir.

Mamafih bu feylesoyların zannettikleri gibi, din, kudemanın, rehabinin mekr ü hilesi değildir: Bu zan, pek sarih bir hatadır. Dine vasıta-i tahakküm olmak üzere kudema ve kâhinlerin uydurdukları mevhum ve ha-

---

(3) Eğer bu nazariyyeyi müdafaa edenlerin maksadı, «insanın itikadatını teşkil eden mukaddes fikirlerin hakikat-i hariciyyeleri yokdur; belki bunlar, ilk insanların kuva-yı tabiiyye karşısında duydukları acz-i mahz, havf ü ümidden neşet etmiş mevhum ve hayali bir fikr-i mücerreddir» demekse, bu bittabi' doğru olarak kabûl edilemez.

Eğre maksadları «efkâr-ı mukaddesenin mevcudiyyet-i takikiyyeleri var, fakat onların beşeriyyet kütüb-ü mukaddesenin ta'rifi vechile, Allah'ın kullarına ba's ü irsâl buyurduğu bir elçi vasıtasiyle def'aten anlamış değildir; belki insana hadisat-ı tabiiyye ve avamil-i hariciyyenin te'siri altında aklını istimâl ederek bu fikre vâsıl olmuştur; bunun içindir ki: «Akl-ı beşer tekâmül ettikce bu fikir de tekâmül ediyor.» demek ise bu doğru olabilir. Çünkü burada fikr-i Ulûhiyyet kabûl olunuyor. Mâmafih aşağıda buna dair izahat verilecektir.

(4) Volter, gerek Odib, gerek daha ciddi olmak üzere yazmış olduğu eserlerinde rahibleri kâzib, dinleri milletlerin edvar-ı hayatiyyesinde bir nevi' ârıza-i maraziyye olarak gösteriyor.

yalî esaslar nazariyle bakmak, bütün beşeriyyetin muğfil bir sürü budaladan başka bir şey olmadıklarına zahib olmakdır ki böyle bir telekki, tarih-i beşeriyyete karşı bir dalâlet-i fikriyyedir. Ayni zamanda bu iğfalkârlığın nasıl olup da bugüne kadar devam edip geldiği ve hâlâ da devam etmekte olduğu cay-i suâldir.

Bu nazariyyede garip olduğu kadar gülünç bir hata-yı tarihî de vardır. Çünkü bu nazariyyeye göre din, cemiyyet-i beşeriyyede icra-yı tahakküm etmeyi düşünmüş bir çok rühban ve kâhinlerin zuhurundan sonra başlamış oluyor. Bu ise dinin beşeriyyetle muasır olduğunu bilmemek ve kâhinlerin ehemmiyyetini hadden ziyade arttırmak, beşeriyyeti de o nisbette tezlil etmekdir.

Bugün hiç bir dine mensup olmayan feylesoflar bile bu iddianın butlanına kaildirler. Ulûm-u ictimaiyye mütehassıslarının insanda hiss-i dinî nin pek kuvvetli ve pek tabiî bir âmil-i ma'nevî olduğunu, bedihiyyülvücûd bir kudret-i kaahire ve samedaniyye huzurunda akl-ı beşerin duyduğu acz ü meskenet kendisinde bir hiss-i huzu' u huşu' tevlid eylediğini kabul etmeleri de bu nazariyyenin butlanını isbat eder.

Mamafih bu feylesoflar Ulûhiyyet ve bekaya-yı ruhu kabul etmelerine bakılırsa onları bu ifratkârlığa sevk eden, kendilerine muasır bulunan bir takım kardinâl ve rahiblerin din perdesi altında icra eyledikleri bazı ahvâl-i lâyıka olsa gerekdir (6).

---

(6) On sekizinci asır feylesofları, dinin rahibler, kâhinler tarafından uydurulmuş şeyler olduğunu iddiâ etmekle pek büyük hataya düşmüşlerdir. Çünki edyan-ı ibtidaiyyede bile hadisat-ı diniyyeden bir kısmının hakiki şe'niyetler olduklarında hiç şübhe yokdur. Eğer din, bu gibi adamların uydurmuş olduğu şeylerden ibaret bulunsa idi, bütün beşeriyyetin şimdiye kadar muğfil bir sürü budaladan başka bir şey olmamaları icab ederdi. Mebadiden bugüne kadar bu iğfalkârlığın nasıl devam edip geldiği şayan-ı hayret bir muamma değil midir?

İşin doğrusu, hakikat-i hâlde muğfiller, tarih-i beşriyyeti temadi-i iğfalât gibi göstermek isteyen dalâletzedelerdir. — **Tarih-i edyan — M. Şemseddin** —

(6) Tarih-i medeniyyet sahibi Şarl Senyonus'un şu ifadeleri de bunu te'yid ediyor: «Volter» i en ziyade işgal eden şey, adem-i müsamaha-i diniyyeye karşı mücadeleden ibaret idi. Hayatını mezalim-i diniyye, engizisyon, din muharebeleri gibi ademi müsamahanın bütün tarzları aleyhinde yazı yazmakla geçirmişdi. Edyan-ı müsbitenin kâffesine düşmandı; din-i tabiiden (Cenab-ı Hak ile ebediyyet-i ruhdan) başka bir şey kabûl etmiyordu. Yegâne arzu ettiği şey, rehabinden imtiyazatın alınması idi. Fakat Volter gittikce şiddetini artırdı. Hayatının sonlarına doğru en ziyade Hıristiyanlığa düşman kesildi. Hıristiyanlığı sair dinlerle mukayese ederek istihza ediyordu. Yegâne düsturu şu idi: «alçağı ezmeli». Onun nazarında bu alçak Hıristiyanlıkdı. Volter, dini ortadan kaldırmak istemezdi (ehaliyi kanunlara itaat ettirmek için dini, lâzım addederdi). Fakat desatirsiz, esrarsız, timsalsiz olan ve heyet-i ruhaniyyesi yalnız ahlâk dersi vermekle iktifa eden bir din arzu ederdi. Volter'in şakirdleri kuvve-i muhakeme ve insaniyyet namına, dine daima taarruz etmişlerdir.

Din fıtrîdir :

İlim ve tarih-i beşer karşısında bu nazariyyelerin bir kıymeti kalmayınca diğer nazariyye kalıyor ki, o da dinin fıtrî olmasıdır. Evet, akide-i İslâmiyyeye göre din, mevzuât ve ihtiraât-ı beşeriyyeden değildir. Din için haricden bir menşe' aramaya lüzum yokdur; dinin menşei fıtrat-ı beşeriyyedir, akl-i selimdir. İnsan doğar iken fikr-i dinîye malik olarak doğmuştur. İradatı bütün mevcudat üzerinde hâkim bir kuvve-i ezeliyyenin, bir Allah'ın varlığını marifet, insana mahsus bir hasisa-i ruhiyyedir. İbadet edecek, yalvaracak, lûtf-u kereminden istimdad olunacak bir Halik-ı âlemi taharri ve onun mevcudiyyetini idrak etmek, beşer için bir grize-i ruhiyyedir; insan bu fıtratta yaratılmıştır.

Bu hakikatı Kur'an-ı Kerim şu suretle ifade etmektedir :

"Ya Muhammed! Pâk ve hâlis olarak yüzünü dine tevcih et; O Din-i fıtrîye ki Cenab-ı Hak nâsı onunla meftur olarak halk eylemişdir; fıtrat-ı beşeriyyede merkûz olan o Din-i İlâhîye tebdil ve tağyir ârız olmaz; doğru din, ancak odur; lâkin nâsın çokları farkında değildir."

Bu âyet-i kerime ile daha bir takım âyât-ı kerime ve ehadis-i nebeviyyenin delâlet ve işaretinden anlıyoruz ki: Din, beşerin ruhunda merkûz bir grizedir; kendisiyle beraber doğan bir fikr-i aslîdir. Evvelce olmadığı halde sonradan ârız olmuş değildir (7).

Kur'an-ı Kerim'in kabul etmiş olduğu bu hakikat-ı kat'iyye, birçok tetkikattan sonra garbın en mühim feylesoflarınca da tasdık ve kabûl olunmuşdur. Ezcümle tarih-i edyan mütehassıslarından (F. Maks Müller) pek esaslı bir tedkikattan sonra, dini, ruha mahsus bir kuvvet, bir hâsiyyet olarak kabul ederek dinin fıtrî olduğunu isbat etmiştir. Kezalik taki nazariyyeleri inceden inceye tetkik ettikten sonra nihayet dinin bir rih-i edyan ulemasından (Moris Zastrof) da din fikrinin menşei hakkında-akide-i fıtriyye olduğunu kabul ederek diğer nazariyyeleri esasından yıkmış ve bu suretle her iki feylesof: «Feterat'ullahilleti feterennasi aleyha» âyetinin mazmun-u hakikisine yaklaşmışdır.

Yine tarih-i edyan ile uğraşanlardan (Bünyamin Konstan), "Din, tarih-i beşeriyyete en ziyade hakim olmuş bir âmildir, hissiyyat-ı diniyye tabiatimizin ezelî bir vasfıdır, lâ yenfek hasisasıdır. Mahiyyet-i insaniyye düşünülürken zihne derhal bir de (din fikri) nin tebadür etmemesi kaabil değildir. Bu fikrin a'sâr ve emkine-i muhtelifede mütevalî ve mütehavvil bir surette inkişafı neticesindedir ki: edyan-ı muhyelife zuhur etmişdir." Diyor ki, dinin menşei fıtrat-i beşeriyye olduğunu kabul ettiğini gösterir.

---

(7) Bir hadis-i şerif de, beşerin ruhunda fıtrî olarak merkûz olan dinin neden ibaret bulunduğunu izah etmekdedir.

Fransa meşahir-i muharririninden Hanri Pranje'nin şu ifadeleri de ayni müddeânın kabûl ve tasdikinden başka bir şey değildir: "İntikad tarihinin şehadetiyle kesb-i katiyyet ediyor ki: grize-i diniyye, fıtrat-ı beşerde merkûzdur; edvar-ı tarihiyyenin kâffesine bu grize daim ve şayi'dir: O muhtelif İlâhlar insanın kendisine rağmen Allah'a itikad ile meftur bulunduğunu göstermektedir..."

Velhâsıl Kur'an-ı Kerim dini, beşerin fıtratında merkûz bir grize-i ruhiyye olarak bildirdiği gibi, tarih-i beşerin hakimane bir surette tetkiki, edyanın esasları ve itikadın menşe'leri hakkında tetebbüt-ı mütevaliyede bulunan felâsifenin beyanat-ı kat'iyyeleri, heyet-i ictimaiyye arasında tehaddüs eden vekayi'-i mühimme de isbat ediyor ki: Mütedeyyin olmak insanların ihtiyacat-ı zatiyye ve fıtriyyelerindendir. Bunun içindir ki: Beşer, yemek ve içmeğe olan ihtiyacı kadar, belki daha ziyade dine de muhtaç olduğunu anlamış, mağaralarda yaşadığı bir zamanda bile fikr-i Ulûhiyyet peşinde koşmuş; cihanda bir kuvve-i âliyyenin hükümran olduğuna iman etmek ihtiyacını hissetmişdir. Eşkâlin tehavvülünden, fikrin necabet ve redaetinden sarf-ı nazar edilirse, bu hususta en âlim bir feylesof ile cahil bir Aynmist (8), bir Fetişist (9), bir Totemist (10) arasında hemen fark yok gibidir. Çünkü bunların hepsi de kalbinde olan ûlvî bir hissin tercümanı olmakdan başka bir şey yapmıyorlar.

Bir Fetişistin ibadet eylediği odun, kemik parçası; sonra kadim Mısrîlerin Oziris'i, İzis'i, Hors'ları; İranilerin Hürmüzleri, Ehrimen'leri; Keldanîlerin, Âsurîlerin Ba'l'leri Yunanî ve Romalıların Jüpiterleri; Çinlilerin Tiyangları; Japonların Amenomu Nakaşinokamıları; Hindlilerin Vişnov Sivaları hep insanlarda fıtrî olan Ulûhiyyet fikrinin tevlîd ettiği şeylerdir (11). Bu bâtıl dinlerin hepsinde bir fikr-i aslî ve müsterekin, Ulûhiyyet fikrinin mevcud olması pek vazıh olarak delâlet ediyor ki: bunların hepsi de bir asla intiha ediyor; Hepsinin menbaı bir olduğu halde asırlar geçdikçe o menba' unutularak dalâlet meydan alıyor.(12).

Filhakika, bir vahşinin elindeki odun parçasına ifa eylediği ibadet ile, hakiki bir muvahhidin zat-ı akdes-i ahadiyyete (Cenab-ı Halik-ı hakikiye) arz ettiği ubudiyyet arasında fark görmemek kaabil değildir. Fa-

---

(8) Ervaha ibadet eden.

(9) Bâzı mevadda ibadet eden. Vesenîlik.

(10) Hayvanata ibadet eden.

(11) Tarih-i edyan vazı'-ı şehiri Maks Müller, edyanın asıl saf ve nezih bir Ulûhiyyet fikri olub asnam ve evsana ibadet sonradan tahaddüs etmiş bir emr-i ârızî olduğunu vesaik-i katiyyeye istinaden beyan etmekdedir.

(12) «Hiç bir ümmet yokdur ki, nezirden hâlî olsun (Yani kendilerine hakkı tebliğ edecek Peygamber gelmemiş olan bir kavim yokdur, her kavme bir peygamber, bir mürşid ba's olunmuşdur) — **Kur'an-ı Kerim** —.

bu cihet müddeâmızın katiyyetine halel vermez. (Maksadımız dinin hakikat-i insaniyyeden infikâki kaabil olmayan bir fikr-i aslî olduğunu isbat etmekdir.) Çünki onların her ikisini de tahrik eden ayni bir hisdir; yalnız tefekkür ve teemmülün terakkiyatı ve vicdanının nur-i hidayetle parlamış olması sayesinde birinin hissi kesb-i safvet etmişdir. Bununla beraber her ikisinde böyle bir hissin mevcudiyyeti fıtrat-ı insaniyyenin zatî olan bir ihtiyacına delâlet eder; Dinin hasisa-i ruhiyye ve fıtriyye olduğunu isbat eder.

Şu hâlde din insanlar için zatî ve tabiî bir ihtiyacdır; bir dine sülûk, insanların behayimden her vakıt için temyizine medar olacakdır..

İnsanlarda fıtrî olan bu fikir, zaman zaman vahy-i mazhar olan mürşidler, Peygamberler tarafından te'yid ve takviye olunmuş; bu suretle vahy-i İlâhîye mazhar olan mürşidlere tabi' olanlar nail-i hidayet, olmayanlar da duçar-ı dalâlet olmuşlardır.

Dersin hulâsası

1 — Tarih ve ahvâl-i beşerin tedkikatı vazıh bir surette gösteriyor ki: Din fikri, Âdem ile beraber doğmuşdur. Çünki a'sar-ı tarihiyyenin hiç birisinde dinsiz bir ümmete tesadüf edilemiyor. Nerede insan varsa, orada bir nevi' ibadet ve iman mevcud olduğu bittedkik anlaşılmışdır. Hatta ezmine-i kablettarihiyyede yaşamış olanlarda bile din fikrinin mevcudiyyeti gayr-i kabil-i inkâr bir surette anlaşılmışdır.

2 — Beşeriyyet yaşadıkca din de muhalleddir. Fikr-ü idrakin teâlisi ile din fikri daha ziyade ve daha esaslı bir surette kuvvet peyda edecekdir. Sipenser gibi kavanin-i tabiiyyeyi tedkik ve ihata eden feylesofların «İlmin terekkisi daha bedihî bir surette isbat ediyor ki: hakikatini anlayamadığımız ve anlayamayacağımız bir vücûd-u mutlak vardır; Bidayet ve nihayetini tasavvur edemediğimiz bu kudret-i sermediyye her yerde tecelli ediyor ve her şey ondan zuhura geliyor.» demeleri de bunu te'yid etmekdedir. Feylesof-u şehîr Septiye'nin «Diyanet gayet kuvvetli bir nebat gibi insaniyyetin geçirdiği inkilâbatın kâffesinde muhafaza-i hayat etmiş ve edecekdir. Hayat-ı insaniyye diyanetle başlamış olduğu gibi diyanetle kesb-i kuvvet edecek, diyanetle nihayet bulacakdır...» demesi de dinin muhalled olduğunu gösterir.

3 — Tetebbüât-i ric'iyyeyi bir hakikat olarak kabûl edenlere göre dinin menşei havf ü ümîddir. Din, bu iki hisden tevellüd etmişdir. İlk insanlar, karşılarına çıkan ve kendilerince hakikatleri mechûl olan bir takım vekayi' ve hadişa-ı müdhişeden bâzıları cümle-i asabiyyesini heyecana getiriyor, titretiyor, kalbine ıztırab veriyor. Bir kısmı ise kendisinde bir ümîd, bir zevk ve inşirah uyandırıyor. Yekdiğerine zıd olan bu hadiseler

karşısında acz-i tâm içinde bulunan insan, bunların muhabbetlerini kazanmak, gazablarından emin olmak için yerlere kapanıyor; yalvarıyor; duâ okuyor; bu suretle din ve dinî ibadetlere başlayarak gittikce tekâmül ediyor.

4 — Fikr-i dinînin korku ve ümidin tevlid eylediği bir emr-i ârızî olduğuna kail olmak pek büyük bir hatadır. Çünki din fikri insanda aslî olarak mevcud olmadıkca havf ü ümîd hiç bir şey izah edemez. Bununla beraber dinin menşeinde bir kudsiyyet görmeyerek yalnız müşahede-i kâinattan mütevellid «havf ü ümîd» hisleri üzerine mübtenî şeyler olduğuna kail bulunmak bütün mukaddes fikirlerin bir nevi' dalâletten başka bir mahiyyeti haiz olmadıklarına zahib olmakdır.

Şübhe yok ki: bir cemiyyetin te'min-i bekasına hâdim olan ahlâkın, hukukun, ictimaiyyatın, hatta ahkâm-ı fenniyye ve felsefiyyenin bile validi olması itibariyle beşerde mühim bir mevkii işgal eden edyanın bir vehim, bir hayâl üzerine müstenid olduğunu kabûl etmek, dalâl-i fikriden başka bir şey değildir. Eğer böyle olsaydı, kuva-yı tabiiyyenin mahiyyeti anlaşıldıkdan sonra din fikrinin paydar olmaması lâzım gelirdi. Hâlbuki kuva-yı taiyyeyi tedkik eden mütefekkirlerden din fikrinin daha esaslı olduğunu görüyoruz.

Binaenaleyh havf ü ümid, dinin menşei değil, Kur'an-ı Kerim'in haber verdiği vechile avamil-i inkişafındandır. Nasıl ki tarih-i edyan mütehassıslarından bir çokları da bu re'ye kail bulunmakdadır.

5 — Münkir-i edyan ve şerayi' olanlara göre dinin menşei yalancılıkdır. Cemiyyet-i beşeriyyenin ilk devirlerinde din yokdur: Din fikri, beşeriyyet hayli tekâmül ettikden sonra, bir vasıta-i tahakküm olmak üzere, kudema ve rehabîn tarafından heyet-i ictimaiyyenin vücuduna aşılanmış, ona haricden idhâl veya tahmîl olunmuş bir fikr-i ârızîdir; onların mekr ü hilesidir.

6 — Dini bu yolda telekki etmek pek sarih bir hatadır; bütün beşeriyyetin muğfel bir sürü budala olduğuna zahib olmakdır, bu ise tarih-i beşeriyyete karşı bir dalâlet-i fikriyyedir. Bununla beraber bu iğfalkârlığın nasıl olub da bugüne kadar devam etmiş ve hâlâ devam etmekde olduğu cay-ı suâldir. Ayni zamanda bu nazariyyeye göre din beşeriyyetle muasır değil, belki cemiyyet-i beşeriyyede icra-yı tahakküm etmeyi düşünmüş bir çok rühban ve kâhinlerin zuhurundan sonra başlamış olduğu kabûl ediliyor. Bu ise garib olduğu kadar azîm bir hata-yı tarihîdir.

Binaenaleyh hakikat-i hâlde muğfel, beşeriyyet değil; tarih-i beşeriyyeti temadi-i iğfalât gibi göstermek isteyen dalâletzedelerdir..

7 — Akide-i İslâmiyyeye göre, mevzuât ve ihriraat-ı beşeriyyeden değildir; dinin menşei fıtrat-ı beşeriyyedir, akl-ı selîmdir. İradatı bütün mevcudat üzerinde hâkim bir kuvve-i ezeliyyenin, bir Allah'ın varlığını ma'rifet; insana mahsus bir hasisa-i ruhiyyedir. İnsan doğar iken bu fikir ile beraber doğmuşdur.

Akide-i İslâmiyyenin esaslarından olan bu telakki, bir çok tedkikattan sonra garbın en mühim feylesoflarınca da kabûl ve tasdik olunmuşdur. Maks Müller, Moris Zastrof, Bünyamin Konstan gibi tarih-i edyan mütehassısları dinin akide-i fıtriyye olduğunu kabûl ederek diğer nazariyyeleri esasından yıkmışlardır. Hanri Branje'nin: «İntikad tarihi'nin şehadetiyle kesb-i katiyyet ediyorki: Grize-i diniyye fıtrat-ı beşerde merkûzdur; edvar-ı tarihiyyenin kâffesinde bu grize daim ve şayi'dir; O muhtelif İlâhlar insanın Allah'a itikad ile meftur bulunduğunu göstermekdedir...» dediği gibi.

Binaenaleyh dinin fıtrat-ı beşerde merkûz bir grize-i ruhiyye olduğu edyanın tedkikat-ı felsefiyyesi ile de kesb-i sübut etmiş bir hakikattir. İnsanlarda fıtraten mevcud olan bu akide, vahy-i İlâhîye mazhar olan mürşidler, Peygamberler tarafından takviye olunduğundan bunlara tabi' olanlar nail-i hidayet, olmayanlar da duçar-ı dalâlet olmuşlardır.

Beşerin ilk dini ve ilk ma'budu

İlk şekl-i dinînin Animizm olduğu iddiası — Ervah-ı tayyibe, ervah-ı habise — Tabiatperestliğin zuhuru — Animizim nazariyyesinin tenkidi — Natürizm nazariyyesi — Bu nazariyyenin tenkidi — Animizim ve natürizm nazariyyelerinin esassız olduğu — (Vahşet-i mutlaka nazariyyesinin kütüb-ü semaviyye ve Etnolojya tarafından tesbit olunmadığı.) — Tetebbüât-ı riciyyenin kıymet-i ilmiyyesi.

Edyan ve itikadatın esaslarım, menşe'lerini tahkik ile uğraşan ulemadan bâzıları bu hususda tetebbüât-ı ric'iyyeyi usûl ittihaz ederek ezmine-i kablettarihiyyede bir vahşet-i ibtidaiyye farz ve beşerin medenî, dinî tekâmülünün oradan başlayarak tedricen yükseldiğini iddiâ ediyorlar. Bunlara göre «din'de beşerin tekâmül kanununa tabi' olan mahsusat-ı sairesi meyanına dahil bulunuyor; ya'ni dinler, beşeriyyetin gayr-i iradî mesaisi ve batî bir istihale neticesidir.»

Şukadar ki bu fikirde olanların bir kısmına göre ilk «şekl-i dinî» Animizim, (Ervaha ibadet) dir. Edyan bu asıldan başlayarak alederecat Fetişizm (bâzı mevada perestiş), Totemizm (hayvanata), Paganizm (esnam ve mahlûkata), Monoteizm (Bir İlâh-ı vahid-i hakikîye ibadet) şeklinde tekâmül edib gitmişdir. Binaenaleyh ilk «din» animizimdir.

Bir takımları ise ilk şekl-i dinînin natürizm olduğunu iddiâ ediyor; diğer bir kısım ulemaya göre de ilk din: «din-i tevhîddir; ilk ma'bud da Halik-ı hakikîdir.»

İlk Din Şeklinin Animizim olduğu iddiası :

Animizin tarih-i edyandaki manâsı: «Bilcümle eşyada bir ruh bulunduğuna zahip olan meslek-i dinî»dir. Tarih-i edyan ulamâsından bir çoklarına göre ibtidaî kavimlerde en eski itikad en ibtidâî şekl-i dinî budur. Bunların iddiasına göre insan ibtidaî bir takım vakayı' ve hadisat ile kendisinde cesedden ayrı bir eş, bir ruh bulunduğuna kanaat hasıl ettikten sonra. Sair mevcutlarda da bir ruh bulunacağını tasavvur etmiş ve bu suretle nebatata, hayvanata, hatta hâdisat ve eşyaya bile bir ruh isnâdına kadar gitmiştir.

Bundan sonra ibtidaî insan sıhhat veya hastalığı, maharet veya kadretsizliği insanî ruhlara; iradat-ı beşeriyyeye münkad olmayan hadisat-ı kevniyyede bütün kâinatı imlâ ettiklerine kâil bulunduğu ruhların iradelerine, keyflerine, gazab ve intikamlarına isnad etmiş; ne kadar tabiî işler varsa bunların hepsinde insana müşabih bir şahsiyet tasavvur edilmiştir.

Bir defa bu itikad yerleştikden sonra insanlar muhayyilelerinde îcad eyledikleri bu ruhlara mahkûm ve esir olmuşlar ve ruhları tehyiç eden ahvale meydan vermek için nezirler, kurbanlar ibadetler, âyinler... Hulâsa dinî bir takım tezahürat ile onların teveccüh ve muhabbetlerini kazanmak istemişlerdir. Bu suretle ervah, ehemmiyetine göre. uluhiyete kadar istihale eylemiştir.

Ervah-ı tayyibe, ervah-ı habîse!

Bununla beraber ibtidaî insanlarda ruh fikri yayıldıktan sonra ruhları ikiye ayırıp birine ervah-ı habîse demişlerdir. Ruhları bu suretle ikiye ayırınca muhterem tanıdıkları peder ve cedlerinin ruhlarını ervah-ı tayyibeden sayarak icabına göre kendilerine muavenet edeceklerini tasavvur ve bu yardımlarını celbetmek için kendilerine ibadete varmışlardır

Aynı zamanda esbab-ı hakikiyeleri meçhûl kalan sar'a, cinnet gibi asabi hastalıkları da ervah-ı habîseye atfederek onlardan tahaffuz lüzumun da hissedilar.

Şu halde, ilk ibadetler ervaha tevcih edilmiş olduğu cihetle, bittabi' ilk ma'but «ervah», ilk mezhep dinî de «ervahperestlik»; ilk âyinler cenâze âyinleri; ilk neziîler mevtalara verilen gıdaî hediyeler; ilk mabetler ise ecdat kabirlri olmuş oluyor.

Tabiatperestliğin keyfiyet-i zuhuru :

Beşeriyet az çok tekâmül ettikten sonra «Animizm» evvelâ «Fetişizm» sonra «Tofemizm» daha sonra «Senbolizm» şekline girmiş ve bu sonuncu şekil ile esatîr devri başlamış ve insanlar tabiî kuvvetleri birer şahsiyetle temsil ederek bunlara tapınmışlardır. Bittabi' evvelâ kaba saba putlara perestij eden insanlar, bilâhere bu putların yerine musana' heykeller ikâme eylemiştir.

Mahaza ilk insanlardaki vaziyet-i hususiyye canlı ile cansızı tefrike mani' olduğu cihetle bunlarda —Tıpkı çocuklar gibi— canlı ile cansızı tefrik edemediklerinden muhitlerinde bulunan nebatat ve hayvanata, hatta cemadat ve kâinatın bütün kuvvetlerine kendilerine mümasil bir tabiat isnad eylemiş, kendilerinde olduğu gibi, onlarda da bi-

rer ruh tahayyül etmiş ve bu suretle bütün mevcudatta ruhla bedenden mürekkep bir ikilik tasavvur olunmuştur.

Demek ki beşeriyyetin ibadet-i ecdad üzerine müesses olan ilk itikadı redricen tekâmül ederek bir felsefe-i âlem şeklini alıyor. Bundan sonra insanlar ervah-ı ecdada karşı yapdıkları gibi, kevnî olan bu ruhlara karşı da bir hiss-i hürmet ve itaat beslemeğe mecbur olmuşlardır. Şu hâlde beşerin ilk dini olduğu iddiâ edilen «Animizim» iki merhaledir:

1 — İbadet-i ecdad.
2 — Tabiat perestlik.
İşrâk ve esatîr devirleri tabiatperestlikden sonra zuhura geliyor.

Bu nazariyyenin tenkidi:

Evvelâ şunu ihtar edelim ki: edyanın enmuzec-i aslı ve şekl-i ibtidaîsi olmak üzere «Perestiş-i ecdadı» göstermek kat'î bir kanaate, kâfî bir izaha müstenid değildir. Çünki bu fikre göre, ilk ma'bud ervah-ı ecdaddır. Şübhe yok ki: ruhun ibadet mevzuu olabilmesi için şahsın alelâde bir eş olmakdan kurtularak mevcudat-ı mukaddese sırasına geçmesi ve bunun için lâzım gelen evsafı iktisab etmiş olması icab eder. Hâlbuki, Animist nazariyyesini müdaffaa edenlere —ezcümle Taylor"ın iddiâsına göre— ruhun bu mertebeye kadar yükselmesi ölüme istinad olunuyor. Bunlara göre ibtidaî insana, hâl-i hayatlarında bunun alelâde bir eş gibi telekkî ettikleri ruhun öldükden sonra bâzı faziletler iktisab eylediğine inanıyorlar imiş. Bunun içindir ki hâl-i hayatta alelâde bir eşden ibaret olan ruhlar öldükden sonra mevcudat-ı mukaddese sırasına geçerek ibadet mevzuunu teşkil ediyorlar imiş.

Fakat, acaba bu iddiâ doğru olabilir mi? Ba'delmevt ruha isnad edilen bu fazilet ve kudsiyyet nerden geliyor? Ruh uzviyyetten infikâk etmekle mahiyyeti neden böyle tamamiyle değişiyor? Nazarlarında evvelâ mukaddes seyyar bir mebde-i hayat olan ruh nasıl oluyor da bilâhare mevcudat-ı mukaddese a'dadına dahil ve ihtisasat-ı âliyye-i diniyyeye mevzu' oluyor? Animizim iddiâsı bunların hiç birisini izah edemiyor. Çünkü bu tedkikattan anlaşıldığına göre ibtidaî insanlar ölümü, ruha uyku hâline nisbetle daha büyük bir serbesti-i hareketten başka esasî bir şey te'min ve ilâve etmeyen bir hâdise olduğunu itikad ediyorlardı. Bu itikadı besleyen insanlar, bir gün evvel beraber bulundukları kimselerin bedenlerinden ayrılmış olan ruhlarını hayatî hâllerinden mütemayiz addederek onlara ibadet etmeleri niçin dir?

Bütün bu suâllere karşı Animist nazariyyesinde kanaatbahş bir cevab bulabilmek pek güçdür. Bilakis ibtidaî cemiyyetlerin akidelerinin tedkiki bu nazariyyeye muhalif neticeler vermekdedir. Zira ibtidâî cemiyyet-

ler ruh ile beden arasında pek sıkı bir rabıta ve iştirak buluduğunu, binaenaleyh bedenin bir kısmı cerihadar olduğu takdirde ruhun ona mukabil kısmının da ayni suretle cerihadar olacağını itikad ediyorlardı. Şu hâlde onların nazarında ölümün ruha olan te'siri, ruha evvelce olmayan şeyleri kazandırmak suretiyle değil, bilâkis ruhu zaifletmek, ruhun evvelce iktisab etmiş olduğu şeyleri izale etmek suretinde olmak icab ediyor. Hatta ibtidaî cemiyyetlerin itikadına göre ruh da cesed ile beraber ihtiyarlıyor. Bunun içindir ki: sinn-i şeyhuhate vasıl olan insanlara cenaze alayı yapmadıkları ve hatta rüesa-yı din gibi eşhas-ı mümtazeyi ihtiyarlamadan katlettikleri bile görülmektedir. Demek ki: ibtidaî insanlara göre hastalık veya ihtiyarlık neticesinde vuku' bulan ölüm, ruhun kuvvetini tenkîs ediyor. Binaenaleyh evvelce lâ mukaddes olan ruhların ölümle mukaddesliğe istihale etmiş olması gayr-i kaabil-i izahdır.

Henüz hâl-i ibtidaîde bulunan Melânezyalıların akaidini tedkik etmekden tezahür eden hakikat de ibtidaî insanlar nazarında ölümün, bizatihi münhasıran İlâhileşdirici hiç bir fazilete malik olmadığı suretindedir.

Bundan başka bir şey daha var ki o da bu nazariyyenin butlanını isbat etmekdedir: İnsanların mukaddes tanıdıkları ilk şey, ervah-ı emvat; merbut oldukları ilk din ve mezheb, ibadet-i ecdad olsaydı, bunun en ziyade hâl-i ibtidaîde olan cemiyyetlerin dinî hayatında yer tutmuş olması icab ederdi. Hâlbuki: hakikat-i hâl, bunun aksini gösteriyor. Çünki perestiş-i ecdad mezhebinin Mısır, Çin akvamı ile, Yunan ve Lâtin medeniyyeleri gibi müterekkî cemiyyetler içinde inkişaf etmiş ve bunlar arasında mütemayiz bir şekil almış olduğu tarihin şehadetiyle kesb-i sübut ediyor. Bugün cemiyyat-ı beşeriyyenin en ibtidaî ve en aşağı enmuzecini teşkil eden, Avustralya cemiyyetlerinde ibadet-i ecdad mezhebi yokdur. Avustralya'nın ibtidaî kabileleri arasında görülen cenaze matem ve âyînleri, bir mezheb-i dîni mahiyyetini haiz değildirler. Çünki bu âyînlerin dînî bir mezheb addedilmeleri için muayyen zamanlarda mezarların başında kurbanlar kesilmesi, fasılalı zamanlarda mezarların üzerinde bâzı merasim, ölülerin şerefine muayyen zamanlarda bayramlar yapılması iktiza eder. Hâlbuki Avustralya ibtidaî kabilelerinde böyle şeyler görülmüyor.

Hulâsa: akvam-ı ibtidaiyyeden olan Avustralya kabailinde mevtin insanlara İlâhî bir takım evsaf verdiği yolunda bir itikad mevcud olduğunu gösterecek bir âdet ve âyîn yokdur. Bu olmadığı gibi, ervah-ı emvata ibadet edildiğine delâlet edecek bir âdet de yokdur.

Salisen bu nazariyyeye göre, tabiatteki ervah ve İlâhlar; yani mevcudat ve kuva-yı tabiiyyeye isnad olunan ruhlar, onlarda tahayyül edilen İlâhlar insanların ruhlarına nazaran tahayyül olunmuş şeylerdir. İnsan ibtidaî mevcudatı da kendisine müşabih bir surette tahayyül etmiş olduğu cihetle onlarda da bir ruh olduğunu iddiâ etmiş ve bu ruhları gittikce İlâ-

hîleşdirmişdir. Eğer hakikaten bunlardaki ruh ve İlâhlar kendi ruhlarına nazaran tahayyül edilmiş ise, bunlar da menşe'lerinin nişanesini ve modellerinin hutut-u esasiyyesini seçebilmek icab eder. Hâlbuki ibtidaî cemiyyetlerde iş bunun aksinedir. Onlar ruhî uzviyyeti canlandıran, bedeni tahrik ve ona hayat veren bir mebde'-i bâtınî diye telekki ettikleri hâlde tabiatteki mevadda isnad eyledikleri ervahı böyle tasavvur etmemişlerdir. Çünki bunların itikadına göre güneş ilâhının güneşde, taşa isnad olunan ruhun taşda vücudu zarurî değildir. Mukaddes ruhların ilâhların nisbet eyledikleri mevad ve kuva-yı tabiiyye ile olan alâkaları, ruh-u insanînin beden ile olan alâkasının ayni değildir. Nasıl ki Melânezyalıların din ve akidelerini tedkik ile elde edilen neticeler de bunu göstermekdedir.

Görülüyor ki: Animizim nazariyyesi katî bir delile müstenid değildir; her hangi bir suretle vuku' bulacak tenkide katiyyen tahammülü yokdur. Binaenaleyh bu nazariyye üzerine istinad eden ibadet-i ecdad akidesinin ilk şekl-i dînî olması kıymet ve ehemmiyyetden ârî bir faraziyeden başka bir şey değildir.

Bu tenkidat Animist nazariyyesinin nekadar çürük ve esasdan ârî olduğunu gösterdiği gibi, bu nazariyyenin istilzam eylediği netice de bunun butlanını isbat etmekdedir. Filhakika, eğer bu nazariyyeye doğru nazariyle bakılacak olursa dînî itikadların şer'î bir esasa istinad etmeyen bir takım tezahüratta ibaret olduklarını kabûl etmek icab eder. Çünki nazariyyede ervah ve İlâhların, beşerî ervah-ı müteâliyyeden başka bir şey olmadıkları tenyin edilerek bu itikadat-ı evveliyyenin «ruh» mefhumundan müteşa'ib olduğu iddiâ olunmuşdur. Hâlbuki (Taylar) ve tarafdarları nazarında ruh mefhumu tamamiyle uyku esnasında insanları işgal eden mübhem ve gayr-i şuurî tasavvurattan doğmuşdur. Bunlara göre ruh, eşdir ve eş, uyunulduğu zaman bedenden çıkarak dolaşdığı zannolunan insandır.

Hâlbuki bu tasvire nazaran bütün mukaddes şeylerin, insanların her gün muntazaman ma'ruz kaldıkları bir nevi' hezeyan halinin mevlûdu olan tasavvurat-ı mütehayyileden, ervah ve ma'budlara yapılan ibadetlerle nezirler ve kurbanların ise rü'yanın sebebiyyet verdiği bir nevi' dalâletten başka bir mahiyyeti haiz olmamaları icab eder. Fakat tarihde okadar mühim bir mevki' işgal eden edyanın —ki bütün kavimlerin yaşamak için vehim üzerine müstenid olduğunu kabûl etmek acıklı bir safderunluk olmaz mı? (esasen edyan-ı ibtidaiyede bile hadisat-ı diniyyeden bir kısmının hakikî şe'niyyetler olduğunda hiç şübhe yokdur.)

Bugün hukuk ve ahlâkın, hatta efkâr-ı fenniyyenin sine-i dinden doğmuş olduklarını müsbit pek kuvvetli delâil mevcuddur. Bütün bu fikirler, bir çok zamanlar dinde mündemic ve hâkim bir hâlde bulunmuşlardır. Acaba esassız bir takım muhayyelât nasıl olur da şuur-u beşeri bu kadar

zaman devamlı bir surette i'mâl ve işgal edebilir? Demek ki Animist nazariyyesi, vakia hiç de mutabakatı olmayan bir zandan başka bir şey değildir...(1)»

Natürizm :

Tarih-i edyan ulemasından bâzılarına göre ilk şekl-i Dînî, Natürizmdir. Natürizm, kuvâ ve mevcudat-ı tabiiyyeyi «te'lih» den ibaret bir meslekdir. Binaenaleyh bu nazariyyeyi müdafaa edenlere göre beşerin ilk dini ibadet-i ervah ve ecdad değil, perestiş-i tabiattir. İnsanlar doğrudan doğruya en kaba şekilde bulunan mevad ve kuva-yı tabiiyyeye ibadet etmişlerdir.

Bu nazariyyenin sahibleri bunu şu suretle izah ediyorlar: İbtidaî insanlar kâinatı temaşaya başladıkları zaman nazar-ı dikket ve hayretlerini en ziyade celb ve kendilerini en çok işgal eden şey tabiat ve kuva-yı tabiiyye olmuşdur. İbtidaî insanlar, nazarlarında en büyük bir âmil-i hayret ve en büyük bir sebeb-i dehşet şeklinde tecelli eden kuva-yı tabiiyyeyi velehübahş bir harika-i daime şeklinde görmüşler ve bu suretle ruhlarında uyanan havf ü ümîd derhâl fikr-i dinîyi ikaz ederek Natürizm akîdesi başlamışdır.

Evet, ibtidaî insanlar avalim-i tabiati bir mecmua-i havarık gibi telekkî ve tabiate karşı pek derin ihtisasat-ı havf u hayret perverde eyledikleri zamanlarda bu hârika, bu acîbe, bu mecûl bîpâyân insanlarda fikr-i dînînin uyanması için ilk sademe-i ikaz vazifesini görmüş ve lisan-ı dînîyi doğurmuşdur.

Meselâ: İbtidaî insanlar ateşin önüne geleni yakıb kül etmesini görüyor; ateşde görmüş oldukları bu hususiyyet kendilerinde bir hiss-i haşyet, bir endişe-i tahaffuz uyandırıyor. Rüzgâr, yağmur ve sair hadisat-ı tabiiyye de böyle!.. Fakat ayni zamanda ateşin yalnız tahribe hâdim, korkuducu bir şey olmayıb kışın şiddetli soğukları, gecenin dehhaş karanlıkları karşısında ateşden görmüş olduğu azîm faidelerde insanda ateşe karşı bir muhabbet uyandırıyor. Ateş hakkında beslemiş olduğu bu fikri ayni ile kuva-yı tabiiyyenin diğerleri hakkında da besliyor. İşte kuva-yı tabiate karşı haşyet ve muhabbetle memzuç bir surette beslemiş olduğu bu hiss-i hürmet git gide tabiatperestlik hâlinde inkişaf ediyor, bu suretle kuva-yı tabiiyye ibadet mevzuu oluyor.

Mâmâfih kuva-yı tabiiyye mücerred bir şekilde tasavvur edilir iken «fikr-i dînî» de henüz hakiki bir surette inkişaf etmemiş olduğundan cürsüme halinde bulunuyordu. Bilâhire; lisanın fikir üzerine icra eylediği te'-

(1) Tarih-i edyan — M. Şemseddin.

sir neticesinde; kuva-yı tabiiyye mücerred bir şekilden çıkarılarak avamil-i şahsiyye zîhayat ve mütefekkir mevcudata, ruhî kuvvetlere, kudsî İlâhlara istihale ediyor. Bu istihale ile din hakiki bir şekilde tezahür ediyor; muntazam ve muttarid bir surette âyîn ve ibadetler başlıyor. (2)

«İlk şekl-i dînî» nin Natüralizm olduğunu iddiâ edenler, Hindin kütüb-ü kadime-i diniyyesinden olan Veda'larda görülen ma'bud isimlerinin umumiyyetle esma-i müşterekeden olması ile istidlâl ediyorlar.

Meselâ: Hindin en mühim ma'budlarından birinin ismi olan «Ağni» lâfzı kuva-yı tabiiyyeden: «ateş» ma'nasını iş'ar etmekdedir. Hatta bu lâfz Veda'larda bile ma'buddan başka ateş ma'nasında da isti'mâl edilmişdir. Bundan anlaşılıyor ki: «Ağni» nin ibtidaî ma'nası «ateş» demekdir. Şu hâlde, beşeriyyet-i ibtidaiyyede hiss-i dînîyi ikaz eden ilk âmil «tabiat», bunlar tarafından ulûhiyyet isnad edilen ilk mevcudat ise kuva ve ecsam-ı tabiiyye olmuşdur. (Hiss-i dînîyi ikaz eden ilk âmilin tabiat olması doğru olmakla beraber, ulûhiyyet isnad edilen ilk mevcudatın kuva ve ecsam-ı tabiyye olması hiç kat'î bir delil ve vak'a ile tetabuk etmemekdedir.)

Kuva-yı tabiiyye eşhasa istihale ettikden sonra, havasımıza irade-î hüviyyet eden âlem-i maddiye münhasıran mevcudat-ı ruhaniyyeden mürekkeb olan yeni bir âlem ilâve olundu. Bu âlem, bütün hâdisat-ı tabiiyyenin muayyen âmilleri addedildi. Bu suretle de Natüralizm, Animizim ile karışdı.

Bu nazariyyeyi müdafaa edenlere göre ölüm hâdisesi insanlarda ruh fikrini ve ruhların bedenlerden sonra berhayat kaldıkları esasını tevlid etmiş ve bundan sonra muhtelif te'sirat altında bu ruhlar lâhutîler dairesi dahilinde tasavvur ve nihayet onlara da ma'budiyyet isnad olunarak perestiş-i ecdad akidesi revac bulmuşdur.

---

(2) Yani insanlar, haklarında bir fikir edinebilmek için eşyaya birer isim vermek lüzûmunu hissettikleri zaman bu kelimeleri; vaz'larında bunlara delâlet etmedikleri hâlde; umumiyyetlerinden bilistifade tevsim etmek istedikeri eşyaya da ıtlak ve tatbik eylemişlerdir. Yalınız bu kelimeler menşe'lerine nazaran muhtelif kuva-yı tabiatı iş'âr edemediklerinden, bu kuvvetler, ef'âl-i insaniyyeye en ziyade müşabehet arz eden tecelliyatlarına göre tevsim edilebilmişlerdir. Bu sebebe mebnidir ki: Yıldırım, kıvılcım saçan veya düşerek yeri delen bir şey; rüzgâr, üfüren veya inleyen bir şey; güneş, fezaya zerrin oklar atan bir şey; nehir, koşan bir şey!.. diye tevsim olunmuşlardır.

Fakat bir kere şuunat-ı tabiiyye bu suretle ef'âl-i beşeriyye ile karışdırılınca bunlara sebeb olan kuvvetler de az çok insana müşabih eşhas gibi tasvir olunmuş, neticede kuva-yı tabiiyye eşhasa istihale ederek ilk şekl-i dînî meydana çıkmışdır.

— Tarih-i edyan —

Bu nazariyyenin tenkidi:

Bu nazariyyeyi esaslı bir surette tenkide girişmezden evvel şunu söyleyelim ki: Natürist nazariyyesini müdafaa eden tabiiyyunun sözleri ne bir ilm-i sabite mutabıkdır; ne de sıhhatine kat'î delil ikamesi mümkindir.

Hiç tasavvur olunabilirmi ki? insan taş, ağac, toprak gibi mücessem bir şeye tapsın da bu perestiş, evvelce sebk eden bir fikr-i âlînin eser-i sevki olmasın! Hiç akla sığarmı ki: İnsan, âlem-i gaybden çıkar çıkmaz dağlara, taşlara, ağaçlara, kavkaaya, tilki kuyruğuna perestiş etsin de bu perestiş onu bu suretle ma'budiyyeti tahdide ve tecsime sevk eden bir his ile mesbuk olmasın!..

Mâmâfih bu mutalâattan sarf-ı nazar âtîdeki delâil de bu nazariyyeyi esasından yıkmakdadır, şöyle ki:

Evvelâ — bu nazariyyeyi müdafaa edenlere göre natürizm nazariyyesi, lisaniyyata âid bâzı kaziyyelere istinad ettiriliyor. Natürizmin, lisanın fikir üzerine olan te'siratı neticesinde tevellüd etmiş olduğu iddiâ ediliyor. Hâlbuki, bu cihet, öteden beri şiddetli münakaşata mâruz kalmış olduğu gibi, bugün de henüz katiyyet kesb etmemişdir. Bunun içindir ki: Muhtelif insanlarda ma'budları iş'ar eden kelimelerin mütevafık bulundukları hakkındaki iddia pek çok itirazata uğramışdır. Tedkikat-ı ahîra gösteriyor ki: Veda'lardaki ma'budlar, münhasıran natürist bir mahiyyeti haiz değillerdir. Binaenaleyh evvelce daha basit bir dinin vücudu kabûl edilmedikce, Natürizm tarzında bir şekl-i dînînin teşekkülünü anlayabilmek pek müşküldür. Bu cihet, tarih-i edyan ve ictimaiyyat âlimlerinin nazar-ı dikkatlerini celb etmekdedir.

Saniyen bu nazariyyede tasvir olunduğuna göre din fikri, insanın tabiatı bir mecmua-i havarık addederek ona karşı hiss-i havf ve muhabbetle memzuc bir perestişden doğmuşdur. Eğer hakikat böyle olsaydı, dinin uzun müddet paydar olmaması icab ederdi. Çünki insanlar çok geçmeden perestişe şayeste addettikleri hadisat ve kuvânın alelâde tekerrür eylediklerini görmüş ve tabiat hakkında daha esaslı mâlûmat, daha vazıh fikirler hâsıl edebilmişlerdir.

Salisen — Eğer fikr-i dînînin sebeb-i vücud ve zuhuru insanların kâinat hakkında bir fikir edinmek ihtiyacı ise, Natürizm şeklindeki din-i ibtidaînin bu vazifeyi ifa edecek bir hâlde olmadığını görüyoruz. Çünki kuvayı tabiiyyeyi kendi maksadlarına ram etmek veya bunların zararlarını def' eylemek gayelerine ma'tuf olan ibadetlerin, nezirlerin faidesiz olduğunu çok geçmeden anlamış olacakları şübhesizdir. Binaenaleyh kuvayı tabiiyyenin mahiyyetleri anlaşıldıkdan sonra onlara karşı yapılan âyînlerin devam edemeyeceği de şübhesizdir. Hâlbuki, iş tamamen bunun ak-

sinedir. İbadet mevzuu olan kuva-yı tabiiyyenin mahiyyetleri anlaşıldıkdan sonra da dinin devam etmiş ve gittikçe daha mürekkeb bir şekil almış olduğu görülüyor.

Rabian — Dikkat edilince görülür ki: Natürizm denilen şekl-i dînîde, iğfâlkâr bir sürü efsaneden başka bir şey yokdur. Çünki bu, fikr-i beşerin bir hastalığı neticesi kuva ve ecsam-ı tabiiyyeye birer şahsiyyet verilerek kendilerine karşı yapılan âyîn ve ibadetten ibaret bir şekildir. Daha doğrusu kuva ve ecsam-ı tabiiyyenin ma'na-yı aslisi unutularak almış olduğu şekilden ibarettir. Demek ki, ibadet mevzuu olan şeylerin şe'ni bir hakikati olmayıb bir nevi' hata ve hezeyan lâfzı neticesi meydana gelmiş oluyorlar.

Şimdi pek haklı olarak soramazmıyız ki: böyle hakikî bir mevzu' olmaksızın sırf efsanelerden ibaret olan bir sistem nasıl olmuş da asırlarca paydar olmuş ve hâlâ devam edib gitmekdedir? Nasıl olmuş da insanlar asırlarca hakiki bir mevzu' olmaksızın ibadet diye bir takım ef'âl ve işaretlere devam etmiş ve hâlâ da ediyorlar? Bir nevi' hezeyan-ı lâfzî mahsulü ile bunlar nasıl izah olunabilir?

Gerçi bir hatanın bâzan tarihde devam edebildiği vaki'dir. Fakat din gibi, beşeriyyetin vicdanına hâkim olan ve bir çok vezaif tahmil eden hatalardan müteşekkil bir sistemin, asırlarca devam edebilmesi imkân haricindedir.

Hamisen — Fikr-i dînî, insanın kendisini kuva-yı tabiat karşısında âciz ve zaif hâlde bularak şerlerinden emin ve merhametlerini celb maksadiyle onlara yapmış olduğu âyinlerden doğmuş olsaydı, en eski ve en ibtidaî ibadet ve âyînlerin kuvâ ve ecsam-ı tabiiyyenin en kuvvetlisine tevcih edilmiş olmaları icab ederdi. Çünki tabiatte insanı en ziyade işgal eden bunlardır. Hâlbuki burada da iş berakistir. İbtidaî insanların tapmış oldukları ve el'an tapındıkları şeyler, kendilerinden daha kuvvetli görünen mevcudat-ı tabiiyye değil, belki alelâde nebatat ve hayvanattır. Meselâ: Ördek, tavşan, tilki kuyruğu, kanguru, kertenkele, kurbağa, kavkaa gibi şeylerdir. Hâlbuki ayni insanlardan daha azametli olmayan bu gibi şeylerin evsaf-ı maddiyye ve şey'iyyeleri, hissiyyat-ı diniyyeye menşe' olmayan müsaid bulunmadıkları gibi insana perestiş fikrini telkin edecek kadar bir kıymeti de haiz değillerdir.

Binaenaleyh bu cihet de ayrıca isbat ediyor ki: ilk şekl-i dînînin Natürizm olması nazariyyesi bâtıl, gayr-i kaabil-i müdafaa bir faraziyyeden başka bir şey değildir. Ayni zamanda neticesi itibariyle Animizm hakkındaki mutalâât, tamamiyle bunun hakkında da variddir.

Animizm ve natürizm nazariyyelerinin esasını tenkid:

Bütün bunlar haricinde gerek Animizm, gerek Natürizm akidelerini esasından sarsacak bâzı kuvvetli tenkidat da yok değildir, şöyle ki: Beşe-

riyyetin din-i ibtidaisini bir tarzda tasvir eylemek mebadi-i beşeriyyeti vahşet-i mutlaka olarak göstermek neticesidir. Bu nazariyyeleri müdafaa edenlere göre bidayette öyle bir zaman tasavvur ediliyor ki: «İnsanlar için bir kavmiyyet, bir cemaat ve hattâ münasebat-ı âile mefkud olub işaretle ifade-i meramdan bile âciz olan ilk insan (vahşet-i mutlaka) içinde puyandır. Kuva-yı tabiiyye ve avarız-ı muhtelife, bunları havf-ı mutlak içinde bulunduruyor. İşte böyle (vahşet-i mutlaka) ile güzeran olan bir çok asırlardan sonra, ibtidaiyye, —cehaletin ve havf-i mutlakın te'siratı— Animizm ve Natürizm gibi zunun-u bâtıla ve derekât-ı itikadiyyenin mebadisini te'sis etmeye başlıyor. Hâlbuki beşeriyyetin bidayetini böyle farz etmek bir kaç vachle şayan-ı kabûl değildir. Evvelâ şunu ihtar edelim ki: kıyas-ı aklî ve muhakeme-i felsefî ile mevki'-i mübahaseye vaz' edilen böyle bir devr-i tarihî —bir hakikat değil, belki— ilmî bir faraziyyedir. Ezmine-i tarihiyye budur ki vahşette bir cemaat göstermediği gibi, ezmine-i kablettarihiyyede bile bu derece vahşi insanlar görülmüyor. Çünki onlara âid olarak elimize geçen âsârda sanay'-i beşeriyyenin bir hayli alâimini ve akvam-ı kablettarihiyyenin mebadi-i medeniyyetini müşahede etmekdeyiz. Demek ki: mebadi-i beşeriyyete âid bulunan «vahşet-i mutlaka» vesail-i ilmiyyeden hiç bir tarik ile sabit olmayan bir faraziyyeden ibarettir.

Saniyen, bu iddiâda bulunanlara göre tekâmül hususunda din de medeniyyet ile birlikde hareket etmişdir. Bunlar, Avustralya ve Tasmanya'nın akvam-ı vahşiyyesini ve onların derekât-ı iktisadiyyesini medeniyyet-i kadime-i Mısriyye ehalisi ve bunların seviyye-i i'tikadiyyesi ile mukayese ederek bu iddiâlarını isbata çalışıyorlar. Hangi millet yazı yazmış ise, medeniyyette olduğu gibi dininde de tekâmülünü hızlandırmış, yazmak, lisan-ı medeniyyet ve diyanetin söylemesi, okumak da sem'-i diyanet ve medeniyyetin dinlemesi olmuştur.

Şimdi bu iddiaya göre medeniyyet-i maddiyyesi yükselen akvamın terekkiyat-ı ma'neviyyesi mütevaziyen i'tilâ etmiş olması ve bilakis derekât-ı medeniyyeleri pek düşkün olan akvam-ı ibtidaiyyede de nezahet-i fikriyyenin ve hakayık-ı âliyye-i diniyyenin bulunmaması lâzım gelir, nasıl ki böyle kabûl ediliyor.

Hâlbuki, kurun-u mazbuta-i tarihiyyede bir çok akvamın mebadi-i medeniyyet veyahud edvar-ı mütetabia-i medeniyyelerinde diyanet ve medeniyyet seviyyeleri arasında azîm mübayenetler müşahede olunmakdadır.

Tarihe atf-ı nazar edince görülür ki: Medenî Mısırlılarla Âsurilerin âdî putperestlikde bulundukları sırada göçebe İbraniler fikr-i tevhide salik bulunuyorlardı. Kezalik bedevî Arablar on dört asır mukaddem kemâl-i tenzih ve tevhid ile sahne-i tarihe çıkdıkları hâlde medenî Avrupalılar fikr-i teslis ve ibadet-i tesavîrde sabit bulunuyorlar.

Ayni zamanda bir naşir ve mübelliğe mensub, bir kitab-ı mukaddese müstenid bulunan edyan-ı münzele ümmetlerdeki tekâmül-i medenînin ızharı neticesi olarak zuhur etmemiş bilakis ümem-i mezburede tekâmül-i medeniyi edyan-ı münzele ihzar eylemiş olduğu yine tarihe müstenid bir hakikattir. İşte bu cihet de gösteriyor ki: edyanın terekkiyat-ı medeniyyeyi takib etmiş olması nazariyyesi doğru değildir.

Salisen, vahşet-i ibtidaiyye faraziyyesi hem kütüb-ü semaviyye, hem de Etnolojya tarafından tesbit olunmuyor. Çünki ahbar-ı Tevratiyyeden kat'ı nazar Kur'an-ı Kerim gösteriyor ki: Beşeriyyetin mebadi-i diniyyesi (vahşet-i mutlaka) değil, bilakis bir «kemâl-i ibtidaî» dir.

Hz. Âdem'e ta'limat-ı Rabbaniyye inayet buyurulmuş ve insanlar bu suretle mebde'de maarif-i İlâhiyye ve hasail-i diniyye ile feyzyab olmuşdur. (2)

Esasen edyan-ı münzele nazarında din, mevzuât-ı beşeriyyeden değil, belki bir vaz'-ı İlâhîdir.

Kezalik kütüb-ü mukaddese, insanların edvar-ı mütetabia-i tarihiyyelerinde mezheb-i hakdan adûl ve tarik-ı müstekimde tereddi eylediklerini ve taraf-ı Bârî'den mürsel peygamberler vasıtasiyle mükerreren din-i hakka da'vet edildiklerini beyan ediyor. (3) Hatta bu adûl ve tereddinin daha bidayette iken başlamış olduğu da kütüb-ü mukaddesenin beyanatından anlaşılmaktadır. (4)

Mâmâfih mebadi-i beşeriyyet her ne olursa olsun (5) kütüb-ü mukaddese ve edyan-ı münzele nazarında insanlar, irşad-ı İlâhîye mazhar oldukca fikr-i tevhid ve tenzihe salik olmuşlar ve bil'âhire cehaletin, isaetin, hırs ve siyasiyatın ve bu nevi' mefasiddin sevkiyle ara sıra dalâlete ma'ruz olmuşlardır. (Beşeriyyetin bidayette irşad-ı İlâhîye mazhar oldukları da yine kütüb-ü mukaddesenin beyanatından anlaşılmakdadır.)

Kur'an-ı Kerim, diyanet-i Museviyye ve İseviyyenin ve bâzı akvam-ı kadimenin tevhîd-i İlâhîye da'vet edilmiş olduğunu natık olub hakayık-ı tarihiyye dahi gerek Yehudiliğin ve gerek Hıristiyanlığın mebadi-i intişarında (tevhid ve tenzih-i tam) ın hutut-u esasiyyesini göstermekde ve an-

---

(2), (3) «— Sure-i İbrahim — Âyet: 9, 10, 11».

(4) Hz. Âdem'in şeriatinden bulunan bâzı ahkâma riayet etmeyen Kaabil —ki Hz. Âdem'in evlâdıdır— kardeşi bulunan Habil'i öldürdüğü kütüb-ü mukaddesede mezkûrdur.

(5) Çünkü bu hususda tetebbüat-ı riciyye erbabının fikirleriyle efkâr-ı İslâmiyyenin te'lifi mümkündür. Kur'an-ı Kerim, Hz. Âdem'in gerek ilmî ve gerek lisanî bir mertebe-i kemale i'lâ edildiğini hikâye ediyor ki, bu kemalin makabli olabilecek hadisat ve faraziyyatın muhkemat-ı Kur'aniyye ile tenazü' ve tenakuzu cay-i münakaşa değildir. — «**Tarih-i edyan — Es'ad**»

cak bilâhire Yehudilerin sanem prestliğe temayül ettikleri ve Hıristiyanların teslise karar verdiklerini isbat etmekdedir. (6)

Rabian; vahşet-i ibtidaiyye faraziyyesi Etlolojya ve Filolojya ile de tesbit olunmuyor. Çünkü bu ilimler, hemen hiç bir kavmin elyevm bulunduğu yerin yerlisi olmadığını isbat ediyor.

Bir iki asırdan beri seyahât-ı keşfiyye erbabının ziyaret ve tetebbü' ettikleri akvam şöyle dursun, altmış yetmiş ve daha ziyade asırlık kıdemlerinden dolayı (milel-i kadime) ünvanını verdiğimiz Mısrîler, Keldânîler bile o yerlerin yerlileri değildirler, hepsi o yerlerin yabancısı olub oralara başka yerlerden gelmişler ve yerleşmişlerdir.

Zamanımızda en koyu vahşeti Avustralya ve Tasmanya'da buluyoruz. Lâkin oradan şimale geldikçe Cezair Okyanusunda medeniyyetin bittedric arttığını ve nihayet Hindistanda pek kadîm bir medeniyyet mevcud olduğunu görüyoruz. Bu hâl, Afrikay-ı vustâ ve Amerika sekenesinde de meşhut oluyor.

Tarihde vahşete karîb bir hâlde görüb terekkiyat-ı mütetabialarına dair haber aldığımız yalnız (Pelâz) lardan ibarettir. Lâkin onların ibtadaî halleri, mebadi-i tekâmülleri addolunamıyor. Çünki lisanları ayrı olduğu için (Arya) dan, yani şimdiki Efganistan'dan gelmiş oldukları ve bir diyanet-i şarkiyyeye ve Sanskrit yazısı gibi soldan sağa yazılır bir hatta malik bulundukları cihetle (Pelâz) ların da bir medeniyyet-i kadimeye mensub oldukları anlaşılıyor.

Mısır, Hind, Keldan mehd-i aslî-i medeniyyet olmayınca buralar ehalisinin geldikleri yukarı Asya'nın, Himalâya ve Altay dağlarının mehd-i medeniyyet olması lâzım geliyor. Oralarda ne gibi bir medeniyyet bulunduğunu mahallinde taharriye imkân yoksa da oralardan Anadolu'ya gelen (Sit) lerin hayvanatı ve bilhassa atları terbiye ve ok, yay imâl ettikleri ve yine oralardan Keldan'a gelen (Sümeriyen) lerin sanat-ı kitabetin aslı olan (Hiyeroğlif) i beraber getirdikleri anlaşılıyor.

Velhâsıl eğer sunuf-u beşer, görüldükleri yerlerde neş'et, tekessür, temeddün etmiş olsalardı, bunların tekâmülât-ı medeniyye ve tahavvülât-ı diniyye meratibini bizzat kendi mevcudiyetleri ile ta'yin eyledikleri kabûl edilebilirdi. Hâlbuki Etnolojya ve Flolojya tedkikatı meydan-ı sübuta koymakdadır ki: bu intişarlar, merkezî bir vatan-ı asli-i medeniyyet

(6) Yehudilerin bir kısmı (Sahra-yı Tih) de ibadet-i asnama meyl ettiklerinden Hz. Musa, bunları katl ü tenkil etmişdi. Bilâhare şimalî ve cenubî olarak iki hükûmete inkisam ettikleri zaman dahi şimaldeki hükûmet-i İsrailiyye, cenubdaki hükûmet-i Yehudiyyeye rağmen Fenikelilerin putperestliğini tervic etmişdi. Nasraniyyette ise İznik konsili milâdın (325) tarihinde mezheb-i tevhîd olan Aryos mezhebini reddederek Hıristiyanlık için teslisi kabûl eylemişdir.

olmak üzere bir muhit teşkil ediyorlar. Akvam-ı muhtelife, mehd-i medeniyyetlerinden muhite intişar ederken bir çokları din ve medeniyyetini kayb ede ede o uzak muhitte artık tevehhuş menzilesine kadar düşmüş lerdir.

Ezmine-i tarihiyyemizde bile yakın asırlarda böyle medenî iken tevehhuş etmiş Portekizlileri Afrika'da ve Cenubî Amerika'da görüyoruz.

Binaenaleyh tetebbü'-ü ricî, vahşete değil, medeniyyete isâl etmekde olduğundan ve daha ziyade taharri için vasıta-i tetebbü' bulunmadığından bundan ilerisi bir (faraziyye) den ibaret kalıyor ve vahşi gördüğümüz milletlerin menşe'lerine takarrüb ettikce vahşetlerinin değil, medeniyyetlerinin artması vahşet-i ibtidaiyye fikrinin (yanlış bir faraziyye) den ibaret olduğunu gösteriyor, binaenaleyh bu faraziyye üzerine müstenid bulunan Animizm ve Natüralizm nazariyyat-ı i'tikadiyyeleri de, böylece, esassız ve istinadsız bir faraziyyeden ibaret kalıyor. (7).

Tetebbüât-ı riciyyenin kıymet-i ilmiyyesi

Daha sonra, tetebbüâat-ı riciyye usuliyle elde edilecek netayicin bir kıymet-i ilmiyyesi de yokdur. Çünki hâdisattan ahkâm ve kavanin çıkarabilmek için esasen, hadisatın ma'lûm ve mazbut olması lâzımdır ki, onun ilel ü esbabından çıkarılacak ahkâmın, ilmen kıymeti olsun! nefs-i hadisât tesbit edilemediği zaman, ondan istinbat olunacak ahkâm, tahminat ve faraziyyat olmakdan azade kalamaz.

Beşeriyyetin din-i evveliyyesi hakkında tarihî ve tetebbüî bir hüküm verebilmemiz için, tâ bidayetten beri edyanın hadisat-ı tarihiyyesi katî bir surette ma'lûm ve mazbut olmak lâzımdır. Edyanın hadisat-ı tarihiyyesini katiyyen tesbit mümkin olmadıkça kat'î bir tarih-i edyan husule gelemez. Hâlbuki hadisat-ı diniyyenin mebadi-i maziyyesini bize isâl eden vesait, nazar-ı dikkate alınınca bu katiyyeti umumuna teşmile hakkımız yokdur. Binaenaleyh, hadisattan ahkâm çıkarmak suretiyle beşeriyyetin mebadi-i diniyyesini ta'yin etmeğe kalkışmak hiç de ilmî değildir.

Zaten beraber yaşadığımız, fakat sin, cins, terbiye farkları ile tefrik olunduğumuz efradın bile müfekkeresine, vicdanına nüfûz etmenin nekadar güç bir mesele olduğu nazar-ı dikkate alınınca, üzerlerine remad-ı a'sâr yığılmış olan ırkların müfekkerelerine, vicdanlarına nüfuz etmek, ifası hiç bir mütebahhire müyesser olmayacak şeylerden olduğu tezahür eder.

Zira, mebadi-i diniyyeyi bize isâl edecek en yakın yolumuz, hâlden maziye doğru ric'î bir tetebbü'den ibarettir. Hâlbuki bu suretle nefs-i hâdisatın da nazarî netayicden ibaret kalacağı şübhesizdir. Nazarî olan

(7) Tarih-i edyan: Ahmed Midhat, Mahmud Esad.

bu netayicden tekrar istinbat olunacak ahkâmın kıymeti nekadar düşkün ve hatta mütenakız olacağı vareste-i izahdır.

Şu hâlde karn-ı tarihînin saha-i tedkikine dahil olabilen edyandan maadasında tarih-i edyanın ilmî netayicini beklemek, doğru olamaz.

Hatta karn-ı tarihîye dahil bulunan bilcümle edyan hakkında bile tarih-i edyandan ilmî bir netice bekleyemeyiz. Çünki, tarihî asırlarda bile umumen, hâdisât-ı diniyye katî bir surette tesbit olunamamışdır. Karn-ı tarîhîye girerek bütün vesaik-i tarihiyye şeraiti ile erbab-ı tetebbüün piş-i nazarında bilâ pervâ arz-ı vücud etmek şerefi ancak din-i İslâma münhasır kalmakdadır.

Bunun sebebi de İslâm dininin beşeriyyetin fikren tekâmül etmiş bulunduğu bir asra tesadüf etmesiyle hâdisât-ı diniyyenin tâ mebde'den itibaren mazbut olması ve İslâm müverrihlerinin hâdisât-ı diniyyeyi, hiç bir endişe-i ta'riz düşünmeksizin, aynen ve tamamen nakletmiş olmalarıdır. (8).

Binaenaleyh tetebbüât-ı riciyye ile elde edilecek netayic-i diniyye, ilmî bir kıymeti haiz değildir; zunun ve faraziyyattan ibarettir.

Dersin hulâsası

1 — Tarih-i edyan ile uğraşanlar, beşerin ilk dini ve ilk ma'budu hakkında ihtilâfa düşmüşlerdir. Bâzılarına göre dinin ilk şekli Animizmdir; ervaha ibadettir.

Bu nazariyyeye göre ilk insanlar bir takım vekayi'-i hâdisât ile kendilerinde cesedden başka bir ruh, bir eş bulunduğunu anlamış ve her şeyi kendilerine müşabih itikad ettikleri için ervahı bütün mevcudata teşmil ederek kâinatta ruh ve cisim olmak üzere bir ikilik tasavvur etmişdir.

2 — İbtidaî insanlarda ruh fikri taammüm ettikten sonra sıhhat ve maraz insanî ruhlara; hâdisât-ı kevniyyeyi de bütün kâinatı imlâ eden ruhların iradesine isnad olunmuş, avamil-i tabiiyyenin hepsinde insana müşabih bir şahsiyyet tasavvur edilmişdir.

3 — İbtidaî insan bu ruhları ikiye ayırıb birine ervah-ı tayyibe, diğerine de ervah-ı habise demiş, peder ve cedlerinin ruhlarını ervah-ı tayyibeden addederek onların muavenetlerini celb ve bir takım hastalıklara sebeb olan ervah-ı habiseden tahaffuz için kendilerine ibadetler, âyinler.

---

(8) Hatta Avrupa müverrihlerinden bâzıları, bu cihetten dolayı Müslümanları saflıkla ve sadelikle ithamatı Müslümanlar için mucib-i iftihardır. Evet hadisât-ı diniyyeyi tağyir etmeksizin olduğu gbi nakletmek şerefi, tarih-i beşerde, yalnız Müslümanlara âiddir.

kurbanlar yapmış, bu suretle ervah-ı ulûhiyyet kadar istihale etmişdir. Binaenaleyh ilk ma'bud, ervah; ilk ma'bed ise mekabir-i ecdaddır.

4 — Beşerin ilk dini olduğu iddiâ edilen Animizm, iki merhaledir: İbâdet-i ecdad, Tabiatperestlik. Beşerin ibadet-i ecdad üzerine müesses bulunan ilk itikadı, Fetişizm, Totemizm gibi edvar-ı tekâmüliyyeyi atlattıkdan sonra bir felsefe-i âlem şeklini alıyor. Bundan sonra insanlar, ervah-ı ecdada karşı yapdıkları gibi, kevni olan bu ruhlara karşı da bir hiss-i hürmet beslemeğe mecbur olmuşlar, kuva-yı tabiiyyeyi de birer şahsiyetle temsil ederek onlara da tapınmışlardır.

5 — Edyanın şekl-i ibtidaîsini perestiş-i ecdad diye göstermek, katî bir delile müstenid değildir. Bir kere ruhun ibadet mevzuu olabilmesi için mevcudat-ı mukaddese sırasına geçmiş olması lâzımdır; hâlbuki Animist nazariyyesine göre ruhun bu mertebeye yükselmesi ölüme isnad olunmakdadır ki bu cihet de ayrıca mucib-i münakaşadır. Çünki evvelâ mukaddes, bir mebde-i hayat olan ruhun nasıl olub da ölümle mevcudat-ı mukaddese adâdına dahil ve ihtisasat-ı âliye-i diniyyeye mevzu' olduğu gayr-i kaabil-i izah bir meseledir. Bittedkik anlaşılıyor ki: İbtidaî insanlar nazarında ölümün ruha olan te'siri, ruha evvelce olmayan şeyleri kazandırmak suretiyle değil, bilâkis ruhu zaifletmek, evvelce iktisab etmiş olduğu şeyleri izale etmek suretindedir.

Henüz hâl-i ibtidaîde bulunan akvamın akaidini tedkik etmekle tezahür eden hakikatte ibtidaî insanlar nazarında ölümün, bizatihi ve münhasıran İlâhileşdirici hiç bir fazilete malik olmadığı suretindedir.

Saniyen - İnsanların mukaddes tanıdıkları ilk şey ervah-ı emvat; merbut oldukları ilk din ibadet-i ecdad olsaydı, bunun en ziyade hâl-i ibtidaîde bulunan cemiyetlerin dininde yer tutmuş olması icab ederdi; Hâlbuki hakikat, bunun aksini gösteriyor.

Bunlarda - kat'-ı nazar, istilzam ettiği netice de bu nazariyyenin butlanını isbat etmekdedir. Çünki buna doğru nazariyle bakılacak olursa, dinî itikadların bir takım birsamî tezahürattan ibaret olduklarını kabûl etmek icab eder. Tarihde okadar mühim bir mevki' işgal eden edyanın bir hayâl, bir vehim üzerine müstenid olduğunu kabûl etmek acıklı bir safderunlukdur.

6 — Natürizm, kuva ve mevcudat-ı tabiiyyeyi «te'liye» den ibaret bir meslekdir. Bu meslek erbabına göre ilk din, perestiş-i tabiattir.

Bu mesleği müdafaa edenler, fikirlerini şu suretle izah ediyorlar: İbtidaî insanların nazar-ı dikkat ve hayretlerini en ziyade celb eden şey tabiat ve kuva-yı tabiiyye olmuştur. İbtidaî insanlarm nazarında en mühim bir âmil-i hayret, en büyük bir sebeb-i dehşet şeklinde tecelli eden bu harika, onlarda bu mechûl ve bî pâyân fikr-i dinîyi doğurmuşdur.

Meselâ: Ateş gibi harikulâde olan bir kuvvet karşısında insan hiss-i haşyet ve muhabbetle yerlere kapanmış ve gittikce lisanın fikir üzerine icra-yı te'sir etmesiyle kuvâ-yı tabiat avamil-i şahsiyyeye, zihayat mevcudata, ruhî kuvvetlere, Kudsî İlâhlara istihale ederek ibadet mevzuu olmuşdur.

Bu nazariyye, Hind'in kütüb-ü kadime-i diniyyesinden olan Vedalardaki ma'bud isimlerinin umumiyyetle esma-i müşterekeden olması ile de istidlâl olunuyor.

7 — Natürizm nazariyyesi ne bir ilm-i sâbite mutabık; ne de sıhhatine kat'î bir delil ikame etmek mümkindir. Çünki! bu nazariyye lisaniyyata âid kaziyyelere istinad ettiriliyor. Hâlbuki bu cihet de ötedenberi şiddetli münakaşata ma'ruz kalmış olduğu gibi, bugün de henüz katiyyet kesb etmemişdir.

a — Bu nazariyyede tasvir olunduğuna göre din fikri, insanın tabiati bir mecmua-i havarık addederek ona karşı hiss-i haf ü muhabbetle memzuc bir perestişden doğmuş olsaydı dinin uzun müddet paydar olmaması icab ederdi.

b — Natürizm denilen meslek, iğfalkâr bir sürü efsaneden başka bir şey değildir. Çünki fikr-i beşerin bir hastalığı neticesi kuva ve ecsam-ı tabiiyyeden ma'nay-ı aslîsî unutularak almış olduğu esatirî şekilden ibarettir. Şu hâlde ibadet mevzuu olan şeylerin şe'nî bir hakikati olmayıp bir nevi' hata ve hezeyan neticesi meydana gelmiş oluyor. Bu ise gayr-i kaabil-i izah bir şeydir.

c — Bu nazariyye doğru olsaydı, en kadîm ibadet ve âyinlerin kuva ve ecsam-ı tabiiyyenin en kuvvetlisine tevcih edilmiş olması icab ederdi. Hâlbuki iş tamamen bunun aksinedir.

8 — Animizm ve Natürizm akidelerini esasından sarsacak daha kuvvetli tenkidat da vardır: Evvelâ, bunları kabûl edebilmek için bidayet-i beşeriyyeti vahşet-i mutlaka içinde kabûl etmek lâzımdır. Hâlbuki: ne ezmine-i tarihiyye, ne de ezmine-i kablettarihiyye bu dereke-i vahşette bir cemaat göstermiyor.

Saniyen; bu iddiâ; tekâmül hususunda dinin de medeniyyet ile birlikte hareket etmiş olmasını istilzam eder. Hâlbuki kurun-u mazbuta-i tarihiyye bunun aksine olarak bir çok akvamın diyanet ve medeniyyet seviyyeleri arasında azîm mübayenetler olduğunu gösteriyor.

Ayni zamanda edyan-ı münzele, ümmetlerdeki tekâmül-i bedenînin ihzarı neticesi zuhur etmiş değil, bilakis onlarda tekâmül-i medenîyi edyan-ı münzele ihzar etmiş olduğu da tarihî bir hakikattir. Binaenaleyh edyanın terekkiyat-ı medeniyyeyi takib etmiş olması doğru olamaz.

Salisen, vahşet-i ibtidaiyye faraziyyesi kütüb-i semaviyyeye de muhalifdir. Çünki ahbar-ı Tevratiyyeden kat'-ı nazar, Kur'an-ı Kerim, beşeriyyetin mebadi-i diniyyesini bir vahşet-i mutlaka değil, bir kemâl-i ibtidaî olarak gösteriyor.

Rabian, vahşet-i ibtidaiyye faraziyyesi etnolojya ve filolojya ile de tesbit olunmuyor. Bu ilimler, hemen hiç bir kavmin elyevm bulunduğu yerin yerlisi olmadığını isbat ediyor. Binaenaleyh, diyebiliriz ki, bugün din ve medeniyyetlerini tedkika çalışdığımız akvam-ı muhtelife, mehd medeniyyetlerinden muhite intişar ederken din ve medeniyyetlerini de kayb ede ede o uzak muhitte tevehhuş derecesine kadar düşmüşlerdir.

Daha sonra, tetebbüât-ı ric'iyye usuliyle elde edilecek netayicin bir kıymet-i ilmiyyesi de yokdur. Çünki, beşeriyyetin din-i evveliyyesi hakkında tarihî ve tetebbüî bir hüküm verebilmek için bidayetten beri edyanın hâdisât-ı tarihiyyesi kat'î bir surette mazbut olmak lâzımdır. Hâlbuki hâdisât-ı diniyyenin mebadi-i mazıyyesini bize isâl eden vesait, nazar-i dikkate alınınca bu katiyyeti umumuna teşmile hakkımız yokdur.

İslâm itikadına göre beşerin ilk dini

İlk din, Din-i Hak, Din-i tevhiddir — Felâsife-i ruhiyyuna göre edyanın aslı — Felâsife-i müteehhirînden bâzılarının kail bulunduğu tevhid-i nisbî akidesi ve izahı — Tedkikat-ı ilmiyyenin terekkisi İslâm itikadının katiyyetini isbat ediyor — Ma'rifet-i İlâhiyye ve tevhid-i Bârî hususunda beşerin ilk mürşidi hakkında âmme-i Müsliminin itikadı — Bâzı mütefekkirin-i İslâmiyyenin fikirleri — Hz. Âdem'in ilk insan ve ilk peygamber veyahud sadece ilk peygamber olması meselesi.

İlk din, din-i Hak ve Din-i tevhiddir

Müstağni-i beyandır ki, akide-i İslâmiyyede Âdem ile «din-i tevhîd ve din Hak» tev'emdir. Mebadi-i beşriyyette dinin ilham ve ta'lim-i Rabbanî üzerine müesses bir din-i tevhid olacağına diyanet-i İslâmiyyemiz hasebiyle kani' bulunmakdayız. Beşer, sahne-i tabiate atıldığı günden itibaren Halikını anlamış ve ona ibadet etmişdir; Dinde olan ihtilâf ve dalâlet, sonradan ârız olma bir hâlet-i maraziyyedir. İslâmın kitabı olan Kur'an-ı mübîn, bu hakikati açık bir surette bize bildirmekdedir: «Ben, ins ü cinni ancak, beni bilib ibadet etsinler diye yarattım.»

Bu âyet-i kerimeden anlaşılıyor ki: İns ü cinnin hilkatindeki yegâne hikmet, Halikını bilerek ona lâyıkı vechle ibadet ve kulluk etmekdir. Binaenaleyh Cenab-ı Hakkı, sıfât-ı zâtiyye ve ma'neviyyesini —vüs'ü yettiği kadar— ma'rifet herkes üzerine vâcibdir. İllet-i gaiye-i hilkat ibadına kendisini ma'rifet olunca, bu ma'rifete isâl edecek kuva ve tarikı Cenab-ı Hakkın kullarına hidayet buyuracağı şübhesizdir.

Şu hadis-i şerif de bütün insanların din-i Hak ve Din-i İslâm ile meftur olarak doğduklarını, edyan ve itikadat-ı batılanın dalâlet-i fikriyye ve iğvaat-ı hariciyye neticesi olarak zuhur ettiğini bildiriyor: «Her doğan, fıtrat-ı İslâmiyye üzerine; yani mevcudiyyet-i İlâhiyyeyi idrak ve huzu' ve inkiyad isti'dadı üzerine; doğar. Onu bilâhire ebeveyni Yehudi itikadına, yahud Nasranî ve Mecusî itikadlarına temayül ettirir; çevirir. (1)

(1) Diğer bir rivayet de şöyledir: «Hiç bir mevlûd yokdur ki mukteza-yı fıtrat üzere doğmuş olmasın. Onu bilâhare anası babası Yehudi, yahud Nasranî yapar. Bu hâl tıpkı sizin hayvandan döl almanıza benzer. Aldığınız dölün içinde siz kesmedikce bir kulağı kesik döle tesadüf ettiğiniz var mı?..»

Âyet-i kerimeler ise, İlâhî ve Hak olan Dinin, ancak Din-i İslâm olub bundan başkasının mucib-i husran u dalâlet olduğunu gösteriyor. Şu âyet-i kerime de indellah Hak Din olan Din-i İslâmın neden ibaret bulunduğunu izah ediyor:

«Kavlen ve fi'len muhsin olduğu hâlde hulûs-u kalb ile Allah'a teveccüh eden, Allah'ı tevhid ve irade-i İlâhiyyesine arz-ı teslimiyyet eden kimseden «dinen» daha güzel kimdir?.. yani asıl din-i hakikî budur.»

Şimdi bu âyet-i kerimelerden anlaşılıyor ki: Asıl Din-i Hak, İslâmdır. Yani hakkı tevhîd ve irade-i İlâhiyyeye istislâmdır. İşte bütün insanlarda fıtrî olarak mevcud olan din de budur. Her insan, bu itikad ile mefturdur.

İnsan bu akide-i salimeden inhiraf ettirecek harici bir müessir bulunmadıkca bu akide-i safiyye ve hakikiyyeyi muhafaza eder. Bi'set-i resuldeki hikmet de insanı bu akide-i fıtriyye üzerinde sabit ve kaim bulundurmakdır.

Hulâsa: Bir çok âyât-ı kerime ve ehadis-i şerifenin delâlet ve işaretlerinden anlıyoruz ki: Din-i Hak, Din-i tevhîd, beşeriyyetle beraber doğmuşdur. Beşerin ilk dini, Din-i Hakdır; beşerin edyan hususundaki ihtilâf ve dalâleti bilâhire ârız olmuş bir halet-i maraziyyedir. Kur'an'a müstenid olan İslâm itikadı bundan ibarettir.

Felâsife-i ruhiyyuna göre edyanın aslı :

Din-i İslâmın akaid-i esasiyyesinden olan bu mesele, bugün bir çok tedkikat-ı ilmiyye neticesi olarak ulema ve felâsife-i garb tarafından da kabûl ve te'yid olunmakdadır. Dinin beşerde bir grize-i ruhiyye ve Fıtriyye olduğunu iddiâ eden felâsife-i ruhiyyun ile tarih-i edyan mütehassıslarından bâzılarına göre «Beşerin ilk mâbudu Halik-ı hakıkîdir; ilk din, din-i tevhiddir.»

Bunlar diyorlar ki: İnsan bidayet-i neş'etinde Cenab-ı Halik-ı akdes hazretlerine ibadet etmiş, hem de bu ibadeti, tenzih ve tevhidin en halisî en kâmili suretinde yapmışdır. Yani ma'budunu mahdudiyyetten, cismaniyyetten tenzih ederek ibadet etmişdir. Taşa, ağaca, asnama ibadet; yani putperestlik, sonradan ârız olma bir şeydir. Çünki insanlarda künh-ü hakikatini lâyıkı vechle idrak edemediği her şeyi tahdid etmeye, ona bir suret vermeye tabiî bir meyil vardır. İşte bu meyl-i tabiî neticesi olarak, samim-i kalbinde mübhem bir surette hissettiği kuvve-i gaybiyye ve kudret-i külliyyeyi bilâhire hayâlhanesinde tasvir ve haricen de ona bir şekil vermek isteyince putperestlik meydan alıyor.

Tarih-i edyan mütehassıslarından bazıları pek çok tedkikattan sonra bu mesele hakkındaki fikrini şu suretle beyan ediyor: «Avrupa maddiyyunu arasında şüyu' bulan (edyanın aslı Vesenîlikdir) iddiası doğru

değildir. Edyan aslı, insanın; kendisi de dahil olduğu hâlde; bütün mevcudatı muhit olan bir kuvve-i gaybiyyeyi, bir kudret-i nâ mütenahiyi mübhem bir surette idrak etmesidir. İnsanlar pişgâh-ı hayretlerine ma'rûz olan kâinatı temaşa ettikleri zaman azamet ve payansızlığı karşısında hayran kalarak buna hiç bir hadd ü nihaye tasavvur edememişler, görebildikleri eb'âdın maverasında ucu bucağı bulunmayan diğer mesafeler mevcud olduğundan farkına varmışlar, her zamanın hadd ü pâyan olmayan diğer zamanları velyeylediğini, kendisinden sonra da yine nihayetsiz zamanlar tevalî edib gideceğini anlamışlardır. Eb'âdın bu pâyânsızlığı, zamanın tevalisi, enharın daimî cereyanı... İnsanların nazarlarında nâmütenahî bir kuvvet tecellî ettirmişdir. İnsan bütün kâinatı muhît ve kendisine hâkim olan böyle bir kuvveti vicdanında hissetmiş, fakat onu bir suretle ta'bir ve tasvire muktedir olamamış; bununla beraber bir isim vermeksizin huzur-u azametine secdeye kapanmışdır. Bilâhire mahsusate olan temayülü fazlalaştıkça vicdan-ı dînîsini tasvir etmek sevdasına düşerek esnam ve temasîl ittihaz etmişdir. Şu hâlde Halik-ı hakıkîye ibadet, asnâm ve evsane ibadet etmek devrinden evveldir. Asnam ve evsan, Ulûhiyyete karşı insanın kalbinde olan fikr-i âlîyi temsîl ve teşhisden başka bir şey değildir. Sanem ve vesen, bir fikr-i mesbukun iktiza eylediği remz ü işaretlerden ibarettir. Vesen ve sanem fikr-i ulûhiyyet üzerine delâlete mevzu' olmadıkca fikr-i Ulûhiyyeti tevlid etmez. Çünki ibtidaî insanların ibadet eyledikleri asnam ve evsanı teşkil eden eşya-yı muhtelifede alelıtlak fikr-i ulûhiyyeti tevlid etmek fazileti yokdur?..»

Bir itiraz ve cevabı:

Maddiyyun bu fikre itiraz ile diyorlar ki: Ecdad-ı kadimemizin ma'budu mahdud ve mücessem bilip kuyuddan ıtlak etmediklerine, cismaniyyetten münezzeh tanımadıklarına başlıca bir delil aranılırsa o da lisanlarında ıtlaka, gayr-i mahdudiyyete delâlet eder bir kelime bulunmamasıdır. Lügatlerinde «Nâmütenahî» kelimesi yokdur...

Buna cevaben deriz ki: Eski lisanlarda nâmütenahî kelimesi olmamakla medlûlü olmamak icab etmez. Zaten bu kelime bütün lisanlarda esna-yı muhaverede terkib olunur iki kelimeden mürekkebdir. Nâmütenahi, yahud gayr-i mahdud, yahud bîgayet dediğimiz gibi. Bundan başka elsine-i kadîme şimdikiler gibi mükemmel değildi; bir çok eşyayı ve hattâ mahsüsattan bir kısmını bile ifade eder lügatler yoktu. Ezcümle bu lisanların kâffesinde elvan isimleri beyaz, sarı, siyah, kırmızıdan ibaret olup bu renklerin birbiriyle imtizacından husule gelen levinler için lâfz-ı mahsus mevzu' değildi. Artık sema başlarının üstünde o hulle-i nilgûniyle parlayıp dururken bu adamlar mavi rengi bilmiyorlarmış, demek doğru olur mu?..

Bir de nâmütenahi fikrine mütemeddinlerden ziyade vahşiler temayül eder; avamdan bir adam bir şehrin büyüklüğünü anlatmak istediği zaman evsaf-ı mübalagayı müş'ir zihninde bir kelime bulamaz da «Bir memleket ki ne ucu var ne bucağı» gibi bir tasvirde bulunur.

Binaenaleyh maddiyyun tarafından serd olunan itiraz; bir esasa müstenid değildir.

Bu fikri müdafaa eden felasifeye (felâsife-i ruhiyyuna) göre bütün edyan, esasda müttefikdir; edyan-ı muhtelifenin hepsi bir asıldan teşe'ub etmişdir ki, o da tevhiddir; bir İlâh'a perestiştir. Binaenaleyh akvam-ı kadimenin esatirinde muhtelif isimlerle yad olunan te'lih edilen efsanevî eşhas, hep ayni fikri, Halik-ı kâinatı, temsîl ve ayni vazifeleri ifa eylemekdedir.

En kadîm dinin «din-i tevhîd» olduğu Hind dinindeki nusûs ile de ispat olunmaktadır.

Tevhid-i nisbî akidesi ve izahı :

Felâsife-i müteehhirînden Şelling (1775 - 1854) diyor ki: Bütün insanlar mebde-i tekâmülde bir nevi' tevhîd-i nisbî akidesinde müttehid bulunuyorlardı. Tevhid-i nisbî akidesi İlâh-ı vâhid tanıyordu. Fakat bu İlâhın vahdeti aslî ve zâtî değil ârızî idi. Yani bu birinci İlâhın yanında ikinci bir İlâh akidesi daha çıkabildiği gibi, bunun hakiki bir tevhid-i mutlak'a münkabil olması imkânı da vardı.

Şelling'in bu ifadesinden, beşerin mebde-i tekâmülünde tasavvur eylediği tevhid akidesinin hakiki bir tevhid olmadığı anlaşılıyorsa da, işrâk de değildir. Her ikisine inkılâba kaabiliyyetli bir mebde'dir. Mâmâfih bundan katî olarak anlaşılan bir şey varsa o da, beşerin akide-i ibtidaiyyesinin «tevhid» olmasıdır. Bunun hakiki bir tevhid-i mutlak olduğunda şübheye düşmek, İlâh-ı vâhidin yanında daha bâzı kuvvetlere itikad etmelerinden ileri geliyor. Hâlbuki ibtidaî insanların itikad ettikleri İlâh-ı vâhidin yanında tasavvur eyledikleri diğer kuvvetler ayni iktidar ve mahiyyeti haiz değillerdir, onların hepsi bir Allah'ın iradesine tabi'dirler.

Bize öyle geliyor ki: Bu itikad, edyan-ı münzele ashabının İlâh-ı vâhid-i hakikî ile onun irade-i İlâhiyyesini infaza me'mur olan kuva-yı melekûtiyyeyi itikad etmelerinin aynıdır. Edyan-ı semaviyyede de o kuva-yı melekûtiyyenin bâzıları ihya edici, bâzıları öldürücü... gibi vasıflar ile müttasıfdır. Fakat bu ta'birler, hiç bir vakit bu kuvvetlerin İlâh-ı vâhide şerik olduğunu göstermez; edyan-ı münzele ashabından hiç biri de onları birer İlâh olarak itikad etmezler.

Zaten tarih-i umûmi-i beşerin zaman-ı hâliyesi Mısır'da, İran'da, Hind'de, in'de tevhit üzerine müesses bir dinin hutut-u esasiyyesini gös-

terdiği gibi, tarihin tenvir edemediği bir çok asırlar zarfında ümem-i mezkûre rüessa-yı ruhaniyyesinin mesail-i itikadiyyeyi tevsi' ede ede din-i tevhidi putperestliğe taklib eyledikleri de görünmekdedir (3). Bunlardan anlaşılıyor ki: Bütün beşeriyyet, bir menba'dan feyz almış, fakat o menba'dan uzaklaşdıkca almış olduğu feyzi kayb eylemişdir.

Beşeriyyetin mebde-i tekâmülde bir nevi' tevhid-i nisbî akîdesinde müttehid bulunduğu fikri, en evvel Şelling tarafından düşünülmüş ise de. bu ta'biri bir şekl-i dinîyi ifade etmek üzere ilk defa kullanan müellif, tarih-i edyan mütehassıslarından (F. Maks Müller) olmuşdur. Maks Müller, ilk şekl-i dinînin tevhid-i dinî suretinde olduğunu Hind'in kütüb-i kadime-i diniyyeleri olan (Veda) lara istinaden ileri sürmüşdür.

Mâmâfih Maks Müllerin, beşeriyyetin mebde-i tekâmülünde görmüş olduğu akide-i tevhidi tarz-ı istidlâli bir takım müellefler nazarında kendisinin Natürist olduğu kanaatini veriyorsa da ma'nay-ı ma'rufunda bir Natürist sayılamaz. Çünki bu feylesof, tedeyyüne mebde' olmak üzere nâmütenahi fikrini gösteriyor. Yani beşer, saha-i tabiate atılınca nâmütenahî bir kuvvetin mevcudiyyetini hissetmiş ve o kuvvetin huzur-u azametinde secdeye kapanmış; O nâmütenahi kuvveti cismanîyyet ve mahdudiyyetten tenzih ederek Ona lâyık olduğu vechle perestiş etmiş diyor.

---

(3) «Mısır'da Herodot'un kavlince Tibet kâhinleri vahdaniyyet-i İlâhiyyeyi tasdik ederlerdi. Zamanımızda keşf olunan Mısır âsârı dahi kavl-i mezkûru te'yid ediyor. Kitabelerin birinde «Rabbüssemavât vel'arz olan Allah, âlemin Hâlikıdır, kendisi halk olunmamışdır; ne bidayeti ve ne nihayeti vardır.» ibareleri münderic bulunmuşdur. Bir de ehramın inşa olunduğu asırlarda yani dördüncü sülâle devrinde inşa olunmuş olan ma'bedlerde ne resim, ne de heykel bulunmamışdır. Hâlbuki sonraları yapılan ma'bedler heykel ve oyma resimler ile doludur. Bu ise bâzı müverrihlerin iddiâ ettikleri gibi Mısırlıların ibtidaları vahdaniyyet-i Rabbaniyyeyi tasdik etmekde olduklarını ima eder. — **Tarih-i umûdi - Murad.»**

İran-ı kadîm'de Zerdüşt'ün kitabı olan Zendavesta'daki (seneviyyet), zihn-i beşerde bilâhare teşekkül ve taayyün eden, ezelî ve ebedî iki mebde' kabulünden ibaret olan (seneviyyet) in aynı değildir. Zendavesta'da mebde-i zıya (Hürmüz) ile mebde-i zulmet (Ehrimen) ezelî bir vahdet-i ûlâdan nebeân eder.

Tarih-i felsefe «Abebarb»

«Çinliler (Şang-ti) yani hâkim-i a'zamda (Mogol lisanında Han Tangri) Ulûhiyetce okadar büyük bir istiklâl buluyorlar ki: müverrihin-i edyandan (Lüg) a (Faber), (Habel) ve saire bu istiklâli bir vahdaniyyet-i mutlaka olmak üzere telekki ediyorlar. Bu müverrihler, Çinin işbu Han Tangrisini Benî İsrailin «Yahova» namiyle iman eyledikleri Allah'a atf ederek şu suretle Çinlilerin İlâh-ı hakikiyi an asıl tanıdıkları hâlde bu iman-ı tamı bilâhire derekât-ı safile-i iştirake doğru tenzil eylemiş olduklarını zannediyorlar. Hatta Konfüçyos'un te'sis etmiş olduğu dinde imanın her cihetince bu kadar ulviyyet ve tamamiyyeti olmadığına dikkat ederek Konfüçyanizm dahi Çin için işbu noktada bir terekkî değil tedennî olduğuna hüküm vermeye kadar varıyorlar.» «**Tarih-i edyan - Ahmed Midhat**»

Bir de ulûm-u ictimaiyye mütehassıslarının fikirlerini görelim: Bunlar teyakkun ediyorlar ki: İnsanda «hiss-i dînî» pek kuvvetli ve pek tabiî bir âmil-i ma'nevîdir. Bedihiyyülvücud bir kudret-i kaahire ve samadaniyye huzurunda akl-ı beşerin duyduğu acz ü meskenet, bir hiss-i huzu' ve huşu' tevlid ediyor ki: İşte hiss-i dinînin menşei budur. Eşkâl-i diniyye ve suver-i itikadat ancak bu hisse iktisa edilen libas mesabesindedir. Ve meratib-i medeniyyeye göre derecat arz eder.

Şimdi gerek Maks Müllerin ve gerek onun fikrinde olan diğer müdekkiklerin bu hususdaki fikirlerini dinî bir lisan ile ifade edecek olursak deriz ki: İnsan doğarken —lisan-ı fende sevk-i tabiî ğarîze insiyak namları verilen ve lisan-ı şeriatte vahy ü ilhâm ıtlak olunan— bir kuvvete sahib olarak doğmuşdur. İnsan varlığı içine kudret-i kaahire tarafından çakılmış olan bu kuvvet ve melekenin sevk ve hidayetiyle pek çok ihtiyacat-ı maddiyyesini def' etmeğe muktedir olduğu gibi, Halikını ma'rifete de zaferyâb olarak Ona ibadet etmiştir.

Bilâhire havâsını, akl ü muhakemesini de isti'mâl etmeğe başlayınca hiss-i dînîsi daha ziyade inkişaf ediyor; Kâinatın her zerresinde meşhud olan kudret-i İlâhiyyeyi görüyor ve bu kudret-i bînihaye karşısında kendisinin nekadar âciz ve zaif bir mahlûk olduğunu da anlıyor, bu suretle tabiat kendisinde olan hiss-i dînînin inkişafı için en büyük bir âmil oluyor; âsârdan müessirine daha ziyade intikal ediyor; O kudret-i nâmütenâhîye karşı beslemiş olduğu hiss-i huzu' ve huşu fazlalaşıyor ve daha sonra hevesat-ı müştedde arasında bir takım dalâletler de meydan alıyor; bunun üzerine Cenab-ı Hak kendilerini akaid-i Fıtrîye hidayet için peygamberler gönderiyor. Şübhe etmeyiz ki, Şelling, Müller ve emsali müdekkiklerin fikirleri de bundan başka bir şey değil; nekadar uğraşılsa bu dairenin haricine çıkılamaz; fakat vahy ü nübüvveti kendilerine rehber ittihaz etmeyerek sırf aklî ve felsefî bir muhakeme ile yapılacak istıdlâl tabii kusurlu olur.

Burada kemâl-i itmi'nan ile zikr edeceğimiz bir şey var: gerek Şelling gerek Müller ve emsalinin bir çok tedkikat ve vesaika istinaden «Beşer, din-i hür ile mefturdur; Bütün edyan esasda müttefik olup bilâhire meydan alan ihtilâfat, insanlar arasında tahaddüs eden ağraz-ı zatiyyeden ileri gelmişdir.» demeleri hakikat-i Kur'aniyyenin tekrir-i meâlinden başka bir şey değildir. Çünki beşerin Din-i Hak ile meftur olduğunu, bütün edyanın esası bir olup onun da «Halik-ı vaid'e teabbüd ile» emirden ibaret bulunduğunu Kur'an-ı Kerim şukadar asır evvel sarahaten söylemiştir. Bin üç yüz bukadar seneden beri Müslümanlar bu itikad-ı sahihi taşımaktadırlar.) Şukadar ki bu hakikat-i Kur'aniyye Avrupa feylesoflarınca pek yakın zamanlarda anlaşılabilmiştir. Bununla beraber, şimdi söylediğimiz gibi, maksatları bu hakikati tekrardan başka bir şey

olmadığı tarz-ı ifadelerinden açık olarak anlaşılıyor. Vahy ü nübüvveti kendileri için rehber ittihaz etmeyen zevatın ifadesinde —şübhe yok ki— bukadar kusur olabilir.

Şurası tahakkuk ediyor ki: bu hususdaki tedkikat ileri gittikçe akide-i İslâmiyyedeki katiyyet ve resanet daha ziyade meydana çıkıyor; hakikat herkesin nazarında gereği gibi inkişaf ediyor.

Ma'rifet-i İlâhiyye ve tevhid-i Bârî :

Bundan evvelki bahislerde pek vazıh bir surette görüldü ki; beşerin ilk dini Din-i tevhiddir; İlk Ma'budu da Hallâk-ı âlem, Cenab-ı Allah (Celle Şanuhu) dur. Kur'an'a müstenid olan akide-i İslâmiyye bu şekilde olduğu gibi, en son tedkikat-ı ilmiyye, felsefiyye ve tarihiyye de bizi bu neticeye isâl etmektedir. Bu cihet tavazzuh ettikten sonra şimdi ikinci bir mesele kalıyor. Acaba ilk insanı bu hakikate irşad eden mürşid, kuvvet nedir?..

Bu meselede mütefekkirin-i İslâmiyye ikiye ayrılır: Cumhur-u Müslimînin itikadı; bâzı muhakkıkinin efkâr ve itikadı.

Beşerin ilk mürşidi hakkında âmme-i Müsliminin itikadı :

Cumhur-u Müsliminin itikadına göre ilk insanları ma'rifet-i İlâhiyye ve din-i tevhide isâl eden mürşid Cenab-ı Hak tarafından beşeriyyete meb'us bir peygamberdir; Peygamber, Cenab-ı Hakdan tebelluğ eylediği ahkâm u kavanini insanlara tebliğ etmiş, insanlar da o kanunun ahkâmı ile maaş ve maadlarını tanzim eylemişlerdir.

Beşeriyyet bu suretle Halikını tanımış ve ona lâzım gelen ibadeti yapmış; hüsn ü kubhu, fazilet ve zilleti anlamışdır. Bu nazariyyeye göre Hz. Âdem hem ilk insan, hem de ilk peygamberdir.

Beşeriyyetin bidayeti Hz. Âdem ile başladığına kail olduğumuz takdirde mebadi-i beşeriyyeti —tetebbüât-i riciyye erbabının zahib olduğu gibi— vahşet hâlinde maymunlara yakın bir isti'dadda olduğunu itikad edemeyiz ve etmek de doğru olamaz. Çünki —yukarıda işaret olunduğu vechle— kütüb-ü mukaddeseden katınnazar Kur'an-ı Kerim, Hz. Âdem'in, gerek ilmi ve gerek lisanı bir mertebe-i kemâle i'lâ edildiğini zikr ediyor.

Şu hâlde insanlar bidayeten bir tekrim-i İlâhîye mazhar olup o suretle Halik'ını tanımış, ona ibadet etmiş; cemiyyetin idaresi için lâzım olan şeylere kesb-i isti'dad eylemişdir. Fakat bu tekrim-i İlâhîye mazhariyetten sonra eb'âd (âlemde intişar ve tebaüdleri) bir de evlâd-ı Âdem arasında vukua gelen niza' ve ihtilâf dolayısiyle o ilk tekrimin feyzini kayb ede ede nihayet vahşete kadar inmişler ve bu suretle Halik-ı hakiki unutularak bir çok dalâletler meydan almıştır.

«Bu nazariyyeyi te'yid edecek bâzı tedkikat-ı tarihiyye de vardır. Ezcümle Cezair, Bah-i Okyanus ve Afrikay-ı vuslat halkı gibi elyevm bize vahşî görülen milletlerin asıllarının Malanezya, yani Hindli oldukları söyleniyor ki, kesb-i sübut ettiği takdirde pek mühim bir meseledir. Sonra Keldânîler gibi, hâl-i medeniyyetlerini âsârından gördüğümüz milletlerin bilâhire bu medeniyyeti kayb ederek yeniden vahşete duçar olduklarını görüyoruz, bu da gösteriyor ki: terbiyeye kesb-i isti'dad eden bir millet bilâhire bu isti'dadı kayb ederek vahşete duçar olabiliyor.. (5) «Beşeriyyetin bidayetini vahy-i İlâhîye mazhar bir peygamber olarak kabûl edip peygamberin de ne demek olduğu teyekkun edilince bunda bittabi' kabûl edilmeyecek bir şey yoktur.

Beşerin ilk mürşidi hakkında bâzı muhakkikin-i İslâmiyyenin fikirleri :

Mütefekkirin-i İslâmiyyeden bâzı muhakkikinin zahib olduğu ikinci nazariyyeye göre ilk insanların Din-i Hak ve Hâlık-ı hakikiyi bulmaları sırf fıtratlarının ve akıllarının irşadı ile olup evvelâ bir peygamber vasıtasiyle kanun-u İlâhî tebliğ olunmuş değildir, bir kanun-u İlâhî ile enbiyanın ba's ve irsali insanlar bir dereceye kadar tekâmül ettikten sonra vaki' olmuştur.

Şimdi bunu izah edelim: İnsanlar dört kuvvetin sevk ve irşadı ile maddî ve ma'nevî saadete vâsıl olurlar ki, bunlar da sevk-i tabiî, havas, akıl, bir peygamberin vaz' ettiği şeriat.

Bedihidir ki: gerek hayvanlarda, gerek insanlarda bir kuvvet var, onunla insan maddî, ma'nevî ihtiyacatını def' eder; hiç bir tecrübe ve teallüme ihtiyaç göstermeden bu kuvvetin sevk u irşadı ile hem ferdin hem de nev'in bekasını muktezi olan bir takım ef'âl ü harekâtı hatasız bir surette icra edebilir. Lisan-ı fende sevk-i tabiî, garize, insiyak namları verilen bu kuvvete, lisanı şeriatte «vahy ü ilhâm» ıtlak olunur.

İşte mütefekkirin-i İslâmiyyeden bir kısmına göre her mevcudun bir mucidi, her masnuun bir sanii olması itikadı da insanlarda fıtrî ve garizî olarak mevcuddur: beşer, hiç bir mürşidin irşadına muhtaç olmaksızın bunun sevkiyle ma'rifet-i İlâhiyyeye vâsıl olmuştur.

Binaenaleyh ilk insanlarda ma'rifet-i İlâhiyye ve din, ilhâm-ı fıtrî üzerine istinad ediyordu. Bilâhire havâsmı, daha sonra akl u muhakemesini isti'mâl etmeye başlayarak bu suretle fikr-i dinîsi daha ziyade inkişaf ediyor. Demek ki itikad ve amel hususunda ilk insanların mürşid ve rehberleri: «kavanin-i fıtriyye ve şerayi'-i akliyyedir.»

(5) Tarih-i edyan - Ahmed Midhat.

Bu mütefekkirîn diyorlar ki: efrad-ı beşer hakkında carî olan kanun-u İlâhî ne ise cemiyyet hakkındaki nevamis-i fıtriyye de ayniyle odur. Her ferd gibi, cemiyyetin de devr-i tufuliyyeti, devr-i sabaveti devr-i şebabeti vardır. Efrad gibi, cemiyyet-i beşeriyye de bidayet-i zuhurunda gayet sade ve mahdûd bir bilgi ile safiyyet-i kalbiyyeye malik ihtirasat ve şehevat-ı nefsaniyyeden azade olarak neşet etmiş.

Evvelâ sevk-i tabiisi ile hareket ederek bilâhire havâsından daha sonra da akl u muhakemesinden istifade etmiş; gerek itikadiyyat, gerek amel hususunda yalnız kavanin-i fıtriyye ve şerayi'-i akliyyeye temessük ve o yolda hareket eylemiş; vücud-u sâni' ve vücûb-u ibadet üzerine delâlet eden âsâr-ı İlâhiyyeye nazar ve onlardan istidlâl ile iman-ı fıtrisini takviye ederek fikr-i dinîsini inkişaf ettirmiş, Halkını tanıyarak ona ibadet eylemişdir.

Fakat beşeriyyet git gide terakkî edip tufuliyyet devrinden yükseldikçe hiss ü aklı fıtratına galebe ediyor; yalnız ahkâm-ı akliyyeye münkad olmak ihtilâfı daî olduğu cihetle aralarında ihtilâf ziyadeleşiyor; artık fasl-ı ihtilâf için saik-ı fıtrî ve şeriat-i akliyyeye kâfî gelmemeğe başlıyor. Ayni zamanda beşeriyyet devr-i tufuliyyet ve sabavetten yükselerek sinn-i rüşdün bidayetlerini idrak eylemiş olduğu cihetle nübüvveti kabûle, bir peygamberin tebligatı üzerinde muhakeme yürütmeğe isti'dad gösteriyor; bunun üzerine Cenab-ı Hak kendilerine tebşir ve inzar vazifesiyle mükellef bir peygamber gönderiyor; daha sonra kitablar irsâl ederek emr-i maaş ve maadlarına dair nizam vaz' ediyor, evvelce mürşid ve hâdîleri yalnız şeriat-i akliyye iken şimdi bir Nebînin Cenab-ı Hak'dan telekki etmiş olduğu şeriat ve kavanin-i İlâhiyye oluyor. Şu halde insanların itikad ve amelde şerayi'-i akliyyeye temessük ve sünen-i fıtriyye üzerine bulunmaları kâffe-i şerayi'-i İlâhiyye üzerine mukaddemdir: Nübüvvet insanların devr-i şebabetine müsadiftir. Çünki nübüvvetin zuhuru ve onu kabûle isti'dad, etvar-ı beşeriyyeden bir tavırdır ki: nev'-i insanî ona ancak kemalât-ı insaniyyenin en yükseklerine müntehi olan uzun bir tarikde, tedrici bir surette yürümek suretiyle vâsıl olabilir.

Ferdin kuvve-i akliyyesi sinn-i rüşde baliğ olup da şehvetinin galebe, ihsasın kesb-i kuvvet eylediği ve bu suretle dereke-i hizlâna yuvarlanmak tehlikesinin göründüğü bir zamanda bahş etmek nasıl hikmet-i İlâhiyye muktezasından ise, cemiyyet-i beşeriyye hakkındaki kanun-u ilâhisi de böyledir; cemiyyet-i beşeriyye akl ü maarif i'tibariyle bir dereceye kadar yükseldiği, menfat ve mazarrat hususundaki kuvve-i tasarrufiyyesi ile vadi-i helâk ve dalâle düşmesi yaklaştığı bir zamanda beşeriyyete yeni bir hâdî ve mürşit bahş u inayet buyurarak o mürşidî aklın idrak edebileceği bir takım delâil ve âyât ile te'yîd eyledi; bedene

nisbetle baş ne ise, ümem ü akvame nisbetle enbiya-yı ızâm hazeratı da öyledir. O mürşidler, ba's olundukları akvama hayr u fazileti beyan ederek bunları kazananları mükâfat ile tebşir ve fenalığı keşf ederek buraya gidenleri de su-i âkibetle inzar ediyorlardı.

Şübhe yok ki: mürşidlerin tebşir ve inzarı, ba's olundukları akvamın hâlât-ı nefsiyye ve mekânet-i akliyyesine, ihtiyacat-ı zaman ve zemine göre olmakda muktezay-ı hikmet ve maslahattir. Bu hikmete mebnidir ki: Bidayette ba's'ü irsâl olunan peygamberlerin tebligatı pek mahdud, hatta yalınız inzar ve tebşire maksur olduğu hâlde git gide vezaif-i nübüvvet ve risalet tevessü' ediyor; inzar ve tebşir ile beraber teşri'-i ahkâm ve tahdid-i hudud için de hitab inzâl olunuyor; nebi, bu kitabın ahkâmına göre nâsı tarik-ı hidayete sevk ediyor. Bu suretle edyan terekkî ve tekâmül ederek nihayet, din-i umumî ve din-i tabiî olan Müslümanlıkda derece-i kemaline bulduğu gibi, enbiya da hâtem-i rüsül olan Hz. Muhammed (S.A.V.) ile hitam bulmuş; suhuf hâlinden başlayan kütüb-i İlâhiyyede Kur'an-ı Azimüşşan ile nihayete ermişdir.

Bu nazariyyenin istinadgâhı:

Beşerin bidayette kavanin-i fıtriyye ve şeriat-i akliyye ile hareket ederek tedricen tekâmül eylediğine zahib olan mütefekkirin-i İslâmın bu fikirleri bir kavl-i mücerredden ibaret olmayıb şu âyet-i kerimeye isnad etmekdedir: «Kânennâsi ümmeten vahideten...»

İşte bu âyet-i kerime, yukarıda beşeriyyet için izah eylediğimiz etvarı, nübüvvetin keyfiyyet-i zuhurunu tamamen göstermekdedir. Bunun içindir ki İbn-i Âdil, Kurtubî, Ebu Müslimel ısfıhânî, Kazî Ebubekir, İmamül eimmetü veddin Mısır müftüsü merhum şeyh Muhammed Abduh gibi tefsir ve usûlde sahib-i yeddolan mütefekkirin-i İslâmiyye bu âyet-i kerimeyi yukarıdan beri izah ettiğimiz surette tefsir etmişler; vahdet-i ümmeti, «Febüisseallahü» karinesiyle bi'set-i rüsülden evvel itikad ve amel hususunda şeriat-i akliyyeye mütemessik olmakdaki vahdete hamletmişler ve binaenaleyh bü's-ü rüsülden mukaddem beşeriyyetin şeriat-i akliyye ile âmil olduklarına kail bulunmuşlardır.

Hz. Âdem'in ilk âdem veya sadece ilk peygamber olması meselesi :

Şimdi burada mühim bir meseleye temas ediyoruz ki o da: Peygamber olduğunu itikad eylediğimiz Hz. Âdem'in ilk âdem ve ilk peygamber olması veyahud ilk âdem olmayıb da sadece ilk peygamber olmasıdır. Çünki din hususunda beşerin ilk mürşidinin fıtrat-ı akl olduğu kabûl edilince bu mesele de tabiati ile meydana çıkıyor. Evvelâ Hz. Âdem'in ilk peygamber ve ilk insan olması beşeriyyetin bidayetten kavanin-i fıtriyye ve şeriat-i akliyyeye mütemessik olmasına münakız ve mübayin değildir.

Çünki Hz. Âdem'in,de evvelâ evlâdları ile beraber bu yolda hareket edib bilâhire evlâdları tekessür ettikçe ihtilâf ve nizaın çoğalması ile onlara peygamber ba's olunması caizdir. Bunu reddedecek bir nass-ı kat'î yokdur.

Saniyen: Peygamber olduğunu itikad eylediğimiz Hz. Âdem'in ne yer yüzünde yaratılan birinci insan olduğuna; ne bütün insanların aslı bulunduğuna; ne de doğrudan doğruya toprakdan halk olunduğuna delâlet eden bir nass-ı kat'î yokdur. Belki dikkat edilirse Kur'an'da Hz. Âdem'in ilk insan olmadığını gösteren bâzı karain ve işaretler bile vardır. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Âdem hakkında «İnnî câilün filarzı halîfe» buyurularak kendisinin yer yüzünde halife kılınacağı zikrediliyor ki bu kendisinden evvel de yer yüzünde insan mevcud olduğunu gösterir. Hatta müfessirinden bâzıları bu âyeti kendisinden evvel yer yüzünde meskûn olanlara «Halife» diye tefsir ediyorlar.

İbn-i Abbas ile onu takib eden diğer bâzı müfessirinin beyanatı da Âdem'den evvel arzın, sıfât-ı beşeriyyeyi haiz bir takım akvam ile ma'mur olub onların inkıraz bulması ile Âdem'in onları istihlâf ettiğini gösteriyor. (6)

Bu nazariyye, tabakatülarz ve ensâl-i beşer ulemasının serd eyledikleri nazariyyat-ı fenniyye ile de tevafuk etmekdedir.

Madem ki küre-i arzda vücud-u İnsanînin bidayet-i zuhuruna dair bir tarih-i sarih yokdur; şu hâlde nusus-u Kur'âniyyeden bir nass-ı kat'îye; reyb ü ıztırabdan hâlî olarak menkul olan ehadis-i şerifeye muhalif olmayan cihetlerin tevcih ve te'vilinde hiç bir mahzur-u dinî yokdur. Bu gibi tevcihata karşı varid olması melhuz olan itirazatın zerre kadar ehemmiyyeti de olamaz. Zaten bu babdaki haberler Tevrat'a müstenid olduğu cihetle sarahat-i Kur'aniyye olmayan bir meselede Tevrat'ın sözlerini kabûle mecbur değiliz.

Ecille-i ulema-yı İslâmiyyeden Şeyhûlislâm Musa Kâzım efendi Hazretlerinin ifadat-ı âtiyelerini de ehemmiyyetine mebnî nakliyorum: «Ancak şurasını ihtar edelim ki: Nev'-i beşer ruy-i zeminde hemen zuhur eder etmez kendilerine böyle bir kanun (bir peygamber vasıtasiyle tebliğ olunan kanun-u dînî ve kitab-ı mukaddes ahkâmı) tebliğ olunmadı. «kanun-u tedric» her şeyde oduğu gibi bu hususda da hükmünü icra etti. Bunun sebebi ise evvelâ insanların henüz hevesat-ı nefsaniyyelerini teksir ve ihtisasat-ı hayvaniyyelerini tevsi' edememiş ve binaenaleyh gayet masumane bir hâl-i sükûmet-i iştimâlde imrar-ı evkat etmekde bulunmuş olmaları idi.

---

(6) Diyanet-i Berehmeniyyeden alınan haberler ile kibar-ı sofiyyenin bu babdaki kavilleri de bizce meşhur olan Âdem'in ilk âdem olmaması hakkındaki fikirleri bir dereceye kadar te'yid ediyor.

«Badehu insanlarda hevesat-ı nefsaniyye tekessür ve ihtisasat-ı hayvaniyye tevessü' eyledi.. Buğz u adavet, hıkd u hased gibi şeyler aralarında zuhur etmeğe başladı. Bu hâl nihayet onları ihtilâfa, şikaka düşürdü. İşte o zaman Cenab-ı Hak hallerine münasib bir kanun-u mukaddesle kendilerine bir nebi ba's ü irsâl edib beyinlerindeki ihtilâf ve nizaı ref' ü izale etti. Bu emr-i bi'set tâ zaman-ı Muhammed'e kadar devam eyledi. Nihayet o hurşid-i âlemtâb zuhur ve Kur'ân-ı hikmet nisâb dahi nüzûl edince artık ahkâm-ı şeriat tamam ve emr-i bi'set hitama reside oldu. Kariin-i kiram şu sözlerimizin kendi mahsûl-ü karihamız olduğuna, belki de hilâf-ı şer'-i şerif bulunduğuna zahib olmamalıdırlar. Sözlerimizin me'hazi, bâzı âyât-ı Kur'âniyye ile onları tefsir sadedinde ecille-i müfessirin taraflarından serd ve itvan olunan bir çok mutalâat-ı irfaniyyedir: Sure-i Bakara'da: «İnsanlar ümmet-i vâhide idi. Muahharen ihtilâfa düşmeleri üzerine kendilerine iyilikle tebşir ve fenalıkla inzar edici enbiya ba's ü irsâl olundu» mealini ifade eden âyet-i kerimeyi müfessirin-i izâmdan (Kaffâl) rahmetullahü aleyh şöyle tefsir ve mutalâa eylemişdir:

«İnsanlar evvelâ din-i vâhid üzere idiler. O din de «Allah'a iman ve Hakkı iz'ân» dan ibaret idi. Küfr ü tuğyandan ibaret değil idi. Nitekim (Febuise) kavl-i şerifi de buna delâlet eyledi. Zira bu kavil, beynennas ihtilâf zuhur etmesi üzerine bi'set-i enbiyaya başlanmış olduğunu iktiza ediyor.

«Eğer insanlar kablel ihtilâf hak ve iman üzere değil, belki küfr ü tuğyan üzere ittifak etmiş bir ümmet, bir millet olsalar idi o zaman dahi kendilerine enbiya gönderilmek icab eyler idi. Çünki insanların bir kısmı muhik, diğer kısmı mubtîl olduğu bir zamanda —ki zaman-ı ihtilâfdır— kendilerine enbiya ba's olunmak iktiza eyler ise hepsi mubtîl olduğu bir bir zamanda —ki zaman-ı ittifaktır— kendilerine enbiya ba's olunmak iktiza eyleyeceği evleviyette kalır.»

«Yine bu âyeti tefsir makamında usuliyyûn ve müfessirinden Ebu Müslim Horasânî ile ecille-i ehl-i tefsirden Kazı-i Hemedanî dahi beyanat-ı âtıyede bulunmuşlardır.

«İnsanlar evvelâ ümmet-i vâhide olub şerayi'-i akliyyeye temessük ederlerdi o şerayi'-i akliyyede (Sani'-i âlemin vücud ve sıfatını itirafdan, akla muvafık bir surette ona hizmet ve ni'metine şükr ile iştigalden; zulüm, kizib, cehil gibi kabayih-i akliyyeden ictinabdan ibaret idi. Buna da «ennebiyyîn» kavliyle «Febuise» kavlindeki «Fa» harfi delâlet ediyor. Zira «enebiyyîn» lâfzı umum ve istiğrak, «Fa» harfi de «terahî» mânâsını ifade etmiş olduğundan nazm-i Kerîm bilcümle enbiyanın bi'setleri evlâ değil, belki beynennas ihtilâf zuhur ettikden sonra vukua gelmiş olduğunu ifade eder. Bu hâlde o ümmet-i vâhideden ibaret olan nâsın evvelemirde, yani kablelihtilâf, enbiyadan gayr-i me'huz bir şeriat üzere olma-

ları lâzım gelir ki o da kariben beyan eylediğimiz şerayi'-i akliyyeden ibarettir.

Bir de Halik'a ibadet ve taatin, mahlûka ihsan ve merhametin, mün'-ime şükr ü mahmedet'in, her hususda adalet ve hakkaniyyetin güzel, kizbin, zulmün, cehlin, abesin dahi çirkin bir şey olduğunu hemen her zaman herkese bilâ şek ma'lûm olmakla evvelemirde insanların işte bu şerayi'-i akliyyeye temessük etmiş olmaları, muahharen bir takım esbab-ı hariciyyenin zuhuriyle ihtilâfa duçar olmuş bulunmaları pek zahir bir şeydir.

Bundan sonra Kaazî mutalâat-ı sabıkasına bir sûâl ve cevab dahi ilâve ederek diyor ki:

«Evvel-i nâs Âdem (A.S.) olub o da nebî değil midir? Bu hâlde bi'-set-i rüsülden mukaddem şerayi'-i akliyyeye mütemessik bir kavmin vücudunu isbat nasıl sahih olabilir?» diye suâl irad olunursa cevaben deriz ki: Âdem (A.S) evvelâ evlâdiyle beraber şerayi'-i akliyyeye mütemessik idiler. Sonradan beyinlerinde ihtilâf zuhura gelmesiyle müşarünileyh evlâdına ba's ü irsâl olundu. İşte görülüyor ki: her hükmü din-i hakikat, ayni hikmetten ibaret bulunan Kur'an-ı mu'cizbeyan bu meselede dahi hakikati meydana koymuş «Elulamâu vereset'ül enbiye» hadis-i şerifinin sırrına mazhar olan müfessirin dahi hükm-ü Kur'an'a muvafık bir suretde beyan-ı mutalâada bulunarak şu meselede bizim için bir esas-ı metîn teşkiline himmet buyurmuşlardır.

Dersin hulâsası

1 —İslâm itikadına göre beşerin mebadi-i diniyyesi, ilhâm ve ta'lim-i Rabbanî üzerine müesses bir din-i tevhiddir. İnsanların dinde olan ihtilâf ve dalâletleri sonradan ârız olma bir halet-i maraziyyedir. Âyât-ı kerime ve ehâdîs-i şerife bunu natıkdır.

2 — «İlk dinin din-i tevhid olması» meselesini bugün felâsife-i ruhiyyun ile tarih-i edyan mütehassıslarından bir çok kimseler de kabûl etmekdedir. Pek çok tedkikattan sonra bunlar da beşerin ilk ma'budu Halik-ı hakiki, ilk dini din-i tevhîd olduğuna kail olmakdadırlar. Bunlara göre de insanlar bidayet-i neşetinde pişgâh-ı hayretlerine ma'ruz olan kâinatı temaşa ettikleri zaman nazarlarında nâ mütenahî bir kuvvet tecellî etmiş ve bu kuvvete (Cenab-ı Halik-ı Akdes Hazretlerine) ibadet etmişlerdir. Beşerin eşyay-ı saireye olan perestişi bir hâlet-i maraziyye, bir dalâlet-i fikriyyedir.

3 — İbtidaî insanların lisanlarında, ıtlâka, gayr-i mahdudiyyete delâlet eden «namütenahî» kelimesi yok diyerek bunun medlûlü de olmamak lâzım geldiği yolunda bir itiraz gayr-i variddir. Kelimenin bulunmamasiy-

le medlûlü de olmamak icab etmez. Elsine-i kadimede elvan isimleri beyaz, sarı, siyah, kırmızıdan ibaret olan bunların imtizacından husûle gelen levinler için de bir lâfz-ı mahsus mevzu' değildi. Acaba başlarının üstünde parlayıb dururken bu adamlar mavi rengi bilmiyorlarmış, diyebilecek miyiz?

Bununla beraber «nâmütenahî» fikrine mütemeddinlerden ziyade ibtidaî insanların temayül ettikleri de şübhesizdir.

4 — Felâsife-i müteehhirinden Şelling ve emsali de insanlar mebde-i tekâmülde bir nevi' tevhid-i nisbî akidesinde müttehid bulunduklarına kaildirler. Bunların ifadeleri de netice itibariyle beşerin ilk dini din-i tevhîd olduğunu te'yid etmekdedir. Tarih-i umûminin karain-i hâliyesinden anlaşılan da, ilk dinin tevhid-i esasî üzerine müesses olub tevhide mugayir olan mesalik-i diniyyenin bilâhire tahaddüs etmiş olmasıdır.

5 — Ma'rifet-i İlâhiyye ve tevhid-i Bârî hususunda beşerin ilk mürşidi kim olduğu hakkındaki itikad ve efkâr-ı İslâmiyyeyi ikiye ayırabiliriz. Cumhur-u Müslimînin itikadı, bâzı muhakkikîn-i İslâmiyyenin efkâr-ı itikadı.

6 — Cumhur-u Müsliminin itikadına göre ilk insanları ma'rifet-i İlâhiyye ve din-i tevhide isâl eden mürşid Cenab-ı Hak tarafından beşeriyyete meb'us bi peygamberdir. Beşeriyyet o peygamberin irşadı ile Halikını tanıyıb ona lâyıkı vechile ibadet etmiş ihtiyacat-ı maddiyye ve ma'neviyyesini tanzim eden ahkâm ve kavanini ondan öğrenmişdir. Cumhur-u Müsliminin itikadına göre Hz. Âdem hem ilk insan, hem de ilk peygamberdir; binaenaleyh mebad-i beşeriyyet, vahşet değil, bilâkis bir kemâl-i ibtidaîdir. Vahşet gibi görülen mebde', beşerin mebadisi olmayıb tevahhuş devridir: Bir takım hâdisât ü vekayi' de bunu gösterir.

7 — Muhakkikin-i İslâmiyyeden bâzı zevatın fikirlerine göre insanların ilk mürşidi kavanin-i fıtriyye ve şeriat-i akliyyedir. Beşer evvelâ garizî ve fıtrî bir surette Halikını anlamış ve ona lâzım gelen ibadat ve taatı yapmış. bilâhire akl ü muhakemesini de isti'mâl ederek vicdan-ı dinîsini inkişaf ettirmişdir. Fakat git gide terekkî ederek tufuliyyet devrini atlattıkça ihtiyacı fazlalaşmış, Halık hakkındaki fikirleri değişmiş, arada ihtilâfat zuhur etmiş olduğundan garize ve aklı kâfi gelmemeğe, bununla beraber nübüvveti kabule de isti'dad göstermeğe başlamış. Bunun üzerine Cenab-ı Hak, kendilerine tebşir ve inzar vazifesiyle mükellef bir peygamber gönderiyor. Daha sonra kitablar irsâl ederek emr-i maaş ve maadlarına dair nizam vaz' ediyor. Evvelce mürşid ve hâdileri yalnız şeriat-i akliyye iken şimdi bir nebinin Cenab-ı Hak'dan telekki etmiş olduğu şeriat ve kavanin oluyor.

8 — Beşerin bidayette kavanin-i fıtriyye ve şeriat-i akliyye ile hareket edib de bir peygamberin irşadına mazhariyyeti bir dereceye kadar tekamül ettikden sonra olduğuna kail olan mütefekkirin-i İslâmiyyenin bu fikirleri kavl-i mücerredden ibaret olmayıb bâzı âyet-i kerimeye istinad etmekdedir.

9 — Hz. Âdemin ilk peygamber ve ilk insan olması beşeriyyetin bidayeten kavanin-i fıtriyye ve şeriat-i akliyyeye mütemessik olmasına mübayin değildir. Çünki Hz. Âdem'in de evvelâ bu yolda hareket edib bilâhire evlâdları tekessür ettikçe ihtilâf ve nizaın çoğalması ile onlara peygamber ba's olunması caizdir.

Mâmafih Hz. Âdemin birinci insan olduğuna delâlet eden bir nass-ı kat'î yokdur. Hatta ilk insan olmadığını gösteren bâzı karain ve işaretler de vardır. Bunun için bazı müfessirler, Âdemden evvel de yer yüzünün sıfat-ı beşeriyyeyi haiz bir takım akvam ile meskûn ve ma'mur olduğuna zahib olmuşlardır.

Yer yüzünde vücud-u insanînin bidayet-i zuhuruna dair bir tarih-i sahih olmadığı cihetle muhkemât-ı Kur'âniyye ile münakız olmayan her hangi bir kavli ihtiyar etmekde dinen mahzur yokdur.

Tetebbüât-i ric'iyye ve Din-i İslâm

Tetebbüat-i ric'iyye usulünü bir hakikat olarak kabûl edenlerle İslâm itikadının vech-i te'lifi —Tetebbüat-i ric'iyyede kabûl edemeyeceğimiz cihet— Tenkid —Ma'rifet-i İlâhiyyede aklın kâfî olub olmaması hakkındaki mezahib-i İslâmiyye— Ma'rifet-i İlâhiyye hususunda Kur'ân'ın irşadı —Akide ve Halik-ı kâinatı araşdırmanın tabiî ve mücbir saikı— Bir itiraz ve cevabı.

Tetebbüât-ı riciyye usulünü kabûl edenlerle İslâm itikadının vech-i te'lifi:

Geçen bahislerde bilmünasebe söylenildiği vechile, Hz. Âdem'i ilk insan olarak kabûl ettiğimiz takdirde mebadi-i beşeriyyetin vahşet-i mutlaka halinde olmasını tecviz edemeyiz. Çünki Hz. Âdem ile başlayan mebadi-i beşeriyyetin vahşet-i mutlaka olmayıb bir kemâl-i ibtidaî olduğunu Kur'ân-ı Kerim de haber vermekdedir. Âdem ve evlâdının bir vakıtlar kavanin-i fıtriyye ve şeriat-i akliyye üzere hareket etmiş olmalarını kabûl etmek de mebadi-i beşeriyyetin maddeten ve ma'nen vahşet halinde olduğunu kabule müsaid olamaz.

Ancak ilk insanların din-i Hak ve Halik-ı hakikiyi ma'rifetleri, ihtiyacat-ı beşeriyye için lâzım kavanini anlamaları fıtratlarının ve akıllarının irşadiyle olub da «vahy ü nübüvvet» in beşerin bir dereceye kadar tekâmül ettiği zamanlara musadif olduğunu kabûl ettiğimiz takdirde faraziyyat-i ilmiyye ve tetebbüat-ı ric'iyye erbabının fikirleri ile İslâm itikadının te'lifi için bir vech bulunabilir.

Çünki; evvelce de söylediğimiz vechile; Kur'ân-ı Kerim, Hz. Âdem'in gerek ilmî gerek lisanî bir mertebe-i kemâle i'lâ edildiğini hikâye ediyor ki, bu kemalin makabli olabilecek hadisat ve faraziyyatın, muhkemat-ı Kur'âniyye ile tenazü' ve tenakuzu cay-i münakaşa değildir. Peygamber itikad eylediğimiz Hz. Âdem'den evvel de sıfat-ı beşeriyyeyi haiz insanlar mevcud olub da Hz. Âdem'in onları istihlâf etmiş olması itikadı mebde-i tekâmül-i beşerî hakkında serd edilegelen faraziyyat-ı ilmiyye ile tetabuk etmekdedir.

Tetebbüât-ı riciyyede kabûl edemeyeceğimiz cihet :

Şukadar ki Hz. Âdem'den evvel sıfât-ı beşeriyyeyi haiz insanlar mevcud olduğunu kabûl etmekle beraber mebadi-i beşeriyyeti maddeten olduğu gibi ma'nen de vahşet-i mutlaka halinde farz ederek o zaman Ulûhiyyet ve ma'neviyyat gibi efkâr-ı mukaddeseden beşeriyyetin bihaber olacağına kail olamayız. Çünki tekâmüllât-ı ma'neviyyenin terekkiyat-ı maddiyye ile mukayesesi hiç bir suretle doğru olamaz.

Bu noktada tetebbüat-ı ric'iyye erbabının fikirlerine iştirâk etmenin zaruretini hissetmekliğimiz, yalnız bir akide-i diniyye te'siri ile değildir; ayni zamanda muhakemat-ı akliyye de bunu icab ediyor.

Mebadi-i beşeriyyet her ne suretle başlamış olursa olsun, bizce mebadi-i diniyye-i beşeriyyet, bir vahşet değil, belki bir kemâl-i ibtidaidir. Beşer; ister fıtrî ve garizi olarak, isterse haricî bir müessir ve mürşidin te'siriyle; evvelâ Halikını bulmuş ve ona ibadet eylemişdir. Zaten bizim itikadımızca esas din bir olub onda nesih ve tebeddül yokdur; bunun içindir ki: Kur'ân-ı Kerim'de beşeriyyetin bugün mükellef bulunduğu din ve itikad ne ise bidayet-i hilkatte insanların din ve itikadı da ondan ibaret bulunduğuna mu'tekidir.

Kezalik, enbiyay-ı izâmdan bulunan ilk nebinin veya Hz. Nuh'un akideleri ile hatemelenbiya olan Cenab-ı peygamber efendimizin akide-i esasiyyeleri beyninde esas itibariyle bir fark yokdur.

Binaenaleyh beşerin ilk dini asnam ve evsana tapınmak bilâhire efkârın tekâmül etmesi ile dinde yavaş yavaş tekâmül vukua gelmiş olması İslâmiyyet nokta-i nazarından doğru olamaz. İslâmiyyetin kabûl etmiş olduğu tekâmül-i dînî başka nokta-i nazardandır. Esasda tekâmül yokdur.

Filhakika Rasyonalist, Kritsit, Pozityovist mesleklerine salik olan, tetebbüat-ı ric'iyye ile elde edilen netayice bir hakikat nazariyle bakan felâsife ibtidaî insanların din ve Ulûhiyyet gibi ulvî fikirlere sahib olabileceklerine bir türlü akıl erdiremiyorlar. Bunun içindir ki: «Fikr-i dînîde efkâr-ı sairenin geçirdiği edvar-ı muhtelifeyi takib ve aynı kavanin tahtinde tekâmül etmişdir. İnsanlar her şeyde olduğu gibi, dinde de tek tekâmüle tabi'dirler. İbtidaî insanların bütün tekâmülât-ı fikriyyesi taşdan ba'zı âlât ü edevat yapabilmeğe münhasır olub daha sonra yapraklar ve derilerle tesettüre kadar yükseliyorlar.

«Şimdi bu seviyye-i fikriyyede bulunan insanlarla ümmet-i Musa ve İsa'yı veya ümmet-i Muhammediyye (S.A.V.) yi mukayese edib de ma'rifetullah ve sair mesail-i itikadiyyeyi telekkide bunları bir tutmak, okadar basit bir fikirde olan insanların böyle yüksek ve ulvî bir meseleye akıl erdirdiklerine kail olmak tarihe, tabiate, fünun ve muhakeme-i selimeye mugayir değil midir?.»

Tenkid:

Bakılırsa vehle-i ûlâda böyle bir itiraz muhik olduğu varid-i hâtır olabilir. Fakat mesele ta'mik edilince bu düşüncenin hiç de doğru olmadığı anlaşılır. Evet vahy ü nübüvvet, ilhâm aradan çıkarsa bu muhakeme bir dereceye kadar doğru olabilir. Lâkin esrar ve kuvay-ı insaniyye ve ilham-ı Rabbaniyye ile bu muhakeme kuvvetini kayb eder. (3)

Vahy ü nübüvvet, ilham nazar-ı dikkate alınmasa bile yine bu iddiâ bilvücuh merduddur. Çünki tetebbüât-ı ric'iyye ile elde edilecek netayice bir hakikat-i kat'iyye nazariyle bakamayacağımızı bundan vevelki derslerde geçen tenkidat ve muhakemat ile anlamış idik. Binaenaleyh beşerin mebadi-i diniyyesini değil, mebadi-i maddiyye ve medeniyyesini bile tedkik edecek bir vasıtamız yokdur.

Bununla beraber bu iddiâ, tekâmül hususunda ma'neviyyatın maddiyyat ile birlikde yürüdüğünü, ma'neviyyatın da maddiyyat nisbetinde tekâmül ettiğini gösteriyor. Hâlbuki bunun böyle olması tarihin tekzib ettiği şeylerdendir. Tarih gösteriyor ki: tekâmül-i maddî ile tekâmül-i ma'nevi hiç bir zaman yan yana gitmemişdir. Meselâ, bir kaç bin sene evveline âid tarz-ı teayyüş ve iktisa ile yaşayan bâzı bedevî insanlar görülüyor ki: Muhitinin icabı, âlem-i medeniyyetle hiç bir vechle temâsı yok. Bunun için seviyye-i maddiyye ve sınaiyyesi son derece dûndur. Çünki altı yedi bin senelik terakkî ve tekâmülden haberdar değil. Hâlbuki diğer cihetten, bunların içinde en rekik ihtisasata sahib insanlar görülüyor. En müterekkî bir muhitte yaşayan insanlar derecesinde ulvî bir ruh ve ihtisasa sahib bir şair, bir mütebahhir yetişiyor.

Şu hâlde bir insanın terekkiyat-ı ma'neviyyesini tekâmülât-ı maddiyyesi ile istidlâl ve mukayese etmek doğru bir şey değildir.

İkinci bir misâl olmak üzere, milâddan beş yüz sene evvel yaşamış olan Aristo'yu ele alalım: Aristo, her mütefekkirin ma'lûmu olduğu üzere, bir dahi-i hakîmdir. Hikmet ve mantıkda bir üstad-ı bînazirdir. Fakat bugünki terakkiyat-ı maddiyyenin bir çoklarından bîhaber bulunduğu cihetle bugün dünyada olub da bir iş arasa idi, ihtimâl ki kendisine bir iş bulamazdı; belki de giydiği elbise çocukların bile nazar-ı hakaret istihzalarını celb edecek idi.

Şimdi Aristo'nun zamanımıza nisbetle gayr-i kaabil-i inkâr olan şu nevakısı, müşarünileyhin bâzı şuabat-ı ulûmda halâ bînazir bir üstad-ı hakîm bulunmasına mani' midir?.. Şübhesiz değildir. Mani' olsaydı bir kaç bin sene evvel Aristo tarafından vaz' olunan kavaid-i mantıkiyye, ve hele kazâyâ bahsi bugünki mantıkcılar tarafından hâlâ şayan-ı kabûl bir

(3) Arılara bile vahy-i İlâhî vak' olduğunu gösteren âyet-i kerime, bizi büyük bir hakikata irşad etmektedir.

mertebede bulunmazdı. Binaenaleyh bugünki terekkiyat-ı maddiyyeden pek çoklarına vakıf bulunmamasından bilistidlâl Aristo'nun bugünkü mantıkcılarının ka'bine çıkamayacağını iddiâ etmek elbette muhik bir iddiâ olamaz.

İşte bu nasıl böyle ise, diyanet ve nübüvvet, vahy ü ilham da böyledir. Ancak hayvan derileri ile vücudunu setredebilecek bir nisbette terekkiyat-ı maddiyye ve sınaiyyeye malik olub da terekkiyat-ı hâzıradan bihaber bulunan bir insanın veya nebînin ma'rifet-i İlâhiyyeden bihaber, vahy ü ilham ile gayr-i müzeyyen olması lâzım geleceği hiç bir vakıt esaslı bir iddiâ olmak üzere ortaya atılamaz.

Üçüncü bir delil olmak üzere şunu da zikr edebiliriz: İnsan bir az düşünecek olursa, felsefî ve maba'dettabiî fikirlerin ulûm ve fünunun bir netice-i tekâmülü, bir muhassalası olması lâzım geldiğine kesb-i kanaat eder. Hâlbuki: Bugün kimsenin inkâr edemeyeceği bir hakikat-i tarihiyye varsa o da, efkâr-ı felsefiyye ve maba'dettabiiyyenin ulûm ve fünundan evvel hâsıl olarak ulûm ve fünunu tevlîd etmiş olmasıdır.

Binaenaleyh ma'neviyyet-i beşeriyyeyi eşkâl-i maişet ve mertebe-i sınaatten istidlâle kalkışarak bu eşkâlin hiç denecek nisbette basit olduğu edvar-ı ibtidaiyede mukaddes ve ulvî fikirlerin mevcud olamayacağını iddiâ etmek kadar yanlış bir şey olamaz. Bu yoldaki istidlâlâtı alelhusus nübüvveti inkâr edenleri, tekzib için bundan büyük şehadet-i tarihiyye ve vesika lâzım olmadığı kanatindeyiz.

İşte bunun içindir ki: Mebadi-i beşeriyyetin cihet-i maddiyyesini eşkâl-i maişet ve mertebe-i sınaatini telekkide tetebbüât-i ric'iyye erbabının fikirlerini kabûl etsek bile cihet-i diniyye ve ma'neviyyesini onlar gibi düşünmek bilvücuh batıl olduğuna kail bulunmakdayız.

Ma'rifet-i İlâhiyyede aklın kâfî olub olmaması hakkındaki mezahib-i İslâmiyye:

Nasara kelâmiyyunu indinde dinin menşei yalnız vahy ü nübüvvettir. İlk ebeveynimize Cenab-ı Hak her şeyi ta'lim etmişdir. Hâlbuki mütefekkirin-i İslâmiyye nazarında dini, yani vücud-u Barîyi ve sair kemâlat-ı İlâhiyyeyi idrak etmek yalnız vahy ü nübüvvete maksur değildir. Filhakika «vahy» olmadığı farz olunduğu takdirde akıl ve beşerin dini idrâk edib edemeyeceğinde beynelislâm bir kaç mezheb vardır.

Bunlardan mu'tezile fırkası, aklın esasat-ı diniyyeyi, hüsn ü kubhu suret-i kat'iyyede idrak edebileceğine kaaildir. Onların nazarında, şeriat, vahy ü nübüvvet, kâşif mevkiindedir.

Cumhur-u Hanefiyyeye göre, akıl idrak edebilirse de ma'rifetullâh'dan maadasında katiyyet-i vücûb yine hitab-ı İlâhîye vabestedir. Şu hâl-

de bu mütefekkirîn nazarında Ulûhiyyet ile onun havâsını ve levazım-ı katiyyesini bilmek, ta'bir-i diğerle vücud-u Bârîyi ve sair kemalât-ı İlâhiyyeyi idrak etmek akl-ı beşerin hasaisindendir.

Ma'rifetullah ve iman-ı billâhda akl ü nazar kâfî olduğu içindir ki: her âkile —peygamber ba's olunmasa bile— aklını hüsn-ü isti'mâl ederek Allah'ı ma'rifet ve irade-i İlâhiyyesine İstislâm vacibdir; bu hususda nazar ve istidlâl ile mükellefdir.

İmam-ı a'zam efendimizin re'y-i âlîleri bu yolda olduğu gibi, meşayih-i Matürîdîyye de bu kavl üzerine bulunmuş, sabiyy-i âkılın aklının kemali ve istidlâle iktidarı bulunduğu cihetle üzerine ma'rifetullahın vacib olduğunu ihtiyar etmişlerdir. İmam-ı ehlissünnet Ebu Mansur-u Matürîdi de ma'rifetullahın vücubunda aklın kâfi olduğuna kail olmuş, meşayih-i Irak da imamın kavlini ihtiyar eylemişdir.

İşte şu sözler, İmam-ı A'zam efendimizden rivayet olunuyor:

«Mevcudiyyet-i İlâhiyyenin semevat ve arzda, nefsinde bütün mahlûkatın hilkatlerinde binlerce delâili görülüb durur iken insan Allah'ını bilmemekde ma'zur olamaz; ahkâm-ı şerayia gelince: Bunda huccet kaim oluncaya kadar ma'zurdur... Cenab-ı Allah peygamber göndermese bile akılları ile Allah'ı bilmek mahlûkat üzerine vacib olurdu.»

Ehl-i sünnetten yalnız eşaire ve etbaı, akl-ı beşerin ancak hitabat-ı İlâhiyyeyi fehm için âlet olduğuna, vahy ü nübüvvet olmaksızın akıl, dini idrak edemeyeceğine kail olmuşlardır.

Binaenaleyh bütün mezahib-i İslâmiyye indinde din, ma'kûldür. Nokta-i ihtilâf, aklın menşe-i müstekil olub olamaması faraziyyesindedir.

Ma'rifet-i İlâhiyye hususunda Kur'an'ın irşadı:

İnsanların yalnız akılları ile din-i hakkı, Halık-ı hakikiyi bulabileceklerini; kâinata im'an ile bakmak, ecram-ı semaviyyenin gurub ve tulu'larını istiğrakârane temaşa eylemek bunların hepsinin fâtır ve nâzımı olan bir Zat-ı Vacib'in varlığını idrak için kâfî olduğunu «Kur'ân» bize açık bir surette haber veriyor: «Düşününüz o zamanı ki İbrahim, babası (Azer) e sen putları ma'bud mu ittihaz ediyorsun? Ben seni ve kavmini dalâlette görüyorum. Biz İbrahim'e babası ile kavminin dalâlette olduğunu gösterdiğimiz gibi, hakikati yakinen anlaması için yerlerin ve göklerin acayip ve bedayiini de gösterdik. Vakta ki gece olub da yıldızı görünce, rabbim budur, dedi? Yıldız batınca ben ufûl edenleri sevmem buyurdu, Kamer tulu' ettiği zaman, onun daha ziyade parlak olduğunu görünce, rabbim budur, dedi. Fakat onun da ufûl ettiğini görünce: «Eğer Rabbimin hidayeti erişmezse ben de, hiç şüphe yok, dalâlet içinde kalanlardan olurum» dedi. Vakta ki güneşin hepsinden ziyade parlak bir surette tulu' ettiğini gördü, o zaman dedi ki: «İşte rabbim budur; bu daha büyükdür fakat onu

da gurub ettiğini görünce, ey kavim ben, sizin Allah'a şikr addettiğimiz şeylerden biriyim; ben, hanif ve pâk olarak, yüzümü arz ve semanın tevcih etti, ona şirk koşanlardan değilim. dedi...»

Bu âyetler açık bir surette gösteriyor ki: Kâinata im'an-ı nazarla her âkıl-ı mükellefin Halikını bulması mümkin ve vaki'dir. Hz. İbrahim'in «evhâ » yerinde İnni erake ve kavmike fî dalâlin mübîn buyurması; nücumun, şems ü kamarin tulû' ve ufulü ile bilistidlâl ma'rifet-i İlâhî hâsıl etmesi; enbiyanın kavimlerine «Efallahü Şekkün fatırun...» kavilleri hep bunu göstermektedir. Binaenaleyh her âkıl ve mükellefin Hâlikını bilib ibadet etmesi lâzımdır.

Akide ve Halık-ı kâinatı araştırmanın tabiî ve mücbir saikı:

İnsanın her şeyden mücerred ve yalnız doğduğu anda haiz bulunduğu fıtrat-ı selime ile muttasıf olarak kâinata im'an-ı nazar etmesi, ma'rifet-i İlâhiyye için kâfi ve hatta bu hususda yegâne âmil ve müessir de beşerin böyle bir istidlâl ve tefekküre fıtraten malik olması beyanat-ı âtiyede pek rengin bir surette tasvir edilmekdedir:

«İnsan; bir an için (4) fikri, hatıratı, bütün harekât ve sekenatı üzerinde te'sirat-ı hâkimesi müsellem olan ananelerinden tecrid-i nefs etsin; yaşadığı muhite, rüknü bulunduğu âileye, efradından birini teşkil ettiği cemiyyete âid müessirat-ı muhtelifenin bıraktığı izleri safa-i hatırattan silsin; vücud ve onun saha-i bedayiinde tecellisaz olan kâinat ve mahlûkata müteallik bildiklerini unutsun; kendini o an-ı tefekküründe yaratılmış farz etsin; sonra vücuda, meşair-i zâhire ve ihtisasat-ı bâtınasının havza-i ıttılâına isâl ettiği şeylerden başka bir şey bimeyen bir ferd nazariyle baksın; ve bu temaşaya âlem-i kevni her tarafdan sarmış olan kubbe-i nilgûndan başlayarak damen-i ihtişamı Medd-i nigâh edeceği her ciheti kaplamış olan fezaya geçsin. Bu cestercu-yi âfâkdan sonra bir de nazar-ı itibarını kendi mevcudiyyetine imâle etsin. Bu cevelân-ı seri'den kalbinde ne gibi bir teessür hissedecek?

Hiç şübhe yok, kâinatın azamet ve imtidad-ı bîpayanına ve onun yanında şahsın küçüldükçe küçülen cirm-i binişanına âid göreceği manzara kalbini lerze-i havf ü dehşetle dolduracakdır.

Balâ-yı serinde o nâmütenâhiliği görerek akl ü idraki gözünün görebildiği noktada vakfegir-i acz ü hayret olacak, fikri her tarafdan muhit-i cevelânını sarmış olan bu mechûl hailin azamet-i hiredfersâsından hissettiği dehşet ve mehabetle lerzan ü perişan bir hâlde geri dönecektir.

Müfekkiresi, fıtratındaki inkişaf-ı mesturaneye meyl ü muhabbet sevkiyle bu emr-i muazzamın samim-i ruhuna nüfuz etmek isteyecek ise de

(4) El-İslâm fi asrılilm — Ferid Vecdi.

bu dehşetengîz nâmütenahilik içinde şahsının nasib-i kudret ve mevcudiyyeti bir hiçlikden ibaret olduğunu idrakden mütevellid velev-i hayretle kuvvet ve cesareti kırılarak, revabıt-ı azm ü himmeti gevşeyecek, belki de azamet-i kâinat muvacehesinde hissedeceği fart-ı haşyet ü mehabet te'siriyle hiss ü şuurundan tecerrüd edecekdir.

Bir etrafına, bir de önüne ardına bakıb kendini hayal-i fesihine sığmayan, vâhimesinin saha-i vesia-i istîâbı dar gelen bir feza ile muhat olduğunu görerek bu nâmütenahilik içinde cisminin kaplayabileceği kadar bir mevki' işgal etmek mecburiyyet-i elimesini hissedecek, şahidi olduğu bu sükûn-u mutlakın ruhuna ilka ettiği hiss-i huşu' ve tezellül ile bayılmak derecelerine gelecekdir.

O, varlığından geçmiş, hissiyyat-ı hodkâmanesinden tamamiyle tecerrüd etmiş bir hâlde iken gece olur, sath-ı eflâkin siyah ve muzlim bir renge boyandığını, sahasında yer yer yıldızların parladığını kubbe-i semanın o murassa' heyetiyle bir şekl-i dilfirîb aldığını görür. Gündüzün manzara-i vüs'at ü ihtişamına inzımam eden gecenin vaz'-ı mehib ü pürvekarı fikrini bütün bütün hayretlere düşürür ve nihayet kendinin bir derya-ı mechulât ve esrar ortasında bulunduğunu anlayarak şunu itirafa mecbur olur: Sahil-i selâmeti bulmak için yapabileceği şey fikren nekadar âciz ve zaif, şahsen nederece zar ü zebun olduğunu düşünerek sığınacak, necat ü selâmeti te'min edecek bir melce' ü melâze, kuvvet ü kudretinden bir şemme, feyz u rahmetinden bir reşha bahş edecek bir Kaadir-i rahîm'e ihtiyac-ı mutlakını teslim etmekdir.

İşte fikr-i tedennînin mebdei, akîdenin, Halik-ı kâinatı araşdırmanın tabiî olduğu kadar kaahir ü mücbir saikı bu gibi saf ve samimi tefekkürlerdir. Ümmetler vücud âlemindeki mevki'-i acz ü iftikarlarını bildiren efkâr-ı mücerrede sayesinde edyana temessük etmişler, kâhinlere, avalimin hafayasından, serair-i sun'undan bahsettikleri için her hâl ü kârlarında teslim ve inkıyad göstermişlerdir. Cenab-ı Hakkın da ümmetlere tarik-ı hidayet ve din-i fıtrata irşad için peyderpey peygamberler göndermesinin hikmeti, bâis-i yegânesi budur.

Bir itiraz:

İhtimâl biri çıkıb diyecek ki: Bu lâtif ve mutantan tasvir insanın bilgiden bütün bînasib olduğu zamanki haline tevafuk etse de neşve-i ilm ü irfan ile sermest olduğu, bütün ma'lûlâtı, illetleri büyük bir kudret ve deha ile kavradığı, ensal-i mütekaddimenin rü'yada bile görmedikleri, hatırlarından bile geçirmedikleri seraire nüfuz ettiğini iddiâ edib durduğu bugünkü hâl-i tekemmülüne kaabil-i tatbik değildir.

Cevab:

Bu mu'terize vereceğimiz cevab şudur: Fikr ü hayalini evvelce de bahsettiğimiz an'anat ve itikadat-ı mevruseden, erbab-ı ilhâda âid okuduğun kitabların fıtrat-ı selimen üzerine çökerttiği o kesîf zalâm-ı şekk ü tereddütten tecrid et de ilim namına kendi sermaye-i sa'y ü ictihadın olarak nen varsa onunla bahsettiğimiz istihsar-ı mevkiinde dur; tedkik ve temaşaya seni her tarafından ihata etmiş olan fezadan başla! Ve onun imtidad-ı bînihayesini yani hadd ü pâyânı olmadığını, kevkeblerin, peyklerin, kuyruklu yıldızların teşkil ettikleri sayısız âlemler ile meşhun bulunduğunu, üzerinde bulunduğun arzın bu ecram-ı cesimeye nisbetle zerre mesabesinde olduğunu isbat eden nazariyyat-i riyaziyyeyi fikrinde istihzar et. Sonra da Kepler, Kopernik, Herşel, Zolter, Flâmaryon'un âsârında tesadüf ettiğin şu da'vayı derhâtır eyle: «Arz, fezada şemsin etrafında müteharrik kevakib-i seyyareden biridir ki saniyede otuz buçuk kilometre mesafe kat' eder, şeklen kürevî olub kutru kırk bin kilometredir.»

Küre-i arz, hacimleri ondan daha büyük olub hepsi de şemsin etrafında hareket etmekde olan diğer bir takım seyyarattan biridir. Dünyadan bir milyon dört yüz bin kere büyük olan güneşin dünyaya olan mesafesi yüz elli milyon kilometreye baliğ olmakda, hacminin müdhiş cesametiyle beraber ayni suretle fezada seyr ü seyahat eden diğer güneşlerin hiç birine yaklaşmamakdadır.

Güneşlerin azamet-i ecsamı hakkında umumî bir fikir edinmek için küre-i arzdan bir milyon dört yüz bin def'a daha cesim olan güneşin zıyası bize sekiz dakika on sekiz saniyede vâsıl olabilirse nurunu bize yirmi iki senede isal edebilen «Şi'râ» yıldızının hacmi ne olmak lâzım gelir?

Bunu da bir tarafa bırakalım, yeniden yeniye keşf edilmiş bir takım ecram var ki ilm-i hey'et bunların zıyaları an-ı tekevvünlerinden bugüne kadar; yani milyonlarca senelerden beri a'mak-ı fezayı yarıb gelmekde olduğu hâlde henüz bize vasıl olamamış olduğunu iddiâ ediyor. Bunların derece-i azamet ve cesametlerini şöyle bir tahayyül insanın kalbini müz'iç bir hiss-i dehşet ve mehabbetle çarpdıracak, akl ü muhakemesini vakf-ı hayret bırakacak bir mahiyette değil mi?

Âvalim-i ulviyyeye nisbetle hâl böyle. Şimdi bir de cemadat, nebatat, hayvanattan müteşekkil ekalim-i tabiate geçerseniz, bunların tedkik-i serairine kalkışırsanız önünüze açılacak saha-i hikem ü bedayi' daha az hayret ve dehşetle iktiham edilecek bir saha değildir.

Acaib-i nebatata ufak bir mikyas olmak üzere parmaklarımızın arasında hemen hemen mevcudiyyetini hissedemeyeceğimiz bir tohumu misâl ittihaz edelim: Görüyoruz ki bu derece nâçîz bir vücud, toprağa atıldıkdan bir kaç sene sonra kalın bir gövde ve bir kaç metre mesafeye uzan

mış dal budağıyle, nev'ine mahsus ta'm ü levni haiz meyve ve yaprağıyle, uzun mesafelerden şammeyi ta'tîr eder rayihasiyle bir devha-i muallâ şeklini alıyor.

Buradan hayvanat iklîmine geçelim: Tasvir-i acaibine mücelledat kâfî gelmeyecek derece muhtelif hacim ve suretleri, şekl ü tabiatleri, hassa ve garizeleriyle o âlemi teşkil eden mevcudatı hatırlarımızdan geçirmekle beraber bir de bütün bu suver-i bedianın maye-i teşekkülü olan maddenin bizce mahiyyeti kat'iyyen mechûl bulunduğunu düşünelim, hiç şübhe yok ki azamet-i kâinatın bu tecelliyat-ı mehibesi karşısında bütün mevcudiyyetimizin za'f u acizden ibaret olduğunu; tabiatimizin ne derece veh nâlûd, şahsımızın nekadar nâçiz olduğunu, vücudumuzun her zerresi duyub anlayacak, kalblerimiz şu vücud-u müdhişi ibda' etmiş olan kuvve-i uzmâ önünde sevk-i fıtratla secde edecektir. Ve işte o zaman esrar-ı kevne nüfuzumuz ziyadeleşdikce cehlimizi, za'fımızı ve bir destgîre ihtiyacımızı ihsas ve takdirimiz ziyadeleşecekdir.»

Sonra bir de kevnin eczasına bakarak onun mütemadî surette mahv ü teceddüde, teferruk ve tecemmua mahkûm olduğunu görür, hayatın nebattan hayvana ve o meyanda insana sereyanını te'min eden hareket-i tabîiyyeye peyday-ı vukuf edersek kendi kendimize bu hayattan nasibimizin olduğu, bu seriülufûl cismin mahv ü indirasından sonra masîri neresi olacağı sualini irada mecbur oluruz.

Bu mechuliyyet-i ferdâ muvacehesinde avatıf-ı nefsiyyenin en rekik ve en müessiri olan muhabbet-i hayat bizi gördüğümüz bildiğimiz şeyleri tasmimine nüfuz ile bizimle nuhbe-i ruhumuzun aramızda hâil teşkil eden perdeyi yırtarak ya aradığımızı bularak mes'ud ü bekâm bir hâlde yaşamak, ya buna muvaffak olamayarak, hevl ü dehşetini tasvire muktedir olamadığım an-ı firâk-ı hayat hulûl edinceye kadar endişeler, gûnagûn ıztırablar içinde hayatgüzar olmak şıklarından birinin tahakkukunu görmeye saik olur.

Hulâsa görülüyor ki insan ne hâlde bulunursa bulunsun, ister hiç bir şey bilmez cahil, ister bir şeyler bilir âlim olsun, fikr ü vicdanını an'anat ve itikadat-ı mevruse te'siratından tecrid ettikden, yaşadığı muhite, mensub olduğu mezhebe karşı olan revabıt-ı hissiyyeyi zihninden sildikden sonra bir âlem-i kevn'i, bir de nefsini nazar-ı im'ân ü fikreti önüne getirirse bir sevk-i tabiî ile Halikının azamet ü kibriyası önünde secdelere kapanmak hususunda meslûbülihtiyar kalır, onun künh ü mahiyyetini fikr ü hayaline sığdıramaması bu meylân-ı fıtrîye mani' olamaz.

İşte insanın maye-i hilkatine tevdi' olunarak üzeri Halik-ı hakîm tarafından kudretle mühürlenen din-i fıtrî budur. Fıtrat böyle bir feyz-i kudsîye malik olduğunun neticesidir ki insan avalim-i kevnin tam merkezini teşkil etmiş, kemâlât-ı suriyye ve ma'neviyye hil'atleri onun kamet-i istihkakına göre biçilmişdir.

Bu şekl-i tabiisine göre din temayülât-ı nefsiyyenin yegâne hedef ve gayesi olduğu için onun zevâl bulması, bütün bütün ortadan kalkması bir vechle mutasavver değildir.

Bu hakikati garbın hakbîn olan uleması da anlamış, hatta Avrupa felsefesinin rükn-ü rekini olan «Ernest Renan» tarih-i edyan kitabında bu babdaki hissiyyatını şu tarzda tasvir etmişdir:

«Olabilir ki her sevdiğimiz, hayatın sermaye-i lezzet ü naimi addettiğimiz her şey zevâl bulur; olabilir ki aklı, ilmi, sınaî kuvvetlerin hürriyyet-i isti'mali sektedar olur. Bunlar hep mümkinattır. Âlemde muhâl olan bir şey vardır: Fikr-i tedenninin külliyyen mahv ü mün'adim olması. Hayır, hayır. Din-i ebedülâbâd paydar olacak, ve o, fikr-i insanî hayat-ı tıniyye gibi dar bir sahada sıkışık ve mahsûr halde bulundurmak isteyen mezheb-i maddînin butlanına en beliğ bir bürhan teşkil edecekdir.

Ogüst Sebatiye'nin «Felsefe-i edyan» nâm eserindeki mutalâat-ı hakimanesi de pek mühimdir. İşte hep bu hakikatler Cenab-ı Hakkın Hatemülenbiyasına vahy ü telkin etmiş olduğu bir kanun-u muazzamın ihtiva ettiği ahkâm-ı âliyyeyi kısmen temsîl etmekdedir:

Dersin Özeti :

1 — Mebadi-i beşeriyyetin, peygamber olduğuna mu'tekid bulunduğumuz Hz. Âdem ile başladığını kabûl ettiğimiz takdirde o mebadinin vahşet-i mutlaka halinde olmasını tecviz edemeyiz. Ancak, beşeriyyetin vahy ü nübüvvete mazhariyyeti bir dereceye kadar tekâmül ettiği devirlere musadif olduğunu kabûl ettiğimiz takdirdedir ki: faraziyyat-ı ilmiyye ve tetebbüât-ı ric'iyye erbabının fikirleri ile İslâm itikadını te'life muvaffakiyyet elverir. Çünki Hz. Âdem ile başlayan mebadi-i beşeriyyet bir vahşet-i mutlaka olmayıb bir kemâl-i ibtidaî olduğu Kur'ân-ı Kerim ile sabittir.

2 — Mebadi-i beşeriyyet her ne suretle başlamış olursa olsun mebadide beşeriyyetin Ulûhiyyet ve ma'neviyyat gibi efkâr-ı mukaddeseden bîhaber olacağına kail olamayız. Beşer, ister fıtrî ve garizi olarak, ister bir nebinin irşadı ile her hâlde Halikını bulmuş ve ona ibadet etmişdir. Bütün tekâmülât-ı fikriyyesi taşdan bâzı âlât ü edevat yapabilmeğe münhasır olan insanların ma'rifetullah ve sair mesail-i itikadiyye gibi yüksek ve ulvî bir meseleye akıl erdiremeyeceklerine kail olmak doğru değildir.

Vahy ü ilham, böyle bir muhakemeyi kuvvetten düşürebileceği gibi, vahy ü ilham nazar-i dikkate alınmadığı takdirde muhakemat-ı akliyye ve tarihiyye yine bu iddiayı ibtâl etmekdedir. Çünki:

Bu iddiâ, tekâmül hususunda ma'neviyatın da maddiyyat ile birlikde yürüdüğünü gösteriyor. Bu ise tarihin tekzib ettiği şeylerdendir. Yirmi

beş asır mukaddem yaşadığı cihetle bugünki terekkiyat-ı maddiyyeden bîhaber bulunan bir çok dahilerin asr-ı hâzır tekâmül-i felsefîsine nazire olabilecek bâzı mebadiyi te'sise muvaffak olması, daha sonra efkâr-ı felsefiyye ve maba'dettabianın ulûm u fünundan evvel hâsıl olması edvar-ı ibtidaiyyede mukaddes ve ulvî fikirlerin mevcud olamayacağı iddiasını tekzib için en büyük bir vesikadır.

3 — Ma'rifet-i İlâhiyyede aklın kâfî olub olmaması hakkında, İslâmda muhtelif mezahib vardır. Mu'tezile mezhebine göre, akıl, esasat-ı diniyyeyi, hüsn ü kubhu suret-i katiyyede idrak edebilir. Şeriat, vahy ü nübüvvet bâzı hususatı kâşif mevkiindedir.

Cumhur-u Hanefiyyeye göre, akıl idrak edebilirse de ma'rifetullahdan maadasında katiyyet-i vücub yine hitab-ı İlâhîye vabestedir. İmam-ı a'zam efendimiz ile Ebu Mansûr-i mâtürîdî gibi eâzım-ı Dinin fikirleri de ma'rifetullahda aklın kâfî olduğu mertebesindedir. binaenaleyh peygamber ba's olunmasa bile, akılları ile Allah'ı bulmak insanlar üzerine vacibdir.

4 — Bir çok âyât-ı Kur'âniyye ile ehadis-i nebeviyye de kâinata im'an ile bakmak Cenab-ı Vacibülvücud Hazretlerini idrake kâfî olduğuna bizi irşad ediyor.

Beşerin fıtrat-ı tefekkür ve istidlâle malik olması, akide ve Halik-ı kâinatı araşdırmanın tabiî olduğu kadar, kaahir ve mücbir bir saikıdır. İnsan; ister ibtidaî, ister medenî olsun bir an için fikri, hatıratı, bütün harekât ve sekenatı üzerinde te'siratı hâkimesi müsellem olan an'anatdan, erbab-ı ilhâda âid kitabların fıtrat-ı selime üzerine çökerttiği kesif zalâm-ı şekk ü tereddütden tecrid-i nefs eder ve kendini o an-ı tefekküründe yaratılmış farz ederek âlemi ve onun saha-i bedayiinde tecellisaz olan mahlûkatı tedkik ü temaşaya başlarsa bir sevk-i tabiî ve ilham-ı fıtrî ile teslime mecbur olur ki: Bütün bunların verasında hepsini tedbir ve idare eden bir kudret-i külliyye sahibi var. Bu amîk tefekkürler sayesinde insan, Halikının azamet ü kibriyası önünde secdelere kapanmak hususunda meslûbül ihtiyar kalır; onun mahiyyetini fikr ü hayaline sığdıramaması bu meyelân-ı fıtrîye mani' olamaz...

Tekâmül-i edyan

«Edyan» da merahil-i tekâmülü takib eylemişdir —Edyanın batî bir istihale neticesi olması — Bu fikri tenkid —Müslümanlık nazarında tekâmül-i edyan— Usûl-i dinde nesih ve tekâmül yokdur— Ahkâm-ı şeriat mütebeddil ve mütekâmildir— Şeriatin tebeddül ve tekâmülü muvafık-ı hikmet ve maslahattir.

Edyan da merahil-i tekâmülü ta'kib eylemişdir:

Bundan evvelki derslerde ilk «din» in «din-i tevhid» olduğunu, enbiyanın «vahy-i İlâhî» ye müsteniden tebliğ eyledikleri akaid-i esasiyye yekdiğerinin ayni olub bunda tekâmül olmadığını söylemişdim.

Evet, İslâm itikadına göre böyledir. Fakat bundan her şeyde hükmünü icra eden «kanun-u terakkî ve tekâmülü» inkâr ediyoruz, manası anlaşılmamalıdır. Terakkî ve tekâmülü âmir olan bir «din»in müntesibleri tekâmül kanunlarını hiç bir vakıt inkâr etmezler..

Şübhe yok, beşeriyyet daima terakkî, daima tekâmül etmişdir. Ulûm-u fünun, hukuk, usûl-i hükûmât gibi bir çok mahsusat-ı beşeriyyenin görülebilen mebadisi ile bugünki eşkâli arasında yapılacak mukayeseler bu hakikati tamamen meydana çıkarır. Hikmet-i tarihin bir mütearife-i esasiyyesi olan beşerin bu terakkî-i tekâmülünü, hadisat-ı diniyye olmak üzere kayd ü kabûl edilen hususatda da görebiliriz. Yani, edyanın da bu merahil-i tekâmülü takib eylediğini, onun basit bir şekilden başlayarak en mürekkeb ve umumî bir şekil aldığını basit bir nazarla görebiliriz.

Binaenaleyh, «tekâmül-ü edyan» denilince iki şey hatıra gelir.

1) Edyanda görülen tekâmülü sevk-i tabii-yi beşerîye kasr ederek «din»ler, beşeriyyetin gayr-i iradî mesaisi ve batî bir istihale neticesi olduğuna kail bulunmak;

2) Edyanı, enbiya denilen zevat-ı tarihiyyenin «vahy-i İlâhî'ye müstenid tebligatı olarak kabûl etmek ve edyandaki tekâmülü de ümmetlerin idrak ve ma'rifet hususunda telekkî ve kabiliyyetlerinin tefavütlerine göre enbiya-yı izamın tebligatında aramak.

Burada kabûl edemeyeceğimiz birinci şıkdır.

«Edyan» ın batî bir istihale neticesi olması:

Filhakika tetebbüat-ı riciyyeyi bir hakikat olarak kabûl eden bâzı felâsife ve tarih-i edyan erbabına göre bütün «edyan», kadîm ve gayr-i ma'kul, esasen gayr-i müteşabih ve gayr-i mütecanis bir «Tabu» (1) düsturunun ta'dilâtından ibarettir.

Bunlar diyorlar ki: «Tabu» denilen tekayyudat-ı mahsusa şüphe yok illet-i ma'kuleye müstenid değildir. Bu tekayyüdat, ya havf ü hirasın mevlüdü, yahud vekayi'-i hususiyyeyi ta'mim ve eşyayı keyfî olarak yekdiğere mukayese ve teşbih eylemenin neticesidir. Fakat zekây-ı beşerin tarih-i terekkiyatı illet-i gayr-i ma'kuleye müstenid bulunan tabulardan esbab-ı mucibeye müstenid müdellel, ma'kul memnuiyyete tahavvül ve inkılâbdan ibaret olduğundan «edyan» da bir takım «Tabu» ların hey'et-i mecmuasıdır.

«Edyan ve mezahib-i muhtelifenin kanunlarını, «mukaddes» ve «gayr-i mukaddes» hükümlerini, eşya ve ef'alden bâzılarının mücaz (helâl ve mübah), bâzılarının memnu' (haram) olması fikirlerini icad eden hep «tabu» ların te'siridir. Tevratta bulunan evamir-i aşere kadîm bir tabu düsturunun ta'dilâtından ibarettir. Akvam-ı ibtidaiyye ve vahşiyye elyevm adetâ bir «tabu» şebekesi içinde esir olarak kalmış ve fakat milel-i mütemeddine arasında «tabular» hususundan tedrici ıstıfa husule gelmişdir.

«Menfaat-i umumiyye fikri uzun tecrübelerle onları nazar-ı tedkikden imrar eylemiş ve menfaat-i ictimaiyyesi bittecrübe sabit olanlar, bâzan merasim ve âdât şeklinde, bâzan da ahkâm-ı ahlâkiyye ve kavanin-i

---

(1) Polinziya lisanından alınmış olan «Tabu» kelimesi «yasak» gibi bir ma'nayı ifade ediyorsa da, bu yasağın zımnında bir nailiyyet de mevcuddur. «Tabu» olan şeyler memnu'dur; onları yapmamalı, onlardan tevekki etmeli, onlara karşı perhizkârlık göstermelidir.

Mâmafih bu memnuiyyetin kanunen muayyen cezası, kuvve-i te'yidiyyesi yokdur. Meselâ bu ağaç, bu taş, bu hayvan «Tabu» dur denilince onların «tekin» olmadıkları, onlara dokunanların çarpılacakları, ölüm veyahud bir musibete giriftar olacakları anlaşılır.

Bir sınıf halka veyahud bir şahsa mahsus olan şeylere yalnız o sınıf veya şahıs malik olacağı cihetle bu malikiyyet de onların «tabu» su, yani imtiyazları sayılırdı. Mukaddesatın kâffesi «Tabu» sayılır. Bu türlü tabular medeniyyetin en aşağı derecesinde bulunan kavimlerde pek çok ve şiddetlidir.

Tarih-i edyan erbabına göre Hindularda inek, Yahudilerde canavar, Avrupanın hemen her tarafında köpek, mesalik-i Fisagoriyye ve Orfeyye erbabı nezdinde bakla «tabu» dur. Yahudilerin Cumartesi, Hıristiyanların Pazar günlerine riayetleri de haftada bir günün nahs olub nafi' ve müsmir bir sa'ye salih bulunduğu hakkındaki kadîm bir tabuyu vazı'-ı kanunun —min gayr-i şuur— teknin etmiş olmasından ileri gelmişdir. Böyle bir şey esasen gayr-i ma'kul iken bilâhare —insanın haftada bir gün istirahate ihtiyacı gibi— bir illet-i ma'kuleye istinad ettiriliyor ki, mücaz ve memnu' olan şeylerin hepsi de bunun gibidir.

medeniyye tarzında devam etmişdir. Bunlar bir kere lâruhanî şekle girdikden sonra işbu medeniyette devama istihkak kesb etmişlerdir. Menfaat-i ictimaiyyesi sabit olmayan «tabu»lar ise ya bilkülliyye feramuş edilmiş veya zunun-u hasise hâlinde devam eylemişlerdir. Binaenaleyh edyanda görülen tekâmül, sevk-i tabii-yi beşerinin âsârıdır; beşeriyyetin gayr-i iradî mesaisi ve batî bir istihale neticesi olarak itikadat-ı diniyye daima tekâmül ile ecdaddan ahfada intikal edib gelmişdir.

Bu fikri tenkid:

Bütün edyanın bu yolda bir tekâmül neticesi olduğuna kail bulunmak, hiç bir vechle katiyyet ifade edemeyecek bir faraziyyeden başka bir şey olmadığı bilvücuh sabittir, şöyle ki:

1 — Edyanda görülen tekâmülü bu yolda telekki etmek, tetebbüat-ı ric'iyyenin bir hakikat olduğuna, hâdisat-ı diniyyenin bir takım gayr-i ma'kul sebebler tahtinde zuhur ettiğine kail olmak neticesidir.

Hâlbuki mebahis-i mütekaddimede bu nazariyyenin her türlü tenkidata gayr-i mütehammil olduğunu görmüş idik. Binaenaleyh böyle, her cihetten çürük olan bir faraziyye üzerine istinad eden dâvâlar, hiç bir vechile şayan-ı kabûl olamaz.

2 — Bu telekkî, küre-i arzın en mütemeddin akvamı üzerinde hükmünü icra eden, akvam-ı beşeriyyede efkâr-ı felsefiyye, ictimaiyye ve ahlâkiyyeyi tevlid eyleyen Edyan-ı münzele ile akvam-ı ibtidaiyyede görülen zunun-u bâtıla ve gayr-i ma'kul eşkâl-i diniyye arasında fark görmemekdedir.

Hâlbuki edyan-ı münzele bervech-i âtî bir takım esasat-ı mühimme ile zunun-u bâtıladan pek mütemayiz bir mertebede bulunmakdadır:

(a) Rabbülâlemîn'i tevhid ve tenzihi, maad ve mesuliyyet-i uhreviyyeyi ihtiva eden mu'tekadat;

(b) Vâcibülvücuda ihlâs ve ta'zîm maksadiyle ifa edilen teabbüdat;

(c) Bir heyet-i ictimaiyyenin te'sisini ve nizam-ı ekmel üzere bekasını te'min ve tekâmül-i aklî ve medenîyi ihzar eyleyen ahlâkiyyat ve ictimaiyyat;

(d) Edyan-ı münzelenin birer kitab-ı mukaddese müstenid ve o kitabın bir naşir ve mübelliğa mensub olması.

Evet, edyan-ı münzeleden her birerlerinin Cenab-ı Hakka muzaf olan bir kitab-ı mukaddese müstenid ve bir nebîye mensub olduğunu görüyoruz. Nebi namıyla tekrim olunan zevat-ı tarihiyyenin, hayat-ı diniyye, ictimaiyye, siyasiyye ve ahlâkiyye hususunda birer müceddid oldukları tarihen muhakkaktır. Adeta, her birisi tarih-i âlemde birer harika-i tarihiyye, birer müessese-i ictimaiyye halk ve ibda' etmişlerdir. Bu zevat-ı

ma'lûmeyi, ne sihirbaz ve kâhinlerle, ne de en büyük felâsife ve cihangir hükümdarlarla tarihen mukayese gayr-i kaabildir.

Sihirbaz ve kâhinler ruhlar ile ma'budları şunun bunun emel ve arzularına ram edebilmeği iddia ederek bu suretle bir menfaat-i ferdiyye mülâhaza etmiş olmalarına rağmen, edyan-ı münzelenin vazı' ve müessisleri (2) mecmua-i hilkat, Hallâk-ı Âlem'in lâyetegayyer iradatı ile müteharrik olub kuva-yı tabiat, Halik-ı Kâinat'ın birer âmili buluduğunu beyan etmişler ve bir heyet-i ictimaiyyenin vahdetini kâfil, menafiini zamin olan desatir-i ahlâkiyyeyi i'lân eylemişlerdir.

Kezalik tarih-i âlemde enbiyanın halk ve ibda' eylediği havarık-ı ictimaiyye ve tarihiyye hiç bir meslek-i felsefî, hiç bir zümre-i felâsife tarafından aslâ hayyiz-i fi'le çıkarılamamışdır.

Bu böyle olduğu gibi, def'aten bir heyet-i ictimaiyye te'sis ve bu cemiyyeti desatir-i külliyye altında tevhid ve bir devlet halinde temdid edebilmiş olan hiç bir cihangir hükümdar da göremiyoruz.

Hâlbuki: Edyan-ı münzelenin naşir ve mübelliği olan enbiyanın akvam-ı muhtelifeyi bir nokta-i vahdette toplayarak bir takım desatir-i külliyye ve hakayık-ı esasiyye dairesinde bunları seviyye-i medeniyyet ve derece-i ma'rifetleri fevkında bir medeniyyet-i âliyye ve ekseriyya mu'tekadat-ı sahifeleri hilâfında bir diyanet-i vahdaniyye ve za'f ü teşettütlerine rağmen bir devlet-i mehibe hâline i'lâ etmek kudret ve azameti ancak edyan-ı münzele naşiri olan enbiyada görülmüşdür.

Şimdi her birerleri bir tarihin mübdii olan bu eazım hakkında «Ancak zamanlarının ve ırklarının mefkûrelerini bizzat kendilerine muttali olmaksızın ikmâl eylemiş» iddiay-ı mücerredini ileriye sürmek mutaassıb, müteâmî bir fikr-i felsefiden başka neye atf olunabilir?

Mülâhazat-ı mesrude nazar-ı dikkate alınınca tezahür eder ki: âdî ve ibtidaî olan eşkâl-i diniyye ve zunun-u bâtıla da gayr-i ma'kul; gayr-i muntazam, gayr-i mukannen olan tevehhümatın asr-ı hâzırdaki tekâmül-i felsefîye nazir olan hakayık-ı esasiyye idrakâtına ve milel-i mütemeddine ictimaiyyatına tedrici bir ıstıfa ile tahavvül ve inkılâb etmiş bulunması fikri, hakayik-ı tarihiyyeyi tahrif eden da'vay-ı mücerredden başka bir şey değildir. Gayr-i ma'kul; gayr-i mukannen zunun-u batılanın ulûhiyyet ve onun tevhid ve tenzihi ve mesail-i uhreviyye gibi bütün milletlerin mukadderatına hâkim olan en yüksek hakayık-ı esasiyyeyi tevlid etmiş olması vesail-i ilmiyye ve felsefiyyeden hiç biri ile isbat edilemeyecek ahvaldendir.

Meselâ: Otuz kırk asır evvel muhakkaran Mısırdan kaçan Benî İsrail'in nail olduğu evamir-i aşere, bugünku kemâlât-ı medeniyyeyi ihraz

(2) Edyanın vazı'-ı hakikisi Cenab-ı Allah'dır.

eden âlem-i medeniyyetin rağbet ve mürâât ettiği hakayık-ı esasiyye ve desatir-i ictimaiyyeyi ihtiva ediyor. Ayni zamanda bu evamir-i aşere müdellel ve müeyyed bir memnuiyyeti de mütezammındır. Şimdi bunun kadîm ve gayr-i ma'kul bir «tabu» düsturunun ta'dilâtından ibaret olduğuna kail olmak nasıl doğru olabilir?

İkinci bir misâl olmak üzere Din-i nihâî olan İslâmı ele alalım: Bilcümle müverrihîn ve münekkidinin inkâr edemeyeceği bir hakikattir ki: Bu dinin en nezih hakayık-ı esasiyyeyi ihtiva eden mu'tekadatı, ahlâkıyât ve ictimaiyyatı en menfî ve mühmel, seviyye-i ahlâkiyye ve diniyyesi en dûn bir kavim içinde birden bire doğmuş ve ahkâm-ı şer'iyyesinin hâdisat-ı hayatiyyeye ve hükm-i teşriiyyeye müterafikan yürudu mazbut ve mütevatir bulunmuşdur. Bu dinin mu'tekadatı, ahlâkiyât ve ictimaiyyatı yalnız bir zatın; Hz. Muhammed (S.A.V.) in; kalb-i seliminden neb'-ân etmiş ve muhit-i beşeriyyete yayılmışdır. Vicdan-ı umumi-i İslâmı Hz. Muhammedden başka bir yere nisbet etmek mümkin değildir.

Pek a'lâ, şimdi buna da «esasen gayr-i mütecanis ve gayr-i ma'kul tabuların âsâr-ı müterakimesi» mi diyeceğiz?. Buna kail olmak hikmet-i tarih nazarında bir muvazenesizlik sayılmaz mı?..

3 — «Hâdisat-ı tarihiyye-i diniyye (3) gerek mücmelen ve gerek mufassalan tedkik edildiği zaman sarahaten görülüyor ki: ibtidaî beşeriyyet, ruhilikde tabiat ve putperestlikde Halik-ı tabiat hakkında faraziyyat ve zunun hâsıl etmişdir.

Edyan-ı münzeleden kat'-ı nazar edecek olursak diyebiliriz ki: mütemeddin beşeriyyet, elyevm ancak tabiat hakkında nazariyyat ve fünun iktisab eylemiş ve fakat Halik-ı Tabiat hakkında —tarik-ı tecribeyi terk ve tecavüz etmeksizin— hiç bir vukuf gösterememişdir. Basit bir mülâhaza ile görülüyor ki: Tarihin şahsiyyet-i beşeriyyesi bedihiyyat ve ilham tarikleri ile Halik'ını bulmuşdur. Eâzım ve mütefekkirinden bâzıları da ulûm u fününun terekkiyat-ı mütetabiası edyan-ı kâmilenin hakayık-ı esasiyyesini tesbit edeceğini iddia etmekde bulunmuşdur.

4 — «Edyan-ı münzele, batî bir istihale, batî bir istihzar neticesi değildir.

Meselâ İbrânîleri ele alacak olursak, bu milletin tarihi, remad-ı a'sâr ile örtülmüş olmakla beraber, celililkadr bir zatın veyahud ayni evsafdaki eslâfının bu milleti mübelliğa etrafında derhâl toplamış olduğunu hutut-u esasiyyesiyle irad eylemekde ve hele gayet mazbut olan vesaik-ı tarihiyye, Hz. Muhammedin bedevî ve müşrik Arabları kelime-i vahide tahtinde tevhîd ve temeddin etmiş olduğunu isbat etmekdedir.

(3) Tarih-i edyan, M. Şemseddin.

Pek aşikâr olarak görünmekdedir ki: Bu ümmetlerde asırlardan beri körü körüne kabûl edilen ve bir lahza münakaşasına tahammül edilemeyen eski akidelerin, fikirlerin, teâmüllerin miras-ı kadimi kâffeten, bir an-ı tarîhîde i'dam ve imha olunuyor; (4) Ümmetin ahlâk ve ictimaiyyatiyle büsbütün tezad teşkil eden bir vicdan, bir meslek vücuda geliyor.

5 — «Eşkâl-i saire-i diniyyenin —zunun-u kadimeyi ta'dîl veya terkib ederek— kat'ı merahil eylemekde olmasına karşı, edyan-ı münzele bir medeniyyet-i cedide ile neticelenen ve efkâr-ı beşeriyyede bir takım itikadat ve ma'lûmat neşr eyleyen ânî ve mühim tahavvülât ve inkılâbatın mebde-i fa'âlidir.

6 — «Edyan-ı münzele ırkda müstahzar bir tekâmülün değil, belki bir misak-ı ictimâînin eseridir. (5)

---

(4) Bu hakikat karşısında: «Bırahma, Buda dinleri, İseviyyet ve İslâmiyyet gibi büyük dinler, irtidadlar ika' etmiş ve bütün efradı bu dinleri birdenbire kabûl eden ırklar da görülmüşdür; fakat bu tebdil-i din vakıaları nazar-ı nâfizle tedkik olunursa derakab tahakkuk eder ki: Bu kavimlerin bilhassa tebdil ettikleri bizzat din değil, eski dinlerinin namıdır. Kabûl edilen itikadatın vakiâ yerine kaim olduğu ve hakikat-i hâlde sadece mütemadisinden başka bir şey olmadığı itikadat-ı kadîmeye tevafuk etmek için tahavvülât-ı lâzimeye uğramış bulunduğu sübutpezir olur. Bir kavmin anasır-ı medeniyyeti, itikadatını birden bire tebdil etmesi; bir ferdin kametini yahud gözlerinin rengini tahvil etmesi kadar gayr-i mümkindir.Ü gibi bir iddianın sıfırdan başka ne kıymeti olabilir?.

(5) Jan Jak Ruso, misak-ı ictimâîyi şu yolda ta'rif ediyor: «İçimizden her biri, şahsını, bütün kuvvetini bervechi iştirâk idare-i umumiyyenin idare-i âliyyesi tahtine vaz' eder. Her a'zayı küllün bir cüz'-ü gayr-i münkasemi olarak heyete kabûl ederiz.

Edyandaki bu misak-ı ictimaî; bir peygamberın Cenab-ı Hakka izafeten, ümmetin taahhüdatını kabûl etmesi demekdir. Ahd-i atîk ve ahd-i cedid ta'birlerinde pek sarih olduğu gibi, Din-i İslâmın kelime-i şehadetinde ve Kur'an'ın müteaddid âyâtında dahi tasrih olunmuşdur.

Ruso'nun anlatmaya çalıştığı misak-ı ictimaî, ancak ümmet-i İslâmiyye'de görülmüş olan bir misak-ı ictimaidir. Evet, Müslümanlık bir misak-ı ictimâîdir; Hz. Muhammed, Cenab-ı Hakka izafeten, yer yüzünde Hakkın te'yidi için ümmetin taahhüdatını kabûl etmişdir. Cenab-ı Hak tarafından meb'us olan Nebî ile ümmet arasında vuku' bulan misak-ı ictimâî bervech-i âtî şerait ve esasat-ı mühimmeyi ihtiva ediyordu:

1 — İslâm olmak, yani taklîdî, mevrusat-ı kudemâyı, zunun-u evhamı terk ederek irade-i İlâhiyyeye arz-ı teslimiyyet; din-i fıtrata inkıyad. Bu şarta muhalif olan şeylerin hepsi memnu'dur, misak-ı ictimaî mucibince işlenmesi caiz değildir.

2 — Cenab-ı Hakkı tevhîd ve kalbe hutur eden her şeyden tenzih.

3 — Enbiya namını alan zevat-ı tarihiyyenin sıdk-ı risaletlerini tasdik.

4 — Âlem-i gayb ve âlem-i şehadete müteallik olarak Cenab-ı Allah'a izafeten peygamberlerin tebellûğ eylediği her şeyin doğru olduğuna itikad-ı câzim ile iman etmek.

5 — Mekârim-i ahlâk ile tehallûk ve kemâlât-ı insaniyyeden olan her şeyin Din-i İslâmdan olup onunla amel ve insanlık için nekaisden olan şeylerin Müslü-

Kavaid-i sabite, hukuk-u cemiyyet, fikr-i maad ve fikr-i mesuliyyet edyan-ı münzelenin lâzım-ı gayr-i müfarıkıdır. Edyan-ı tabiiyyede heyet-i ictimaiyye mefkûresi yokdur.

İnsanları müsavata, şefkat ve adalete, fezail-i ahlâka da'vet eden; haysiyyet-i insaniyye, tekâmül-i umumî, vahdet-i kuva esaslarını tevsik eyleyen; kemâlât ve terekkiyatın ve saadetin nihayetsiz olması mefkûrelerini telkin eyleyen ancak edyan-ı münzeledir.

Edyan-ı münzelenin kıymetini cennet ve cehennem gibi mevaid-i müstakbelesine, saadet-i mevduasına kasr etmek, bu dinlerin, tarih-i âlemdeki amel-i ictimaîlerini inkâr eylemekdir. Bu dinler, beşeriyyette fikr-i mesuliyyet telkin ederek doğmuşlar ve bununla yaşamışlardır.

7 — Sevk-i tabiî ile temadi ve tekâmül eden eşkâl-i muhtelife-i diniyye, ferdiyyeti ve menafi'-i ferdiyyeyi ta'kibden ayrılmamışdır. Putperest ezmine-i kadime içinde zuhur eden edyan-ı münzele mebadisini menafi'-i âmme, tekâfül-i âmme esasları üzerine te'sis eylemişdir.

Vakiâ menfaat-i âmme fikri min vechin manfaat-i şahsiyye mülâhazasiyle kaabil-i te'lifdir. Ancak bu takdirde menafi'-i muaccele yerine menafi-i müeccele takdir edilmek muktezidir. Menfaat-i umumiyyede menfaat-i şahsiyye gözetmek; menafi'-i muacceleyi menafi'-i müecceleye feda etmekdir. Bu ise en müşkil bir işdir.

---

manlıktan haric olup ondan ictinab vacib olduğuna iman etmek.

6 — Allah'ı bırakıb da bir birimizi Rab ittihaz etmemek; dini, taklid üzere değil, nazar ve istidlâl kaidesi üzerine ikame etmek.

7 — Zunun u evhama ittiba' etmemek.

8 — Hükûmeti, kaide-i istibdad üzerine değil, ancak adl ü meşveret mebdei üzerine ikame etmek.

9 — Gizli ve aşikâr; kalbî ve zahirî bütün fenalıklardan men'-i nefs etmek.

10 — Bu misak-ı ictimaiyi kabûl edenler yekdiğerinin kardeşi olup hepsi de i'lây-ı hak için nefslerini bir menfaat-i ma'neviyye ve müeccele mukabilinde feda etmişlerdir.

İşte Hz. Muhammed'in ümmet ile yapmış olduğu misak-ı ictimaî, bu gibi şerait-i esasiyyeyi ihtiva ediyordu. Onu, bu yolda bir misak-ı ictimaiye sevk eden saik, avamil-i hariciyye ve müessirat-ı tabiiyyeden hiç bir şey olmayıp ancak emr-i İlâhiyi yer yüzünde neşr etmek zaruretini şuur ile dolu bir kalb ve vicdan idi. Kabail-i Arab'ın o zamanki ahvalini tetkik etmekle hakikat-i hâlin bundan ibaret olduğu tevazzuh eder.

Böyle bir misak-ı ictimaîden maksad-ı Muhammedî yalınız bu olduğu içindir ki: Cenab-ı Muhammed, bu misak-ı ictimaîyi kabûl eden ümmetin diyanetini, ahlâk-ı cahiliyyelerini baştan başa tağyir etmiş ve onun yerine; tekmil usulünde ümmetin dini ve ahlâkı ile büsbütün tezad teşkil eden; yeni bir din-i medenî ve insanî bir ahlâk ikame etmiş. Kabail-i muhtelife arasındaki nifak ve şikakı, teşettüt-ü efkârı mahv ederek onları bir araya toplamış ve revabıt-ı muhkeme ile bir ümmet vücuda getirerek onlara adl,hürriyyet, meşveret mebde'leri üzerine müesses bir şeriat vücuda getirmiş.

Menafi'-i müecceleyi daima derpiş etmek ve ona tevfik-ı mekasıd eylemek ise avamın mertebe-i idrakinden daha alâdır. Havasın bile bilâ farz buna çalışması bir emr-i müteazzirdir.

Şu hâlde edyan-ı münzelenin desatir-i esasiyyesini ukul-ü mümtazenin —vahy-i İlâhîye müstenid— tebligat ve ta'rifatı ile Tevcih eylemek zaruret-i mantıkiyyesi her zaman mevcuddur. Ne evamir-i aşere ve vahdet-i Museviyyenin şahsiyyet-i Musa'dan nez' edilmesi, ne de Din-i İslâmı Hz. Muhammed'in müessese-i münferidesi diye kâbûl etmeyerek ırkda müstahzar bir tekâmül neticesi telekki olunması hikmet-i tarih noktasından imkânsızdır.

Hulâsa: fikr-i Ulûhiyyet inkâr edilmedikçe ve insanların bedihiyyat, feraset, ilhâm ve vahy kabiliyyetleri reddolunmadıkca edyan-ı münzelenin sevk-i tabii-i tekâmül netayici olduğunu iddiâ etmek bizzarure bir çok şuun-u tarihiyyeyi tahrif cihetine gitmekdir.»

Bunun netice-i tabiiyyesi de beşeriyyetin bu asra kadar iman ettiği adalet, hukuk, hayr-i bizzat gibi metalib-i âliyyeyi ve mukaddesat-ı fünun haricinde zunun sicilline kayd eylemekdir. Binaenaleyh bu yolda bir tekâmülün hem zaruret-i akliyye ve mantıkiyye ile, hem de şuun-u sabite-i tarihiyye ile tevafuk etmediğini görüyor ve bunun için kabûl etmiyoruz. Binaenaleyh, eşkâl-i muhtelife-i diniyyenin yekdiğeriyle mukayesesi neticesi pek tabii olarak ibraz eyledikleri safahat-ı tekâmüliyyeyi başka nokta-i nazardan telâkki etmek icap eder.

İslâm nokta-i nazarına göre edyan:

Bilmünasebe evvelce söylemişdim: Diyanet-i İslâmiyye nazarında usûl-ü dinde tekâmül yoktur; enbiyanın «vahy-i İlâhî» ye müsteniden tebliğ eyledikleri usûl-u din, yekdiğerinin ayni olup bütün enbiya bir din ile ba's buyurulmuşlardır; bu babda görülen tehavvül ve tekâmül ancak ümmetlerin idrak ve ma'rifet hususundaki telâkki ve kaabiliyetlerinin mütefavit olmasından neşet etmiştir.

Füru'-u şerayi'a gelince: Burada enbiya müttefik olmayıp şerayi'-i muhtelife ile mebusdurlar. Çünkü mesalih ve menafi'-i ibad, ahkâm-ı şer'iyyeye (6) illet ve bais olduğu cihetle ezminenin, emkinenin, emzicenin ihtilâfiyle mesalih-i ibadın da muhtelif olacağı emr-i muhakkaktır. Bunun içindir ki: Asrın icabına, nâsın maslahat ve menfaatine göre şerayi' tebeddül ve tegayyür ederek daima tekâmül etmiş ve «şeriat-i İslâmiyye» ile haiz-i mertebe-i kemâl olmuştur.

«Din» i tebliğ etmekte bütün enbiyanın müttefik olup nesh-i tekâmülün yalnız şerayi'de olduğu âyât-ı Kur'aniyyeden vazıhan müsteban

(6) Mezheb-i zuhur.

olmaktadır: «O hâtime-i ümem! Allahü Teâlânın size din olarak teşri' ettiği şey, vaktiyle Nuh'a tavsiye ettiği şeydir. Ey Muhammed! Din olarak teşri' ettiğimiz şey, sana şimdi vahy tarikiyle bildirdiğimiz ve vaktiyle İbrahim'e, Musa'ya, İsa'ya tavsiye ettiğimiz şeydir, ki o da: «dini ikame ediniz ve din hususunda sakın tefrikaya düşmeyiniz» emr-ü nehyinden ibarettir».(7)

Âyet-i celilede Muhammed, Nuh, İbrahim, Musa, İsa (S.A.) hazeratı gibi ülülazm enbiyanın hepsi bir din üzere oldukları beyan buyuruluyor. Hâlbuki, İslâmda «din» lâfzı her dinde sabit kalan akaid-i esasiyyeye ıtlak olunup edyan-ı muhtelifede tenevvü' eden ahkâm-ı taabbüdiyye ve ictimaiyye hakkında «şeriat» ta'biri şayi'dir. Nasıl ki, sahib-i mezhebimiz İmam-ı Azam Efendimiz Hazretleri de: «Muhakkak ki, bütün enbiya, edyan-ı müttefika ve şerayi'-i muhtelife üzere idiler. Binaenaleyh «din», tebeddül ve tegayyür kabûl etmez; şeriat ise, tebeddül ve tegayyür olunmuşdur.» Kavliye bu hakikate işaret etmiştir.

Bütün enbiya dinde müttefik ve «din» den maksat da her dinde sabit kalan erkân-ı asliyye ve akaid-i esasiyye olunca, âyet-i kerimede enbiyanın ikamesi ile me'mur oldukları «din» den maksud olan ma'nada cemi' enbiyanın canib-i ahadiyyetten bilâ tehalüf aynen telekkî buyurdukları erkân-ı esasiyyeden ibaret olmuş ve iktiza-yı zamana, maslahat ve emzice-i nâsa göre değişen aksam-ı şeriyye ve ahkâm-ı teabbüdiyye ve ictimaiyye bu nass-ı âlînin hükmünden haric kalmış olur Nasıl ki: «Sizden her biriniz için ayrı bir şeriat, bir tarîk vaz' eyledik» âyet-i kerimesi de bu ciheti nâtıktır.

Enbiyanın müttefik bulundukları erkân-ı esasiyye:

Din-i mutlak, milletlerin vicdan-ı ictimailerini iş'âr eden mebadi-i külliyye olduğu gibi, enbiyanın Cenab-ı Hakdan bilâ ihtilâf aynen telekkî ve ayni suretle beşeriyete tebliğ eyledikleri Din-i Hak dahi mebadi-i külliyye-i hakkadan ibarettir ki bu mebadide cümle enbiya müttefiktir. Bu mebadi ve desatirin nelerden ibaret bulunduklarını eazım-ı müfessirinin ifadat-ı âtiyeleri de pek güzel izah etmekdedir.

Muhyiddin-i Arabî Hazretleri «Seraaleküm mineddin» âyet-i kerimesini tefsir ederken enbiyanın müttefik bulundukları dini, mebadi-i külliyye-i hakkayı din-i mutlak ve asıl din ile tefsir ettikten sonra bu mebadi-i asliyyenin iman-ı billâh, iman-ı biyevmilâhir ile ta'bir olunan tevhîd, adl ü ilm-i maaddan ibaret bulunduğunu; ibadat ve taâtın suver-i hariciyye ve şekl-i zâhirisi muamelât gibi bihasebilmesalih, enbiya-yı zîşân

(7) Biz maaşir-i enbiya bir din ile meb'usuz. — Hadîs-i şerif —

hazretlerinin ihtilâf ettikleri füru'-u şerayiin bu nass-ı âlînn hükmünden haric olub, «Likülli cemalnâ....» kavl-i sübhanesine âid bulunduklarını söylüyor ve daha sonra şöyle diyor: Din-i ulûm-u a'mâlde tegayyür etmeyen şeye, şeriat ise tegayyür eden kavaid ve evzaa mütealliktir.

Sahib-i keşşaf, enbiyanın müttefik bulundukları dini, şu suretle izah ediyor: Cenab-ı Hak enbiya-yı a'lâmın daire-i dinde merkez-i iştirakleri olan meşruu «İnne ekimüddîn» kavl-i şerifiyle izah buyuruyor. Bundan murad, tevhid-i Zat-ı Hak ile Zat-i zülcelâle taat, rusül ve kütübiyle yevm-i cezaya iman, elhâsıl bir şahsın onları ikame ile dahil-i daire-i din olacağı ahkâm-ı sairedir.

«Cenab-ı Hak, bu kavl-i celilinde ahval-i ümeme raci' olan mesaliha mütealliik şerayii irade buyurmamışdır. Zira o şerayi', iktiza-yı ahvâl-i nase göre muhtelif ve mütefavittir. Onlar hakkındaki hükmünü: «Likülli cealnâ minküm şir'ahü ve Minhacen» kavl-i sübhanisiyle ta'yin buyurmuştur...

Şu ifadeler de Fahreddin-i Razî Hazretlerinindir: «Bütün enbiyanın müttefikan ikame ve üzerinde ictima' etmeleri ile emr ü tavsiye olundukları «Din», tekâlif ve ahkâma mugayir olan bir şeydir. Çünki tekâlif ve ahkâmın mütefavit ve mütegayyir olduğu zikredilen Nass-ı Kur'ânîyle ma'lûmdur. Binaenaleyh âyet-i kerimedeki «din» den murad, şerayiin ihtilâfiyle muhtelif olmayan umur olmak vacibdir, ki o da: «Allah'a, Melâikelerine, kitaplarına, Resûllerine, yevm-i âhirete imandır...»

Şu izahattan enbiyanın müttefik bulunduğu usûl-ü dinin yalınız iman ve itikad mevzuu olan desatir-i umumiyye olduğu gibi bir ma'na anlaşılıyorsa da, desatir-i umumiyyeye müstenid bulunan ef'âl ve ameliyyat; itikad ile ef'âl arasındaki münasebat-ı vicdaniyyeyi tasfiye ve terbiye edecek olan ahlâkiyyat da usûl-ü dinin daire-i şümûlündedir (8). Mebadi-i esasiyyeden haric olan bunların suver-i hariciyye ve eşkâl-i zahiriyyeleridir; bu suver ü eşkâlde zamanın, mekânın mizacın azçok dahl ü te'siri olduğundan onlar ihtilâf ettikçe ef'âl, ameliyyata mütealliik olan ahkâmda da cüz'î küllî tebeddülât ve tegayyürat vukua gelmiştir.

---

(8) Esasen İslâmiyyette hedef hedef-i beşeriyyet, mekârim-i ahlâk ve hüsn-ü ameldir. Fakat hüsn-ü amel ve ahlâk. iman ve itikada seza bir takım desatir-i umumiyye ve sabitenin neticesidir. İstinad edeceği desatir-i sabite ve mebadi-i hakka olmadıkca hüsn-ü amel ve ahlâk olamaz. Bunun içindir ki: Mekârim-i ahlâk ve hüsn-ü amelin müstenid-i İlâhî olan desatir-i sabite erkân-ı asliye-i dindir. Bu itibar ile hiç şüphe yok ki: Erkân-ı asliye-i din, nefs-i ma'rifet ve i'tikad, emelilfezaildir. Fakat bunların illet-i gaiye-i kemâli faaliyetlerindeki hüsn-ü te'sirlerinden ibarettir. Hüsn-ü faaliyeti olmayan insanlar, ne olursa olsun, gaye-i hilkatten mütebaiddirler. İslâmiyyetin hikmet-i esasiyyesi ise işbu faaliyeti yalınız mahasine hasr edecek surette terbiyedir. «Ahkâmülevkaf - M. Hamdi» den muktebestir.

«İnnema buistu liüemmimel ahlâk».

Velhâsıl nusus-u Kur'aniyye, ehadis-i şerife, ekvâl-i ulema ve eimme ile sabit bir hakikattir ki: bütün enbiya usûl-ü dinde müttefik, fürû'-u şerayi'de muhteliftir. (9) Şerayi'-i mütekaddime daima kendinden sonraki şeriat tarafından nesh ü tebdil edilerek hükm-i mensuhun yerine daha mükemmeli veya misli (10) vaz' olunmuş ve bu suretle tekâmül husule gelmiştir.

Binaenleyh edyanın tedrici bir surette tekâmül etmiş olması bir emr-i muhik ise de, bu tekâmül, bu tebeddül ve tegayyür min gayr-i şuur ve batî bir istihale neticesi değil, belki mukteza-yı ilm-i İlâhîdir. Esasen ahkâm ve şerayi-i mensuhanın müddetleri ilm-i İlâhîde teayyün etmişdir; Cenab-ı Hak bir nebi vasıtasiyle tebliğ eylediği şeriati, diğer bir nebi vasıtasiyle tebliğ buyurduğu şeriat ile nesh etmekle evvelki şeriatin ilm-i ezelîde teayyün etmiş olan müddetinin intihasını beyan ve onun yerine daha mükemmelini ikame ediyor. (11)

---

(9) Şerayi'de peygamberlerin ittifak ettikleri noktalar da vardır: Sure-i En'am'ın âhirinde, sure-i A'râf'ın evvelinde ve daha bâzı surelerde mevcud vesaya bu cümledendir...

(10) «Kur'an-ı Hakîm» den.

(11) Nesh, lügaten tebdil, tahvil ve izale mânâsınadır. Şu hâlde bir şeyi kaldırıp da onun yerine başka bir şeyi koymaya lügaten (nesh) denildiği gibi, ikinci şeye de (Nâsih) ve kaldırılana da (mensuh) denilir.

Ulema-yı usûliyyün ıstılahında nesih, bir hükm-i şer'inin hilâfı üzerine delil-i müterahhinin delâlet etmesine denilir. Bu ta'riften anlaşıldığına göre iman ve itikad mevzuu olan mebadi-i asliyyede nesh olamaz. Kezalik umur-u maziyye hakkında verilen haberler ile, zaman-ı hâlde vaki' olmuş bir şey veyahud ileride vukua gelecek bir keyfiyyet hakkında da nesih carî değildir. Ahkâm-ı akliyye ve hissiyyede de nesih yokdur. Binaenaleyh nesih ve tebdil yalnız ahkâm-ı şeriyyededir. Mâmâfih şeriatin nesh ü tebdili de mutlak değildir; te'yid ve tevkit olan ahkâm-ı şer'iyye de nesh ü tebdil kabûl etmez.

Nesih: Cenab-ı Hakka göre beyan-ı mahzdır; hükm-ü mensuhun intihasını beyandır. Çünki o hükmün nekadar cereyan edeceği ilm-i İlâhîde ma'lûmdur. Fakat bize göre tebdildir, ref'dir. Zira onun nekadar cereyan edeceği bizce ma'lûm değildir. Bizce zahir-i hâl, bir hükmün ibtiday-ı telekkisinde onun bekasına delâlet eder. Çünki muayyen ve mahdud bir zaman cereyan edip ondan sonra cereyan etmeyeceği bize ibtiday-ı hitabda beyan buyurulmamışdır. Eğer bize nisbetle olduğu gibi, nesih ilm-i İlâhîde ref' olsa idi, o vakit şarî'-i müteâl hazretlerine bed' ü cehl isnad edilmiş olur. Güya bir hükm-i şer'inin bir zamandan sonra cereyan etmeyeceğini Bârî-i Teâlâ bilmiyormuş da sonra o hükmün müstelzim-i ahvâl zuhur etmiş, onun üzerine o hüküm ref' ü tebdil edilmiş olur ki bâtıl ve merduddur. Bunun içindir ki: Nesih; ilm-i İlâhîye nazaran beyan-ı mahzdır.

Binaenaleyh şerayiin nesh ü tebdilini kabûl etmeyen ulemay-ı Yehud'un: «Nesih ya bir hikmete mebnidir veyahud değildir; eğer zuhur-u hikmete mebni ise Bârî-i Teâlâya bed' ü cehl lâzım gelir; eğer zuhur-u hikmete mebni değilse nesih abes

Şerayiin tebeddülü muvafık-ı akl ü hikmettir:

Usûl-ü dinin sabit olub da şerayiin; nesh ü tebdil olunmak suretiyle; tedricen tekâmül etmiş olması akl ü hikmete muvafıkdır. İzah edelim:

Yakinen biliyor ve itikad ediyoruz ki: Âlem mütegayyir ve tegayyürü ile beraber ahengini tutan bir nizam-ı kudret var. Şübhe yokdur ki: İnsanlık ve onun levazımı da her an tegayyür ve teceddüde ma'ruz kalan, cereyan-ı daimî hâlinde tehavvül edib duran âlem cümlesindendir. Binaenaleyh müdrikât ve ef'âl-i beşeriyyenin yevmen feyevmen tegayyür ve tezayüdüne iman olunması ve ahen-i beşeriyi tutacak olan nizam-ı kudretin de bu hadisat-ı mütezayideye birer hükm-ü şer'î ta'yin ederek ihata etmesi vareste-i iştibahdır. Şukadar ki: bu hüküm, cüziyyetinde müteceddid olduğu kadar aheng-i küllisinde sabittir. Şu hâlde aheng-i ittisali muhafaza edecek ve evvelinden âhirine kadar silsile-i hayat mecmuuna müsavi olacak desatir-i umumiyyede sabit olmak lâzım gelir. Fakat bu hükümlerin zaman, mekân, eşhas itibariyle hâsıl olacak müdrikât-ı cüz'iyye-i akliyyeye temas noktasından tefrik olunacak olanları elbette daima müteceddid ve mütebeddil olmak icab eder.

Bunun içindir ki: Gün begün tegayyür ve tezayüd eden müdrikât ve ef'âl-i beşeriyye için vaz' olunacak ahkâm-ı şer'iyyenin müstenid-i ileyhi olan mebadi-i asliyye ve desatir-i umumiyye sabit ve gayr-i mütegayyirdir

Fakat; suver-i ibadata, âdât ve muamelâta müteallik olan ahkâm-ı şer'iyye gibi; zaman, mekân ve eşhas itibariyle hâsıl olacak müdrikât-ı cüz'iyye-i akliyyeye temas eden ahkâm. «Fes'elû ehlizzikr», «Kul ya'mel alâ şakiletihi», «Likülli cealnâ minküm şir'atün ve minhacen» fetvalarına âiddir. Çünki bu ahkâm, ibadın nüfusunu tathir, ahlâkını teh-

---

olur» tarzındaki itirazları vahi kalmış oluyor, bize göre şeriatin nesh ü tebdili muvafık-ı hikmettir; buna aklî ve naklî delilimiz var.

Evvelâ, aklen caizdir. Zira eş'ariyye ve âmme-i ehl-i hadîs mezhebinde olduğu gibi eğer menafi'-i ibad, ahkâm-ı şer'iyyeye illet ve bais değilse ganiyyün anilâlemin olan Cenab-ı Allah dilediğini yapacağından hiç bir hikmet ve maslahata bakmaksızın vaz' ettiği şeriati tağyir ve tebdil eyler.

Yok, eğer mezheb-i cümhurda olduğu gibi menafi'-i ibad, ahkâm-ı şer'iyyeye illet ve bâis ise evkatın ihtilâfiyle mesalih-i ibad da muhtelif olacağından ve her nekadar ileride mesalih-i ibadın tehallüf edeceğini biz bilemez isek de habîr ve kadir olan Cenab-ı Bârî'nin ilmi bunu muhit olduğundan bu nokta-i nazardan ahkâm-ı şer'iyyenin tebeddül ve tegayyürü caiz olur. Şu hâlde bir hükmü nesih suretiyle onun intihay-ı müddetini beyanda hiç bir vakıt bed' ü cehl olmadıkdan başka hikmet-i baliga-i samedaniyye mündemicdir.

Neshin cevazına naklen delil kütüb-ü semaviyyedir. Bizzat Tevrat, şerayi'-i salifenin bir çok hükümlerini nesh ederek hükm-ü mensuhun yerine başka hükümler vaz' ediyor. Bu hâl, bittabi' İncil ve Kur'anda da mevcuddur.

zib, kalbinde havfullah ve muhabbetullahı tezyid, ictima' ve medeniyyetlerinin intizamı hikmetine mebnidir. Ta'bir-i diğerle vaz'-ı şeriatten maksad, insanların saadet-i maddiyye ve ma'neviyyelerini te'mindir. Bu isc, onların hâl ü iktidarlarına, mizac ve isti'dadlarına göre bir nevi' ahkâma temessük etmekle husule geleceğinden, bu hâl, bu isti'dad, bu iktidarın ise ezmine, emkine ve emzicenin ihtilâflariyle muhtelif olacağı umur-u tabiiyyeden bulunduğundan Hak Teâlâ Hazretleri her kavme kendi hallerine, kendi zamanlarına, kendi mizaclarına muvafık ahkâmı vermiş ve bu şeylerin ihtilâfı ile bâzı ahkâmı da tebdil eylemişdir, ki hikmete evfak ve elyak olan da budur. (12)

Bu nokta-i nazardan ta'mik edilince ahkâm-ı şer'iyye-i fer'iyye bir hastaya verilecek edviyyeye teşbih edilebilir. Tabib-i Hazikın istimâl-i edviyede hastanın mizacına, zaman ve mekânına riâyet ederek ona göre tedavi ve ledelîcab tebdil-i deva eylemesi nasıl muvafık-ı maslahat ise, esrar-ı mükevvenatı âlim olan zat-ı ecell ü a'lânın ahkâm-ı fer'iyyeyi teşri' ve teklif hususunda mesalih-i ibada riayet eyleyerek ezminenin, emkinenin emzicenin, isti'dadın ihtilâfiyle ahkâmını ziyade veya noksan veyahud bilkülliyye ilga ile nesh eylemesi elbette muvafık-ı hikmet ve maslahattır.

Rahm-i maderden hiç bir şey bilmeyerek âlem-i vücuda çıkan eşhası terbiye hususunda rabbülâlemîn olan Cenab-ı Allah'ın sünnet-i İlâhiyyesi nasıl tedricen tekâmül etmek suretinde carî oluyorsa, terbiye-i ümem hususundaki sünneti de böyledir. Şübhe yokdur ki: bidayet-i hilkatinden müntehay-i kemale baliğ olduğu güne kadar şuunat-ı insaniyye; gerek bilgi ve gerek söyleneni kabûl etmek itibariyle; bir mertebede değildi. Cemiyyetin de, ferdler gibi tufuliyyet, cabavet, şebabet devirleri var. Fer-

(12) Şerayi-i enbiya nazar-i tetkikten geçirilir ve müştemil oldukları erkân-ı itikadiyye, ahkâm-ı ameliyye, kavaid-i ahlâkiyye, kasas u mevaiz im'an-ı nazarla mütalâa olunursa görülür ki: bunların hepsi şu esasa racî'dir:

1) Hıfz-ı din;
2) Hıfz-ı nefs;
3) Hıfz-ı akl,
4) Hıfz-ı nesl,
5) Hıfz-ı nâm.

Külliyyat-ı hams namı verilen bu beş şey, makasıd-ı zaruriyyeden olup ruh-u teşri', şerayi'-i enbiyanın hepsinde, bunları muhafazaya ma'tufdur. Vaz'-ı şeriatteki maksad, şariin insanları şerayi'-i İlâhiyyeye inkiyada tergib etmesindeki hikmet, bunları muhafaza ile beşeriyyeti sermedî bir hayata, ebedî bir saadete isâldir. Bilcümle şerayi' bunda müttefik olup ihtilâf ancak bunları muhafazanın tariklerindedir. Bu tarik, tabiidir ki, ezman ü ahvâl-i ümemin ihtilâfiyle muhtelif olur.

İşte bunun içindir ki: birbirini müteâkib ba's olunan enbiyanın her biri, kendisine mahsus bir şeriatle yukarıda zikreylediğimiz mekasıd-ı şeriate vusule müeddî olan tarikleri beyan ediyordu.

din tabi' olduğu aynı kanun-u fıtrata cemiyyetin de tabi' olacağı tabiî bir şeydir.

Diyebiliriz ki: edyan geldiği zaman beşer; mesalih-i âmme ve hatta mesalih-i hassayı anlamak hususunda; saha-i tabiate yeni çıkmış olan kimsenin tufuliyyet tavrına müşabih bir tavırda bulunurdu. Etvar-ı beşeriyyenin bu mertebesinde tebliğ edilen din ü şeriatin beşeriyyete karşı vaz' edeceği ahkâm, onları mükellef tutacağı suver-i ibâdât elbette onların haliyle mütenasib, onların idrakât ve ihtiyacatına muvafık olmak hikmet-i İlâhiyye muktezasındandır. Onlara isti'dadı ile mütenasib bir surette hitab etmemek hikmet-i edyana muvafık değildir.

İşte bunun içindir ki: Nâsın itikadını, a'malini, adabını, revabıt-ı ictimaiyyelerini islah maksadiyle Cenab-ı Hak tarafından meb'us olan enbiyay-i kiram ve rusü-i ızam hazeratının vahy-i İlâhîye müstenid tebligatı bir değildi. Evvelâ basit ü sâf bir itikad üzere bulunan insanlar, bilâhire selâmet-i fıtriyyelerini kayb ederek vadi-i şirke sapmışlar, vicdanen hissedib de ilmen ihata, hayalen tahdid edemedikleri Halik-ı hakikîyi tahdid ve tecsim etmeye çalışmışlar, Halık ile kendi aralarında vasıta olabileceğini tahayyül eyledikleri şeylere perestişe başlamışlar. Bittabi' mebadi-i esasiyyedeki bu dalâletleri, hedef-i beşeriyyet olan hüsn-ü amele de te'sir ederek binnetice münasebat-ı ictimaiyye-i beşeriyye haleldar oluyor; aheng-i cemiyyet fesada yüz tutuyor.

Bunun üzerine Cenab-ı Hak kendi içlerinden dilediğini peygamber yaparak vahy ü ilhâm ile onun kalbini tenvir ediyor; dalâlet ve yolsuzlukları yüzünden uğrayacakları azab ve ikab ile kavmini inzar, şirk ü measiden nehyetmek vazifesiyle mükellef olduğunu ona bildiriyor. O zat-ı şerif Allah'dan telekkî eylediği evamiri kavmine tebliğ ederek onların hâlini ıslah için var kuvvetini sarf ediyor. Beşeriyyeti saadete isâl edecek olan mebadi-i hakka ve esasat-ı diniyyeyi, kaabiliyyet-i idrak ve tefehhümleri nisbetinde, kendilerine anlattığı gibi, bulundukları seviyyeye zaman ve mekâna evfak bir şeriatde tebliğ ve bu şeriatin ahkâmına temessük ettirmekle yavaş yavaş onları temeddin ediyor.

Beşeriyyet, bu nebi vasıtasiyle nail olduğu tekrim-i İlâhînin feyzi ile hayli merahil kat' ediyor; a'sarın tevalisi, ezmanın tebeddülü ile efkârı tevessü' ediyor; ta'lim ve teallüme daha ziyade kaabiliyyet hâsıl oluyor; iyi ve fenayı fehm ü idrake daha ziyade kesb-i isti'dad ediyor ve binnetice ihtiyacat fazlalaşıyor. Ayni zamanda evvelki tekrimin feyzini de yavaş yavaş kayb etmeğe başlıyor. Bunun üzerine ikinci bir peygamber ba's olunuyor bu nebi de, kendisinden evvel gelen nebinin tebliğ eylediği esasat-ı diniyyeyi onların kaabiliyyet ve isti'datlarına göre kendilerine tebliğ ve kendi iradeleri ile düşmüş oldukları dereke-i hizlândan çıkarmak için sarf-ı mesaî ediyor; daire-i cemiyyetin tevessü-ü, eşhasın, ezminenin, em-

kinenin tebeddülü, efkârın tahavvülü ile yüz gösteren ihtiyac nisbetinde ahkâm tebliğ ediyor; bir şeriat vaz' ediyor. Evvelce men' edilmemiş olan bâzı şeyler bu nebînin şeriatiyle tahrim evvelce teşri' edilmemiş olan şeylerden bâzıları teşri' ediliyor.

Bittabi' bu nebînin tebligatı ile insanlarda maddi ve ma'nevi daha ziyade tekâmülât husule geliyor. Bu suretle fikirlerde hâsıl olan terekki ve inkişaf, beşerin daha yüksek hakikatleri idrak etmesine müsaid olduğu gibi, ihtiyacat-ı beşeriyyeyi de fazlalaşdırıyor; bu isti'dad ve ihtiyac üzerine Cenab-ı Hak tarafından meb'us olan nebi daha başka bir lisan ile tebligatta bulunuyor; evvelkilerin tebliğ etmedikleri bir çok ahkâmı vasi' bir surette teşri' ediyor.

Bununla beraber bu enbiyay-ı kiramdan her birerlerinin zamanında kendilerine tebliğ edilen ahkâmı telekki-i bilkabûl etmek için fikirlerinden kaabiliyyet ve isti'dad olmayan kimselerde yok değildi. Bunlar tebliğ edilen ahkâmı kabûl etmeyerek dalâlet ve temerrüdlerini muhafaza ediyorlardı İşte sahaif-i tarihiyye ve mukaddesede «küffar» namı verilen kimseler bunlardır.

Hulâsa, bu tertib üzere mab'us olan peygamberlerin şeriatlerindeki tekâmül ile nev'-i beşer tedricen terekkî ederek meşhudumuz olan terakkiyat-ı azimeye vâsıl oluyor.

Edyan ve şerayiin bu tekâmül-i tedricisi Museviyyet ve İseviyyeti geçerek nihayet şeriat-i İslâmiyyede haiz-i mertebe-i kemâl olmuş, suhuf hâlinden başlayan kütüb-ü mukaddese, beşeriyyetin itikadı, ameli, ahlâkı, ictimaî bütün ihtiyacatını takrir eden usûl-i âmmeyi muhtevi Kur'an-ı kerim ile nihayet bulduğu gibi, tebşir ve inzar ile başlayan edyan-ı semaviyye de Din-i İslâm ile derece-i tekemmüle vâsıl olmuşdur.

Edyan ve şerayiin bu yoldaki tekâmül-i tedricisi şerayi'-i enbiyanın tedkikinden vazıhan müsteban olacağı gibi, âyât-ı Kur'âniyye de bu tekâmülü bize açık bir surette göstermekdedir. Çünki Kur'an-ı Kerim, enbiyadan bâzılarının yalnız inzar ve tebşir vazifesiyle mükellef bulunduklarını, bir kısmı da kavmini ancak tevhide da'vet ettiğini, bir takımlarının ise tevhide da'vet ile onların arasında teammüm etmiş olan ma'siyetlerden nehyetmek vazifesiyle mükellef olduklarını bildiriyor.

Edyan ve şerayiin mesalih-i nâsa muvafık bir surette tebliği muktezay-ı hikmet-i İlâhiyye olduğu cihetle Hz. Musa'nın şeriati daha ziyade maddî olduğu gibi, cebr ü şiddeti de fazla idi. Hz. İsa ise büsbütün maddiyyat içinde yüzen bir kavme meb'us olduğundan etbaını dünya ve metaından tamamen çeviriyor, dünyayı, mal ve emlâki zemmediyor; zenginler için melekût-u a'lânın mesdud olduğunu söylüyordu.

İslâmiyyete gelince: İslâmiyyet, beşeriyyetin akl ü muhakeme itibariyle sinn-i rüşde vâsıl olduğu bir devre musadif olarak tebliğ olunmuş ve

bu dinin ahkâmı ancak ilm-i İlâhînin ihata edebileceği bir âtîye kadar devam edeceği muktezay-ı ilm-i İlâhî bulunmuş olduğu cihetle cenab-ı Hak, bu Dinin itikad ve ahkâmiyle bütün beşeriyyeti mükellef tutmuşdur. Tekâmül kaidesi mucibince sonra gelen şeriat, şerayi'-i salifede bulunan bâzı ahkâmı nesh ve onlarda olmayan bâzı hükmü takrir etmesi bir emr-i muhakkak olduğu cihetle şeriat-i İslâmiyye de şerayi'-i salifenin bir çok ahkâmını nesh etmiş ve onların yerine her vakıt, her kavm için kaabil-i tatbik hükümler vaz' etmişdir. Edyan ve şerayi'-i salifenin nesh ü tebdilini icab eden esbab u avamil Din-i Muhammedîde mevcud olmadığı cihetle bu Dinin hatime-i edyan olub kendisinden sonra başka bir din ü şeriat vaz' edilmeyecek olması da hikmet ve maslahata mugayir değildir. Çünki bu Dinin, bu şeriatin hükümleri umûmî ve mutlak olub her zamanın ve her ümmetin ihtiyacını istifa etmekdedir. İşte: «Elyevmü ekmeltü...» nass-ı Celili de bu hikmete mebnidir.

Dersin hulâsası

1 — Ulûm u fünun, hukuk, usûl-ü hükûmât gibi bir çok mahsusat-ı beşeriyyenin mebadisi ile bugünki eşkâli arasında yapılacak mukayeseler gösteriyor ki beşeriyyet daima terekkî, daima tekâmül etmişdir. Beşeriyyet daima tekâmül ettiği gibi, edyan bu merahil-i tekâmülü ta'kib etmişdir.

2 — Tekâmül-i edyanı, sevk-i tabii-yi beşerîdir diyenler, beşeriyyetin gayr-i iradî mesaisi ve batî bir istihalesi neticesi olduğuna kaail olanlar var ise de bir çok nokta-i nazardan bu fikir merduddur:

a) Tekâmül-i edyanı bu yolda telekkî etmek, hadisat-ı Diniyyenin gayr-i ma'kul sebebler tahtinde zuhur ettiğine zahib olmak neticesidir; bu ise bâtıl bir fikirdir.

b) Bu iddia edyan-ı münzele ile, akvam-ı ibtidaiyyede görülen zunun-u bâtıla ve gayr-i ma'kul eşkâl arasında fark görmemekdir; bu ise doğru değildir. Çünki edyan-ı münzele mu'tekadatı, ibadatı, ahlâkiyyat ve ictimaiyyatı ile zunun-u bâtıladan pek mütemayiz bir mertebede bulunmakdadır. Edyan-ı münzelenin nâşir ve mübelliği olan enbiyanın, hayat-ı diniyye, ictimaiyye siyasiyye ve ahlâkiyye hususunda birer müceddid oldukları muhakkakdır. Bu zevat-ı kiramı; ne sihirbaz ve kâhinlerle, ne de en büyük felâsifeye cihangir hükümdarlarla tarihen mukayese gayr-i kaabildir.

Edyan-ı münzelenin, âdî ve ibtidaî eşkâl-i diniyyeden tedrici bir istifa ile tahayyül ve inkilâb etmiş olması fikri, hakayik-ı târîhiyyeyi tahrif eden da'vay-ı mücerredden başka bir şey değildir.

c) Edyan-ı münzele, eski akîde ve fikirleri bir ân-ı târîhîde i'dam ve imha ederek ümmetin ahlâk ve ictimaiyyatiyle büsbütün tezad teşkil eden bir vicdan, bir meslek vücuda getirdiği tarihen sabit bir hakikattir. Bilhassa tarih-i İslâm bunun en büyük bir şahididir.

d) Edyan-ı münzele, bir misak-ı ictimaînin eseridir; yani bir peygamberin Cenab-ı Hakka izafeten, ortaya koyduğu şerait ve esasatı ümmetin kabûl etmesidir. Bu cihet, Din-i İslâm'ın kelime-i şehadetinde pek açık bir surette zahirdir.

Ayni zamanda hukuk-u cemiyyet ve fikr-i mes'uliyyet edyan-ı münzelenin lâzım-ı gayr-i müfarıkı olduğu hâlde edyan-ı ibtidaiyyede heyet-i ictimaiyye mefkûresi yokdur.

e) Sevk-i tabiî ile tekâmül eden eşkâl-i muhtelife-i diniyye, ferdiyyeti ve menafi'-i ferdiyyeyi ta'kibden ayrılmadığı hâlde, edyan-ı münzele mebadisini menafi'-i âmme esası üzerine te'sis eylemişdir.

Binaenaleyh edyan-ı münzelenin desatir-i esasiyyesini enbiyanın —vayh-i İlâhîye müstenid— tebligat ve ta'rifatı ile tevcih eylemek zaruret-i mantıkiyyesi her zaman bakîdir.

3 — Edyan, enbiyanın vahy-i İlâhîye müstenid tebligatıdır. Edyanın tedrici bir surette tekâmül etmiş olması bir emr-i muhakkak ise de, bu tekâmül min gayr-i şuur değil, belki muktezay-ı İlâhîdir. Zaten diyanet-i İslâmiyyeye göre usul-u dinde tekâmül yokdur; bunda bütün enbiya müttefikdir; tekâmül, ancak füru'-u şerayi'dedir. Çünki mesalih ve menafi'-i ibad ahkâm-ı şeriyyeye illet ve bais olduğundan asrın icabına nâsın maslahat ve menfaatine göre şerayi' tebeddül ve tegayyür ederek daima tekâmül etmişdir.

4 — Enbiyanın müttefik bulundukları usûl-i din iman ve itikad mevzuu olan desatir-i umumiyyedir. Mâmafih bu desatir-i umumiyyeye müstenid bulunan ef'âl ve a'mâl ile ahlâkiyyat da usul-ü dinin daire-i şumulündedir.

5 — Ef'âl ve a'malin suver-i hariciyye ve eşkâl-i zahiriyyesi usul-ü dinden olmayıb füru'-u şerayi'dendir. Bu itibar ile cüz'î, küllî tebeddülât ve tekâmülât vukua gelmişdir. Fakat bu tekâmülât, muktezay-ı ilm-i İlâhîdir Bir şeriatin ahkâmı nekadar devam edeceği ilm-i İlâhîde müteayyindir; Cenab-ı Hak birinin vasıtasiyle evvelce tebliğ eylediği şeriati, nebiyy-i diğer vasıtasiyle nesh etmekle evvelki şeriatin ilm-i ezelîde teayyün etmiş olan müddetinin intihasını beyan ve onun yerine daha mükemmelini ikame etmiş oluyor.

6 — Usûl-ü Din maksud-u aslî olub zamanın, mekânın, mizacın dahl ü te'siri olmadığı cihetle bunda enbiyanın müttefik bulunmaları zarurî-

dir. Suver-i ibadata, âdât ü muamelâta müteallik olan ahkâm-ı şer'iyyenin vaz'ındaki hikmet, insanların saadet-i maddiyye ve ma'neviyyelerini te'mindir. Binaenaleyh Hak teâlâ Hazretlerinin her kavmi kendi hâllerine, kendi zamanlarına, kendi mizaclarına muvafık ahkâm ile mükellef tutması, mesalih-i ibada riâyat eyleyerek ezminenin, emkinenin, emzicenin, isti'dadın ihtilâfiyle ahkâmını ziyade eylemesi veyahud evvelki hükmünü bilkülliyye nesh etmesi elbette muvafık-ı hikmet ve maslahattir. Bunun içindir ki, enbiyay-i kiram hazeratının vahy-i İlâhîye müstenid tebligatı bir değildi.

Mâmafih şerayi' tekâmül ede ede nihayet en mütekâmil ve medenî bir heyet-i ictimaiyyenin maddî ve ma'nevi bütün ihtiyacatını te'min edebilecek desatir-i külliyyeyi ihtiva eden şeriat-i İslâmiyye ile derece-i tekemmülünü bulmuşdur.

Din ve îman itibariyle insanın geçirdiği muhtelif devirler ve İslâm Dini

Fıtrat-ı ûlâ devri—Felsefe devri—İlim Devri—Fıtrat-ı Ûlâya rücu' devri — Din-i İslâm —Din-i İslâmın i'tikadiyyatı —Sıfat-ı kemaliyye ile müttasıf, noksan sıfatlardan münezzeh bir Halik'a iman—Meâikeye iman —Vazife-i tebliğ ile meb'us şahsiyyet-i mümtazeye, Peygambere iman — Kütüb-i İlâhiyyeye iman — Maad ve mes'uliyyet-i uhreviyyeye iman — Kadere iman —Kadere akidesi cebrîlik değildir.

Fıtrat devri:

Bu devir insanların din ve iman itibariyle fıtrat ve safiyyet-i asliyyelerini muhafaza ettikleri, fıtrî bir iman ve itikad ile mü'min ve mu'tekid oldukları devirdir. Bu devirde insanların kalbleri safiyyet-i asliyyesini muhafaza ,ihtisasat-ı kalbiyye ve fıtriyyelerinden başka bir saik olmaksızın bir Halik-ı hakîme karşı arz-ı ubudiyyet etmiş ve bu teabbüd ihtiyacını bir ilm-i zarurî ile bilmişdir.

Felsefe devri:

Bu devirde insanın hasisa-i teakkul ve tefekkürü meydan-ı tabiati cevelân ediyor; tabiatin mahiyyeti hakkında, kuvve-i mümeyyizesi nisbetinde, hükümler veriyor, her şeyden evvel kendi ubudiyyetinin mevzuunu araşdırmaya kalkışıyor; bu tecessüsünü kâinatta mutasarrıf-ı mutlak olan Zat-ı Ecell ü A'lâyı idrake çalışmak derecelerine kadar vardırıyor, ma'budlarına kendi hayâlhanelerinde bir takım şekiller, suretler veriyor. Bilâhire hayâlhanesinde kalan o nukuşa zahirde bir şekil vermek isteyince muhtelifülenva' bir takım temasîl ve esnam vücuda gelerek ma'bedler bunlarla dolduruluyor. Sonra da kendisini bunlara hediyyeler arz etmek, kurbanlar kesmek, şereflerine şenlikler yapmak gibi tekâlif ile mükellef tutuyor; o temasîl ve esnamın kendisinden bu gibi şeyler istediklerine itikad ediyor.

Bu devirdeki insanlara göre din: «ma'bud ittihaz olunan esnamı, yahud kuvay-ı tabiiyyeyi irzâ, onların gazablarını teskin maksadiyle hayvanat, yahud üseray-ı harbi kurban ve bu emr-i münkerin icrası için ih-

tifalât-ı mahsusada bulunmak gibi âdâb-ı seyyienin heyet-i mecmuasından ibaret oluyor. Binaenaleyh putperestlik, sanemperestlik gibi dalâlet-i itikadiyye hep bu devrin mahsulüdür.

Bu devirde nâsı dalâletten kurtarmak, kendilerine tarik-ı hidayeti göstermek için Cenab-ı Hak pek çok peygamberler ba's buyurmuş ve bu zevat-ı mümtaze de kavimlerine din-i hakkı telkin eylemişdir. Peygamberlerin tebligatını kabûl edenler, mazhar-ı hidayet olmuş; etmeyenler de dalâletlerini muhafazada devam etmişdir. (1)

İlim devri :

İlim devrinden maksad, ulûm-u tabiiyye ve felsefe-i hissiyyenin revac bulduğu devir demek oluyor. Bu devre mebde' olmak üzere Milâdın on altıncı —Hicretin onuncu— asrı gösteriliyor.

Bu devirde göze çarpan en mühim hâdise —Avrupada— din ile ilmin uyuşamayacağı kanaati ile bunlar arasında vukua gelen münazaat-ı şedidedir. Bu kanaat neticesinde bâzı memalik-i garbiyyede mu'tekadat aleyhine tevcih edilen muhacemat-ı şedide ile hak ve bâtıl nekadar mu'tekadat varsa hepsi terk edilmek istenilmiş, ilim devrinde dinin yeri olamayacağı fikr-i bâtılı bir akide gibi telkn olunmaya başlamışdır. Hâlâ bizde bile eksik olmayan bu fikrin nekadar merdud, her türlü kıymetten ne derece mahrum olduğu ise, her asırda, her ümmette, ilim ile dini kendisinde cem' etmiş eazımın kesretli bir surette mevcudiyyetiyle sabittir. (2)

---

(1) İslâm itikadına göre Halik-ı hakikiye ibadet devrinin putperestlik, sanemperestlik devrinden mukaddem olduğu on birinci dersde bertafsil zikredildi.

(2) Bir kısım felâsife beşeriyyetin geçirmiş olduğu şu edvar-ı muhtelifeye bakarak pek yanlış bir giriveye düşüyorlar. Bunlara göre beşeriyyet din devri, felsefe devri, ilim devri gibi üç devir geçirmiştir. Birinci devrede din ile yaşamış her hususta dinden başka bir mürşid, kâhinden başka bir hâdî tanımamış.

İkinci devrede akl ü idraki inkişaf ederek evvelce saplanmış olduğu itikadatı tebdil ile itikadat-ı cedide te'sis ve bunu müdafaa etmek istemiş.

İlim devri denilen üçüncü devre gelince: bu devir, beşerin en müterakkî olduğu devirdir; bunda hayat ve saadetinin ulûm-u kevniyyeye, ulûm-u müsbiteye mürtebit olduğunu bilmiş, ihtiyacat-ı cesediyye ve metalib-i ahlâkiyye ve gayat-ı kemaliyyenin ancak burada olduğunu anlamışdır.

Bu fikirde olanlara göre birinci devir insanların tufuliyyet devri; ikinci devir murahıklık devri; üçüncü devir de sinni rüşde vusulü devridir. Bunun içindir ki bunlar, dine tufuliyyet-i beşeriyyenin mahsulü nazarı ile bakarlar ve din devrinin çoktan geçtiğine kail olurlar.

Bugün bizde bir takım kimseler asrî cemiyyetlerde dinin vazifesi, ferdlerin zevklerini tatmin etmektir. İlim, hukuk, ahlâk dinden haricdir ve böyle olmalıdır, demeleri de hep bu bâtıl fikrin mahsulüdür.

Evvelâ şunu söyleyelim ki: Bu telâkki, dini beşerin mahsulât-ı fikriyyesi olarak kabûl etmek neticesidir. Bu nazariyye edyan-ı bâtıla hakkında sahih olsa bile ed-

Devr-i fıtrata rücu':

Beşeriyyetin din itibariyle bugünkü devrini, biz felsefe, ve ilim devri namı verilen devirlerden başka bir hususiyyetde gördüğümüzden bunu âdeta dördüncü bir devir olmak üzere telâkkî ediyor ve buna devr-i fıtrata rücu' namını veriyoruz.

Evet bu devir, fıtrat devrine rücu' etmenin tarikleri taharri edilen devirdir. Bu devir beşeriyyetin her türlü şübhelerden münezzeh olan «din-i fıtrisini taharri ve ona rücu'» etmenin yollarını araşdırmasiyle temeyyüz etmişdir.

Bugün garb ulema ve hükeması kâffe-i ulûmu eledikden, kavanin-i kevni nazar-ı tedkikden geçirdikden sonra beşerin din-i aslîsi olan o devr-i fıtrata rücu' etmenin yollarını araştırmaya başlamışlardır. Tabiat-i beşeriyye tarafından din-i fıtriye doğru gösterilen bu rücuun pek çok tarafdarları olduğunu yukarıda söylemişdim. Orada görüldüğü vechile, herkes bir din-i tabiîden bahsediyor, beşeriyyet için bir din-i tabiinin lüzumuna kani' oluyor; beşeriyyet için lüzumuna kani' oldukları dinin ne gibi esasatı muhtevi olması lâzım geldiği de izah ediliyor. Bu ise din-i fıtriye rücu'dan başka bir şey değildir. Yukarıda da söylemiş olduğumuz vechle, beşeriyyetin ihtiyacat-ı maddiyye ve ma'neviyyesini dafi' olan, yani metalib-i cismaniyye ile metalib-i nefsaniyye ve ruhiyye beynini âdilâne bir surette tevfik edip birinin salâhını diğerine rabt eden bir din ancak «Din-i İslâm» olabilir. Binaenaleyh garb ulema ve hükemasının da lüzumuna kani' bulundukları din-i umumî ve din-i tabiî Müslümanlıktan başka bir şey değildir. Şimdi bunun bir hakikat olduğunu ispat için İslâmın itikadiyyatı, ahlâkiyyatı, ictımaiyyatı asrî fikirlerle, her şey üzerinde hakimiyyeti tasdik edilmek istenilen akıl ile ne dereceye kadar kaabil-i te'lif olduğunu tedkik etmemiz icab eder.

---

yan-ı münzele hakkında merdud olduğu tekâmül-ü edyan bahsinde vermiş olduğumuz tafsilât ve izahattan müsteban olmakdadır.

Saniyen, beşriyyet için böyle üç devir ayırıb da din devrinin geçmiş olduğuna kail bulunmak hiç de doğru ve ilmî bir iddiâ değildir. Çünki bu iddiâya göre felsefe ve hele fünun-u müsbite devrinde dinin bulunmaması lâzımdır; Hâlbuki medeniyyet-i cedidenin medar-ı iftiharı olan pek çok mütefennin zevatı fâzılada hiss-i dinî ve zevk-i felsefîyi görüyoruz. İşte ayni vicdanda üç haletin müterafikan bulunması gösteriyor ki: bu iddiâ bir vechle haiz-i kıymet olmayan bir iddiây-i mücerreddir.

Ne hacet! bu iddiâyı ileriye sürenlerden biri de Fransız isbatiyyununu temsil eden «Ogüst Kont» olduğu hâlde bilâhire «Din-i insaniyyet» namı ile yeni bir dinin lüzumunu hissetmiş değilmidir?..

Bu da gösteriyor ki: Beşeriyyet hangi devirde yaşarsa yaşasın mutlak surette dine ihtiyacı vardır. İnsaniyyet hiç bir vakıt bunsuz yaşamamış ve yaşayamayacaktır.

Din-i İslâm

Din-i İslâm, hayat-ı tarihiyyesi tamamen mazbut bulunan âhir zaman Nebisi Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimiz hazretlerinin kâffe-i nâsa tebliğine me'mur buyurdukları desatir-i itikadiyye, kavaid-i ahlâkiyye ve ahkâm-ı ameliyyenin hey'et-i mecmuasından ibaret bir kanun-u münifdir.

Hiç bir mütefekkirin inkâr edemeyeceği bir hakikattir ki: Bu kanun-u münif, beşeriyyete en sonra tebliğ olunmuş ve ahkâmı ilelebed bâki olduğu cihetle bütün beşeriyyet onunla mükellef tutulmuştur. Ahkâmıyle umum beşeriyyetin mükellef olduğu bir din, şübhe yok ki, umumî ve tabiat-i beşeriyyeye uygun, a'sar-ı muhtelifenin fikirleriyle kaabil-i te'lif olmak lâzımdır. Böyle olmayan bir dinin ahkâmiyle her asırda, her yerde yaşayan akvam mükellef tutulamaz. Acaba İslâmiyyet bu şeraiti haiz midir?..

İslâmiyyetin bu şeraiti haiz olup olmadığını anlayabilmek için evvel emirde onun tebliğ eylediği i'tikadiyyatı, ahlâkiyyatı, a'mali tedkik etmekliğimiz icab eder.

Müslüman itikadı :

Bir müslüman için iman ve itikadı zaruri olan şeyler başlıca şunlardır:

1 — Tevhid ve tenzih-i Bârî —Müslüman, itikad eder ki: Bizce nâmütenâhî olan şu kâinat bir Halik'ın eseridir; mevcudat-ı nâmütenahiyyenin tek bir Halik-ı Azîm-i, bir Sani'-i Hakîm'i O Halik'ın iradesi bütün kâinatta kanun-u mutlakdır. Ne zatında, ne sıfâtında, ne ef'alinde hiç bir şerik ve şebihi yokdur. İlmi her şeyi muhit, kudret ve kuvveti bütün mevcudata hâkimdir. Kendisini gözler idrak edemez. Fakat o idrak eder. İlm-i beşerin ihatasından da haricdir. Hakikat-ı İlâhiyyesini idrakden beşer âcizdir. Her şeyi halk edüb yerli yerinde takdir buyurmuşdur. Her şey o kudret-i muazzamanın meşiyyet ve iradesine tâbi'dir. Esbab-ı zâhirenin fevkinde bir kuvvet, kâinatta dilediği gibi icray-ı tasarrufa iktidar yalınız Cenab-ı Allah'a mahsusdur. Tazarru' ve ibadet de ancak ona olur. İnsanlar dünyevî ve uhrevî mes'ud olabilmeleri için ancak onun ta'yin eylemiş olduğu kavanin-i fıtriyye ve sünen-i kevniyyeye tevfik-ı hareket etmeleri lâzımdır...

Hiç bir mütefekkir inkâr edemez ki: İslâmın binasını teşkil eden şu mesele, bir vechle zevali mutasavver olmayan mesail-i âliyyenin en büyüklerindendir. Bir Müslümanın huzur-u azametinde boyun eğdiği, sec-

deye vardığı bu mesele, felsefe nazarında da bugüne kadar mesail-i muazzamanın en mühimlerinden sayılmış ve bütün feylesoflar için ciddî bir zemin-i iştigal olmuş ve hâlâ da olmakdadır. Müslümanların şu itikadı ile uyuşamayacak ciddî bir felsefe tasavvur edemeyiz.

Ancak şurasını haber verelim ki: İslâmın akide-i tevhîd ve tenzihi kadar ruh-u beşeri yükselten, insanı lâyık olduğu mertebeye is'âd eden, hürriyyet ve istiklâlini bahş eden bir akide daha bilmiyoruz. Bu akidedir ki: Saltanat-ı diniyye ve dünyeviyye ile beşeriyyeti tezlil eden rüesaya huzu' ve huşu' ile ubudiyyetten nüfus-u insaniyyeyi men' eder; böyle bir derekeye sukut etmekden müteâlî kılar. Çünki onun nazarında Allah'dan başka hiç bir kimse esbab-ı zâhirenin verasında bir kuvve-i gaybeye, bir saltanat-ı kaahireye malik ve kâinatta icray-ı tasarrufa muktedir değildir. Bunun içindir ki: Müntehay-ı ta'zîm ma'nasına olan ubudiyyet de yalnız, Allah'a olur! Allah'dan başkasına ubudiyyet, tezellül ve tezarru' etmek, Allah ile kendi arasında başkalarını vasıta yapmak, ancak Cenab-ı Hakkın yapabileceği bir şeyi mahlûkattan istemek, yahud o şeyin husulü için— kavanin-i İlâhiyyeye tevfik-ı hareket etmeyib de— mahlûkattan birini vasıta kılmak şirkdir, küfürdür.

Böyle bir itikadın ise insanı nerelere doğru sevk edebileceği ednâ bir mülâhaza ile anlaşılır.

2 — Melâikeye iman: Bir Müslüman itikad eder ki: Hallâk-ı âlem Vacibülvücudun mahlûkat-ı nâmütenahiyyesi içinde, meşhudumuz olan maddeden mücerred, melâike namını alan ve hiç bir zaman emr-i İlâhîsine itaatsizlik etmeyen kulları vardır.

Müslümanların iman ve itikad ettikleri şu meselenin de ilme muhalif bir ciheti yokdur; hatta kâinatta bizim göremediğimiz, bilemediğimiz bir takım kuvanın mevcud olub şuunat-ı âlemde onların te'siri bulunduğu gittikce daha ziyade kesb-i kat'iyyet etmekdedir.

Evet, Müsellemat-ı âmmedendir ki: Kâinat bir âlem-i havadisdir; bu âlemin hakikat-i zatiyyesi bilinemiyor ve işbu hâdisat, kuvay-ı tabiiyye, avamil-i içtimaiyye, müessirat-ı ahlâkiyye şekillerinde muhtelif unvanlarla bir takım kuvvetlere rabt ediliyor.

Hadisat-ı tabiiyyeden ancak bir kısmının kavanin-i mahsusa ve neseb-i sabitesi ta'yin olunmuş ise de bakî kalan lâ yetenahî hâdisat, ulûm u fünunun hududu haricinde kalmışdır.

İşte edyan-ı münzele ve onların hâtemi olan Din-i İslâmda tenezzülât-ı Rahmaniyyeye vasıta olan bir nevi' mevcudatı «melekler» unvaniyle tesbit etmişdir. Demek ki bu mes'elede ulûm-u asriyye ile gayr-i kaabil-i tevfik bir cihet yokdur. Esasen göremediğimiz her şeyi inkâra kalkışmak da doğru değildir; gayr-i ilmîdir.

3 — Fetanet ve kemâlât-ı saire ile mümtaz, mükemmel ve Cenab-ı Hak tarafından mustâfâ bir şahsiyyet-i beşeriyyenin, bir peygamberin, Vacibülvücuddan vahy ü ilham (3) suretiyle telekki-i ahkâm ederek beşeriyyete tebliğ eylemiş olması;

Evet, akide-i İslâmiyyeye göre beşeriyyet içinde kaabiliyyet-i tebliğde mümtaz ve vahy ile mübeccel bir şahsiyyet, evamir-i İlâhiyyeyi Cenab-ı Hak'dan telekkî ve beşeriyyete tebliğ etmişdir. Cenab-ı Hak bunlara esrar-ı İlâhiyyesinden bâzılarını bildirerek bu mümtaz insanları ebnay-ı beşere hayr ü şer yollarını göstermek, fazilet ve reziletin ne gibi şeyler olduğunu bildirmek vazifesiyle mükellef tutmuş ve hiç bir ümmeti bu yoldaki beşîr ve nezîrden hâlî kılmamışdır:

Biz, insanlardan bâzılarının diğerlerince umur-u gaybiyyeden ma'dud olan bir takım hakayıka muttali' olabileceklerinde, ne aklen ne de ilmen bir imtina' göremiyoruz. Çünki mevcudatın, yalınız meşhudumuz olan maddiyyatan ibaret olmayıp mevcudat-ı maddiyyenin maverasında gayr-i maddî ve ruhanî bir takım hakayık, bizce ma'lûm olmayan bir çok avalim ve kuvâ olduğu ve maddiyyat ile ma'neviyyat arasındaki alâka ve rabıtaları keşf ederek âlem-i ruhânî ile münasebatta bulunmak insanlar için umur-u mümkineden ve hatta vakıâttan olduğu bugünkü ulûmun da kabûl eylediği bir hakikattir.

Yine bedaheten bir hakikattir ki: Derecat-ı ukul tefavüt ederek bâzısının mertebe-i idraki bâzısının fevkinde bulunur ve tabiîdir ki: rütbeten mütefevvik olan aklın bertafsîl nüfuz ve ihata eylediği şeyler, mâdunun saha-i idrakine icmalî bir surette dahil olabilir. Şukadar var ki: bu tefavüt-i idrak, yalınız ta'lim ve terbiye hususunda aralarında mevcud olan tefavütün neticesinden ibaret olamaz. Bununla beraber insanın kisb ü iradesinin medhaldar olmadığı fıtratın da büyük bir hisse ve te'siri vardır.

Kaabil-i inkâr değildir ki: bâzı ukalâ nezdinde nazariyyattan ma'dud olan bir takım şeyler, mertebe-i akl ü idraki kendinden daha âlî olan kimse indinde bedihiyyattan ma'duddur ve meziyyet-i akl ü idrak bu suretle gayr-i mütenahî bir silsile-i terekkî ta'kib edüb gider. Ulüvv-ü himmete, azamet ü şehamet-i nefse malik insanlar vardır ki: diğerlerinin daire-i imkândan uzak saydıkları şeyleri onlar yakın görür, çalışır, zaferyâb-ı me-

(3) Vahyin ta'rif-i şer'isi: Cenab-ı Hakkın enbiyasından birine bir hükm-i şer'î ve saireyi bildirmesidir. Bize göre vahyin ta'rifi: Nefisde bilvasıta veya bilâ vasıta canib-i İlâhîden telkin edildiği yakinen bilinmek şartiyle tehassul eden irfandır. Bilvasıta irfan samiada savt ile temessülünden ibarettir.

Vahy ile ilham arasındaki farka gelince: İlham nefsde ta'yin suretiyle tecellî ettiği, nefs, tabiî bir surette onun hükm-i te'siri tahtinde kaldığı hâlde nereden geldiğini idrak edemdiği bir şuur ve vicdan-ı kalbîdir. İlham daha ziyade açlık ve susuzluk, hüzn ü sürur misilli teessürat-ı tabiiyyeye müşabihdir.

râm olur. Halk ise yanı başında nihayetine vâsıl olduğu işin bidayetinde inkâr, husûl-ü teysirini gördükden sonra da neticeyi hayretle temaşa ederler. Bilâhire bu emr-i garîb ve mu'dil nazarlarında niza' ve tereddüde gayr-i mütehammil ve ma'ruf bir şey imiş gibi bir şekl-i me'lûfiyyet iktisab eder de bu def'a diğer inkâra tesaddî edenlere karşı bidayet-i emirde muvafak olan kimseye yapdıkları hücum ve savleti icra etmeğe başlarlar.

İşte tavsif ettiğimiz surette erbab-ı deha her ümmette az olmakla beraber daima mevcuddur.

Mukaddemat-ı sabıka teslim edildiği takdirde —ki teslim edilmemek esasen kaabil değildir— netayic-i âtîyenin tesliminde tereddüd etmek, aklın za'fından, mukaddemat-ı bedihiyye üzerine terettüb eden bir neticeyi inkârdan başka bir şey olamaz: «nüfus-u beşeriyyeden bâzıları, fıtrat-ı asliyyeleri itibariyle o derece safiyyet-i cevhere malik olur ki: O safvet, eser-i feyz-i İlâhî olarak kendilerinde âlem-i bâlâ ile peyday-i ittisâle, evc-i berini insaniyyete irtika ve i'lâya bir isti'dad-ı tam ü kâmil tevlid eder; gayrin delil ve bürhan gibi vesait-i fikriyye ile hiss ü teakkulüne imkân bulamadıkları şeyler onların nazar-ı irfanı önünde şuhud derecesinde tecelli eder. Hakim ü alîm olan Cenab-ı Feyyaz'dan öyle maarif telekkî eder ki: Bizim üstadlarımızdan öğrendiğimiz şeyler onun derece-i vuzuha nisbetle muzlim ve mübhem denilebilecek bir mertebede kalır. Bilâhire bu maarif-i İlâhiyyenin kalbindeki tecelli-i bahiri, bildiği şeyleri öğretmek, nâse tebliğ ve tefhim ile mükellef tutulduğu şeylere onları da'vet için bir ihtiyac-ı fıtrî hissetmeğe sevk eder.

Görülüyor ki: Akide-i İslâmiyyenin esasını teşkil eden bu mesele de akla, ilme, felsefeye münakız düşmüyor; bunda aklın iba edeceği ilmin kabul edemeyeceği bir cihet yokdur.

4 — Hallâk-ı kâinatın vücudunu ve sıfat-ı kemaliyyesini isbat ve beşeriyyeti irşad noktasından mebahis-i hilkati takrir ve kavanin-i ameliyye ve ahlâkiyyeyi te'sis eden ve eser-i vahy-i İlâhî olan «Kütüb-ü mukaddese» ye iman.

Tahsis-i İlâhî ile mümtaz olan şahsiyyet-i beşeriyyeye vuku'-u «vahy» in imkânı teslim ve bunda akla muhalif bir cihet olmadığı kabûl edildikden sonra bu cihetin de mucib-i tereddüd olmayacağı şübhesizdir. Din-i İslâmın ayrıca bir hususiyyeti vardır ki o da: Bütün enbiyaya iman ettiği gibi, enbiyaya nazil olan kütüb-ü mukaddeseye iman ve bu imanı da esasatı meyanına idhâl eder.

5 — Maad ve mes'ûliyyet-i uhreviyyeye iman.

Filhakika maad ve mes'uliyyet-i uhreviyye fikri, İslâmiyyette beraasıldır ve ictimaiyyat meselesi münhasıran fikr-i mes'uliyyete, fikr-i âhi-

rete merbuttur. Fikr-i âhiret, havf ü recay-i İlâhî, menafi' ve ağraz-ı iktisadiyyeden başka efradı cemiyyete rabt eden bir âmil ve menafi'-i umumiyyeyi umumun bekay-i ebedîsine şamil bir fikr-i necib-i ulvî iile fedakârane ta'kib ettiren bir ruhdur: «Re'sül hikmeti mehafetüllah.» Binaenaleyh her Müslümanın ta'zim ü ihtiram ile huzurunda boyun eğdiği bu fikr-i ûlvî, beşeriyyetin bekası için âmil-i yegâne olduğunu teslim etmeyecek ciddî bir mütefekkir tasavvur edemeyiz.

«Asr-ı hâzır fünun-u felsefiyye ulemasının insanlara zarurî veya kisbî veyahud ikisi mecmuu olmak üzere sübutuna kail olub durdukları bu fikir, diyebilirim ki: bâzı siyasiyunun insilah arzu etmesine rağmen cemiyyat-ı hâzıra-i beşeriyyede en büyük vasıta-i insilâhtır. Tabakat-ı siyasiyye denmese bile tabat-ı ictimaiyyenin ekseriyyeti bununla kaimdir. Avrupada kiliseye gitmeyenler ender görülüyor. Bugünkü siyasiyyun bir hey'et-i ictimaiyyenin bundan büsbütün tecridiyle hâsıl olacak netayici henüz tecrübe etmemişlerdir. Desatir-i İslâmiyyeye nazaran ruy-i arzda nev'-i beşerden bu fikrin irtifaına kadar kıyamet kopmayacakdır.

«Bu fikrin imhasına hâdim bir cemiyyet de vardır. Fransa grand oryanı bunların pişvasıdır. 1876 Eylül tarihinden beri muharrerattan esmaüllahın ref'ini iltizam edegelmişdir. Bu maksada sâlik olanların en küçük himmeti kitablarını ismüllah ziynetinden mahrum tutmakdır. Böyle fikr-i âhiret ve fikr-i mehafetullahı ref'a çalışanlar bile vicdan mesailini, fikr-i istikbâl ve fikr-i tarihi bunun makamına ikame etmek mecburiyetine düşmüşlerdir. Çünki cemiyyatın rabıtası olan ruhların bir vahime olduğuna zahib olduklarından fikr-i âhireti takliden tarih korkusu gibi bir takım vâhime-i vicdaniyye tevlidine çalışmışlardır. Hâlbuki: Tarih korkusu madde ile ruhun, ruhaniyyat ile cismaniyyetin ayrı ayrı birer vücud olduklarına kail olan (Düalite) isneyniyyet tarafdarlarının kabûl ettiği haşr-i ruhânîden başka bir şey değil gibidir. Bugün «tarih korkusu taşımayan insanlar menafi'-i âmmeye ne hübb-i vatan, ne hübb-i milliyyetle çalışamıyorlar; hepsini menfaat-i şahsiyyeye tevfik ediyorlar. Bu gibiler ise cemiyyette vücudu mühlik ve müstehlik olmakdan başka bir şey olamıyor» denilmekdedir.

«Fikr-i âhiret bilcümle edyan-ı semaviyyede mevcud ise de bu fikri hadisat-ı beşeriyyenin künh ü ledünniyyatına bir hüsn-ü şümûl ile tevfik etmiş olmak ve ezvak-ı âcile-i cismaniyye ile bir âheng-i mu'tedile tabi' tutmak din-i İslâma mahsusdur. Edyan-ı sairede ezvak-ı tabiiyye-i beşerin keyfiyyatından değil, kemmiyyetinden tarh ü fedakârî mecburiyyeti vardır, bu edyana kemâl-i i'tisâm ile selâbetdar olmak isteyenler ezvak-ı tabiiyyelerinin bâzı envaından suret-i daime veya muvakkatede mahrum kalıyor. Hâlbuki İslâmiyyete ezvak-ı beşeriyyenin her nev'i için bir şekl-i

meşru' mevcuddur. Menafi'-i umûmiyye yalnız keyfiyyattaki ta'dil ile, menafi'-i ferdiyyede kemmiyyetten istifade ile kaimdir. Tam bir Müslüman hukuk-u mütesaviyye-i şahsiyye hükmünce şehevat-ı tabiiyyesinin her nev'ini meşruan istifa edebilecek faaliyete ve yalnız keyfiyyet ve sureti istifade ibraz-ı tekvâ ve fedakârîye, bunu da fikr-i âhiretile telâfiye sevk olunur. Bundan dolayı İslâmiyyette fikr-i âhiret daha müstemir müeyyedata muhtacdır.... (4)»

Biz o fikirdeyiz ki: Zıman-ı vazife demek olan fikr-i mes'ûliyyetin istikbâl-i nâmütenahiye doğru inkişaf ve idamesi olmak üzere İslâmiyyette en mühim bir âmil olan «fikr-i âhiret» beşeriyyetin muhafaza-i mevcudiyyeti noktasından pek esaslı, pek tabîîdir. Bu fikri tehvin etmek değil, daha müstemir müeyyedat ile takviye etmek elzemdir. Âhiret ve mehafetullah fikri duçar-ı halel olan kimseler, menfeat ve ağraz-ı şahsiyyeye perestiş itibariyle âlemde en muzir bir unsur olacakları şübhesizdir. O gibi kimseler nazarında hubb-i nev', hubb-i vatan, menfaat-i âmme, tarih korkusu denilen şeyler gayet gülünc şeylerden; fazilet ve meziyyet, insan aldatmadan, sefahete dalmadan ibaret kalır. Tarik-i dünya'lar nasıl atâlet-i ictimaiyyeye düşüp mahvoluyorlarsa, aksi de mühlik bir teşettüt-i ictimaî husule getirir.

6 — Kadere, hayr ü şer her şeyin Allah'dan olduğuna iman. Evet, Kur'an'a müstenid bulunan akide-i İslâmiyyeye göre hayr ü şer her şey Allahdandır; onun halk ve takdiri iledir. Bununla beraber ihtiyar-ı beşeri de selb etmiş, cebrîliği kabûl etmiş olmuyoruz.

Şimdi bu akidenin ne dereceye kadar sağlam ve ilm ile kaabil-i te'lif olduğunu tedkik edelim.

Filhakika Müslümanlar kadere iman ettikleri için düçar-ı muahaze oluyorlar ve bu sebebden dolayı Müslümanlarda a'malin bir kıymet-ı ahlâkiyyesi bulunmadığına kail olanlar eksik değildir. Hâlbuki biz müslümanlar hem kadere iman ederiz, hayr ü şerrin Halıkı Allahü Teâlâ olduğuna kail oluruz, hem de taraf-ı Hak'dan kendimize gösterilen şehrah-ı saadet ile tarik-ı şekavetten hangisine salik olsak kendi ihtiyarımızla sülûk ettiğimize itikad ederiz. Zannolunduğu gibi kadere iman etmekle, ihtiyarlığı, ef'âl-i beşeriyyenin lâzım-ı gayr-i müfarıkı olan mes'uliyyet vasfını insandan selb etmiş, insanı hareketinde muztar olan cemad menziline tenzil etmiş olmuyoruz. Binaenaleyh «İslâm» denildiği zaman «Fatalizm» denilen mezheb-i cebri hatıra getirmek hiç de doğru değildir.

---

(4) Eâzım-ı mütefekkirin-i İslâmiyyeden üstad-i muhteremim Hamdı efendi hazretlerinin ba'zı âsâr-ı aliyyelerinden muktebes...»

Kadere iman cebrilik değildir :

Şimdi de kadere iman mebdei ile ihtiyar-ı ahlâkînin de yücuduna nasıl kail olduğumuzu, bu iki mebdei bilâ tenakus nasıl birleştirebildiğimizi izah edelim.

Evvelâ şunu söyleyelim ki: Cenab-ı Hak Kur'an-ı mübininde bize üç hakikat ta'lim ediyor:

1) Allahü Teâlâ hazretleri her şeyin Halikıdır, her şeyin melekûtu onun yedd-i İlâhîsindedir; her şey meşiyyet-i sübhaniyyesi ile cereyan eder, her şeyin üzerinde kahir ve hakimdir.

2) Cenab-ı Allah'ın muktezay-i meşiyyet ve hikmeti olan halk ve tedbiri sünen-i muttaride ve mekadir-i ma'lûme üzerine carî olur. Her şeyin meşiyyet-i İlâhiyye ile olması, Cenab-ı Hakkın bilâ sebep ve lânizam bir işi yapması demek değildir. Şu hâlde Cenab-ı Hak her şeyin Halıkı olduğu gibi sünen ve mekadirin, esbabın da vazıdır.

3) Tedbir-i ibadı hususundaki halk ve kaderine carî olan sünen-i İlâhiyyesi cümlesinden biri de insanın ilim, meşiyyet, irade, kudret sahibi olarak halk olunması ve bu suretle muktezay-ı ilm ü şuuru kendisi için hayır gördüğü şeyleri irade ve kudretiyle işlemesidir.

İnsanın sahib-i ilm ü irade ve ihtiyar olduğunu dünya ve âhiretteki saadet ve şekaveti ameline menut bulunduğunu nâtık olan âyât-ı İlâhiyye pek çokdur. İnsanın irade ve ihtiyar sahibi bir mahlûk olması meşiyyet-i İlâhiyyeye ne muarızdır, ne de onu izale edecek bir mahiyyeti haizdir. Belki onun meşiyyet-i İlâhiyyeye tabi' ve onun muzaheretinden bir muzahhirdir. Sünnet-i İlâhiyye öyle câri olmuşdur ki: Bir şeyi yapmak yapmamakdan hayırlı olduğu ilmimizde tereccuh ettiği zaman sünnet-i İlâhiyye bizim yapmaklığımızı dilemek suretinde cereyan eder.

İşte Kur'an-ı Kerim'in bize ta'lim eylediği şu hakikatlere göre biz her şeyin Allah'dan olduğuna iman eder ve bu itikadımızdan dolayı duçar-ı muaheze olmaklığımızı da pek haksız buluruz. Çünki hasen ve seyyie hayr ü şer esbab ve müsebbebatın nizamındaki sünnen-i İlâhiyyenin muktezası üzerine Cenab-ı Hakkın mülkünde vaki' olduklarından elbette Allahdandırlar. Zira sünen ü esbabın da vazıı o dır. Binaen aleyh esbab ü sünene göre vukua gelen her şeyin Allah'a nisbet olunması, esbab ü sünene göre vukua gelen her şeyin Allah'a nisbet olunması, vazı'-ı evveline nisbet demek oluduğundan sahih ve doğrudur. Her şey Allah'dandır, demek halken ve takdiren ona mensubdur, demekdir. Hasene ve seyyie bütün mevad ve eşyanın Halıkı, eşya arasındaki sünen-i esbab ü müsebbebatın vazıı ma'nasına olmak üzere her şeyin Allah'dan olduğuna iman ettiğimiz gibi, bu eşyadan kesb ve amel-i ihtiyarı ile vukua ge-

lenleri de; ister hasene, ister seyyie; insanın kendisine nisbet ediyoruz. Akide-i ehl-i sünnet bu olduğu gibi nusus-u kitab ve sünnet de bunu te'yid ediyor.

İnsanın bir fenalıkda vukuu, kendisine bir musibetin isabeti ancak esbabı istibane ve sünen-i İlâhiyyeyi ma'rifette tefsirinden neş'et etmişdir. Şer ve musibet, insanın tasarrufu ile eşyaya ârız olan bir ma'nadır; bu tasarruf itibariyle kendisi hakkında şer ve musibettir; yoksa fenalık, onun zatında değildir, bunun içindir ki: İnsanın kendisine nisbet ediyoruz. Akide-i ehl-i sünnet bu olduğu gibi nusus-u kitap ve sünnetde bunu teyid ediyor.

Fikrimizi bir az daha izah edelim: Hiç bir âkilin tereddüd etmeyeceği bir hakikattir ki: Cenab-ı Hak, esbab-ı saadetimizi bildirmiş musibete giriftar olmamak hususunda kifayet edecek hasais ve kuvâyı bize bahş etmişdir. Biz o kuvâyı mâvuzia lehhinde isti'mâl, ukûl ve havasımızı bizi hayre isâl edecek cihetlere sarf eder, fikrimizi tashih ve bütün kuvâmızı bu cihetin takviyesine, şerayi'-i İlâhiyyeyi hakkiyle fehm hudud-u şeriati iltizama hasr edersek şübhe yokdur ki: Bu amelimizin mükâfatını görür, hayr ü saadete nail, bilcümle mesaibden uzak bulunuruz. Bu ni'metlerin masdarı ise mevahib-i İlâhiyyedir ve Cenab-ı Hak'dandır. Demek ki bizim nail olduğumuz şu hasene Allah'dandır. Çünki hayr ü saadete nail olmaklığımıza sebeb olan o kuvâ, hatta o kuvâyı isti'mâl etmekliğimiz ancak Cenab-ı Hak'dandır. Biz, Cenab-ı Hakkın hibe etmiş olduğu kuvâyı isti'mâlden başka bir şey yapmadık. Şu hâlde hasenenin Allahü Teâlâya ittisali açıkdır. Haseneyi Cenab-ı Hak'dan, zâhir ve bâtın hiç bir şey ayıramaz.

Bu itibar ile şerr ü seyyienin bize nisbetinin sıhhati de açıkdır. Mevahib-i İlâhiyye bittabi' hayr ü hasenata muttasıldır; ancak onun eserini ibtâl eden, o mevahibi ihmâl veyahud su-i isti'mâl etmekdir. Her iki ihtimale göre de şerrin kasibi insanın kendisi olmuş ve mes'uliyyete kesb-i istihkak etmiş oluyor. Hulâsa, sebeb-i evvele nazaran her şey Cenab-ı Hakdandır, Hâdî, Muhyî, Mühît, Mut'im, Mün'im, mani' hepsi Allahü Teâlâ hazretleridir. Hep onun kudreti iledir; başka kimsenin kudreti yokdur. Cenab-ı Hakkın, nail-i saadet olmaları için, halkı isti'male da'vet eylediği esbab-ı mesnueye nazaran da hayr ü şer hepsi insanın kendisindendir...

İşte hayr ü şer Allahdan dediğimiz hâlde, tenakuza düşmeksizin mes'uliyyet ve ihtiyar-ı beşere kail bulunmaklığımız böyledir. Bunun böyle olduğunu teslim etmeyecek ciddî bir mütefekkir yokdur, zannederim.

Üstad-i muhterem Naim beyefendinin lütfen bize verdikleri âtîdeki izahatları da bu bahs için pek mühim ve kıymetdar olduğundan nakl ediyorum:

«..Vücud-u Sania kaail olanlardan hiç biri inkâr etmez ki abdin kudreti Allahın mahlûku ve mefulüdür. Kudret-i hâdise ile vâki' olan fi'l-i makdurun ise kudret-i abd ile vaki' olduğuna şübhe yokdur. Ancak bu fi'li, fiil olmak haysiyetiyle abde isnad etmek, abde fi'lin faili demek nekadar zaruri ise takdir ve halk haysiyetiyle onu Allahü sübhane ve Teâlâ hazretlerine muzaf kılmak da o kadar zarurîdir. Bu fiil —fi'llullah, daha doğrusu mef'ulullah olan kudre-i hâdise ile— fi'l-i abd olarak vaki. olmuşdur. Fi'llullah olan kudret ise abdin sıfatıdır. Ve Halikının mülkü ve mahlûkudur. Fi'li ika' eden şey —ki kudret-i hâdisedir— Allah'ın mahlûku olunca onunla vaki' olan fi'l-i abdin de halkan ve takdiren Allah'a muzaf olması lâzım gelir.

«Hak Teâlâ Hazretleri abdine kudretinde tasarruf edebilecek bir ihtiyar da temlik etmişdir. O hâlde abd kudretiyle bir şey ika' edecek olursa fil-i vaki'-i hâdis Allah'ın fi'li olan kudret-i abd ile vaki' olmuş olmak haysiyyetiyle Allahın hükmüne raci' olmaz mı?.

«Kur'an-ı Kerim'de okuduğumuz «Hâlbuki sizi de, yapdıklarınızı da halk eden Allah'dır» gibi âyât-ı kerime ile «Şübhesizdir ki: Allahü Teâlâ her saniin Saniisanatının da Saniidir» kabilinden ehâdis-i nebeviyye ve dünyevî, uhrevî kâffe-i umurumuzda Allahdan istiâne ile, Hak Teâlâ'nın umurumuzu teysir etmesini taleb ile, hidayet ve saadeti niyaz ve istirham ile me'mur olduğumuza dair olan asar-ı müstefize ve ibn-i Ömerin «Her şey kader iledir. Elini yanağına koymana varıncaya kadar» Ve eshab-ı Resulullahın (S.A.V.): «Her şey kader iledir. Ahmaklığa ve akıllılığa varıncaya kadar» demeleri hep bu ma'naya raci'dir. Bu tafsile binaen ef'alimiz mef'ûl ve mahlûk-u Hak olmakla beraber kudretimizin ve irademizin eser-i müterettibi olmak haysiyetiyle de bizimdir. Bu itibar ile mes'uliyyetimizi müstelzimdir. Sevab ü ıkâb «kesb» dediğimiz kudret ve irade-i hâdisemize terettüb eder.

«Böyle bir akideye salik olanlar min vech fi'l-i abd ve min vech mef'ûl-ü Hak olan ef'âlimizi bize isnad etmekden tehaşi eden cebriyyenin tefritinden kaçdıkları gibi Allahü azimüşşanın hudus-u ef'alimizde fi'l ü te'siri yokdur diyen kaderiyye ve mu'tezilenin ve müsbit-i ihtiyar olub mu'tezileye peyrev olan bu günki bir çok felâsifenin ifratından kaçmış ve silsile-i hakikatin tarafeyninden hiç birini elden kaçırmamış oluyorlar. Kezalik sebebilesbab vasf-ı celilini Zat-ı Bârîye alâ vechilkemâl isnad edelim derken te'sir-i esbabı inkâr edenlere bakmayarak kudret ile irade-i hâdisenin de esbab-ı saire meyanında— esbab-ı müessireden olduğuna ya'ni ictima'-ı esbab ile irtifa'-ı mevaniin husul-u eseri zaruret icab ettiğine kaail olmakla beraber Halik-ı kâinatın vücuduna kaail olmayan yahud kaail olub da elhalettü hazihi bâtıl itikad eden mezheb-i icab erbabına muhalif bulunuyorlar. Asıl akide-i ehl-i sünneti mu'tekid olanlara bugünki insan

felsefîyi isti'mâl etmek lâzım gelse «icabiyye-i müsbite» namını vermek lâzım gelir. Bu isbat zat ü sıfât ile beraber ef'âle de âiddir. Kavanin-i tabiiyye dairesinde esbab ve müsebbebatın tevali ve teselsülü de gayr-i kabil-i inkârdır. Kavanin-i tabiiyye kavanin-i hikmet olan sünen-i İlâhiyyenin bir fer'idir Âsâr-ı kevniyye ve bu meyanda ef'âl-i ibad illet-i tammelerinden ya'ni esbabın ictimaiyle mevaniin irtifaından tehallüf etmez. Buraya kadar icabiyye ile beraberiz. Bizce illet-i tammenin tamamı kudret ü meşiyyet-i İlâhiyyenin sebki ile hâsıldır. Bunu kabûl etmemek ya Sani'-i âlemi nefye veya taaddüd-ü sani' isbatına müncer olur ki her ikisi de bâtıldır...

«Evet, ehl-i İslâm ve bahusus ehl-i sünnet Hak Teâlânın umum ilm ü kudretine ve umum tedbirine ve hiç bir şeyin onun halk ve tedbirinden hâric olmadığına iman ve itikad ederler. Ve her hususda Hak Teâlâya tevekkül eylemeği vacib bilirler. Lâkin tevekkül demek öyle zannolunduğu gibi terk-i sa'y ile ihtiyar-ı adalet demek değildir. Her şeyin ve bu meyanda sa'y-i beşerin de müdebbir ve mürettibi Hak Teâlâ olduğunu bilib ve ona göre esbab-ı müessireye tevessül edib çalışmak ve netaic-i sa'yi de Allahü Teâlânın eser-i lutfu bilmekdir ki edille-i şer'iyye buna irşad ettiği gibi edille-i akliyye de buna kat'iyyen şahiddir...

Her şey Allahın mahlûku olur da insan ve ruhu ve tab'ı Allahın mahlûku olmaz olur mu?.. İnsanın ef'âl ü iradatı gerek haricden gelen bevaisin ve gerek nefsü tab'ından inbiâs eden devainin muhassalasından başka bir şey olabilir mi?.. Buna cebir denir mi?.. İnsanın kendi nefsinden ve tab'ının icabı olarak yapdığı şeye cebr ü kahr ü ikrah eseridir denilebilir mi?.. Cebr ile iş yapmak kaatil elindeki âlet-i kaatı'a gibi zatından haric bir iş yapmak demekdir. Zaten bütün fenalık kuvve-i kasire ve kahire ile iş görmek mefhumunu icab-ı tab' ile birrıza iş görmekden kaçınamamak mefhumuna karışdırmakdan neş'et ediyor. Bu nokta halledildikden sonra her iki mezheb-i mütezadın arasını te'lif etmek kolaylaşır...

Mezheb-i İcab ta'rif olunurken: (bütün ef'âl-i beşerin tabiatin lâyetegayyer kavanini hükmünce sabit ve müteayyin bir takım sevabık ve mukaddematın mucibi olduklarını itikaddan ibarettir) deniyor. Ehl-i sünnet tavaifi de— balâdaki tafsilden anlaşılmış olduğu üzere —Ef'âl-i beşerin sudur u hudusünde kavanin-i tabiiyyenin dahl-i küllisi bulunduğuna ve kavanin-i tabiiyyenin illet-i tâm olmak ve kâffe-i şurut mevcud ve mevani'-i mürtefi' bulunmak şartiyle müessir-i mucib olduğuna mu'tekiddirler. Bilcümle ef'âl ü harekâtımızda esbaba tevessül etmekle me'mur olduğumuzun hikmeti de budur. Ancak onlarca kavanin-i tabiiyye denilen umûr mâfevkinde onu tağyir edebilecek daha büyük kanunlar bulunmayan kanunlar değildir. Belki kavanin hikmet-i İlâhiyyeye merbut birer fer'dir. Tegayyür etmeyen, yalnız daha vasi' olan hikmet-i İlâhiyye

kanunlarıdır. Nitekim kavanin-i tabiiyyenin vacib ve tebeddül ü tegayyürü muhâl olması bugünkü felsefede artık mahall-i iştibah görülmeğe başlamışdır. Müslümanlarca tahallüfü muhâl olan şey —icab ü te'siri gayr-i münker olan— kavanin-i tabiat değil, kavanin-i tabiati gün geçdikce ve saha-i ilim tevessü' ettikce akla daha ziyade münkeşif olan bu nizam-ı bedi' üzere ittikaan u ahkâm eden icab-ı hikmet-i İlâhiyyedir. İcab-ı hikmete göre müretteb olan takdir-i ezelî ve kazay-i İlâhîdir. Kavanin-i tabiatin çokdan beri olduğu gibi bugün de, müstakbelde de tegayyür etmemesi muktezay-i hikmet olabilir. Nitekim fi'len adem-i tegayyürü de bu iktizaya binaendir. Ancak icab-ı hikmet iktiza ederse bu kanunların cümlesinin veya bâzılarının değişmesine yahud ezmine ve emkine-i mahdudede bâzılarının muvakkaten tebeddül ve tegayyürüne imkân vermekde hiç be's görmezler. Onların bu fikr ü nazarlarını vehne uğratacak hiç bir delil-i aklî de yokdur.

Hasılı biz hem ma'kul ve müberhen olan irade ve ihtiyarı, hem icab ve te'sir esbabı isbat ederiz... İcab-ı irade ile icab-ı tabiat mütenafi değildir. Binaenaleyh hem iradeyi, hem te'sir-i esbabı müsbit olan ehl-i sünnet mezhebini; maddiliğe istinad eden ve hakikatte cebr-i mahzdan ibaret olan; şimdiki icabiyye-i tabiiyye mezhebine karışdırmamak lâzım gelir..»

Avrupalıların Müslüman denilince hemen her şeyden evvel cebr-i sarf mezhebi hatırlamaları nekadar hata âlûd olduğunu da yine üstad-ı hakîm Naim beyefendi hazretlerinden iktibas etmek istiyorum:

«Kamus-u felsefe gibi en ciddî âsârda bile kaza ve kader meselesini hürriyyet ve ihtiyar meselesi ile emr-i te'lifdeki müşkilât-ı azımeyi kemâl-i itina ile teşrih eden, dinli dinsiz ulemanın ve her sınıfdan felâsifenin niza'larını tafsil eden suturun hılâlinde Din-i İslâm hakkında Avrupanın ezban-ı avam u hâvâssına yerleşmiş olan fikr-i bâtıla cizye-i inkiyad ve sabakat verircesine aralık aralık iman-ı bilkadere —bittabı' ne demek olduğunu anlamak zahmeti ihtiyar edilmeden— ta'rizler fırlatılmış bulunur. Avrupada her nedense Müslüman denilince her şeyden evvel hemen kadere iman, kadere iman denilince de hemen cebr-i sarf mezhebi hatıra getirilmemek mümkin olamıyor. Meşhur iktisad muallimi Pastyaya kadar: «Dünyada cebriyyülakide kimse yokdur. İstanbulda bile» diyor. Ve bu ibaresi ansiklopedilere lügat şahidi olarak giriyor.

«Bu meselede tashih edilmek istenilmeyen bir yanlışlık vardır. Bir kere Müslümanların kadere iman etmeleri bütün Müslümanların cebriyyülitikad olmalarını istilzam etmez. Bu akide mütekelliminden yalnız bir taifenin akidesi idi bu taife tavaif-i saire-i İslâmiyyenin hüccet-i bürhanına mağlûb olmuş, Hicretin dördüncü asrı evahirine doğru münkariz olmuş bir fie-i kaliledir. Mâmâfih bütün Müslümanlar bilfarz cebriyyül iti-

kad olsalar bile yine Avrupalıların teşnii İslâma hasr etmeleri muhik olamaz. Zira bu akidenin ilk zuhuru tarih-i İslâm ile başlamaz. İslâmdan evvel dinli dinsiz, âlim cahil, milli felsefi hemen hemen bütün akvamda bu itikadın mevcud olduğunu —bu söz bizce ıtlakı üzere müsellem olmamakla beraber— yine ta'rifi bize hasr eden Avrupalılar bize hikâye edip duruyorlar. Hıristiyan müelliflerin Hıristiyanlığın sinesinde yetişen felâsife ve muharririn, hatta bugünkü âlem-i Nasraniyyetin nısfı hâlâ cebre mu'tekid, garb mütekaddimin ve müteehhirin hükemasından bir çokları türlü türlü namlarla hâlâ bu mezhebe kaail iken bilmem neden yakını görmekde bukadar teâmî ediyorlar da istihfaf ü istihzayı yalnız İslâma hasr ediyorlar.

Yine Avrupalılardan öğreniyoruz ki edyan-ı bâtıla-i kadime cebir esası üzerine istinad ediyordu. Felâsife-i kadimenin ekseri de böyle, nitekim Revakiyyun cebrî idi. Bugünki Nasraniyyetin alemdar-ı da'veti, en gayretkeş müdafii olan «Sent Ogusten» de dahil olmak üzere ilk eizze-i Nasara cebrî idi. Protestanlar kâmilen cebrî. Lüter'in mezheb-i cebri müdafaaden kaleme aldığı «ihtiyar esir» nam eserin ünvanı bile cebrin nekadar ilerisine gittiğine delildir. «Kalve» ve etbaı cebrî. «Jansenyüs» ve etbaı cebrî. Porruvayâl hükemay-i mütedeyyinesi cebrî.

Felâsife-i müteehhirine dönelim: ne görürüz? «Hobs» cebrî. «İspinoza» cebrî. «Divid Hiyom» cebrî. «Kolnes» cebrî. «Beyl» cebrî. «Lâypniç» cebrî. «Kant» cebrî. «Stuart Mil» cebrî. «Didero», «Dülbah», «Lâmetri» gibi ansiklopedistler cebrî. Bugün ulûm-u müsbitenin esatını olarak ma'ruf olan ricali, perde-i «icab» ile tesettür etmekle beraber yine cebrî.

Âlem-i İslâmın haricinde mezheb-i cebre salik olanlar böyle karınca gibi kaynaşıb dururken bunları gözleri görmeyüb de nam-ı İslâm anılınca hemen cebir yaftasını alnına yapıştırmak elbette fahiş bir hatadır. Bahusus kaza ve kader meselesi ile ilmî bir tarzda en ziyade iştigal edenler ulemay-ı İslâm olub mezheb-i cebrîyi çürütecek edillenin garb âlemine intikaline en ziyade sebeb olanlar Müslümanlar olduğuna bakılırsa bu hata ta'rife sığmaz büyük bir haksızlığa inkilâb eder. Bugünki âsâr-ı garbiyyede cebr ile ihtiyarın leh ve aleyhindeki delâil, bin sene evvel bizim kitablarımızda yazılı bulunan delâilin aynı gibidir.

Hele Avrupalıların Hıristiyanlıkdaki cebrilikden «Hatie-i asliyye» akidesi gibi aklı başında olan her Cebrîye bile isyan bayrağını kaldırtacak akidden tegafül edüb de Din-i İslâma Cebrîliği yapmayıb durmaları hakikaten pek gülüncdür.

Avrupalıları akide-i cebr-i mahz akidesi addetmekdeki hataya sevk eden şey —zâhir-i hâle nazaran— evvelâ Müslümanların kaza kadere

iman ve Allah'a tevekkül ile şer'an me'mur olmaları, saniyen Müslümanların son asırlardaki hâl-i tedennî ve inhitatlarına bais olan sa'y ü ameldeki taksirlerinin bu akideye haml edilmesidir. Ta'bir-i diğerle, Müslümanlığı Müslümanların ahvali ile mukayeseye kalkışmalarıdır. İkinci nazardaki adem-i isabet zahirdir. Zira Müslümanlar kaza kader akidesi sayesinde çok zamanlar, hem de ilk din naşirlerinin zamanına yakın asırlarda pişvay-ı terekki ve medeniyyet olmuş, mahsud-u akvam olacak azm ü iradet nümuneleri göstermiş iken onların bilâhire yine bu akide sebebiyle sukut ve inhitata uğramış olmaları aklın kabûl edeceği şeylerden değildir.

Kaza ve kadere iman ile tevekkül bahsine gelince bu, yukarıda izah ettiğimiz vechile, filhakika Müslümanların akidesidir. Müslümanlar kaza ve kadere iman ile mükellef ve tevekkül ile me'murdur. Fakat Avrupalılar, bu akide ile bu emri de yanlış anlamışlardır. Dinimiz bizi kadere iman ile mükellef tutuyorsa da «muhtar değilsiniz; ef'âlinizden mes'ûl değilsiniz.» demiyor. Bunların nasıl cem' edileceği yukarıda izah olundu. Bir Müslümanın mesûbülihtiyar olduğunu itikad etmesi şer'-i münzeli inkâr ve ibtâl demek olacağı cihetle böyle bir şey gayr-i kaabildir. Şeriat-i İslâmiyye tevekkül emr ediyorsa da: «Deveni bağla, tarlanı sürüb tohumunu at da öyle tevekkül et» diyor. Binaenaleyh bu cihetler iyi anlaşılınca, İslâma atf edilmek istenilen cebriliğin bühtan-ı mahzdan başka bir şey olmadığı tezahür eder.

Dersin hulâsası

1 — Din ve iman itibariyle beşeriyyetin geçirmiş olduğu edvarı üçe irca' edebiliriz: Fıtrat devri, felsefe devri, ilim devri.

Birinci devir, beşerin fıtrî bir iman ve itikad ile mü'min olduğu devirdir. Bu devirde beşerin kalbinde şek ve tereddüd yokdur.

İkinci devir, kendi akl ü muhakemesiyle tabiat, Halik hakkında hükümler vermeye çalışarak ma'bud ve ibadet hakkında dalâlete düşdüğü devirdir. Bu devirde insanları dalâletten kurtarmak için Cenab-ı Hak pek çok peygamberler ba's buyurmuş ve onlar da din-i hakkı telkin eylemişlerdir.

İlim devrinden maksad, ulûm-u tabiiyyenin revac bulduğu devirdir. İlim devrinde dinin yeri olamayacağı iddiası merdud ve her türlü kıymetten ârî olduğu her asırda ilim ile dini kendisinde cem' etmiş eâzımın vücudiyle sabittir.

Mâmâfih biz, beşerin bugünki halini devr-i fıtrata rücu', demekle tasvir edebileceğiz. Çünki her mütekeffirin dinden bahs ettiğini, beşeriyyet için tabiî bir dinin her hâlde lüzûmuna kail bulunduğunu görüyorruz.

2 — Din-i İslâm, Hz. Muhammed (S.A.V.) Efendimizin kâffe-i nâsa tebliga me'mur buyurdukları bir kanun-u İlâhîdir. Bu kanunun bütün ahkâmı tabiat-i beşeriyyeye tamamen uygundur.

3 — Din-i İslâmın birinci itikadı, bizce nâmütenahî olan şu kâinatın bilcümle sıfat-ı kemaliyye ile muttasıf, noksan sıfatlardan münezzeh bir Halıkı olmasıdır. Bir Müslüman herşeyden evvel buna itikad eder. İslâmın binasını teşkil eden şu mes'ele, en âlî bir felsefe nazarında da mesail-i muazzamanın en mühimlerindendir.

Ruh-u beşeri lâyık olduğu mertebeye is'âd, ancak İslâmın ta'limi vechile bir halika iman ile olabileceği ednâ mülâhaza ile anlaşılır.

4 — Bir Müslüman için itikadı zaruri olan şeylerden birisi de Halik-ı kâinatın melâike namında bir takım mahlûkları olduğudur. Göremediğimiz her şeyi inkâra kalkışmak ilme muvafık olamayacağı cihetle melekleri itikad etmekde ulûm-u asriyyeye muhalif bir cihet yokdur.

5 — Bir Müslüman için itikadı zarurî olan şeylerden biri de fetanet ve kemâlât-ı saire ile mümtaz, mükemmel ve Cenab-ı Hak tarafından vazife-i tebliğ ile mükellef bir peygamberin vacibülvücuddan vahy suretiyle telekki-i ahkâm ederek beşeriyyete tebliğ etmiş olmasıdır.

Müslüman itikadına göre Cenab-ı Hak hiç bir ümmeti tebşir ve inzar edecek mürşidlerden hâlî kılmamışdır. Bunların bir kısmını Cenab-ı Hak Kur'an-ı Keriminde bize hikâye buyurmuş, diğer bir kısmını da bildirmemişdir.

Bir insanın Cenab-ı Hakdan telekki-i ahkâm etmesinde akla, ilme, felsefeye münakız bir cihet olmadığı tedkikat-ı ruhiyye-i beşeriyyeden pek vazıh olarak anlaşılmakdadır.

6 — Vahy-i İlâhî olan kütüb-ü mukaddeseye iman etmek de bir Müslüman için zarurat-ı diniyyedendir.

7 — Bir Müslüman için itikadı zarurî olan şeylerden birisi de maad ve mes'uliyyet-i uhreviyyeye imandır. İslâmiyyette ictimaiyyat mes'elesi münhasıran fikr-i mes'uliyyete, fikr-i âhirete merbuttur.

Bu fikir, efradı cem'iyyete rabt eden bir âmil, mesalih ve menafi'-i umumiyyeyi avamın bekay-ı ebedisine şamil bir fikr-i necîb ile fedakârane ta'kib ettiren bir ruhdur.

Bu fikir, beşeriyyetin bekası için âmil-i yegâne olduğunu teslim etmeyecek ciddi bir mütefekkir tasavvur edemeyiz.

Fikr-i âhiret bilcümle edyan-ı semaviyyede mevcud ise de en ulvî şekli Din-i İslâmdadır.

Binaenaleyh bunu tevhin etmek değil, bilakis daha ziyade te'yid etmek lâzımdır. Âhiret fikri duçar-ı halel olan kimseler, menfaat ve ağraz-ı

şahsiyyeye perestiş itibariyle âlemde en muzir bir unsur olacakları şübhesizdir.

8 — Müslümanlar kadere, hayr ü şer her şeyin Allahdan olduğuna iman ederler. Fakat bu itikadlarından dolayı Müslümanları cebrilikle itham etmek doğru değildir. Çünki kadere iman demek, takdir ve halk itibariyle her şeyin Allah'dan olduğuna itikad demekdir, bu ise hiç bir münkirin inkâr edemeyeceği bir hakikattir. Her şeyin Halıkı, sünen ü esbabın vazıı ancak Cenab-ı Hak olduğunda —Vücud-u Sani'a kaail olanlardan— hiç kimse tereddüd etmez.

Kudret-i hâdise ile vâki' olan f'l-i makdurun kudret-i abd ile vaki' olduğuna şübhe yokdur. Ancak bu fi'li, fiil olmak haysiyetiyle abde isnad etmek, abde fi'lin faili demek nekadar zarurî ise takdir ve halk haysiyetiyle onu Allahü Teâlâya muzaf kılmak da o derece zaruridir. Binaenaleyh her şeyin faili Cenab-ı Hak olmuş oluyor.

Hem Avrupada pek çok felâsife hâlâ bile akide-i cebre salik iken bugün İslâm denildiği vakıt cebriyye mesleğini hatıra getirmek hiç de doğru olmayan bir fikirdir.

İslâmda Ahlâkiyat (1)

Kavaid-i ahlâkiyyeyi insanlara ilk ta'lim eden dindir — Müsülmanlık demek, ahlâk demekdir — Fezailin Din-i İslâmdaki mevkii ve feraiz-i diniyye ile münasebeti—İman ile ahlâk beynindeki nisbet — Felsefenin ahlâk için ta'yin eylediği mebadinin Din-i İslâmda mevkii — Mebadi-i ahlâkiyyeden ihtiyar (irade-i cüz'iyye) — Kadere iman, ihtiyar mebdeine münakız mıdır — Mes'uliyyet mebdei ve İslâmın te'sis eylediği mes'uliyyet mebdei ve İslâmın te'sis eylediği mes'uliyyetin ehemmiyyeti — Din-i İslâmda aklın ehemmiyyeti — Din-i İslâmın te'sis eylediği kaide-i mes'uliyyet umumîdir — Vazife mebdeinin Din-i İslâmda mevkii — Hayr ü şerrin mahiyyetlerini ta'yin eden mebadi-i İslâmiyye Kant'ın kanununa müraccahdır — İnsanın kıymet-i ahlâkiyyesi a'mâl-i zâhiresinden ziyade niyyetiyledir — Müslümanlıkda ifay-ı vazifeden gaye — Müslümanlıkda saik-i vazifenin derecatı — Nazar-ı İslâmda vazaif-i Diniyye-i ahlâkiyyenin derecesi

Kavaid-i ahlâkiyyeyi insanlara ilk ta'lim eden Dindir:

Ahlâkiyyat; i'tikadat ile ef'âl ve a'mâl arasındaki münasebat-ı vicdaniyyeyi terbiye ve tesfiye edecek olan kavaid ve kavanin demek olduğu cihetle insanı derecat-ı tekemmüle sevk edecek, akvamı evc-i saadet ve terekkiye isâl edecek ancak kavanin-i ahlâkiyyedir.

Biz o itikadda olduğumuz gibi, hakikat-i hâl de şundan ibaretdir ki: Kavaid-i ahlâkiyyeyi, vacibat-ı insaniyyeyi, hayat-ı beşeri tanzim eden muamelâtın kavanin-i nâzımesini insanlara ilk ta'lim eden «din» dir;

---

(1) Bu bahisde, yedi sekiz sene mukaddem «terbiye-i ahlâkiyye» unvaniyle Lâheyde inikad eden beynelmilel kongreye gönderilmek üzere, maarif nezaretinin tensibiyle üstad-ı hakimin Naim beyefendi tarafından kaleme alınıb ba'zı mevaninin haylûletiyle —maateessüf— nâtamam kalmış olan mühim eserden pek çok istifade ettiğimi söylemeği vecibe-i zimmet addeylerim. Bu münasebetle üstad-ı muhteremin, bu eser-i muazzamı ikmâl ederek, hem bizi daha ziyade müstefid eylemelerini, hem de ahlâk-ı islâmiyye hakkında garb âlemine sahih ma'lûmat vermelerini temenni ederiz.

«Vahy» dir. Akvamı evc-i saadet ve terekkiye isâl etmek şanından olan kavaid-i ahlâkiyye hangi kavimde matlûb olan derece-i saadeti tekeffülden kaasır kalmış ise, dinin bu cihetteki noksanını o kavmin ukalâsı, felâsifesi ikmâle çalışmışdır.

Filhakika, efkâr-ı felsefiyyenin hayat-ı akvam üzerindeki te'sirat-ı azîmesi inkâr olunamaz. Fakat, enzar-ı ehl-i tedkikde hafi kalmayan mühim bir nokta vardır ki o da nazariyyat-ı felsefiyyenin —nâsın tekâmül-i zihnisine hâdim oldukları hâlde— teshir-i kulübde ve mesalik-i ahlâkiyyelerini a'mak-ı ervaha kadar rekz ü infazda «din ve akide» mertebesinde ızhar-ı hâkimiyyet edememeleridir.

Tarih-i nev'-i beşerin her sahifesi bize gösteriyor ki: havas ve avamı hayran eden faziletlerin, akıllara hayret veren a'mâl-i hayriyyenin edvar-ı inkişafı, daima akide ve imanın rasih olduğu zamanlara tesadüf etmiş ve akaidin infisah devrinde ise daima rezail ve kabayih-i cemiyyete hükümran olagelmişdir.

Evvelce de izah olunduğu vechle din üzerine müesses olmayıb da sırf akıl üzerine müstenid bulunan kavaid-i ahlâkiyye, belledikleri nazariyyatın sıdkına bir iman-ı kavi derecesinde kaail olan zümre-i mütefekkirin için belki bir düsturülamel olabilirse de— ki bu zümrenin azlığına delil aramak bile zaiddir — ekseriyyet-i azîme-i beşeriyyet için hiç bir vakıt vacibülittiba' olmak faziletini haiz olamaz. Çünki kat'î, lâyetegayyer bir kuvve-i te'yidiyyeye malik değildir. Asırlardan beri kanun-u ahlâkînin hangi esasa ibtina ettirileceği meselesinin beynelfelâsife muhtelifünfih olarak kalması da bunun için değil midir?..

Bir kanunun herkes tarafından vacibülittiba' olabilmesi için her zamana ve her şahsa göre lâyetegayyer olması; bununla beraber kat'î, gayr-i mütehavvil bir kuvve-i te'yidiyyeye malik bulunması lâzımdır. Kavaid-i ahlâkiyyenin en kavî müeyyedatı ise dindir. Vesayay-ı ahlâkiyyenin en büyük hamisi bir kaadir-i mutlakın yevm-i âhirette ibadını ten'îm veya ta'zib edeceği hakkındaki iman-ı kavîsidir. Fikr-i maaddan başka gösterebilecek olan müeyyedat, her insan için mutlak olarak müeyyid-i ahlâkî olmak mahiyyetini haiz değillerdir (2). Binaenaleyh ahlâkın istinad edeceği mebde-i yegânenin de ancak din olabileceği şübhesizdir.

Müslümanlık demek, ahlâk demekdir:

Mademki böyledir, tabiî ve bütün beşeriyyet için umumî olan bir dinde bu kavaid ve kavaninin daha mufassal ve daha sarih olması icab eder.

(2) Ahlâkın kuvve-i te'yidiyyesi olmak üzere tabiat, vicdan, kanun-u medenî, efkâr-ı umumiyye gösteriliyorsa da bunların kuvve-i müeyyide olamayacakları izah edildi.

İşte bu nokta-i nazardan tedkik ettiğimiz takdirde görürüz ki: hakikaten tabiî ve umumî vasfını ancak Din-i İslâm haizdir. Çünki Müslümanlık demek, ahlâk demekdir. Din-i İslâmdaki hikmet-i ameliyyenin muhtevi olduğu tafsilât, her munsif müdekkiki hayrete ilka edecek derecede çokdur. Din-i İslâm hakikaten din-i ahlâkdır.

Din-i İslâmda vezaif-i ahlâkiyye ile evamir-i Diniyye yekdiğeriyle okadar mümtezicdir, ki adeta şey-i vâhiddir. Emr-i ahlâkî olan bir şey, aynı zamanda emr-i Dinîdir. Bu itibar ile diyebiliriz ki: İslâmın yegâne maksadı tehzib-i ahlâkdır.

Ne hâcet! Hz. Peygamber hakkında Kur'an'da varid olan en büyük sena ve ta'zîm: «Şübhesiz sen, mehasin-i ahlâkın pek büyük bir mertebe-i âliyesini haizsin.» meâlinde olan Âyet-i kerimesi değil mi?. Daha sonra Nebiyy-i zişan efendimiz hazretleri bi'setlerini: «Ben ancak mekârim-i ahlâkı tamamlamak için ba's olundum.» hadis-i şerifi ile beyan buyurmuyorlar mı?

Ayni zamanda Din-i İslâm, bugün en salim nazariyyat-ı felsefiyye tarafından ahlâk için ta'yin edilen mebadiyi de pek sarih bir surette; hem de bundan on dört asır evvel; ta'yin ve te'sis eylemişdir.

Bu cihetlerin iyice tevazzuh edebilmesi için evvelâ ahlâkın Din-i İslâmdaki mevkiini göstermemiz, sonra da vahye müstenid bulunan ahlâk-ı İslâmiyyenin mebadisi ile, felsefenin ahlâk için ta'yin eylediği mebadî arasında bir mukayese yapmamız icab eder.

Fezailin Din-i İslâmdaki mevkii ve feraiz-i diniyye ile münasebeti:

Din-i İslâmda evamir-i ahlâkiyye ile feraiz-i Diniyye şey'-i vâhid gibidir demişdik. Filhakka böyledir. Hz. Peygamber (S.A.V.) efendimizin gaye-i bi'setim, mekârim-i ahlâkı tamamlamakdır; demesi Din-i İslâmda maksad, ahlâk olduğunu pek sarih bir surette gösterir. Sahib-i şeriat efendimizin Allah ile olan münacatında bile bu ciheti ihmâl etmeyerek namaza başlarken: «Yarab! Ahlâkın en güzellerine varmak için bana yol göster. Zira en güzel ahlâkı bildirecek ancak sensin. Yarab! Fena ahlâkı benden uzak tut. Zira ahlâkın fenasını benden uzaklaşdıracak ancak sensin» buyurmaları, Din-i İslâmda hüsn-ü ahlâkın nekadar mühim bir mevkii olduğunu gösterir.

Çok def'a «Allahım! Senden sıhhat ve âfiyet; Din ve dünyaya teallûk eden fenalıkdan selâmet; bir de hüsn-ü ahlâk dilerim» niyazını barigâh-ı ahadiyyete arz ederdi. Kendisine Ya Resulallah bütün gece hüsn-ü ahlâka dair duâ ve niyaz ediyorsunuz denildiği zaman şu cevabı verirdi. «Abd-i Müslim, ahlâkını güzelleşdire güzelleşdire nihayet onu hüsn-ü ahlâkı cennete sokar. Kezalik ahlâkını çirkinleşdire, çirkinleşdire nihayet

onu su-i ahlâkı cehenneme sokar. Abd-i Müslimin öyleleri var ki, uykuda iken bile nail-i mağfiret olur.»

Ahlâkın İslâmiyyetde ne derece yüksek bir mevkii olduğunu izah için şu hadis-i şerifleri zikr etmek kâfîdir zanederim:

«Hüsn-ü hulk, fazilet-i ahlâkiyye Allahü Teâlânın yarattığı en büyük şeydir.» «Mekârim ve fezail-i ahlâk cennet amellerindendir.» «Ahlâk, dinin kabıdır, bir kimsedeki dinin derece ve mahiyyeti ahlâkının derece ve mahivyeti ile mütenasibdir.»

İnsanın mizan-ı a'maline konacak, hüsn-ü ahlâkdan daha ağır hiç bir şey yokdur. Zira, hüsn-ü ahlâk sahibi olan kimse, savm ü salât sahibinin derecesini elbette bulur.»

Dinden sonra aklın başı; halka kendini sevdirmek ve her hangi bir iyi veya kötüye hayrı ibzâl etmekdir.

«Hüsn-ü ahlâka iyi yapış; zira nâsın en iyi ahlâklıları, dini en iyî olanlarıdır». «İslâm, hüs-ü ahlâkdan ibarettir». «Allahü Teâlâ Hazretleri bir kulunun hem hilkat ve suretini, hem de ahlâk ve siretini güzel yaratıp da ateşe yedirmez». «Siz bütün halka mallarınızla iyilik etmeye yetişemezsiniz, öyle ise güler yüzlülükle, hüsn-ü ahlâk ile yetişiniz.»

«İçinizden en ziyade sevdiklerim, yevm-i kıyamette bana en yakın olanlarınız ahlâkı en güzel olanlarınızdır».

«Mü'minlerin imanca en kâmilleri, ahlâkı en iyi olanlarıdır, ki bunlar: Kendileriyle hoş geçinilir, nâs ile ülfet eder ve kendileriyle ülfet edilir. Ülfet etmeyen ve kendisiyle ülfet mümkin olmayan kimselerde hayır yokdur». «Allahü Teâlâ Hazretleri meâlî-i ahlâkı sever, rezaili sevmez.»

«Bir kimsede Allah'a ma'siyetten kendisini men' edecek bir tekva, sefihe karşı gelebilecek bir hilm, beynennas kendisini hoş geçindirecek ahlâk-ı hasane veyahud hiç olmazsa bunlardan biri bulunmazsa o kimsenin a'mâl-i hasenesinden hiç birine itibar etmeyiniz».

«Şübhe yok ki: İstikamet üzere bulunan bir Müslüman, hüsn-ü ahlâkı ve kerem-i seciyyesi sayesinde daimî savm ü salât ile meşgul olan kimsenin derecesini bulur».

«Şübhe yok ki: Bir kul, ibadâtı az olduğu hâlde, hüsn-ü ahlâkı sayesinde derecat-ı âhiretin en büyüklerine ve menazil-i âhiretin en yüksek lerine nail olur. Su-i ahlâkı sebebiyle de, âbidler zümresinden ma'dud iken cehennemin en aşağı derekâtını bulur».

«Güneş karı nasıl eritirse, hüsn-ü ahlâk da günahları öylece eritir», «Bir insan, ahlâkı fenalaşdığı müddetce Allahü Teâlâdan hep uzak kalır».

Bir gün Hz. Peygamberin huzur-u âlîlerinde bir kadın mevzu'-u bahs olur; her gün oruc tuttuğu, bütün gece namaz kıldığı fakat ahlâkı fena olub diliyle komşularına eziyet ettiği söylenir. Buna karşı Hz. Peygamber: «O kadında hayır yok; ehl-i cehennemdir.» cevabını verir.

Hulâsa ancak binde birini buraya nakl ettiğimiz desatîr, ahlâkın Din-i İslâmda en büyük ibadattan daha mühim bir mevki'de olduğunu vazıhan göstermekdedir.

İman ile ahlâk beynindeki nisbet:

Din-i İslâmda vezaif-i ahlâkiyye ile feraiz-i Diniyye —ehemmiyyette— ayni mevkii haiz olduğu gibi, esas-ı dinden bulunan iman ile vezaif-i ahlâkiyye arasında da büyük bir münasebet vardır. Âtide zikr edeceğimiz ehadis-i şerife bu münasebeti pek vazıh olarak göstermekdedir.

«İman yetmiş bu kadar şu'be (nevîi) dir. Efdali, «Lâilâhe illallah» demek, ednası güzergâh-ı nâsdan eza verecek bir şeyi ref' etmekdir. Haya da imanın bir şu'besidir».

«İmanın en şereflisi, halkın senden emin olmasıdır. İslâmın eşrefi halkın senin dilinden, elinden selâmette olmasıdır. Ya'ni diliyle, eliyle halka eza ve cefa etmeyen insan en büyük mü'min ve Müslümandır».

«İmanın efdali, Allah için muhabbet ve Allah için buğz etmen, lisanını zikrullah ile çalışdırman, kendin için her neyi seversen başkaları için de onu arzu etmen, kendin için her neden hoşlanmazsan başkaları için de o şeyin husulünü arzu etmemen; bir de ya hayır söyleyib yahud sükût etmendir».

«Nefsimi yed-i kudretinde tutan Allahü Azîmüşşana kasem ederim ki: hiç bir kul kendi nefsi için istediği hayrı Müslüman kardeşi için de istemedikce iman etmiş olmaz».

«Bir kul kendi nefsi için istediğini kardeşi için de istemedikce miazcında da, ciddinde de Allahdan korkmadıkca imanı kemalini bulmuş olmaz».

«Bir kul ahlâkını güzelleştirmedikçe, gayzını yenmedikce, kendi, nefsi için istediğini başkaları için de arzu etmedikce imanı kâmil olamaz. A'mâl-i saliha işlemediği hâlde yalınız ehl-i İslâmın hayrıhahı olmakla cennete nail olmuş nice kimseler vardır».

«Bir kimsenin kalbi diliyle beraber, dili de kalbi ile beraber olub sözü işine muhalif olmakdan kurtulmadıkca, komşusu şerrinden emin olmadıkca mü'min olmaz.»

«İşte bu gibi ehadis-i şerife ve âyât-ı kerime pek açık olarak gösteriyor ki: Müslümanlıkda vezaif-i insaniyye ve hukuk-u ahlâkiyye iman ile, evamir-i diniyye ile mümtezicdir; bunları yekdiğerinden ayrı tutmak mümkin bile değildir.

Evet, hiç bir emr-i ahlâkî yokdur ki: Emr-i dinî ve imanî olmasın! İmanın yetmiş bukadar şu'besinden her biri, anlaşılıyor ki, birer emr-i amelîdir: Birer vacib-i dinîdir. Bir amel-i lisanî olan, «Lâilâhe illallah» Kelime- tayyibesini söylemek nasıl imandan bir cüz'-i mühim ise, güzergâh-ı nâsdan eziyyet verecek bir şeyi, meselâ bir taş parçasını ortadan kaldırıp bir kenara atmak da imandan bir cüz'dür.

Bir Müslüman namazını, orucunu, zekâtını, haccini nasıl bir vazife-i diniyye olarak tanırsa; muhafaza-i sıhhatini; âilesini infak etmeyi, komşularını incitmemeyi, ebnay-ı nev'ine güler yüz göstermeyi, onlara muavenet etmeyi de birer vazife-i diniyye olmak üzere beller.

Bir Müslümanın nazarında katl-i nefs, şürb-i hamr, kumar, zina, lisanen birinin namusuna tecavüz, başkasının malını gasb nasıl birer ma'siyet, nasıl haram ise; gıybet etmek, lüzumsuz yere dedi kodu ile meşgul olmak, sıhhatine muzir bir şey yemek, mi'deyi ifsad etmek, edeb ve terbiyeye muhalif etvar ile kendi haysiyyetini kırmak, nefsini bigayr-i hak izlâl etmek de birer ma'siyettir, haramdır.

Görülüyor ki: Din-i İslâm, insana yalnız Allah'a karşı mükellef olduğu vezaif-i teabbüdiyyesini ta'lim etmekle kalmıyor. Hayat-ı maddiyye ve ma'neviyyemiz için dünya ve âhiretimiz için muhtac olduğumuz şeylerin her türlü inceliklerini de bize öğretiyor. Bir vazife-i teabbüdiyye olan namaz ile orucun başında daima ebnay-i nevimize muvasat, sahib-i hakkın hakkını eda, bâzı hukukdan feragati teshil eden bir ulüvv-i cenab hakkındaki vesaya lâyuaddır.

Kavanin-i medeniyyemizin icray-i ahkâmı da vezaif-i diniyyemizden bir cüz'i mühimdir. Ahvâl-i şahsiyyemiz akla durgunluk verecek teferrüât ve tafsilât ile ta'yin edilmişdir. Vezaif-i şahsiyye; ruhiyye ve cesime olmak üzere ikiye ayrılmış ve her birerleri için esaslı kaideler vaz' olunmuşdur. Efrad-ı âilenin, zevcinin, komşuların, ahbabın yekdiğere karşı hukuk ve vezaifi bütün incelikleriyle teşrih ve bütün Müslümanlar beyninde hakiki bir uhuvvet te'sis edilmişdir. «Müslümanlar ancak kardeşdir» nass-ı kat'isiyle «Bir kul Müslüman kardeşinin muavenetinde bulundukca Allahü Teâlâ ona yardımcıdır.» va'd-i Nebevîsini duyan hiç bir Müslüman tasavvur edilemez ki sefalette kalmış bir kardeşinin tahlisine koşmasın!..

Şimdi Hakkâlinsaf düşünelim, bütün inceliklerine kadar kavanin-i ahlâkiyye ve vezaif-i insaniyyeyi en esaslı bir surette ta'yin ve teşrih eden bir din, din-i tabiî ve din-i umumî olmaz mı?.. Ayni zamanda böyle bir dinin salikleri için ahlâkın esaslarını başka yerlerde aramak her hâlde ya bu dini bilmemekdir, yahud her ne olursa olsun garbi taklid hevesidir, ki esasen bu da dini bilmemekden başka bir şeye haml olunamaz.

Felsefenin ahlâk için ta'yin eylediği mebadinin Din-i İslâmdaki mevkii:

İslâmın ahlâka vermiş olduğu ehemmiyyetin nekadar yüksek olduğunu gördük. Şimdi de felsefenin ahlâk için ta'yin eylediği esasların İslâmda hâiz bulunduğu mevkii izah edelim.

Evvelâ şunu haber verelim ki: Ahlâkın istinad etmesi lâzım gelen mebadi hakkında felâsife-i kadime ve cedide tarafından bugüne kadar serd edilen nazariyyelerin içinde en sâlim meslek, vazife-i mebdeini akl üzerine te'sis ile (hak, hayır, hasen) gibi mebadi-i âliyyeyi gaye-i kemâl edinen nazariyyat-ı felsefiyyedir. Mâmâfih bu nazariyye bile, âmme-i nâsın kabulünü istilâ hususunda dinin gösterdiği kudret-i hâkime ile henüz rekabet edememekdedir. «Vahy» e iman kaydinde azâde kalmak isteyenler meyanında kaide-i ahlâkîyi sırf akıldan istinbat ile «Vazife» ve «mes'uliyyet-i vicdaniyye» yi kendilerine ameli olarak düstur-u hareket ittihaz edebilenler hemen yok gibidir.

Biz Müslümanlar kavanin-i ahlâkiyyenin, vazife-i mebdein ancak «din» e istinad edebileceğini kabûl etmekle beraber en âlî bir felsefe tarafından ahlâk için ta'yin edilen mebadiyi de ihmâl etmiş olmuyoruz.

Vezaif-i ahlâkiyyenin beynelislâm vahye müstenid olması mahiyyet-i akliyyesini hiç bir vakitte zedelememiş ve hiç bir vakitte akl ile din arasında korkulacak bir cidal ve münazaa zuhur etmemişdir. Çünki bütün evamirini «vahy» e istinad ettiren Dinimizin mebnası mebadi-i akliyyedir. Dinimizin en salim ve en metin bir felsefenin mebadi-i ahlâkiyyesinden hiç birini ihmâl, aklı haiz olduğu pâye-i rif'atten hiç bir vakitte tenzil etmemişdir. Bundan dolayıdır ki: bizim mebadi-i ahlâkiyyemizde aklın eba edeceği bir şey yokdur. Bunu anlamak için mesalik-i felsefiyye-i ahlâkiyye içinde en sâlim ve ruh-u İslâma muvafık bulduğumuz rasyonalistlerin mebadisini ele alarak bunların bizim mebadimize nekadar muvafık olduğunu göstermeği faideli buluyoruz.

Mebadi-i ahlâkiyyeden ihtiyar (irade-i cüz'iyye) :

Felsefe-i kadime ve cedidenin ahlâk için keşf ve ta'yin eylediği mebadinin en mühimmi «ihtiyar» dır; insanın amelinde muhtar ve iradesine sahib olmasıdır. Şübhe yok ki: İhtiyara sahib olmayan bir insanın amelinde bir kıymet-i ahlâkiyye aranılamaz Çünki böyle bir adam failiyyetinde muztar demekdir. Rasyonalistler ihtiyar mebdeini kabûl eyledikleri için insanın her yapdığından mes'ûl olmasını da kabûl etmişlerdir. Fakat haber verelim ki: Rasyonalistlerce ahlâk için en mühim bir mebadi olan bu esas, zaten Din-i İslâmın kabûl eylediği esasat-ı mühimmeden biridir. Çünki akide-i İslâmiyyeye göre her insan amelinde hürdür. Vesile-i saadeti olabilecek şeyleri irade ve kudretiyle kesb eder. Akliyle

netayic-i ameliyyesini muhakeme ve iradesiyle takdir ve yapıp yapmamak cihetlerinden birini tercih eder. İnsan ef'âl-i ihtiyariyyesinin hiç birinde mecbur değildir. Bunun içindir ki: İnsan netayic-i a'maline göre müsâb veyahud muakab olur. Şu âyet-i kerimeler insanın ilminde hür olduğunu pek sarih olarak ta'lim etmekdedir: «İnsan çalışdığı şeyden başkasını bulamaz.» «Her kim zerre mikdarı ceza işlerse onu bulur; her kim de zerre mikdarı şer işlerse onu bulur.» «Her kim de dünya harsini isterse ona ondan veririz.» «Sen onlara de ki: Hakkı bildirmek Allah'dan. İsteyen iman eder, isteyen kâfir kalır.» «İyi amelde bulunan kendi nefsine, kötü amelde bulunan ise kendi zararına çalışmış olur. Ondan sonra Rabbinize rücu' edersiniz.» «Sen onlara de ki! Her biriniz kendi niyyetine, istediği yola göre amel eder. Hangimizin tuttuğu yol hidayete akreb ise onu da Rabbiniz daha iyi bilir.»

Kader iman-ı ihtiyar mebdeine münakız mıdır?

Filhakika Müslümanların kaza ve kadere iman etmelerini bu esasa münakız gibi görenler vardır. Fakat biz Müslümanların kadere ne vech ile iman ettiğimiz anlaşıldıkdan sonra bu gibi telekkilerin nekadar yanlış olduğu kendi kendine tebeyyün eder. Bundan evvelki dersde izah etdiğimiz vech ile bir Müslümanın kadere iman etmesi, hayr ü şerrin Halıkı Allahü Teâlâ olduğuna kaail olması demekdir. Bir Müslüman her buna iman eder; hem de taraf-ı Hakdan kendilerine gösterilen şehrah-ı saadet ile tarik-ı şekavetten hangisine salik olsa kendi ihtiyariyle sülûk ettiğine itikad eder. Kadere iman ile ihtiyar mebdeinin birleşmesinde istib'âd edilecek bir cihet yokdur.

Velhâsıl Müslümanlar, kanun-u ahlâkînin, mes'ûliyyetin mütevakkıf-ı aleyhi olmak üzere insanda bir «ihtiyar» ın, «irade-i cüz'iyye» nin bir de azamet ve kudret sahibi bir Halik-ı kâinata, Zat-ı Ecell ü A'lây-i İlâhîye âid bir «İrade-i külliyye» nin vücuduna ve sevab ü ikabın, ya'ni mes'uliyyetin de irade-i cüz'iyyeye terettüb ettiğine kail olmuşlardır. Bu itibarla Müslümanlar hem kaza ve kadere, yâni her şey Cenab-ı Allah'ın halk etmesiyle vücudpezir olduğuna inanırlar; hem de herkesin amelinde hür olub yapdığı amellerden dolayı mes'ûl tutulacağı itikadında bulunurlar.

Müslümanların kâinatta kanun-u mutlak olan irade-i külliyye-i İlâhiyyeye kail bulunmaları, ahlâkın mebdei olan ihtiyariliğin insandan selbini istilzam etmez. Zaten kudret-i beşeriyye fevkinde bir kudret-i hâkimeye karşı inkiyad zaruretini hissetmemiş hiç bir kavim ve hiç bir ferd, böyle bir kudretin vücudunu inkâr etmiş hiç bir din, hiç bir mezheb ve felsefe var mıdır?..

İhtilâf yalnız bu kudret-i kahireyi ta'yin ile ona isim vermekdedir. Putperest akvamın meâbide, müvahhid olan ehl-i edyan ile felâsifenin

kudret-i fâtıraya, illet-i ûlâya, illetülilele isnad ettiğini diğer bâzı felâsife bir mecmua-i şurut ve ilel-i âdiyeye atf etmişlerdir. Münkir-i Sani' olan «determinist» lerin, netice itibariyle, ya'ni ef'âl-i beşerin icadını beşere nisbet etmemekde, fatalistlerden farkı da yalınız mebde-i evvelde değil midir?..

Deterministler yalınız bir mecmua-i şurut ile ilel ü esbab-ı âdiye isbat ederek orada kalıyorlar. Fatâlistler ise silsile-i ilelden mebde-i evvele irtika ederek, aradaki lâ yuad vesaiti hazf ederek kudret-i failiyyeti yalınız illet-i ulâya, Zat-ı Barîye kasr ediyorlar. Ulemay-i İslâma gelince bunlar ne deterministlerin şurut ve esbab-ı âdiyesini; ne illet-i ûlâyı, ille't-i failiyyeti inkâr etmemekle beraber, insanda bir «ihtiyar», bir «irade-i cüz'iyye» isbat etmişlerdir.

Filhakika, mesalik-i felsefiyyenin İslâm arasında intişarından sonra, fatalistler gibi ihtiyar-ı beşeri ma'dum addeden; ve beynelislâm «cebriyye» namını alan ba'zı mütekellimin-i ehl-i bid'at görülmemiş değildir. Fakat, ruh-u İslâma muhalif olan bu mezheb, beynelislâm makbule geçmemiş, ihtiyar ve mes'uliyyeti isbat edenlere karşı mağlûb olmuşdur. Binaenaleyh bugün ef'alinde mecbur olduğunu itikad edecek hiç bir Müslüman tasavvur edilemez. Hatta «ne ekersen onu biçersin» misli, Müslümanlar arasında pek ziyade şayi'dir. (3)

---

(3) Kadere iman, insandan irade ve ihtiyarı selb edeceği; levazım-ı maişeti tedarikden feragati, kendini tembelliğe vermeği, tehlikeye karşı müdafaayı lüzumsuz görmeyi istilzam edeceği fikri pek bâtıl bir zandır. «Bir Müslüman hükümeti eyyam-ı hayatımız ma'dud ve ecel-i müsemmayı tebdil edebilecek vesail-i ihtiyatiyye mefkud olduğuna kani' olduğu için taunun hücumuna karşı müdafaasız davranır» diyen felsefe lügatnameleri Müslümanlar hakkında pek yanlış bir zanda bulunmuşlardır. Çünki «Ey iman edenler! tedabir-i ihtiyatiyetinizi yapınız; vukuu melhuz olan tehlikeye karşı evvelce ihtiyatî tedbirlerde bulununuz», «Kendi kendinizi tehlikeye ilka etmeyiniz». Âyet-i kerimeleri bu zann-ı bâtılı esasından söküp atmıştır.

Hele Taun ve Cüzam hakkındaki ehadis-i şerife böyle bir zan ve zehaba hiç de müsait değildir: «Cüzamlıdan arslandan kaçar gibi kaç», «Cüzam sahibinden arslandan kaçar gibi kaçınız. O, bir vâdiye inerse, siz başka bir vâdîye ininiz.», «Cüzamlı ile aranızda bir mızrak boyu mesafe olduğu halde konuş.»

Kendi kabileleri namına biat için huzur-u risaletpenaha gelen hey'et-i murahhasa meyanında bulunan bir cüzamlıya Cenab-ı Peygamber Efendimizin elini vermeyerek: «Sen dön, seninle mübayaamız hâsıldır» buyurmuşlardı. Diğer bir def'a da Enes b. Malik ile bir yaygı üzerinde otururlarken huzur-u âlî-i risaletpenahîlerine bir cüzamlı geldiğini görmesiyle hemen: «Ya Enes, Yaygıyı dür, ayaklariyle üzerine basmasın,» buyurmuşlardı.

Taun hakkındaki şu hadis-i şerif de şayan-ı dikkattir: «Bir yerde Taun olduğu haberini alırsanız Taunun üzerine gitmeyiniz. Bulunduğunuz yerde Taun olursa Taundan kaçarak oradan çıkmayınız; ya'ni firar suretiyle o memleketten harice çıkmayınız.» Görülüyor ki: Bugün kolera ve sair hastalıklar hakkında vaz' edilen usûl-ü tahaffuzun esasını vaz' etmekde Nebiyy-i muhteremimiz ulûm-u hâzıraya onüç asır tekaddüm etmişdir.

Mes'uliyyet mebdei :

Diğer mebadî gibi mes'uliyyet mebdei de Din-i İslâmda pek sarih bir surette takrir edilmişdir. Din-i İslâm insanı meslûbülihtiyar addetmediği için insanın kendi iradesiyle yapacağı a'mâlden mes'ûl olacağını da bildirmişdir. «İhtiyar» mebdeini izah ederken zikr etmiş olduğumuz âyât-ı kerime bu ciheti natık olduğu gibi, şu âyetlerle hadisler de a'mâl ve niyattan mes'uliyyeti sarahaten iş'âr etmekdedir:

«Allahü Teâlâ yapdığından mes'ûl olmaz; hâlbuki insanlar mes'ûl olurlar.» «Bir kavm kendi nefislerini tağyir etmedikce Allahü Teâlâ da onlara vermiş olduğu şeyleri tağyir etmez. Ni'metlerini nikmete tahvîl eylemez.» «Allahü Teâlâ bir kavme in'am ettiği bir ni'meti, o kavm kendilerinden olanı, kendi ahlâk ve seciyyelerini tağyir etmedikce, tağyir etmez.» «Her kim yevm-i kıyamette sıkı bir muhasebeye tutulursa azab olunur; yahut heâk olur». «Kıyamet gününde âdem oğlu beş şeyden suâl olunmadıkca Rabbinin huzurundan ayrılmaz: Ömrünü ne ile ifna ettiğinden; gencliğini ne ile yıprattığından; malını nereden kazanıb nereye sarf ettiğinden; öğrendiği şey ile ne türlü âmil olduğundan.»

Din-i İslâmın te'sis eylediği mes'uliyyetin ehemmiyyeti:

Din-i İslâmın te'sis ettiği mes'uliyyet, her akl-ı selimin bilâ tereddüd kabûl edeceği mes'uliyyet-i şahsiyyedir. Bunun içindir ki: Nazar-ı İslâmda hiç bir kimse başkasının amelinden mes'ûl olmaz; Muahaze ve itaba uğramaz. Yine bu esasa binaendir ki: Din-i İslâm, âbâ ve ecdadın ma'siyetinden evlâd ve ahfadın mes'ûl olmasını mutazammın olan (ma'siyyet-i asliyye) nazariyyesini pek açık ve kat'î bir surette reddeder. Şu âyât-ı kerime ve ehadis-i şerife bu hakikati nâtıkdır :

«Günah işlemek şanından olan hiç bir kimse, diğerin günahını yüklenmez». «Habibim, sen onlara de ki: Allah'a ve Resulüne itaat ediniz», «Eğer bu itaatten i'raz ederseniz, Resulün emr-i tebliğde kendisine tahmil olunan mes'ûliyyet ancak kendisine, emr-i itaatte de size tahmil olunan mes'ûliyyet ancak size raci'dir; mâmafih eğer itaat ederseniz nail-i hidayet olursunuz; Resulün vazifesi yalnız açıkca tebliğ etmekdir; bundan başka bir şeye karışmaz», «Ey nâs Rabbinizden korkunuz ki: Hiç bir baba olursunuz; Resulün vazifesi yalınız açıkca tebliğ etmekdir; bundan başka bir şeye karışmaz», «Ey nâs Rabbinizden korkunuz ki: Hiç bir baba evlâdından dolayı hiç bir mükâfat ve mücazat görmez. Ne evlâdın ebeveynine, ne de ebeveynin evlâdına faide ve zararı dokunmaz». «İşte onlar gelib geçmiş bir ümmettir; kazandıkları kendilerine, sizin de kazandığınız kendinizedir. Onların yapmış oldukları şeylerden siz mes'ûl olmazsınız».

İhtimâl ki bu makama âtideki âyet ve hadîsler ile itiraz ederek İslâmdaki mes'ûliyyetin de mes'uliyyet-i şahsiyye olmadığı dermeyan olunur: «Kıyamet gününde kendi günahlarını kâmilen yüklendikden mâada bir de anlamadan, dinlemeden idlâl ettikleri kimselerin günahlarını yüklenenlerin günahı ne fena günahdır!», «Her kim iyi bir âdet ihdas ederse hem ihdas ettiği âdetin ve dolâyısiyle bu sünnetin ecrine, hem de, ümmet onunla âmil oldukca, onların ecri mikdarınca ecre nâil olur. Her kim de fena bir âdet ihdas ederse kıyamet gününe kadar hem kendi amelinin günahına, hem de onunla âmil olanların günahına giriftar olur».

«Âdem oğlu öldüğü vakitte ameli münkati' olur. Yalnız üç şeyde münkati' olmaz. Biri sadaka-i cariye (ya'ni mescid, hastahane, mekteb ve emsali hayrat), diğeri kendisinden intifa' olunan bir ilim; üçüncüsü de kendisine hayır duâ eden bir veled-i sâlih». «Hayre delâlet eden kimse o hayrı işleyen, şerre delâlet eden kimse de o şerri işleyen gibidir».

Bu âyet ve hadislerden anlaşılan ma'na, mes'ûliyyetin bir kimseden diğerine geçmesi, birinin ameli yüzünden diğerinin mes'ûl olacağı değil, belki işlenmiş olan bir amelin, hayr ü şerrin başkasına sârî olmasıdır. Çünki bu âyet ve hadislerde başkasının ameliyle müsâb veya muâteb olacağı gösterilen kimseler esasen amelden hâlî değildirler; Her birinin kendilerinden başlayıb âhara teaddî ve sirayet eden birer amelleri vardır. Bir kere kendilerinden, mes'ûliyyet-i zatiyyeleri tahtinde sâdır olmuş birer fi'l-i hayr veya şer vardır; sonra bu fiiller birini hayre sevk etmek, birinin iktisab edeceği hayre mani' olmak, bir sünnet-i hasene veya seyyie ibda' etmek, ta'lim-i ilm etmek, ba'del-mevt paydar olacak bir sadaka-i cariye te'sis etmek, a'mâl-i hayriyyesi başkalarına sârî bir evlâdın hüsn-ü terbiyesine itina etmek gibi şeyler olduğuna nazaran nef'ü zararları bittabi' çok zaman temadî ediyor. Binaenaleyh bu nef' ü zarar temadî ettikce onlara müteretteb sevab ve ikabdan, mes'uliyyetten evvelki fâillerinin de hissemend olması pek tabiî ve pek muhikdir.

Din-i İslâmın te'sis eylediği kaide-i mes'ûliyyet umumîdir:

Din-i İslâm mes'ûliyyet kaidesini gayet sarih ve metin olarak te'sis etmişdir. İslâmiyyet tarik-ı hayr ü şerri pek vâzıh olarak göstermiş, bunların hangisine gidersek kendi ihtiyarımızla gideceğimizden neticede ona göre mücazat veya mükâfat göreceğimizi bildirmişdir. İşin en mühim ciheti, İslâmiyyetin vaz' u te'sis eylediği mes'ûliyyetin umumî olub bundan enbiya ve mürselînin de kurtulamayacaklarıdır. Evet akide-i İslâmiyyeye göre enbiyay-ı izâm da mes'ûldür. Mehbit-i vahy olan, her emir ü işareti ümmetince mutâ' olan bir Nebiyy-i zişan da gerek ef'âlinden; gerek vazife-i risaleti tebliğ edişinden mes'ûldür: «Elbette kendileri-

ne peygamber göndrdiğimiz ümmtleri mes'ûl edeceğimiz gibi, mürselîni de mes'ûl edeceğiz» âyet-i kerimesi bunu mu'lindir.

Mes'ûliyyet mebdeinin bu derece kuvvetli bir surette teessüs etmesinden de anlaşılır ki: İhtiyar ve hürriyyet mebdei, Din-i İslâmda mühim bir mevki' işgal etmekdedir. Çünki bir taraftan ef'âl-i beşeriyyenin lâzım-ı gayr-i müfarıkı olan mes'ûliyyet vasfını insandan selb edib de diğer tarafdan yine isdar-ı evamir ü nevahî edecek bir din tasavvur olunamaz.

Din-i İslâmda aklın ehemmiyyeti:

Ahlâkın istinad edeceği esasların taharrisi ile meşgul olan felâsife-i kadîme ve cedide içinde en salim nazariyyat-ı felsefiyye, vazife ve mes'ûliyyet mebdeini yalınız akıl üzerine te'sis edenlerin nazariyyeleri olduğunu söylemişdim. «Vahy» iman kaydinden azade kalarak kaide-i ahlâkîyi sırf akıldan istinbat etmek isteyen bu felâsife, bu suretle, aklın hâiz olduğu yüksek mevkii akla bahş etmiş oluyorlar; başka türlü hareket, aklın şanına nakisa iras edeceği zannında bulunuyorlar.

Halbuki, yukarıda söylemiş olduğum vechle, beynelislâm vezaif-i ahlâkiyyenin, mes'uliyyet ve vazife mebde'lerinin «din» e «vahy» e müstenid olması bu mebde'lerin mahiyyet-i akliyyesini hiç bir vakıt zedelememiş ve zedelemek ihtimali yokdur, Müslümanlar nazarında bli'umum vezaif-i ahlâkiyye «vahy» e müstenid olmakla beraber akıl yine en yüksek bir mevkii ihraz etmekdedir.

Bunun sebebi ise Dinimizin mebnası, mebadi-i akliyye olmasındandır. Din-i İslâm, insanları sebil-i hakka da'vet ederken havarıkdan, acaib ve garaibden sarf-ı nazar ederek münhasıran bedihiyyat-ı akliyye, kavaid-i ilmiyye üzerine istinad etmişdir. Erkân-ı İslâmiyyeyi serbest münazara neticesi kabûl etmek Din-i İslâmın en mühim esaslarındandır. Din-i İslâm, doğrudan doğruya akla hitab eder; fikri muhasebeye çeker; idrak ile münakaşada bulunur. Ukul-u beşeri delil-i hissi ile ikaz etmedikce Hâkîm ve kaadir bir Allah'ın varlığına inanmaya icbar etmez. İman denilen şey bir emr-i kalbî ise de her hâlde istihsan-i aklî semere olmak icab eder. Din-i İslâmda en mezmum bir şey varsa o da akla müracaat etmeksizin bir şeyi kör körüne taklîd edivermekdir. Hatta mukallidin imanına sahih nazariyle bakmayanlar da çokdur.

Usûl-ü imaniyye hakkında ukulü ikna' için varid olan âyât-ı kerimeyi Gazalî (766) ya iblâğ ediyorsa da biz onları bırakarak şu bir kaç hadis-i şerifi zikr ile iktifa edeceğiz:

1) «İnsanın dini aklıdır; aklı olmayanın dini de yokdur:»

2) «İnsanın kıvamı aklıdır; akılsızın da dini yokdur.»

3) «Akl ile merzuk olan, kendisine akıl bahş edilmiş olan kimse kurtuluşu, saadeti bulmuşdur.»

4) «Aklı müstekim olmayan kimsenin dini de müstekim değildir.»

5) «Allah tarafından şuna şahidim ki: Âkilin son yeri cennet oluncaya kadar hiç bir def'a ayağı kaymaz ki, Allahü Teâlâ hazretleri onu kaldırmasın; ya'ni akıllı olan bir kimsenin gideceği son yer mutlaka cennettir; oraya varıncaya kadar ba'zen ayağı kaysa da Allahü Teâlâ onu irşad eder ve nihayet o makamı bulur.»

6) Bir kimsenin Müslüman olması; o kimsenin ukde-i aklı ya'ni derece-i aklı ma'lûmunuz olmadıkca okadar hoşunuza gitmesin!»

7) Cennet yüz derecedir. Bu derecatın doksan dokuzu ehl-i akl için, bir derecede onların dununda olan sair nâs içindir.

8) «Yâ Ali! Nâs, Allahü Teâlâya her nevi' hayır ve iyilik ile tekarrüb ederse, sen enva'-ı akl ile tekarrüb et, ki onlara dünyada indennas ve âhirette indellah derecat-ı âliye ile tekaddüm edesin.»

9) «Nâs hayır işlerler, alacakları ise akıllarının mikdarma göredir.»

10) «Din, aklın tâ kendisidir; aklı olmayanın dini de yokdur.»

Aklın hiç bir şey ile kaabil-i vezn ü kıyas olmayan kıymet-i ulyasını Hz. Peygamber (S.A.V.) efendimiz işte bu gibi esaslar ile takdir ediyor. İmanın esası ve müstenidi bizde akıldır. Gerek vücud-u Bârîye ve gerek nebiyy-i ekrem Hz. Muhammed (S.A.S.) efendimizin sıdk-u risaletine iman eden her Müslüman, şübhesiz tarik-ı istidlâle müracaatla bu hakikatlere kani' oluyor.

Akla bukadar yüksek bir pâye verildiği içindir ki: Din-i İslâmda akla gayr-i münkeşif esrar-ı imaniyye yokdur. Hiç bir kimseye (aklın alsın almasın her hâlde iman ile mükellefsin; mesail-i imaniyyeyi münakaşaya aklın salâhiyyeti yokdur.) denilmemiş ve denilmez.

O derece ki: Muhakemât-i akliyye neticesi Kur'an'ın vahy-i münzel, Hz. Muhammed'in Nebiyy-i mürsel olduğuna itmi'nan hâsıl oldukdan sonra bile nusus-u şer'iyye ile delil-i kati-i aklî beyninde bir teâruz mevcud olduğu görülse, daima nusus-u şer'îyi te'vil cihetine gidilir. Bu gibi ahvâlde; bütün ulemay-i İslâmın ittifakı üzere asıl iman istidlâl-i aklîye istinad ettiği için; nassı te'vîl ile zahirinden mütebadir olan ma'nayı terk etmek lâzım görülmüşdür. Zira bu takdirce nassa itibar etmak aslı fer'a feda etmekdir, diyorlar.

Elhâsıl bizce mebadi-i ahlâkiyyenin «din» e, «vahy» e müstenid olması onların mâhiyyet-i akliyyelerine zerre kadar halel iras etmez.

Vazife mebdeinin Din-i İslâmda mevkii :

Felsefenin ahlâk için vaz' eylediği ikinci mebde', vazife tasavvurudur. Nazariyyat-ı âliye-i felsefiyyeye göre diğer mebde'ler gibi vazife mebde'i de akıl üzerine müsteniddir.

Bize göre, şübhe yok ki, vazife mebdei de «din» e, «vahy» e müsteniddir. Vazifenin dine müstenid olması, sırf akla müstenid olmasından daha sağlam ve daha esaslı olduğunu isbat etmezden evvel vazifenin ta'riflerini bir kere gözden geçirelim:

Vazife ile kanun-u ahlâkî, yekdiğerine müradif olarak zikr ediliyor; Binaenaleyh kanun-u ahlâkî gibi vazife de mutlak ve vacibdir. Vazife için umumî bir ta'rif yapmak lâzım gelirse deriz ki: «Vazife, ulviyye ve süfliyyeyi teşkil eden anasır-ı mevcudenin; en ufak bir zerreden en büyük bir kitleye kadar bütün mevcudatın; inkiyada mecbur oldukları bir kanun-u umumîdir.»

Evet, bütün mevcudat vazife denilen bir kanun-u umumiye tebean hareket ederler. Avalim-i nâmütenahîye nisbetle bir zerre makamında olan insan, nezaman ve nerede bulunursa bulunsun, bu kanunun münkadı olmakdan kurtulamaz. İnsan için vacibilittiba' olan vazifeyi muhtelif surette ta'rif ediyorlar, biz bu ta'riflerden mütekaddiminin «Başkalarının bize yapmalarını arzu ettiğimizi biz de onlara yapmak, bize yapılmasını istemediğimizi biz de onlara yapmamak» tarzındaki ta'rifi ile müteahhirinin ta'riflerinden en meşhuru olup umumen kabûl edilmiş olan, Kantın: «Vazife; insanın, fi'lî bir kaide-i umumiyye olabilecek surette hareket etmesidir.» Meâlindeki ta'rifini zikr ile iktifa edeceğiz.

Dikkat edilecek olursa, her iki ta'rife göre de «vazife». İfasına mecbur olduğumuz «hayr» dan başka bir şey değildir. Çünki bir insan, şer olan şeyi hiç bir vakıt vazife olarak ifa etmez; yapmış olduğu fenalığın bir kanun-u umûmî olmasını arzu edecek kimse tasavvur olunamaz. Yapdığı fenalık bir kanun-u umumî olunca başkaları tarafından kendisine de yapılacağı şüphesizdir. Fakat insan ef'âl-i hasenede bulunursa diğerleri de ona tebaiyyat edeceklerinden gaye-i insaniyyet olan saadet te'min edilmiş olur.

Bizce vazifenin, herkes için umumî ve beşeriyyetin te'min-i saadeti için zaruri olan kanun-u ahlâkînin menşe-i vahy olduğunu söylemiş idim. Bu itibar ile vazifeyi: «Şer'an müterettib-i zimmet olan, ta'bir-i diğerle şeriatin ifasını emr eylediği hayırdır.» diye ta'rif edebiliriz. Vazifeyi bu yolda tarif ettiğimizden dolayı vazife mebdei, mahiyyet-i akliyyesinden bir şey kayb etmiş değildir. Çünki, bir Müslümana göre zahir-i hâlde kendinden haric bir menba'dan sadır olan bu evamir ve nevahiye mütabaat etmek, hakikatte, yine vazife tasavvurunu mebde-i aslisi olan akıldan iktibas etmekdir.

Ayni zamanda vazife denilen küllî ve zarurî kanunun menşei bize göre vahy-i münzel olması, Kant'ın umumen kabûl olunan: «öyle hareket et ki iradenin tabi' olduğu kaide-i külliyye, ya'ni itaat ettiğin kanun, bir kanun-u küllî mebdei suretinde olsun» kaide-i meşhuresini kabûl etmemize hiç de mani' değildir (4). Diyebiliriz ki bizim tabi' olduğumuz kanun-u ahlâkî de esasen bundan ibarettir. Vezaif-i ahlâkiyyemizin ta'rifatı ve tatbikatına dair olan evamir ve nevahinin cüz'iyyatını bir tarafa bırakarak nusus-u şer'iyyeden asıl kanun-u küllü taharri etmek istersek görürüz ki: Bu kanun taraf-ı şari'den ukul-ü nâsa daha kolay nüfuz edebilecek bir tarz-ı ekmelde ifade edilmiş, kanun-u küllî ve mutlak olan hayrın ne olduğu daha vazıh bir surette bildirilmişdir.

Cenab-ı Peygamber: «Birr, ya'ni iyilik, kalbin mutmain olduğu şeydir; günah ve kötülük de nefsini tahriş ve tazyik eden şeydir. Sana hilâfına fetva verseler de aldırma; tekrar ederim ki sana başka türlü fetva verseler de dinleme» buyuruyor.

Diğer bir hadis-i şerifde şöyle buyuruluyor: «Birr, ya'ni hayr hüsn-ü ahlâkdır. Günah da kalbinde yerleşib de nâsın ona muttali' olduğunu istemediğin şeydir.», «Senden sudurunu halkın gördüğünü istemediğin şeyi yalnız iken de kendi kendine yapma.»

Dikkat etmemiz lâzımdır ki: Birinci hadis-i şerifde kalbe itmi'nan veren şeylerin hayır olub bunun birincinin aksine olanların da şer olduğu zikr ediliyor. Şübhe yok ki, varidat-ı kalbiyyemizin hak veya bâtıl olduğunu anlamak için yine aklın delâletine, nur-u irşadına muhtacız; ona müracaat edeceğiz. İkinci hadis-i şerifde ise nâsın muttali' olduğunu istemediğimiz şeyleri yapmakdan men' olunuyoruz. Bir kere düşünelim, nâsın muttali' olduğunu istemeyeceğimiz şey, aklın bir kaide-i külliyye olarak tanımak istemediği, beğenmediği şeyden başka ne olabilir?..

Hayr ü şerrin mahiyetlerini ta'yin eden kavanin-i İslâmiyye Kant'ın kanununa da müraccahdır:

Biz yine aklımıza istinaden diyeceğiz ki: Birr ve ma'siyetin, hayr ü şerrin mahiyetlerini ta'yin eden bu kaideler, bu hadis-i şerifler Kant'ın kanun-u ahlâkisine de racihdir. Zira Kant'ın kanun-u ahlâkîsi, yalnız ef'âlimize, a'mal-i cevahirimize şamil gibi görünüyor. Niyat ve makasıdımızı, kalbî olan a'malimizi bu kanun ihmâl ediyor. Kuvvede kalıp sahai- tatbika çıkamamış a'male mes'uliyyet terettüb edeceğini bu kanun okadar açık göstermiyor bu kanundaki «hareket et» siga-i emrinin mu-

(4) Çünki: «Hikmet mü'minin kayb olmuş malıdır; onu nerede bulsa alır.» hadis-i şerifindeki irşad-ı ulviye tebeiyyet etmek de bizim için yine bir vazifedir; bunu ta'rif eden de yine Dindir.

tazammın olduğu ma'nayı niyatımıza da teşmil etsek hadis-i şerifin tarz-ı beyanındaki rüchan ve kemale yine halel gelmez.

Zira, bütün insanları yekdiğerine karşı fenalık etmek kasd u niyyetiyle meşbu' farz ettiğimize göre de, irade-i şer a'mâl ve cevarih vasıtasiyle fi'len haricde tecelli etmedikce kimseye bir zarar terettüb etmeyeceğinden Kant'ın ta'rifindeki bu hükmün kanun-u ahlâkîyi, vazifeyi yalnız a'mal-i cevarihin hüsn-ü isti'maline kasr ettiği anlaşılıyor. Kalbinde besleyip de harice çıkaramadığı muzir ve fâsıd fikirlerden dolayı kanun-u ahlâkîye mugayir harekette bulunmuş sayılmıyor. Hâlbuki hadis-i şerifde, hayr olsun, şer olsun niyatımızın kâffesinden mes'ûl olduğumuz sarahaten tebeyyün ediyor. Binaenaleyh bizim tabi' olduğumuz kanun-u şer'îye göre, biz saha-i fi'le çıkmamış olan niyatımızdan mes'ulüz. Âyât-ı Kur'âniyye de bu ciheti natıkdır: «Nefsinizde olanı ızhar da etseniz, ihfa da etseniz Allahü Teâlâ hazretleri sizden hesabını soracakdır.», «Şübhesiz kulak, göz, kalb; bunların hepsinden dolayı suâl vaki' olacakdır. Ya'ni insan bütün a'za ve cevarihinin yapdığından mesûldür.»

İnsanın kıymet-i ahlâkiyyesî a'mâl-i zâhiresinden ziyade niyyetiyledir :

Müslümanlıkda insanın kıymet-i ahlâkiyyesi a'mâl-i zâhiresinden ziyade niyyetiyledir. Cenab-ı Peygamber Efendimiz a'malimizin kıymeti ancak niyyat ile ölçülebileceğini bize pek vâzıh bir surette bildirmişlerdir: «Amellerin kadri, haiz olacakları mevki' ancak niyyat iledir. «Allahü Teâlâ sizin suretlerinize, amellerinize bakmaz; belki kalblerinize, niyyetlerinize bakar.», «Mü'minin niyyeti amelinden hayırlıdır».

Dikkat edilince görülür ki! Kant'ın kaidesi, yukarıda söylediğimiz kaide-i külliyye-i şer'iyyenin bir fer'i olub: «Her neyi ki halk tarafından sana yapıldığını istemezsen, onunla halkı iz'ac etme!» hadis-i şerifine nâzırdır.

Müslümanların hakikatte tabi' oldukları düstûr-u ahlâkî işte budur. Binaenaleyh bizim Dine istinad ettirerek vazife hakkında dermeyan etmiş olduğumuz ta'riflerdeki noksanı da ikmâl ettiği cihetle, en doğru ve en mükemmel bir ta'rifdir. Çünki bütün şerayi'-i İlâhiyye hayrı, mehasini âmir olduğu gibi, ne gibi şeylerin hayır olduğunu ve vazıh bir surette beyan ve muhakememize arz etmişdir. Şerayi'-i İlâhiyyenin evamir ve nevahisinde olan hükm-ü lâ tuhsâ, akl-i selîm nazarında pek âşikâr bir surette mütecellîdir.

Müslümanlıkda ifay-i vazifeden gaye :

Mebadi-i ahlâkiyyeyi akla ibtina ettiren rasyonalistler: «Vazife için ifay-i vazife» esasını ta'kib ediyorlar. Ya'ni demek istiyorlar ki: Vazife,

vazife olduğu için ifa edilir; vazifeden maksad ve gaye, yine vazifedir. ta'bir-i diğerle, kanuna hürmet ve itaattir.

Mebadi-i ahlâkiyyeyi Dinden iktibas eden Müslümanlar ise: «bir vacibi Allah'ın emri olduğu için icra etmek» esasını ta'kib ederler. Mâmafih rasyonalistlerce «vazife için ifay-i vazife» den ma'nay-i ahlâkî ve amelî ne ise, Müslümanlarca da «Bir vacibi Allah'ın emri olduğu için icra etmek» deki ma'na da meâl itibariyle odur ve hatta ondan çok daha yüksekdir. Çünki Müslümanlıkda en büyük makam «tekva» dır. Tekvâ, bütün a'malini, ibadet ve taâtini hiç bir men'faat gözetmeyerek sırf rızay-ı bârî için, emr-i İlâhî olduğu için yapmakdır. A'mâl ve ef'âlimizin menfaat mukabili değil, rızay-i Barî için yapılmak lâzım geleceği ise Müslümanların havas ve avamınca ma'lûm bir fikr-i müşterekdir. Zira Kur'anda saadet-i dünyeviyye ve uhreviyyenin envaı ta'dad edildikden sonra: Cenab-ı Hakkın rızası bunların hepsinden büyükdür? Fevz-i azîm işte bu rıdvandır; Rızay-ı İlâhîyi tahsîl edenlerdir ki en büyük saadete nail olurlar.» Buyuruluyor.

Rızay-ı İlâhî, şübhe yok ki, me'murun bih olan, ta'bir-i diğerle insanı menzil-i saadete isâl edecek olan a'mâl ve ef'âle ve hatta huturat-ı kalbe terettüb eder. Din-i İslâma göre her hangi bir ameli, halis olmak için «livechillâh - başka bir şey düşünmeksizin yalnız rızay-ı Bârî için» yapmak lâzımdır.

Sahib-i şeriat Hz. Resul-ü Ekrem Efendimiz gece el ayak çekildikden, herkes uykuya vardıkdan sonra okadar namaz kılarlardı ki, ayakları şişerdi. Zevcesi Ayşe (R.A.) bir def'asında da, «Ya Resulallah! kendini niye bu kadar yorarsın? olmuş, olacak günahların mağfur olmamış mıdır?.. » diye ızhar-ı âsâr-ı şef'kat etmesine karşı: «Abd-i şekûr da olmayayım mi?..» cevabını almışdı.

Hz. Ömer b. Hattab, ashabdan Sahib-i Rumî hakkında: «Allahü Teâlâ Hazretleri Sahib'e rahmet etsin; imanı okadar kavidir ki, Allahdan korkusu olmasa da kendisine azabdan eman nazil olsa da yine ona isyan etmez.» Buyuruyorlar.

Hz. Ömer ibn'il Hattab'ın şu ifadesinden de anlıyoruz ki: itaat ve ibadetin en büyüğü ve en efdali, vacibülittiba' olan makam-ı a'lây-ı ulâhiyyenin celâlet-i kadrine ihtiramdan neş'et eden ibadet ve tâattır; Asıl rızay-i İlâhî de bundadır.

Süfyan-ı Sevrî Rabia-i Adeviyye'ye: «İmanının hakikati nedir?.» diye sorunca o: «Allah'ın ne cehenneminden korkduğum, ne de cennetini sevdiğim için ibadet etmiş değilim. Yoksa kötü hizmetkârdan ne farkım kalır? Ben ona muhabbetimden, iştiyakımdan dolayı ibadet ederim» cevabını veriyor.

Ebu Süleyman-ı Dârânî de şöyle diyor: «Allah'ın öyle kulları vardır ki, onları ne cehennem korkusu, ne de cennet ümidi Allah'dan gafil bırakmaz. Ya'ni Allah'ı tefekkür bu gibi şeyleri akıllarına getirmez; nerede kaldı ki dünyayı!»

Buraya âid zikr edilecek ehadis ve âsâr okadar çokdur ki, onları ta'dad ile bitiremiyeceğimizi söylemekle iktifa ederiz. Artık bilmem ki:

İnsanlar vahye iman etmeden, yalnız «vazifeyi vazife olduğu için ifa» nazariyyesi aşkiyle bu raddeye kadar tehzib-i ahlâka muktedir olabilecekler mi?..

Müslümanlıkda asıl mühim olan bir cihet daha var ki o da: Vazifede bir menfaat düşüncesi olmadığı gibi, ihraz-ı şan ü şeref, ibkay-i nik-i nâm etmek gayesinin de makbûl olmamasıdır. Çünki bu hususda sahib-i şeriat ihlâsı emr ediyor: «Ey nâs! a'malinizin livechillâh olmasına, ona başka hiç bir niyyet karışmamasına dikkat ediniz. Zira Allahü Teâlâ a'mâl içinde hâlis olarak kendi rızası için yapılmış olanlarından başkasını kabûl etmez.», «Cenab-ı Allah amelin yalnız hâlis olanını ve vech-i Zülcelâli taleb ederek yapılanını kabûl eder.»

Müslümanlıkda a'mâl-i salihanın gizli olanı açık olanına müreccah olması da bunun içindir. Yine bunun içindir ki: Sağ elin verdiğini sol el duymamalıdır.» sözü her Müslümanın kalbinde yer tutmuşdur. Bundaki zevk-i vicdanî lezzetini bilmeyen şarklı bir Müslüman yokdur. Dersek mübalâğa etmiş olmayız.

«Eğer sadakayı açıklarsanız ne a'lâ: Eğer gizleyib de fukaraya verirseniz sizin için daha hayırlıdır.»

«Birr ü hayrın tamam olması, gizli yerde açıkdaki amelini yapmaklığına vabestedir.». «Her kim kendisi ile Allah arasındaki hâli, ya'ni gizli amellerini düzeltirse Allahü Teâlâ da o kimse ile halk arasındaki muameleden, ya'ni açık amellerinden mütevellid fenalığa mahâl bırakmaz; Her kim bâtınını, sırrını ıslah ederse Cenab-ı Hak zâhirini, alâniyyetini güzelleşdirir.» Bu gibi desatir-i İslâmiyye hep amelde ihlâsı ve «vazife için ifay-ı vazife» yi emr ediyor.

Görülüyor ki? Rasyonalistlerin ta'kib eylediği «vazife için ifay-i vazife» esası, Müslümanlıkda daha yüksek ve daha ûlvîdir. Mebadi-i ahlâkiyyeyi dinden iktibas etmekle bu esasatın kuvvetine halel gelmiş değlidir; çünki bizzat din, bu esası âmir ve müşevvikdir. Demek ki vacibat-ı ahlâkiyyenin vahy ü nübüvvetten muktebes olması, bu mebadînin aklî olmasına zerrece halel iras etmiyor.

Müslümanlıkda saik-i vazifenin derecatı :

Saik-ı vazife olarak yine vazifeyi kabûl etmek; yahud bir vacibi Allah'ın emri olduğu için ifa etmek şübhe yok ki, en ulvî bir mertebe-i ahlâkîye yükselmeye vabestedir.

Bunun için nekadar metin bir mücahedeye, nekadar âlî bir terbiye-i fikriyye ve ruhiyeye ihtiyac olduğu vareste-i izahdır. Halkın çoğu bu gaye-i kemâli yalınız tasavvur etmekle iktifa eder. Bu ekseriyyetin saha-i fi'liyyatta saikı, nekadar olsa ruz-u cezadaki sevab u ikab tasavvurudur; ta'bir-i diğerle fikr-i menfeattir.

Mâmafih vazife telekkisinde yukarıdaki derece-i kemale yükselemeyen avam tabakası bile, a'mâlde ihlâsın vücub ve ehemmiyyetini pek ziyade takdir etmekdedir. Evamir-i diniyyenin umuma şamil, ya'ni vazifenin küllî ve umumî olması, havas u avam, bütün Müslümanlara a'mâlde ihlâsm gaye-i yegâne olduğu fikrini telkin etmiş olduğundan hepsinde ihlâsa bir temayül vardır. Şukadar ki bu ihlâs hepsinde bilfiil mevcud olamıyor. Bedihi bir hakikattir ki: Bütün insanların terbiye-i ruhiyyesi ve tashih-i ahlâkı nokta-i nazarından hakayık-ı mücerredeyi telkin etmek bir devay-ı kâfî değildir. Nüfus-u beşeriyyenin kemalât-ı ahlâkiyyeye vâsıl olabilmesi için terhib ve tergib-i maddiye ihtiyac vardır. Çünki hakayık-ı mücerrede için menfeat-ı maddiyyesini feda edecek yüzde kaç kişi tasavvur edilebilir?. İşte bu ciheti nazar-ı itibara alan şeriat-ı İslâmiyye tergibat ve terhibat-ı müşahhasaya, saadet ve şekavet-i uhreviyyenin tafsîl-i ahvaline pek ziyade itina etmişdir.

Binaenaleyh şeriat-ı İslâmiyyenin nâsı tarik-ı hayr ü salâha sevk için ettiği hitabların mevzuu iki dereceli olmuş oluyor:

1 — Saadet-i mahza ve rızay-ı İlâhî.

Şayan-ı dikkattir ki: İslâmiyyette saik-i fazilet olan sevab u ikab-ı uhrevî, fikr-i menfaat, ba'zı mezahib-i felsefiyyenin telkin eylediği menfaat mebdeinden çok daha yüksek ve hatta onlarla hiç bir alâkası yokdur. İslâmiyyetteki menfaat, menfaat-i muaccele değil, menfaat-i müecceledir. Bu menfaat-i müeccele, neş'et-i ulây-i beşeriyyede terbiye-i fikriyye ve ruhiyyeyi teshil edeceği için iradenin bir gaye-i kıymetdara kolayca teveccüh etmesine de yardım ediyor. Bu itibar ile vazifesini bir menfaat-i uhreviyye sevdasiyle ifa edenler bile, menfaat-i uhreviyye mülâhazasiyle beraber, kâinatı nizam-ı ekmel üzerine yaradan, nev'-i beşer için saadet-i dünyeviyye ve uhreviyyesini kâfil ve fıtrat-ı asliyyesine en muvafık kanunları vaz' eden Allah'ın emrine inkiyadı düşüneceklerinden neticetülemr, yine amellerinin muktezisi bir hayr-i mahz olmuş olur. Binaenaleyh Müslümanlarca «saik-i vazife» iki dereceli olmakla beraber rasyonalistlerin insanları mükellef tutmak istedikleri meşhur kaide-i külliyyeye tamamiyle muvafık bir tarzda hareket edilmiş oluyor.

Zaten vazife fikri bir taraflı olunca, sırf nazarî ve mücerred bir mahiyyeti haiz olarak kalır ve bilfiil kalblerde yer etmez ve ahlâkiyyunun gaye-i hayallerini ta'yin eden bir temenni-i sarf mertebesinden öteye geçemez.

Nazar-ı İslâmda vezaif-i diniyye-i ahlâkiyyenin derecesi:

Mesrudat-ı sabıkadan da anlaşılacağı vechle, insanlar terbiye itibariyle mütefavittir; binaenaleyh mükellefiyetleri de mütefavit olmak icab eder. Bunun içindir ki: Vezaif-i ahlâkiyyemiz de iki derecelidir:

1 — Âhara karşı «adl», nefse karşı «ruhsat»;

2 — Âhara karşı «ihsan», nefse karşı «azimet».

İslâmda, vezaifin en aşağı derecesi birinci kısım, en yüksek derecesi de ikinci kısımdır.

Vezaif-i ahlâkiyyeyi bu yolda taksim etmek, müteahhirin-i felâsifenin vezaifi, «Vezaif-i muzîka» ile «vezaif-i müvessia» diye tasnif etmelerine pek benzer.

Vezaifin iki dereceli olmasına nazaran, bir Müslim mükellef, teaddî ve zulme karşı mukabele-i bilmisil ile me'zun olsa bile, daha yüksek bir mertebe-i ahlâkiyye ehline yakışacak vechle şerre hayr ile mukabele etmek vazifesiyle de kendisini mükellef addeder ve bu mükellefiyetini bilir..

Mâmafih seyyieye misliyle mukabele halinde bile bir insan gördüğü muameleden başkasını yapmağa me'zun değildir. Eğer fazlasını yapacak olursa ona zulm etmiş olur. Hâlbuki İslâmda zulüm yapmak şöyle dursun, zalimlere temayül etmek bile memnu'dur. Seyyieye misliyle mukabele ruhsatı ibzâl olunmakla beraber fazlasından men' olunmuşdur.

«Ey akıl sahibleri! Sizin için kısasda hayat vardır; Bununla beraber umulur ki: Allahdan ittika edesiniz.»,. «Her kim size teaddî ederse size ettiği teaddî ve tecavüzün misliyle ona mukabele ediniz. Lâkin Allah'dan ittika ediniz, korkunuz ve biliniz ki Allah müttekilerle beraberdir.»

«Bir seyyienin cezası onun gibi bir seyyiedir; lâkin her kim rah-ı afv ü salâhı tutarsa ecri Allah'a kalır, şübhesiz Allah zulm edenleri sevmez» gibi bir çok âyât-ı kerime bir tarafdan adl ü ruhsata me'zuniyyet veriyor, diğer tarafdan da gördüğü muameleden ziyadesini yapmaması için mümkin olduğu kadar azimet cihetine temayül ettiriyor.

Zaten bir çok âyât-i kerime ve ehadis-i şerifede doğrudan doğruya ihsan ve azimeti emr etmekdedir: «Eğer afvederseniz; tekvaya daha muvafık bir iş yapmış olursunuz». «Siz eğer bir hayrı ızhar veyahud bir fenalığı afvederseniz şübhesiz Allah afv-i cezîl sahibidir; sizi afveder. Kudret-i vasia sahibidir; size mukabele etmeğe kaadirdir.»

«Afve sarıl, iyiliği emr et; cahillerden de yüz çevir.», «Afiv, yapmağa en ziyade şayeste olan şeydir.», Her kim kıyamet gününde Bârî Teâlâ tarafından bünyan-ı makamı i'lâ eylediğini, derecatı ref' olundu-

ğunu isterse kendisine zulm edeni afvetsin, kendisini mahrum edene i'ta eylesün. Kendisiyle görüşmek istemeyenle görüşsün, kendisine fena söz söyleyene hilm ile mukabele etsin.»

Hulâsa: Din-i İslâmda vezaif-i ahlâkiyyenin en yüksek mertebesi kötülüğe iyilikle mukabeledir. Mukabele-i bilmisle de me'zun olmakla beraber mislinden fazlasını yapmakdan memnu'dur.

Dersin hulâsası

1 — Kavaid-i ahlâkiyye; itikadat, ef'âl-ve a'mâl arasındaki münasebat-ı vicdaniyyeyi terbiye ve tasfiyeye hâdimdir. Bu kavaidi insanlara ilk ta'lim eden «din» dir. Bunun içindir ki: akıllara hayret veren faziletlerin inkişaf ettiği devirler, daima din ve imanın kuvvetli olduğu zamanlara tesadüf etmişdir.

2 — Evamir-i ahlâkiyyenin en büyük hâmîsi, kuvve-i te'yidiyyesi bir Kaadir-i mutlak hazretlerinin âhiret gününde ibadını ten'îm veya ta'zib edeceği hakkındaki «iman-ı kavî» dir. Binaenaleyh sırf akıl üzerine müesses bulunan kavanin-i ahlâkiyye ekseriyyet-i azime-i beşeriyyet için vacibülittiba' olamaz.

3 — Bir dinin tabiî ve umumî olabilmesi için o dinde kavanin ve müeyyidat-ı ahlâkiyyenin mufassal, sarih, esaslı olması lâzımdır. Bu nokta-i nazardan tedkik edilince Din-i İslâmın tabiî ve umumî ve asrın ihtiyacatını kâfil bir din olduğu tezahür eder. Çünki sahib-i şeriat (S. A. V.) Efendimizin: «Ben ancak mekârim ve fezail-i ahlâkı tamamlamak için ba's olundum» buyurmaları Din-i İslâmın, hakikaten bir din-i ahlâk olduğunu gösterir. Din-i İslâmda evamir-i ahlâkiyye ile feraiz-i Diniyye ve teabbüdiyye âdeta şey'-i vâhid gibidir.

4 — İslâmda Dinin esasını teşkil eden iman ile ahlâk arasında da büyük bir münasebet vardır. «İman, yetmiş bukadar nevi'dir; efdali, «Lâilâhe illallah» demek, ednası güzergâh-ı nâsdan eza verecek bir şeyi kaldırmakdır; Haya da imanın nev'idir.» hadis-i şerifi İslâmda ahlâkın nekadar yüksek bir mertebeyi haiz olduğunu gösterir.

5 — Ferdî ve ictimaî bütün vezaif-i beşeriyye Dinimizde akla durgunluk verecek teferruât ve tafsilât ile ta'yin edlimiş ve bu vezaif kavî bir müeyyideye rabt olunmuşdur.

6 — Biz Müslümanlar, mebadi-i ahlâkiyyenin ancak »din» e istinad edebileceğini kabûl etmekle en sâlim bir felsefe tarafından ahlâk için ta'yin edilen mebadiyi de ihmâl etmiş olmuyoruz. Bu mebadiyi taîyin eden Dinimiz, akla istinad ettiği cihetle mebadi-i ahlâkiyyenin dine müstenid olması aklı haiz olduğu yüksek mevki'den tenzil etmez.

7 — Rasyonalist feylesoflarınca ahlâkın en mühim bir mebadisi olan ihtiyar, Din-i İslâmda da en mühim bir esasdır. Din-i İslâm insanın bir şeyi işleyib işlememekde muhtar olduğunu bildirmiş ve mes'ûliyyet esasını takrir eylemişdir. Teâlîm-i İslâmiyyeye göre, insan ef'âl-i ihtiyariyyesinin hiç birinde mecbur değildir.

8 — Kadere iman, ihtiyar mebdeine münakız değildir, Müslümanlar, mes'uliyyetin mütevekkifi aleyhi olmak üzere insanda bir ihtiyarın, irade-i cüz'iyyenin, bir de Halik-ı Teâlâya âid, «irade-i külliyye» nin vücuduna, sevab ü ikabın da irade-i cüz'iyyeye terettüb ettiğine kail olmuşlardır. Bir Müslüman hem kadere, ya'ni her şeyi Cenab-ı Allah'ın halk etmesiyle vücudpezîr olduğuna inanır, hem de herkesin yapdığı amellerden dolayı mes'ûl tutulacağı itikadında bulunur. Bunların birleşmesinde istib'â olunacak bir cihet yokdur.

Kadere iman, insandan irade ve ihtiyarı selb edeceği; levazım-ı maişeti tedarikden feragati, kendini tenbelliğe vermeği, tehlikeye karşı müdafaayı lüzumsuz görmeyi istilzam edeceği fikri her hâlde bâtıl bir zandır; ahkâm ve evamir-i İslâmiyyeyi bilmemekdir.

Cüzam ve taûn hakkındaki ehadis-i şerife bu yanlış zehabı esasından silip atmak için kâfidir.

9 — İslâmda mes'ûliyyet mebdei de pek kuvvetli bir surette ta'yin olunmuşdur. Kavaid-i İslâmiyye mucibince her şahıs yapmış olduğu a'malinden mes'ûl ve fakat hiç bir kimse başkasının amelinden mes'ûl değildir. Bunun içindir ki ma'siyyet-i asliyye nazariyyesi Din-i İslâmda pek açık ve kat'î olarak reddolunmuşdur.

10 — Müslümanlar nazarında bil'umum vezaif-i ahlâkiyye «din» e müstenid olmakla beraber akıl yine en büyük bir mevki' ihraz etmekdedir; çünki Din-i İslâmın mebnası, temeli akıldır; erkân-ı İslâmiyyeyi serbest münazara ve münakaşa neticesi kabûl etmek bu dinin en mühim esaslarındandır.

11 — Vazife, bütün mevcudatın inkiyada mecbur oldukları bir kanun-u umûmîdir.

İnsanların tabi' oldukları vazife-i ahlâkiyyeyi şu yolda ta'rif edenler var: «Başkalarının bize yapmalarını arzu ettiğimizi biz de onlara yapmak, bize yapılmasını istemediğimizi biz de başkalarına yapmamak.»

Müteehhirin-i felâsife tarafından umumen kabûl edilmiş olan en meşhur ta'rif, Kant'ın: «Vazife, insanın, fi'li bir kaide-i umumiyye olabilecek surette hareket etmesidir.» meâlindeki ta'rifidir.

Biz vazifeyi şu yolda ta'rif edebiliriz:

«Vazife, şeriatin ifasını emr eylediği hayırdır.» Vazifeyi bu suretle ta'rif etmek, vazife mebdeinin, mahiyyet-i akliyyesine halel vermediği

gibi, Kant'ın umumen kabûl olunan kaide-i meşhuresini kabûl etmemize de mani' değildir.

12 — «İyilik, hayır, kalbin mutmein olduğu şeydir; günah da kalbine ıztırab veren, kalbinde yerleşib de nâsın ona muttali' olduğunu istemediğin şeydir; hilâfma fetva verseler de aldırma. «Gibi husus-u şer'iyye, hayr ü şerrin ne olduğunu pek vâzıh bir surette bildiriyorlar.

13 — Hayr ü şerrin mahiyyetlerini ta'yin eden desatir-i şer'iyye, Kant'ın kanun-u ahlâkisine de racihdir. Çünki kanun-u şer'îde hayır olsun şerrolsun niyet ve makasıdımızın kâffesinden mes'ûl olduğumuz sarahaten tebeyyün ediyor. Hatta diyebiliriz ki: Müslümanlıkda insanın kıymet-i ahlâkiyyesi a'mâl-i zahiresinden ziyade niyyetiyledir.

14 — Rasyonalistler: «Vazife için ifay-i vazife» düsturunu ta'kib ettikleri gibi Müslümanlar da «Bir vacibi Allah'ın emri olduğu için icra etmek düsturunu ta'kib ederler. Müslümanlara göre en yüksek mertebe, bütün a'malinde sırf rızay-i Bârîyi gözetmekdir; menfaat ikinci derecede kalır. Hatta ihraz-ı şan ü şeref gayesi bile makbûl değildir.

15 — Vazifeyi sırf Allah'ın emri olduğu için ifa etmek pek âlî bir terbiye-i fikriyye ve ruhiyyeye mütevekkif olduğundan şeriat-i İslâmiyye saik-i fazileti iki dereceli olmak üzere göstermişdir:

1) Saadet-i mahza ve rızay-i İlâhî;

2) Sevab ve ikaab-ı uhrevî.

Bununla beraber vazifesini bir menfaat sevdasiyle ifa edenler bile Allah'ın emrine inkiyadı düşüneceklerinden neticetülemr amellerinin muktezisi bir hayr-i mahz olmuş olur.

16 — İslâmda saik-i vazife iki dereceli olduğu gibi, vezaif-i Diniyye-i ahlâkiyyede iki derecelidir:

1) Âhara karşı adl, nefse karşı ruhsat;

2) Âhara karşı ihsan, nefse karşı azimet.

Bir Müslüman fenalığı misliyle mukabeleye me'zun ise de duçar olduğu fena muameleden ziyadesini yapması memnu'dur. Bununla beraber şerre hayr ile, kötülüğe iyilikle mukabele etmeyi de vazife olarak telekkî ederler.

İslâm, din-i tabiî ve din-i umumîdir

Din-i İslâm hâtem-i edyandır — Din-i İslâm bilcümle enbiya ve kütüb-i İlâhîyi tasdik eder — Müslümanlık hem Din, hem de şeriattir — Tahsil-i iman için nazar-i aklî Müslümanlıkda en mühim bir esasdır — Zahir-i şer' ile akıl arasında teâruz vukuunda aklın takdimi — Müslümanlıkda tekfirin suubeti — Cenab-ı Hakkın bu âlemdeki sünen-i İlâhiyyesinden ibretbîn olmak — İslâmda saltanat-ı Diniyye yokdur — Müslümanlıkda Halifenin mevkii — Müslümanlıkda Halife, Frenklerin Teokratik dedikleri Sultan-ı İlâhî değildir — Müslümanlık tekâmül-i beşerîyi istihdaf eder — Din-i İslâm fıtrat-ı beşere istinad eder — Din-i İslâm ahlâka, şeriata müteallik mebadi-i esasiyyeyi ihtiva eder — Müsamaha-i Diniyye usûl-ü İslâmiyyenin en mühimlerindendir — Hürriyyet-i vicdan İslâmın esaslarından en mühimlerindendir — Hürriyyet-i vicdan İslâmın esaslarından en mühim bir asıldır — Müslümanlıkda cihadın mahiyyeti — Hulâsa ve İslâm hakkında ba'zı garblıların şehadeti.

Beşeriyyet-i mütefekkirenin lüzumuna kani' oldukları «Din-i tabiî» nin Müslümanlıkdan başka bir şey olamayacağını İslâmın itikadiyyatı, ahlâkiyyat ve ictimaiyyatı üzerinde yapılacak bir tedkik pek aşikâr bir surette bize anlatıyor. Evet, bir dinin tabiat ve fıtrat-ı beşeriyyeye muvafık olabilmesi için onun itikadatında, ahlâkiyatında, ictimaiyyatında fıtrat ve tabiatla tesadüm edebilecek ahkâmın bulunmaması lâzımdır. Mebahis-i mütekaddimede görüldüğü vechile edyan-ı semaviyye içinde bu şeraiti bihakkin cami' olan ancak Din-i İslâmdır. Onun ahkâm-ı itikadiyyesi içinde akla musadim olabilecek, aklın hükümlerini ta'til edecek hiç bir şey yokdur. Ahkâm-ı itikadiyyeyi havarik üzerine değil, bedihiyyat-ı akliyye üzerine bina ediyor. Müsbet ilimler, asrî fikirlerle teâruz etmiyor. Ve bu itibar ile itikadat-ı saire üzerine vârid olan şükûr ve şübehattan tamamen münezzeh bulunuyor.

Kavaid-i ahlâkiyye itibariyle en salim ve en mütekâmil bir felsefeye meydan okuyor; Tabiat ve fıtrat-ı insaniyye ile tamamen tevafuk ediyor. Binaenaleyh itikadiyyatı, ahlâkiyatı itibariyle Din-i İslâm, tabiî ve umumî bir Dindir.

Bundan başka Din-i İslâmın tabiî ve umumî bir Din olduğunu gösteren bir takım esasat-ı mühimme daha vardır ki, onların hiç birisi edyan-ı sairede yokdur.

1 — Din-i İslâm hatam-i edyandır :

Gayr-i kaabil-i inkâr hakikattir ki: Din-i İslâm edyan-ı münzelenin son halkası ve İslâmın Nebisi olan Hz. Muhammed (S.A.) de hatemülenbiyadir. Bi'seti hususi olmayıb umumî olduğu, ya'ni bütün beşeriyyete meb'us olduğu da Kur'an-ı Kerim ile sabittir. (` Binaenaleyh Din-i İslâmın edyan-ı sâire üzerine olan rüchaniyyeti, imtiyazı pek açıkdır. Çünki her şeyin âhiri, kendisinden evvelkilere nisbetle daha mütekâmil ve daha şumüllüdür; kanun-u tekâmül de bunu iktiza eder; aksini iddiâ etmek, tekâmül kanunlarını inkâr etmek demekdir ki, bunu hiç bir mütefekkir kabûl ve iddiâ edemez.

2 — Din-i İslâm bilcümle enbiya ve kütüb-i İlâhiyyeyi tasdik eder:

Din-i İslâm vazife-i risaletle meb'us olan peygamberan-ı izâm hazeratının hepsini; her hangi bir lisan ile, her hangi zaman ve muhitte «vahy» olunan kütüb-i mukaddese-i İlâhiyyeyi musaddık ve onlara iman etmekliğimizi âmirdir.

İşin en mühimi şu ki: Kendilerine iman ile mükellef bulunduğumuz enbiya; yalnız isimleri Kur'an-ı Kerim'de mezkûr olanlar da değildir. İsimleri mezkûr ve gayr-i mezkûr alelitlak bütün enbiyaya iman ile mükellefiz.

Böyle bir iman ise; yalnız Din-i İslâma mahsusdur. Edyan-ı saireden hiç birisi bu şeraiti cami' değildir. Meselâ İsevîler; Hz. Muhammedin (S.A.V.) risaletini tanımadıkları gibi; Musevîler de ne Mesih'i; ne de Cenab-ı Peygamberi Nebi olarak kabûl etmezler. Ayni zamanda Kur'an'ın umumiyyeti de elde mevcud kütüb-ü mukaddeseden hiç birinin tasrih etmediği bir şeydir. Buda'nın ancak Brahma dinini islâh için ba's ü irsâl olunduğu görülüyor. Tevrat; Hz. Musa'nın Benî İsraile irsâl olunduğunu; İsrailîlerin Allahü Teâlâ hazretlerinin havas-ı bendegânından bulunduklarını söylüyor. İncillerde Hz. İsa'nın Benî İsrail'e ba's olunduğunu ifade ediyor. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim; Hz. Muhammed'in (S.A.) bir kavmi değil; bütün beşeriyyeti islâh için ba's ü irsâl buyurulduğunu pek sarih ve kat'î bir ifade ile bildiriyor.

Şimdi bu şerait dahilinde bir muhakeme yürütecek olursak, umumî ve tabiî ünvanını ihraz edecek olan Din'in ancak İslâm olabileceği tehakkuk eder. Çünki bir insanın Budi olub da Yehudi olmaması veyahud Mesihî olub da Brehmî, Bûdî, Yehudî olmaması için hiç bir sebeb-i müreccah yokdur. Hz. Musa'nın veya Hz. Mesihin nübüvvet ve risaletini tasdik edib

de ayni itikadı Buda, Zerdüşt, Brahma ve Muhammed (S.A.V.) hakkında beslememek acaba ne gibi bir sebebe müstenid olabilir? Bir din, bir kitab ki akvam-ı saireden bâzılarının peygamber olarak kabûl eyledikleri zatın sıdk-ı nübüvvetini kabûl etmezse, nasıl olur da o din, hak ve umumî ya'ni bütün insanlar tarafından mazhar-ı kabûl olabilir? Nasıl olur da o kitabın ahkâmiyle bütün beşeriyyet mükellef tutulur? Binaenaleyh edyan-ı saireden hiç biri, din-i umumî vasfını haiz değildir.

Bununla beraber Din-i İslâm, bütün edyanın —esas itibariyle— hak olduğunu kabûl eylemiş ve kendisi edyan-ı saireyi tahrif ve tağyir için değil, belki hava ve heveslerine mağlûb rüesay-ı edyanın tahrif eylediği akaid-i İlâhiyyeyi tashih ve vaz'-ı aslîsine irca' ile bütün enbiyanın nâsa tebliğ etmek maksadiyle ba's olundukları din-i aslîye insanları da'vet için gelmiştir. (1).

Müslümanlık hem kendisiyle Cenab-ı Allah'a tekarrüb kasd olunan Din ve umur-u teabbüdiyyedir; hem de her zaman ve mekânda teâmüle salih ahkâm ve muamelâttır. Edyan-ı saire gibi yalnız bir cihete ve meselâ Hıristiyanlık gibi yalnız hayat-ı ma'neviyyeye, ruhaniyyete inhisar etmeyerek bütün ahkamı mütekâmil bir mevcudiyyete imad-ı ittihaz olunmuşdur (2).

---

(1) Kur'an-ı Kerim.

(2) İbadat ve tââta hasr-ı vücud ederek vücudu ezmek, tayyibattan, ezvak-ı dünyeviyyeden kat-i alâka ve hayat-ı izdivacı terk etmek, sahib-i şeriat (S.A.V.) Efendimiz tarafından şiddetle men' edilmişdir. İmam-ı Ahmed, İmam-ı Ebû Davud, İmamı Nisaî, İmam-ı b. Haban hazretlerinin Enes b. Mâlik'den rivayet eyledikleri: hadis-i şerif, tezevvüc ile emr ve tecerrüdden şiddetle nehy ediyor. Ayni zamanda âilenin salahı için vedudu ve millet-i İslâmiyyenin maslahati için de velûdu tezevvüc ediniz diyor.

Şu âyet-i kerime ile hadis-i şerif de Din-i İslâmın yalınız uhrevî bir din olmayıp hem dünyevî hem de uhrevî olduğunu tasrih etmekdedir:

«Allah'ın ihsan etmiş olduğu hasais ve kuva ile talib-i âhiret ol; dünyadan da nasibini unutma!».

«Sizin hayırlınız âhireti için dünyasını, dünyası için âhiretini terk etmediği her ikisini de cem' eden ve cem'iyyet-i beşeriyye üzerine yük olmayandır.»

Din-i İslâm ahkâm-ı dünyeviyye ve uhreviyyeyi cami' desatir-i külliyyeyi tebliğ ettiği, daha doğrusu ne âhiret için dünyayı ne dünya için âhireti terk etmediği hâlde Hıristiyanlık yalınız âhireti nazar-ı itibara almış, âhireti kazanmak için dünyayı feda etmek lâzım geldiğini bildirmişdir. Hıristiyanlıkda «terk-i dünya» İslâmda ise dünya ve âhiret her ikisini cem' etmek asıldır. Elde bulunan bilcümle İnciller ile a'mal-i rusül, dünyadan tecerrüd ederek âhiret için çalışmak lâzım olduğunu takrir ediyor.

«Hem Allah'a ve hem de mala kulluk edemezsiniz. Binaenaleyh size derim ki: Hayatınız için ne yiyeceğinizi ve ne içeceğinizi ve cesediniz için ne giyeceğinizi endişe etmeyiniz. Hayat taamdan ve cesed elbiseden evlâ değil midir?.. Lâkin evvelâ Allah'ın melekûtunu ve onun salâhını taleb eyleyiniz ve bunların cümlesi dahi size

Evet, ahkâm-ı İslâmıyyenin hedefi: Tekâmül-i ferdî ve bilhassa tekâmül-i ictimaî ve siyasî sayesinde alelitlak beşeriyyeti evvelâ ve bizzat bu âlemde, saniyen dar-i ukbada mes'udiyyete isâl ve nail-i kemâl etmekdir. Nazar-ı im'ân ile bakılırsa görülür ki: Ahkâm-ı İslâmiyye büyük bir hey'et-i ictimaiyyenin umur-u teabbüdiyyesini (Halik ile mahlûk beynindeki münasebatı), efradını bir birine rabt edecek olan münasebat-ı vicdaniyye ve ahlâkiyyesini, umur-u hukukiyyesini inzibat-ı ictimaisini (Zâbıta ve adliyesini, hukuk-u ibadın muamelât, münakâhât ve ukubat aksamını), daha sonra münasebat-ı hariciyyesini ayrı ayrı tertib ve tanzim etmişdir.

4 — Tahsil-i iman için nazar-ı aklî Müslümanlıkda en mühim bir esasdır (3)

---

(3) Tahsil-i iman için nazar-i aklî Müslümanlıkda en mühim bir esas olduğu içindir ki; bir Müslüman hakaik-i kevnî teemmülden men' olunmaz. Aklın alsın; almasın iman edeceksin denilmez. Bil'akis kuru bir iman ile iktifa edip enfüs ve âfâkın, semavat ve zeminin bî hadd ü intiha hakayık ve esrarını teemmül ve tefekkürden âtıl kalanları zemmeden âyât-ı kerime pek çokdur. Acayib-i semevat ü zemini müzekkir olan bir âyet-i kerimeden bahs ederken nebiyy-i ekrem (S.A.V.) Efendimiz hazretleri teemmül-i acayib-i hilkatte fütur edenler hakkında (yazıklar olsun bu âyet-i kerimeyi iki çenesi arasında çiğneyib de ma'nasını teemmül etmeyen basiretsizlere!) gibi bir takri-i şeddide bulunuyor.

Müslümanlığın usûl-ü mühimmesinden olan şu esas ile bundan sonra gelen iki esas da, usûl-ü Hıristiyaniyyeye tamamiyle muhaliftir. Çünki aklın almadığı şeye iman, usul-ü Hıristiyaniyyedendir. Hıristiyanlıkta din, ahkâm-ı akliyyeye münakıs olmakla beraber iman olunması vacibdir. Bunda aklın dahl ü te'siri yoktur. Din ve imanda nazar-i aklî mucib-i küfürdür. Necata vesile-i yegâne olan iman, nazar-ı akliye muhtac değildir.

(Hıristiyanlıkda en büyük kanun-u umumî: «Aklın alsın, almasın, kör körüne inanacaksın». — Lârus)

Bunun içindir ki: Rüesay-i Hıristiyaniyyenin, kilise erbabının en büyük nasihatleri şu idi: «Sakın ha, zıyay-ı aklı rehber ettihaz etmeyiniz; onu söndürünüz! Basiret gözünü kapayınız? Çünki din akla külliyyen münafidir.», «Ey insanlar, birbirinize zinhar akla uymamayı tavsiyede bulununuz! Çünki yanılır da akla uyarsanız gazab-ı İlâhîyi celb etmiş olursunuz».

---

ihsan olunacakdır. İmdi yarın için endişe etmeyiniz zira yarınki gün kendi şeyleri için endişe edecekdir. Her güne kendi derdi kâfidir... Hakikaten size derim ki: Zenginin melekûtullaha girmesinden devenin iğne deliğinden geçmesi daha kolaydır. Kemerlerinizde ne altın, ne gümüş ne bakır ve yol için ne dağarcık, ne iki entari, ne ayakkabları, ne asa tedarik ediniz. Zira işçi kendi taamına lâyıkdır.»

— Metta incili: Bab 6, 10, 19 —

(Hıristiyanlık tamamiyle ruhanî bir dindir. Umur-u âhiretle meşguldür. Hıristiyanın vatanı bu dünya değildir. Hıristiyan saadet-i umumiyyeden zevkiyab olmağa cür'et edemez... Bu vadi-i sefalette bu âlem-i fânîde hür veya esir olmanın ne ehemmiyyeti var. Maksad-ı aslî duhul-i cinandır... Hıristiyanlık yalnız esaret ve inkiyadı tavsiye eder. Nazarında bu kısa hayatın pek az kıymeti vardır.)

— Jan-Jak Ruso - Mukavele-i ictimaiyye —

Din-i mübin-i İslâm tabiî ve fıtrî bir Din olduğu içindir ki, istinad eylediği en birinci esas, nazar-ı aklîdir. Onun indinde iman-ı sahihin vesiylesi yalnız bu nazardan ibaret olduğu için hakim tanıdığı aklın huzurunda mâbih'ihticac hüccet ancak budur. Şimdi mâdem ki: Din, aklı hâkim tanımışdır, bittabi' hükm ü nüfuzunu teslim etmişdir. O hâlde nasıl olur da o hâkime taarruzda bulunması mümkin olabilir?..

Bakınız bu esas Müslümanları nereye sevk etmişdir: Ehl-i sünnetden bir çoğu diyorlar ki, hakikate vusul için bezl-i mechud ettiği hâlde istihsâl-i merama ömrü vefa etmeyen, mâmafih mevkif-i zann ü reybde tevakkuf etmeyerek tarik-i taharride terk-i hayat eden kimse zümre-i nâciyedendir. Sahil-i selâmeti bulmuşdur. İnsaf olunsun, bundan büyük müsaadekârlık tasavvuruna imkân var mıdır?.. (5)

5 — Zahir-i şer' ile akıl arasında teâruz vukuunda aklın takdimi:

Sözleri şayan-ı iltifat olmayan bir hizb-i kalil istisna edildiği surette bütün ehl-i din şunda müttefikdirler ki: Akıl ile nakil teâruz ettiği vakıt delil-i aklîye bil'i'tibar nakli için iki tarik ihtiyar olunur:

Birincisi mahiyyet-i menkulün anlaşılamayacağını itiraf ederek keyfiyyet-i ilmini Cenab-ı Hakka tefviz suretiyle sıhhatini teslim etmek, ikincisi ise ma'nay-ı menkulün aklen sabit olan hakikatle ittihad etmesi için kavaid-i lügate müracaat şartiyle nakli te'vil cihetine gitmekden ibarettir.

İşte kitab-ı mübinde, hadis-i şerifde, aleyhissalâtü vesselâm efendimizin sünen-i seniyyelerinde hükmü carî olan bu esas-ı metîn sâyesindedir ki, aklın pişgâh-ı azminde bütün yollar açılmış, sebil-i terekkisindeki ukubat kâmilen kaldırılmış, meydan-ı cevelânı nâ mahdud bir surette tevsi' edilmişdir. Acaba hiç bir feylesofun nazarı için bundan vasi' bir fezay-i cevelâne in'itaf kaabil midir?..

Artık fikr ü nazar sahibleri, ma'rifet-i hakikat tâlibleri Müslümanlığın açmış olduğu bu vasi' sahaya da sığmazsalar nereye sığarlar?. Öyle ya, bu sahayı dar buldukdan sonra ne dağlariyle, dereleriyle beraber bu hakdana, ne de ecramiyle beraber bu füshatsaray-ı asümana sıgamazlar.

6 — Müslümanlıkda tekfirin suubeti:

Şimdi şu iki esası söyledikten sonra beynelmüslimîn pek ma'ruf olan diğer birisini daha zikr etmeliyiz ki şudur: Bir kimseden küfre hamline yüz vecih, imana hamline ise ancak bir vecih bulunabilen bir söz sâdır olsa o tek vecih ile amel olunur. Binaenaleyh sözün küfre hamli caiz olamaz.

---

(5) Şeyh Muhammed Abduh.

İnsaf ile düşünülsün, felâsifenin sözlerine karşı bundan büyük müsaadekârlık görülmüş müdür? Hem böyle yüz vecihden biriyle olsun imana hamli kaabil olmayacak bir sözü söylemek hamakâti hiç bir hükme yakışdırılabilir mi? Yok, hangi hakîm olursa olsun, bukadar çürük bir sözü ağzına alacak kadar belâhat gösterirse onun hakkında lâyık olan ceza, tekfir suretiyle Dinden değil, başka bir vasıta ile dünyadan çıkarmakdır.

7 — Cenab-ı Hakkın bu âlemdeki sünen-i İlâhiyyesinden ibretbîn olmak(6)

Enbiyay-ı izamdan başkaları tarafından tarık-ı Hakka edilen da'vetlere delilden mâadasına itibar olunmamak, öyle acaib ve garaibe, havarık ve âdata bakılmamakdan ibaret olan esasdan sonra gelen bu esası minhac-ı kavîm-i İslâmda kaaim olan nufusu bulundukları tarik-ı reşadda sabitkadem etmek, hâl ve maadlarına âid amellerini islâh eylemek için vaz' olunmuşdur.

Bu esas, edvar-ı maziyye ile devr-i hâzırdaki benî beşer hakkında carî olan sünen-i İlâhiyyeden ibretbîn olmaya daîdir.

---

(6) Müslümanlığın usul-ü mühimmesinden olan şu esas da usûl-ü Hıristiyaniyyeye muhalifdir. Çünki din-i Mesihinin temeli, rüknü havarik-ı âdâtdır. Elde bulunan İncilleri nazar-i mütalâadan geçirince görülür ki, Mesih (A.S.) ın sıdk-ı nübüvveti havarikden başka bir şey üzerine istinad etmiyor. İşin en tuhaf ciheti Mesîh'den sonra gelenler için de sıhhat-ı din üzerine delil yine havarik-ı âdedir. Mütekaddimin-i ulemay-ı Nasaranın akvalini tetebbü' ile anlıyoruz ki: Sıhhat-i itikad üzerine dâl olan delâilin en zâhiri havarik-i âdâttır. Hâlbuki Havarik-ı âde, şerayi'-i kevniyye ve kavanin-i tabiiyyeye muhalif olarak zuhur eden şeylerdir. Dinde mertebesi yüksek olan herkes için izhar-ı hârikaya mesağ olunca, sahib-i şeriat için, hükm-ü mahsus ihtiva eden, hangi kanun kalıyor?. Hiç değil mi?.

Hatta İncil bu kadarla da iktifa etmeyerek hardal danesi kadar imana sahib olmak kavanin-i tabiiyyenin ahkâmını tağyire kâfî olduğunu söylüyor: «Zira hakikaten size derim ki: Eğer hardal danesi kadar imanınız olursa «Bu dağa buradan öteye nakl et derseniz nakl edecekdir ve size hiç bir şey imkânsız olmayacakdır.» Metta İncili: bab - 17».

«Zira hakikaten size derim ki her kim bu dağa hitaben kalk kendini denize at deyip de kalbinde şübhe etmeyerek ancak dediği şeylerin vaki' olacağına iman ederse dediği her ne ise ona vaki' olacakdır. Onun için size derim ki duâ ile dilediğiniz her şeyi alacağınıza itikad ediniz ve size olacakdır.»

Markos İncili: Bab - 11

Hulâsa Hıristiyanlıkda olan şu esas, kâinata mahsus sâbit kanunlar ve lâyetegayyar olduğunu, müsebbebatın esbabına merbut bulunduğunu takrir eden her ilme muhalif olduğu gibi, Din-i İslâmın usulüne de muhalifdir. Çünki İslâm, kâinatın sâbit, lâyetegayyer kavanini olduğu ve herşeyin o kanunlara göre vukua geleceği cihetle onlara muhalefetin husran ile neticeleneceğini kendi esasları meyanında zikr ediyor. İşte bunun içindir ki İslâmda ulûm-u müsbiteye muhalif hiç bir hüküm yokdur.

Kur'an; Cenab-ı Hakkın ümem ve ekvan hakkında tebeddülden masum bir takım sünnen-i İlâhiyyesi olduğunu sarahaten tebliğ etmekdedir. Bu sünen ise bir takım taraik-i sâbitedir ki: âsâr ve şuun hep onların muktezasınca cereyan eder. Şerayi', yahud nevamis denilen, hatta bazıları tarafından kavanin namiyle yad olunan şeyler hep bunlardır. Kur'an-ı Kerim'in niday-i bülend-i lâhutisiyle isma' eylediği hakikat şudur ki: Cemiyyet-i beşeriyyenin tabi' olduğu nizam ile o nizamın âsârı birdir; aslâ tegayyür ve tebeddüle uğramaz. Binaenaleyh nail-i saadet olmak isteyen efrad-ı cemiyyet için o nizamın esaslarını nazar-ı im'ana ef'âl ü harekâtını ona tevfik etmek, tavr u siretini hep o esasa tatbik eylemek icab eder. Bu tarik-ı sedadda dan gafil olanlar haseb ve neseb itibariyle ebrara, hatta mukarribine mensub olsalar, şeka ve hirmandan başka bir gaye-i emel beklememelidirler.

İmdi bir nazar-ı hakîm nekadar taharride bulunursa bulunsun, nekadar hakayıka zaferyab olursa olsun gayetinde bu sünnetin ahkâmını idrak etmiş, binaenaleyh tabiat-ı Din muktezasınca hareket eylemiş olur. Bu hususda tabiat-i Din; kendisine aslâ muarız müzahim olmaz. Ohâlde Din için bunda büyük müsaadekârlık olur mu?...

8 — İslâmda saltanat-ı Diniyye «Halkın itikadı üzerinde tahakküm» yokdur. (7)

Din namına edilen tasallut ve tahakkümün kökünden devrilmesine badi olan bu esas; erkân-ı İslâmiyyenin en büyüklerindendir. Evet Müslümanlık bu saltanatı kökünden yıkdıkdan başka enkazını bile öyle bir surette mahvetmişdir ki bugün cümhur-u Müslimin indinde nam ü nişanı bile yokdur. Din-i İslâm Allah'dan Peygamberden sonra hiç bir kimsede başkasının akidesine hâkim olmak, imanı üzerinde nufuz, müdahale yürütmek salâhiyyetini bırakmamışdır. Hatta Hz. Peygamber bile ahkâm-ı

(7) Hıristiyanların dininde akla muhalif, asrî fikirlerle taban tabana zıddolan usul-ü diniyyeden birisi de saltanat-ı diniyye meselesidir. Halkın akaidi üzerinde icray-i tahakküm etmeleri, onları murakabede bulundurmaları rüesay-ı Dinin cümle-i vezaifindendir. İncil'in şu âyetleri bu saltanatı ahkâm etmişdir: «Ve sana melekûssemevatın anahtarlarını vereceğim, ver üzerinde ne bağlar isen semevatta bağlanmış olacak yer üzerinde her ne çözer isen semevatta çözülmüş olacakdır. Dedi.. Filhakika size derim ki yer üzerinde her ne bağlar iseniz semada bağlanmış olacak ve yer üzerinde her ne çözer iseniz semada çözülmüş olacakdır.»

Metta İncil Bab - 16, 18

İncil'in şu âyetleriyle tahkîm edilen saltanat-ı diniyye Hıristiyanlıkda bir esas olduğundan hiç bir kimse itikadında hür olamaz. Aklının irşadına tabi' olamaz. Kilisenin vaftizi ile Hıristiyan olur; Aforozu ile Hıristiyanlıkdan çıkar. Hıristiyanlığı da, Hıristiyanlıkdan çıkması da reis-i ruhâninin dudaklarının kımıldamasına bağlıdır. Reis-i ruhaninin helâl dediği helâl, haram dediği haramdır. Çünki yer yüzünde neye karar verirse Allah da (hâşâ) öyle karar veriyor.

İlâhiyyeyi tebliğa ve icab ederse ihtara me'mur idi. Yoksa akaid-i Müslimin üzerinde sahib-i nüfuz değildi: Kalbleri mürakabe altında bulundurmak vazife-i bi'seti dahilinde değildi. «Habibim hatırlarına getir. sen yalnız ihtara me'mursun, yoksa onların üzerinde tahakkümde, mürakabede bulunacak değilsin.» âyet-i kerimeleri bu hakikati beliğ bir suretde tasrih ediyor. Kezalik Müslümanlık kimseye ne yerde, ne gökde hall ü rabt-ı umûr kudretini vermemiş; bil'akis mü'mini Allah ile kendisi arasına girmek isteyen rakib-i tevassutkârdan âsûde bırakmış, üzerinde Allah'dan başka rakîb bırakmamış, Allah'a olan ubudiyyetinden maada rıkkıyet ve esareti üzerinden kaldırmışdır.

Bir Müslüman Dinde rütbesi nekadar yüksek olursa olsun nisbetle pek dûn mertebede bulunan Dindaşına karşı nasihat ve irşaddan başka bir hakka malik değildir...

A'mâl ve akaidini kitabullah ve sünnet-i Resûlden başka bir mahalden ahz ü telekkî eylemek hiç bir Müslim üzerine vacib değildir...

Her Müslim başkasını tavsit etmeksizin Allah'ın evamir-i celilesini Allah'ın kitabından, Peygamberin sünen-i seniyyesini Peygamberin kelâmından alabilir. Şayed mü'min, kitab ve sünnetten istinbat-ı hükm edecek iktidarı haiz değil ise o zaman kendisi için bu iki me'haze aşina olanlara müracaattan başka bir şey lâzım değildir. Mâmafih ister itikadî, ister amelî olsun. soracağı suallere alacağı cevablar için delil istemek hakkını haizdir, daha doğrusu böyle bir talebe mecburdur.

Müslümanlık hem Din, hem şeriat olduğu için hudud vaz' etmiş, hukuk ta'yin eylemiş, herkesi bunları tecavüz etmemekle mükellef tutmuşdur. Binaenaleyh herkes ef'âlinde istediği gibi hareket etmek hakkını haiz olamaz. Çünki bu, beşer için tabiî bir hak olan hürriyyet-i şahsiyye mebdeini de ibtâl eder.

Fakat insan bâzen hasbelbeşeriyye hevasatına mağlûb olur; şehevat-ı nefsaniyyesinin tahakkümü altında kalarak Hakdan zühûl eder; yahud haddini tecavüzde bulunur. Demek ki hudud-u şer'îyi ikame ve idame edecek; hükm-i hâkimi tenfiz, nizam-ı cem'iyyeti ikame eyleyecek bir kuvvet (Ya'ni hükûmet) bulunmadıkca ahkâm-ı şer'iyyenin teş'riindeki hikmet tamam olamaz. Binaenaleyh nazar-ı İslâmda hükûmet ahkâm-ı şer'iyyeyi ikame ve idameye, hükm-i hâkimi tenfize, nizam-ı cem'iyyeti sıyanete me'mur bir kuvvettir.

Müslümanlar nazarında halife ne ma'sumdur, ne de Allah tarafından vahye mazhardır. Kitabullahı, hadis-i resulü istediği gibi tefsir imtiyazına da mâlik değildir. Kitabullahı anlamak, ahkâm-ı şeriati istihrac etmek hususunda din halifeye bir meziyyet-i hassa verib de diğerlerinden yüksek bir mertebeye çıkarmamışdır. Şeriatten istinbat-ı ahkâm için muktezî şerait mevcud olmadıkca bu imtiyaz hiç kimseye verilmemişdir.

Halife ma'sum olmadığı içindir ki: ona itaat de mutlak değildir. Kur'an'm, sünnetin gösterdiği doğru yolu ta'kib ettikce, adaletten ayrılmadıkca kendisine iaat vacibdir. Bu yolu bırakınca itaat kat'iyyen caiz olamaz. Bundan dolayidir ki, Müslümanlar bir tarafdan itaatle, diğer tarafdan da onun harekâtını tedkik ile me'murdurlar. Kur'an-ı Kerim'e, sünnet-i nebeviyyeye muhalefette bulunan bir halifeyi indirib yerine başkasını çıkarmak Müslümanların üzerine vacibdir; meğer ki hal' mes'elesi büyük bir fitne ve kargaşalığı mucub ola!...

Müslümanlıkda halifeyi nasb edecek olan ya bizzat millet, yahud milletin vekilleri olduğu için halifenin millet üzerinde değil, milletin halife üzerinde hakk-ı hakimiyyeti vardır.

10 — Müslümanlıkda halife Frenklerin «teokratik» dedikleri sultan-ı İlâhî değildir.

Halifenin Müslümanlar nazarındaki mevkiini Frenklerin teokratik dedikleri sultan-ı İlâhî ile karışdırmak doğru olamaz. Çünki Frenklerce Allah'dan dini telekkî eden yalnız o sultan-ı İlâhîdir, teşri' de sırf onun hakkıdır. Onun helâl dediği helâl, haram dediği haramdır. Ayni zamanda, kendisinin halk üzerinde —hakk-ı biati değil— bir mutaiyyet hakkı da vardır. Halk tarafından itaat olunmak hakkına malik olması, ne Müslümanlarda olduğu gibi biat ile, ne de o biatin iktiza eylediği adalet ve memleketi sıyanet ile sabit olmayıb sırf iman ve itikadın icabıdır. Hatta onun dine karşı adavet-i sarihasını bilseler, kendi ta'lim eylediği şeriate yine kendisinin iaat etmediğini gözleriyle görseler bile ona itaatsizlik edemezler. Çünki saltanat-ı diniyyeye sahib olan zatın sözü, işi ne olursa olsun, Dindir, şeriattir. Dünya ve âhirete müteallik ahkâm vaz' etmek hakkı ancak o sultan-ı İlâhîye mahsusdur. İşte kurun-u vustâda kilise böylece hükümran oluyordu.

İşte Frenklerce teokrası denilen sultan-i diniyye budur. Buna göre, kilise halkın akaidine, herkesin Halikına karşı olan vezaifine tahakküm hakkını haizdir.

Yani kilise istediğini teşri', istediğini nesh eder; dilediği gibi vicdanları mürakabe altında bulundurur.

Halifede böyle bir sulta-i diniyye olmadığı gibi kadıda, Müftüde, şeyhülislâmda da böyle bir saltanat yokdur. Bunların hiç birinde halkın akaidi üzerinde tasarruf etmek hakkı, ahkâm-ı şer'iyye vaz' eylemek imtiyazı kat'iyyen mevcud değildir. Bunların her birinin elindeki kuvvet, şeriat-i İslâmiyyenin ta'yin eylediği nüfuz-u resmîden ibarettir. Bunların elinde ne bir kimseyi dinden çıkarmak, ne de dine idhâl etmek salâhiyyeti yokdur.

Müslümanlıkda mev'iza-i haseneden, hayre da'vetten, nehy-i anilmünkerden başka bir saltanat-ı diniyye yokdur. Bu ise öyle bir kuvvet, öyle bir salâhiyyetdir ki Cenab-ı Hak onu — yalnız sultana, şeyhülislâma!.. değil — Müslümanların en âcizine de vermişdir, en kavîsine de, en âciz bir Müslüman en kavî dindaşına karşı bu salâhiyyeti isti'mâl edebildiği gibi, en kavisi de en âcizini yine bu kuvvet sayesinde islâh edebilir. Çünki Kur'an Müslümanların husran ve dalâletten kurtulmalarını böyle bir kuvvete rabt etmişdir. Evamir-i Kur'aniyye mucibince her Müslüman yekdiğerini salâha, hayr ü fazilete da'vet, münkerattan men' etmek vazifesiyle mükellefdir (8).

11 — Müslümanlık tekâmül-i beşeriyi istihdaf eder:

Din-i İslâmın edyan-ı saireye rüchaniyyeti, umumî tabiî bir din mahiyyetini haiz olduğunu isbat eden delâilden biri de Kur'an'ın hususî bir ümmete, muayyen bir kabileye nasihat ve onları irşad etmek maksadını değil, belki bütün beşeriyyetin tekâmülünü istihdaf etmiş olması keyfiyyetidir.

Bu ciheti bir kaç nokta-i nazardan izah edebiliriz:

a) Şübhe edilemez ki beşer, müntehay-i kemale irtikaya müsteid olarak yaratılmışdır. Esasen mahlûkat-ı saire üzerine olan şeref ve rüchaniyyeti de bundandır. Beşerin kemali, maddeten, fikren, ahlâkan en yüksek bir mertebeye çıkması demekdir. Bu ise bir cemiyyette, bir hey'et-i ictimaiyyede toplanıb da efrad-ı cemiyyetin teâzud ve tesanüdü sayesinde tabiate mukavemet olunarak havayic-i maddiyye ve ma'neviyyenin istihsâl olunması, fikr ü vicdan-ı beşerin füyuzatından istifade edilmesi ile mümkin olabilir. Vahdet-i ictimaiyyeyi ihlâl eden her şeyin nezd-i hükemada kıymetten sâkıt, insanî ilcâât-ı nefsiyyesi ile mütenakız bulunduran her bir müessesenin de her türlü takdirden mahrum olması da beşerin fıtraten müsteid bulunduğu tekâmüle mani' olduğu içindir.

Ayni zamanda esasat ve teşkilâtında ferd-i din'i bulunmayan hiç bir hey'et-i siyasiyyenin teessüs etmemiş olması da tarih-i beşerin şehadetiyle sâbittir. İşbu şerait-i ictimaiyyenin bütün evsaf ve mezayay-ı kâmilesini cemi' ve umum beşeriyyetin saadet ve medeniyyetini zâmin olan dinin, ancak Din-i İslâm olabileceği ise edyan-ı münzeleyi tedkik ve muka-

(8) «Asr'a kasem ederim ki: İnsan muhakkak husran ve ziyandadır. Ancak, imanı olan kimselerle a'mâl-i sâlihada bulunanlar; bir de birbirlerine hakkı tavsiye edenler, birbirlerine sabrı tavsiye edenler ziyanda değildir.

— Kur'an-ı Kerim —

yese eden her mütefekkirin tasdikinde muztar kalacağı yegâne bir hakikattir. Çünki Din-i İslâm, — mebahis-i mütekaddimeden de vâzıhan anlaşıldığı üzere — cihet-i camiası diyanet olan bir cem'iyyetin teşekkülünü, bekasını, i'tilâsını irade ve tekeffül eden desatir-i umumiyye ve külliyyeyi ihtiva etmekdedir.

b) Kavmiyyet ve cinsiyyeti nefy ederek bütün insanlar beyninde hakiki bir uhuvvet ve müsavat te'sis etmiş olması.

İslâm, bütün beşeriyyetin tekâmülünü istihdaf eylediği içindir ki ırk, kavmiyyet, lisan ve terakümat-ı maziyye gibi insanlar arasında ebedi tefrikalar vücuda getirmek suretiyle tekâmül-i beşerîye mani' olan şerait-i ictimaiyye ve imtiyazat-ı cinsiyye ve unsuriyyeyi, asabiyyet da'valarını lâğvetmiş; hakka, hürriyyete, müsavata, tekâmüle müsteid olan ve bir kanun altında müşareket-i medeniyye ve vahdet-i siyasiyyeye yaklaşan her millete açık kapı bırakmışdır.

Bu yoldaki imtiyazat-ı hususiyyeyi lâğv eden İslâmiyyet, uhuvvet ve müsavat-ı umumiyye mebdeini takrir ederek bütün insanları nazar-ı kanunda müsavi tutmuşdur. Bunun içindir ki nazar-ı İslâmda bütün insanlar bir âiledir; bu âilenin babası Âdem, anası Havvadır. Yine bunun içindir ki Kur'an'ın hitabları daima umumadır (9)

---

(9) «Ey nâs, biz sizi erkek ile kadın yarattık. Sizleri yekdiğerinizi anlıyasınız; bilişesiniz diye bir takım şuûb ve kabaile ayırdık. Şübhesiz ind-i İlâhîde sizin en keriminiz en mütteki olanınızdır; Allah'dan korkub vazife ve hakkı en ziyade tanıyanınızdır. Kur'an-ı Hakîm».

«Hiç bir kimsenin diğer kimse üzerine dinden, fazilet-i ahlâkiyye ve amel-i salihden başka bir şey ile fazlı ve meziyyeti yokdur».

«Ey nâs! İyi biliniz ki: Rabbiniz birdir; iyi biliniz ki babanız da birdir. Agâh olunuz ki hiç bir Arabînin Acem'i, hiç bir Aceminin de Arabî üzerine, kezalik hiç bir siyah renklinin siyah olmayana, hiç bir siyah olmayanın siyah renkli üzerine fazl u rüçhanı yokdur. Meğer ki tekva ile ola. İnd-i İlâhîde en keriminiz en mütteki olanınızdır. Söyleyiniz tebliğ etdim mi? (Buna karşı evet yâ Resulallah denilince) Öyle ise burada bulunanlar, olmayanlara bu sözümü tebliğ etsin» buyurdular.

Fıtraten hür doğan insanların nazar-ı hukukda müsavî olmaları bir hakkı- zarurî olduğu cihetle Müslümanlık bunu her insan için bir hakk-ı tabiî olarak kabûl etmiş, emirin me'mura, âlimin cahile zenginin fakire karşı nazar-ı kanunda bir imtiyazı,, bir hakk-ı rüchanı olamayacağını bildirmişdir. Yukarıdaki âyât ve ehadîs ile: «İnsanlar tarak dişleri gibi müsavîdir; Allah'a yemin ederim ki, kızım Fatıma sirkat etmiş olsa onun da elini keser idim», «Ümmetlerin sebeb-i helâki, kavilerle zaiflerin nazar-ı kanunda bir tutulmasıdır.» Meâlinde olan ehadis-i şerife bu müsavatı pek vâzıh bir surette bildirmişdir. Bunun içindir ki damad-ı Peygamberî halife Hz. Ali ile bir Yehudinin hiç bir farkı gözetilmeksizin huzur-u hâkimde yan yana gelüb muhakeme olduklarını görüyoruz.

«Cenab-ı Hak, devr-i cahiliyyete mahsus olan tekebbürü, esaletle, haseb ve neseble tefahuru Müslümanlık vasıtasiyle kaldırmışdır; zirâ insanlar Âdem'den geliyor, Âdem ise toprakdan yaratılmışdır; indellah en büyük kimse en mütekkî olandır.» Meâlindeki hadis-i şerif Müslümanlıkda imtiyazat-ı kavmiyyenin, haseb ve neseble iftiharın memnu' olduğunu, insanlar için a'mâl-i salihadan başka medar-ı temeyyüz olmadığını gösteriyor Müminler kardeşden başka bir şey değildir.» Âyet-i kerimesi daire-i münciyye-i İslâma bilfiil dahil olanlar beyninde uhuvvet-i nesebiyyeden ekvâ bir uhuvvet-i ulviyyenin vücudunu ilân ettiği gibi «Ey Allah'ın kulları! Kardeş olunuz» hitaba-ı ûlvi-i Nebevîsi de bütün nev-i beşere salih bir Din-i umumî kaabiliyyetini haiz olan bu Dinin gaye-i kemalini işrab etmekdedir.

c) Din-i İslâmın tekâmül-i beşerîyi istihdaf ettiğini şu da isbat eder ki binasını «Tevhid» esası üzerine kurmuş ve bu vahdetin bozulmaması ve ictimaî tekâmül ve muvaffakiyyetin husule gelebilmesi için vahdet-i siyasiyyeyi esas göstermişdir Hayat-ı rühbaniyyeti men', hayat-ı âile ve hayat-ı cem'iyyeti emr etmesi de bununla alâkadardır.

d) İbadet-ı İslâmiyye tedkik edilince görülür ki: Hepsinde cemiyyetin tekâmülü esası mündemicdir. Bütün ibadat-ı İslâmiyye, Halik'a taabbüb ve inkiyad, mahlûkata şefkat ve muvasat gibi ahlâkiyyat ve ma'neviyyattan başka millet-i İslâmiyyenin te'sis-i cem'iyyet ve te'min-i vahdetine; tevhid-i kuvvet ve i'lây-i şevketine ma'tuf esasatı da muhtevidir.

Cemaatle kılınan namazların yalnız kılınan namazlar üzerine yirmi yedi derece fazl u rüchanı olması, cemaati terk edenlerin sahib-i şeriat tarafından şiddetle tevbih edilmesi hep bununla alâkadardır. Dinin, ibadatın bütün ahkâmındaki ruh, cemaate, vahdete sevk etmek, mütekâmil bir cemaat, kuvvetli bir cem'iyyet meydana getirmekdir.

12 — Din-i İslâm fıtrat-ı beşere istinad eder :

Bilcümle ahkâm-ı islâmiyyenin tedkikinden müsteban oluyor ki: Din-i İslâm, fıtrat-ı beşere istinad eder; bütün ahkâmı fıtrat ve tabiat-i

---

Hulâsa İslâmiyyet vaz' etmiş olduğu desatir-i müsavat ü uhuvvetle, arazî ve kavmiyyet hududlarını hârikulâde bir sühuletle mass u bel' etmek hassasını haiz bir Din-i celildir. Meşrik-i aksâdaki bir Müslüman Afrikanın en meçhûl bir köşesindeki Müslüman kardeşini kendisiyle her vech ile müsavî tanıdığı gibi, bütün ibadullâhı da kardaş ittihaz etmekden, onları da kardaş tanımakdan ebâ etmez.

Binaenaleyh hukuk-u beşer beyannamesini tasavvura daha düne kadar cür'etyâb olamayan Avrupa felâsifesinin hulyalarını ânîde saha-i hakikate çıkaracak mebadî varsa, nur-u hakikati tâ onüç asır evvel işrak eden mebadi-i İslâmiyyedir.

beşeriyyeye uygundur. İşte bu istinadıdır ki: Din-i İslâmı bu âlemde ebedî, nihaî, tabiî bir Din yapmış ve Din-i umumî olmak kaabiliyyetini haiz bulundurmuşdur. Tabayi' ve havayic-i beşeriyye ile İslâmın evamir ve nevahisi arasındaki bu münasebet ve tenazuru görebilmek için fıtrat-ı beşeriyye ve ahkâm-ı İslâmiyyeyi garaz ve ivazdan sâlim bir nüfuz-u nazar ile tedkik etmek lâzımdır. Böyle bir tedkik neticesi bihakkin anlaşılır ki: Din-i İslâm, esasen tekâmüle müsteid olan fıtrat-ı beşeriyyeyi en kısa ve en sağlam tarik ve usûl ile maksad-ı a'lâsına isâl eden bir mecmua-i kavanin ve desatirdir. (10) Din-i İslâmın fıtrat-ı beşere olan bu istinadı daha ziyade tavazzuh etmek için. de tafsilât-ı âtîyeye lüzum hissediyorum, şöyle ki :

1) Hürriyet-i şahsiyyenin hukuk-u tabiiyyeden olması: —Din-i İslâm fıtrata istinad eylediği içindir ki; fıtratan hür doğan insanların hürriyyet-i vicdan, hürriyyet-i efkâr, hürriyet-i kelâm, hürriyet-i tahrir, hürriyet-i hareket, hürriyyet-i tedris ve hatta salâhiyyet-i teşriiyyesini birer hakk-ı zarurî olarak takrir ve tatbik eylemişdir. (11)

---

(10) «İslâmda otuz sene» namındaki eserin sahibi Fransız siyasiyumundan (Mösyö iyon Roş) diyor ki: «Din-i İslâm, insanın hayat-ı ameliyyesine tamamiyle tetabuk etmekdedir. Bazı zamanlar, Budanın ve Mesihin ta'lim eylediği şeyleri de ahsen-i kemâl üzere tevehhüm edenler olmuş ise de bu tevehhüm bir hatadır. Bir Dinin ahkâmı ile ihtiyacat-ı beşeriyye arasında tetabuku anlayabilmek için evvelâ beşerin ihtiyacatı, sonra da dinin ahkâmı ile ihtiyac arasındaki münasebet nazar-ı dikkate alınmak lâzımdır. Bu noktadan muhakeme edildiği takdirde teâlîm-i İslâmiyye ile ihtiyacat-ı beşeriyye beyninde büyük bir tevafuk olduğu görülür. Teaddüdü zevcata müsaade edilmesi de cem'iyyet-i beşeriyyenin ihtiyacatına riâyet noktasından pek amelî ve pek muvafıkdır.»

(11) Din-i İslâmın müstenid-i ileyhi adalet-i mutlaka, istihdaf ettiği gaye ise münhasıran saadet-i ümmettir. Binaenaleyh hikmet ve ma'deletle mütesanid, akl u tabiate muhalif olan temayülât ve ihtirasattan mütebaid ve ayni zamanda da sunuf-u icimaiyyenin tekâmülü ve hey'et-i ictimaiyyenin ikbâl ve istikbalini zâmin olması pek tabiî bir keyfiyyettir. İşte bunun içindir ki: Hayat ve saadet-i beşeriyyenin te'minine yegâne vasıta olan «Hürriyyet-i İnsaniyye» yi Din-i İslâm her insanın hukuk-u zatiyye ve tabiiyyesinden saymışdır. Başkalarının hukukuna tecavüz etmemek şartiyle her insan, hürdür; dilediği gibi düşünür, dilediği gibi söyler, istediği gibi hareket eder.

Avrupaca ancak on yedinci asra doğru insanlara —o da hakiki ve umumî değil— bahş edilmiş olan bu hakkın her insan için ezelî ve ebedî bir hak olduğunu Din-i İslâm on üç asır evvel şu esaslar ile tefhim ediyordu:

Zaten Din-i İslâma göre saadet-i beşeriyye hakikate muhabbetde, onu taharrî ve tatbik etmekdedir. Hakikati bilmek ve tatbik etmek mükellefiyyeti bütün Müslümanlara şamil olduğu için her Müslüman elinden geldiği kadar hür olmak vazifesiyle mükellefdir. Zira hakikatin taharrî ve tatbiki insanın bilcümle hasais ve kuvasının bilâ mânî' hareket ve inkişaf etmesine mütevakkıfdır.

Hulâsa Din-i İslâm, hakk-ı hürriyyetin insanlar için hukuk-u tabiiyye ve zaruriyyeden olduğunu beyan etmekle de fıtrî ve tabiî olduğunu isbat etmişdir.

b) Tekâmül-i ferdî ve ictimaîye hâdim olan her türlü esbaba tevessülün bir hakk-ı zarurî olması. —Din-i İslâm, fıtraten tekâmüle müsteid olarak yaratılmış olan insanların, ferdiyyetini tekâmüle âid bulunan, her türlü esbab ve vasaite tevessül etmesini, taharri-i saadetin bir hakk-ı zarurî olmak üzere kabûl eylemişdir.

Ayni zamanda beşer, tekâmül-i ictimaî ile de mefturdur; esasen bir çok hukuk ve vezaif de tekâmül-i ferdi ve ictimaînin tenazur ve tenazüünden tevellüd etmişdir. Din-i İslâm ise bu iki nevi' tekâmülü; harikul'âde denilecek bir surette; te'lif-i hukuk ve vezaifi (evamir ve nevahiyi) fıtrata tevfik eylemişdir.

c) İslâmda Din ile ilmin tev'em olması: — Din-i İslâm, fıtrata istinad ettiği içindir ki: Tekâmül-i aklî ve fikrîyi ihzar eyleyen ilm ü ma'rifeti bütün efradına farz kılmış ve bu uğurda en güç seyahatlere katlanmak, hikmet ve hakikat nerede bulunur ve kimin tarafından söylenirse almak lâzım geldiğini bildirmişdir (12).

---

(12) Müslümanlık fıtrî ve tabiî bir Din olduğu için, bâzı dinlerde görüldüğü gibi, İslâmda ilme münafi hiç bir esas yokdur. Münafi olmak şöyle dursun, doğrudan doğruya tahsil-i ilmi emr ediyor. Bunu esasatı meyanına idhâl ediyor. Din-i mübin-i İslâm, gerek hayat-ı bâkiye-i ukbâ için, gerek bu maişet-i faniye-i dünya için ilmin zarurî olduğunu, bilenlerle bilmeyenler bir olamayacağı cihetle şuun-u cihanın salahı ilimsiz kaabil olamayacağını en mukni' berahine istinaden öyle yüksek bir nida ile tebliğ ediyor ki, en derin bir gaflet uykusında bulunanların intibaha, uyanık duranların da faaliyete gelmemesi tasavvur olunamaz «Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu». «İbadı içinden Allah'dan korkanlar ancak ilmi olanlardır» gibi âyât-ı kerime ve «Taleb-i ilim her Müslim ve Müslime üzerine farzdır», «Beşikten mezara kadar ilim taleb ediniz», «Çin'de bile olsa ilmi öğreniniz», «Hikmeti, mahall-i sudurunu nazar-ı dikkate almayarak, ahz et» «Hikmet ve hakikat, mü'minin zayi' olmuş bir malıdır: nerede bulursa alır», «Dünyayı isteyen ilme sarılsın, âhireti isteyen ilme sarılsın, hem dünyayı, hem âhireti isteyen ilme sarılsın» gibi ehadis-i şerife pek büyük bir düstur-u hikmettir.

«Benden sonra bir takım fitneler zuhur eder; sabah mü'min olan bir insan o fitneâmîz fikirlerin te'siriyle akşam akidesini bozar, dinden çıkar; ancak Cenab-ı Hakkın ilim ile ihya buyurduğu kimseler bu fitnelere kapılmayarak din ve itikadında sabitkadem olacaklardır» meâlinde olan hadis-i şerifi ise bizi daha büyük bir hakikata irşad ediyor.

Bu hadis-i şerif, dinsizliğin revac bulduğu dinden olmayan şeylerin, erkân-ı İslâmı esasından yıkmak için; münafıklar tarafından mahirane bir surette dine sokulduğu bir zamanda hakikat-i İslâma vukufu olmayanları pek müdhiş bir âkibetle korkutuyor.

Hulâsa, İslâm bize sarahaten bildiriyor ki: cehalet ile Müslümanlık bir yerde ictimaı nâkaabil iki zıdd-ı kâmildir. Müslümanlık bize Din ve muamelât-ı beşeriyyeye müteallik usulü bertafsîl bildirmiş, ulûm-u tabiiyye, ulûm-u felekiyye gibi nazar ve istidlâl ile, his ve tecrübe ile elde edilecek olan ulûmu bize bırakmış ve

d) İslâmda taleb-i maişet ve izdivacın farz, rühbaniyyetin memnu' olması. — Din-i İslâm tekâmül-i iktisâdî için taleb-i maişeti (13). tekâmül-i ictimaî ve havayic-i ferdiyye ve ictimaiyye için —ehil ve muktedir olanlara— teehhül ve izdivacı farz kılmış, rühbaniyyet gibi hilâf-ı fıtrat ve tabiat olan bir ikraili şiddetle men' eylemişdir (14), ki fıtrat-ı beşere istinad eylediğini gösteren en bariz bir delildir.

Din-i İslâm fıtrat-ı beşere istinad ettiği içindir ki ibadatı meyanına zekâtı idhâl ve zenginlerden sermayelerinin bir kısmını tav'an ve kerhen alub muhtâcîne bir hak olarak tevzi' etmeği vezaif-i resmiye-i hükûmetten saymış ve bu suretle sermayenin mahdud kimseler elinde kalmasından tevellüd edebilecek —hilâf-ı tabiat— esaret-i iktisadiyyeyi mümkin mertebe ref' ve imha eylemişdir. Bu itibar ile İslâm, teâvüne pek büyük bir ehemmiyyet de vermiş oluyor; çünki teâvün, eshab-ı sermayenin şefkatine bırakılmakla iktifa olunmuyor. Ayni zamanda İslâm, sefalet-i beşeriyyenin tahfifi için lâzım gelen her türlü muaveneti drig etmemenin lüzumunu da bir lisan-ı kudsî ile bildirmekdedir.

13 — Kur'an-ı Kerim, muamelât-ı dünyeviyyenin tanzimine medar olacak medabi-i esasiyyeyi muhtevidir. — Din-i İslâm, ahlâka, şeriate ahkâm ve muamelât-ı insaniyyeye âid bilcümle mebadi-i esasiyye ve usulü evveliyyeyi takrir ederek cüz'iyyat ve fer'iyyatı icabat-ı zaman ve mekâna göre kitabullahdan ve sünnet-i resulullahdan istinbat-ı ahkâm etmek kudretini haiz bulunan ehl-i ictihada terk etmişdir. İslâmın takrir eylediği bu desatir-i küliiyye ve kavanin-i umumiyye her asır için kaabil-i tatbik birer düstur olmak mahiyyetini hâizdir. Bunlar ne ukule muarızdır, ne de kanun-u ictimaî ve medenî ile kaabil- hedmdir. Ancak icabat-ı asriyyeye göre tatbik olunur. Bu mebadi-i esasiyye ile her asrın

---

(13) «Hiç ölmeyecekmiş gibi dünyan için çalış; yarın ölecekmiş gibi de âhiretin için amel et». «Evlâd ü iyaline refahiyyet ve komşularına muavenet maksadiyle meşru' bir surette dünyayı taleb edenler yüzleri ayın on dördü gibi olarak Allah'ına mülâkî olurlar», «İnsanın işlediği günahlar içinde öyleleri vardır ki: Onları savm u salât ve umre gibi ibadet değil, ancak taleb-i maişet uğrunda çekilen hümûm ve metaib mahvedebilir — Hadis-i şerif».

(14) «Nikâhlaşınız ve tenasül ediniz; çünki ben, sizin kesretinizle ümem-i saireye karşı iftihar ederim. — Hadis».

«Nikâh benim sünnetim benim tarikımdır; kim ki benim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir.» «İslâmda rühbaniyyet yokdur — Hadis».

---

bunları elde etmek için kuvâ ve melekât-ı akliyyemizi isti'mâl etmemizi de emr eylemişdir.

Şu halde bâzı Frenk mukallidlerinin din ile ilmi tefrik etmek iddiâsında bulunmalarını acaba neye hamletmelidir?..

icabatına, her kavmin ihtiyacatına göre yeniden ahkâm ve kavanin vaz' olunur; her asrın ihtiyacı te'min edilir. Meselâ: Kur'an'ın takrir eylediği mebadi-i esasiyyeye nazaran bir devletin, bir hükûmetin esası ikidir: Emanatı, vezaifi ehline tevdi' etmek; beynennâs adl ile hüküm. Bu iki esas hangi şekl-i hükûmetle te'min edilirse o şekil meşru'dur; bunları te'min etmeyen şekl-i hükûmet her ne olsa gayr-i meşru'dur. Bunun içindir ki İslâm, asr-ı hâzırda hak olmak üzere kabûl olunan şekl-i hükûmetin mehasinini, esasını tamamiyle göstermiş ve fakat şeklini ta'yin etmemiş, onu asrın icabına göre ehl-i hall ü akdin ta'yinine terk etmişdir.

Bu gün de devlet için adalet ve menfaat-i âmme esasları gösteriliyor ki Kur'an-ı Mübinin telkin eylediği iki Esasdan başka bir şey değildir. Hatta Kur'andaki esaslar kadar cami' de değildirler. Demek İslâm bu hususda da tamamiyle asrî bir tarik ta'kib ediyor. Kur'an-ı Kerim'in küllî ve umumî olan desatîr ve mebadiyi takrir edib de cüz'iyyatı erbab-ı ictihada terk etmiş olması da Din-i İslâmın her asırda gelen insanların ihtiyacat-ı maddiyye ve ma'neviyyelerini te'mine kâfi bir Din-i umumî, bir Din-i tabiî olduğunu gösteren berahin-i hissiyye ve kat'iyyedendir. (15)

---

(15) Bu bahis hakkında da —ehemmiyyetine mebnî— biraz izahat vermek lâzımdır. Mâlûmdur ki Hıristiyanlığın usûl-i mühimmesinden biri de kütüb-i mukaddesenin maaş ve maad hususunda, ya'ni dünyevî ve uhrevî, beşerin muhtac olduğu şeylerin hepsini muhtevi olduğudur.

Akaid-i Hıristiyaniyyeye göre ahd-i atîk ve ahd-i cedîd namlariyle ma'ruf olan kitablar —ister melekût-u a'lâda nail-i saadete müeddî olan itikadat-ı diniyye, âdâb-ı nefsiyye, a'mâl-i bedeniyyeye müteallik olsun; isterse aklı beşerin hasaisinden olan maarif-i beşeriyyeye müteallik bulunsun —bilcümle maarifi muhtevidir. Bütün ulûmun esası kitab-ı mukaddes ile kiliseyi takliddir. Dinî, dünyevî bütün ihtiyacat-ı beşeriyyeden bilcümle şuabat-ı ulûma kadar, her şeyi kitab-ı mukaddes muhtevî olduğu cihetle hilkate, arz ve semaya âid kitab-ı mukaddesde ne varsa —akla münakız, hisse muhalif bile olsa— teslim ve o yolda iman etmek vacibdir. Çünki Cenab-ı Hak her şeyi bütün cüz'iyyatına varıncaya kadar kitaplarda bize bildirmişdir. İşte Galile gibi bâzı erbab-ı ilmin kilise tarafından ihrak-ı binnar ile hükm edilmesi hep bu esasa muhalif harekette bulundukları içindi.

Din-i İslâm ise bu hususda da Hıristiyanlığa büsbütün muhalifdir. Bir kere teâlim-i Islâmiyyeye göre enbiyay-i izam hazeratının vezaifi beşerin nazar ve istidlâl ile, his ve tecrübe ile hakikatine vüsule kudretyâb olamayacakları mebadi-i esasiyyesi; desatir-i ahlâkiyye ve ictimaiyyeyi ahsen-i takvim üzere bildirmekdir. Felekiyyat, tabiiyyat, riyaziyyat, ziraat ve sanayi' gibi nazar ve istidlâl ile, his ve tecrübe ile elde edilecek olan ulûm ve fününu ta'lim etmek onların vazifesi değildir. Binaenaleyh her Müslüman bilir ki: Müslümanlık cazibe, dafia, imtisas kanunlarını; zevayay-i küreviyye bahislerini, kat-ı nâkıs, kat-ı mükâfî mesahalarını ta'lim için gelmemişdir. Lâkin bu gibi hayat-ı dünyeviyyeye teallûk eden mesaili teallüme teşvik ve erbab-ı inad ve eshab-ı ataleti ikaz için gelmişdir. Bunun için Kur'an-ı Kerim bu gibi ulûmun menbaı olan akl ü hisse pek büyük ehemmiyyet vererek bu iki vasıtanın mertebesini pek ziyade yükseltmiştir.

14 — Müsamah-i diniyye, hürriyyet-i mezhebiyyede usûl-ü İslâmiyyenin en mühimlerindendir :

İslâm tabiî bir Din olduğu içindir ki, müsamaha-i Diniyye ve hürriyyet-i mezhebiyye esasını pek sarih bir surette takrir eylemiş, gulüv-

---

Kur'an, bu hususda umumî ve küllî düsturları beyan ile iktifa ederek bunlardan istınbat-ı hakayıkı bize bırakmışdır. Kur'anda müsbet ilimlere muhalif bir hüküm bulunmamasının sebeblerinden biri de işte budur.

Diğer cihetten Peygamberin cümle-i vezaifinden olub da muamelât-ı dünyeviyyeye müteallik bulunan hususat için de Kur'an, küllî olan mebadiyi bildirerek her zamanın icabatına göre o mebadiden istinbat-ı ahkâm etmek salâhiyyetini bize terk etmişdir. Yâni akaid ve ibadata, helâl ve harama müteallik olan ahkâm-ı diniyyenin şekl ü mikdarı ta'yin ve tahdid ve ta'yin edildiği hâlde muamelât-ı dünyeviyye ve intizam-ı ahvâl-i umumiyyeye âid olan kısmın cüz'iyyatı her yerde, her zamanda daimî surette vacibülittiba' olmak üzere tahdid olunmamışdır. Çünki bu kısım, ahkâmın kesret ve teşe'übü ile beraber zamanın, mekânın, kuvvet ve za'f gibi örf ve ahvalin ve daha bunlara mümasil bâzı şeylerin ihtilâfı nisbetinde muhtelif oluyor.

Şariin maksadı mekasıd-ı zaruriyyeyi hıfz olduğu cihetle bu kısım ahkâmda adl-i mutlak ve müsavat-ı mutlaka esasını nazar-ı dikkate almış olduğundan bu iki esası muhafaza eden her şey maslahat, bunları ihlâl edenler de mefsedet olarak kabûl olunmuşdur.

Meselâ: Siyaset ve kazaya müteallik umur-u dünyeviyyede şûrânın lüzûmunu bildirmiş, fakat şûrâ için bir kâide ve nizam vaz' etmemişdir. Çünki bunun şekli her zaman ve mekâna göre ümmetin ahvâl-i ictimaiyyesinin ihtilâfiyle muhtelif olacağı bedihîdir.

Kezâlik vücub-u şûrâ, hürriyyet-i kelâm, hürriyyet-i ictima', hürriyyet-i icma' —Avrupalıların meclis-i nüvvab, parlâmento dedikleri ma'naya— gibi mebnay-i hükûmet, medar-ı kıvam-ı saltanat olacak esasları vaz' ile iktifa ederek hükûmet-i İslâmiyyenin tarz-ı teşekkülünü tahdid, cüz'iyyatı ahkâmını yegân yegân ta'yin etmemişdir. Çünki adalet ve müsavata riayet, zarar ve zararı def' hangi şekilde ise o şeklin meşru' olduğunu bize bildirmiş oluyor.

Bu mebadi-i esasiyyeden her asra göre istihrac edilen ve kendilerine şer' ve kanun namı verilen ahkâmdan icabat-ı asra, muktezay-i maslahata göre rücu' olunmak, tebdil ve tağyirleri cihetine gidilmek mümkündür. Nasıl ki hulefay-i Râşidînin bâzıları böyle yapmışlardı.

İşte Kur'an-ı Kerim'in her asrın ihtiyacını te'mine kâfi olması bu nokta-i nazardandır. Eğer böyle olmayıb da her zaman tehaddüs edecek olan vekayi-i cüz'iyyeye mahsus olmak üzere kitab ve sünnette bir nükm-ü sarihin mevcudiyyeti iddiâ edilseydi bir çok hadisatın kitab ve sünnetden haric kalması ve bunlar için şer'î bir hüküm verilememesi icab ederdi. Çünki nusus-u şer'iyye mütenahî, vekayi' ise gayr-i mütenahidir; Mütenahî ise nâmütenahiyi zâbıt olamaz.

Hulâsa: Biz, kitab ve sünnetin her şeyi sarahate muhtevi olduğunu iddâ etmediğimizden kitab ve sünnette bulamadığımız bir hükm-ü fer'î hakkında maslahat ümmetin icabı vechile ictihadatta bulunarak kitab ve sünnetteki desatir-i külliyye dahilnde o hükmü ta'yin edebiliriz. İslâm, bu salâhiyyeti bize bahş etmişdir. Bu itibar iie kıyamete kadar tahaddüs edecek hadisat-ı cüz'iyye için kitab ve sünneti tecavüz, kitab ve sünnetden başka bir yere arz-ı ihtiyac etmeyerek hall ü fasl etmek, bütün ihtiyacat-ı ümmeti bu esaslar ile te'mine çalışmak bizim için pek kolay bir mes'eledir.

v-i fiddin'den (22), din ve mezheb itibariyle muhalif olanlara karşı gayz u taassub göstermeden men' etmişdir.

«Nev-i insanın muktezay-i akl ü muhakemesine göre akaidin de muhtelif olması muktezay-i hikmet-i İlâhiyye olduğu (16)» ta'lim eden bir dinin müntesiblerinde taassub-u dînî namına elbette bir şey olamaz.

İzn-i İlâhî ve hidayet-i sübhanî olmadıkca hiç bir insanın hiç bir kimseyi kendi din ve mezhebine sokmaya muktedir olamayacağı da Din-i İslâmın takrir eylemiş olduğu esaslarındandır. Bu esas ise dinde cebr ü ikrahın bîlüzûm olduğunu anlatıyor.

15 — Hürriyet-i vicdan İslâmın esaslarından en mühim bir asıldır :

İslâm fıtrî bir Din olduğu içindir ki: Hiç bir kimseye başkasının akide ve vicdanına tahakküm hakkını vermemiş, hürriyyet-i itikad ve vicdanın şiddet-i lüzûmunu bildirmişdir. Hürriyyet-i vicdan ve hürriyyet-i itikad Müslümanlıkda pek mühim br esasdır; buna riâyetin şiddet-i lüzumunu Kur'an'ın müteaddid âyetleri tasrih etmekdedir.

Hürriyyet-i vicdana riâyet evamir-i Diniyyeden olduğu içindir ki : Müslümanlar, bütün edyanın, bilcümle mezahib ve mesalikin, akvamın hilâfına olarak hürriyyet-i vicdaniyyeye riâyet, mu'tekadata hürmet ve ilim sahasında münakaşat-ı diniyye ve mezhebiyyeye meyl ü muhabbet etmişlerdir. Diyebiliriz ki hürriyyet-i mezhebiyye ve itikadiyye hususunda İslâm, bihakkın, âlem-ı Hıristiyanîye rehnüma olmuşdur.

Hürriyyet-i mezhebiyyeyi ta'lim buyuran desatir-i Kur'aniyye, Zat-i Risaletpenah efendimizin Hz. Ali'ye Hıristiyanların muhafası için yazdıkları ahidnamede tevsik olunmuş, hulefay-ı Raşidîn hazeratı da vâlilere gönderdikleri emirnamelerde daima bu esası muhafaza etmişlerdir. Tevarih-i sahihada uhud-u Ömeriyye namiyle mezkûr ve ma'ruf olan emirname-i Ömer ibnil Hattab da bu hususda en kavî bir şahiddir.

Müsamaha-i mezhebiyye, hürriyyet-i i'tikadiyye Din-i İslâmda en mühim bir asıl olduğu içindir ki: Hiç bir kavme, hiç bir millete dinde olan muhalefetlerinden dolayıbuğz u adavet beslemek, onlara karşı harb açmak tecviz edilmemişdir. Müslümanların, kendilerini yurdlarından çıkarmak, din ve ahlâklarını ifsad etmek, âilelerinden cüda düşürmek emelinde olmayan her hangi bir kavm ile adl ü müsavat dairesinde kardeş gibi geçinmeleri evamir-i Kur'aniyye muktezasındandır.

---

(16) «Cenab-ı Hak sizinle din muharebesi etmeyenlere, sizi yurdlarınızdan çıkarmayanlara karşı iyilikle, adl ile muamele etmekden sizi nehy etmez. Cenab-ı Hak adl ile hareket edenleri sever. Allah sizi ancak o kimselere karşı dostluk göstermekden nehy eder ki: Sizi memleketlerinizden çıkarmış ve çıkarılmanıza yardımda bulunmuşdur; böylelerine dostluk gösterenler yok mu, işte onlar zalimdirler.
—Kur'an-ı Kerim—

Filhakika Müslümanlar Dinlerine, memleketlerine karşı düşman vaziyyetinde olanları dost ve ahbab ittihaz etmekden men' olunmuşlardır. Fakat böylelerine karşı yine asaletsizlikde bulunmamak, hatta bil'fiil muharebe ederken bile daire-i adaleti tecavüz etmemekle me'murdurlar (17). Binaenaleyh Müslümanlığı edyan-ı saire erbabına karşı taassubla itham etmek, hakikat-i İslâmiyyeyi bilmemekden başka bir şey değildir.

İnsaniyyet için pek mühim bir kanun olan hürriyyet-i vicdan ve hürriyyet-i i'tikad, Müslümanlığın takrir eylediği şekl-i sahihde hiç bir din ve meslek tarafından takrir olunmamışdır. Zaten, asr-ı hâzırın Avrupa ve Ameirkaya mensub bir çok mütefekkirleri de bu kanunun Müslümanlar tarafından öğretildiğini müteaddid eserlerinde itiraf etmekdedir (18).

---

(17) «Bir kavme olan buğz-u adavetiniz, icray-i adalet etmenize mani' olmasın' Adalet ediniz; adalet, tekvaya en yakındır. Sizinle mukatele eden kimselerle Allah yolunda mukatele ediniz! Onlara tecavüzde bulunmayınız. Çünki Allah tecavüz edenleri sevmez —Kur'an—

Avrupalıların ancak asr-ı hâzırda takdir etmeye başladıkları hürriyyet-i vicdan ve hürriyyet-i i'tikad meseleleri on üç asır evvel Müslümanlık tarafından takrir ve tesbit olunmuşdur. Bu babdaki desatir-i İslâmiyye bize bildiriyor ki hiç bir insan, düşüncesinden. i'tikadından dolayı mes'ûl tutulamaz. Hürriyyet-i vicdan ve i'tikad bir kavd ile mukayyed değildir. Fakat düşünce ve i'tikadını zahire ihrac ederek propagandaya başlar ve bu fikri de hey'et-i ictimaiyyenin ahlâk ve âdâbını ifsad edecek mahiyyette olursa o zaman men' olunur; ve bu, hürriyyet-i vicdana tecavüz de değildir. Çünki bu menba', başka suretle düşündüğünden, başka suretle itikad eylediğinden dolayı değil, belki hakk-ı hürriyyeti kendi nefsine kasr etmeyerek kendi hürriyyetiyle başkalarını da takyid etmek istemesindendir. Binaenaleyh hürriyyet-i vicdan ve itikad bir had ile mahdud değil ise de hürriyyet-i beyan ve hürriyyet-i hareket bir had ile ile mahduddur ki o da başkalarının hudud-u hürriyyetidir.

(18) Filhakika medeniyyet-i hâzıra hükûmetlerince de hürriyet-i diniyyeye ve mezhebiyye; pek çok münazaât ve muharebât-ı şedideden sonra; bir esas olarak kabûl edilmişdir. Fakat bunlarca hürriyyet-i diniyyeden maksud olan ma'na, siyaset-i dahiliyelerinde rüesay-ı ruhaniyyenin te'siratından âzâde yaşamak, siyaset-i hariciyyelerinde ise zaif hükûmetlerin inhilâl ve inkisamı için bu düstur sayesinde bir zemin-i müdahale bulmakdan ibarettir. Binaenaleyh bunda insanî ve tabiî bir gaye mevcud olamaz. Bunların kabûl eylediği hürriyyet-i diniyye mekasıd-ı siyasiyyeye mübteni bulunduğundan Fransa inkilâbında herkesin mukaddesat-ı diniyyesine taarruz olunmuş ve hele hukuk-u beşerin muhyisi olduğunu ilândan çekinmeyen Fransa hükûmeti daha pek yakın zamanlarda bir takım rehabinin memalik-i Osmaniyye hâmîsidir.

Müslümanlığın takrir eylediği hürriyyet-i diniyye ise akl-ı selime, fıtrat-ı insaniyyeye mutabık bir surette olduğundan düvel-i muazzama-i İslâmiyye taht-i tâbiiyyetinde bulunan anasır-ı muhtelifenin teşkilâtını, ictimaiyyatını, mukaddesatını ibka ve bunların serbesti-i vicdanını, serbest-i inkişafını, serbesti-i sa'y ü amelini te'min eylemişdi. Hıristiyan devletlerin istilâsına uğrayan yerlerin kısm-ı küllisinde bulunan halk ise yavaş yavaş mevcudiyyet-i diniyye ve milliyyesini kayb etmişdir.

16 — Müslümanlıkda cihadın mahiyyeti :

İslâmda cihadın meşru' olmasını hürriyyet-i diniyye ve vicdaniyyeye bir tecavüz gibi telekkî etmek isteyenler varsa da bu, pek azîm bir hatadır.

Şübhe yok ki, İslâm, cihadı meşru' kılmışdır; cihad, İslâmda bir asıldır. Nazar-ı İslâmda fisebilillâh cihadın ma'nay-i hakikisi a'day-ı İslâma karşı bedenen, mâlen muharebe etmek için bezl-i mechud etmek, olunca kudretini sarf eylemekdir. Fakat bundan Müslümanlık kıtalin meşru' olduğu, İslâmın tabiatinde edyan-ı saire ashabına karşı şiddet bulunduğu ma'nasını çıkarmak yanlış bir fikirdir. İslâmın tabiatinde katl değil, afv ü müsamaha vardır. (19)[1] Cihad ancak hakkı tecavüz edenlerin, erbab-ı hakkın mahvına yürüyenlerin, İslâmları memleketlerinden sürüb çıkarmak, İslâm diyarını çiğnemek isteyenlerin mezalimine sed çekerek şerlerinden emin kalmak, asayişi te'min içindir. Yoksa cebren Müslümanlığı kabûl ettirmek, başka dinde bulunanlardan intikam almak için değildir. Çünkü a'day-i İslâmdan maksad, Müslümanlara dinen muhalif olanların kâffesi değil, belki Müslümanlara karşı din muharebesi eden, Müslümanları memleketlerinden sürüb çıkaran vatanlarımıza müstevli olan, yahud bize düşmanlık edenlere yardımda bulunanlar, yahud bulunmak isteyenlerdir.

Acaba kudret tahakkuk ettiği, başka da çare bulunmadığı zaman şerri şer ile def' etmek, misliyle mukabelede bulunmak yalnız Müslümanlığa mı mahsusdur?. Yoksa hasmını ezmeğe kaadir olan herkesin tabiatinde var mıdır? Şüphesiz bu, herkesde vardır. Bu yolda hareket, hukuk-u tabiyye ve zatiyyesinden olan hakk-ı hayatını muhafaza edebilmek için her mevcud-u zîhayatın en son mücacaat eylediği bir silâhdır; Nasıl ki bugün de öyledir.

Binaenaleyh İslâmda cihadın meşru' olmasından dolayı İslâmı «adem-i müsamaha ile, kılıc dini olmakla» itham azîm bir hatadır.

17 — Hulâsa ve hâtime: Bazı Avrupalıların Müslümanlık hakkında şehadeti :

Baştan itibaren buraya kadar görmüş olduğunuz mebahis pek vazıh bir surette isbat etdi ki; beşer; gerek hilkat-i müstekille tarafdarânının dediği gibi sahne-i mevcudata doğrudan doğruya insan olarak çıkmış olsun, isterse nazariyye-i tekâmül ashabının iddiâsı vechle hayvaniyyetten tedricen insaniyyete yükselmiş olsun; mertebe-i insaniyyete kesb-ı istihkak ettikten sonra üzerinde hâkim olan kavanin-i

(19) = Afve sarıl, iyilikle emr et, cahillerden i'raz eyle —Kur'an—

mutlakayı anlamış, hem maddiyyatında, hem ma'neviyyatında dine muhtac olduğunu bir ilm-i zarurî ile hissetmiş ve hiç bir vakıt dinsiz yaşamamışdır.

Şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da insanların hiç bir vakıt bu ihtiyacdan vareste kalamayacakları ise a'sar-ı ahirede yetişen en büyük feylesofların tedkikat ve itirafları ile mertebe-i bedahete çıkmakdadır. Çünki beşeriyyet için dinsiz de yaşayabilmek kaabil olduğu vâhimesine kapılan bir çok felâsife, nihayet bunun azîm bir hata olduğunu anlamış ve beşeriyyetin saadet-i maddiyye ve ma'neviyyesi için tabiî ve umumî bir dinin lüzumuna kail bulunmuşlardır.

Biz diyoruz ki: Beşeriyyet için bir «din-i tabîî» nin lüzumu anlaşılınca, bu dinin ancak «Din-i İslâm» olableceğini de tasdik etmek icab eder. Çünki —izahat-ı mütekaddimeden anlaşıldığı vechle— hakiki bir vahdet-i İlâhiyye —vahdet-i Ulûhiyyet ve vahdet-i Rübubiyyet— ve Nübüvvet-i Muhammediyye esası üzerine istinad eden «Müslümanlık» itikadî, amelî, ahlâkî, ta'bir-i diğerle dünyevî, uhrevî bütün ahkâmında tabiat-i beşeriyyeyi nazar-ı itibara almış, fıtrat-ı insaniyye ile kaabil-i te'lif olmayan hiç bir şeyi esasatı meyanına dahil etmemişdir. Bunun içindir. ki ahkâm-ı İslâmiyye beşeriyyet arasında sahih bir medeniyyetin doğmasına sebeb olmuş; onda akl-ı selime ulûm-u sahihaya muhalif bir şey görülmemişdir. Bu ciheti garb müelliflerinin âtideki sözleri ile de işhad ederek bahse nihayet vereceğiz :

«İslâmın Hindde günden güne —hiç misyoner olmadığı hâlde— neşv ü nema bulduğu, intişar ettiği gayr-i kaabil-i inkâr bir hakikattir. Bunun başlıca sebebini tedkik edecek olursak, şeriat-i İslâmiyyenin insanlar arasında ilân eylediği müsavat-ı hakikiyyeden başka bir şey olmadığını görürüz. Çünkü Hind ehalisi —mezahib-i kadimeleri muktezasınca— bir takım taifelere münkasem oluyor ki; bir taife fevkinde bulunan diğer taifeye kadar terekkî edebilmek kaabil değildir. Tabaka-i süflâdan doğan kimse tabaka-i ûlyaya terekkî etmek, onun nail olduğu hukuka nail olmak mümkin değildir. Binaenaleyh bu muzır kayidlerden bunları kurtaracak yegâne çare kabûl-i İslâmiyyettir.» (20)

«Hind ahalisi aralarındaki mezheb kavmiyyet, tâifecilik yüzünden tehaddüs eden muhalefeti kaldırıb atmadıkca müstekil bir hükûmet, bir hükûmet-i vataniyye te'sis edemezler. Aralarında bir vahdet-i miliyye vücuda getirib müstekil hûkümet te'sis etmek için de mutlaka ihtilâf ve tefrikayı, nifak ve şikakı men' eden ve bunların yerine müsavat, uhuv-

(20) Ondokuzuncu asırda İslâm —Löşatliye—

vet, hürriyyet esaslarını —ki bunlar ancak Din-i İslâmın ortaya koyduğu kaidelerdir— vaz' eden İslâmiyyete iyi sarılmak lâzımdır.» (21)

«İslâmın âlemden büyük bir kısmını kendisine cezb etmesi, nefsin şanını i'lâ etmesiyledir; İslâm, Zat-ı İlâhiyyeti sıfât-ı beşeriyyenin fevkinde bir sıfâtta tasavvur ve onu günde beş def'a icrasiyle mükellef olduğu namazda tezekkür etmesiyle şan-ı insaniyyeti i'lâ eylediği gibi, nefsin arzu eylediği bâzı şeyleri mübah kılarak tabiat-i beşeriyyeye sühuletli olan şeyleri müştemil olmasiyle de i'lâ etmişdir. İntişar-ı İslâmın en büyük âmillerinden birisi de mezahib ve teâlim-i İslâmiyyenin gayet açık, her türlü i'vicacdan sâlim bulunmasıdır. Onun için tabiate mülâyimdir. Bu öyle bir Dindir ki: Anlaşılmayacak esrardan tamamiyle müberradır...» (22)

İngiliz kilisesi reisi İshak Tıler diyor ki: «Din-i İslâm, Merakiş'den Cavaya, Zengibardan Çine kadar intişar eyledi; hâlâ da Afrikada vasfı kaabil olmayan bir sür'atle intişar ediyor. Görüyoruz ki: İslâm, ümem-i mütevahhişenin bile tehzib-i ahlâkı, terekkisi için en muvafık bir Dindir; diyanet-i Mesihiyye ise böyle değildir. Bunun akaidinde görülen esrarengiz şeylere akıllar ermiyor; işte bu sebebdendir ki: İslâmların medeniyyete pek büyük menafii, hizmeti dokunduğu hâlde diyanet-i Mesihiyyenin, o kadar hizmeti görülmemişdir. Diyanet-i Muhammediyye girdiği kabilelerden evsana tapmayı, insan eti yemeği, çocukları diri diri mezara gömmeyi mahv ü ibtâl eylemiş, nazafet, izzet-i nefs, vekar, cud u kerem gibi sıfât-ı fâzılâyı yerleşdirmişdir..

«İslâmlar müsafirperverliği hemen farz gibi itikad ederlerdi. Cem'iyyat-ı beşeriyyenin mevcudiyyetini rahnedar eyleyen müskirat, kumar ve saire gibi bir takım fezayih Din-i İslâmın zuhuriyle sukût etmeğe başladı. Din-i İslâm kadınlarda namus ve iffeti tekvanın en yükseklerinden addeder, ihsan, bir birine nasihat, uhuvvet İslâmiyyetin en büyük emirlerindendir...

«Bütün Avrupa ahalisi zalâm-ı cehl içinde yuvarlanarak te'min-i hayat edecek zıyay-ı ma'rifeti ancak iğne deliğinden görebilmekde iken bir de âfâk-ı İslâmiyyetten bir nur-u mübîn'dir parladı. İlim, edeb, felsefe şu'leleri gayet şa'şaadar bir surette tecellisaz oldu. İşte o zaman Bağdad, Basra, Semerkand, Şam, Kırvan, Mısır, Gıranata, Kurtuba gibi memleketler muhit-i ma'rifetin en büyük merkezleri idi. Ümem-i sa-

(21) Nasârâ ve İslâm —Lödöfik Dükatson—

(22) Dikastri: Dikastri'nin «İslâm» namındaki eser-i meşhur ve mühimmi üdebay-i Mısriyyeden Fethi Zağlûl paşa tarafından Arabcaya tercüme ve Mısırda tab' edilmişdir.

reye maarif buralardan intişar etti. Avrupa akvamı kurun-u vustada unlardan bir takım keşfiyyat, sanayi', ulûm ü fünun iğtinam ettiler.» 23)

«Hz. Muhammed (S.A.V.), zuhur edib müteferrik bir hâlde olan abail-i Arab'ı tevhîd, onları bir maksad-ı âlî uğrunda cem' ettikden onra bunlar bir millet-i muazzama hâlinde dünyaya karşı meydan oku-aya başladı. Cenah-ı mülkünü İspanya'daki Tij nehrinden Hind'deki anj nehrine —aksay-ı şarkdan tâ mağrib önlerine— kadar uzattı. İşte u ümmet Avrupada cehalet hükümfermâ olduğu bir zamanda aktar-ı rzın her köşesine liva-i medeniyyeti rekz eyledi.

«Bunlar kurun-u mutavassıtada ümem-i saire arasında ulûm ile te-eyyüz etmişlerdi. Avrupanın nizamını, asayişini, herc ü merc eden arbar istiilâsı sebebiyle kıt'anın üzerine çöken vahşet bulutları hep İs-ımların himmetiyle sıyrılıb gitmişdir. İslâmlar ulûm-u kadime menabii-i de teharriye bezl-i himmet ettiler. Hem yalnız buldukları hazain-i a'rifeti muhafaza ile iktifa etmediler; bir tarafdan tevsi' ve ikmale ça-şarak havarik-ı fününu teemmül için yeni yeni usuller keşf ettiler...

Cenab-ı Hak İslâm kavmini, Fırat sevahiliyle İspanyadaki vadi-i ebîr arasında münteşir bulunan ümmetler beyninde esbab-ı temeddünün ıtişarına vasıta olmak üzere yaratmışdır. İşte bu ümmetler ilmi, mede-iyyeti hep İslâmlardan almışlardır. Çünki İslâmların başkalarına hiç enzemeyen, kendilerine hâs olan bir tabiatleri vardır ki bütün âlem zerinde büyük bir te'sir icra etmişdi. İslâmlar nâs ile ihtilâta taham-ül edemeyen Benî İsraile taban tabana muhalif idiler. Zira İslâmlar aşka akvam ile muamelâtta bulunurlardı. Şu kadar var ki ihtilât sebe-iyle tabiat-i aslilerini değişdirmezlerdi.

«Almanlar fütuhatlarından pek çok zaman geçmedikce nail-i temed-ün olamamışlardı. İslâmlar gittikleri yere medeniyyetini de beraber ötürürler, kondukları yere medeniyyeti de iskân ederek Dinlerini, ilim-rini, lisanlarını, o pek meşhur olan şiirlerini nâs arasında neşr eyler-rdi... Öyle ise sadece ricatle deriz ki: Saday-i şöhretleri Avrupay-i asrânîye vasıl olduğu zaman İslâmların tefevvuk ve rüchan-ı aklîleri zce tasnif ve ihtira' eylemiş oldukları âsâr ile sabittir. İşte bu hâl ışkalarının da dediği gibi İslâmların bizim üstadımız olduğuna bir hüc-ttir ki itirafdan aslâ çekinmeyiz...» (24)

---

(23) Fransanın sabık maarif nazırı meşhur Drovi.

(24) Fransız akademi azasından Sidyo'nun Mısır-da tab' ve tercüme olunan «Hu-satültarihülarab» nam eseri dikkatle mutalâa edilecek olursa Avrupalıların Müslü-anlardan ne suretle iktibas-ı ulûm ettikleri görülür. Çünki bu müverrih-i şehîr, me-

«Müsellem bir hakikattir ki: Kur'an-ı Kerim umur-u uhreviyyeye teallûk eden usûlden maada bilcümle ahkâm-ı cinaiyye ve medeniyye için de bir düstur-u esasî, nev-i beşerin tanzim-i hayatı, tertib-i şuunu için bir kanun-u medenîdir: Şeriat-i Muhammediyyenin ahkâmı en büyük sultanlardan en küçük efrada kadar kâffe-i efrad-ı beşere şamildir; bu şeriat, âlemde bir misli olmayan en muhkem, en metin bir şeriattir».

«Kur'an'da her vakıt için kaabil-i tatbik, her zaman ve mekânda amel olunmaya salih ve elyak, usûl-i ictimaiyye ve desatir-i insaniyye mevcuddur. Hatta bu insanî düsturlar kadınlara da şamildir. Çünki Kur'an kadınları fenalıkdan, fuhşiyyattan, mucib-i şeyn ve şübhe olan şeylerden mestur olmakla mükellef tutulmuş, (teaddüd-ü zevcata müsaade verdiği hâlde) adalet için imkân olmadığı zaman birden fazla evlenmemelerini erkeklere vacib kılmışdır. Bununla beraber Kur'an, beşeriyyete hem dünya, hem âhiret için çalışmak, ruh ile cesedi birden terekkî ettirmek kapısını açmışdır. Hâlbuki edyan-ı saire bu kapıları kapayarak vazife-i beşeriyyeyi zahidliğe ve âlem-i fânîden tecerrüde kasr etmiş bulunuyordu...» (25)

Fransa siyasiyûnundan olub da memalik-i İslâmiyyede otuz sene ikamet etmiş ve bu esnada lisan-ı Arabîyî, ulûm-u İslâmiyyeyi öğrenmiş. Cezair, Tunus, İstanbul, Mısır, Hicaz gibi yerlerde Müslümanlarla beraber yaşamış olan (Mösyö Liyon Roş) «İslâmda otuz sene» nam eserinde şu suretle beyan-ı mutalâa ediyor: «Tedkikatım neticesinde, bir çok kimselerin hedef-i ta'rizi olan, Din-i İslâmı bence ma'lûm olan Dinlerin en iyisi, en muazzamı buldum.

«İslâm: İnsanî, tabiî, iktisadî, edebî bir Dindir. Kavanin-i mevzuamızdan hiç bir şey hatırlamadım ki Din-i İslâm daha evvel teşri' etmiş olmasın! Jül Simon'un «Şeriat-i tabiiyye» tesmiye ettiği şeriate rücu' ettim, onu da tamamiyle İslâmiyyetten alınmış buldum.

«Sonra bu dinin nüfus-u İslâmiyye üzerindeki te'sirini tedkika başladım, gördüm ki: Onların kalblerini şecaat, şehamet, emanet, hiss-i kerem ile dolduruyor. Ben bunları felâsifenin tasavvur eyledikleri nüfus-u hayr ü rahmetin misali olarak buldum. Bunlar şer, lâğv, kizb

(25) Doktor Şebli Şimil.

deniyyet-i garbiyyenin medeniyyet-i İslâmiyye hükmü altında bulunduğunu, garblıların Müslümanlara daima medyun-u müftekir olduklarını itiraf etmekdedir. Bugün ise işin berakis olduğunu meatteessüf itirafa mecburuz. Zira cehilde ve ihtiyacat-ı ve ictimaiyyemizde nekadar acınacak bir hâlde olduğumuz cümlece ma'lûmdur.

bilmezler. Müslümanlar basit ve sâf kalblidir; hiç kimse hakkında su-i zan beslemezler. Cem-i mâl için haramı istihlâl etmezler. Yehudi ve Hıristiyanlardan fakir olmaları da bunun içindir.

«Ben Din-i İslâmda bugün bütün dünyayı meşgul etmekde olan iki mes'ele-i ictimaiyyenin halledilmiş olduğunu gördüm. Bunun birisi Kur'an-ı Kerim'de mevcud olan: «Mü'minler kardeşden başka bir şey değildir.» Âyet-i kerimesidir. Bu âyet, iştirakiyunun ittihaddan mütevellid kuvvet ve kudretini icmâl etmekdedir.

«İkinci mes'ele de, sahib-i kudret olan her Müslüman üzerine Zekâtın farz kılınmış olmasıdır, ki bu da fevzavîliğin devay-i hakikisidir.

«Eğer bu dini nâsa hakkiyle ta'lim ve tamamiyle tefsir edecek ricâl bulunsaydı bugün Müslümanlar âlemin en müterekkî, en mütekâmil bir milleti olurlardı...

«İslâmın esasını tevhid-i hâlis teşkil eder. Bu basit ve açık hakikate inkiyad, akl-ı sahih üzerine vacibdir. İslâmın tevhidi, kendilerine mahsus bir İlâh ittihaz eden Yehudilerin tevhidine benzemediği gibi,

Şimdi itmi'nan ile diyebiliriz ki: Beşerin terekkiyat-ı ilmiyye sahasında atmakda olduğu her hatve, edyan-ı saireden tebaüd ve fakat bizim fıtrî olan dinimize bir tekarrübdür. İş nihayet oraya varacakdır, ki İslâmın İlâhî ve fıtrî bir Din olduğu bütün âlem tarafından ikrar edilecekdir. Elverir ki biz; âlemin üstadı, mürebbisi oldukları Sidyo, Drovi, Hombold gibi meşahirin şehadetiyle sabit olan o eslâf-ı güzînin hakikaten ahlâfı bulunduğumuzu isbat edebilelim. Bizim için başka yapacak bir iş kalmamışdır.

F İ H R İ S T

	Sayfa
Başlangıç	5
ZARURAT-I DİNİYE	
İSLÂM İTİKADI	
DİN	11
Dinin tarifi	11
Şeriat	11
İslâm dini	12
Dünyada dini olmayan millet yoktur	12
Her itikad doğru mudur?	12
Ahkâm-ı İslâmiyenin menbaı	12
Dinin ahkâm-ı asliyesi	13
Dersin Hulâsası	14
İMAN VE ERKÂN-I ESASİYESİ	15
İmânın lügaten mânâsı	15
İmanın şeriatda mânâsı	15
İman-ı icmalî ve tafsilî	16
İlk vazifemiz Allah'a iman	16
Cihanda her zerre Hâlik'ın varlığına delildir	17
Dünya Halik'ın varlığına şehadet eden tabiî bir kitaptır	18
Dersin Hulâsası	19
HALİK-I ÂLEM, İLM Ü HİKMET GİBİ SIFAT-I ÂLİYE İLE MUTTASIFTIR	20
Doğruluğu müsellem bir kaide-i umumiye	20
Misâl	20
Kâinatın her kısmında gaye meşhuddur	21
İkinci bir misâl	21
Dersin Hulâsası	22
MEVCUDİYET-İ İLÂHİYE HAKKINDA HAKÎMANE BİR MUHAVERE	23
Diğer bir hakîm'in mütalâası	25
Dersin Hulâsası	26
VAHDANİYET-İ İLÂHİYE	27
Vahdaniyet-i İlâhiyeyi anlamak için kitab-ı kâinata bir nazar	27
Kâinattaki faaliyet-i mütemadiye ve muttaride	27
Nizam-ı kâinatın lâyetegayyer olması, nâzımının vahdetine delildir	28
Kitab-ı münzel-i İlâhiye bir nazar	29
Tenzîh-i Bârî	29
Dersin Hulâsası	29
BEŞER AKLI NAZAR VE İSTİDLÂL YOLUYLA CENAB-I ALLAH'IN HAKİKAT-I ZATİYESİNİ İDRAK EDEMEZ	30
Mevcudiyet-i İlâhiyeyi marifet her âkil üzerine farzdır	30
Akıl, hakikat-ı İlâhiyeyi idrak edemez	30

Sayfa

Hissin, fikrin, tecrübenin hududu 31
Cenab-ı Hak nâmütenahî ve mutlaktır 31
Akl-ı beşer bazen maddiyatta bile hataya düşer 32
Misâl 33
His ve akhmızla idrak edemediklerimizi inkâr doğru değil 33
Cenab-ı Allah'ın Zatı hakkında tefekküre dalmaktan Peygamberimiz menediyor 34
Dersin Hulâsası 34
SIFAT-I İLÂHİYE 35
Kıdem ve ezeliyet 35
Bekâ ve ebediyet 35
Muhalefetün lilhavadis 36
Kıyam binnefs 36
Hayat 36
Ilim 37
İrade 37
Kudret 38
İhtiyar 38
Kelâm 38
Basar 38
semi' 38
İhtar 38
Hulâsa 39
Dersin Hulâsası 39
EENBİYAYA İMAN 42
Nebi, resûl, Peygamber 42
Enbiya en mümtaz ve en ulvî fıtratta birer şahsiyettir 43
Saadet-i beşeriyye ancak enbiyaya ittiba' ile husule gelir 44
Dikkat olunacak bir nokta 44
Dersin Hulâsası 45
NÜBÜVVETE AİT MESAİL-İ MUHTELİFE ... 46
Nübüvvet kisbî mi, vehbî mi? 46
Enbiyaya imanın kemâl derecesi 47
Peygamberlerin adedi 47
Kur'an'da isimleri mezkûr olan peygamberler 48
Mûcize 48
Mucizelerin aksamı 48
Izah 49
Dersin Hulâsası 50
HATEM-ÜL ENBİYA HAZRETİ MUHAMMED (S.A.V.) 52
Hatem-ül enbiya efendimizin tarih-i tevellütleri 52
Efendimizin süt anası 53
Validesi ile dedesi Abdulmuttalib'in vefatları 53
Peygamberimizin amcası Ebû Talib ve Zübeyr ile seyahati ... 53
Peygamberimizin Hatice ile keyfiyet-i izdivacı 54
Dersin Hulâsası 55
BİSETTEN HİCRETE KADAR GEÇEN BAZI VAKAYI' 57
Nübüvvetin başlangıcı 57
Efendimizi dava-yı nübüvvetten vaz geçirmek için Kureyşin müracaatı ... 58

Sayfa

Akrabalık ittifakının diyanet ittifakına münkalib olması 60
Küffar-ı Kureyş'in Peygamberimize ve müminlere eziyetleri ... 60
Nübüvvetin altıncı senesi 61
Nübüvvetin yedinci senesinden onuncu senesine kadar 64
Kur'an'ın fasahat ve belâgatı karşısında müşriklerin inhizamı ... 64
Boykotaj muahedesinin feshi 65
Nübüvvetin onuncu senesi 66
Peygamberimizin Taif'e gidip onları din-i İslâm'a dâvet etmesi ... 66
Muhacirîn, Ensar 67
Dersin Hulâsası 67
HİCRETTEN İRTİHALE KADAR 70
Efendimizi öldürmek için hane-i saadetin muhasarası 70
Allahın bildirmesi ile Efendimiz keyfiyetten haberdar oluyor 71
Medine'ye girmeleri 73
Bedir Gazası 75
Hicretin üçüncü senesi ve Uhud Gazası ... 75
Bir muharebeden alınacak ders 77
Hicretin döndüncü senesi 78
Hendek Gazvesi 78
Hicretin altıncı senesi ve Hudeybiye musalâhası 79
Hicretin yedinci senesi 81
Mekke-i Mükerreme'yi ziyaret 81
Hicretin sekizinci senesi ce İslâm şecaati'nin iki timsal-i mücessemi 81
Mekke'nin fethi 82
Mekkenin fethinden sonra bazı vekayi' 84
Hicretin onuncu senesi, veda' haccı 85
Hicretin onbirinci senesi, senetülvefat 86
Dersin Hulâsası 87
HAZRET-İ MUHAMMED (S.V.) EFENDİMİZİN BAZI EVSAF-I SENİYYE-LERI 90
Dersin Hulâsası 94
ALLAH'IN KİTAPLARINA İMAN 96
Sayan-ı dikkat bir nokta ... 96
İkinci ve pek mühim nokta ... 97
Kur'an-ı Kerîm 97
Kur'an'ın keyfiyet-i nüzulü 98
Kur'an'ı kim topladı 99
MELÂİKE'YE İMAN 101
Gözümüzle görmediğimiz şeyleri inkâr etmek doğru değildir 101
Dersin Hulâsası 102
AHİRET GÜNÜNE İMAN 104
Ba's-i ba'del mevt ve yevm-i ahiret 104
Âhiret hakkında aklî düşüncemiz 105
İkinci bir delil: Mutlak ilâhî adaletin mevcudiyeti 107
Mühim bir ihtar 108
Âhirete ait olan şeyler buradakilere benzemez ... 108
Dersin hulâsası 109
KAZÂ VE KADER 111

Sayfa

aza ve kader 111
ayır ve şer Allah'tandır 112
âtime 113
ersin Hulâsası 113

İBADAT VE HİKMET-İ ŞER'İYYE VE MESALİH-İ İCTİMAİYYESİ

SLÂMIN TEMELİ 117
lâmın temeli (Şartı) 118
elime-i şahadet ve mânası 119
elime-i şahadeti söylemekle neleri taahhüt etmiş oluyoruz? 119
UR'AN'DAKİ TEKLİFAT-I İLÂHİYYENİN AKSAMI 122
nsanların geçirdikleri edvar 122
BADETİN UMUMÎ SURETTE HİKMETİ 125
badet 125
badet bir vazife-i akliyye ve vicdaniyyedir 125
badet fıtrî ve tabiî bir farzdır 127
badet itikadı tarsin eder 127
badet, tehzib-i ahlâk noktasından da zarurîdir 128
badet, insanlar arasında umumî ve uhuvvet tesisine de hadimdir ... 128
badet, kuvve-i fikriyyenin terakkiyatına baistir 128
badet ve saadet-i insaniyye 129
badetin aksamı 129
'AHARET VE ENVAI 131
'aharet ve envaı 131
bdest 132
örtbaşı tekmil bir abdest nasıl olmalıdır? 133
Mest üzerine mesh 135
usül 137
usl'ün farzları 137
ABDESTİN HİKMETİ 139
Abdestin hikmeti 139
Bir misal 140
Abdestin nazafet-i maddiye ciheti 141
«Gusl» ün hikmeti 143
TEYEMMÜM VE HİKMETİ 144
Teyemmüm ne demektir ve ne zaman yapılır? 144
Teyemmümün hikmeti 145
Taharet-i hakikiye 146
Taharetin meratibi 147
NAMAZ 148
Namaz ve farziyyeti 148
Namazla kimler mükellef 148
Beş vaktin farz namazları 149
Sünnet namazları 149
Namazın şerait-i hariciyyesi 150
Beş vakit namaza mahsus vakitler 150
Namaz kılmak mekruh olan vakıtlar 151

Sayfa

Namazın şerait-i hariciyyesinde mündemic hüküm ve esrar ... 152
Taharetin şart olmasında ne gibi tenbih ve hikmet var ... 152
Setr-i avret emrindeki hikmet 153
İstikbal-i kıblenin farz olmasındaki hikmet 153
Namazın muayyen vakıtlarda kılınmasındaki hikmet 154
Namazda niyetin farz olmasındaki hikmet 155
NAMAZ HAKKINDA TAFSİLÂT 156
Namazı nasıl kılarız? 156
Namazın şerait ve erkânı 158
Namazın vacibleri 159
Sücud-u sehiv 159
Secde-i tilâvet 159
Hangi namazları kaza etmeliyiz? 160
Müsafir, namazlarını nasıl kılacak 160
Namazı bozan şeyler 160
İSLÂMDA CEMAATİN EHEMMİYET VE HİKMETİ 161
Cemaatla namaz kılmanın keyfiyeti 162
İslâmda cami ve ehemmiyeti 163
Cami ve cemaate temiz elbise ile gitmelidir 166
NAMAZIN ERKÂN-I DAHİLİYYESİNDEKİ HÜKÜM VE ESRAR 167
Namaza Sübhaneke, Euzü ve Besmele ile başlamanın hikmeti 168
Kıraatin hikmeti 168
Namazda Fatiha-i şerifenin tahsisindeki hikmet 169
Rükû' ve sücûdun hikmeti 170
Namazların rek'at adetlerindeki hüküm ve esrar 171
NAMAZIN HİKMET-İ ŞER'İYYESİ 173
Teklifat-ı İlâhiyyede aranılacak hikmet 173
Namazın farzıyyetindeki hikmet 173
Allah'ı unutmak her türlü fenalığın menşeidir 175
Daima Allah'ı hatırlamak ve kalbi ona rabtetmek için en müessir vasıta namazdır 176
Hikmet-i teşriine tevafuk etmek için namaz ne gibi şeraiti cami' olmalıdır 176
Namazı ihmâl seyyie-i diniyesine mübtelâ olan bir cemiyetin akıbeti 181
NAMAZIN İCTİMAİ FAYDALARI 182
Muamelât-ı beşeriyyenin hüsn-ü suretle cereyanı 182
Namaz, fikr-i uhuvveti ve muhabbet-i vataniyyeyi canlandırır 183
Namaz, mafevka itaat fikrini de telkin eder 183
Hüsn-ü nezafet 184
İntizam perverlik 184
Sıhhî faideler 185
İbadette ihlâs ve ruh nedir? 185
CUMA NAMAZI 187
Cuma namazının sıhhat şartları 187
Müslümanlık nazarında Cuma'nın ehemmiyeti 188
Cuma namazında ve hutbedeki hikmet 189
İslâmda ilk Cuma namazı 191
İslâmda ilk hutbe 191
Hz. Peygamberin Arafatta okuduğu son hutbe ... 193

Sayfa

Mina'da okuduğu son hutbe 194
Resûl-ü Ekrem'in en son hutbeleri 194
BAYRAM, TERAVİH, CENAZE NAMAZLARI 195
Bayram namazı 195
Teravih namazı 196
Teravih namazının suret-i edâsı 197
Cenaze namazı 197
Cenaze namazındaki hüküm ve esrar 198
ESAS VAZİFELERİMİZİ TAYİN EDEN BAZI AYET-İ KERİME TERCÜMELERİ 200
Esasat-ı Diniyye 200
İçki ve kumardaki fenalıklar 200
Devletin müesses olduğu mühim esaslar 201
İslâm Cemiyetinin saadet sebepleri ve şevketi 202
Memleket nasıl muhafaza olunur 202
Ümmetlerin ve kavimlerin felâketlerinde carî olan İlâhî kanunlar ... 203
İçtimaî vazifelerin kısımları 204
Hem dünya, hem âhiret için çalışmanın lüzumu 205
Müminler birbirinin kardeşidir 205
Kimleri dost, kimleri düşman ittihaz etmeliyiz 206
ZEKÂT VE HİKMET-İ ŞER'İYYESİ 208
Zekât nedir ve hangi mallardan lâzımdır 208
Nisab-ı zekât 208
Zekâtın mahalli sarfı 210
Zekâtın hikmet-i şer'iyyesi 211
Zekâtta tehzib-i nefs maslahatı vardır 213
Zekâtta şükr-ü nimet de var 213
ZEKÂTIN HİKMET-İ İÇTİMAİYYESİ 215
Müslümanlık bütün insanlara çalışmayı emreder 215
İnsanlar suret ve kuvvetçe, akıl ve zekâca müsavî değildir 216
Mafevkın, mâdûna muaveneti insanî bir vazifedir 216
Fukaranın zenginlerden kat'-ı ümid etmeleri cemiyet için vahimdir 217
Zekât, heyet-i içtimaiyyedeki bedbahtlığı izale edecek esaslı bir kanundur ... 218
Gayr-ı mecburî muavenet 220
Müslümanlıkta muavenetin derecatı 221
Müslümanlıkta zekâtın ehemmiyeti 223
Hile ile iskat-ı zekâta çalışmak, dini hedm etmek 224
Müslümanlıkta iddihar ve inhisar memnudur 224
Müslümanlara hitap 225
ORUÇ 228
Oruç ve farziyyeti 228
Oruç kimlere farz, kimlere farz değil 228
Ramazan-ı Şerifte oruç tutmamak için kimlere ruhsat verilmiştir 229
Ruhsata sebeb olan hastalık nedir? 229
Orucu bozmak ve cezası 232
ORUCUN HİKMET-İ ŞER'İYYESİ 233
Orucun hikmet-i şer'iyyesi 233
İnsan için hakimiyyeti nefsiyyenin ehemmiyeti ... 234

Sayfa

Oruç ve hakimiyet-i nefsiyye 235
Oruç murakabe-i İlâhiyyeyi kalbe yerleştiren bir temrindir ... 236
ORUCUN İÇTİMAÎ VE SIHHÎ FAYDALARI 238
Nizam-ı içtimainin mahfuziyyeti 238
Oruç insandaki hiss-i şefkat ve teavünü tahrik eder 238
Oruç nimetin kadrini bildirir 239
Oruç insanı sabr u tahammüle alıştırır 240
Orucun fevaid-i sıhhiyesi 240
Orucun senenin muayyen bir zamanına tahsis edilmemesindeki hikmet ... 242
Hikmet-i teşriine uygun oruç ne gibi şeraiti cami' olmalıdır 243
Sadaka-i fıtır ve hikmeti 244
HACC 246
Hacc ne demek ve kimlere farzdır 246
Hacc'ın vücub-u edâsının şartları 247
Hacc'ın keyfiyet-i edası 247
Hacc ne zaman farz kılınmıştır 248
Hacc'ın hikmet-i şer'iyye ve mesalîh-i ictimaiyyesi ... 249
Hacc ve tearüf-ü Müslimîn 250
Hacc, Müslüman birliğini temin eden umumî kongredir ... 252
Hacc üzerine terettüp eden fevaid ve menafiîn ... 255
Ticaretteki faydası 255
İhramın hikmeti 255

İSLÂM AHLÂKI

AHLÂK VE VAZİFE - FEZAİL VE REZAİL - VEZAİF-İ AİLE VE VATANİYYE - VEZAİF-İ İCTİMAİYYE 259
Ahlâkın tarifi 259
Ahlâk-ı hasene, ahlâk-ı seyyie 259
Ahlâk-ı İslâmiyyenin menbaı 260
Vazifenin tarif-i şer'îsi 260
Vazifenin aksamı 261
Vazife-i nefsiyye veya şahsiyye 261
Vezaif-i nefsiyyenin aksamı ve vezaif-i ruhiyye ... 261
Kuva-yı ruhiyye ve bunların terbiyesi ... 261
Evham ve hurafat 262
Malûmat-ı sahiha ile ruhu tenvir 262
Ruhu mekârim-i ahlâk ile tehzib 262
FEZAİL VE REZAİL 263
Sebat ve metanet 263
İnad ve televvün ü mizaç 263
Hâkimiyyet-i nefsiyye ... 264
Şecaat 264
Cebanet ve tehevvür 264
Tevazu', vekâr 264
İzzet-i nefs ... 264
Hilim ... 264
Sabır 265
Edeb 265

Sayfa

Aya 265
Emanete riayet 265
Doğru söylemek 266
Malan 266
Malanın caiz olduğu yerler 266
Yetûm olmak 266
Yüvv-i himmet 266
Yfet 266
Boş ve faidesiz şeylerle vakit geçirmek 267
Istikamet 267
Tezaif-i cismaniyye 268
Nazar-ı İslâmda sıhhat ve maraz 268
Müslümanlık nazarında sari hastalık 268
Ihtiyacat-ı cismaniyyede itidâlin lüzumu 268
Müskirat 268
Vücuda muzir olmalarından dolayı yenmesi haram olan bazı hayvanlar 268
VEZÂİF-İ ÂİLİYYE VE VATANİYYE 270
Vezâif-i âiliyye 270
Ebeveyn'in evlâdına karşı vazifeleri 270
Hayatın devirleri ve her devre ait ebeveynin vazifeleri 270
Evlâdın ebeveynine karşı vazifeleri 271
Kardaş ve akrabalara karşı vazifelerimiz 271
Umumum büyüklere hürmet, küçüklere şefkat 271
Mürebbî ve muallimlerimize karşı vazifelerimiz 271
Komşularımıza hürmet 271
Vezaif-i Medeniyye 272
Kur'an-ı Kerime göre devletin esasları 272
Vezaif-i Medeniyyeden vergi ve askerlik 272
Memleketi muhafaza için kuvvet hazırlamak 272
Talim ve nöbetin fazaili 272
Kuvve-i maneviyye 272
Saff-ı harbden firar 273
VAZAİF-İ İÇTİMAİYYE 274
Vezaif-i ictimaiyye 274
Vazife ve hak 274
Hukuk-u tabiiyye 274
Hakk-ı hayat 275
Kısâs 275
Müdafaa-i nefs meşru'dur 275
İntikam-ı şahsî 275
İntihar 275
İntihar-ı cüz'î 276
Fedakârlık intihar değildir 276
Ahlâk-ı düello 276
Hayat-ı maneviyyenin taarruzdan masuniyeti 276
Hayat-ı maneviyyeyi rahnedar edecek ekvâl ve ef'al 276
Istihza 277
Hased 277

Sayfa

Hakk-ı hürriyet 277
Hakk-ı temellük ve tasarruf 278
Hırsızlık ve dolandırıcılık 278
İhtikâr 279
Müslümanlıkta en büyük hiyanet 279
Meskenlerin taarruzdan masuniyeti 279
Muhaberatın taarruzdan masuniyeti 279
Hakk-ı müsavat 280
Ahde vefa Müslümanlığın en mühim esaslarındandır 280
Vazaif-i memuriyye 280
Son söz 280

DİN HAKKINDA UMUMÎ MÜTALÂA

DİNİN TARİFİ, GAYESİ, AHKÂM-I ASLİYYESİ 283
Dinin tarifi 283
Dinin ahkâm ve kavaid-i esasiyyesi 285
Usul-ü din 286
Allah'a iman 286
Allah'a iman 286
Âhiret gününe iman 287
Enbiyaya iman 287
Dinden maksad-ı aslî 288
Tevhid-i hâlis 288
Dersin hulâsası 289
MAHİYETİ İTİBARİYLE İNSANIN DİNE İHTİYACI 291
İnsan nedir 291
İhtisasat ve ihtiyacat-ı ruhiyye 291
Ruhun ihtiyaçlarını tatmin, âlâmını teskin edecek şey dindir 293
Hayatta en büyük istinadgâh dindir 295
Kalbe en büyük kuvvet veren dindir 296
Fazilet-i ahlâkiyye ancak hiss-i diyanetle kaimdir 297
Dinsizlik hüsran-ı müebbeddir 297
Dersin hulâsası 300
BEŞERİN SAADETİ İÇİN DİNİN LÜZUMU 303
İnsanlar hukuk ve vezaif ile yekdiğerine merbuttur 303
Hak ve vazifenin kudsiyyetini tayin eden din 304
Fezail-i ahlâkiyye beşeriyet için elzemdir 305
Ahlâk hangi esasa müstenid olmalı 306
Haz (zevk) ve elem ahlâkın esası olabilir mi? 306
Ahlâkın esası menfaat olabilir mi? 308
Tekâmül-ü umumiye tabi' olmak 308
Sırf akıl üzerine müesses ahlâk 309
Ahlâkın en sağlam esası dindir 310
Dersin Hulâsası 311
DİN MAKAMINA BAŞKA BİR ESAS KONAMAZ 314
Müdafaa-i şahsiyye hak ile vazifenin hamisi olabilir mi? 314
Hükûmet ve kanun 315
Şeref-i nefs - Namus 317

Sayfa

eref-i nefs sahibi olmaktaki gaye 318
ersin hulâsası 320
VİCDAN» DİN YERİNE KAİM OLABİLİR Mİ? 322
icdan ne demektir? 322
icdan fıtrîdir 323
icdan kuvve-i âkilenin bir cüz'ünden ibarettir 324
icdan hakkında tekâmüliyye nazariyyesi 324
u nazariyyenin tetkikinden hâsıl olan netice 324
'azar-ı İslâmda vicdanın mahiyeti 326
icdanın mevcudiyeti dinden istiğnayı istilzam etmez 328
'etice 329
ersin hulâsası 329
EYET-İ İCTİMAİYYE VE MEDENİYET-İ SAHİHANIN ESASLARI DİN-
İR 332
ledeniyeti sahihamn temeli dindir 332
inin telkin ettiği akaid-i bedeniyye ve ictimaiyye 334
eref-i âdemiyet itikadının cemiyet-i beşeriyye üzerindeki tesiri 335
eref-i din ve millet itikadının hey'et-i ictimaiyye üzerindeki tesiri 336
'ayat ve saadet-i ebediyye itikadının insanlar üzerindeki tesiri 337
inin telkin ettiği fezail-i ictimaiyye ve medeniyye 339
'aya faziletinin tesirat-ı medeniyye ve ictimaiyyesi 339
manet faziletinin tesirat-ı medeniyye ve icimaiyyesi 341
ıdk - Doğru söylemek 344
'ersin hulâsası 345
İNSİZLİK VE NETİCELERİ 349
insizlik ne demektir? 349
insizlerin maksadı ve fasid fikirleri 349
insizliğin keyfiyyet-i zuhuru 350
insizlik ile ahlâk ictima' edemez 354
insizlik cemiyet ve hürriyet fikirlerini yıkar 355
insizlikte âile fikri olamaz 357
insizlerde görülen fezail-i ahlâkiyyenin mahiyyeti 358
'ersin hulâsası 360
ELÂSİFE-İ CEDİDENİN LÜZUM GÖSTERDİKLERİ DİN-İ TABİÎ 362
lütefekkirleri din-i tabiî vaz'ına sevk eden esbab 362
in-i tabiî tarafdarları 363
'in-i tabiînin esasları hakkında Jül Simon, Karo, Fonsgriv'in fikirleri 364
'in-i tabiînin erkân-ı mühimmesi 366
'in-i tabiînin usûl ve füruu hakkında izahat 367
'etice 368
nbiyanın tebliğ eylediği din-i ilâhînin erkân-ı mühimmesi 369
nbiyanın tebliğ eylediği din-i İlâhî ile felâsifenin lüzum gösterdikleri din-i
ıbiî arasında mukayese 370
'in-i hak ve şeraiti 372
'ersin hulâsası 375
İN BEŞERİYETLE BERABER DOĞMUŞ VE ONUNLA DEVAM EDECEK-
İR 377
ınsaniyyet yaşadıkça din bakidir 378

Sayfa

Dinin menşei hakkındaki fikirler ... 379
Dinin menşei havf ü ümid olması fikri ... 380
Bu nazariyyenin tenkidi ... 381
Münkir-i edyan ve şerayi' olanlara göre dinin menşei ve bu nazariyyenin tenkidi 383
Din fıtrîdir ... 385
Dersin hulâsası ... 387
BEŞERİN İLK DİNİ VE İLK MA'BUDU ... 390
İlk din şeklinin Animizim olduğu iddiası ... 390
Ervah-ı tayyibe, ervah-ı habîse ... 391
Tabiatperestliğin keyfiyet-i zuhuru ... 391
Bu nazariyenin tenkidi ... 392
Natürizim ... 394
Bu nazariyyenin tenkidi ... 397
Tetabbüat-ı riciyyenin kıymet-i ilmiyyesi ... 402
Dersin hulâsası ... 403
İSLÂM İTİKADINA GÖRE BEŞERİN İLK DİNİ ... 407
İlk din, din-i Hak ve din-i tevhiddir ... 407
Felâsife-i ruhiyyuna göre edyanın aslı ... 408
Bir itiraz ve cevabı ... 409
Tevhid-i nisbî akidesi ve izahı ... 410
Marifet-i ilâhiyye ve tevhid-i Bârî ... 413
Beşerin ilk mürşidi hakkında âmme-i Müslimînin itikadı ... 413
Beşerin ilk mürşidi hakkında bazı muhakkikîn-i İslâmiyyenin fikirleri ... 414
Bu nazariyyenin istinadgâhı ... 416
Hz. Âdem'in ilk âdem veya sadece ilk Peygamber olması meselesi ... 416
Dersin hulâsası ... 419
TETEBBÜÂT-I RİC'İYYE VE DİN-İ İSLÂM ... 422
Tetebbüat-ı ric'iyye usulünü kabul edenlerle İslâm itikadının vech-i te'lifi ... 422
Tetebbüat-ı ric'iyyede kabûl edemeyeceğimiz cihet ... 423
Tenkid ... 424
Marifet-i İlâhiyyede aklın kâfi olup olmaması hakkındaki mezahib-i İslâmiyye 425
Marifet-i İlâhiyye hususunda Kur'an'ın irşadı ... 426
Akide ve Hâlık-ı kâinatı araştırmanın tabiî ve mücbir saiki ... 427
Bir itiraz ... 428
Cevabı ... 429
Dersin özeti ... 431
TEKÂMÜL-İ EDYAN ... 433
Edyan da merahil-i tekâmülü takib eylemiştir ... 433
Edyan'ın batî bir istihale neticesi olması ... 434
Bu fikri tenkid ... 435
İslâm nokta-i nazarına göre edyan ... 440
Enbiyanın müttefik bulundukları erkân-ı esasiyye ... 441
Şerayiin tebeddülü muvafık-ı akl ü hikmettir ... 444
Dersin hulâsası ... 448
DİN VE İMAN İTİBARİYLE İNSANIN GEÇİRDİĞİ MUHTELİF DEVİRLER VE İSLÂM DİNİ ... 451
Fıtrat devri ... 451
Felsefe devri ... 451

Sayfa

İlim devri 452
Devr-i fıtrata rücu' 453
DİN-İ İSLÂM 454
Müslüman itikadı 454
Kadere iman cebrilik değildir 460
Dersin hulâsası 466
İSLÂMDA AHLÂKİYAT 469
Kavaid-i ahlâkiyyeyi insanlara ilk talim eden dindir 469
Müslümanlık demek, ahlâk demektir 470
Fezailin din-i İslâmdaki mevkii ve feraiz-i diniyye ile münasebeti 471
İman ile ahlâk beynindeki nisbet 473
Felsefenin ahlâk için tayin eylediği mebadinin din-i İslâmdaki mevkii 475
Mebadi-i ahlâkiyyeden ihtiyar (irade-i cüz'iyye) 475
Kader, iman-ı ihtiyar mebdeine münakız mıdır? 476
Mes'uliyet mebdei 478
Din-i İslâmın tesis eylediği mes'uliyetin ehemmiyeti 478
Din-i İslâmın te'sis eylediği kaide-i mes'uliyet umumîdir 479
Din-i İslâmda aklın ehemmiyeti 480
Vazife mebdeinin Din-i İslâm'da mevkii 482
Hayr ü şerrin mahiyetlerini tayin eden kavanin-i İslâmiyye Kant'ın kanununa da müraccahtır 483
İnsanın kıymet-i ahlâkiyyesi a'mâl-i zâhiresinden ziyade niyyetiyledir 484
Müslümanlıkta ifa'yı vazifeden gaye 484
Müslümanlıkda saik-i vazifenin derecatı 486
Nazar-ı İslâmda vezaif-i diniyyei ahlâkiyyenin derecesi 488
Dersin hulâsası 489
İSLÂM, DİN-İ TABİÎ VE DİN-İ UMUMİDİR 492
Din-i İslâm, hâtem-i edyandır 493
Din-i İslâm bilcümle enbiya ve kütüb-ü ilâhiyyeyi tasdik eder 493
Tahsil-i iman için nazar-ı aklî Müslümanlıkda en mühim bir esastır 495
Müslümanlıkda tekfirin şuubeti 496
Zahir-i şer' ile akıl arasında tearuz vukuunda aklın takdimi 496
Cenab-ı Hakkın bu âlemdeki sünen-i İlâhiyyesinden ibretbîn olmak ... 497
İslâmda saltanat-ı diniyye «Halkın itikadı üzerinde tahakküm» yoktur 498
Müslümanlıkda halife frenklerin «teokratik» dedikleri sultan-ı ilâhî değildir 500
Müslümanlık tekâmül-i beşeriyi istihdaf eder 501
Din-i İslâm fıtrat-ı beşere istinad eder 503
Kur'an-ı Kerim, muamelât-ı dünyeviyyenin tanzimine medar olacak mebadi-i esasiyyeyi muhtevidir 506
Müsamaha-i diniyye, hürriyet-i mezhebiyyede usûl-ü İslâmiyyenin en mühimlerindendir 508
Hürriyet-i vicdan İslâmın esaslarından en mühim bir asıldır 509
Müslümanlıkda cihadın mahiyyeti 511
Hulâsa ve hâtime: Bazı Avrupalıların Müslümanlık hakkında şehadeti 511